

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
АРХИТЕКТОНСКИ ФАКУЛТЕТ

Александра В. Мокрањац

**УЛОГА ТИПО-МОРФОЛОГИЈЕ У НОВИМ
КОНЦЕПТИМА СТАМБЕНИХ УРБАНИТЕТА
БЕОГРАДА ПОСЛЕДЊЕ ТРЕЋИНЕ XX ВЕКА**

докторска дисертација

Београд, 2021.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF ARCHITECTURE

Aleksandra V. Mokranjac

**THE ROLE OF TYPO-MORPHOLOGY IN THE NEW
URBAN CONCEPTS – BELGRADE HOUSING IN THE
LAST THIRD OF THE 20TH CENTURY**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2021

Ментор

др Владан Ђокић, редовни професор
Универзитет у Београду, Архитектонски факултет

Чланови комисије

академик Бранислав Митровић, професор емеритус
Универзитет у Београду, Архитектонски факултет

арх. Владимир Лојаница, редовни професор
Универзитет у Београду, Архитектонски факултет

мр Васа Перовић, редовни професор
Универзитет у Љубљани, Архитектонски факултет
(Univerza u Ljubljani Fakulteta za arhitekturo, Slovenia)

Датум одбране

Београд

Резиме

Наслов

Улога типо–морфологије у новим концептима стамбених урбанитета Београда последње трећине XX века

Тежишно питање улоге типо–морфологије у новим концептима стамбених урбанитета Београда – прелама се проблематизовањем идентификације конкретних примера изграђених стамбених средина.

Сложености предмета разматрања условиле су стварање посебне, вишетапичке методолошке платформе–композиата – суперпониране типо–морфолошке и типолошке анализе, компаративно–теоријске и комплексне архитектонско–урбанистичке анализе. Методолошки апарат резултирао је скупом одређујућих критеријума вредновања, омогућивши уочавање/издвајање, и даља испитивања најранијих реализација осавремењених стамбених урбанитета. Анализом колективних насеља Београда тог доба – утврђено је изван сваке сумње – да свих једанаест установљених критеријума, својстава нових стамбених концепата – испуњавају само урбанитети Јулино брдо (1966–1970) и Блок 19а (1975–1982), оба постигнуће ауторског тима Лојаница, Цагић, Јовановић. Разматрани су стога подробно и као студије случаја. Резултати тако проучених – нових стамбених урбанитета Београда, употпуњени су, у завршном делу истраживања – аналитичким приказима три додатна, релевантна истраживачко–студијска пројекта.

Стожерно истраживачко усмерење, постављено у испитивање врста релација између слободних јавних простора и стамбених објекта насеља, открило је – искључиво у примерима урбанитета Јулино брдо и Блок 19а – јасне мотиве генерисања укупне стамбене структуре из динамичких потенцијала хијерархије степенованих спољних архитектонских простора, као модуса суштинског преиспитивања градивних могућности иновираних урбане матрице у формирању компактнијих, одиста градских четврти. Њихова делотворност развијана је поступно и ремоделовањем стамбене типологије – поетичким откривањем модернозмом негираних меморијских капацитета станоградње у стварању јединствено препознатљивог, не–генеричког идентитета новоствореног места, што је резултанта етички–вредносно и квалитативно пројектантски измењених приступа.

Дисертација поентира круцијалан значај научно–истраживачких методологија, утемељених на доследности теоријских промишљања сложености изазова просторних проблематика – и у домену пројектовања. Континуитет пројектантских интересовања и стремљења аутора – пресудан је за формирање нових концепата стамбених урбанитета.

Кључне речи

Архитектонско-урбанистичко пројектовање, методе типоморфолошких истраживања, типолошка анализа, колективна префабрикована станоградња, нови концепти, стамбени урбанитети Београда

Научна област

Архитектура и урбанизам

Ужа област истраживања

Архитектонско–урбанистичко пројектовање и савремена архитектура–урбанизам

УДК _____

Abstract

Title

The Role of Typo-Morphology in the New Urban Concepts – Belgrade Housing in the Last Third of the 20th Century

The focal question of the role of typo-morphology in the new urban concepts of Belgrade housing – is refracting by problematizing the *identification of the very concrete examples of a built housing environment*.

The complexity of the subject in consideration conditioned the creation of a special, *multi-tactical methodological platform-composite* – of superimposed typo-morphological and typological analysis, comparative-theoretical and complex architectural-urban analysis. The methodological apparatus resulted in *a set of defining evaluation criteria* – enabling *the undeniable insight/separation*, as well as further *examinations of the earliest realizations of modernized residential urban settlements*. Through analyzing the Belgrade collective housing of that time – it has been *proven beyond any doubt* – that only the *urban settlements* of “Julino brdo” (1966–1970) and Block 19a (1975–1982) – both the achievement of the *author team Lojanica, Cagić, Jovanović* – are accomplishing *all eleven criteria* inherent to the *new housing concepts*. Those urban developments were therefore considered further as *case studies*, and moreover, in the final part of the thesis – they are completed with the analytical examination of three additional, relevant research and study projects.

The principal research orientation is posed in the examination of the types of relation between the open public spaces and the residential buildings of the settlement. Eventually, it revealed the motives of generating the overall residential structure from the dynamic potentials of the hierarchy of graded external architectural spaces as a mode of essentially *re-examining the structural* possibilities of the innovated urban matrix, in the formation of more compact, truly urban quarters. Their effectiveness was also developed by *remodeling the housing typology* – through the poetic uncovering by the negligence of modern architecture the denied memory capacities of housing in the creation of a *uniquely recognizable*. This *non-generic identity of the newly originated place*, uncovered itself as a resultant of *ethically and successively design-qualitative value-changed* approaches.

The subject dissertation broadly confirms the *crucial importance of scientific research methodologies in design too*, based on the *consistency of theoretical deliberations* of the observed complexity of spatial challenges. *Continuity of the author's design interests and aspirations – is decisive for the formation of new concepts of the housing urbanity.*

Key words

Architectural and urban design, methods of typo–morphological research, typological analysis, collective prefabricated housing, new concepts, Belgrade residential urban settlements

Scientific field

Architecture and urbanism

Specific Scientific Field

Architectural and urban design and contemporary architecture and urbanism

UDC _____

Садржај

Увод	1
Претходна анализа сазнања о проблематици и предмету истраживања	4
Образложење проблема и предмета истраживања	16
Циљеви и задаци истраживања	17
Полазне хипотезе истраживања	19
Научне методе истраживања и очекивани резултати	20
Начелна структура докторске дисертације	27
Део I	
1. Типо–морфолошки и типолошки приступ као архитектури–урбанизму иманентна методологија истраживања	29
1.1. Супресија принципа типо-морфологије и <i>пара</i> –урбане последице	32
1.2. Критички капацитети типо–морфологије	34
1.2.1. Критика дезинтеграције градске четврти – распад урбаног ткива	36
1.2.2. Ка реафирмацији међуусловљености грађевина и слободних јавних простора	39
1.3. Критички капацитети типологије	46
1.3.1. Важност типолошке методе за пројектовање – Ален Калхун (1967)	48
1.3.2. Интегрално архитектонско промишљање архитектуре, и концепата типа и типологија Рафаела Монеа (1978)	50
1.3.3. <i>Pavana 'разломљених слика' – деградација архитектуре</i> укидањем њених оперативних и просторних атрибута	63
1.3.4. Анализа модернизма и реакције на модернизам у концепту 'трију типологија' Ентонија Видлера (1976/2003)	66
1.3.5. Изворни концепти типа и типологије vs модернистичко–функционалистичких у тумачењима Дагласа Келбауха (1988/2002; 1996/2009)	69
1.4. <i>Townscape</i> – моћ и немоћ писаног дискурса	78
1.4.1. Критички потенцијали <i>Townscape</i> концепта	80
1.5. <i>La Tendenz</i> -а (1965–1985) и домен колективне станоградње	84
1.5.1. <i>'Monte Amiata, complesso abitativo (1967–1972), Gallaratese, Milano'</i> – излет у велику размеру	85
1.5.2. Куће општине Венеција (1984–1987), некадашње индустријско подручје Сафа ('SAFFA'), шестина Канеређо	88
1.5.3. Критички потенцијали усложњавања слике и приступа	91
2. Модернистички аспекти масовне станоградње – индустријске префабрикације у концепту отвореног плана	93
2.1. Генеза настанка теоријских претпоставки концепта стамбене масовности и отвореног плана – Планетарни ниво	96
2.1.1. Систем <i>Dom-ino</i> (1915–1929) за реконструкцију фламанских села	102
2.1.2. Серијске радничке куће – Куће великог бетона' у Троју (« (Les) Maisons de gros béton » Le Vouldy, Troyes (France), 1919) и серијска 'Кућа Монол' (« (La) Maison Monol », 1920)	103
2.1.3. Прва (серијска) кућа са кровном баштом – Ситроан (« <i>Citrohan</i> », 1920)	104

2.1.4. 'Савремен град за три милиона становника' (1922) и колективне зграде–виле (« (Les) Immeubles-Villas »)	106
2.1.5. 'Павиљон Новог духа' (« (Le) Pavillon de l'Esprit Nouveau », 1925) – првобитно изложбени, намење колективној станоградњи Париза	108
2.1.6. 'План Суседства Париза' (« (Le) Plan Voisin de Paris », 1925)	109
2.1.7. Оспоравање улоге и вредности традиционалне улице (1929)	112
2.1.8. Ле Корбизје и Пјер Жанере – „Пет тачака нове архитектуре“ (1926)	114
2.1.9. 'Вила Савој' у Поасију (« La villa Savoye », Poissy 1928/1929–1930/1931), Ле Корбизјеа и Пјера Жанереа – за потребе приватног луксуза	117
2.1.10. Ле Корбизје и Пјер Жанере – <i>архитектура без локације</i> – – део пребивалишта 'Озареног града' (« (La) Ville Radieuse », 1930)	118
2.1.11. Епилог лекорбизијанског сажимања стамбене четврти у један објект – марсејска 'Јединица становања' (« l'Unité d'habitation», Marseille, 1945/1947–1949)	120
2.2. Феномен и ефекти префабрикације у масовној станоградњи	131
2.2.1. Теоријски дискурс о напредној техници префабрикације Валтера Гропијуса	134
2.2.2. Мотиви/програм/модел колективне станоградње лекорбизјанског 'индустријског прототипа бесконачне репетиције'	138
2.2.3. 'Велики мас–стамбени ансамбли' Европе и Америке	139
2.3. Критички капацитети модерничког отвореног плана	155
2.3.1. Недореченост отвореног плана (и) у домену масовне станоградње	156
2.3.2. <i>Рањиви простори пара-урбаног</i> – од Џен Џејкобс до Оскара Њумана	159
2.3.3. <i>Проблематике устројства стамбеног окружја</i> – – систематизоване у просторним анализама др Станка Гаковића	211
3. Ка употпуњујућој/интегративној архитектури	223
3.1. Општији контексти и оквири развоја масовне станоградње Београда	224
3.1.1. Утемељење питања становања, станоградње и стамбених политика у стамбеном наслеђу Београда друге половине двадесетог века	226
3.1.2. Институционално–законодавни оквир станоградње Београда последње трећине двадесетог века	228
3.2. Критичко–аналитички капацитети модерничког аспекта колективне масовне станоградње Београда у концепту отвореног плана	230
3.2.1. Теоријска постигнућа предочавања последица некритичке примене профитних стамбених политика	232
3.2.2. Планови и оперативна достигнућа масовне станоградње Београда последње трећине двадесетог века	233
3.2.3. Београдске <i>константе униформности</i> – <i>трајне добити малих промашаја</i>	238
3.3. Допринос Београдске школе архитектуре/становања – Критичко–аналитички капацитети преклопљених контекста станоградње Београда	257
3.3.1. Наизменична, вишеструка упоредно–повратна пројектантска методологија архитект Милан Лојаница – <i>Записи са цртаћег стола</i> (1975)	259
3.3.2. Седам пројектантски утемељених тачака критике и одступања од апсолутизованог модернизма, др Станка Гаковића	264
3.4. Провера и допуна критеријума за избор студија случаја	266
3.5. Избор студија случаја	269

Део II

4. Преиспитивање граница модернистичког схватања типологије	272
4.1. Анализа урбанитета Јулино брдо	273
4.1.1. Конкурсни распис, резултати и општи подаци Јулиног брда	275
4.1.2. Процена стања пројектне документације	276
4.1.3. Типо–морфолошке и ликовно–обликовне специфичности	277
4.1.4. Типолошке, обликовне и функционалне одлике – од објекта до стана	280
4.1.5. Конструктивни и технички аспекти архитектонског решења	282
4.1.6. Компаративна критичка анализа	284
4.1.7. Аспекти остварења конкурсне замисли урбанитета Јулино брдо	289
4.1.8. Пројектантска питања постављена реализацијом урбанитета Јулино брдо	290

Део III

5. Ка савременој архитектури реалне разлике	291
5.1. Анализа урбанитета Блок 19а	293
5.1.1. Конкурсни распис, резултати и општи подаци Блока 19а	293
5.1.2. Процена стања пројектне документације	295
5.1.3. Типо–морфолошке и ликовне–обликовне специфичности	298
5.1.4. Типолошке, обликовне и функционалне одлике – од објекта до стана	300
5.1.5. Конструктивни и технички аспекти архитектонског решења	305
5.1.6. Компаративна критичка анализа	308
5.1.7. Аспекти остварења конкурсне замисли урбанитета Блок 19а	312
5.1.8. Пројектантска питања постављена реализацијом урбанитета Блок 19а	315

Део IV

6. Парадигме истраживачко–пројектантске доследности	318
6.1. Студије тематике стамбене неусловности и подстандарда – <i>велико у малом</i> <i>наличја Београда</i>	320
6.1.1. <i>Простори беде</i> – од „ <i>неужности</i> “ до типо–морфолошког практикума	323
6.1.2. Суштински квалитативни аспекти остварења експерименталног задатка	340
6.2. Урбанитет Гоцлав (Gosław) – нов град за сто хиљада становника	343
6.2.1. Ток морфогенетских и типолошких истраживања и опредељења	349
6.2.2. Аспекти преиспитивања типоморфолошке условљености	351
6.3. Туристичко место Јаз крај Будве – визија уређења насеља и обале	357
6.3.1. Морфогенетски и типолошки правци поставке пројекта	358
6.3.2. Амбијентални аспекти архитектуре отворених и затворених простора	361

Део V

7. Закључни преглед резултата истраживања	364
Закључци и препоруке	369
Графички прилози	506
Списак графичких прилога	573
Библиографија	579
Биографија аутора	595

Увод

Бројни, међутим, с почетка дивергентно мотивисани и усмерени поводи настанка ове студије – конвергирају ка области *преиспитивања граница* архитектонске теорије и пројектантске праксе. Оквир и прилика да се дугогодишња практично-пројектантска интересовања и теоријска запажања претворе у специфичнија истраживања, те резултирају критичком анализом и систематизацијом сазнања о предмету и проблему рада како би била уобличена у јединствену целину – исход су додатних сазнања и искустава стечених током Докторских академских студија на Универзитету у Београду, на матичном, Архитектонском факултету (2015–2020).

Београд последње трећине двадесетог века, кроз поједине новоизграђене урбанитете уводи као матричну особеност очиту формативно-концептуалну *разлику* у односу на укупност дотадашње модернистичке праксе станоградње домаћег, европског и светског плана. Аутори тих стамбених насеља, схематски, макро-урбанистички план замењују прикладнијом – архитектонско-урбаном размером, док са удаљено-начелне архитектонске, прелазе на реално-пројектантску визуру, приближавајући се умногом будућим корисницима, аспектима њиховог опажаја и просторних искустава. Квалитативно продубљујући и пројектантске задатке, а тиме и саму бит домена станоградње – они *делатно критикују и мењају* дотад неупитна модернистичка начела пројектовања, укоренења у функционалистичке обрасце.

Раздобље настајања нових концепата стамбених урбанитета Београда унеколико коинцидира са преломним тренутком европског и светског трагања за новим могућностима и правцима развоја архитектонског израза. Метафорично, то доба означено је и *La Tendenz*-ом¹ (1965–1985) – групом италијанских архитеката на челу са Алдом Росијем (Aldo Rossi, 1931–1997)², раним неорационалистом³ и Карлом Ајмонином (Carlo Aymonino, 1926–2010). (Остварења аутора *La Tendenz*-е у домену станоградње биће у раду размотрена ради утврђивања могућих релација са одабраним студијама случаја.) Напоредо, у Француској, после студентског и грађанског покрета (1968), под утицајем Анри Лефевровог (Henri Lefebvre, 1901–1991), „критичког става према модерној теорији архитектуре и урбанизма што је давала првенство масовној стамбеној изградњи, не бринући о слици града/урбаном пејзажу“⁴ – утемељује се

¹ Jean Castex, *Architecture of Italy* (London: Greenwood Press, 2008), lii.

² Vlado Djokić, "Morphology and Typology as a Unique Discourse of Research", *SAJ*, vol. 1, 2009, № 2 (107-130), 115.

³ Хан Елин, *Постмодерни урбанизам* (Београд: Орион арт [1999/] 2002), 35.

⁴ V. Djokić (2009), *op. cit.*, 123.

Версајска типоморфолошка школа са архитектом Жаном Кастексом (Jean Castex, 1942–), архитектом и урбанистом Филипом Панереом (Philippe Panerai, 1940–) и социологом Жан-Шарлом Деполом (Jean-Charles Depaule, 1945–). Тада почињу да делују и луксембуршки архитекти, неорационалисти – Леон Крир (Leon Krier, 1946–), заговорник „Покрета за обнову европског града“⁵ и Роберт Крир (Robert Krier, 1938–), док се у Уједињеном краљевству обнавља покрет *таунскејп* (*townscape* – *градски пејзаж*), са Гордоном Каленом (Gordon Cullen, 1914–1994), под окриљем часописа *Architectural Review*⁶.

Напоредо, у Београду и Србији, односно Југославији, стварају архитекти-модернисти значајног градитељског импулса и формата (у прелиминарно-непотпуном прегледу) – Иван Антић, Иванка Распоповић, Борђе Злоковић, Милан Лојаница, Дејан Настић, Милорад Мацура, Брана Јовин, Милорад Пантовић, Милица Штерић, Александар Ђокић, Михајло Митровић, Милош Р. Перовић, Алексеј Бркић, чланови Атељеа ЛИК (Софија Ненадовић, Надежда Филипонтрбојевић, Душанка Менегело-Аћимовић и Владислав Ивковић), Александар Стјепановић, Предраг Цагић, Софија Вујанац-Боровница, Недјељко-Неђа Боровница, Димитрије Младеновић, Михајло Чанак, Ранко Радовић, Зора Митровић-Пајкић, Петар Вуловић, Божидар Јанковић, Светислав Личина, Јованка Јефтановић, Димитрије Младеновић, Бранко Бојовић, Љиљана Бакић, Драгољуб Бакић, Миленија Марушић, Дарко Марушић и други.

Београд средине двадесетог века, главни републички град Србије и престоница ФНРЈ, потом СФРЈ (1963–1999), нарочито услед економских реформи⁷ 1950-их и 1960-их – постаје погодан и за развој архитектуре. Проблематика масовне станоградње разматрана је системски, институционално организовано, теоријски и стручно осавременењено, у сталној спреси научно-истраживачих, пројектантских и извођачких прегнућа. На плану пројектантских задатака у конкретизацији стамбене продукције, темељни законодавни оквир архитектонске струке била је пракса редовног доношења валидних планских докумената, почевши од Генералног урбанистичког плана (ГУП) 1950. године, Регулационог плана Новог Београда 1962, ГУП-а 1972, до Закона о планирању и уређењу простора, 1974. године. Под окриљем кровних закона, у текућој изградњи, подразумевао се – расписивао, примењивао и поштовао – *конкурсни приступ* свим релевантним архитектонско-урбанистичким питањима будуће изградње. На плану пројектних решења и њихове реализације, као механизам индустријализоване градње – префабрикација је била логичан одговор на готово аритметичком прогресијом растуће

⁵ Н. Елин ([1999/] 2002), *op. cit.*, 38.

⁶ *ibid*, 262; Покрету *townscape* посвећено је у целости издање часописа *The Journal of Architecture* (17:5, 2012).

⁷ Иван Т. Беренд, *Економска историја Европе у XX веку* (Београд: Архипелаг, [2007/]2009), 206.

стамбене потребе милионске⁸ престонице, у смислу *продукције простора* (и са Лефеврових полазишта), али је *пројектантски удео* био *одлучујући* у прилагођавању тада нових технологија – принципима и законитостима архитектонске и урбанистичке струке.

Начелно усмерење предметне студије јесте проблематизација и критичко сагледавање дубље теоријски мотивисаних архитектонско–урбанистичких приступа што током пројектантског процеса успевају да покрену и ангажују свеукупно познавање и искуство архитектуре, не задржавајући се искључиво на репродукцији устаљених модернистичких модела. Постављајући се у само поље иницираних *промена пројектантских пракси*, предмет истраживања постаје *појава иновираних концепата (масовне) станоградње*. Надаље, предмет истраживања специфицира се и профилише разматрањем иновираних стамбених урбанитета Београда, као студија случаја – од конкурсних пројеката до реализација – првенствено кроз њихове релације са *аналитичким* и *критичким* постулатима типолошког⁹ и типолошког приступа, као и архитектонско–урбанистичке анализе.

Према програмским – пројектантским и теоријским усмерењима рада, у складу са сложеностима самог предмета разматрања, истраживачки приступ захтевао је формирање посебне методолошке платформе чије су главне компоненте – композитна типолошка и типолошка анализа, комплексна архитектонско–урбанистичка и вишетактичка теоријска – компаративно–интерпретативна анализа. Хронолошки принцип поштован је у циљу уочавања прве појаве кључних карактеристика посматраног процеса промене пројектантске парадигме. Тако образована, вишетактичка методологија квалитативног профила примењена је у разматрањима студија случаја, на примерима *најранијих истраживачких конкурсних пројеката и реализација осавремењених* стамбених урбанитета Београда, одабраним према низу комплексних критеријума који су исход претходне анализе сазнања о проблематици и предмету истраживања.

Оријентисан ка побољшању квалитета пројектантске теорије и праксе, циљ рада је излагање, анализа и образложење специфичности иновираних типолошких, функционално–формативних, обликовно–конструктивних, ликовно мотивисаних и других опредељених пројектантских приступа. Студија такође разматра узрочно–последичне и повратне релације и спреге између реализованих истраживачких пројеката и наизглед мање важних, *интермедијарних*, теоријских и нереализованих студијско–истраживачких пројеката. Предметни рад прати и односе, у лефевровским терминима – између *дуалности пројекта* као зачетка простор[не] репрезентације, тако и (будућег) репрезентативног

---

⁸ „[Б]рој становника за последњих двадесет година увеличан [је у Београду] преко два пута у односу на [Другим светским] ратом затечен. Популациона струјања [...] [1966] Београду доносе преко двадесет хиљада становника годишње, што [...] представља само механички прираштај.“ Милан Лојаница, „Најнижи стамбени фонд у Београду – уводно разматрање и приступ анализи неких функционалних и естетских својстава“, *Саопштења* 1, 1966, 53.

⁹ Префикс типолошког услед фокуса на стамбене урбанитете као предмет разматрања. Прим, аут. Александра Мокрањац,

простора (“the representation of space [...] and representational space”)¹⁰, не улазећи у анализу категорије „живљених простора“ у смислу интеракције простора са непосредним корисницима којима је намењен, дотичући се, међутим, гледишта *доживљаја простора* у домену *опаженог* и *опажајног*. Сви могући други, *ван-архитектонски приступи* истраживању исте тематике – почевши од *искључиво* геостратешки, политичко-економски и/или историјско-идеолошки мотивисаних, преко поглавито философских и литерарних до доминантно визуелно-уметнички и мас-медијски усмерених, уз уважавање њихових могућих латералних утицаја – изван су постављеног оквира, циљева и задатака рада.

Критички фокус предметног истраживања станоградње Београда – у преломном раздобљу преовлађујуће модернистичке продукције – логично почива на *првим пројектима и реализацијама нових концепата стамбених урбанизета* као *објективним доносиоцима промена*.

Првопројектоване/првореализоване стамбене четврти Београда као узор – *модел-носиоци* промена пројектантских парадигми, одабрани према скупу критичких истраживачких критеријума, за потребе рада биће разматране кроз три паралелна, међуусловљена и међузависна тока. Имајући у виду нераскидивост доследног архитектонско-урбанистичког процеса, у првом плану испитивање ће се односити на њихове типоморфолошке карактеристике – у смислу анализе односа између одлика и својстава изграђених објеката и њима образованих отворених, слободних простора. Друга, једнаковажна раван анализираће пројектантске приступе спреге ликовности-обликовности-амбијента у односу на функционалне захтеве, на захтеве конструкције и материјализације, као и кроз пројектоване просторне међуодnose склопова и подсклопова. Трећа упоредна раван прожимаће претходне две, преиспитујући фактографију одабраних реализација из угла референтних аутора – теоретичара и стваралаца архитектуре, а такође, када је то потребно – и из сфере социолошких дискурса.

Претходна анализа сазнања о проблематици и предмету истраживања

Будући да рад тематизује промене у смислу *преиспитивања – заокрета* и *напуштања* – устаљених, дотад неупитних архитектонско-урбанистичких образаца, предвиђено је пре свега предочавање прегледа референтних аутора, те њихових књига и значајних текстова (даљим током рада подробније анализираних), који тематизују прилике станоградње Београда посматраног периода, и/или – тадашњи шири европски и планетарни контекст наслеђених детерминишућих оквира као полазишних премиса важних за саму бит и правац студије. Истраживачко поље рада прецизираће се надаље кроз тумачење кључних појмова, концепата и проблема, потом – њиховом анализом из

---

¹⁰ Henri Lefebvre, *The Production of Space [La production de l'espace* (Paris: Anthropos, 1974)] (Oxford UK & Cambridge, Massachusetts: Blackwell Inc. 1991), 74. Сви преводи у раду, уколико није другачије назначено, аутор, Александра Мокрањац.

позиције кључних типо-морфолошких и типолошких поставки, као и других релевантних критичко-пројектантских приступа, теорија и стратегија. Намера је да одатле произашле уже тематизације и прецизна проблемска питања надаље буду додатно конципирана довођењем кључних појмова у међуодносе, и напослетку – њиховим преклапањем, суперпонирањем.

Посебност тематике резултирала је шестоделним приказом. Почетни сегмент, преглед је аутора и радова који расветљавају корпус проблематике модернистичке масовне станоградње на архитектонско-урбаном плану. Наредни корак анализе сазнања о предмету истраживања разматра односе појмова *урбано*¹¹ и *амбијент* – мада модернизмом пренебрегнут – заправо *опредељујућ квалитет урбанитета*. Трећи део настоји да разјасни *динамике* диференцијације архитектонског простора. Четврти ниво анализе тематизује проблем *урбаног ткива*¹² које у својој књизи *Urban forms: the death and the life of the urban block* формулишу Панере, Кастекс и Депол, постављајући га у прелазну размеру/међуразмеру (“intermediate scale”), „суштинску за разумевање урбаног пројекта.“¹³ Пети корак разматра продукциони модус *префабрикације*, будући *conditio sine qua non* масовне станоградње посматраног периода, како у свету, тако и на нашим просторима. Шести сегмент анализе – резултанта претходних – профилише истраживачки контекст рада. Поларитет односа јавног и приватног архитектонског простора те њихова позиција у формирању специфичности *урбаног ткива* нових градских стамбених четврти иновираних *амбијента вишег реда* тежишна је платформа истраживања.

Слојеви наслеђених објективних ограничења (масовне) станоградње

Мотив овог дела студије јесте запажање Алена Колхуна (Alan Colquhoun, 1921–2012) из његовог истраживања “Typology and Design Method” (1967), да су у *решавању нових проблема* – пројектанти склони *повратку претходним примерима*, услед чега најчешће прибегавају *типским решењима* (“type solutions”).¹⁴ У смисли нултог степена – полазиште истраживања усмерено је на сагледавање како значајних размера наслеђених ограничења станоградње двадесетог века, као текуће пројектантске праксе и потоње продукције, тако и свеprisутности последичног спектра негативних аспеката масовно већ изграђених насеља, што је све заједно резултирало *објективном силазном путањом учинка* стамбене новоградње.

¹¹ После уводних етимолошких напомена.

¹² Philippe Panerai, Jean Castex, Jean-Charles Depaule, *Urban forms: the death and the life of the urban block* [Ivor Samuels, ed.] (Burlington UK: Architectural Press, [1997/]2004), 158.

¹³ Ph. Panerai, J. Castex, J.-Ch. Depaule, *Urban forms: the death and the life of the urban block* ([1997/]2004), 158.

¹⁴ “[...] the designers tends to fall back on previous examples for the solution of new problems – on type solutions.” Alan Colquhoun, “Typology and Design Method”, [Theorizing a New Agenda for Architecture: An Anthology of Architectural Theory 1965-1995 (New York: Princeton Architectural Press, [Arena, June 1967/] 1996), 250-257], *Perspecta*, vol. 12 [1967/] 1969, (71-74), 71.

Начелне слабости модерне станоградње систематично-теоријски проблематизује Станко Гаковић у докторској дисертацији – *Четири стања склопа у структури стамбене средине*¹⁵ (1991), у настојању да сагледа шта су чиниоци и параметри 'добрих просторних структура' и 'квалитетног стамбеног окружења'. Са уже-критичког становишта конкретног разматрања проблематике станоградње наших простора, кључне доприносе расветљавању мањкавости индустријализованог приступа тематици дају архитект Милан Лојаница у студији „Записи са цртаћег стола“¹⁶ (1975), урбанист Братислав Стојановић (1975) у прегледу „За аналитички осврт на досадашњу стамбену изградњу“¹⁷, те архитект Бранко Алексић кроз своја запажања¹⁸ (1976). Док је фокус Милана Лојанице на спектру суштинских пројектантских дилема сред изостанка свести арбитражних привредних чинилаца о *неопходности дубље промишљања архитектуре, поготову стамбене*, Братислав Стојановић анализира дехуманизацију новизграђених новобеоградских стамбених блокова, што је преокупација и Бранка Алексића.

Шири европски и светски план преовлађујућих токова масовне продукције нових стамбених насеља, што задуго остају условљени начелима *Атинске повеље (CIAM*¹⁹ *IV, 1933)* – стриктном функционалистичком поделом на 'становане–рад–одмор–саобраћај' – утемељено тумаче и аутори типоморфолошких и типолошких аналитичких усмерења. Хронолошким редоследом то су – Алдо Роси у пионерској анализи *Архитектура града*²⁰ (1966), Роб Крир (Rob Krier) кроз студију *Urban Space*²¹ (1975), а теоријски најдоследније ауторски тим Жан Кастекс, Филип Панере и Жан-Шарл Депол у књигама *Урбане форме*²² (1980) и *Urban forms: the death and the life of the urban block*²³ (1997), наставку првобитног истраживања. Типоморфолошке приступе тумаче и Даглас Келбаух у сажетом прегледу “Typology – an architecture of limits”²⁴ (1996), и Леон Крир у тексту “Urban Components”²⁵ (1984), и у деловима каснијих разматрања *The Architecture of Community*²⁶ (2009). Типолошку струју тумачења масовне станоградње заступа Ентони Видлер (Anthony Vidler, 1941–) у свом критичком осврту “The Third

¹⁵ Станко Гаковић, *Четири стања склопа у структури стамбене средине* (Београд: Универзитету Београду – Архитектонски факултет, 1991).

¹⁶ Милан Лојаница, „Записи са цртаћег стола“, *Архитектура–Урбанизам*, 74–77, 1975, 18–22.

¹⁷ Братислав Стојановић, „За аналитички осврт на досадашњу стамбену изградњу“, *Урбанизам Београда*, бр. 30, 1975, 22–[24/] 62.

¹⁸ Бранко Алексић, „Анализа архитектонског решења првонаграђеног конкурсног рада за Блок 19а (Аутори: арх. Лојаница, арх. Цагић и арх. Јовановић)“, *Стамбена изградња Београда '76*, (Београд: Југословенски грађевински центар, 1976), 5.

¹⁹ «Les Congrès internationaux d'architecture moderne» (la Sarraz, Suisse) 1928 – (Дубровник) 1956.

²⁰ Алдо Роси, *Архитектура града* (Београд: Грађевинска књига, [1966/] 2008).

²¹ Rob Krier, *Urban Space* (London: Academy Editions, [1975/]1979) [Fifth impression, 1991].

²² Jean Castex, Philippe Panerai, Jean-Charles Depaule, *Урбане форме [Formes urbaines: de l'ilot à la barre* (Paris: Bordas, [1977/] 1980)], (Београд: Грађевинска књига, [1977/1980/] 1989), 169–170. [курзив, А. М.]

²³ Philippe Panerai, Jean Castex, Jean-Charles Depaule, *Urban forms: the death and the life of the urban block* [Ivor Samuels, ed.] (Burlington UK: Architectural Press, [1997/]2004), 158.

²⁴ Douglas Kelbaugh, “Typology – an architecture of limits”, *Architectural Theory Review*, vol. 1, No. 2, [1996/] 2009 [2014], 33–52.

²⁵ Léon Krier, “Urban Components”, *Architectural Design*, vol. 54, 1984, 113–121.

²⁶ Léon Krier, *The Architecture of Community* (London: Island Press, 2009), 170. [курзив, А. М.]

Typology”²⁷ (1976), док исту проблематику Рафаел Монео (Rafael Moneo, 1937–) сагледава из пројектантске перспективе сталног усложњавања просторне проблематике, “On Typology”²⁸ (1978).

Поред ослоња у теоријским преиспитивањима наведених, референтних архитеката – чији ће аналитички правци бити изложени и разматрани у наставку рада, латералне импулсе предметном истраживању пружили су, како модерирани модернисти – Колин Роу (Colin Rowe, 1920–1999) у делу *The Collage City*²⁹ (1978) и Кенет Фремpton (Kenneth Frampton, 1930–) у свеобухватном прегледу *Модерна архитектура, критичка историја*³⁰ (1980), тако и аутор класичног усмерења, Џефри Скот (Geoffrey Scott, 1884–1929) у прегледном делу *The Architecture of Humanism – A Studie in the History of Taste*³¹ (1914).

Урбано – урбанитет – организациони модалитет урбаног

Стожерно питање рада је у пољу разумевања и интерпретације (појма) урбаног.

Урбс³², изворно латинска реч (*urbs, urbis*, етимолошки од *orbis, orbis* – круг, округ) – представља град ранга Рима; следствено – *urbanitas, urbanitatis* – тиче се градског живота, образовања, финог владања. Од XIV века, из латинског изведено француско « *urbaine* »³³ (1355) подразумева све везано за град, у непосредном и пренесеном смислу. У српском језику, као позајмица из Француског, појављује се најпре појам *урбанизам*, пре свега у стручној, потом и у колоквијалној употреби, означавајући уређење града према принципима архитектонско-урбанистичке струке. Појам *урбанизације* везује се најчешће за нагли развој градова на штету села, као и за негативне појаве концентрације индустрије по градовима. Ранко Радовић штивом *Живог простора* предочава, „Многа наша незадовољства нашим *урбаним* као животном средином и нашим *урбанизмом* као струком и акцијом друштва нису безразложна“. [... Јер,] 'градопис' који себи и другима нудимо на 'читање' и живот, 'градопис' у облику 'капија', 'блокова', смушених реконструкција и разграђених простора, једноличних идеја још *монотонијих* и *незначаћих амбијената* – сазрева за промне.“³⁴

Урбано/урбанитет се, дакле, у српском језику, нажалост, углавном не поима правилно, као *одређење градске средине*, већ се готово поклапа са појмом 'новоградње', односно концептом масовности

²⁷ Anthony Vidler, “The Third Typology”, in *Oppositions Reader – Selected Readings from A Journal for Ideas and Criticism in Architecture 1973-1984*, K. Michael Hays (New York: Princeton Architectural Press, 1998) [*Oppositions* 7 (Winter), 1976, 1-4], 13-16.

²⁸ Rafael Moneo, “On Typology”, *Oppositions* 13 [Summer], 1978, 22-45.

²⁹ Colin Rowe & Fred Koetter, *The Collage City* (Cambridge MA: The MIT Press, 1978).

³⁰ Кенет Фремpton, *Модерна архитектура, критичка историја* (Београд: Орион арт, [1980/]2004).

³¹ Geoffrey Scott, *The Architecture of Humanism – A Studie in the History of Taste* (Boston and New York: Houghton Mifflin Company, 1914), 194.

³² Анђелија Јовановић, *Српско-латински речник* (Београд: Фото Футура, 2008), 21; Александра Мокрањац, *Антологија Архитектуре и Цивилизације* (Београд: Службени гласник, 2012), 28.

³³ У употреби у фр. од 1355. године. *LEXILOGOS – DICTIONNAIRE FRANÇAIS*, Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales, CNRTL – Ortolang, Outils et Ressources pour un Traitement Optimisé de la Langue. <http://www.cnrtl.fr/definition/urbaine>

³⁴ Ранко Радовић, *Живи простор* (Београд: Независна издања 24, 1979), 35. Есеј „Судбина београдске Славије или о односу делова и целине“ одакле је цитат, објављен је изворно у дневном листу *Политика*, 18. марта 1978.

модернистичке стамбене изградње, али, к томе – и с превасходном конотацијом и инсистирањем на њеним негативним аспектима. Настојањем да појму *урбано(г)* врати изворно значење *градско(г)*, предметна студија истражује у домену *урбаног* и *урбанитета* Београда последње трећине двадесетог века, управо оне компоненте у реализацијама нових стамбених комплекса што воде *организационом модалитету урбаног*, односно – суштинске *градотворне чиниоце*.

Модерно – модернизам – модернистичка архитектура – урбанизам

Истакнимо пре свега – *НАД-СТИЛИСТИЧКО генерално истраживачко опредељење предметног рада*. Међутим, будући да тема и предмет дисертације припадају *оперативном периоду* изразитог прихватања модернистичких начела архитектуре и урбанизма, Планетарног и на нашим просторима – *неизбежна* је била *чешића употреба одреднице модернизам* и њених изведених значења. Но, *модернизам* као један више међу '*измима*', дакле у стилистичкој конотацији – није коришћен у истраживању. Јер, *стилистичке поделе*, појаве су – *ретроградно-схоластичке*, и као такве – *генератори паушалних, упрошћено-упросечујућих тумачења* достигнућа градитељства. Предметним радом оградајуемо се у потпуности од '*стиловима*' мотивисаних категоризација архитектуре и урбанизма. Напротив – *пледирамо* за *суштинско вредновање* и сагледавање *кључних одлика архитектуре – урбанизма*. Истраживачки напори усмерени су против иначе најшире заступљених – стилистичких приступа – *главних 'алата'* заблуде која у *исту групу* слепо гура *неуспехе* и *промашаје* са, с једне стране – осредњом архитектонском продукцијом, а с друге – са *ремек-делима* – под изговором *наводне припадности* – *истом 'правцу'/'стилу'* и/или добу настанка.

Амбијент – амбијентално – амбијентализација

Појам *амбијент* латинског је корена, од глагола *ambio, ambieo*³⁵, што значи обилазити, ићи око нечег. Најближа изворна реч је француска « *ambiance* » (1885), у француско-француском тумачењу – „*окружење, атмосфера која обавија неку особу или ствар.*“³⁶

*Пројектантски освешћен архитектонски избор, опредељење за компоновање одређеног амбијента – амбијентализација*³⁷, односно пројектантско владање *окружујућом атмосфером* како *новостворене грађевине* тако и *њоме креираног околног просторног склопа* као *новог контекста* – иманентно је сваком планираном архитектонском деловању. Архитект-модернист, Алдо ван Ајк (Aldo van Eyck), члан Тима Х (Team X), међутим, још 1970-их, кроз своје многобројне написе, подвлачи улогу „*модерне*

³⁵ Мирко Дивковић, *Латинско-хрватски рјечник* (Бјеловар: Дуња, 2006), 77. [лат]

³⁶ ...« *environnement, atmosphère qui enveloppe une personne ou une chose* » *LEXILOGOS – DICTIONNAIRE FRANÇAIS*, CNRTL – Ortolang, <http://www.cnrtl.fr/definition/ambiance> Приступ 3. март 2016.

³⁷ Кованица А. Мокрањац, према аналогији *кристал – кристализација, амбијент(ално) – амбијентализација*. Aleksandra Mokranjac, "The Architect Milan Lojanica's *Belgrade Realm and Visions* – From a Graduation project to Julino brdo and Godaw, 1962–1972", *Spatium*, no. 36 [December], 2016 (35–45), 40.

архитектуре [...] у уништењу, како *стила* тако и *амбијента*.³⁸ Дакле, са појавом, и потом некритичким развојем модерне архитектуре, посебно у домену њеног *радикално-схематизованог* (Кастекс-Панере-Депол, Лојаница, Алексић) *урбанистичког* испољавања (Стојановић, Гаковић) – *амбијент* бива жртвован такозваном „напретку“, постајући *кључна недостајућа величина* (Ван Ајк) архитектонско-урбанистичке теорије³⁹, те самим тим и праксе.

Прагматични разлози подразумевајућег *манира масовне изградње* што је економске и техничко-технолошке аспекте поставио изнад свих осталих атрибута грађевине и њеног окружења (Лојаница, Стојановић, Алексић, Гаковић), били су, чини се, пресудни у ефективној (и ефикасној) негацији важности амбијента. Ипак, предметно истраживање настојаће да разјасни да ли и у којој мери су у пројектима и реализацијама стамбених насеља Београда последње трећине двадесетог века – постојала евентуална пројектантска преиситивања, аспирације и напори у смислу амбијентализације, мимо устаљених модернистичких канона.

Значењска аналогија урбанитета и амбијента

Аналогија и паритет квалитетно пројектованог те потом изведеног урбанитета и амбијента, посматрана је у предметном раду на трагу – с једне стране теоријских приступа архитеката нашег поднебља Николе Добровића и Ранка Радовића, а са друге – типоморфолошких анализа Дагласа Келбауха. Битан, контролни момент разматрања је, поред већ изнетог сведочанства Алда ван Ајка које преноси Кенет Фремптон, и у самом Фремптоновом закључку о учинку архитеката Тима Х.

У свом тексту „Осврт на тему амбијента“, Никола Добровић поставља начелно амбијент у распон од „обликовно хуманизиране средине [до] хуманизираних животних подручја“⁴⁰, док из специфичније архитектонског угла указује да „ликовни квант [амбијента] [...] почиње чак и изнад беспрекорне стручности [... финализујући се] у неееуклидовским просторним односима.“⁴¹ Основној подели амбијента на *приватне* или *јавне*, Добровић супротставља пројектантску визуру кроз коју већ „из малог броја примера провејава бескрајна разноликост људских средина.“⁴² Тумачећи сâм процес *убличавања амбијента* који у „наслеђеним насеобинама [постаје] надовезивањем новог на старо [...] – новијег на ново и најновијег на новије – [чиме] настају наслаге оног неизрецивог, једне повише

³⁸ К. Фремптон, *Модерна архитектура, критичка историја* ([1980/]2004), 277. [курзив, А. М.]

³⁹ Почевши условно речено од Декларација CIAM-а из Ла Сара, 1928. године, преко *Атинске повеље CIAM-а IV* 1933. и њених даљих интерпретација у дословној, некритичкој примени апсолутизованог концепта просторног раздвајања урбаних функција.

⁴⁰ Никола Добровић, „Осврт на тему амбијента“, *Архитектура*, 90, 1965, 7.

⁴¹ Добровић, „Осврт на тему амбијента“, (1965), 7.

⁴² Добровић (1965), 7.

друге⁴³, напуштајући фактографију, Добровић *поетизује* 'игру разума и маште' што се у човеку „четвородимензионалном мерилу – одвија помоћу преднапрегнутог стања мисли и у дубинама његове осећајности.“⁴⁴ Неухватљивост таквог, 'нефизичког модула' не умањује његову важност, будући да човек – „према том свом *духовном модулу* ваја себи одговарајућу слику света“⁴⁵, тако да амбијент постаје заправо '*ликовни исечак* човекове *слике света*'.⁴⁶ Финално, Добровић позиционира појам *архитектонског амбијента* у домен *несамерљивог просторног квалитета*⁴⁷, те на трагу античких грчких постулата 'човека као мере свих ствари'⁴⁸ закључује „човек је мерило амбијента.“⁴⁹

Амбијент је дакле, према Добровићу – *темељна идентитетска спона* човека и изграђене средине–архитектуре–града, те и сваког/ма ког његовог исечка.

Архитект Ранко Радовић, у својој књизи *Живи простор*, у есеју „Урбанитет“ (1968), изједначава појам *амбијента* и *урбанитета*. „Једна од функција архитектуре па и једно од мерила њених [не само] ликовних вредности је однос прама *амбијенту*, *околини*, дакле – урбанитет.“⁵⁰ Губитак односа према амбијенту, аутоматски доводи до деградације па и нестанка урбанитета, *независно од квантума* новостворених квадратура и кубатура. Јер, „урбанитет је такав ваљани хуманистички концепт архитектуре, града, свега: бит је у *целовитости*, *различитости* и *пријатељству/садејству делова*, а не – у надменој супериорности појединачног и једног.“⁵¹

Нешто раније поменути текстом “Typology – an architecture of limits”, Даглас Келбаух такође подвлачи битност „осећаја за место и заједницу“⁵² у настајању „кохерентног, добро пројектованог“⁵³ урбанитета. Међутим, насупрот охрабривању *иновативности* радних, креативних, простора разоноде и сличних садржаја, па чак и „радикалног експеримента“ код индивидуалног и викенд-станована, у домену вишепородичних зграда и стамбених насеља – он заступа ретроградни став да је „већини суседстава потребна стабилност, а не иновативност.“⁵⁴

⁴³ Добровић (1965), *ibid*, 7.

⁴⁴ Добровић (1965), *ibid*, 7.

⁴⁵ Добровић (1965), *ibid*, 7.

⁴⁶ Добровић (1965), *ibid*, 7. [курзив, А. М.]

⁴⁷ „У појму и суштини хуманизираних животних подручја, у њиховом ликовном зрачењу и просторној енергији има нечег *загонетног*, *неизрецивог*, *иррационалног* и *имагинарног*.“ Добровић (1965), *ibid*, 7. [курзив, А. М.]

⁴⁸ „(Протагора, Платон).“ Добровић (1965), *ibid*, 7.

⁴⁹ Добровић (1965), *ibid*, 7.

⁵⁰ Ранко Радовић, *Живи простор* (Београд: Независна издања 24, 1979), 26. Есеј „Урбанитет“ одакле је цитат, објављен је изворно у дневном листу *Борба*, 19. марта 1968.

⁵¹ Р. Радовић, *Живи простор* (1979), 26. [курзив, А. М.]

⁵² Дотичући се на том месту унеколико и Норберг–Шулцове (Christian Norberg-Schulz) ре-тематизације античког феномена *genisu loci* [Кристијан Норберг–Шулц, *Егзистенција, простор и архитектура* (Београд: Грађевинска књига, [1971/2006]), Келбаух међутим – не помиње ни прецизан термин, нити пак – свог претходника/своје претходнице. D. Kelbaugh, “Typology – an architecture of limits”, [1996/] 2009 [2014], *op. cit.*, 50.

⁵³ D. Kelbaugh, ([1996/] 2009 [2014]), *op. cit.*, 50.

⁵⁴ D. Kelbaugh, ([1996/] 2009 [2014]), *ibid.*, 46.

Темом запостављања и негације аспекта амбијента, како смо указали, бави се и Кенет Фремpton. У књизи *Модерна архитектура, критичка историја*, поред пренетих навода Алда ван Ајка (1970) о 'улози модерне архитектуре у уништењу како стила – тако и амбијента'⁵⁵, његов утемељен закључак јесте да су „осим Ван Ајка, Вудса [Shadrach Woods] и Де Карла [Giancarlo De Carlo], сви остали [из Тима Х] радије ћутке прелазили преко уништавања [...] урбане баштине у име шпекулације.“⁵⁶ Фремптонов навод, изостављањем Смитсонових, указује, дакле – и на њихов допринос у 'уништењу урбане баштине – како стила тако и амбијента – у име шпекулације.'

Према приказаној дискусији, у раду појам *урбанитета* подразумева и *амбијент* као 'ликовни исечак слике света' (Добровић), дакле *амбијентализацију* која омогућава идентитетску спону човека и израђених простора. Претпостављајући каквоћу количини, *урбанитет* није, дакле, аутоматски поистовећен са *зградо-градњом*, изграђеношћу средине *per se*. Напротив, правилно протумачен урбанитет требало би да постане (у визури општег циља рада) – синоним *студиозно-доследног*, квалитетног архитектонско-урбанистичког промишљања и реализације што успева и у оном кључном, додатном задатку – достизању компоненте своје градотворне целовитости (Радовић).

Парадокс разградње града – криза објекта/'the crisis of the object', и

криза релације објеката и околних слободних простора

Град је стални *контекст*, *над-текст* и *подтекст* бављења темом *урбанитета*, те тако и предметне студије, чији је један од постулата да се урбанитет посматра у контексту свеукупности града, а не – истргнут из града као целине вишег реда. Стога, намера следећег сегмента анализе јесте да уочи *критички моменат* теоријског разјашњења *парадокса разграђујућег механизма* модернистичких принципа.

Групишући проблеме нове мас-стамбене продукције 1960-их, Роб Крир именује их (1975) „туробним спаваоничким предграђима“ тумачећи ту свеопшту појаву као последицу „клиничког раздвајања урбаних функција.“⁵⁷ Леон Крир, деценију касније, у тексту “Urban Components” (1984), констатује уништење миленијумске традиције типологије како *градских грађевина* тако и *околних простора*⁵⁸. Будући недовољно дефинисана, непосредна окружења модернистичких објеката еволуирају негативно у *просторе празнине*. То заправо и нису *архитектонски простори*. Тематизујући *кризу објекта* (“the crisis of the object”⁵⁹), Колин Роу (1978) илуструје да је са становишта фактографије урбанистичких

⁵⁵ К. Фремpton [1980/2004], *op. cit.*, 277. [курзив, А. М.]

⁵⁶ К. Фремpton [1980/2004], *ibid.*, 279. [курзив, А. М.]

⁵⁷ Rob Krier, *Urban Space* (London: Academy Editions, [1975/1979] [Fifth impression, 1991], *op. cit.* 82.

⁵⁸ Léon Krier, “Urban Components”, *Architectural Design*, vol. 54, 1984, 113–121.

⁵⁹ C. Rowe & F. Koetter, *The Collage City* (1978), *op. cit.*, 50–85.

планова, *модернистички град – инверзија традиционалног града*. Приметимо да у модернистичким концептима номинално делује да неизграђени простори односе превагу над изграђеним. Међутим то је искључиво на нивоу тлоцрта, чиме се креира својеврстан привид, будући да објекти, уз повећавање заузећа коришћеног земљишта и расту значајно у висину, тако да деградирају или чак анулирају почетно замишљене предности.

У овој фази рада предлажемо ближу анализу уочене појаве (Роб Крир, Леон Крир, Колин Роу) *парадокса разградње града* – ефективног резултата доследне примене циклуса – од постулата до стриктне праксе модернистичке станоградње. Подсетимо да су то, такође, као кључну тему, на себи својствен начин поентирали и раније помињани, еминентни архитекти – од Алда Ван Ајка, преко Николе Добровића, Милана Лојанице, Братислава Стојановића и Бранка Алексића, до Ентонија Видлера, Рафаела Монеа, Колина Роуа и Дагласа Келбауха.

Инверзија градског блока – – модернистички стамбени блок као простор негативне разлике

Наредни сегмент рада разматра градски блок – једну од *основних структурних јединица града*, са становишта *инверзије појма* – *неминовне последице* традиционалним токовима архитектонске мисли и делатности *радикално супротстављених* модернистичких начела.

Кастекс, Панере и Депол у компаративној студији *Урбане форме* (српска верзија књиге изоставља други део инструктивног наслова оригинала – „*Урбане форме: од острвца до штангле*“), елементарно груписање повезаних зграда дефинишу као стварање градског ткива (« *le tissu urbain* »)⁶⁰. Типичан градски блок Париза из доба барона Османа (Georges Eugène Haussmann, 1809–1891) аутори описују као *затворено острвце* (« *l'îlot* »), док у сукцесији рационализујућих међукорака савремена верзија истог блока, под притисцима модернизма постаје *наглашено линеарно усмерен склоп* – *штангла* (« *la barre* »), односно – *стамбена ламела*.

Новопостулиране, модернистички кондензоване, нагомилане изграђене масе сред околних 'пејзажа' преиспитује Леон Крир, и закључује – „зонирање модерних градова резултирало је *насумичним распоредом* (“the random distribution”) и *јавних и приватних зграда*. *Неприродност* (“artificiality”) и [*просторно*] *расипништво* (“wastefulness”) *зонирања* уништили су наше градове.“⁶¹

⁶⁰ Jean Castex, Philippe Panerai, Jean-Charles Depaule, *Formes urbaines: de l'îlot à la barre* ([1977] Éditions Parenthèses). www.editions-parentheses.com Приступ 3. март 2017. [оригинална верзија књиге. Курзив, А. М.]

⁶¹ L. Krier, “Urban Components”, *op. cit.*, 1984 (113–121), 120. [курзив А. М.]

Са најуже–архитектонског аспекта – *рационализација* модерне градње била је усмерена на саме објекте (Кастекс, Панере и Депол), док је са урбанистичке тачке гледишта владала – *насумичност* диспозиције објеката, *неприродност* и *просторно расипништво* (Леон Крир).

Градска четврт – градски блок – од урбаног ткива до града у граду

Анализе градске четврти – од градског блока ка урбаном ткиву и концепту *града у граду*, у студијама Росија, затим Кастекса, Панереа и Депола и потом Леона Крира актуелизују додатно важност разматрања односа изграђених простора и грађевинама формираних (градских) простора.

Градску четврт, Алдо Роси, у својој елаборацији *Архитектура града* (1966), дефинише као „моменат, исечак форме града, уско везан за његов развој и његову природу, настао из делова и по његовој слици.“⁶² Стамбени сегмент као важну компоненту градске четврти Роси тумачи и кроз амбијенталне аспекте, у времену променљиве, док становање сматра највећим обележје града, одувек.⁶³

Кастекс, Панере и Депол (1980), у својој изворној поставци дефинишу *градски блок* као „саставни елемент *урбаног ткива* [односно –] скуп зграда организованих према одређеној логици, који сваком простору одређује статус признат коришћењем.“⁶⁴ Стога, *суштинско разумевање* традиционалног градског блока превазилази познавање *историјских*⁶⁵ степена развоја архитектуре. Пресудно у концепту *градског блока – урбаног ткива* јесте „постављање актуелног проблема односа зграда са просторима које одређују, [али] и *пропитивати се о последицама* таквих размештаја у пракси становања.“⁶⁶ У даљој разради те теме истих аутора, у наредној књизи *Urban forms : the death and the life of the urban block* (1997) – *урбано ткиво*⁶⁷ постаје издвојено поглавље које разматра *прелазну размеру* (“intermediate scale”), *суштинску* за разумевање урбаног пројекта.

Концепт полицентричних градова, нормативно оријентисан ка стварању програмских пројектантских смерница, разматра Леон Крир у својој студији, *The Architecture of Community* (2009). Дистанцирајући се од учинка и контекста модернистичких блокова, он такође користи појам *градске четврти* („urban quarter“)⁶⁸, и предлаже као „независну градску четврт – прави *град у граду*.“⁶⁹ Детаљно програмски разрађујући карактер, структуру и форму градске четврти, бележи између осталог и да

⁶² Алдо Роси, *Архитектура града* (Београд: Грађевинска књига, [1966/] 2008), 65.

⁶³ *Ibid.*, 69–70.

⁶⁴ J. Castex, P. Panerai, J.-Ch. Depaule, *Урбане форме*, [1977/1980/] 1989), 201. [курзив, А. М.]

⁶⁵ *Ibid.*, 201.

⁶⁶ J. Castex, P. Panerai, J.-Ch. Depaule, *Урбане форме*, [1977/1980/] 1989), 201. [курзив, А. М.]

⁶⁷ Philippe Panerai, Jean Castex, Jean-Charles Depaule, *Urban forms : the death and the life of the urban block* [Ivor Samuels, ed.] (Burlington UK: Architectural Press, [1997/] 2004), “The problem of the urban tissue” 158–162. Мотив поднасловa те верзије књиге је „смрт и живот градског блока“, према аналогiji са формулацијом Џјен Џејкобс (Jane Jacobs) – *The death and life of great american cities* (New York: Vintage books, 1961).

⁶⁸ L. Krier, *The Architecture of Community* (2009), 134. [курзив, А. М.]

⁶⁹ *Ibid.*

„свака четврт треба да има најмање један централни сквер [трг/плато].“⁷⁰ Аутори – Алдо Роси, тим Жана Кастекса, Филипа Панереа и Жана-Шарла Депола, као и Леон Крир, кроз своје аналитичке студије сагледавају градски блок/градску четврт као *урбано ткиво*, или чак као – *град у граду* (Крир).

Степеновани јавни простори vs генерички слободан простор –

Скале и хијерархије спољњих архитектонских простора

Јавни простори, како за групне ауторе – Кастекса, Панереа и Депола, тако и за Леона Крира – *саставна су компонента градске стамбене четврти*. У овој фази истраживања, након досад приказаног, логичан је искорак уласка у нижу размеру. *Нижа размера* – најчешћа непознаница урбанистичких планова – управо је *та* у којој '*искључиво бораве*' стални корисници и/или посетиоци. Постављање питања *рашчлањености јавних простора* стамбених зона/четврти подвлачи проблем недостатка степеновања у модернистичком третману неизграђених, заправо *генеричких слободних простора* блок-стамбених насеља. Стога предлажемо преглед додирних разматрања специфициране теме из визуре архитеката – Ентонија Видлера, Кристофера Александера (Christopher Alexander), Станка Гаковића, Дагласа Келбауха и Гордона Калена.

Ентони Видлер у свом тексту “The Third Typology” (1976) модернистички императив окужености објекта 'нетакнутом природом' *категоризује* као „*ноћну мору изоловане зграде постављене у неиздиференциран парк*.“⁷¹ Нужности постојања хијерархије отворених простора (“Hierarchy of open space”)⁷², поглавље своје књиге *A Pattern Language*⁷³ посвећује Кристофер Александер (1977), тумачећи срж урбаног и кроз рашчлањеност објектима формираних јавних простора. Аналогне, продубљене ставове износи и Станко Гаковић у ауторској студији *Четири стања склопа у структури стамбене средине* (1991). Пледирајући за обазривије и доследније диференцирање приватних у односу на јавне домене, аутор скреће пажњу на важност *степеновања прелазног – полуприватног-полујавног*, будући да оно заправо разрешава сложености градске стамбене средине. „Насупрот томе, *неодређености* [...] могу *ослабити укупну структуру* стамбеног окружја. Могу да *довећу у питање њено постојање*, које сигурно не зависи само од најелементарнијег физичког постојања неког склопа у простору.“⁷⁴

Разматрајући *питање скале/размере* (“A Question of Scale”)⁷⁵, односно – степеновање јавних простора, Даглас Келбаух наглашава потребу просторне разноврсности јавних простора. Гордон

⁷⁰ *Ibid.*

⁷¹ A. Vidler, “The Third Typology” ([1976, 1-4/] 1998), [13-16], *op. cit.*, 16. [курзив, А. М.]

⁷² Christopher Alexander, *A Pattern Language* (Oxford: Oxford University Press, 1977), 557-560.

⁷³ C. Alexander, *A Pattern Language*, (1977), *ibid.*

⁷⁴ С. Гаковић, *Четири стања склопа у структури стамбене средине* (1991), *op. cit.*, 54. [курзив, А. М.]

⁷⁵ D. Kelbaugh, “Typology – an architecture of limits”, ([1996/] 2009 [2014]), *op. cit.*, 48-49.

Кален у књизи *Градски пејзаж*, теми приступа индиректно, кроз оптичку анализу феномена упоредне сагледљивости спољних простора, и њиховог простирања у односу на додирне објекте.

Претходно изложени теоријски ставови ко-аутора – Кастекса, Панереа и Депола, и аутора Александера, Гаковића, Келбауха, и Калена, мада настајали из различитих пројектантских побуда и визура – хармонични су по питању *нужности степеновања и хијерархије спољних архитектонских простора* стамбених урбанитета. Јер, у супротном, њихова недиференцираност – *слаби укупну структуру урбанитета* (Гаковић), или пак „креира“ *ноћне море изолованих зграда сред неиздиференцираних паркова* (Видлер), док се у изразито лонгитудиналном пружању зграда – оне чине двоструко дужим него што јесу (Кален).

Скале и степеновања просторног опажања архитектуре

Скале и степеновања у структурама градских ткива не карактеришу само спољне јавне, архитектонске просторе. Подразумеване су и за саме грађевине, те њихове групације – стамбене четврти. Док је за Келбауха пожељна разноврсност⁷⁶ стамбених зграда – и то на нивоу варијација у оквиру градског блока, он такође упозорава да се некритички фаворизована разноврсност у потоњим реакцијама на модернизам – лако претвара у своју супротност.⁷⁷

Диференцираност фасадних планова грађевина и разноврсност детаља, с једне стране – део су миленијумског процеса еволуирања и усложњавања архитектуре, док су напоредо условљене и специфичностима људског ока. Акош Моравански (Ákos Moravánszky), у студији "The optical construction of urban space: Hermann Maertens, Camillo Sitte and the theories of 'aesthetic perception'"⁷⁸ преноси како се различити човекови видни углови посматрања одражавају на опажај архитектуре, од уочавања детаља, преко сагледавања целине грађевине до њеног виђења у склопу амбијента, и напослетку – њене распознатљивости у контури града.

Намера укратко изнетих теоријских осврта на тему пожељног степеновања и варирања објеката, била је да се појавност архитектуре доведе у функционалну везу са општим својствима људског ока/вида и перцепције. Одмерена разноврсност објеката стамбеног насеља (*est modus in rebus*) – кључ је квалитетних урбанитета (Келбаух), док оптичка својства човековог визуелног апарата (физиологија људског ока) имају пресудан утицај на сагледавање архитектуре (Moravánszky: Helmholtz, Maertens), што је од примарне важности како за аналитички приступ пројектовању, тако и за креирање оптималног амбијента, односно – пожељних урбанитета.

⁷⁶ D. Kelbaugh ([1996/] 2009 [/2014]), *ibid*, 48.

⁷⁷ D. Kelbaugh ([1996/] 2009 [/2014]), *ibid*, 48.

⁷⁸ Ákos Moravánszky, "The optical construction of urban space: Hermann Maertens, Camillo Sitte and the theories of 'aesthetic perception' ", *The Journal of Architecture*, 17:5, 2012 (655–666).

Образложење проблема и предмета истраживања

Тежишни проблем истраживања јесте *идентификација нових архитектонско-урбанистичких приступа* и примењених концепата у *пројектантски измењеном* приступу тематици стамбених урбанитета Београда завршне трећине двадесетог века. Тако сагледан проблем део је ширег спектра проблематике савремених и будућих урбанитета града, дакле – не само стамбених. Велика је вероватноћа да пројектантски принципи, приступи и тактике које су иновирале станоградњу посматраног периода – могу и даље бити важни за будућност теорије и праксе архитектонско-урбанистичког пројектовања, тиме и од значаја како у области професионалне формације, тако и у планско-законодавној области. Релевантност истраживања односи се нужно – и на домен заштите градитељског наслеђа.

Уже одређење поставке проблема захтевало је прављење одговарајуће – вишетајачке, композитне методологије, најпогодније за даљу, компаративану анализу предмета истраживања. Упоредо са општим типоморфолошким принципима према којим „зграде добијају свој значај/снагу од јавног простора који дефинишу [као и од] фигуралне композиције и рашчлањености фасаде“⁷⁹, проучени су за студију релевантни елементи типоморфолошких анализа ауторског тима – Кастекс, Панере и Депол, који се односе на тематизацију 'урбаног ткива', као и Келбаухове формулације питања урбане размере и хијерархије, те ставови о битности „осећаја за место и заједницу“⁸⁰ у настајању „кохерентног, добро пројектованог“⁸¹ урбанитета. Разматрани су затим и Келбаухови типолошки ставови о питањима *скеле* (“a question of scale”⁸²) и о питањима хијерархије (“a question of hierarchy”⁸³). Такође, будући да студија *тематизује промену пројектантских парадигми*, модификовање модернистичких пројектантских приступа архитектури и урбанистичким поставкама у *цљу реализовања комплекснијих стамбених урбанитета*, спој изложених типолошких и типоморфолошких приступа, допуњен је теоријским разматрањима аутохтоних⁸⁴ архитеката, делатних стваралаца и теоретичара преовлађујуће модернистичког усмерења – Николе Добровића, Милана Лојанице, др Ранка Радовића и др Станка Гаковића.

Посредством композитних и умрежених теоријских полазишта постављено је стожерно истраживачко питање – *врсте релације стамбених објекта и јавних простора* стамбених насеља. Односно – *да ли је у посматраним одабраним првореализованим иновираним стамбеним урбанитетима Београда завршне*

⁷⁹ D. Kelbaugh [1996/] 2009 [2014], *ibid.*, 49.

⁸⁰ D. Kelbaugh [1996/] 2009 [2014], *ibid.*, 42.

⁸¹ D. Kelbaugh [1996/] 2009 [2014], *ibid.*, 50.

⁸² D. Kelbaugh [1996/] 2009 [2014], *ibid.*, 48–49.

⁸³ D. Kelbaugh [1996/] 2009 [2014], *ibid.*, 49.

⁸⁴ Мотивисно њихови доприносом архитектонско-урбанистичкој теорији и пракси, као и због боље упућености у специфичности поднебља.

трећине двадесетог века (у пројектантско-организационом и обликовном смислу) примаран – објект?, или пак – објектима формиран јавни простор? Ако је сâм објект – као носилац основне функције становања, разумљиво, и морао имати примат, даља питања налажу да се истражи – да ли су јавни простори концептуализовани и пројектовани као композиционо препознатљиве, самосвојне целине? Какав концепцијски третман су имали ти јавни простори? Да ли су пројектовани уобичајено, искључиво *плошно-површински*? Или су пак на изврстан, *дискретан* начин пројектовани и њихови *волумени*?

Тако формулисан проблем иницира наредни, у временском редоследу настанка сасвим могуће – *претходни*. Посреди је скуп питања *мотивационе* природе посматраног, усложњеног, композитног пројектантског приступа и поступка. Да ли је заправо пројектантска намера била од почетка *формулација* стамбеног насеља као *атипичног* и *не-типског* модернистичког блока, у смислу својерсног *преиспитивања* *градивних* могућности таквог иновираниог блока у формирању компактнијих градских структура? Затим, да ли су у позадини тог питања и трагови промишљања о повратку ка изворнијем концепту *градске четврти*? Да ли су сва та пројектантска настојања, заправо – сасвим *рационалне* *природе*, будући да је у суштини покушаја ре-афирмације *стамбеног блока* као *урбаног ткива* кључна чињеница да он веома сужава простор могућности (ако га уопште оставља) за касније интервенције у смислу додавања нових објеката у слободним/неизграђеним просторима стамбеног урбанитета.

Разматрано у односу на постављене проблеме, предмет истраживања јесте *појава нових концепата* *стамбених урбанитета* у уоченим преломним тачкама развоја праксе архитектонско-урбанистичког пројектовања Београда у области масовне станоградње завршне трећине двадесетог века. Предмет истраживања разматра иновирание стамбене урбанитета Београда првенствено кроз њихове релације са *аналитичким* и *критичким* постулатима типоморфолошког приступа.

Циљеви и задаци истраживања

Циљ изложене поставке проблема и предмета истраживања јесте преиспитивање и проблематизација улоге *критичких принципа* типоморфологије и типологије у настајању нових концепата стамбених урбанитета Београда посматраног периода.

Структура циљева истраживања

Начелни циљ студије је разумевање типоморфолошких и типолошких концепата и приступа у стварању кохерентнијих, рационалнијих и хуманијих урбанитета (Кастекс, Панере и Депол, Келбаух, Роб Крир, Леон Крир, Александер, Роси, Гаковић).

Основни циљ јесте документована и научно аргументована критичка анализа и расветљавање пројектантских приступа и процеса који резултирају настанком иновираних стамбених урбанитета Београда последње трећине двадесетог века.

Посебан циљ односи се на улогу проширења пројектантских мотивација и заокрета у поставци приоритета циљева и поступака у посматраном процесу. У том смислу намера је да се размотри и евентуално постојање и учешће *тематизације града* у измењеним ауторским приступима, почевши од изворних замисли/конкурских решења до фактографије потоњих реализација стамбених урбанитета.

Оперативни циљеви истраживања јесу утврђивање могуће скале односа између критичких принципа типолошке и типологије и промене пројектантских приступа што су резултирале настанком иновираних стамбених урбанитета Београда, чиме су се ти нови пројектантски приступи профилисали и издвојили као нови архитектонско-урбанистички концепти. Оперативни циљеви формулишу се на четири аналитичка плана – а) кроз критичко сагледавање комплексног и дивергентног поља утицаја у домену станоградње предметног и нешто ширег временског периода, затим б) кроз типолошку и типолошку анализу изведену у корелацији са архитектонском анализом односа диспозиције, структуре, конструкције, форме и ликовно-обликовних квалитета у одабраним студијама случаја, те потом в) кроз анализу типолошких, типолошких и архитектонских аспеката релевантних интермедјарних пројеката, и напослетку г) кроз покушај успостављања редоследа и хијерархије приоритета пројектантских замисли у профилацији нових приступа.

Структура задатака истраживања

Задаци из корпуса *начелног* циља истраживања

- Критичко сагледавање релевантних типолошких и типолошких приступа;
- Критичко сагледавање кључних модернистичких концепата у домену масовне станоградње;
- Преклапање два начелно супротстављена архитектонско-урбанистичка приступа.

Задаци из корпуса *основних* циљева истраживања

- Избор елемената за формирање композитне методологије;
- Документовање, систематизација и детаљна анализа пројектантских приступа и процеса примењених у пројектима и реализацијама иновираних стамбених урбанитета Београда посматраног периода.

Задаци из корпуса *посебних* циљева истраживања

- Идентификација присуства *мотива града* у пројектима и реализацијама иновираних стамбених урбанитета Београда посматраног периода.

Задаци из корпуса *оперативних* циљева истраживања

- Успостављање композитне теоријске платформе и методологије која омогућава праћење и разумевање настајања нових концепата чији исход је настанак *стамбених урбанитета* Београда последње трећине двадесетог века;
- На основу изложених преходних истраживања – успостављање скупа одређујућих критеријума за избор изграђених нових градских четврти које ће бити разматране као студије случаја;
- Детаљна типолошко-морфолошка, типолошка и архитектонска анализа одабраних студија случаја;
- Идентификација специфичности ауторског поступка.

Полазне хипотезе истраживања

Будући да је предметно истраживање одређено у *домену архитектонско-урбанистичког пројектовања* као *теорије* и *практике*, начелне полазне претпоставке студије везане су за погодности оперативне примене типолошко-морфолошког и типолошког приступа. Посматрано са аспекта међуусловљености елемената и принципа типологије и типолошко-морфологије са једне стране, у односу на скале својстава пројектованих и конкретизованих архитектонских простора – од слободних до изграђених – могуће је испитивати најмање два тока њихових утицаја на настанак нових концепата *стамбених урбанитета* Београда последње трећине двадесетог века.

Хипотеза 1

Основна хипотеза рада јесте да је могуће издвојити специфичне параметре и критеријуме који јасно указују на промену пројектантске парадигме нашег поднебља у последњој трећини двадесетог века. За ближе одређење и формирање тих параметара и критеријума потребно је извести преклапање елемената из корпуса типолошко-морфолошке у корелацији са типолошким и општије архитектонско-урбанистичким анализом – будући да ни појединачно ни скупно такви критеријуми не фигурирају ни у издвојеним типолошко-морфолошким и типолошким, нити пак у модернистичким приступима, било теоријске или практично-пројектантске оријентације.

Хипотеза 2 а

*Нарочит спој пројектантских типолошко-морфолошких и типолошких приступа кључан је за настанак иновираних концепата *стамбених урбанитета* Београда посматраног периода.* Везано за давање примата традицијама изван децидних постулата модернизма, на шта упућује тако формулисана хипотеза, било би очекивано да је аутор/су аутори иновираних *стамбених урбанитета* Београда, већ од своје професионалне формације припадник неке друге школе и праваца архитектуре од начина на који је у тадашњем и непосредно претходећем периоду била постулирана настава архитектуре наших простора (ex-СФРЈ), у то доба изразито функционалистичка. Поред упућивања на важност образовног

профила аутора иновираних стамбених концепата Београда, изложена хипотеза налаже да се осим тога испита и професионално деловање и стваралитво аутора – које претходи означеним, утврђено иновираним реализацијама. Потребно је такође испитати и друге личне ауторске склоности, способности, шири круг интересовања и преференција.

Хипотеза 2 б

У процесу настајања иновираних концепата стамбених урбаниитета Београда последње трећине двадесетог века, постоје и други значајни (а можда и битнији?) фактори који су у садејству са типоморфолошким и типолошким приступом резултирали заокретом у третману тематике масовне станоградње. Тако постављена хипотеза налаже да се аналитички, студиозно истраже сви утицајни аспекти и фактори од значаја за конкретна пројектна решења. У оквирима ове хипотезе је и претпоставка да су у питању заправо они конкурсни пројекти и реализације које су и саме плод истраживачких приступа пројектовању, иако увек у оквирима задатих, јавних конкурсних услова, једнаких за све учеснике. Стога треба размотрити имплицитно–посредан утицај типоморфологије и типологије, који се могао догодити и мимо најуже професионалне формације, медијем архитектонских публикација, као што су примера ради књиге – Кевина Линча (Kevin Lynch) *The image of the City*⁸⁵ (1960), Гордона Калена, *The Concise Townscape*⁸⁶ (1961), затим Алда Росија, *L'architettura della citta*⁸⁷ (1966), и/или позни српски превод књиге Камила Зитеа (Camillo Sitte), *Уметничко обликовање градова*⁸⁸ (1889), објављен 1967. године.

Научне методе истраживања и очекивани резултати

Проблем и предмет истраживања и из њих произашла – начелна, посебна, основна и оперативна истраживачка питања, као и претходне студије о проблему и предмету истраживања (у којој су приказани и интерпретирани за разматрање битни теоријски појмови), изискивале су формирање посебног композитног критичког методолошког приступа – примереног архитектури–урбанизму као сложеној пројектантској теорији и пракси. Ради стварања теоријске платформе објективних критеријума, почетни слојеви истраживања образовани су пре свега кроз критичко сагледавање и анализу секундарних извора кључних за формирање теоријске поставке и методолошког апарата. Аналогни поступак предвиђен је и за проверу секундарних извора о предмету и проблему

⁸⁵ Kevin Lynch, *The Image of the City* (Cambridge: The MIT Press, 1960). Кевин Линч, *Слика једног града* (Београд: Грађевинска књига, [1960/]1974).

⁸⁶ Gordon Cullen, *The Concise Townscape* (New York: Reinhold, 1961). Гордон Кален, *Градски пејзаж* (Београд: Грађевинска књига, [1961/]1990).

⁸⁷ Aldo Rossi, *L'architettura della citta* (Milano: Clup, 1966). Алдо Роси, *Архитектура града* (Београд: Грађевинска књига, [1966/]2008).

⁸⁸ Камило Зите, *Уметничко обликовање градова* (Београд: Грађевинска књига, [1889/]1967) [Camillo Sitte, *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen* [City Planning According to Artistic Principles] (Vienna: Verlag von Carl Graeser, 1889)].

истраживања. Информациона основа обухватиће проверу, селекцију, прикупљање, класификацију и ситематизацију примарне грађе и извора.

Тематизујући природу и мотиве морфолошких истраживања, архитект, др Владан Ђокић у свом научном раду „Морфолошка истраживања у урбанизму“ (2007) подвлачи да је то *научна дисциплина фокусирана на анализу облика – у временском континуитету*⁸⁹. Такође, ужу област урбане морфологије, аутор дефинише као „*научну дисциплину која се бави истраживањем настанка и развојка облика грађених структура и отворених простора*“⁹⁰ градских/урбаних средина. Иначе превише *дивергентну*, тиме и збуњујућу *вишезначност* и *комплексност* урбаних чинилаца – почевши од куће преко парцеле до града као просторно и значењски најсложеније урбане творевине – могуће је, дакле, правилно анализирати помоћу морфолошких истраживања, будући да се тек кроз њих откривају *суштинске релације типолошког паритета грађених структура и отворених простора*. Ђокић такође, у том смислу, подвлачи да „*идеја типолошке јасно одражава чињеницу да морфологија и типологија не могу бити раздвојене*, те да ниједан од та два концепта *не може бити доминантан над другим* [...] [јер] прецизно вредновање сваке просторне конфигурације захтева *наизменично смењивање и крајњу синтезу оба концепта*.“⁹¹ Примерено и логично стога је да *типолошки приступ* и у предметном раду буде, те ће и бити – *определујући кључ критичко-аналитичког истраживачког приступа*.

Номинално, типоморфолошка истраживања Кастекса, Панереа и Депола, а типолошка Крира и Келбауха, као и независна – Роуа, према допуњеном издању књиге Гроут и Ванг (Linda N. Groat & David Wang), *Architectural research methods* (2013), имају елементе двеју категорија истраживања – *квалитативног* (“qualitative research”) ⁹² и *корелационог* (“correlational research”) ⁹³. Типолошка и типологија као теоријски приступи, припадају *образлажућим теоријама* (“explanatory theory”) ⁹⁴, док предметни рад не разматра нормативни аспект теорије (“normative theory”) ⁹⁵ коју типологија иначе може да има. Стварање теоријске подлоге истраживања одликују елементи принципа *изградње теорије* (“theory building”) ⁹⁶ и принципа – *од теорије до нове теорије* (“from theory to new theory”) ⁹⁷. У провери податка примењиваће се *триангулација* (“triangulation of data”) ⁹⁸, а у тумачењима – логичка

⁸⁹ Владан Ђокић, „Морфолошка истраживања у урбанизму“, *Архитектура и урбанизам*, бр. 20–21, 2007 (61–72), 61.

⁹⁰ В. Ђокић, „Морфолошка истраживања у урбанизму“, [2007] (61–72), 62.

⁹¹ V. Djokić, “Morphology and Typology as a Unique Discourse of Research”, *SAJ*, 2009, *op. cit.*, (117–118), 125.

⁹² Linda N. Groat & David Wang, *Architectural research methods* (2nd edition. New Jersey: JohnWiley & Sons Inc., 2013) [ново и допуњено издање у односу на прво издање исте књиге (1st edition. New Jersey: JohnWiley & Sons Inc., 2002)], 215–261.

⁹³ *Ibid.*, 263–311.

⁹⁴ *Ibid.*, 112–115.

⁹⁵ *Ibid.*, 115–116.

⁹⁶ *Ibid.*, 123–116.

⁹⁷ *Ibid.*, 125–127.

⁹⁸ *Ibid.*, 81.

аргументација (“logical argumentation”)⁹⁹, а такође и *истраживачко промишљање* (“practice of reflexivity by investigator”)¹⁰⁰. Посебне стратегије рада одређене су за – *студију случаја* и комбиноване стратегије (“case studies and combined strategies”)¹⁰¹. Предвиђено је да у завршним поглављима сваке главе (I, II, III и IV) буде урађена синтеза, а у закључцима и препорукама – синтеза и тумачење резултата. Резултати ће бити критички анализирани и проверени поређењем са полазним хипотезама и теоријским приступима.

Ценећи сву сложеност и финоћу процеса којег треба да открије, критички анализира и образложи, *компаративно–компаративни критички метод* постављен је у архитектури–урбанизму иманентне оквире – у *домен* самог *пројектантског поступка*. Оперативност тако профилисана, прецизне методолошке поставке односи се на њену практично искључиву компетенцију у редослед почевши од откривања до критичког сагледавања свих пројектантских аспеката у настанку нових концепата стамбених урбанитета Београда. Наредна предност успостављања такве методологије је у томе да она *није једнократне намене* – усмерена само на један издвојен временски исечак, нити на само један архитектонски план или објект. Такав, прецизно профилисан методолошки апарат може резултирати *пројектантским усмерењима* и/или постати *помоћни пројектантски приступ* и у другим конкретним пројектантским задацима, или само – задржати *аспект аналитичке апаратуре*, погодне за испитивање других појава и процеса у променама градског ткива и структурама изграђене средине уопште.

Надаље, план истраживања је да као студије случаја буду размотена, према скупу критеријума одабрана – одговарајућа стамбена насеља Београда посматраног периода, кроз њихову доступну конкурсну, процесно–пројектну и извођачку документацију, из угла типолошко–морфолошких ставова, као и упоредо са другим релевантним теоријским приступима архитектуре–урбанизма. Циљ на изложен начин специфичније постављеног предмета истраживања јесте да омогући анализу, промишљање и проблематизацију основних истраживачких питања. У складу с постављеном темом и одређеним проблемима, усмеравајући уједно фокус студије на *тежишта промена* пројектантских приступа, предметно истраживање предлаже формирање *мреже* принципијелних критеријума.

Планирани одређујући критеријуми за избор урбанитета – стамбених насеља која ће бити разматрана, уобличени су суперпонирањем низа типолошко–морфолошких, типолошких и других одређујућих одлика и карактеристика. изузев примене префабрикации, те карактеристике и аспекти – ни појединачно, нити у споју – *нису део дотадашње модернистичке теорије и праксе* архитектуре и урбанизма, ни света, ни Београда. Према одређујућим, најизразитијим типолошким својствима и сажетим типолошко–морфолошким принципима (*класификације, идентитета* и

---

⁹⁹ *Ibid.*, 379–414.

¹⁰⁰ *Ibid.*, 81.

¹⁰¹ *Ibid.*, 45–451.

морфогенезе¹⁰²) формирани су параметри и критеријуми за избор пројектованих и изграђених нових градских стамбених четврти које ће бити разматране као студија случаја.

- Први критеријум *типолошки* је *заокрет* (ауторски тим Кастекс, Панере и Депол, Роу) од модернистичког програмског принципа концентрисања стамбених јединица у мега-објект(е). Даље развијен, критеријум искључује стамбено-типске, рудиментарне изразне форме – полигонално-континуалног, отворног/затвореног блока и/или куле, и/или ободно/самостално постављене *лонгитудиналне ламеле-зида* (Кален), укључујући и пасторално-камуфлажни поступак – *имитације кућица у низу*.
- Други типолошки критеријум упућује на присуство *фине* – нијансиране варијације (Келбаух; Moravánszky: Helmholtz, Maertens). *Пројектантско варирање* стамбених објеката доводи до тога да објекти, иако сродни – не буду *завршно идентични, заморно репетитивни*, тако да је то постигнуто *варирањем висине и/или дужине и/или склопа основе/габарита*, као и *нијансирањем пројектованих просторних међуодноса* који подједнако укључују и изграђене и слободне просторе.
- Треће, *опредељујуће техничко, мета-типолошко* обележје јесте *пројектантска примена префабрикације*, будући да је то – у домену станоградње наших простора у посматраном периоду – био преовлађујући модалитет, односно, готово – *неминовност*.
- Четврти критеријум јесте *типо-морфолошки аспект композиционе целовитости* (Келбаух), и посматра неизграђене и изграђене делове насеља као *органску целину* (Кастекс, Панере и Депол), тако да она није настала *схематским или механицистичким додавањем/изостављањем објеката или слободних површина*.
- Пети критеријум одбацује Келбаухов став о потреби пасивизације станоградње 'као места одмора и боравка' услед чега она треба да буде 'конзервативнија и мање маштовита'. *Стамбено окружење профилише личност од малих ногу*, те у том смислу треба *инсистирати на креативним атрибутима становања*. Важан податак је и животни век стручно пројектованих објеката, изграђених према статичким прорачунима трајним материјалима – најмање седамдесет година, уз аспект пожељне диверзификације партерне намене објеката (Кастекс, Панере и Депол), те чињеницу да се ширењем електронских технологија начин живота драстично променио у корист рада од куће, тако да стамбени простори одавно нису више само стамбени.
- Шесто обележје односи се на *степеновање* (Alexander, Гаковић, Крип) јавних простора стамбеног урбанитета, тако да су они *конципирани као локацијски специфични* (Келбаух), а не – генерички као *неиздиференциран парк* (Видлер).
- Седми критеријум је *типо-морфолошки организациони модалитет урбаног* у значењу *постојања референци* – *испитивања, угледања или указивања на традиционалне градске матрице*. Тако *конципиран параметар урбаног*, иако је реч о градским срединама – *непознаница је модернистичке*

¹⁰² В. Бокић, *op. cit.*, [2007] (61-72), 63.

станоградње. Таквом оријентацијом, трагањем за „независном градском четврти, истинским градом у граду“¹⁰³ (Леон Крир), њихови аутори заправо – преиспитују појам савременог града.

- Осми критеријум сумира претходних седам карактеристика кроз формирање *тријаде* – *јединственог амбијента* (Добровић, Радовић, Ван Ајк, Келбаух) – *идентитета* и *препознатљивости* насеља, подвлачећи додатно *значењско поклапање* појмова *урбанитет-амбијент* кроз призму сублимације важности „осећаја за место и заједницу“ у настајању „кохерентног, добро пројектованог“ урбанитета (Келбаух).
- Девети критеријум, *изворност*, односи се на то да пројектне реализације *стамбених урбанитета* које испуњавају све претходне тражене одлике и аспекте – на нашим просторима *немају непосредан преседан*, да, дакле – *нису настајали као ехо, рефлексција, угледање и/или комбинација препознатљивих делова и мотива претходних, ранијих пројекта других аутора-савременика*. Тај критички критеријум *неопходан* је ради уочавања *прецизних почетака промене пројектантске парадигме*.
- Десети критеријум – *непоновљивост визура* – истиче *додатан квалитет освешћеног пројектантског напора* у спречавању понављања архитектонских призора, а тиме и појаву такозваних 'слика у огледалу', посматрано из различитих тачака унутар, као и изван стамбеног насеља – како у погледу *слободних/отворених архитектонских простора* тако и *самих објеката, њихових склопова*, а нарочито по питању *објеката са припадајућим и/или суседним отвореним/јавним просторима*.

Кроз перспективу суперпозиције свих десет наведених критеријума размотрени су одговарајући референтни извори –

- Алексић, Бранко. „Јулино брдо“, *Архитектура-Урбанизам*, бр. 74-77, 1975, 48-49. [лат]
- Алексић, Бранко. „Анализа архитектонског решења првонаграђеног конкурсног рада за Блок 19а (Аутори: арх. Лојаница, арх. Цагић и арх. Јовановић)“, *Стамбена изградња Београда '76* (Београд: Југословенски грађевински центар, 1976), 1-21. [лат]
- Алексић, Бранко. „Приказ конкурса за урбанистичко-архитектонско решење Блока 19а у Новом Београду“, *Архитектура-Урбанизам*, бр. 78-79, 1977, 44-46. [лат]
- Алексић, Бранко. „Стамбени блок 19а Нови Београд: Реализација једне методе“, *Човјек и простор*, No 368, 1983, 10-13. [лат]
- Алексић, Бранко. „Стамбено-пословни блок 'Ветпром', Београд“, *Архитектура-Урбанизам*, бр. 74-77, 1975, 127. [лат]
- Аноним. „Блок 22“, *Архитектура-Урбанизам*, бр. 74-77, 1975, 54-56. [лат]
- Аноним. „Блок 23“, *Архитектура-Урбанизам*, бр. 74-77, 1975, 57-58. [лат]
- Аноним. „Блок 24 Нови Београд“, *Комуникација*, бр. 25, 1984 [непагинирано]. [лат]
- Аноним. „Блок 29“, *Архитектура-Урбанизам*, бр. 74-77, 1975, 51-52. [лат]
- Аноним. „Да ли је 'Атинска повеља' превазиђена, 'Декларацијом архитектата света 1981“, *Архитектура-Урбанизам*, бр. 86/87, 1981, 8. [лат]
- Аноним. „Конкурс за израду архитектонско-урбанистичког решења II и III етапе насеља Кијево-Књажевац у Београду“, *Архитектура-Урбанизам*, бр. 66, 1970, 38-45. [лат]
- Аноним [Стојановић, Братислав]. „Нова стамбена насеља у Београду“, *Урбанизам Београда*, бр. 30, 1975, 1-2. [лат]
- Аноним [Стојановић, Братислав]. „[Нови Београд] блок 1 и 2“, *Урбанизам Београда*, бр. 30, 1975, 28-29. [лат]
- Аноним [Стојановић, Братислав]. „[Нови Београд] блокови 22 и 23“, *Урбанизам Београда*, бр. 30, 1975, 31-32. [лат]
- Аноним [Стојановић, Братислав]. „[Нови Београд] блок 28“, *Урбанизам Београда*, бр. 30, 1975, 33. [лат]
- Аноним [Стојановић, Братислав]. „[Нови Београд] блок 29“, *Урбанизам Београда*, бр. 30, 1975, 34. [лат]
- Аноним [Стојановић, Братислав]. „[Нови Београд] блокови 45 и 70“, *Урбанизам Београда*, бр. 30, 1975, 37-38. [лат]

¹⁰³ Léon Krier, *The Architecture of Community* (London: Island Press, 2009), 134. [курзив, А. М.]

- Аноним [Стојановић, Братислав]. „[Нови Београд] II стамбени рејон“, *Урбанизам Београда*, бр. 30, 1975, 29–30. [лат]
- Аноним [Стојановић, Братислав]. „[Нови Београд] III стамбени рејон“, *Урбанизам Београда*, бр. 30, 1975, 25–26. [лат]
- Аноним [Стојановић, Братислав]. „[Нова стамбена насеља] Бањица“, *Урбанизам Београда*, бр. 30, 1975, 55. [лат]
- Аноним [Стојановић, Братислав]. „[Нова стамбена насеља] Канарево брдо“, *Урбанизам Београда*, бр. 30, 1975, 48. [лат]
- Аноним [Стојановић, Братислав]. „[Нова стамбена насеља] Карабурма“, *Урбанизам Београда*, бр. 30, 1975, 60. [лат]
- Аноним [Стојановић, Братислав]. „[Нова стамбена насеља] Кнежевац – Кијево“, *Урбанизам Београда*, бр. 30, 1975, 56–57. [лат]
- Аноним [Стојановић, Братислав]. „[Нова стамбена насеља] Коњарник“, *Урбанизам Београда*, бр. 30, 1975, 46–47. [лат]
- Аноним [Стојановић, Братислав]. „[Нова стамбена насеља] Кумодраж II“, *Урбанизам Београда*, бр. 30, 1975, 52–53. [лат]
- Аноним [Стојановић, Братислав]. „[Нова стамбена насеља] Миљаковац I“, *Урбанизам Београда*, бр. 30, 1975, 49. [лат]
- Аноним [Стојановић, Братислав]. „[Нова стамбена насеља] Насеље Бража Јерковић II“, *Урбанизам Београда*, бр. 30, 1975, 54–55. [лат]
- Аноним [Стојановић, Братислав]. „[Нова стамбена насеља] Насеље на Јулином брду“, *Урбанизам Београда*, бр. 30, 1975, 50. [лат]
- Аноним [Стојановић, Братислав]. „[Нова стамбена насеља] Насеље на Кружном путу у Железнику“, *Урбанизам Београда*, бр. 30, 1975, 44–45. [лат]
- Аноним [Стојановић, Братислав]. „[Нова стамбена насеља] Насеље северно од Медаковићеве улице“, *Урбанизам Београда*, бр. 30, 1975, 51. [лат]
- Аноним [Стојановић, Братислав]. „[Нова стамбена насеља] Стамбено насеље у Дунавграду на левој обали Дуанва – Котеж“, *Урбанизам Београда*, бр. 30, 1975, 61–62. [лат]
- Аноним [Стојановић, Братислав]. „[Нова стамбена насеља] Шумице“, *Урбанизам Београда*, бр. 30, 1975, 44–45. [лат]
- Аноним. „Приказ награђених радова опште југословенског анонимног конкурса за архитектонско решење стамбених и пратећих објеката у блоковима 22 и 23 у Новом Београду“, *Изградња*, бр. 10, 1968, 5–19. [лат]
- Аноним. „Приказ првонаграђеног и другонаграђеног решења на конкурс за идејно решење стамбених објеката у Блоку 29 у Новом Београду“, *Изградња*, бр. 7, 1968, 8–14. [лат]
- Арнаутовић, Илија. „Објекти у блоку 28 грађени по монтажном систему“, *Изградња*, бр. 5, 1971, 17–29. [лат]
- Бакема, Јакоб, Б. „Архитектура као инструмент у процесу идентификације човека“, *Архитектура* (Загреб), бр. 89, 1965, 11–34. [лат]
- Бјеликов, Владимир. „Конфликтни циљеви југословенског урбанизма и развоја градова“, *Архитектура Урбанизам*, бр. 93, 1984, 27–28. [лат]
- Бјеликов, Владимир. „Стамбено насеље Јулино брдо у Београду“, *Архитектура–урбанизам*, бр. 55, 1969, 18–22. [лат]
- Бркић, Алексеј. „Идејне основе београдске архитектонске школе“, *Урбанизам Београда*, бр. 38–39, 1977, 36–40. [лат]
- Вельковић, Божидар. „Показатељи стамбене изградње“, *Урбанизам Београда*, бр. 30, 1975, 14–15. [лат]
- Влак, Неван. „Пројектовање и градња стамбеног блока 28“, *Изградња*, бр. 5, 1971, 4–11. [лат]
- Главички, Милутин. „Урбанистичка концепција блока 28“, *Изградња*, бр. 5, 1971, 12–16. [лат]
- Добровић, Никола. „Сенс-урбанизам“, *Човек и простор* (Загреб), бр. 149–150, 1965, 6–7. [лат]
- Ђорђевић, Александар. „Детаљни урбанистички план Блока 19а на Новом Београду“, *Урбанизам Београда*, бр. 49, 1978, 9–53. [лат]
- Јовановић, Стеван. „Стамбена изградња у развоју Београда“, *Урбанизам Београда*, бр. 30, 1975, 6–8. [лат]
- Јубилеј 60 година Института за архитектуру и урбанизам Србије 1954–2014*, Игор Марић, ур. (Београд: ИАУС, 2014)
- Карамата, Јован. „Стамбена изградња у урбанистичком планирању Београда“, *Урбанизам Београда*, бр. 30, 1975, 9–11. [лат]
- Кораћ, Велько. „Људска природа у вештачкој средини“, *Архитектура Урбанизам*, бр. 64–65, 1970, 29–31. [лат]
- Костић, Константин. „Тезе о архитектонској композицији у урбанистичком планирању“, *Урбанизам Београда*, бр. 41, 1977, 28–30. [лат]
- Лојаница, Милан. „Стан се користи и мења“, *Посебна издања ИАУС-а*, бр. 1, 1975, 40–71. [лат]
- Лојаница, Милан, Боровоје Јовановић и Предраг Цагић. „Систем за индустријску производњу станова НС–71“, *Саопштења ИАУС* [јуни] бр. 3, 1972, 78–93. [лат]
- Лојаница, Милан и Предраг Цагић. „Анализа могуће флексибилности трособних и троипособних станова у Блоку 19а“, *Архитектура–Урбанизам*, бр. 73, 1977, 1–4. [лат]
- Максимовић, Бранко. „Функционалне предности слободних простора у близини стана“, *Архитектура–Урбанизам*, бр. 56–57, 1969, 96–102. [лат]
- Маневић, Зоран. „Лојаница, Јовановић, Цагић: Јулино брдо у Београду“, *Човек и простор* (Загреб), година XVIII, бр. 214, 1971, 10–12 / 217. [лат]

Мартинковић, Крешимир. „Опште карактеристике грађења нових насеља“, *Урбанизам Београда*, бр. 30, 1975, 15-16. [лат]
 Мартиновић, Урош. „Куле у централној зони Новог Београда“, *Изградња*, бр. 5, 1971, 29-32. [лат]
 Мацура, Владимир. „Башта у граду“, *Архитектура–Урбанизам*, бр. 96, 1985, 36. [лат]
 Мацура, Владимир. „За умерени град“, *Комуникација*, бр. 1, 1981, [непагинирано]. [лат]
 Менделсон, Андрија. „Нова стамбена насеља као облик развоја Београда“, *Урбанизам Београда*, бр. 30, 1975, 17-20. [лат]
 Петричић, Бранко. „Амбијенталне и просторне вредности Београда“, *Урбанизам Београда*, бр. 36, 1976, 15-18. [лат]
 Поповић, Божидар. „Актуелна стамбена политика Југославије“, *Урбанизам Београда*, бр. 30, 1975, 12-13. [лат]
 Радовић, Ранко. „Од критике модерног урбанизма до сопствене радне филозофије и праксе људских насеља наше средине“, *Урбанизам Београда*, бр. 62, 1981, 40-43. [лат]
 Радовић, Ранко. „Скица за једну темељну критику и праксу модерног урбанизма“, *Архитектура Урбанизам*, бр. 86-87, 1981, 18-25. [лат]
 „Развој Београда по секторима – Становање“, *Генерални урбанистички план Београда 1972*. (Београд: Урбанистички завод Београда, 1972), 62. [лат]
 Слобода, Јосип. „[Нова стамбена насеља] Горњи Земун“, *Урбанизам Београда*, бр. 30, 1975, 41-43. [лат]
 Стојановић, Братислав. „За аналитички осврт на досадашњу стамбену изградњу“, *Урбанизам Београда*, бр. 30, 1975, 22-24. [лат]

На основу суперпозиције десет претходно описаних, утврђених критеријума, кроз анализу изворне грађе/публикованих дела, констатовано је да постоје тек два стамбена урбанитета које је могућа уврстити у даље истраживање кроз студије случаја. У циљу посматрања појаве, развоја и трансформације концепта, поштован је хронолошки принцип, те је за прву студију случаја одабрано стамбено насеље Јулино брдо у Београду (Чукарица, 1966/1967-1970), аутора архитеката Милана Лојанице, Предрага Цагића и Боривоја Јовановића. За другу студију случаја предвиђено је разматрање стамбеног насеља Блок 19а (Нови Београд, 1975/1978-1982) истих аутора. У смислу допуне студија случаја предвиђен је и аналитички приказ других пројеката, истраживачки релевантних за настанак ових комплексних типо-морфолошких композиција, на које сâм ток истраживања буде упућивао.

Научна оправданост, очекивани резултати и

практична примена резултата истраживања

Разматрања архитектонско-урбанистичких остварења нашег поднебља не предузимају се довољно често из специфичних, пројектантских равни разматрања. Предложено предметно одређено истраживање, конципирано у оквиру *критичке теорије*, оријентисано је ка побољшању квалитета пројектантске теорије и праксе, номинално у склопу проблематике градских урбанитета. Његов начелни циљ јесте разумевање сложених типо-морфолошких и типолошких концепата и приступа у стварању колико *кохерентнијих* и *рационалнијих*, толико и *хуманијих урбанитета*.

Ради остварења основног циља студије – документоване и научно аргументоване критичке анализе пројектантских приступа и процеса који су резултирали настанком иновираних стамбених урбанитета Београда последње трећине двадесетог века – формирана је посебна компаративно-комполитна методологија постављена у архитектури-урбанизму иманентне оквира, у срж самог

пројектантског поступка. Тиме је научна оправданост истраживања и у домену преиспитивања валидности досадашњих, али и будућих метода архитектонско–урбанистичког пројектовања. Такође, с тим у вези су и специфичан допринос рада као и могућности практичне примене формираног прецизног местодолошког апарата који може дати пројектантска усмерења и/или постати помоћни пројектантски приступ и у другим конкретним пројектантским задацима, или пак, задржати аспект аналитичке апаратуре, погодне за испитивање других појава и процеса у променама градског ткива и структурама изграђене средине уопште.

Посебни резултати рада су у домену теорије и праксе архитектонско –урбанистичког пројектовања кроз разматрање специфичних пројектантских приступа и откривање улоге проширења пројектантских мотивација и заокрета у поставци приоритета циљева и поступака у посматраном процесу настанка иновираних стамбених урбанитета Београда, чиме се ти специфични пројектантски приступи образују и *издвајају као нови архитектонско–урбанистички концепти*. Засебан научни допринос профилисаће се кроз сам ток истраживања, кроз синтезу резултата и кроз коначне закључке рада.

Начелна структура докторске дисертације

Начелна структура докторске дисертације је петоделна, сачињена од – Увода, Приказа и интерпретације резулта истраживања и Закључака и препорука са смерницама праваца даљих истраживања. Рад се завршава списком графичких прилога, библиографских података (примарни извори, секундарни извори теоријских поставки и методолошког апарата, секундарна и терцијерна литература) и изјавом о ауторству.

Увод даје преглед основних сазнања о теми истраживања и увид у опредељујуће теорије којим се образује поље истраживања. Увод чине сегменти – претходна анализа сазнања о проблематици и предмету истраживања са прегледом кључних појмова и концепата, затим – образложење проблема и предмета истраживања, формулација циљева (начелни, основни, посебни и оперативни циљеви) и структура задатака (у односу на циљеве истраживања), потом – полазне хипотезе истраживања, образложење формиране и примењене методологије, и на крају – приказ научне оправданости, очекивани резултати и могућности њихове практичне примене.

Приказ и интерпретација резултата истраживања састоје се из четири целине. Предмет прве целине је приказ дивергентно усмерених утицајних поља са једне стране – типоморфологије и типологије, а са друге – модернизма, кроз њихове различите теоријске и практичне приступе, концепте, постулате и одабрана утицајна, реализована архитектонска остварења. Потом је – у приказу теорије и праксе нашег поднебља посматраног раздобља – акценат пренет у поље откривених

преимућства суперпонирања начелно супротстављених архитектонско–урбанистичких праваца – типоморфолошког и модернистичког. Предмет друге и треће целине су студије случаје – Јулино брдо, и Блок 19а. Четврта целина разматра интермедијарне истраживачке пројекте, анализирајући важност њиховог доприноса у настанку претходно критички анализираних стамбених урбанитета.

Прву целину чине прве три главе. Прва глава критички сагледава различите аспекте типоморфологије и типологије у циљу формирања дела методолошког апарата. У другој глави преиспитују се кључни концепти као и реализације модернизма из домена масовне станоградње, ради провере њихових критичких капацитета. Трећа глава приказ је компаративно-компаративне критичке методологије – преимућства преклопљених начелно супротставених концепата.

У Другој целини (четврта глава) – разматран је урбанитет Јулиног брда као студија случаја, кроз призму преиспитивања граница могућности модернистичке типологије у формирању кохерентног урбаног ткива. Анализирају се упоредно–критички кључни сегменти и елементи пројекта и процењују аспекти остварења конкурсне замисли, као и реализацијом иницирана пројектантска питања.

Трећа целина (пета глава) – у студији случаја урбанитета Блока 19а, упоредно, критички анализира кључне сегменте и елементе пројекта у процени аспеката остварења конкурсне замисли и пројектом и реализацијом покренутих пројектантских питања – према аналогним параметрима разматраним на примеру урбанитета Јулиног брда.

Четврта целина (шеста глава) увид је у *интермедијарне*, теоријске и нереализоване студијско-истраживачке пројекте из аспекта испитивања њихове узрочно–последичне, повратне релације и спреге са реализованим урбанитетима Јулиног брда и Блока 19а.

Пета целина (седма глава) јесте приказ – закључни преглед резултата истраживања.

Закључним разматрањима систематизују се и уобличују коначни резултати истраживања, те са тих позиција и назначавују визуре даљих истраживања. Завршни део рада дефинише општа и посебна поља научних доприноса дисертације, као и посебност њихове интердисциплинарности у домену архитектонско–урбанистичког пројектовања. Фокус је на неопходности обједињавања сета методолошко–дисциплинарних усмерења са критичко–аналитичким истраживачким приступима *преклопљених контекста* – у јединствен спектар пројектантских стратегија. Тиме су ближе одређене и даље развојне могућности и истраживачки правци како приказане, тако и корпуса сродних тема.

Део I

1. Типо–морфолошки и типолошки приступ као архитектури–урбанизму *иманентна методологија истраживања*

Стамбена архитектура [тек] после Ле Корбизјеа изнова открива појам урбаног ткива.

Кастекс, Депол и Панере, Урбане форме (1980)

Појава обновљених концепата стамбених урбанитета у уоченим преломним тачкама развоја праксе архитектонско–урбанистичког пројектовања Београда у области масовне станоградње завршне трећине двадесетог века, као централни предмет ове дисертације – биће разматрана унутар матичних, пројектантских дисциплина архитектуре–урбанизма, кроз призму одговарајућих сегмената архитектонске теорије. Издвојен феномен другачијег пројектантског промишљања и приступа стамбеној тематици уочава се тек детаљном и пажљивом анализом, мађутим – апаратуром базираном на искључиво модернистичким постулатима – остаје суштински необјашњив. Стога циљ даљих аналитичких, критичких и компаративних праваца истраживања, и потом њиховог укрштања са елементима референтних студија предметне и сродних пројектантских области – јесте издвајање оних аспеката типо–морфологије и типологије који прилазећи скупу појмова урбаног са становишта и искустава другачијих и/или опречних начелима модернизма – својим визурама, појмовима и концептима пружају градивне елементе за разјашњење посматраног феномена.

Према већ предоченом у припремној етапи истраживања, у уводном делу рада – свеобухватни појам урбаног, у распону од конкретног урбанитета до њиме креираног организационог модалитета урбаног, узет је у пожељном, позитивном смислу тежње значењској аналогiji и истоветности са сложеним феноменом амбијента и амбијенталног. Иначе, та – модернизму непозната конвергенција, очитује се тек у

најистанчанијим остварењима нових градитељских подухвата, а опажа се кроз матрицу *новог урбаног ткива*, односно – градску четврт/градски блок у настајању, и/или чак кроз још независнији концепт – *града у граду*.

Покренути и посредовани научноистраживачким апаратима архитектуре–урбанизма, кључни правци истраживања сустичу се, укрштају и надслојавају у сфери *два жиљна појма – урбаног/урбанитета и амбијента/амбијенталног*, с циљем елаборирања стожерног истраживачког питања о *врсти релација између стамбених објеката и јавних простора* стамбених насеља. Ништа мање – с друге стране, заправо, за потребе предметне дисертације посебно формирана композитна методологија упоредне критичке анализе тих просторних релација – суштински омогућава *повратну проверу паритета* појмова *урбано/урбанитет – амбијент/амбијентално*.

Нелинеарним, степенованим избором и анализом референтних теоријских приступа образована је поступно *научноистраживачка платформа очуваних поларитета међуодноса чинилаца у критичкој перспективи*, која спречава превагу једне утицајне струје над осталим. Истовремено, двојаки циљ – научно утемељење истраживања у фокусу пројектантски заокруженог сагледавања проблематике, налагао је систематично утврђивање релевантних извора литературе који су потом усмеравали даљи развој студије. Тако конципирано истраживање *јача унутарње критичке капацитете архитектуре–урбанизма*. Уједно, управо за правилан ток рада профилисана – спрегнута критичко–аналитичка методологија *општих пројектантских усмерења*, оставља и могућности њених/њихових даљих варирања у правцу *помоћних истраживачко–пројектантских приступа*, будући да је критичко–аналитичка апаратура применљива у испитивањима и разматрањима *спектра различитих појава и процеса* иманентних како *градским*, тако и *изграђеним срединама уопште*.

Посебна потпора, провера и надградња концептуалне поставке истраживања, научне аргументације и методолошког приступа, поред раније већ помињаних савремених референтних аутора, почевши од тимских – Жана Кастекса–Шарла Депола–Филипа Панереа, до индивидуалних попут – Алда Росија, Ентонија Видлера, Кристофера Александра, Рафаела Монеа и Дагласа Келбауха, пронађена је и у пионирском делу Камила Зитеа *Уметничко обликовање градова* (1889). Такође, посебно светло даје и оригинална *сублимација полумиленијумских кретања и заокрета самоодређења архитектуре*, из пера Џефрија Скота (Geoffrey Scott, 1914) с почетка двадесетог века.

*Модерно утемељење архитектуре као науке, како подсећа Џефри Скот*¹⁰⁴ – тековина је Ренесансе. Академска традиција архитектуре, поред тога што почива на обнови учености и појави штампаних књига, коинцидира према Скоту – са *трећим кључним моментом*¹⁰⁵ – *живим интересовањем делатних*

¹⁰⁴ Geoffrey Scott, *The Architecture of Humanism – A Studie in the History of Taste* (Boston and New York: Houghton Mifflin Company, 1914), 194.

¹⁰⁵ G. Scott, *The Architecture of Humanism – A Studie in the History of Taste* (1914), 194.

архитеката¹⁰⁶ за Витрувијев (Vitruvius¹⁰⁷) трактат *Десет књига о архитектури* (*De Architectura libri decem*¹⁰⁸). Витрувије архитектуру постулира као науку¹⁰⁹, дајући јој примат¹¹⁰ над осталим наукама и делатностима, будући да она у себи садржи све остале форме знања¹¹¹. Све до средине деветнаестог века, Витрувијева систематизација античких градитељских знања је и неупитно доминантан теоријски архитектонски спис. Уједно – то је и први типолошки и типоморфолошки Зборник¹¹². Тако, архитектури-урбанизму иманетни разлози типологију¹¹³ и типоморфологију¹¹⁴ постулирају као медије аналитичког сагледавања карактеристика сваког појединачног градитељског подухвата – од идеје до остварења (и потом, почевши од корисничког до потенцијалног споменичког периода), дакле, архитектура у свој њеној било позитивној комплексности, било недостатној мањкавости. Међутим, већ са појавом индустријске архитектуре¹¹⁵, средином деветнаестог века, евидентан је губитак теоријских упоришта, и као неминовна последица – даља, незаустављива разградња конзистентне теорије архитектуре. Истражујући разлоге такве регресије, Скот пре свега уочава да „под директним или индиректним утицајем књижевности читава прошлост људског рода бива нам обојена привлачним или одбојним тоновима.“¹¹⁶ Затим истиче кључне недостатке нечега што ће до нашег доба израсти у научно признату историјску методу – „нова историјска перспектива, нова књижевна мода – могу било кад да измене осећање [и ставове] које гајимо. [...] А тим осећањима [и ставовима], првобитно зачетим у књижевности – романтизам потчињава остале уметности.“¹¹⁷

Заблуде романтизма (“Romantic Fallacy”)¹¹⁸, како пређашњег тако и модерних верзија, Скот сумира у синтагму антикварског духа¹¹⁹ што уздиже до апотеозе архитектонски детаљ „у односу на много битније вредности [распореда] маса, простора, потеза и кохерентности.“¹²⁰ Ретроградан уплив књижевности огледа се, дакле и у преузимању технике стилске фигуре, тропа – синекдохе (сункедох), подврсте метонимије, у потоњој латинској верзији – *pars pro toto* – дела што замењује целину. Заблуде

¹⁰⁶ Почевши од ерудите Леона Батисте Албертија (Leon Battista Alberti, 1404–1472), Леонарда да Винчија (Leonardo da Vinci, 1452–1519) и Јакопа Вињоле (Jacopo Barozzi da Vignola, 1507–1573) преко Андреа Паладија (Andrea di Pietro della Gondola – Andrea Palladio, 1508–1580), и потом Клода Пероа (Claude Perrault, 1613–1688), до Милутина Борисављевића (1889–1970).

¹⁰⁷ Marcus Vitruvius Pollio, 90/80–20/15. године пре наше ере.

¹⁰⁸ Око 30/16. године пре наше ере.

¹⁰⁹ Витрувије, *Десет књига о архитектури* (Сарајево: Свјетлост, [30/16. год. пре наше ере/] 1990 [лат]), „I књига“, 11–27.

¹¹⁰ K. Michael Hays, ed. *Architecture – Theory since 1968* (Cambridge, Massachusetts; London: The MIT Press, 1998), 195.

¹¹¹ Витрувије, *Десет књига о архитектури* (1990 [лат]), „I књига“, 11–27.

¹¹² Richard Patterson, “What Vitruvius Said”, *The Journal of Architecture*, 2:4, 1997, 355–373, 366.

¹¹³ A. Colquhoun, “Typology and Design Method” [*Arena*, June 1967/1996] *Perspecta*, vol. 12 [1967/] 1969, 71–74.

¹¹⁴ В. Ђокић, „Морфолошка истраживања у урбанизму“, *Архитектура и урбанизам*, бр. 20–21, 2007, 61–72.

¹¹⁵ Амблематични први објект индустријске архитектуре јесте зграда фабричког Млина (1860–1870) архитекта Солнијеа (Jules Saulnier) у Ноазелу на Марни (Француска), у Менијеовој фабрици чоколаде (L’Usine Menier). Александра Мокрањац, „Индустријска архитектура“, *Речник појмова ликовне уметности и архитектуре, том II, Е–К*, Милан Лојаница, ур. (Београд: САНУ, 2020), 296–299, 297.

¹¹⁶ G. Scott, *The Architecture of Humanism – A Study in the History of Taste* (1914), 52. [курзив, А. М.]

¹¹⁷ G. Scott, *ibid*, 52. [курзив, А. М.]

¹¹⁸ G. Scott, *ibid*, 37–93, 125–171.

¹¹⁹ G. Scott, *ibid*, 56.

¹²⁰ G. Scott, *ibid*, 56.

антикварског приступа, не само да некритички, претерано наглашавајући значај детаља на уштрб целине – *воде погрешним судовима* на плану архитектуре, већ, у крајњем исходу оне коначно заправо и *деградирају архитектонски детаљ* до нивоа пуког – *стилског симбола*¹²¹. Тиме „романтичарски став отпочео у поезији – завршава у *педантерији*, док им *истински дух архитектуре – измиче обома*.“¹²² Даље импликације процеса разградње темељних вредности градитељства јесу у томе што архитектура у романтизму и његовим каснијим одјецима постаје изнад свега – *симболичка*. Уместо непосредног, она постаје посредован, индиректан извор естетског уживања, а новопобуђен, примарно симболички интерес за архитектуру води *појави каприциозног*¹²³ и *све чудовишнијег укуса*.

Губитак суштинског интереса за архитектуру – допуштањем да детаљ превагне над целином, односно контекстом, према аналогiji са књижевном стилском фигуром синегдохом/*pars pro toto* – те следственим, наopakим *подређивањем целине детаљу* – уочимо то – одражава се потом сукцесивно, вишеструко неповољно и на све остале *структурне архитектонске асимптоте*, укључујући ту и скуп *типолошких* и *типо-морфолошких* приступа и начела, што бивају *потискиване* у домен скрајнутих најуже-стручних, тек реткима међу изабраним доступних знања. Највећа опасност по цивилизацијске, урбане и културолошке вредности крије се ипак у томе што је *спој архитектур еобјекта и слободног простора*, заправо – *вид детаља* у односу на непосредну урбану целину чији је саставни део, као што је и сама та *урбана целина* – *детаљ* веће градске зоне, док је она, следствено *детаљ* читавог града/регије.

Предметно истраживање засновано је дакле, како на одговарајућим елементима типолошких студија тимских аутора Кастекса, Панереа и Депола, те појединачних – Зитеа, Росија, Калена и Келбауха, типолошких приступа Видлера и Монеа, тако и на архитектонској анализи модернистичких усмерења Џејн Џејкобс (Jane Jacobs, 1961) и Оскара Њумана (Oscar Newman, 1972), а када је реч о нашим ауторима – почевши од записа архитекта Милана Лојанице, и осврта урбаниста Братислава Стојановића до конзистентно-критички систематизованих сагледавања Станка Гаковића – уз извесне оријентационе моменте Фремптонових те Роуових запажања, у фокусу Скотове визуре суштинских вредности архитектуре очитованих кроз '*распоред маса, простора, потеза и кохерентности*' у логичној субординацији детаља.

1. 1. Супресија принципа типолошких и *пара-урбане* последице

Теоријом и праксом модернистичког, посебно – урбанизма – збрисани традиционални, архитектури иманентни приступи типолошких и типолошких пројектантских начела – оставили су значајне методске празнине у целокупној пројектантској архитектонско-урбанистичкој бранши.

¹²¹ G. Scott, *ibid.*, 81. [курзив, А. М.]

¹²² G. Scott, *ibid.*, 57.

¹²³ *Ibid.*, 54.

Подједнако – и у контролним и корективним механизмима струке, као и у области утемељеног одупирања притисцима логике максимализованог профита. Сведочења и запажања, у прилог изложене чињенице, дотичу се мањкавости и искључивости праксе масовне изградње. Изложићемо их почевши од аутора модернистичке оријентације,

Архитекти Алисон и Питер Смитсон (Alison & Peter Smithson) са Алдом ван Ајком и другим члановима *Тима X*, већ током *СИАМ*-а IX (Екс-ан-Прованс/Aix-en-Provence), 1953. године оспоравају у име нових генерација архитеката *функционалистичку тетрархију Становање-Рад-Одмор-Саобраћај*, темељне *тековине* Атинске повеље. Тај протест међутим, остаје – искључиво декларативне природе, како без примера суштински иновираних реализација, тако и без трагова покушаја у пројектима. Фремптонов је закључак да „парадоксално, то по чему данас памтимо њихов рад није њихова *архитектонска визија*, већ сугестивна снага њихове културне критике.“¹²⁴

Иако са позиција начелно другачијег, анти-капиталистичког друштвеног уређења (социјалистичких друштвено-продукционих односа) – архитект Милан Лојаница на нашим просторима уочава (1975) појаве зачуђујуће сличне проблематици урбанитета запада. „Рационалност, рационализам, постао је феномен града, не – феномен епохе. Све се организује да би се рационализовало [...]. *Рацио плус рационализација једнако је профит. Профит је мера успешности*, а то значи да је *комерцијализација – 'природна појава'[/последица]*, у свим веле-, метро-, макро- мегало-, екумено- облицима живота. [...] Као и све друго, и *архитектура је претежно постала роба и трговина и циркус и блеф и профит. А стамбена? Она – нарочито. Профит и јевтиноћа – то је и овде [...]* основни мотив. Кога убедити да се све то на крају ипак – *најскупле плаћа?* Кома то уопште рећи, кад су *утицаји бројни*, кад су *циљеви некоординирани*, *раздробљени*, *секторски*, кад су *интереси противречни*, често – [и потпуно] *супрот[ставље]ни*. [...] Кома то уопште рећи [...] кад одлучују привредни команданти, кад су *архитекти гурнути у чиновнички или најамни однос.*“¹²⁵ *Кулминација форсирања квантитативних параметара*, процеса карактеристичног за завршну фазу индустријске револуције, крајем осамнаестог века, када *квалитет занатски осмишљене производње бива неповратно, системски замењен квантитетом нижевредне масовне продукције – кобно преусмерава и све дотадашње градитељске принципе, приступе и технике – удаљавајући их задуго од суштине архитектуре-урбанизма као просторно-временског јединства.*

Делом незавидна постигнућа модернистичке станоградње – шире-европског и Планетарног плана – сумира Станко Гаковић (1991), скрећући пажњу да „[т]ехно-економски детерминизам не може

¹²⁴ К. Фремpton ([1980/]2004), *op. cit.*, 279. [курзив, А. М.]

¹²⁵ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“, (1975), *op. cit.*, 18-22.

обезбедити квалитетно стамбено окружење. [...] Посматрано са становишта добре просторне структуре и квалитетне стамбене средине, резултати су обично – *веома слаби*, а понекад и *поражавајући*.¹²⁶

Чињенице „модернистичког шока“ (2005), бележи и Натанијел Колеман (Nathaniel Coleman). „Нажалост, то што је отпочело у касном деветнаестом веку као покрет радикалне реформе архитектуре, резултирало је до 1950-их повишено отуђеним окружењем. [...] [Све] је било [...] *преплављено менаџерским програмима готово сакрализоване економије, ефикасности и квантификовања човекових потреба и жеља*.“¹²⁷ Метју Ечисон (Mathew Aitchison) је у својој анализи (2012) још прецизнији. „Ране године послератне реконструкције сведочиле су пораст скептицизма према планирању, осећање да *тамо где су бомбе промашиле, планери можда ипак успеју*.“¹²⁸

Приметно је извесно *сагласје*, па чак и поклапање у општој негативној слици домета масовне стамбене изградње између, с једне стране најстручније архитектонске аналитике – разматрања Фремптона, Лојанице, Гаковића и Колемана, а са друге – 'осећања'/опажаја обичних грађана–савременика, на шта се у свом, такође стручно мотивисаном истраживању (између осталог) позива Метју Ечисон.

Кључан критични момент, односно 'тачка слома' јесте успостављање специфичног зачараног круга спреге доминантног економско–профитног, и/или обртничког и шпекулантског¹²⁹ интереса – иницијално омогућеног *рационализацијом* (већ крајем осамнаестог века). Степеновањем и порастом захтева рационализације постулиране као врховног чиниоца и показатеља *успешности индустријализоване станоградње*, све поједностављеније и огољеније квалитативне одлике архитектуре–урбанизма – губе се додатно, и услед принципијелних теоријско–концептуалних мањкавости, неретко и у значењу *вакуума*. Подсетимо, ту спреу први је описао Анри Лефевр¹³⁰ (1968) увиђајући да „то чиме се руководе и *јавне и полујавне иницијативе урбаног планирања* јесте *прост циљ обезбеђивања што је пре могуће и по најнижој цени – највећег броја стамбених јединица*.“¹³¹

1.2. Критички капацитети типо–морфологије

Према уводно образложеном концепту и поставци рада, циљ преиспитивања и проблематизације улоге критичких типо–морфолошких и типолошких приступа у настајању нових концепата стамбених урбанитета Београда последње трећине двадесетог века, остварује се кроз сукцесивне

¹²⁶ С. Гаковић, *Четири стања склопа у структури стамбене средине* (1991), *op. cit.*, 2. [курзив, А. М.]

¹²⁷ Nathaniel Coleman, *Utopias and Architecture* (New York: Routledge 2005), 175.

¹²⁸ Mathew Aitchison, "Townscape: scope, scale and extent", *The Journal of Architecture*, no. 175, 2012, (621–642), 630.

¹²⁹ Такође, Фремптонов је закључка да су „осим Ван Ајка, Вудса и Де Карла, сви остали [из Тима X] прелазили радије брже преко уништавања [...] урбане баштине у име шпекулације.“, К. Фремpton [1980/2004], *op. cit.*, 279. [курзив, А. М.]

¹³⁰ „иницијатор типоморфолошких истраживања у Француској“, В. Ђокић, „Морфолошка истраживања у урбанизму“, (2007), *op. cit.*, (61–72), 66; V. Djokić (2009), *op. cit.*, 123.

¹³¹ Henri Lefebvre, *Writings on Cities [Le Droit à la ville, I et II – Espace et politique, Révolution urbaine* (Paris: Anthropos, 1968, 1972)) (Cambridge, Massachusetts: Blackwell Publishers Inc. 1996/1997/1999/2000), 78–79. [курзив, А. М.]

кораке додатних провера и надградње раније уочених, истражених и донекле издвојених релевантних типо–морфолошких и типолошких смерница, принципа и поставки – од пресудне важности за пројектовање кохерентнијих, рационалнијих и хуманијих урбаниитета.

Номинално, типо–морфолошки приступ постулиран је теоријски још 1889. године, кроз дело *Уметничко обликовање градова*, Камила Зитеа¹³² (1843–1903), кога, уз Ота Шлитера¹³³ (Otto Schlüter, 1872–1959) и Јозефа Штибена¹³⁴ (Joseph Stübben, 1881–1898), др Владан Ђокић издваја као „родоначелнике морфолошки оријентисаних истраживања“ у урбанизму, односно творце 'урбане морфологије'.

Уметничко обликовање градова, књига је ранга „најутицајнијих морфолошких студија уопште“¹³⁵, којом се већ од самог увода Камило Зите ограђује од историјске методе („овде неће бити истакнуто ни историјско ни критичко становиште“¹³⁶), зарад анализе чији је примарни циљ да открије *дискрепанцу композиционих мотива* што „с једне стране почивају на хармонији [...], а са друге – на *неповезаности* и *досади*.“¹³⁷ Луцидно *антиципирајући комплексе проблема* архитектуре–урбанизма предстојећег доба, Зите сагледава да „[т]у нема друге помоћи осим да се *подмукла болест укочене геометријске правилности лечи противотровом разумне теорије*.“¹³⁸ Анализирајући различите диспозиције цркава¹³⁹ у односу на трг и околне грађевине, Зите и утемељено и предсказатељски поентира *кључну мањкавост* једног од будућих неупитних постулата модернизма – „Слободно стојећа зграда остаје вечито торта на послужавнику. Од почетка је *онемогућено неко живље, органско уклапање у околину*.“¹⁴⁰

Указујући на *методолошко застрањивање* пројектантског поступка, *искривљења приступа* – сматрана *доминантним обележјем савремености*, Зите бележи – „Ми, пак, радимо на табли за цртање а можда *никад нисмо ни видели место за које је одређен конкурсни пројект* [...]“¹⁴¹ Цртаћа

¹³² Архитект, сликар и урбани теоретичар.

¹³³ „Географ Ото Шлитер је у својим радовима први назначио разлике између спонтано и плански насталих градова на територији Немачке, што ће се у каснијим морфолошким истраживањима многих аутора показати као једна од кључних особина за разумевање градских простора.“, В. Ђокић, „Морфолошка истраживања у урбанизму“, (2007), *op. cit.*, (61-72), 64.

¹³⁴ „[Архитект] Јозеф Штибен у свом делу *Der Stadtebau* [Joseph Stübben, *Der Stadtebau* (Stuttgart: Alfred Kraner Verlag, 1907)] представља до тог времена најбогатији и најсвеобухватнији приказ структура градова и њихових елемената [... чиме је] створио оквире [... тумачења] одређених начела уређења градских простора [... од] изузетно[г] утицаја и примењива у каснијим морфолошким студијама.“, В. Ђокић, „Морфолошка истраживања у урбанизму“, (2007), *op. cit.*, 64.

¹³⁵ В. Ђокић, *ibid.*, 64.

¹³⁶ Камило Зите, *Уметничко обликовање градова* ((Wien: Verlag von Carl Graeser, 1889)/(1967))/201, према немачком издању из 1909. године (Camillo Sitte, *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen* (Wien: Verlag von Carl Graeser & Kie, 1909)), IV [српско] издање [лат], 28.

¹³⁷ К. Зите, *op. cit.*, 28.

¹³⁸ К. Зите, (1889)/(1967)/[201] *op. cit.*, 50. [курзив, А. М.]

¹³⁹ „Од двеста педесет пет [анализираних примера изузетно успешно реализованих] цркава, само са једне стране уграђена је четрдесет једна црква, са две стране уграђено је деведесет шест цркава, са три стране уграђено је сто десет цркава, са четири стране уграђене су две цркве, слободностојећих је шест цркава.“ К. Зите, *op. cit.*, 55.

¹⁴⁰ Надаље, Зите примећује да је „[и]сто тако је немогуће изазвати перспективне ефекте [...]“, К. Зите, (1889)/(1967)/[201] *op. cit.*, 56. Томе је, међутим, модернизам доскочио – *серијама слободностојећих зграда*, те нису изостали 'перспективни ефекти', најжалост – претежно *заморно–монотони*, неретко и – *застрашујући*.

¹⁴¹ К. Зите, *op. cit.*, 98. [курзив, А. М.]

табла, свакако није изум деветнаестог века, а тек не – нашег времена. Према Зитеу – „Барок има нечег [...] [самосвојног] у поређењу са свим ранијим епохама [...] дела тог доба нису настајала постепено, него су, скоро на савремен начин, замишљана на табли за цртање и остварена одједном. Из тога се види да није само такав начин пројектовања крив за сиромашна решења уређења наших градова и тргова.“¹⁴² Виновника све слабијег учинка – и општег утиска градитељства – Зите уочава на релацији између притисака измењених производних токова у грађевинарству и отуђења самих архитеката од локацијских услова, односно – *својеврсног повођења струке, њеног уподобљавања узусима серијске производње*. Зитеов је став да „[н]а крају морају обе стране бити задовољне ако се један такав, за све могуће случајеве унапред, фабрички произведен нацрт може ставити на празан терен, без икакве везе са околином, па чак ни са спратном висином неке одређене [реперне или суседне] зграде. Фабричка роба, рађена у серијама по истом калупу, носи печат модерне и у духу је нашег времена.“¹⁴³

Свеприсутној инерцији 'духа времена' у домену архитектонско-урбанистичког пројектовања нужно је одиста аргументовано и ангажовано супротстављање, те је то и начелно типоморфолошко усмерење. После Зитеа, и други аутори области урбане морфологије дају свој допринос том кључном, а по правилу – измичућем, како за теоријско, тако и за оперативно дефинисање – комплексу проблематике функционално-обликовних питања градских мотива и структуралних целина.

Најранија нововремена сагледавања *нераскидиве повезаности грађевина и околног слободног архитектонског простора*, у градским срединама поготову, допринос су Саверија Мураторија (Saverio Muratori, 1910–1973) из 1960. године. Суштину његових истраживања, др Владан Ђокић интерпретира у смислу да „грађевине и њихово неизграђено окружење чине урбану форму која је резултат прожимања бројних идеја, подухвата и деловања.“¹⁴⁴ Уверићемо се, кроз даља излагања референтних аутора – да управо тај приступ *непремостиво разграничава* модернизам од повратка традиционално утемељеним вредностима архитектуре–урбанизма.

1.2.1. Критика дезинтеграције градске четврти – распад урбаног ткива

Студиозна аналитика у којој се не глорификују, већ напротив – подвргавају ригорозној провери 'иконична' достигнућа модернизма, уз супресију његових теоријских претпоставки, а заузврат као меродавни критеријуми уводе – *поређења са квалитетима традиционалних урбанитета*, како смо се уверили из приказа визура архитеката различитих опредељења – базични је приступ типоморфологије, од уболичавања крајем деветнаестог века до данас.

¹⁴² К. Зите, *op. cit.*, 102–105. [курзив, А. М.]

¹⁴³ К. Зите, *op. cit.*, 98. [курзив, А. М.]

¹⁴⁴ В. Ђокић, "Morphology and Typology as a Unique Discourse of Research" (2009), *op. cit.*, 123.

Издавајући опште место *промашаја модернизације* у домену архитектонско–урбанистичких реализација масовних размера, Гордон Кален 1960–их година примећује – „зграде су окупљене на гомиле али – не формирају градове [...]. Највећи губитак до ког је дошло у граду је неутрализација тла, простора између зграда, што је од површине која спаја постало површина која раздваја. Истовремено се оно претворило од посебне – у општу површину.“¹⁴⁵

Приступајући тематици *урбаних преображаја* изван дотад признате 'традиционалне поделе дисциплина', односно – „граду као архитектури, као просторној конфигурацији коју ваља разложити на елементе [...] ради уочавања различитости“¹⁴⁶, ауторски тим Кастекс, Панере и Депол обједињује морфолошку студију засновану на конкретним примерима, са *архитектонском* 'у размерама урбаног ткива' и *просторном* што садржи и елементе друштвеног. У актуелизацији 'архитектуре масовне урбанизације', полазиште њихове анализе је *острвце* (« *l'ilot* ») [енглески 'the block'], односно – *сегмент градског простора, улицама издвојен од непосредног суседства*. Аутори наглашавају да „блок није [изворно јединствена] *архитектонска форма*, већ *група међусобно зависних грађевинских парцела*. Своје право значење [блок] поседује искључиво уколико је у *дијалектичком односу са мрежом улица*.“¹⁴⁷

Тако, разјашњење пројектантског *момента упрошћавања и осиромашења* што је типичан градски сегмент Париза, *затворено острвце* (« *l'ilot* ») – реорганизовало у *наглашено линеарно усмерен склоп – штанглу* (« *la barre* »), доведши до појаве 'вертикалног [урбаног?] блока'¹⁴⁸, Кастекс, Панере и Депол виде у равнодушности Ле Корбизјеа (Charles-Édouard Jeanneret-Gris – Le Corbusier, 1887–1965) према локацији¹⁴⁹, заправо маскираној концептом *апотеозе пејзажа*. Наиме, „баш као што 'озарени град' нема ни име ни место, стамбена јединица нема тла, она га одбија, одваја се од њега, подиже се на стубове, искључује се.“¹⁵⁰ Негирајући вековна таложења и поступне промене у матрицама градских ткива, *вертикални блок – анти–урбани принцип само–искључења*, намеће радикално нов просторни режим. [Илустрација 1] Почевши од *диспозиције, преко рудиментарне појавности и упитног, закучастог начина коришћења*, закључно са потоњом перцепцијом, *не–идентитетски, генерички оријентисаном. Функционална кондензација на интерном плану за последицу има – ауто–фокусираност* објекта. Подразумеван *епилог читавог циклуса* јесте – од *инертности* у односу на окружење, до његове *негације*.

Сажетак Кастексове, Пенереове и Деполове анализе упућује на то да су „традиционални елементи блока [...] *растављени, другачије замишљени, реорганизовани* [...]. [С]ви односи су [дакле] –

¹⁴⁵ Гордон Кален, *Градски пејзаж* (Београд: Грађевинска књига, 2007), 128. (Gordon Cullen, *The Concise Townscape* (Oxford, UK: The Architectural Press, 1961)).

¹⁴⁶ J. Castex, P. Panerai, J.-Ch. Depaule, *Урбане форме*, [1977/1980/1989], *op. cit.*, 18.

¹⁴⁷ Ph. Panerai, J. Castex, J.-Ch. Depaule *Urban forms: the death and the life of the urban block* ([1997/2004]), 162.

¹⁴⁸ J. Castex, P. Panerai, J.-Ch. Depaule, *Урбане форме*, [1977/1980/1989], 152.

¹⁴⁹ *Ibid.*, 152.

¹⁵⁰ *Ibid.*, 152. [курзив, А. М.]

преокренути, противречни [...]. [У]кинута је свака веза са урбаним животом.¹⁵¹ Специфицирајући елементе организационо-композиционог преврата, аутори наводе да је реч о „правом поремећају, чак потпуном преокрету, не толико блока као места, према његовом просторном устројству, хијерархијског повезивања спољашњег и унутрашњег простора. [...] [Б]лок [се] сажима, а зграде, или низови имају – исту оријентацију. [...] [Заправо] – блок [у целини] постаје дезоријентисан, јер простор 'иза' једног низа (кућа) одговара простору 'испред' другог. 'Блок' је овде стварно јединица која изван ширих односа осмишљених стварном логиком становања, кроз близину других јединица, осиромашује употребу подређивањем неутралности [на потпуну штету] различитости образоване просторно-симболичким системом становања.¹⁵² Својим спољним планом – екстремно увећана зграда-прекоокеански брод формално егзистира у мору 'ослобођеног простора', сред такозваних зелених површина. Тек почетно – то су ливаде, потом – пољане, док напokon, временом не преостану само – утрине. Истини за вољу, и изузетна поља унутар градских зидина током средњовековља, понегде бивају својеврсне претече најлепших тргова. Етимолошки траг сачуван је у речи венецијанског дијалекта – *il campo*¹⁵³ – *травнато поље*, што тек накнадним поплочавањем постаје *трг*, дочим је то у поплавама, вековима терорисаној Лагуни Венције – била најпреча санитарно-хигијенска нужност, једини начин да се избегне стални повратак на мочварне услове, и избијања смртоносних зараза.

Анализирајући надаље лекорбизјанску замисао, Кастекс, Панере и Депол констатују „Озарени град – равнодушан [је] пароброд што се оријентише према сунцу [...] [те би могао] и да подигне сидро. Извртање је [...] [апсолутно] – [интерна] улица [је дуж унутрашњости] средишта блока, а 'иза' на ободу, тако монументалном да је такође и 'испред'.¹⁵⁴ Утисак 'дотад невиђеног', 'чудноватости по сваку цену' – постигнут је жртвовањем/укидањем „сваке везе са урбаним животом, животом традиционалне четврти [будућу да –] нема више [ни] 'ћошка', [ни] 'преко пута' [нити] 'ту поред'.¹⁵⁵ Крајња последица нестајања улице, јесте и брисање устаљеног поимања суседства. Реперкусије жијно-функционалистичке оријентације, међутим, далеко су дубље. Масовну стамбену изградњу лекорбизјанског типа – *висок и простран, кондензован, масиван стамбени блок*, Кастекс, Панере и Депол изједначавају са „негацијом града, јер [њиме] је укинута [...] [сваки траг] непрекидности и просторне блискости.¹⁵⁶

¹⁵¹ *Ibid.*, 152-153. [курзив, А. М.]

¹⁵² *Ibid.*, 169-170. [курзив, А. М.]

¹⁵³ А. Мокрањац, *Антологија Архитектуре и Цивилизације* (2012), *op. cit.*, 179.

¹⁵⁴ J. Castex, P. Panerai, J.-Ch. Depaule, *Урбане форме*, [1977/1980/] 1989), *op. cit.*, 170.

¹⁵⁵ *Ibid.*, 153.

¹⁵⁶ *Ibid.*, 158. [курзив, А. М.]

1.2.2. Ка реафирмацији међуусловљености грађевина и слободних јавних простора

[Структура] полурешетке – потенцијално [је] много сложенија и суптилнија структура него [схема–аналог] дрвета [...] [чији] недостатак структурне сложености [...] – и парализује наше представе о граду.¹⁵⁷

Кристофер Александер „Град није дрво“ (1965/1971)

Проблем негације града оличен укидањем непрекидности урбане матрице, а тиме и брисањем свих трагова просторне блискости – као заједничких именитеља и обележја серијске модернистичке станоградње апстраховане у дистопијски предзначена мета–утопијска насеља – није наравно, проблем само конкретних локација и појединих градских зона погођених урбаном дезинтеграцијом новоградње. Будући да су претпоставке делотворног града – међусобно прожимање и преклапање друштвено–организационе и аналогне просторно–композиционе уцеловљене сложености – што Кристофер Александер назива сложеном структуром полурешетке – то дисфункционалност ма ког његовог дела – не може а да се не рефлектује на укупност града, и испољава се у том случају као мањи, већи или пак – критичан пад степена хармонизације. Наиме – „[с]ваки пут када се ишчупа део града и [уместо њега] начини [нова, поједностављена структура] дрвета да би заменила полурешетку што је била ту пре њега – град чини још један корак у правцу дисоцијације. У сваком организованом објекту[/заједници] – претерано издељивање и дисоцијација[/раздвајање/раслојавање] унутрашњих делова – јесу први знаци уништења које наступа. У друштву – дисоцијација је [предуслов–предзнак] анархије.“¹⁵⁸

Поимајући структурни удео сажимања традиционалне градске четврти у моно–објект/штанглу – и као циљани чин разградње, дисоцијације и негације града, утврђујемо истраживачку позицију у принципијелно критичко–аналитичко разматрање последица таквих пројектантских одлука и усмерења. Ако модернистичка стамбена зграда, према Кастексу, Панереу и Деполу, „постаје објект који припрема потпуни распад урбаног ткива, у чему – « l'Unité d'Habitation » поприма улогу манифеста“¹⁵⁹, тада тешко да више може бити и речи о видовима дијалога између грађевине и урбаног простора. Поништавање урбаног простора – делује најмање двојачко, на спољњем плану – онемогућавајући сукцесивне релације – почевши од суседних објеката, преко целина вишег реда и – градом као матичном целином највишег степена, док на – унутарњем плану, у зони најближег окружења – остаје тек привид декларативне прилике успостављања релација 'с природом'.

¹⁵⁷ Кристофер Александер (Christopher Alexander), „Град није дрво“/“A City is not a tree”, *Архитектура–Урбанизам* [год. XIII], бр. 68–69, 1971, (81–86), 82. [*Architectural Forum*, Vol.122, No 1, April 1965, 58–62].

¹⁵⁸ Кристофер Александер, „Град није дрво“/“A City is not a tree”, *Архитектура–Урбанизам*, 1971, (81–86), *ibid.*, 86. [курзив, А. М.]

¹⁵⁹ *Ibid.*, 200. [курзив, А. М.]

Поменимо ипак да ни раздобља традиционалније усмерених урбанитета најугледнијих градова Европе, чак и у подухватима репрезентативне изградње – нису била аутоматски поштеђена урбанистичких промашаја. Последица одустајања од новог градског регулационог плана Готфрида Земпера (Gottfried Semper, 1803–1879) са фокусом на престижни дрезденски трг Цвингер, и последице настале насумичном градњом оранжерије, музеја и позоришта, Камило Зите описује као „дармар уздуж и попреко постављених зграда, које стоје без икакве везе, као комодне на некој распродаји.“¹⁶⁰ Такође, анализирајући бечки трг испред Цркве завета (Votivkirche) на кружном булевару, Рингу (Ring), Зите критикује што трг није одвојен од суседних улица, већ се „такорећи разлива у околину [док] Votivkirche, универзитет, хемијске лабораторије и разни блокови кућа стоје појединачно на све стране – *неповезани*, без икаквог јединства. Уместо да се *међусобно допуњују* и *вештим груписањем појачавају хармонију* у деловању.“¹⁶¹ Називајући тај трг и „*пешчаном пустињом без живог створа*“¹⁶², он указује на недопустиве хигијенске услове, и то – „упркос великим трошковима одржавања, јер *недостаје организација*.“¹⁶³ Зитеов је закључак и то да је немогуће постићи „јединствено, целовито деловање трга, кад *сваки архитекта, самодопадљиво* води бригу само о томе како да *истакне себе* и баца у засенак суседна дела [...]“¹⁶⁴ *Ефект разореног јединства амбијента појачава се услед „аморфног чудовишта од трга.“*¹⁶⁵

Предочено сагласје и готово надовезивање истраживања Камила Зитеа (1889–1909) и век каснијих Кастекса, Панереа и Депола (1980–1997) упућује на *континуитет кризе програмских концепција простора*, понајвише у домену *диспаритета – суперордираног грађеног*, односно – оног 'под кровом', а са друге стране 'слободног', заправо – *деградирано–субордираног простора*, што и дословце остаје наглашено негативног префикса, углавном само – *не–изграђен*. Међу неупитним, но *никад суштински појмљеним нити усвојеним* поентама Зитеових истраживања јесте и његово упозорење да „*геометријска схема и линија лењира не смеју да постану циљ за себе.*“¹⁶⁶ Насупрот томе како се на први поглед чини – то није тек пуко естетски суд. Исказана бојазан резултат је увиђања преовлађујућих флукуација у непосредној градитељској пракси, где се „због високих цена, грађевинска земљишта максимално искоришћују, те мора да отпадне велики број ефектних мотива, а при изградњи се све више тежи ка систему модерне *зграде–коцке.*“¹⁶⁷

¹⁶⁰ К. Зите, (1889/(1967)/[2011]), *op. cit.*, 157.

¹⁶¹ К. Зите, *ibid.*, 183.

¹⁶² К. Зите, *ibid.*, 187.

¹⁶³ К. Зите, *ibid.*, 187.

¹⁶⁴ К. Зите, *ibid.*, 184.

¹⁶⁵ К. Зите, *ibid.*, 184.

¹⁶⁶ К. Зите, *ibid.*, 105. [курзив, А. М.]

¹⁶⁷ К. Зите, *ibid.*, 147. [курзив, А. М.]

Тенденција све *административнијег бављења објектом* – к томе, временом до средине деветнаестог века и визуелно драстично осиромашеним – изгубљена је суштина *интегралне везе међуусловљености грађевине и њоме образованог, односно – неопходно слободног, архитектонског простора*. Коментаришући јалове покушаје копирања архитектонских узора прошлости, Зите поставља кључно питање – „али где су тргови који [тим грађевинама] *припадају? Азора, форум, пијаца, акропол?* Нико на то није мислио.“¹⁶⁸ Дакле, напоре са бележењем градитељских умећа минулих времена ради документоване анализе, дубља сврха и коначан циљ испитивања Камила Зитеа о суштини ремек-дела архитектуре-урбанизма пређашњих епоха јесте у томе да се спречи запуштање и упропашћавање градских амбијената. Такође и – да се заустави приметна опадајућа крива професионалног односа према отвореним јавним просторима, и то – не тек везано за домен стручног очувања вредности постојећих остварења. Проучене најбоље градитељске примере Камило Зите сматра трајним доприносом *искуства архитектуре* – вредним транспоновања и практичне примене у решавању конкретних композиционо-функционалних проблема савремених урбанитета. Аналогно актуелна остаје и идеја-водиља Камила Зитеа „у којој мери би стари принципи урбанизма могли бити доведени у склад са потребама данашњице.“¹⁶⁹

Зачетке процеса прегруписавања и концентрације у структури урбанитета, Зите такође примећује – већ на преласку деветнаестог у двадесети век. „Модерна решења имају тенденцију *управо супротну* [традиционалним] – *распарчавање* у поједине блокове – блок кућа, блок трга, блок вртова, сваки опкољен улицама [...] Идеал тих решења могао би бити математички дефинисан као *тежња за максимумом уличних линија*.“¹⁷⁰ Прави разлози раста уличне мреже, дакако, нису – како би се очекивало – искључиво саобраћајно мотивисани, већ превасходно економски. „Вредност сваке парцеле расте према дужини уличног фронта.“¹⁷¹ Тако се код парцелисања постижу највеће цене земљишта при највћем обиму плаца у односу на његову површину.

Почетно дисторзија, а у крајњој фази – потпуно *разарање комплементарности* изграђених структура и припадајућих им јавних простора (улица, пешачких укрсница, скверова, малих тргова и платоа...) и јавно-приватних (дворишта, башта, трговачких садржаја приземља, углова блока...) – последице функционалистичког *диспаритета* изграђених и неизграђених/слободних простора, Кастекс, Панере и Депол сматрају претњом опстанку квалитетних структура градских урбанитета. Модерна архитектура, њихово је виђење – „одвијала се *против града*. Од 'Плана Воазен д Пари' (« Le Plan Voisin de Paris ») до обнове XIII париског округа, иста *логика разарања* [што] замењује *дело града* –

¹⁶⁸ К. Зите, *ibid.*, 109. [курзив, А. М.]

¹⁶⁹ К. Зите, *ibid.*, 151.

¹⁷⁰ К. Зите, *ibid.*, 143.

¹⁷¹ К. Зите, *ibid.*, 143.

збирком објеката.¹⁷² Своја документована и систематизована истраживања, аутори су „хотимице унели [и] у програм покрета који сматра да је *архитектонски објект* сам за себе естетски [и подразумевано – етички] *мање вредан* од његове способности да дефинише [спољне слободне и/или јавне] просторе, од разлика које ствара [чак и од] праксе коју удомљује [...].¹⁷³

Напокон, реално трагичан 'учинак Модернизма' на вештачким путем разједињеној релацији архитектура–урбанизам из сажетог, сликовито нумеричког осврта Андреса Дуанија (Andrés Duany, 1949–) преноси Даглас Калбаух. „Тридесет милиона модернистичких зграда што су разориле градове света – према, у најбољем случају – три хиљаде ремек–дела.¹⁷⁴ Келбаух истиче и изнимну успешност архитектуре (мимо колективне стамбене изградње) – у односу на урбанизам модерне – „[...] *отворен [модернистички] план*, у архитектонској размери тако успешан, био је *немоћан на урбаној размери*.¹⁷⁵

Опречности принципа просторне композиције и парцелације

преломљене кроз однос пројектованих и 'случајних' градских тргова

Заједнички именитељ најбољих примера успешних градских тргова које анализира Зите, јесте њихова *просторна правилност*. Та правилност – било правоугаона (ређе трапезна/трапезоидна), квадратна, полигонална, кружна или овална – подразумеваних је дозвољених одступања у основи, потом – у реалности сагледавања – *неприметних* за голо око посматрача. Установљено у антици и одржано до средине деветнаестог века, *правило* – унапред брижљиво дефинисане плохе, подржане фасадама околних здања што је формирају – чинило је да празан простор трга одаје утисак затворене целине. „[...] у плановима античких градова [...] форуми, као и дворане, правилно су постављани. То је, дакле, тај празан видљиви простор, осмишљен тако да [омогућава оптимално коришћење и] оставља повољан ефекат при посматрању.“ Међутим, Зите је већ, крајем деветнаестог века сведок промене – радикалног одступања од канонских пројектантских начела. Наиме – „у модерној изградњи градова однос између изграђених и празних површина *управо је обрнут*. [...] Данас се изделе парцеле у правилне затворене фигуре, а оно што преостане [-] то је улица, или трг.¹⁷⁶

¹⁷² J. Castex, P. Panerai, J.-Ch. Depaule, *Урбане форме*, [1977/1980/1989], *op. cit.*, 201. [курзив, А. М.]

¹⁷³ *Ibid.*, 201. [курзив, А. М.]

¹⁷⁴ “[...] thirty million Modernist buildings that have destroyed the cities of the world versus the three thousand, at best that are masterpieces.” Douglas Kelbaugh, “Typology: an architecture of limits”, in *Urban Design Reader*, Matthew Carmona & Steve Tiesdell, eds., (Oxford UK: Elsevier, Architectural Press/Team LinG, 2007[(1988)/2002, 94-132]), (83-97), 86. [курзив, А. М.] Текст првобитно објављен у *Column 5, Journal of Architecture*, University of Washington, 1988.

¹⁷⁵ “In short, Modernist architecture and urbanism worked better as the exception than the rule. Its open plan, so successful at the architectural scale, failed to work at the urban scale.” D. Kelbaugh, “Typology: an architecture of limits”, (2007[(1988)/2002, 94-132]), (83-97), 86. [курзив, А. М.]

¹⁷⁶ К. Зите, *op. cit.*, 112. [курзив, А. М.]

Парцелација се појављује као последица „огромног нагомилавања људи на једном месту [услед чега] необично расте цена градског земљишта.“¹⁷⁷ Даље неминовне последице парцелација су „пробијања улица и стварања све већег броја споредних [... што доводи] и до сасвим неприметног приближавања злокобном систему грађевинских блокова [...] који је опет у [... узрочно-последичној] вези са извесном висином вредности парцеле и вредности уличног фронта.“¹⁷⁸ У ситуацијама нових уређења, Зите, са економског аспекта констатује неминовност правилне парцелације што је „постала фактор чије се деловање не може избећи.“¹⁷⁹

Финалне последице система парцелације јесу, дакле – измене у *третману правилности*, које из првобитног домена слободних простора градских тргова – прелазе у *корпус изграђеног*. Зите бележи, „данас, при изради регулационих планова, сви неправилни исечци постају тргови [...]“.¹⁸⁰ Међутим – такви просторни релјеви „уопште нису тргови [...] [у правом смислу речи] – већ само исечци празног простора [...] преостали од расподеле правилних кућних блокова.“¹⁸¹ Тај административни пре него ли стручни модалитет, заправо – *обрт прерасподеле просторних вредности*, замагљује пак – *суштинску промену пројектантских приоритета*. Све до пред крај деветнаестог века „градило се ради [просторног] утиска, а не за љубав плана.“¹⁸² Грађење у потпуности 'за љубав плана' – преодминантно је обележје потоње модерне градње, а нарочито – масовне станоградње.

Композициона рашчлањеност јавних простора стамбеног насеља

Према приказаном у Уводу предметног рада, кроз Претходну анализу сазнања о проблематици и предмету истраживања – јавни простори, неизоставан су, квалитативан чинилац традиционално конципираних стамбених градских четврти (Кастекс, Панере и Депол, Леон Крир, Александер, Келбаух, Кален). Динамички потенцијали јавних простора заправо омогућавају како *неометано коришћење*, тако и *степеновано сагледавање грађевина* са разних удаљености, дајући тиме *смисао композиционом јединству* – споју изграђених и слободних простора (Зите). Стога би очекивано било претпоставити да су прерастањем градских стамбених блокова у модерна масовна стамбена насеља – *слободни архитектонски простори* постали поље посебног пројектантског интереса и ангажовања, те стекли и одговарајући статус обазривијег дефинисања и додатног преиспитивања целине, што се међутим, ипак – није догодило. Превладо је *модернистички концепт флуидно-неиздиференциране, слободне спољње површине*. Чак и у каснијим, у односу на ригидни функционализам *Атинске повеље* – 'ревидираним' пројектима и реализацијама

¹⁷⁷ К. Зите, *op. cit.*, 145.

¹⁷⁸ К. Зите, 146. [курзив, А. М.]

¹⁷⁹ *Ibid.*, 146. [курзив, А. М.]

¹⁸⁰ К. Зите, *ibid.*, 12–13. [курзив, А. М.]

¹⁸¹ К. Зите, *ibid.*, 14. [курзив, А. М.]

¹⁸² К. Зите, *ibid.*, 15. [курзив, А. М.]

еминентних архитеката попут Смитсонових – *очит је рудиментаран третман спољашњих простора, у маниру „пејзажно-терђавског приступа*.¹⁸³ Нехотична, готово романтичарска сублимација средњовековља – посредована мотивом тврђаве сред 'нетакнутог пејзажа', наводи нас и да се упутно подсетимо на принципијелне заблуде романтизма – како их је постулирао Џефри Скот, с централним паритетом распона – од измичућег истинског духа архитектуре до појаве 'каприциозног' и све чудовишнијег укуса.

Недостатак суштинског, интегративног урбаног концепта модернизма управо се аналитички уочава кроз неструктуриране слободне просторе стамбених насеља, што заправо тек изнимно и достижу синтагму – *јавног архитектонског простора*. Међутим, кроз приказан избор најбитнијих сагледавања Камила Зитеа, тај проблем појашњава се готово – сâм од себе. Искусствено правилно дефинисани, потом и композиционо успешно остварени традиционални тргови, скверови, пјаче, пјачете (*piazzale*¹⁸⁴, *piazze*¹⁸⁵) – својеврсни су просторни одрази брижљиво конципираних самих јавних грађевина – катедрала (*duomo*) и/или палата (*pallazo*). Аналогно томе, у модернизму – углавном индустријско-серијским производним циклусима *надахнуте грађевине* било јавних или стамбених блокова зграда, последично добијају свој огледалски поуздан пандан у – *генерички-безлично нгомиланим јавним просторима*.

Аутори типоморфолошког усмерења, са различитих аспеката проблематизују *неопходност степенованих јавних простора* стамбених насеља, како би она уистину била урбанитети у правом смислу речи. Кристофер Александер сажима срж урбаног кроз композициону игру отвореног – подржаног залеђем објеката – и отварања ка већем слободном простору и даљем усмеравању визура према продорима ширег окружења¹⁸⁶. Виђење Дагласа Келбауха јесте да *просторна разноврсност јавних простора* треба да буде охрабривана на нивоу урбанитета, будући да су јавни простори „посебни спољашњи простори – локацијски специфични.“¹⁸⁷ Кључне изазове данашње изградње *претендованих урбанитета*, ко-аутори Кастекс, Панере и Депол виде у „жељи да се поново пронађу – можда и кроз другачије форме – квалитети непосредније близине (“proximity”), разноврсности (“mixture”) и неочекиваног (“unexpected”) [...] [што укључује и] – *јавне просторе, свима приступачне*.“¹⁸⁸

Напокон, универзалну пројектантску истину, подједнако важећу како за изграђене, тако и за слободне архитектонске просторе – сублимирао је Камило Зите. „Само слобода у рашчлањивању простора може дати живот и динамику целокупном архитектонском облику.“¹⁸⁹

¹⁸³ К. Фремpton [1980/2004], *op. cit.*, 276. [курзив, А. М.]

¹⁸⁴ Велики трг, ит.

¹⁸⁵ Мањи трг, квадрат, ит.

¹⁸⁶ Christopher Alexander, *op. cit.*, (1977), 557-560.

¹⁸⁷ D. Kelbaugh, “Typology – an architecture of limits”, ([1996/2009 [2014]], *op. cit.*, 48.

¹⁸⁸ P. Panerai, J. Castex, J.-Ch. Depaule ([1997/2004], *op. cit.*, 159.

¹⁸⁹ К. Зите, *op. cit.*, 172.

Утицаји скала и степеновања на сагледљивост архитектуре

Надовезујући се на приказано у Уводу предметног рада (сегмент Претходне анализе, „Скале и степеновања просторног опажања архитектуре“), издвојићемо кључне појединости из истраживања Гордона Калена и Акоша Мораванског које на конкретан начин упућују на нужност и логику *диференцираности пројектоване и изграђене архитектуре* – имајући у виду да се као аналогни процес може разумети, те дакле и тумачити и *мотив рашичлањивања слободних архитектонских простора*. Насупрот тој, за традиционалну архитектуру *битно својственој (интринзичној) хипотези* стоје, према претходно приказаном, као и везано за анализирано у наставку истраживања, модернистичке *тенденције унифицирања* – како *објеката* тако и *спољних простора*.

Гордон Кален, савременик „аморфног карактера толиких модерних градова“¹⁹⁰ сведок је и знатних потешкоћа преласка са „објективне хуманости градских власти на лични доживљај [урбанитета]“.¹⁹¹ Трагајући између осталог за *међуодносима и сагледавањима у серији*, он уочава како „[п]ри разматрању видика или било каквог линијског простирања [...] оптичку поделу такве линије на [ближе] *овде* и [удаљено] *тамо* треба вршити деобом угла гледања на два приближно једнака дела, а не поделом линије на две једнаке дужи.“¹⁹² Својом скицом Кален илуструје да током хода дуж фасаде дугачке зграде, уколико се она пружа до половине пута – опажај бива као да је зграда идентична укупној дужини пута.

Истраживања Акоша Мораванског¹⁹³ упућују на Хермана Хелмхолца [Hermann Helmholtz], заслужног за утемељење школе психофизиике, који предочава да „тек мали део видног поља видимо оштро, [и то] део који је могуће измерити путем егзактне научне методе, [на основу чега] Маертенс [Hermann Maertens] (1877) развија скалу за архитектонске форме – у корелацији са комфорним видом [...]“¹⁹⁴ Маертенсова скала почива на чињеници да услед „ограничења посматрачког угла јасног вида на 27 степени [...] нормална позиција посматрања грађевине је удаљење једнако њеној двострукој висини. Исти детаљ, стога има потпуно другачији ефекат у ентеријеру или високо на фасадаи зграде. [...] Идеалан угао за посматрање архитектонских детаља је 45 степени, дакле – са удаљења једнаког висини посматраног [...] Раздаљина троструке висине објекта, видни угао од 17 степени омогућава посматрачу да сагледа здање у контексту окружења/амбијента. [...] Даљина већа од четвороструке висине – силуету објекта чини делом контуре града.“¹⁹⁵

¹⁹⁰ Г. Кален, *Градски пејзаж* ([1961/2007]), *op. cit.*, ш.

¹⁹¹ Г. Кален ([1961/2007]), *op. cit.*, 194.

¹⁹² Г. Кален ([1961/2007]), *op. cit.*, 41.

¹⁹³ Приказују немачке теорије архитектонског простора (1870–1890) „базиране на психологији опажања, пре него ли на геометрији.“ Ákos Moravánszky, "The optical construction of urban space: Hermann Maertens, Camillo Sitte and the theories of 'aesthetic perception'", (2012), (655–666), 655.

¹⁹⁴ Á. Moravánszky (2012), *ibid.*, 657.

¹⁹⁵ Á. Moravánszky (2012), *ibid.*, 657–658.

Потребе рашчлањивања слободних архитектонских простора унутар групација стамбених објеката најмање су двојачко условљене. Оне су са једне стране функционално–корисничке, самим тим и композиционе. Но, уједно, делује и да су изворно условљене физиологијом ока, човековим визуелно–перцептивним апаратом. Из примера модернистичких лонгитудиналних перспектива стамбених ламела, непрекидни, дугачки изграђени потези, како је установио Кален – имају тенденцију да посматрачима делују још дужи (и до два пута). Највећа јасноћа човековог видног поља дефинисана је углом од 27 степени, те се грађевине оптимално сагледавају са удаљености њихове двоструке висине (Moravánszky: Helmholtz, Maertens), док раздаљина једнака висини објекта (видни угао од 45 степени) погодује уочавању архитектонских детаља. Посматрање архитектуре у склопу амбијента тражи удаљеност троструке висине зграде (угао од 17 степени), а разазнавање здања у контури града захтева даљину већу од њихове четвороструке висине (Moravánszky: Helmholtz, Maertens).

1.3. Критички капацитети типологије

Због високих цена, грађевинска земљишта максимално [се] искоришћују [...] а при изградњи тежи се све више ка систему модерне зграде–коцке.

Камило Зите, Уметничко обликовање градова ([1889]/1967)

Постулирана као *определујући кључ* критичко–аналитичког истраживачког приступа предметне дисертације, типолошких и морфолошких приступа. Потребно је ипак подробније сагледати и основне, независне дисциплинарне одлике типолошког усмерења. Јер, будући *својеврстан архитектонски аналог – типологија*, под одређеним околностима и у извесним аспектима – испоставља се и може да делује као *полазиште или/и носилац, или/и ослонац* сложенијег, типолошког концепта. Примера ради – *типологију градитељства*, Рафаел Монео *изједначава* са *самом бити архитектуре*. Наиме – сва ближа питања о *врсти објекта* као *архитектонског продукта* – захтевају успостављање теоријске основе, чиме се *нужно и враћа концепту типа*¹⁹⁶. Језик такође, *именовањем* било неког архитектонског елемента или целине – *упућује на сродне класе делова и/или објеката* – *верно одражавајући концепт типа*. *Сам тип*, указује се дакле, као *концептуално одређење* које „описује *групу објеката* које [битно] *одликује исти градитељски облик* [“formal structure”].¹⁹⁷

Напомињући да је прва, доследно разјашњена *формулација идеје типа* у *архитектонској теорији*, из пера теоретичара архитектуре Катрмера де Кинсија (Antoine–Chrysostome Quatremère de Quincy,

¹⁹⁶ R. Moneo, “On Typology”, (1978), 23.

¹⁹⁷ R. Moneo, *op. cit.*, 23.

1755–1849) – Монео сматра да њено уобличење није случајно с краја осамнаестог века – из доба „када је традиционална 'дисциплина' архитектуре била доведена у питање – наступајућом друштвеном и техничком револуцијом.“¹⁹⁸ Де Кинсијев концепт типа одражавао је метафоричку повезаност са провобитним човековим одговором на архитектонски проблем – преточен у облик. Објашњавао је тиме – дубљу сврху и смисао архитектуре – непроменљив кроз време, сагледан из угла „потреба и природе“ [...] [наспрот] 'индустријском духу што тражи новине/новости у стварима'.¹⁹⁹ Тиме је, заправо – тип био нераздвојан од логике облика повезане са питањима разлога и употребе, чувајући дубоку укорененост и везе конкретне, текуће архитектуре са њеном – изворном прошлошћу.

Развијена идеја типа у архитектури, према тумачењу Рафаела Монеа, привидно искључујући индивидуалност, у крајњој линији – повратак је изворном облику – кроз ослањање на сасвим одређено, одабрано остварење. Фундаментална одлика архитектуре, напореда са типолошком појавношћу, и дакле – могућностима описивања и тумачења путем типа, пре свега јесте чињеница да – архитектура иницијално настаје посредством типа. Правилно схваћен концепт типа номинално укључује процесе промене–раста–развоја, те тиме чак и радикалне измене. Међутим, отпор према типологијама – почевши од модернизма, надаље – полази од становишта да је то „замрзнут механизам“ што негира промене и поспешује безмало аутоматско понављање.²⁰⁰ Рафаел Монео, напротив – обраћа пажњу на то да пројектантска примена типа – никако не подразумева његову механичку репродукцију²⁰¹. Упркос томе, утисак је досадашњег тока предметног истраживања – да је управо манир механичке репродукције објеката, те њихово слободно постављање/ређање 'по терену', такође геометријски–механицистички пред–опређено – управо најслабије место масовне модернистичке станоградње. Дакле – у потпуној контрадикцији са њиховим негирањем важности улоге типологије.

Концепт типа као трајан и сложен у смислу „логичке поставке која постоји пре форме и која је ствара“²⁰² – сагледава и Алдо Роси. Разумевајући тип као „саму идеју архитектуре [и] нешто најближе њеној суштини“²⁰³, односно као константу сваког архитектонског дела, Роси типологију сматра „аналитичким моментом архитектуре [...] – [још уочљивијим] на нивоу урбаних целина.“²⁰⁴

Према студиозном тумачењу др Владана Ђокића, тип се опажа као суштински представник групе чије чланове повезују одређене особине, то јест – есенција типа редукована до најбазичнијих одлика, а чија евентуална измена аутоматски покреће – серије промена карактеристика тог типа. Истовремено – утврђен

¹⁹⁸ R. Moneo, *op. cit.*, 28.

¹⁹⁹ R. Moneo, *op. cit.*, 28. Пренет је цитат Катрмера де Кинсија унутар цитата Рафаела Монеа.

²⁰⁰ R. Moneo, *op. cit.*, 24.

²⁰¹ R. Moneo, *op. cit.*, 24–27. [курзив, А. М.]

²⁰² А. Роси, *Архитектура града* ([1966/] 2008), 40. [курзив, А. М.]

²⁰³ А. Роси, ([1966/] 2008), *op. cit.*, 41.

²⁰⁴ А. Роси, *ibid.*, 41. [курзив, А. М.]

сет особина што специфицирају одређен тип, издваја уједно и читаву групу од свих осталих. Стога, *подразумевајући скупове кључних одлика које одређују тип – типологија јесте врста класификације која се односи на низове објеката, испољавања и феномена међу издвојеним, засебним групама образованим према суштинским сличностима и разликама. Посредством типологије – појединачни случајеви бивају редуковани на своју суштину, чиме се са једне стране откривају принципи који их чине целином, док се са друге – олакшава разумевање²⁰⁵ – искључивањем мање битних појединости.*

1.3.1. Важност типолошке методе за пројектовање – Ален Калхун (1967)

Својом студијом односа типологије и пројектантске методе – “Typology and Design Method” (1967) – Ален Калхун анализира и модеран покрет у архитектури, почевши од покушаја његових посленика да *измене дотадашњи систем представљања*. Наиме – то наслеђе пре-индустријске прошлости бива све мање применљиво, следом убрзаних технолошких промена. Док *темељну доктрину модернизма – мотив 'повратка природи'*, сматра *исходиштем романтичарског покрета*, Калхун *демонтира и сâм модернистички обрт указујући на преусмерење „од тежњи имитирања појавности природних облика [...] – ка уверењу у способност науке да открије суштину самог начина деловања природе.“²⁰⁶*

Посредно подразумевано становиште у корену модернистичких тежњи повратку природи, према Алену Калхуну је, дакле – *биотехнички детерминизам* одакле и потиче уверење у *врховну надређеност (суперординираност) научних метода анализе и класификације*. Поентирајући очите противречности кључних постулата *модерне – слободу тумачења с једне стране, а са друге – примену реда и форме, односно готово потпуну композициону слободу, чак и произвољност, са позадином биотехничког детерминизма*, Калхун истиче да је – *„чином давања нове пуноважности функционалним захтевима – као наставку начина деловања саме природе – остављен вакуум тамо где се раније налазио корпус традиционалног деловања. [...] [Т]о што споља гледано делује као чврста, рационална дисциплина пројектовања, испоставља се парадоксално као мистично веровање у интуитиван процес.“²⁰⁷* Упоредни архитектонско-урбанистички *парадокс* огледа се у *суочавањима технологије са различитим проблемима којима управо – недостаје логична конзистентност*. Уједно – *неупитна извесност* света архитектуре јесте у томе да ни опште физичке законитости, нити пак емпиријске чињенице – *немају способност резултирања крајњом конфигурацијом, услед чега је и „већа вероватноћа неопходности прибегавања некој врсти типолошког модела.“²⁰⁸* Уочавајући и да се модернистичко искључивање типолошких

²⁰⁵ V. Djokić, “Morphology and Typology as a Unique Discourse of Research”, (2009), *op. cit.*, 117–118.

²⁰⁶ A. Colquhoun ([1967/] 1969), *op. cit.*, 72. [курзив, А. М.]

²⁰⁷ A. Colquhoun, ([1967/] 1969), *ibid.*, 73. [курзив, А. М.]

²⁰⁸ A. Colquhoun, ([1967/] 1969), *ibid.*, 73. [курзив, А. М.]

теорија, уз њен ослонац у слободном наслеђивању/предосећају (интуицији), може унеколико објаснити општом теоријом израза (“the general theory of expression”), важећом на прелазу векова, Калхун закључује да „инсистирањем на употреби аналитичких и индуктивних метода пројектовања – функционализам оставља вакуум у [самом] процесу стварања [архитектонске] форме.“²⁰⁹

Поставља се, на том месту, логично питање – како је уопште могуће позитивно деловање, самим тим и опстанак пројектантске струке (почевши од периода) модернистичке оријентације, која – ослањајући се на своје неупитне постулате – оставља празнину на кључном месту сопствене ингенерије, у поступку стварања форме? Како је уопште могућ такав обрт?, такорећи – апсурд. Калхунов одговор јесте да модернизам, вакуум који је апсолутно свесно и намерно креирао сам – заправо „испуњава својом редукционистичком естетиком – естетиком што тврди да 'интуиција', без историјске димензије – може спонтатним путем доћи до форми које су еквивалент фундаменталних операција.“²¹⁰ Тако 'усмерен' поступак резултира, према Калхуновом тумачењу неизбежном врстом „ономатопејског односа између форми и њихових садржаја. У случају биотехничко–детерминистичке теорије садржај је низ битних функција – функција што саме по себи представљају редукцију свих друштвено значајних операција унутар зграде – уз претпоставку преточености функционалног комплекса у облике чији иконографски израз није ништа друго до рационална структура саме те функционалне целине. [...] За резултирајуће форме [проистекле из конкретне, објективне ситуације] претпоставка је да ће се повиновати [физичким] природним законитостима [...].“²¹¹

Одбацујући могућност постојања једном утврђеног, заувек етаблирано–непроменљивог односа између архитектонских форми и значења, Калхун упућује и на корените промене карактеристика раздобља што захтева прецизно „истраживање удела који промене стереотипа играју у односу на проблеме [...] без преседана у било којој наслеђеној традицији.“²¹² Надаље, такође појашњава и да је од круцијалне важности да „процес промене укључи дијалектички однос између оних делова система који су отпорни на промене (јер су конвенционални) али променљиви (јер су арбитрарни [произвољни/приближни]), и оних делова система који зависе од природних законитости – што поступно постаје видно под притиском технолошке еволуције.“²¹³

Редукционистичке теорије модернизма према којима је поступак решавања пројектантских проблема могуће упростити сасвим, до сржи, Калхун сматра неодрживим. Међутим, он оправдава „радикалну промену иконичног система представљања [чиме је омогућено сагледавање потенцијала форми виђених као први пут, и то са наивношћу] – што је процес који ваља прихватити ради очувања

²⁰⁹ A. Colquhoun, ([1967/] 1969), *ibid*, 74.

²¹⁰ A. Colquhoun, ([1967/] 1969), *ibid*, 74. [курзив, А. М.]

²¹¹ A. Colquhoun, ([1967/] 1969), *ibid*, 74. [курзив, А. М.]

²¹² A. Colquhoun, ([1967/] 1969), *ibid*, 74. [курзив, А. М.]

²¹³ A. Colquhoun, ([1967/] 1969), *ibid*, 74. [курзив, А. М.]

и обнове свести о вредностима које могу бити пренете формама/облицима.²¹⁴ Култура сопственог доба као и одлике њене технологије, према Калхуну треба да буду видљиве, што суштински захтева научни отклон и у корпусу архитектонског деловања, у бити (одувек) темељно повезаног са применом математичких знања, нарочито оних – својствених култури датог времена. Калхун ипак упозорава да математичка „помоћна средства [“tools”] нису кадра да испоставе готова решења наших проблема. Она пружају само *оквир – контекст* у чијим границама [можемо да] делујемо.“²¹⁵

Умногом визионарско и у односу на савремено градитељство текућег, двадесет првог века – приказано Калхуново разматрање сведочи у прилог *виталности типолошког приступа*. Полазећи од високог нивоа тематски усмерене аналитичке продубљености, тако и у погледу непристрасности, те разлучивања позитивних од негативних посматраних појава и утицаја, неупитна је јасноћа критички свеобухватног сагледавања градитељске проблематике. *Демистификација опште редуccionистичке платформе модернизма* – од наметања преваге аналитичких и индуктивних метода пројектовања преко резултанте *упрошћених пројектантских решења*, све до циљаног стварања вакуума у кључном процесу *архитектонског обликовања* ради увођења модернистички симплификованих модела, у Калхуновом тумачењу – није у противречности са оправдавањем потреба преокрета устаљених односа система архитектонско–обликовног израза и значења – *иконичног система представљања* – у ширем склопу *остварења видљивости културе сопственог доба*, све до одлика њене технологије.

1.3.2. Интегрално пројектантско промишљање архитектуре, и концепата типа и типологија Рафаела Монеа (1978)

Рафаел Монео (José Rafael Moneo) архитект, професор архитектуре²¹⁶, добитник Прицкерове награде за архитектуру (1996), у свом трактату “On Typology” указује на „процес пројектовања [као] начин довођења типолошких елемената – [почевши од] идеја градитељског облика (“formal structure”) – у прецизно стање које карактерише поједино дело.“²¹⁷ Питања градитељског облика тумаче се у терминима дубље геометрије – *централитетом* или *линеарношћу*, те *групама* или *мрежама*. Идеја

²¹⁴ A. Colquhoun, ([1967/] 1969), *ibid*, 74.

²¹⁵ A. Colquhoun, ([1967/] 1969), *ibid*, 74.

²¹⁶ Члан је Америчке академије уметности и наука (*American Academy of Arts and Sciences*) и Академије *Academia di San Luca di Roma*. Почасни је члан Америчког института Архитектуре (*American Institute of Architects*) и Краљевског института британских архитеката (*RIBA*), чије је највеће одликовање, ‘The RIBA Gold Royal Medal’ добио 2003. године. Педагошку каријеру започео је као професор по позиву на универзитетима – Принстону (Princeton), Харварду (Harvard) и у Лозани (Lausanne), 1970/1980-их; редовни професор *School of Architecture, Madrid*, 1980–1985; од 1984 до 1990, био је именовани шеф департмана *Harvard University Graduate School of Design* (Cambridge); добитник је златне медаље Лепих уметности (1992) – одликовање владе Шпаније; почасни је доктор Лувенског универзитета, 1993; добитник је ‘Arnold W. Brunner Memorial Prize in Architecture’ (*American Academy of Arts and Letters*), 1993; добитник је ‘1993 Schock Prize in the Visual Arts’ (*the Schock Foundation and the Royal Academy of Fine Arts, Stockholm*), 1993, и других награда. Почасни је доктор *Laurea ad Honorem* (*the School of Architecture of Venice*), 1994. године. <https://www.pritzkerprize.com/biography-rafael-moneo>

²¹⁷ R. Moneo, “On Typology”, (1978), 23.

типа сводива је и на базично поједностављену, апстрактну геометрију. Истом типу – централизованог простора припадале би како примитивна колиба, тако и куполе ренесансе и деветнаестог века. Суштински пак значај за архитектуру има „тип као градитељски облик [...] повезан са [...] широком хијерархијом односа [...] – од друштвених делатности [у објекту] до конструкције грађевине. [...] Чиниоци који одређују тип морају бити укоренењени у ту реалност једнако као и у апстрактну геометрију.“²¹⁸ Потом, из односа међу елементима који одређују целину – следи концепт *типолошке серије*, у ком тип подразумева одређен *сет чинилаца* који „могу даље бити испитивани и сматрани јединственим типовима; [...] али тек њихова интеракција дефинише прецизну градитељску форму.“²¹⁹ Следствено томе, тип постаје неки други – ако се промени суштински чинилац градитељског облика.

Отвореност за промене концепта типа, Рафаел Монео тумачи како подразумеваном укљученошћу актуелних чинјеница, тако и сагледавањем архитектонских објеката као *група* и *типова* чији су секундарни аспекти – и погодни за *раширљивање* и *варијабилни*, посебно у случајевима њихове *делимичне застарелости* – када могу бити *осавремењени*. Монео стога, тип сматра „*оквиром унутар ког промена делује*“²²⁰ односно видом *континуиране дијалектике*, условљене низовима битних околности, такође – *подложних променама*. Тако постулиран тип, „пре него ли 'замрзнут механизам' стварања архитектуре, постаје *начин [разумног] негирања прошлости*, као и *начин гледања у будућност*.“²²¹

Пројектанти дакле, у зависности од њихове инвентивности – имају на располагању читаве *спектре* различитих *механизма* у непрекидном току промена и трансформација. Почевши од делимичног *комбиновања*, *интерполације*, *екстраполације* и *преклапања* различитих типова, затим *дисторзије* и *скалирања* типа путем промене скале/размере, преко измене функције и/или формалног цитирања неког познатог типа у нешто другачијем или потпуно измењеном, новом контексту, све до стварања нових типова – радикалном променом већ примењених техника. *Најинтензивнијим моментом у развоју архитектуре*, Монео сматра оне у којима се појављују нови типови. Наиме, одустајање од већ познатог, уз јасно *конципирање потпуно новог типа* – међу највећим је *напорима архитеката*, чиме и највише заслужује дивљење. Извесно, проналазак новог типа настаје посредством „*изузетне личности*, *кадре да у архитектуру уђе сопственим гласом*.“²²² Неретко и спољни подстицаји, посредством нових техника или промена у друштву побуђују архитекте на искорак стварања новог типа. Појавом новог

²¹⁸ R. Moneo, (1978) *op. cit.*, 24.

²¹⁹ R. Moneo, *ibid.*, 24. [курзив, А. М.]

²²⁰ R. Moneo, *op. cit.*, 27.

²²¹ R. Moneo, *ibid.*, 27. [курзив, А. М.]

²²² У фусноти, Монео као евидентан пример наводи Санта Марија дел Фјоре (“Il Duomo di Firenze”), Филипа Брунелескија (Filippo Brunelleschi, 1377–1446) – дакле ренесансну куполу (до проналаска нових конструктивних материјала – највећу на свету, и највећу икад сазидану од опеке) примарно готичког здања базилике фирентинске катедрале Арнолфа ди Камбија (Arnolfo di Cambio, 1240–1300/1310, Александра Мокрањац, „Купола“, *Речник појмова ликовне уметности и архитектуре*, том II, Е–К, Милан Лојаница, ур. (Београд: САНУ, 2020), 638–640, 640). R. Moneo, *op. cit.*, 28/44.

типа, прецизира Монео, „када је архитектор кадар да опише нов скуп обликовних односа (“a new set of formal relations”) који творе нову групу грађевина или елемената – тада је допринос тог архитектора досегао ниво општости и анонимности што {битно} одликује архитектуру као дисциплину.“²²³

Разлике између типа и модела

Анализирајући разлике између категорија типа и модела, Монео прецизира да је „модел – механичка репродукција објекта“²²⁴, док тип изражава сталност (“the permanence”) оних својстава које конкретан, јединствен објект – „повезују с прошлошћу, делујући као непрекидно препознавање примитивног, али обновљеног поистовећивања [новог] стања објекта“²²⁵ – са његовим пра-узором. [Илустрација 2]

Међутим, идеја типа, током деветнаестог века – бива интерпретирана у потпуно супротном смислу. Практикуми, упутства и приручници, кључни за тадашњу архитектонску науку „нудили су моделе или примере.“²²⁶ Управо таква пракса – виновник је век каснијим отпорима према концепту типа и примени типологија, оличеним у синтагми 'замрзнутог механизма', чије оповргавање добија пун смисао из критичке перспективе Монеових разматрања.

Издајање самосталног концепта архитектонске композиције

Истичући појаву програма у архитектури као ону која је преусмерила теоријски фокус архитектуре са концепта тип–облик ка композицији и питањима композиције, Монео примећује да је сама реч програм, зачудо била изостављена из Де Кинсијевог Речника²²⁷. Композиција – нов апаратус, била је архитектурама незамљиво методолошко средство, неопходно у савлађивању спектра различитих програма, као непосредног одраза новог друштва и нових наступајућих времена. Монео напомиње да је „теорија композиције била потребна да обезбеди [нов] инструмент кадар да одговори на разноликост [нових задатака и проблема] која би иначе тешко могла бити сведена на познате [градитељске] типове.“²²⁸ Архитектонска композиција указује се стога, од тренутка настанка до данас – као „механизам што разрешава [сложене] везе између облика/форме и програма – или облика/форме и функције – са чиме је нова идеја архитектуре [практично] стопљена.“²²⁹ Уједно то је и тачка разлаза између гледишта Де Кинсија и Жана Николе Луја Дирана (Jean-Nicolas-Louis Durand, 1760–1834), архитекта, професора париске политехничке школе (École Polytechnique), сматраног 'пиониром модуларне куће'²³⁰. Дираново

²²³ R. Moneo, *op. cit.*, 28. [курзив, А. М.]

²²⁴ R. Moneo, *ibid.*, 28.

²²⁵ R. Moneo, *ibid.*, 28.

²²⁶ R. Moneo, *ibid.*, 28.

²²⁷ “Quatremère de Quincy, *Dictionnaire Historique de l'Architecture* (Paris, 1832), pp. 629–630 [...]”, фуснота 6, R. Moneo, *op. cit.*, 44.

²²⁸ R. Moneo, “On Typology”, (1978), *op. cit.*, 28. [курзив, А. М.]

²²⁹ R. Moneo, *ibid.*, 28.

²³⁰ <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oj/authority.2010803095735970>; https://fr.wikipedia.org/wiki/Jean-Nicolas-Louis_Durand

схватање основног задатка архитектуре више није ни имитација природе, ни трагање за уживањем нити уметничким задовољством, већ то постаје – композиција. Односно – диспозиција. „Идеја композиције повезна је непосредно са потребама, стога су њена битна мерила (“relevant criteria”) удобност и економичност (“convenience and economy”). Удобност тражи солидност, лековитост/здравствену погодност и комфор (“solidity, salubrity and comfort”) [док] економија захтева симетрију, правилност и једноставност (“symmetry, regularity and simplicity”) [...]. Композиција треба да постигне све те одлике.”²³¹

Ништа мење револуционаран је и Диранов став да делови грађевина – стубови, сводови, темељи... – морају бити ослобођене тираније класичних редова коју треба поистоветити са декорацијом. Чврсто дефинишући 'ослобођене елементе' кроз њихову употребу (и у оквирим могућих међусобних склопова) и логичне примењене материјале, Диран ставља архитектурама у задатак комбиновање тих елемената ради стварања сложенијих целина, чији ће делови кроз композицију – чинити јединствену грађевину. Монео указује да Диран предлаже постизање композиционог јединства потпуно независно од програма, путем два средства/инструмента. Прво је непрекидна, униформна мрежа (“the continuous, undifferentiated grid”), а друго су – осовине за подршку симетрији. Према Монеовим тумачењима – бројчани однос/квантификација (“quantification”) претпостављена је тиме Де Кинсијевој идеји типа – укоренењем у првобитне, једноставне облике (“elemental and primitive forms”). Представљени на непрекидној мрежи ортогоналних оса, како програми тако и (њихове) грађевине – постају подложне промени, флексибилне (“flexible”), тиме и пожељне. Монео стога закључује да је „квадратна мрежа окончала идеју архитектуре осмишљене у Ренсанси, у употреби све до краја осамнаестог века [...] [С]таро одређење типа (“the old definition of type”) – изворни смисао облика у архитектури – Диран је преобразио у метод композиције заснован на општој геометрији (“generic geometry”), осовина постављених на мрежу.”²³² Веза између типа и облика тиме је сасвим укинута.

Понудивши и кроз колекције различитих (неретко и имагинарних) грађевина – болница, затвора, палата, већница, колеџа... – једноставан метод решавања како програмских тако и градитељских захтева у условима тада новог друштва, Диран је поставио у фокус „непосредну одговорност архитектонског објекта као теоријског инструмента уз [уједно његову] институционализовану улогу [...] – разумљивог продукта.”²³³ Општу прихваћеност нове, дирановски ревидиране улоге и приступа архитектури, Монео види и у повезаности са појавом архитектонских школа – „као тековини архитектата – архитектури је била потребна системска наука/доктрина – идеја композиције оснажена широм мрежом примера грађевина и појединачних елемената [и делова склопова].”²³⁴ Листе модела грађевина, постављених

²³¹ R. Moneo, “On Typology”, (1978), *op. cit.*, 28.

²³² R. Moneo, *ibid.*, 29. [курзив, А. М.]

²³³ R. Moneo, *ibid.*, 31. [курзив, А. М.]

²³⁴ R. Moneo, *ibid.*, 31. [курзив, А. М.]

правила и принципа композиције – потом обједињених у бозаровски (« L'École des Beaux Arts ») академски систем – Диранова су *антиципација* теоријских архитектонских приступа деветнаестог века. Свеопште призната, постаје тада безмало *механицистичка* пракса архитектонској професији предочаваних материјала/објеката – класификованих према њиховој функцији, међутим – приказиваних начином који само *подсећа* на типолошки. Наиме, Рафаел Монео истиче да су управо „*предефинисани појединачни елементи и нејасни и непрецизни схематски планови* за различите врсте програма изгледа зачели *генеричке редове* (“genetic partis”), и делује да је то сугерирало *типолошке облике* (“type forms”), чиме је потпун и неразорив *градитељски облик* (“formal structure”) – *што је одређивало тип* – био *неповратно обесмишљен*. [Првобитни концепт типа] постао је тако *пуко композиционо и схематичко средство*.²³⁵

Развијан на бесконачној квадратној мрежи и њеним осама – укрсницама, Диранов композициони поступак [Илустрација 3] – погодовао је заправо *усложњавању* пројектованог објекта – *додавањем* нових делова. Ничим спутаван ток разграновања, водио је надаље – готово неограниченом броју *типолошких праваца*. Потенцијал тиме подразумеваног *под-система варијација* – разориће ускоро и концепт *принципијелно канонизоване, дирановске комбинаторике*, претварајући се у *бозаровски маниризам*. Ако је Дирановим деловањем одабрана *главна архитектонска тема* била ослобођена за *обликовно-пропорционално-димензионална варирања*, у потоњем маниризму бозара, осамосталиће се *сама варијација и преузети примат* над *основном типолошком темом*. Приметимо да је тиме заправо *отварен пут модернизму* – као процесу *негирања теме у корист варијације, схваћене и као серије*.

Генерички простор Модернизма, слика новог друштва –

– прва негација изворног концепта типа

Модернистичко одбацивање концепта типа и типологија у склопу целокупне традиције академске теорије деветнаестог века, позивало се, *подсећа* Монео, на низ *непожељних* – у значењу *недопустивих* одлика, почевши од *'статичности'* до *скупа ограничења* наметнутих модерном архитекти-ствараоцу, коме је – у новим, модерно измењеним условима – морала бити остављена *потпуна пројектантска слобода* у односу на објект. Монео издваја Гропијусов (Walter Adolph Georg Gropius, 1883–1969) раскид с традицијом, његов став „*да је могуће предузети како пројектантски процес тако и успешну градњу, без ослањања на раније примере*“²³⁶, чиме се *радикално променила* сама *'природа'* *архитектонског објекта*, стављајући практично ван снаге дотадашње типолошко устројство архитектуре. Угледајући се на *настојања научника да опишу материјалистички осавремењену слику света*, архитекти трагају за *новим језиком, тесно повезаним са модерном човеку намењеним – физичким простором*.

²³⁵ R. Moneo, *ibid.*, 31–32. [курзив, А. М.]

²³⁶ R. Moneo, *ibid.*, 32.

Дело Лудвига Миса ван дер Роа (Ludwig Mies van der Rohe, 1886–1969), Рафаел Монео види као најизразитији пример сталних тежњи да се искажу одлике *општег простора* (“a generic space”). Дакле, *простора као таквог*, чија је архитектура – тек *једноставна материјализација*. Јер, приоритетан задатак архитекте новог доба постаје да „издвоји идеализовани простор одређивањем његових апстрактних чинилаца.”²³⁷ Досезањем простора, тим начином одређених карактеристика, *сам објект* што га у крајњој линији обухвата – није више *примарно одређен употребом* (као у претходном, деветнаестом веку, и дотад). Архитектонски резултат *само је простор могућности* – *физички исечак концептуалног простора* у ком ће се касније одвијати одређене делатности – било образовне, здравствене, пословне, трговачке, и/или друге. Ван дер Роа, у Монеовом тумачењу „*није узнемиравала ни функција, нити [конструктивни ни завршни] материјали*. Био је градитељ – *облика/форме-простора* (“form-space”).²³⁸

**Модернистичка масовна – углавном стамбена продукција/префабрикација,
обликовно–продукциона дихотомија уникат vs ново тумачење прототипа –
– друга негације изворног концепта типа**

Непроменљиве компоненте архитектуре, одувек *подразумеваног огледала друштва* – друштвених прилика, устројства и хијерархије – у модерна времена неминовно одражавају индустријом условљен свет двадесетог века. Систем масовне продукције као сама бит индустријализоване производње, одразио се и на концептуално–организационом и на композиционо–обликовном плану сложеног процеса настајања архитектуре, од идеје закључно са реализацијом. *Локацијски одређена посебност* и друга врхунска обележја традиционално поимане и стваране архитектуре – потиснута су, и потпуно напуштена, изузев у изнимним подухватима репрезентативних приватних и експерименталних јавних здања. Новоуспостављен однос пројектоване и материјализоване архитектуре, учинио је да *зграда престаје да постоји* у дотадашњем, неизоставно контексту подређиваном смислу. Анализирајући *обликовно–продукциону дихотомију* модернизма оличену кроз *поспешивање масовне продукције „у јасној контрадикцији са заокруженошћу модерног покрета* – *уникатним просторним објектом*²³⁹, Монео истиче да се парадигма масовности односила на масовну колективну стамбену изградњу, чији је *израз* пожељне репетитивности био мотивисан индустријском производњом. Наводећи цитат немачког архитекте, урбаног планера и теоретичара Бруна Таута (Bruno Taut, 1880–1938) из књиге *Modern Architecture* (London, 1929) „*исте грађевине за исте [намене и програмске] захтеве*”²⁴⁰, Монео упућује на *дословност* с којом је тумачена реч 'исто'.

²³⁷ R. Moneo, *ibid.*, 32.

²³⁸ R. Moneo, *ibid.*, 32.

²³⁹ R. Moneo, *ibid.*, 32. [курзив, А. М.]

²⁴⁰ “The same constructions for the same requirements”, R. Moneo, *ibid.*, 33. [курзив, А. М.]

Омасовљена префабрикација логична је последица захтева индустрије за понављањем, у смислу – серијске производње. Изворни појам *типа* – у значењу оног што омогућава и *тачно умножавање модела* (“the exact reproduction of a model”) – према Монеовом тумачењу „претворило се од апстракције – у *архитектонску стварност*, посредством индустрије. *Тип је [наједном] постао – прототип.*“²⁴¹ Односно, у основном, стриктно типолошком значењу *концепта типа* – тип је 'еволуирао' у *сопствену директну супротност*. Архитектура *верзије мас–продукта* – поништила је своје вековно преимућство прилагодљивости *одабраног типа/типологије* – посебностима локацијских и услова програма – специфично наменским захтевима коришћења. Најизразитије форсирање тог концепта јесте Ле Корбизјеово. Будући да он, својим занимањем за *индустријски прототип* допуштене/омогућене бесконачне репетиције, према Монеу – „грађевинску индустрију сматра аналогном ауто–индустрији; налик примитивној архитектури, али сада кроз индустријски процес – нова архитектура треба[ло је] да се врати свом пређашњем статусу као *типолошки инструмент.*“²⁴²

Функционализам и нова поставка идеје типа

– *трећа негација изворног концепта типа*

Деловало је да је развој теорије функционализма као утилитарног система узрочно–последичних односа програмских захтева и облика – пружа нова, делотворна пројектантска правила новој архитектури. Трагом Витрувијевих разматрања архитектуре и његове симболичне тријаде – *firmitas–utilitas–venustas* – *солидност–сврсисходност–допадљивост/лепота* – модерни вид функционализма постулирао је номинално теоријски Луис Саливан (Louis Henry Sullivan, 1856–1924), крајем деветнаестог века. Међутим, текстом–прогласом “The Tall Office Building Artistically Considered” (1896), Саливан своју крилатицу „*облик увек прати функцију* (“*form ever follows function*”)“ тумачи најшире универзалистички. Наиме – „прожимајући закон свих ствари, органских и неорганских [...], физичких и метафизичких [...], људских и надљудских, [и] свих правих испољавања памети, срца и душе – чини те је живот препознатљив у том свом изразу – да облик увек прати функцију. *То је законитост.*“²⁴³

Функционализам није био обавезно усаглашен ни са принципима стварања општег/генеричког простора, ни са начелима серијске продукције/префабрикације, нити пак са дијаметрално супротним тежњама – стварања уникатних архитектонских објеката. Методолошки, пак – и он је одбацивао концепт типа пређашњих епоха. Функционалистичко предодређење и тумачење архитектуре контекстом – фиксираним изван дубљег значења условљености макар и само постојећим физичким

²⁴¹ R. Moneo, *ibid.*, 33. [курзив, А. М.]

²⁴² R. Moneo, *ibid.*, 33. [курзив, А. М.]

²⁴³ Louis H. Sullivan, “The tall office building artistically considered”, *Lippincott's Magazine*, March 1896, 493–499. Reprint, MIT OpenCourseWare, [http://ocw.mit.edu/8/18/2007/\(1-6\),5](http://ocw.mit.edu/8/18/2007/(1-6),5). Приступ 28. јануар 2018.

одликама локације и урбаног амбијента – имало је за циљ да сваком *сету проблема* у конкретним случајевима – прибави *јединствено решење*. Дакако, било је то неспојиво с постојањем/представом неког *унапред познатог градитељског облика* – као пређашњим, застарелим одређењем *типа*.

Противећи се традиционалној типологији, теорија функционализма, како закључује Рафаел Монео – „дала је основе за ново разумевање идеје *типа*.”²⁴⁴ Свест о постојању типа – непобитна је у делима архитеката, од Таута [Bruno Taut, 1880–1938] и Меја [Ernst May, 1886–1970], преко Стема [Mart Stam, 1899–1986] до других, окупљених око Конгреса CIAM-а, а још експлицитније у Јорковим [Francis Reginald Stevens Yorke, 1906–1962] књигама²⁴⁵ – *The Modern House* (1934) и *The Modern Flat* (1937). Монео издваја систематизовање свих потребних елемената куће, архитекта Александра Клајна (Alexander Klein, 1879–1961) у књизи *Das Einfamilienhaus*²⁴⁶ (1934) – као покушај да се *елементи разврстани према употреби* подвргну *типолошкој рационализацији* кроз условне категорије – *димензионалне провере, разјашњења токова кретања и наглашавања улоге оријентације*. Веома флексибилна, Клајнова типологија куће деловала је прилагодљиво како захтевима локације, тако и програмским, те је *сам тип* – постао *помоћно, 'радно средство'* (“a working instrument”).

Модернизмом успостављен *вредносни преокрет кључних архитектонских начела* – приказали смо, дакле, и из *визуре* три најупечатљивије *негације изворног концепта типа*. Управо одбијања пројектаната–модерниста да узму у обзир „*тип у условима/терминима града*”²⁴⁷, испоставила су се, према Монеовом тумачењу – као *платформа неуспеха модерног покрета у архитектури*, поготову када је реч о традиционалном граду.

Град – најсложенији градитељски облик, типолошка разматрања 1960–их

Насупрот модернистичких верзија – на скали од *авангардне архитектуре уникатног уметничког 'догађаја/случаја'* до индустријски оријентисане – *архитектуре–префабриковане серије*, у западној Европи 1960–их година сазрева *нов приступ* како очувању постојеће градитељске баштине, тако и питањима даљег развоја наслеђених урбанитета. Покушаји *разјашњења обликовног и градитељског континуитета* традиционалних градова – наћи ће се у дебатном фокусу теоријских разматрања. Отпочиње, тиме – сагледавање *града* као *сложеног и целовитог градитељског облика*, који постаје разумљив тек у склопу *континуалних напора генерација градитеља*. Дакле *града* – и као *процеса поступног вековног/миленијумског развоја*, што укључује укупност распона *улоге архитектуре* – од разумевања мењања употребно–наменског домена, преко давања подстицаја напретку продукционо–технолошких могућности, све до *трансформација саме стваралачке свести актера*.

²⁴⁴ R. Moneo, “On Typology”, (1978), *op. cit.*, 35. [курзив, А. М.]

²⁴⁵ Према фусноти 12, R. Moneo, *ibid.*, 35/44.

²⁴⁶ R. Moneo, *ibid.*, 35, и фуснота 13 (стр) 44.

²⁴⁷ R. Moneo, *ibid.*, 35. [курзив, А. М.]

Проучавање Саверија Мураторија, *Studi per una operante Storia Urbana di Venezia* (1960), Рафаел Монео издваја као пионирско у обнови типолошких интересовања. Анализирајући контекст урбане текстуре Венеције, Муратори постулира *тип* у смислу *градитељског облика* као *окосницу*, тумачећи на тај начин *континуитете* између *различитих нивоа* и *размера града*. Нимало апстрактно, Мураторијево поимање упућује на *тип* као чинилац *структурног шаблона* (“pattern”) *раста* и *развитка града*. Град је пак – својеврстан *живи организам* што свој *смисао* и *значење* црпи из прошлости кроз *повезаност појединачних фрагмената, секвенци* и *амбијената са целином сопствене форме*. Кључни типови сматрани су *генераторима настајања града* – садржали су *нуклеусе–одређења* свих осталих *нивоа* и *размера*. Венцијанске „[...] *calli* [уске уличице²⁴⁸], *campi* [тргови²⁴⁹] и *corti* [поплочана, полузатворена заједничка дворишта суседних зграда] – разматрана су као *типолошки елементи* – међусобно *блиско повезани*, тако да сваки губи значење уколико није сматран типом по себи.²⁵⁰ Став је Рафаела Монеа да се поступак Саверија Мураторија – *наглашавање везе типолошких елемената* и *целине* – може сматрати зачетком морфолошке аналитичке методе у архитектури. Теоријски, развијана је потом деловањем Алда Росија и његовог круга, чиме је створена основа даљег развоја типолошких студија.

Прагматично ревидирану идеју типа, донекле схваћену у Де Кинсијевом смислу, изложио је Ђулио Карло Арган (Giulio Carlo Argan, 1909–1992) у свом разматрању “*Typologia*”²⁵¹ (1963). Мимо Де Кинсијевог *типа–априорног облика*, Арган се усредсређује на *поређења* и *преклапања* одређених *обликовних правилности*. Монео упућује да је Арганов *основни облик повезивао* на разумљив начин – читаве *низове грађевина*, те би се такав тип могао описати као „*унутарњи градитељски облик*” (“inner formal structure”) грађевине или низа грађевина.²⁵² Де Кинсијев систем подразумевао је два *одвојена дела* – *типолошки* (“the moment of typology”), и *момент обликовног одређења* (“the moment of the formal definition”) – услед чега је архитект могао слободно да делује. Код Аргана, у Монеовом тумачењу – „*типолошки момент* био је *не–проблемски*, подразумевајући одређен *степен инерције* [...] [и] који је успостављао *неопходну везу* са *прошлошћу* и са *друштвом* – [...] у неком виду ‘*природно*’ дат – *примљен/наслеђен*, а није га осмишљавао уметник одређујући му облик.²⁵³ Давањем примата *другом моменту* – *обликовног одређења*, као једном од кључних задатака *архитеката* – тиме, дакле, и *дискретним негирањем типологије* као *примарне одлике архитектуре*, Монео тумачи Арганово одавање признања модерном покрету, сумирајући да је *концепт типа* био *супротстављен* – како *идеологији модернизма*, тако и *студијама пројектантске методе*, мада

²⁴⁸ <https://www.visit-venice-italy.com/glossary-places-c-venice-italy.htm> Приступ 12. мај 2018.

²⁴⁹ *Ibid.*

²⁵⁰ R. Moneo, *op. cit.*, 35.

²⁵¹ Изворно објављеном у “*Enciclopedia Universale dell’Arte* [...] (Venezia: Istituto per la Collaborazione Culturale [1963]) [...]”, фуснота 15, R. Moneo, *op. cit.*, (35/44).

²⁵² R. Moneo, *op. cit.*, 36. [курзив, А. М.]

²⁵³ R. Moneo, *ibid.*, 36. [курзив, А. М.]

суштински – природном наставку концепта типа, 1960-их. Арган сâм, заиста, везано за *типолошке предодређености* архитектуре истиче – „закључак мора бити да су типолошки и проналазачки (“inventive”) видови стваралачког тока – непрекидни и испреплетани – проналазачки вид углавном је тај што се суочава са захтевима стварне/конкретне, [...] ситуације – разликујући вредно од лошег и превазилазећи пређашња решења, остављена и схематски стопљена у 'типу'.“²⁵⁴

Архитектура као кључни методолошки проблем

Према гледишту методолога, архитектура је *обликовни израз различитих* пред њу *постављаних захтева*. Одређивањем *веза између тих захтева и реалности* – архитектура као методолошки проблем – требало би да буде у потпуности разрешива. Монео пак, подсећа да у стварности – *облик настаје као исход потпуно супротних датости и методологије*. Никако не – методологије схваћене у претходно описаном смислу. Насупрот идеје *типа-облика* (“type-form”) преузетог из *методолошког концепта*, Ернесто Роџерс (Ernesto Rogers, 1909–1969), на Аргановом трагу – како преноси Монео – истицао је да „познавање/наука у архитектури [...] подразумева прихватање 'типова'.“²⁵⁵ Присуство типова – својеврсне *концепцијске под-структуре* очите/очевидне у стварности постојећих урбанитета, разврставало је заправо и одређивало и сва друга, појединачна *архитектонска испољавања/збивања*. Практично деловање архитектата у виду *континуалног тумачења прошлости*, коју су морали одлично познавати – било је незамисливо и неизводљиво без *тесне повезаности са типолошком потком*. Према Роџерсу, пројектантски процес отпочиње *идентификацијом типа* *погодног* за конкретан пројектантски задатак – што је *чин избора* којим архитекти уједно успостављају *повезаност будуће грађевине и друштвеног контекста*. Даља *контекстуализација резултанта* је процеса мењања у бити 'нејасног и неодређеног', *општег/генеричког типа* – у *опређено дело*. Ток пројектантског процеса, у поступном развоју архитектонског пројекта – одвијао се редоследом – од *апстрактног типа* – ка *прецизираној реалности објекта*. Дакле – сâм *концепт типа* обезбеђивао је архитектурама практично – *инструмент деловања*, што је поступак у свему *дијаметрално различит* од методолошког, односно функционалистичког приступа, чиме Роџерсова теорија и подсећа на традиционалније приступе.

Сагледавајући интерпретацију концепта типа Алена Калхуна, Монео издваја његов мотив архитектуре схваћене у смислу *поретка конвенција* (“a discipline of conventions”) услед чега је она, као произвољна/приближна (“arbitrary”) – подложна и хотимичним, намерним променама (“voluntary changes”). Калхуново постулирање типа као подршке јасноћи и разумљивости архитектуре упућује

²⁵⁴ Giulio Carlo Argan, “On the Typology of Architecture” [Architectural Design no. 33 (December 1963), 564–565] *Theorizing a New Agenda for Architecture: An Analogy of Architectural Theory 1965–1995* (New York: Princeton Architectural Press, 1996), (241–246), 246.

²⁵⁵ R. Moneo, “On Typology”, (1978), *op. cit.*, 36.

како на ново откривање, тако и на секундарно разумевање дејства типологије којом се градитељство може разматрати и са идеолошких аспеката. Успостављање веза између архитектуре и друштва, упућује дакле, имплицитно и на обострано–повратну подложност идеолошким садржајима.

Истраживања и тумачења Рафаела Монеа – мотивисана праћењем *развоја концепта типа и типологије* – настојали смо у раду подробно да представимо, будући да она веома јасно – аналитички доследно и непристрасно, у свему верно одражавају *амплитуде и размере колебања пројектантске струке између традиционално заснованог обликовно–формалног и модернизмом инаугурисаног* – често у значењу *октроисаног* – *методолошко–функционалистичког* приступа архитектури. Изложени *дуалитети*, заправо – *плуралитети питања* – временом нису изгубили на важности. Напротив – сталним порастом и усложњавањем проблема које архитектура премрежава, начелно их и разрешавајући – постају све актуелнија, и далекосежно – све важнија. Нарочито су незаменљив *генератор против ретроградно–схоластичких – стилистичких подела* и паушалних, *упросечујућих тумачења* достигнућа градитељства. Монеово становиште у погледу питања *архитектонског 'стила'* изнето је суптилно, међутим и недвосмислено – кроз визуру великана раздобља преласка осамнаестог у деветнаести век. „Диран [1760–1834] би разумео, без сумње – због чега је *битка око стилова* експлодирала таквом загриженошћу средином [деветнаестог] века. 'Стил' је био нешто што се могло *додати касније* – [пуко] *завршно формално одређење* (“a final formal characterization”) остваривано [секундарним и терцијарним] елементима – [тек] *пошто* је градитељска бит/структура грађевине била одређена композицијом, која је некако одражавала [и] њен програм.”²⁵⁶ Додајмо да *битка око стилова* – иако крајње периферна у односу на суштинска одређења архитектуре – никад није окончана. Нити ће икад бити. Она заправо – омогућава укључивање у дебат у делимично или сасвим – некомпетентних.

Напокон, са *акцентом најбитнијег* – *питања препознавања потребе довођења у равнотежу* опречних методологија функционалистичког и обликовно–формалног система од суштинске су важности за главни предмет дисертације – *промену пројектантских парадигми* оличену у појави нових концепата стамбених урбанитета Београда завршне трећине двадесетог века. Монеов трактат – књига у малом – пружа суштински увид у доприносе најеминентнијих теоретичара три завршна века (XVIII–XX) двомиленијумски научно постулиране архитектуре (Витрувије I век пре наше ере; обнова – Леон Батиста Алберти, ~1450) сред њихових сталних напора да искристалишу *валидну методологију архитектуре* – у *непрекидној сукцесији и алтернацији прогресивних и ретроградних настојања* – *чије последице по правилу трпе савременици, док суштинска, права значења* – *откривају тек наредне генерације стручњака*. Неупитна вредност Монеових

---

²⁵⁶ R. Moneo, *ibid.*, 31.

тумачења је и у остављању довољно отворености за изазове новог, у значењу – *потпуно непредвидљивог*, што у крајњој линији и јесте – *једина неупитна константа архитектуре-урбанизма*.

Непролазне вредности концепта типа и типологије

Закључујући разматрање концепта типа и типологије, Рафаел Монео, потакнут контрадикторним реализацијама аутора што су номинално заговарали повратак типолошког приступа архитектури (Роси; Вентури (Robert Charles Venturi Jr, 1925–2018)), поставља готово *есхатолошко питање* – није ли самом јасном артикулацијом *идеје типа*, крајем осамнаестог века – „реалност постојања [самог типа], његово традиционално деловање [...] [заправо] постало коначно – *немогуће*? Није ли [...] [сама] *свест* о чињеници [постојања] типа у архитектонској теорији – *заувек онемогућила* јединство његове примене? [...] [Односно], није ли *теоријско препознавање* [било које темељне архитектонске] *чињенице* – *предзнак/симптом* њеног *губитка*? Отуд и екстремна тешкоћа примене концепта типа у текућој архитектури, упркос нашој свести о њеним/његовим вредностима [...].²⁵⁷

Дубље разлоге потискивања изворног концепта типа, Монео сагледава како кроз промене грађевинских технологија, такоа и кроз друштвене. *Континуитет* саме архитектонске теорије и праксе – почевши од структуре/конструкције, преко градитељских делатности и напokon у домену обликовности – што је све као усклађен, међуусловљен систем у прошлости омогућавало доследну употребу типова, тај *континуитет* у модерним временима – готово да је *претрпео слом*. Ништа мање – „општи недостатак вере – што је одлика садашњег света у било ком заједничком и шире заступљеном мишљењу – природно не подржава [поновно] успостављање типова. Делује да тип више *не може да одреди сукоб унутарње идеологије и спољних ограничења*. Будући да сада градитељски облик мора да буде одржив без подршке спољних околности (техника, употребе, и сличног), тешко да је изненађење што је архитектура постала обазрива, и посегла за *самозаштитом* – у *разноликост слика* понуђених њеном *сопственом* [...]“²⁵⁸ *прошлошћу и развојем*. Сумирајући да за архитектуру једини преостали *осећај стварности* почива у *њеној прошлости*, у *свету слика* – *досад још неуништеном*, ни научним сазнањем нити самим друштвом/друштвеном заједницом – Монео у *оштећеним типовима* види једину '*изворну сличност*' ("authentic semblance") те *стварности* што је претрпела *слом за сломом* – све те сломове преломивши верно и '*судбином*' типова и типологија. Стога, „*фрагментација* делује [...] као природни пратилац типа; она је на крају – једино преостало оружје остављено архитекту, јер је он архитектонском

²⁵⁷ R. Moneo, *ibid.*, 40.

²⁵⁸ R. Moneo, *ibid.*, 40–41.

објекту – *уступио сопствен јединствени идентитет*, заборављајући, веома често, специфичност деловања архитектуре [...].²⁵⁹ Специфичност очитовану и друштвеном улогом архитектуре.

Међутим, упркос немогућности непосредне примене старих образаца – па и типова и типологија – сред околности нових ситуација (што је битним делом било предмет приказане прегледне дискусије), Монеов је став да *концепт типа* у савременој архитектури – *не треба у потпуности одбацити*. Питање типа – у сваком иоле озбиљнијем разматрању архитектуре – *није могуће избећи*, будући да се тек његовим разумевањем разрешава природа *архитектонског објекта*, прошлости – подразумевано, али и данашњег времена, такође. Ако је то уопште икад било изводљиво – *архитектонски објект* не може се више сматрати *појединачним случајем*, изолованим у потпуности, услед његове двојаке условљености – како *релацијама* које успоставља или *не успева* да оставари са *окружењем*, тако исто, ако не и више – са *сопственом типолошком прошлошћу*, односно – *изворним, генеалошким пореклом*. Јер, свако поједино *архитектонско дело* „проширује свој живот на друге објекте посредством свог посебног/нарочитог *архитектонског стања/условљености* – успостављајући тиме *ланац повезаних догађаја* у ком је могуће наћи *заједнички граитељски облик* [– *тип*]. Ако нам архитектонски објекти дозвољавају да говоримо како о њиховој *јединствености* тако и о *заједничким обликовним својствима*, тада *концепт типа* *јесте вредан*, иако стара одређења морају бити *измењена* да би се прилагодила *идеји типа* која би могла да обухвати чак и тренутно стање [краја 1970–их и касније], у ком се могу посматрати *суптилни механизми односа* и [путем њих] *навестити* – *типолошко објашњење*.²⁶⁰

Циљано подробнији приказ појаве и развоја *утицајног феномена типа* у архитектури – закључно са његовим привидним ишчезавањем – изнеет је ради дубљег упознавања са *унутар–архитектонским контекстом*, чијем домену припада и архитектонско–урбанистичко пројектовање, што је *опређено* – *интересно поље* самог предмета предузетог истраживања. Напоследку, закључни – *отворен концепт типа* Рафаела Монеа, постаје у правом смислу разумљив и добија на тежини значења тек у склопу сагледаног развојног пута којег он маестрално и сублимира. Резултанте студиозног, поступног, темељног, одмереног и доследног методолошког поступка, крунисане су закључно – дубоком запитаношћу аутора над *суштинским проблемима архитектуре* као друштвене делатности намењене човеку. Такође, Монеов *отворен концепт типа* – *супротстављање је стилистичким одређењима* – као пукој накнадној срочености, што наступа тек пошто је градитељским умећем – *сва суштина већ исказана*. Нагласком на важности могућности *праћења* самог *пројектантског процеса*, условљеног небројеним факторима промена – пре него ли класификацијским предвиђањима завршног исхода/облика – *утемељен је и трајно виталан, оперативан*

²⁵⁹ R. Moneo, *ibid.*, 41.

²⁶⁰ R. Moneo, *ibid.*, 44 [курзив, А. М.]

архитектонски став, те стога управо и одабран као један од принципијелних ослонаца у профилисању дисертације, којим смо настојали да поткрепимо предметна разматрања. Свеобухватније допуњен, упућује на то да – одустајање од познатих, уз јасно конципирање потпуно нових типова и композиционо–обликовних приступа – јесте суштинско одређење деловања изузетних архитеката, кадрих да у архитектуру уђу сопственим гласом и доведу до промена пројектантске парадигме.

1.3.3. Равана 'разломљених слика' – деградација архитектуре укидањем њених оперативних и просторних атрибута

Архитектура можда отпочиње својом базичном, неупитном – основном просторном обликом – геометријском и употребном тродимензионалношћу. Међутим, како смо се уверили из студије Камила Зитеа, као и према истраживањима Хермана Хелмхолца и Хермана Мертенса (у приказу Акоша Мораванског), затим из разматрања ауторског тима – Кастекса, Панереа и Депола, потом из дискурса Кристофера Александера, Дагласа Келбауха, Гордона Калена, и других – архитектура – укину јој ли се просторни одјеци, у виду пажљиво дефинисаних припадјућих слободних архитектонских простора, заправо – престаје да постоји у правом смислу речи. Бива редукована на 'урбани намештај'²⁶¹ што према потреби може бити постављен – овде или – где год другде. Негде – тамо...

Размотримо ли, пак, архитектуру из сажимајуће визуре Рафаела Монеа, увиђамо да „објект – пре свега град, затим и сама грађевина – једном разбијен[/разбијена] и фрагментован[/фрагментована], делује да одржава своје везе са традиционалном [архитектонском] дисциплином – искључиво у сликама неких још удаљенијих сећања.“²⁶² Одређен медиј – посредовао је опротивно на том плану, свесрдно потпомогнут модерним покретом у архитектури. Почетак двадесетог века, славна је завршница стилски раскошно врлудавог и дакако контрадикторног, 'инжењерског' деветнаестог века, раздобља технолошког скока од ливеног гвожђа до челика и армираног бетона. Прве декаде двадесетог века инаугурираће фотографију као модус безмало огласног ширења популарности модерне архитектуре у повоју. Сасвим уподобљена уводу у *лења–брза–површина времена* данашњице, фотографија не изискује додатне напора тумачења. Сонтагова (Susan Sontag, 1933–2004) примећује „[ф]отографије – и цитати – [...] јер] се узимају као *делићи стварности*, делују аутентичније од обимних књижевних приповести. Једина проза којој све више људи верује [...] [постаје] – *сиров запис* [...] што делимично објашњава нову глад за књигама с мало речи и много фотографија.“²⁶³ Све иоле важно стаје у фокус вештог руковоаца објективом. Осим, дакако – најбитнијег. Чињенице да је примарни језик и искуство архитектуре – тродимензионалност. Авет антикварског

²⁶¹ Синтагма, аутор, Александра Мокрањац.

²⁶² R. Moneo, *ibid.*, 41. [курзив, А. М.]

²⁶³ Сузан Сонтаг, *О фотографији* [Susan Sontag, *On Photography* (London: Penguin Books, 1977)] (Београд: Културни центар Београда, [1977/] 2009), 76-77.

духа Џефрија Скота, устоличује се к томе и добија ингеренције над реалношћу као таквом – „[ф]отограф се, хтео не хтео, упушта у подухват *антикваризовања* стварности, а саме по себи фотографије су [-] *инстант антиквитети*.“²⁶⁴ Допуну антикварског духа до целине апсурда – прибавља параметар случаја, у смилсу – пуке случајности. Произвољности. „Приступ фотографа је, као и приступ колекционара, несистематичан, штавише [-] *антисистематичан*“²⁶⁵ насупротив свој дотадашњој уметничкој и научној традицији што је налагала разликовање „*иновативног од ретроградног [...], главног од маргиналног, релевантног од ирелевантног или [тек] пуко занимљивог [...]*. Превасходно упоран и пожудан поглед професионалног фотографа јесте поглед који не само што се *опиरे традиционалном класификовању и вредновању предмета*, већ свесно покушава да им се успротиви и обори их.“²⁶⁶

Напокон, по архитектуру најпогубнији *momentum* кондензује се у *искривљење суштине простора – филтрирањем до пуког привида* – „виђене оком камере, суморне фабричке зграде и авеније претрпане огласним таблама изгледају једнако лепо као цркве и пасторални пејзажи. А по модерном укусу [-] још и лепше.“²⁶⁷ Додајмо ипак да је *модерна архитектура* заправо *уздигла фотографију до нивоа монументалности*. Диспропорције и пропорције нове архитектуре постале су носиоци нових визуелних кодова – не тек обогативши фотографију, већ – *дајући јој садржај, фокус, суштину*. Уводећи нове облике и њихове међудоносе, те нове пропорције, обрасце, каноне и односе што чине *структуру сваке визуелности* – *модерна* је и графички описмењавала посленике фотографије. Управо посредством *архитектуром проверених пропорција у међуодносима форми*, и архитектонским средствима постиганих ефеката, контраста и динамике – распоредом маса, ритмовањем осветљених и затамњених волумена – фотографија је добила подстицај ка додатној контемплативној димензији.

Мимо свега укратко изнетог, евидентно је и својеврсно пактирање *модерне* са фотографијом, упркос, или управо захваљујући – *фотографији иманентног вида редукционизма* – од *реалне стереометрије* посматраног призора до *фактичке планиметрије* финалног фото-исказа што процесно фаворизује 'љуштуру' објекта, у потпуности *поништавајући бит архитектуре. Њено дејство*. Пресудно беше, уз очиту непосредност и брзину *саопштавања* у односу на медиј штампаног текста, то да *фотос* готово истовремено покреће и битан комерцијални моменат – *распламсавање чежње за поседовањем архитектуре као предмета*, у значењу класно-статусног симбола. Само век дуг пут, започет у романтичарском *lart pour lart*-изму, сурвава се у још дубљи понор – модернистички омасовљеног порива поседовања – *Possession of Art*²⁶⁸ –изма.

²⁶⁴ С. Сонтаг, *О фотографији* ([1977/]2009), *ibid.*, 81. [курзив, А. М.]

²⁶⁵ С. Сонтаг, *ibid.*, 79. [курзив, А. М.]

²⁶⁶ С. Сонтаг, *ibid.*, 79.

²⁶⁷ *Ibid.*, 80.

²⁶⁸ Кованица, аутор, Александра Мокрањац.

Свођење архитектуре на мање или више *фотогеничну сценографију*, као свима разумљив *комуникативни образац* – преко све осционијег, не оног добродошло–документарног, аутентичног медија фотографије, извршило је нажалост пресудан утицај и на новију историјографију архитектуре, у правцу често потпуног 'обртања слике', *извртања узрочно–последичног редоследа мотива* 'изворног лика и његовог одраза у огледалу', *основног гласа и пуког еха*. Угледн савремени архитектонски часописи објављују текстове што теже да архитектуру приказују као 'конституисану и обликовану – медијем камере'. Штетлерова и Вокерова (Pepper Stetler and Julia Walker) у раду који претендује да анализира однос модерне архитектуре и књиге, долазе до чудноватог закључка да нас фотографи „уче како је *модерна архитектура требало да изгледа*."²⁶⁹ Два велика пробелема преплетена су у том исказу. Нејасно је – како би нас, чиме и чему везано за модерну архитектуру и наравно – архитектуру уопште – фотографи поучавали – без претходног деловања архитеката–стваралаца? Још већи проблем представља *питање 'изгледа'*. Манекени и кулисе – *изгледају*. Архитектура, насупрот каквом год 'изгледу' – *намењена је неупоредиво сложенцијем задатку*. Архитектура *дејствује на конкретној локацији*, у одређеном просторном окружењу, претходно и програмски, функционално условљена, *превазилазећи нивове – без ње – за човека непремостивих проблема*. Архитектура тек потом – *делује* и као одјек у теоријској аналитици, затим – у слободнијем стручном тумачењу, те на крају – и кроз секундарне и терцијарне медије – усмене лаичке коментаре, штампу, фотографију, филм. Упитна је на сваки начин – и конструкција, заправо – *конфабулација* – некакве '*позиционираности архитектуре*' „између грађевине и фотографа, и између материјалне реалности и потенцијала неостварне будућности."²⁷⁰

Напоредо са модерним покретом, у дослуху с '*фотографским узрочно–последичним обртом*', и друге уметничке и научне области, као и занатско–технолошки поступци, освајали су постепено позиције све веће *ингеренције над архитектуром*, све до у последње време – готово потпуне превласти. Архитектура, мада изворно – *круна свих знања и уметности* (Витрувије) – све доминатније бива тумачена кроз друге дисциплине, али – са њихових, не-архитектонских граница разумевања/тумачења, становишта, мерила, принципа и вокабулара. Почевши од примата појаве нових грађевинских материјала, техника и конструктивних пробоја, преко аналогича са сликарством и пластичним уметностима до књижевних техника и философије, или од социологије до психологије, те од економије и друштвено–продукционих односа (Манфредо Тафури (Manfredo Tafuri, 1935–1994))²⁷¹ до неизбежне политике, а затварајући круг ка

²⁶⁹ „[...] модерне књиге о архитектури [1900–1970] имале су дидактичку сврху. Кроз њихове експерименте са новим визуелним језиком фотографије, те књиге настоје да нас науче како да посматрамо модерну архитектуру. Али нас такође уче како је модерна архитектура требало да изгледа.“ Pepper Stetler and Julia Walker, “Introduction: Modern Architecture and the Book”, *The Journal of Architecture*, Volume 20, Number 4, 2015, (575–578), 578.

²⁷⁰ „На тај начин, књиге лоцирају модерну архитектуру између грађевине и фотографа, и између материјалне реалности и потенцијала неостварене будућности.“ P. Stetler and J. Walker, “Introduction: Modern Architecture and the Book”, (2015), *ibid.*, 578.

²⁷¹ „Архитектура између 1920. и 1930. године није била спремна да прихвати [...] последице [радикалне измене начина производње и потрошње, односно – планирање и координацију производње]. То што је било јасно беше њена '*политичка*' улога. Архитектура

фотографији – кроз режију, филм и мас–медје уопште (Беатриз Коломина (Beatriz Colomina, 1952–))²⁷². Остало је забележено да је још 1990–их, Рафаел Монео, предајући на Харварду, сагледао да су „масовни медији комуникације умањили важност архитектуре.”²⁷³ Умањивање важности, еуфемизам је за општи консензус дозволе експлоатације архитектуре, готово у третману – 'неисцрпних извора енергије'.

Подршка чињеничном умањењу важности архитектуре и *редукционистичким фото–приступима стварности архитектонског догађаја*, у правцу све очигледнијег потискивања суштинских питања урбанитета – оставе ли се по страни *политике* – појављује се и у виду све слабашијег арбитра – нововремене, *ex cathedra* инаугурисане историјске методе, погодне за све оне без *искуства архитектуре као процеса*, ослоњене само на формалне одлике скица, пројеката и/или коначних остварења. Такви приступи, методолошки и програмски означени су и омеђени носталгијом Гидионових сећања „[н]еписан закон CIAM–а био је [...] да се међусобно не критикује [...]. Типично за циљеве CIAM–а било је то што су се пионери уклапали у *заједнички хор*.”²⁷⁴ Прагматична архитектонска историјографија – утемељена на фотографији, слици архитектуре, уместо *архитектури* као *многозначном и вишедимензионалном просторном дејству* – надмећући се за пробитачно–опортуни хор *лепог писања* лако и радо попушта под притиском информационог доба. Стога мноштва наједном доступних знања из многих – некад у себе затворених области, рађајући бујице нових *могућности тумачења* – архитектуру нарочито гурају у *резерват појмовника друштвених процеса*, најчешће из домена контроле и опресије²⁷⁵ (Сигмунт Бауман (Zygmunt Bauman, 1925–2017), те разјашњења тактичких игара полуга моћи и финансијског капитала (Бауман)²⁷⁶, или пак – повратних спрега свеукупних искустава савремености, рефлектованих неминовно и кроз архитектуру.

1.3.4. Анализа модернизма и реакције на модернизам

у концепту 'трију типологија' Ентонија Видлера (1976/2003)

Сумирајући критике посленика архитектуре, упућене пре свега *модернистичкој идеологији продуктивизма*, Ентони Видлер²⁷⁷ сведочи о преоријентацији једног дела архитеката – ка изворнијој прошлости градитељства „према *његовим конструктивним и обликовним темељима*, читим у преиндустијским градовима. Питање типологије, постављено је изнова у архитектури, овог пута – без

(читати – програмирање и планирана реорганизација градње и града као продукционог организма) – радије него ли револуција. Ле Корбизје је јасно истакао ту разлику.“, Manfredo Tafuri, *Architecture and Utopia: Design and Capitalist Development* (Cambridge, Massachusetts: MIT Press, [1973]/1976), 100.

²⁷² Beatriz Colomina, *Privacy and Publicity* (Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1996).

²⁷³ N. N., “Rafael Moneo 1996 Laureate, Biography”, *The Pritzker Architecture Prize, 1996*, (1–4), 2. <https://www.pritzkerprize.com/biography-rafael-moneo> Приступ 5. јануара 2017.

²⁷⁴ Sigfrid Giedion (Зигфрид Гидион), *Простор, време и архитектура* ([1941]/2012), 703. [лат] [курзив, А. М.]

²⁷⁵ Zygmunt Bauman, *City of Fears, City of Hopes* (London: Goldsmiths College, 2003).

²⁷⁶ Zygmunt Bauman, *Liquid Modernity* (Cambridge, Massachusetts: Polity Press, 2000).

²⁷⁷ Декан и професор *the Irwin S. Chanin School of Architecture at the Cooper Union* (New York). <https://mitpress.mit.edu/contributors/anthony-vidler>; <https://cooper.edu/architecture/people/anthony-vidler> Приступ 10. марта 2017.

потребе трагања за потврдом изван [архитектонско–урбанистичке] праксе, у [некој другој] науци или технологији, већ са убеђењем да унутар саме архитектуре постоји јединствен и посебан начин стварања и тумачења.²⁷⁸ След трију Видлерових типологија, од прве – оквирно традиционалне, потом друге – модернистичке, окончава трећа, најупитнија – назначену као стапање претходних двеју. Аутор је сматра „јасно заснованом на разуму, класификацији и на смислу за јавно у архитектури (“a sense of the public”)²⁷⁹, иако се заправо искључиво односи на деловање Алда Росија и '(нових) Рационалиста'.

Прву типологија, према Видлеру „имитација је темељног реда саме природе [сред које је] примитивна рустичност колибе сједињена са идеалом савршене геометрије – [заправо] Њутновим открићем водећег принципа физике.²⁸⁰ Ништа мање – класично тројство архитектуре *солидност–сврхисходност–леноту* (*firmitas–utilitas–venustas*), мада неупитан антички, витрувијански постулат, у Видлеровом тумачењу прве типологије, бива према мери новијих времена рекомпонован у употребну тријаду – 'роба, чврстоћа, усхит/уживање' (“commodity, firmness and delight”)²⁸¹. Преломни моменти прве типологије отпочињу са Марком Антоаном Ложијеом (Marc–Antoine Laugier, 1713–1769) чије се наслеђе очитује и у структурном/конструкционом рационализму, и настављају се преко Диранових списа – нарочито његовог зборника *Recueil*²⁸², у ком је развој градитељства сагледан као својеврсна аутономија архитектуре, и потом збирке лекција – *Lessons*²⁸³, изложених могућности конструисања нових типова, на баз постојећих. Сав тај закучаст развојни пут, према Видлеру крунисан је – „органичком теоријом готичке 'скелетне' конструкције коју је установио Виоле–ле–Дик [Eugène Viollet–le–Duc, 1814–1879] [...] – једноставно на једном нивоу заменивши катедралу као храм [у смислу конструктивног склопа] – за [чисто] обликовни, и касније друштвени тип целокупне архитектуре.²⁸⁴

Ентони Видлер сврстава другу типологију у домен „дијалектике средстава и циљева, праћене критеријумима економије [што] на архитектуру гледа као на – просту ствар технике.”²⁸⁵ Почетна пак верзија – прве под–типологије модернизма, „ефикасне машине архитектуре [...] централизоване унутар њихових радних подручја, херметички затворене врлином сопствене аутономије употпуњеног поступка, те машине – затвори, болнице, сиротињске куће – имајући мале потребе прилагођавања – чувале су чист

²⁷⁸ Anthony Vidler, “The Third Typology” ([1976, 1-4/] 2003), [317-322], 318. [курзив, А. М.]

²⁷⁹ A. Vidler, ([1976, 1-4/] 2003), *ibid.*, 318. [курзив, А. М.]

²⁸⁰ A. Vidler, ([1976, 1-4/] 2003), *ibid.*, 317–318. [курзив, А. М.] Напоменимо ипак, да се савршеној геометрији у архитектури тежило почевши од Имхотепа, од трећег миленијума пре наше ере (XXVII век пре наше ере), дакле – од древног Египта надаље.

²⁸¹ A. Vidler, ([1976, 1-4/] 2003), *ibid.*, 319. [курзив, А. М.]

²⁸² Jean–Nicolas–Louis Durand, *Recueil et parallèle des édifices, anciens et modernes...* (Paris: Gillé fils, 1800). https://fr.wikipedia.org/wiki/Jean-Nicolas-Louis_Durand Приступ 2. маја 2018.

²⁸³ Jean–Nicolas–Louis Durand, *Précis des leçons d'architecture données à l'École royale polytechnique*, 2 vol. (Paris: Petit Durand, 1809); *Nouveau précis des leçons d'architecture: données à l'École impériale polytechnique*, 2 vol. (Paris: Fantin, 1813). https://fr.wikipedia.org/wiki/Jean-Nicolas-Louis_Durand Приступ 2. маја 2018.

²⁸⁴ A. Vidler, ([1976, 1-4/] 2003), *op. cit.*, 318.

²⁸⁵ A. Vidler, ([1976, 1-4/] 2003), *ibid.*, 319. [курзив, А. М.]

простор и висок зид.²⁸⁶ Подвргнута искључиво парадигми ефикасности, таква архитектура, обделавала је са завидним степеном успешности – свој непоуздан садржај. Кориснике сам – људе. Међутим, утицај архитектуре–машине на форму града као целину, Ентони Видлер сматра – с почетка тек незнатним.

Друга под–типологија модерне архитектуре, с краја деветнаестог века, после 'друге индустријске револуције', диктирана је условима масовне продукције. Профилисана је стога, према Видлеру, као – „машинама изведена – масовна продукција машина.“²⁸⁷ Наиме, теоријске артикулације Ле Корбизјеа и Гропијуса – једногласне су у опредељењу да нове „грађевине не треба да буду – ни више ни мање од машина – служећи [а уједно] и укалупљујући човекове потребе у складу са економским мерилима.“²⁸⁸ Таквом, опште распрострањеном применом бруталнизованог концепта све–омасовљености – слика града измењена је драстично. Ложијеова хигијенска утопија града потпуно утопљеног у зеленило преокренула се „у откупљујући парк [у ком] нeма/безгласна грађевина–машина новог производног врта – практично нестаје иза мора зеленила. У том крајњем обожењу механичког прогреса, архитектура је уништена управо оним процесом који је настојала да контролише за своје сопствене циљеве. Град је тиме – такође ишчекао, као артефакт и као полис.“²⁸⁹ Модернистичку архитектуру у целини, Ентони Видлер сматра заснованом на претпоставци да – појавност – „облик [архитектонског] окружења може, као и природа сама – да утиче, а тиме и да контролише човекове индивидуалне и колективне односе.“²⁹⁰

Видлерова 'трећа типологија' – изведена без неопходне временске дистанце, истовремена је практично са појавама појединих (изнимних) архитектонских реализација – уздигнутих до типологије. Њене премисе су унеколико противречне. Уводно – елементи архитектуре – посматрани су, разумевани и тумачени искључиво као архитектонски, услед чега у пројектантском смислу треба да буду коришћени – потпуно независно од друштвеног контекста – како времена свог настанка, тако и потоњих, у циљу тога да дејствују само својом обликовном условљеношћу. Последично – сâм град, као поприте те нове типологије – постаје некако – и 'сцена' и 'субјект' ком треба омогућити даље деловање кроз континуитет облика – „наспрот фрагментацији – начињеној елементарним, институционалним и механицистичким типологијама недавне прошлости.“²⁹¹ Нова типологија, истовремено – град у свој својој целисти, како његове прошлости тако и садашњости оличене датом физичком структуром – постаје најједном – предмет погодан да буде декомпонован на неке сасвим произвољне (да ли саставне?) делове, што ће потом – такође произвољно – бити рекомпоновани – у неко ново стање. Суштинска архитектонска целина – остаје недосегнута. Изостављена.

²⁸⁶ A. Vidler, ([1976, 1-4/] 2003), *ibid.*, 319. [курзив, А. М.]

²⁸⁷ A. Vidler, ([1976, 1-4/] 2003), *ibid.*, 319. [курзив, А. М.]

²⁸⁸ A. Vidler, ([1976, 1-4/] 2003), *ibid.*, 319.

²⁸⁹ A. Vidler, ([1976, 1-4/] 2003), *ibid.*, 319. [курзив, А. М.]

²⁹⁰ A. Vidler, ([1976, 1-4/] 2003), *ibid.*, 320.

²⁹¹ A. Vidler, ([1976, 1-4/] 2003), *ibid.*, 320.

Ентони Видлер даје назнаке тог процеса, чији „фрагменти – не осмишљавају изнова институционалне облике-типове, нити понављају раније типолошке облике – одабрани су, и изнова спојени у складу са критеријумима произашлим из три нивоа значења [...] Први [је] наслеђен од значења приписаног облику његовим постојањем у прошлости; други – произашао из нарочитог фрагмента и његових граница, и честог укрштања претходних типова; [а] трећи – предложен рекомпозицијом тих фрагмената у нови контекст.“²⁹² Залагање за слободнији однос према обликовним елементима, међутим – очишћеним од свих пређашњих друштвених конотација, мада су управо они као такви – својеврстан појмовник града, води свесном раздвајању облика од његове примарне функције, а предложено је – ради поновног укључивања издвојених, пожељних елемената – колонада, аркада, улица, скверова, тргова, паркова, кућа... – у нове градитељске подухвате.

Визионарска Видлерова 'трећа типологија' „одлучно филтрира своје 'цитате' кроз сочива модерничке естетике [...] [чиме] је – у потпуности модеран покрет [...] [што] своја уверења поставља у суштински јавни карактер целокупне архитектуре, насупрот растућих приватних и нарцисистичких визија прошле декаде [1960-их].“²⁹³ Ценећи спецификуме критичности према модернизму – како у односу на серијска понављања тако и према његовом рудиментарном обликовном вокабулару сред зачараног круга производње/поторшње, у жељеној спрези с наводним одбијањем сваког еклектицизма у интерпретацији традиције – приметимо да Видлер прекомерно фаворизује неорационалисте (постмодернизам), издвајајући их/га у засебну типологију што претендује да буде успешна синтеза претходних двеју – традиционалне и модерничке.

Међутим, 'трећој типологији' – својствени су и примери како комбиновања лошијих аспеката традиције и модернизма, тако и унутартиполошка понављања са наглашавањем неповољних обележја. Такође, Даглас Келбаух, подсетимо, упозорава да „ако је модернизам збрисао разноврсност из [домена] архитектонских детаља и градских простора – постмодернизам ју је вештачки успоставио. Почео је да облачи један те исти тип зграде у – различиту гардеробу (“different garbs”), [...] покушавајући да напумпа (“pump up”) важност зграде [...].“²⁹⁴ Начелно обележје постмодернизма, које Келбаух дефинише као реаговање претерано[ићу] на функционализам – уважићемо у предметном раду, с обзиром на критичку утемељеност – као меродавније од опчињености Ентонија Видлера – 'надлазећом, трећом типологијом'.

1.3.5. Изворни концепти типа и типологије vs модерничко-функционалистичких приступа у тумачењима Дагласа Келбауха (1988/2002; 1996/2009)

Проблематизујући појмове граница и ограничења уопште, почевши од уже-теоријских – сазнајних преко епистемолошких, све до архитектуре-урбанизму иманентних – локацијских и програмских

²⁹² A. Vidler, ([1976, 1-4/] 2003), *ibid.*, 320.

²⁹³ A. Vidler, ([1976, 1-4/] 2003), *ibid.*, 321-322.

²⁹⁴ D. Kelbaugh, “Typology – an architecture of limits” ([1996/] 2009 [2014]), *op. cit.*, (33-52) 48.

условљености, Даглас Келбаух²⁹⁵ сматра их суштинским за човека (и самог ограниченог круговима условљавања – од животног века, преко околности, до способности и другог). Тим више *границе* бивају *кључне за пројектовање*, будући да оне заправо „отеловљују основне истине о животу, као што пружају и *трајан увид – проницање света*.“²⁹⁶ Битно одређење представља и *појам традиције*, која није пуки продукт 'измишљања', услед чега ни не може бити – *лако замењена* каквим год другим *сетом пројектантских правила*, на чему су пак инсистирали модернисти. Келбаух у том погледу наводи запажање Роџера Скрутона (Roger Scruton, 1944–) „*права традиција није изум/изумевање* (“an invention”); она је *ненамерни нус-производ* изумевања – што такође *омогућава* [само] *изумевање*. [...] *Њу не ствара* [тек] *једна личност*. Свако ко даје свој допринос – *гради на претходним достигнућима*, *откривајући проблеме и решавајући их* кроз стално *проширивање уобичајене синтаксе*.“²⁹⁷

Сумирајући модеран покрет у архитектури као исходште логичког позитивизма – прогресивним и сувише отворено–неограничено оптимистичким, Келбаух му супротставља трезвенија, *класична гледишта*, која узимају у обзир човекову дуалистичку природу и теже да разреше тај основни сукоб, а такође су и неупоредиво реалистичнија у односу на човекове могућности (‘инстант’) усавршавања (‘преко ноћи’). Стога *класична мерила*, почевши од ране антике – *склад и равнотежу* (“harmony and balance”) сматрају вредностима далеко изнад *иноватарства* и *апсолутизоване стваралачке слободе*. *Уобичајеност* је у том концепту једнако важна ако не и битнија од *изумевања*, те је неупитна и – *предност традиционалног над новотарским*. Разматрано из тих визура *идеала равнотеже и склада*, постаје јасно да су „многе модернистичке зграде сувише једностране, да следе *један једини концепт до исцрпљивања* у име унутарње доследности и [облковног] *чистунства*.“²⁹⁸

Модернистичко–функционалистички,

типско–антитиполошки приступи архитектури

Почетно радикалне новине модернистичких поставки простора, у Келебауховој сублимацији – *картезијанског–универзалног–континуалног* – даљом масовном и некритичком применом, сводиле су се постепено на *статичне, ограничене* и – *унапред познате/претпостављене* реализације, што је као свеприсутна појава, (и) сходно његовим сагледавањима – кулминирало 1970–их и 1980–их година. Разликујући најмање два нивоа проблема, Даглас Келбаух истиче „*преостатке* [спољашњих] *простора*

²⁹⁵ Професор архитектуре и урбаног и регионалног планирања на Мичигенском универзитету – Архитектонском Таубман колеџу (Professor of Architecture and Urban and Regional Planning, University of Michigan's Taubman College of Architecture and Urban Planning). <https://taubmancollege.umich.edu> Приступ, 11. јун 2017.

²⁹⁶ D. Kelbaugh, "Typology: an architecture of limits", (2007/(1988)/2002, 83-97), *op. cit.*, (83-97), 83.

²⁹⁷ Фуснота 8, "Roger Scruton, "Rousseau and the Origins of Liberalism", *The New Criterion* (October 1998), 8.", D. Kelbaugh (2007/(1988)/2002, 83-97), *ibid.*, 95/97. [курзив, А. М.]

²⁹⁸ D. Kelbaugh (2007/(1988)/2002, 83-97), *op. cit.*, 83. [курзив, А. М.]

– остављаних унаоколо модернистичких 'објеката'²⁹⁹ као иницијални проблем, док је комплементарни ниво то да је „квинтесенцијално модернистичка зграда била попут призмичне модернистичке скулптуре – слободностојећи, минималистички, апстрактан објект у неограниченом, општем простору. Слободностојећа зграда омогућила је [...] да архитект много више своје пројектантске пажње расипа на композицију фасаде, у односу на логику основе или бравуру пресека [...]“³⁰⁰, иако номинално неупоредиво важније са функционалистичких полазишта. Тежећи максимализованој пројектантској слободи, и начелно не-стилистичкој појавности, модернизам је стварао хладне и безличне грађевине. Неселективно модернизовани градови стога су – „изгубили много од [...] способности да негују и преносе вредности места, природе, историје и занатских вештина. У рукама генија [начела рестриктивности модернизма] могла су достићи дивоту, али [...] праксом оних што су их свакодневно упражњавали – модернизам је подбацио у односу на постигнућа просечних архитеката других периода.“³⁰¹ Поготову 'обавезу оригиналности', са модернистичких претпоставки разрешујећег момента успешне архитектуре – Келбаух издваја као надградњу проблема. Управо форсирањем функционалних и обликовних стваралачких претензија „генерације архитеката изгубиле су достојност/част и обученост (“the decorum and discipline”) да створе – искрене, не-херојске грађевине – обичних и скромних програма.“³⁰²

Урбанистички неупоредиво успелије и одговорније пројектовање просечних зграда деветнаестог века – према увидима Дагласа Келбауха – постизано је путем нормативности тадашње архитектуре. „Типична продукција и њена свеукупна оркестрација – биле су боље у прошлости. Пређашња хармонија била је у великој мери резултат везаности пројектаната и градитеља пређутним схватањем конвенције и преседана [...] [са] међу најбитнијим конвенцијама – архитектонском типологијом.“³⁰³

Своје виђење слома – све до појаве функционализма – у архитектури-урбанизму важећих правила и очекивања, Даглас Келбаух поткрепљује и ставовима Цезара Пелија (César Pelli, 1926–2019), који такође заступа тезу да вредности градитељства – нису и не смеју бити само у изузетним, уосталом – ретким остварењима чувених аутора, већ су то и небројена скромнија дела недовољно познатих архитеката – пројектована с љубављу и пажњом. „Примери из прошлости показују да када су правила и очекивања смислена – већина архитеката кадра је да пројектује добру градњу. Свако друштво [логично,] треба да очекује да [...] [важећа пројектантска] правила – стварају добре зграде, у највећем обиму. То здрава архитектура ради. Већина наших грађевина [двадесетог века] пружа доказ да нешто није у реду са данашњим правилима. Она не одговарају нашим градовима и морају бити преиспитана. Крајњи

²⁹⁹ D. Kelbaugh (2007[(1988)/2002, 83-97]), *op. cit.*, 84.

³⁰⁰ D. Kelbaugh (2007[(1988)/2002, 83-97]), *ibid.*, 84.

³⁰¹ D. Kelbaugh (2007[(1988)/2002, 83-97]), *ibid.*, 86. [курзив, А. М.]

³⁰² D. Kelbaugh (2007[(1988)/2002, 83-97]), *ibid.*, 89. [курзив, А. М.]

³⁰³ D. Kelbaugh (2007[(1988)/2002, 83-97]), *ibid.*, 86. [курзив, А. М.]

результат нашег рада ствара градове. То нам је највећа одговорност. Уколико не стварамо лепе градове у којима се може уживати и радити – нећемо много вредети ни у тој историји коју сви толико високо ценимо – ма колико били бриљантни наши појединачни напори.³⁰⁴ Рушење традиције, у Келбауховом сажимању, показало се, дакле – пре као „клетва него ли [претпостављен] благослов модернизма.“³⁰⁵

Даглас Келбаух тумачи функционализам као превасходно – вид архитектонског израза и оличења (отелотворења) програмских потреба и тежњи корисника грађевине, дакако – претходно рационално прилагођених. Напоредо, исход просветитељства касног седамнаестог века – логички позитивизам (двадесетог века), несумњив заштитни знак модернизма, усмерен је ка поништавању субјективности у име достизања научних категорија – прецизности и предвидљивости. Уважавајући искључиво мерљиве вредности – функционализам дакле, одбацује сваку метафизичку (ван искуствену) могућност. Сред околности такве, готово апотеозе квантификујућих чињеница, Келбаух запажа да „духовна и културна стерилност функционалистичких зграда – не изненађује.“³⁰⁶

Функционалистички приступ архитектонским проблемима одвија се у неколико корака, почевши од анализе корисника и њима оперативно потребних програма, све до анализе примене могућих градитељских/ конструктивних система и техника за услове датог климата и конкретне локације, док сам пројектантски поступак уобичајено „отпочиње празним листом хартије – дословном *carte blanche* – и допуштењем да се обликовно уради било шта.“³⁰⁷ Ослоњени поглавито на резултате својих анализа – дијаграме употребе и сличне, архитекти–поштоваоци догми модерног покрета – окренути искључиво према напред, не осврћу се никад на раније примере, те су и у потпуности ослобођени предрасуда везаних за могући склоп будуће грађевине или њен изглед. У том смислу Келбаух упућује на функционалистички идеал оличен у пројектном програму – увек новом и непоновљивом, и градитељској технологији (као углавном задатости) што сами собом – вођени својом прозирном логиком – заправо 'пројектују' објекте. Међутим, с друге стране, условљеност брзином промена самих функционалних захтева у токовима модерног живота – водила је пројектантским решењима која су начелно омогућавала прилагодљивост грађевина у даљој будућности, уз подразумевану флексибилност у краћим – дневним, седмичним и/или сезонским циклусима. Инсистирајући на прозирности пројектантског поступка у потпуности условљеног потребама корисника и програма – тиме дакле, и њиховим изменама – функционализам неретко оставља у архитектонској композицији – видљив траг могућих будућих промена у виду – финалне недоконаности објеката. Сва та предупређујућа парирања будућности и антиципацијске приступе уопште,

³⁰⁴ Фуснота 6, "César Pelli, *Observations for Young Architects* (New York: Monacelli Press, 1999), 10–12.", D. Kelbaugh (2007/[1988]/2002, 83–97), *ibid.*, 87/96. [курзив, А. М.]

³⁰⁵ D. Kelbaugh (2007/[1988]/2002, 83–97), *ibid.*, 89. [курзив, А. М.]

³⁰⁶ D. Kelbaugh (2007/[1988]/2002, 83–97), *ibid.*, 85. [курзив, А. М.]

³⁰⁷ D. Kelbaugh (2007/[1988]/2002, 83–97), *ibid.*, 85.

Келбаух сматра депласираним, и коментарише их епиграмски – доскочицом Стјуарта Брендa (Stewart Brand, 1938–), који 1997. године бележи – „*све грађевине су предсказања. Сва предсказања су погрешна.*“³⁰⁸

Оцењујући поједина³⁰⁹ модернистичка остварења величанственим и снажним, међу неупитно највишим архитектонским вредностима свих времена, Даглас Келбаух подвлачи *потпуни неуспех модернизма у стварању добрих улица и/или градова. Услед обавезе оригиналности и непосредног одражавања унутрашњости, ма колико успели објекти модерне нису уједно могли и „да говоре језиком суседних грађевина, поготову оних традиционалних. Ако не путем рушења (“by demolition”), повезивале су се са [...] [датим] контекстом изразитим одударањем и противстављањем – честим упрошћеним формалним стратегијама [...] игнорисања суседних зграда.*“³¹⁰ Постулатима зацртана унутарња постојаност и доследност кроз 'јединство и потпуност' (“unity and integrity”) појединачног објекта – канонски изражена кроз јасан и непосредан одраз тријаде – унутарње логике градитељског програма, примењеног конструктивног система и грађевинских материјала, у тек нешто мало дужем периоду – довело је до проблема „*униформности и несразмере* (“uniformity and scalelessness”) пре него ли до неслагања са контекстом, јер – *више није [ни] било традиционалног урбаног склопа од ког би се одударало. Та неспособност да се постигне склад или макар [неки вид] саосећања са суседством, била је можда – највећи недостатак модернизма.*“³¹¹

Сумарни закључак Дагласа Келбауха јесте да су *модерна архитектура и урбанизам били несразмерно успешнији као изнимци*, док су се у регуларној пракси, узети за *правило* – испоставили као – *промашај*. Понајвише услед концепта *отвореног плана* – делотворног у изнимним, појединачним архитектонским остварењима, међутим – *посебно погубног* пројектантског поступка у градским условима. Следећи императив '*облика што* (треба да) *следи функцију*'³¹² – мање или више делотворан на тему архитектонског објекта, модернизам је начелно заправо „*игнорисао везу између облика и функције на урбаној размери*. Јер, многе модернистичке грађевине као стваралачки преноси/преводи (“creative translations”) јединственог програма у непредвидљиве и никад раније виђене облике, материјале и градитељске системе – често су *непрепознатљиви као урбани елементи.*“³¹³ Насупрот ретким уникатним градитељским подухватима,

³⁰⁸ Фуснота 4, “Stewart Brand, *How Building Learn: What happens after they're built* (London: Felix Illustrated, 1997), 178.”, D. Kelbaugh (2007/(1988)/2002, 94-132), *ibid.*, 85/96. [курзив, А. М.]

³⁰⁹ Келбаух издваја ауторе – Френка Лојда Рајта (Frank Lloyd Wright, 1867–1959), Ле Корбизјеа, Алвара Алта (Hugo Alvar Henrik Aalto, 1898–1976), Миса ван дер Роа, Луиса Кана (Louis Isadore Kahn, 1901–1974), али не и њихове конкретне пројекте или реализације. D. Kelbaugh (2007/(1988)/2002, 94-132), *ibid.*, 86.

³¹⁰ D. Kelbaugh (2007/(1988)/2002, 83-97), *ibid.*, 86. [курзив, А. М.]

³¹¹ D. Kelbaugh (2007/(1988)/2002, 83-97), *ibid.*, 86. [курзив, А. М.]

³¹² Изворно – постулата Луиса Саливана, из 1896. године, како смо приказали раније у тексту (видети фусноту 240). Louis H. Sullivan, “The tall office building artistically considered” (1896, (493–409)/8/18/2007, (1-6), 5).

³¹³ „Већина људи не би препознала Гугенхајм (Guggenheim) Френка Лојда Рајта као музеј [...] као ни Ле Корбизјеову Каплеу Роншан [Ronchamp Chapel] као цркву.“ D. Kelbaugh (2007/(1988)/2002, 94-132), *op. cit.*, 90. [курзив, А. М.]

скромнија свакодневица архитектуре, оваплоћена кроз „*комерцијализовани модернизам* [...] ставља комплексе мешовитих програма у један велики објект. Те *јевтине шупе/заклони* (“inexpensive shades”), стоваришта, претходно–инжењерисане (“pre-engineered”) металне зграде, *нахерене кутије* (“tilt-up boxes”) и 'велике кутије' (“big boxes”) – теже да буду толико велике, нерашчлањене (“unarticulated”) и *опште, генеричке* – не би ли се указале као *немуште мега–кутије* градског пејзажа. Недостаје им градитељски квалитет традиционалних пијачних хала и складишта.³¹⁴ Такве, *прекомерне реализације* огромних бетонских или металних објеката–кутија – подједнако *подобне/неподобне* да удоме било какву делатност, просторе готово *ненаменске*, тек '*начињене доступним*' – одликује назочна, искључива *целисходност грађења* умножавана до *општег места репетитивних визура предграђа*. Увођењем „*поједностављене палете грађевина* [што] услед стратегија краткорочних улагања нису [ни пројектоване ни] изграђене да би трајале, [читав] град убрзо постаје *безвредно/неукусно изграђен* будући да је архитектонски *нем* или пак – *лажан*.”³¹⁵ Наличје појава *урбане монокултуре* (“urban monoculture), Даглас Келбаух сматра једним више модернистичким доприносом *визуелном хаосу* градова који би дакако требало да теже сасвим супротном. *Реду, уређености, композиционим градацијама* и *хијерархији архитектонско–урбанистички* брижљиво пројектованих и изграђених – како затворених, тако и отворених простора.

***Неформална тријада* – модернистички концепт 'прототипа'³¹⁶, стандардизација и функционално зонирање града**

Упркос модернистичком одбацивању традиционалног концепта типа, дакле и типологија, Даглас Келбаух напомиње да су модернисти ипак „*могли признавати важност* [...] прототипа [...] и *стереотипа* [...] [као] и три морфолошка типа – *центроидни* (“centroidal”), *линеарни* и *груписани* или *расути* (“field of scattered”). Те основне врсте – објективни су и апстрактни дијаграми, неизбежни – будући да су лишени функције или историје.”³¹⁷

Претпоставка *функционалних типова* модернизма – пословних или стамбених зграда – није предодређивање градитељског облика, већ тежи да следи *примарно начело* према ком *сваки нови пројектни програм* – мора да *уроди новим архитектонским типом*. Временом је ипак, управо тај „*модернистички императив иновирања* – постао *подједнако тирански* као и претходни императив – *слеђења традиције*.”³¹⁸ Модернистичку примену концепта 'прототипа' у склопу индустријске

³¹⁴ D. Kelbaugh (2007/[1988]/2002, 83-97), *ibid.*, 90. [курзив, А. М.]

³¹⁵ D. Kelbaugh (2007/[1988]/2002, 83-97), *ibid.*, 94. [курзив, А. М.]

³¹⁶ Будући да *прототип* (протос, гр. – први, типос, гр. – описак) означава *најизворнији тип*, мишљења смо да разлику у његовом модернистичком, механицистичком, готово контра–тумачењу и примени као *апсолутизованог еталона* – медија *стереотипизације*, треба истаћи стављањем под наводнице, иако то аутор текста чије значајне делове тумачимо – Даглас Келбаух – сâм није учинио.

³¹⁷ D. Kelbaugh (2007/[1988]/2002, 83-97), *ibid.*, 89. [курзив, А. М.]

³¹⁸ D. Kelbaugh (2007/[1988]/2002, 83-97), *ibid.*, 91. [курзив, А. М.]

парадигме, Келбах објашњава стандардизованим пројектантским приступом у контексту масовне продукције што „штације (“stank out”) клонове – потпуно истоветне, или [објекте] код којих су разлике одвећ случајне, превише површне, или премале – да би створиле праве моделе.“³¹⁹ Спој стандардизације и преовладавања индустријске производње у грађевинарству, омогућио је, а убрзо и условио – масовну стамбену продукцију. Апсолутизован, циљани пројектантски интерес – поготову у решавању стамбених групација и/или насеља – усмераван је стога доминантно ка *крупној размери*, занемарујући и повратну урбанистичку проверу и разраду кроз ниже размере, а такође и – даљу *архитектонску финализацију*. Изостајале су, по правилу – и све неопходне занатске дораде, *исостављајући* тако *преоштре границе између изграђених објеката* и – ‘*свега преостало*’. Услед тога, и предграђа и приградска суседства као и градске четврти – постајали су и сами ‘стандардизовани’, а „савремени градови нарастали су – све више међусобно наликујући.“³²⁰

Начела модернистичког *функционалног зонирања*, искључиво *једно-наменски, једновалентно* постулирана (‘*становане-саобраћај-рад-одмор*’), пореметила су двојако квалитет живота у градовима. Пре свега *садржајном монотонијом – зонски одређене искључиве намене*, а наредо „*увелико редукујући* број како *градитељских* тако и *архитектонских типова* [...] којим се град обликује.“³²¹ Градски блокови, нарастали су следствено – *димензионално* и *појавно до – супер-блокова*. Ништа мање, *бюрократизовано* поштовање параметара осунчаности и других хигијенских норми, у режиму „*захтева укрупњеног зонирања*, поготову *регулационих одстојања* – резултирали су прекомерно увећаним улицама (што је охрабривало брзу возњу аутомобила) и *гигантским трговима* (што је охрабривало [или пак – *форсирало?*] пешаке да ходају брзо).“³²² Експериментални вид пројектовања – широко распрострањен у модернизму, продуковао је уз *преувеличане, супер-блокове* и *пренаглашене улице-коридоре* и *енормне тргове*, подизане изнад или спуштане испод регуларног нивоа уличне мреже. Сумирајући општи *утисак* и *учинак* тог сегмента модернистичке архитектуре-урбанизма, Даглас Келбах закључује, „*такве јавне зоне – преостаци* су пре него позитивни простори.“³²³

Вредности традиционалног концепта типологије и типа

Појам типа Даглас Келбах тумачи као *начелни тродимензионалан шаблон*, изнова понављан кроз бесконачне варијације – чиме је постао „*норма, апстракција – не стварна грађевина*.“³²⁴ Укоренен у

³¹⁹ D. Kelbaugh (2007/(1988)/2002, 83-97), *ibid.*, 88. [курзив, А. М.]

³²⁰ D. Kelbaugh (2007/(1988)/2002, 83-97), *ibid.*, 92.

³²¹ D. Kelbaugh (2007/(1988)/2002, 83-97), *ibid.*, 91-92. [курзив, А. М.]

³²² D. Kelbaugh (2007/(1988)/2002, 83-97), *ibid.*, 91-92.

³²³ D. Kelbaugh (2007/(1988)/2002, 83-97), *ibid.*, 92. [курзив, А. М.]

³²⁴ D. Kelbaugh (2007/(1988)/2002, 83-97), *ibid.*, 87. [курзив, А. М.]

убичајености, неосвешћеном и/или чак несвесном – одређен тип идеализован је у свом најчистијем изразу – *архетипу*, те се и преноси као најизразитија, *типична представа* самог архетипа. Било да тип припада народном или високостилизованом градитељству, његово порекло углавном не води до једног аутора. Одређење архитектонског типа пре свега је морфолошко, иако га може (углавном додатно) одређивати и примењена врста грађевинског материјала. Келбаух обраћа пажњу на то да се *архитектонски тип* разликује од *типа грађевине* који „упућује на функцију, пре него ли на облик.“³²⁵ Колоквијално, 'тип' у слободнијој употреби може сумарно означавати и *врсту грађевине према њеној намени* – као што је пословна или стамбена зграда, међутим – изостанак предодређења скупом морфолошких својстава упућује на то да, у стручном смислу – није реч о *архитектонском типу*.

Разлику између *типа* и *модела*, наглашава и Келбаух. Преточен у појединачну грађевину, *тип* – *апстрактни, идејни носилац облика* – постаје *модел*. *Инфлексија* – *измењеност изворног типа* и *идиосинкразија* – *скуп најизразитијих, разликујућих својстава* – опажају се као видови прилагођавања али и изражавања локацијских и пројектантских особености, као и неминовних, занатско–извођачких одлика. Тиме *модел није пуки 'клон'* лишен особености, *нити пак – меахничко понављање, нити копија–реплика прототипа*. Модел је напротив, *пројектантски „промишљено прилагођавање градитељског типа посебностима локације [као] и личном изразу пројектанта, градитеља или власника [...].“*³²⁶

Будући да су, како запажа Келбаух – *урбанистима архитектонски типови* исто што и *делови зграда архитектима*, у најсажетијем смислу – „*типологија је речник језика урбаних/градских облика*.“³²⁷ Устаљено–модернистичко поимање функције почело је да се мења 1970–1980-их година, кроз теоријска проучавања и практичну примену архитектонских типова. Наиме „теоретичари су [почели да] уверавају како је у пројектовању грађевина [*типологија*] – *боље полазиште* од модернистичког функционализма. Теоретичари попут Леона Крира доказивали су да је готово сваки могући просторни проблем – *био решен у прошлости*. Бранили су – трајне и убичајене (“enduring and commonplace”) архитектонске типове што су се временом развијали, радије него ли да прате налог модерног покрета за откривањем нових облика скривено–присутних у програму, локацији или технологији.“³²⁸ Став је Дагласа Келбауха да *типологија, методолошки, у урбанистичком смислу – погодује покривању архитектонских потреба испреплетаних градских намена, одржавајући при том „степен континуитета и традиције у архитектури [...]* [као] *везу између прошлости и садашњости* – што је недостајало модернизму.“³²⁹

³²⁵ D. Kelbaugh (2007/(1988)/2002, 83-97), *ibid.*, 88. [курзив, А. М.]

³²⁶ D. Kelbaugh (2007/(1988)/2002, 83-97), *ibid.*, 88. [курзив, А. М.]

³²⁷ D. Kelbaugh (2007/(1988)/2002, 83-97), *ibid.*, 95.

³²⁸ D. Kelbaugh (2007/(1988)/2002, 83-97), *ibid.*, 87. [курзив, А. М.]

³²⁹ D. Kelbaugh (2007/(1988)/2002, 83-97), *ibid.*, 95.

Оживљавање типолошких погледа подстакло је интересовања за то како су, у сличним физичким и културолошким срединама – пројектантски проблеми били решавани некад раније, те су приступи варирали од проучавања примера из архитектонских књига прошлости до занимања за могуће „нормативне и или стандардне архитектонске типове што су се временом развијали ка решавању [одређених] проблема.“³³⁰ Вођени уверењима о *суштинској важности културног континуитета*, те и његовој *несумњивој превази* над модернистичким приоритетима *сталне промене*, теоретичари и пројектанти – *типолози*, видели су у *архетипу – изворном облику – могућност повратка обликовној чистоти и дуготрајности*, дајући тиме *предност традицији* над прекомерно прогресивистичким стремљењима.

Виђење је Дагласа Келбауха да прихватање предности типологије не искључује аутоматски добре стране функционализма. „Очигледно – зграде морају да наставе да служе одређеној сврси – радно/оперативно и економски. Али – не по сваку цену, и – не уз губитак доброг урбаног укуса.“³³¹ Такође, типолошки приступи нису препрека стваралаштву у архитектури, иако му постављају одређене границе, тиме међутим – *ослобађајући и подстичући кохерентније видове креативности* тако што усмеравају пројектанта на бављење *суштинским мењањем, прилагођавањем и дорадом одабраног типа*, уместо провршног и произвољног обликовања 'од нуле'. Предност типолошких опредељења јесте у томе да „тип нуди познат оквир [...] стваралачких промена – било током почетног пројектантског процеса [и/или] током изградње или након уселења.“³³² Услед тога је и „мања вероватноћа да *типолошки засновано пројектовање* – створи визуелни хаос у изграђеном окружењу [...] [попут *серијског*] модернизма.“³³³

Од питања сразмере – ка теорији сразмере

Постављајући у *тежиште пројектантског интереса* саме *архитектонске просторе* – како унутрашње, тако и спољашње – типолошки приступи почели су да *враћају реципроцитет међуодноса изграђених и слободних простора*, тиме и – *равнотежу у матрице, визуре и силуете* градова, као и предграђа. Дотад модернизмом *најзапостављенија – прелазна размера* – номинално ни архитектонска ни урбанистичка, уместо – *архитектонско–урбанистичка*, и заправо *та* у којој се значајним делом свакодневни живот одвија, нашла се поново у жижи – како теорије, тако и самог пројектовања, али и све утемељеније критике. Келбаух наглашава да је посебно у „*средњој размери* (“the middle scale”) – *јавних простора* – типологија такође унела дисциплину и хијерархију у [архитектонско–урбанистичку]

³³⁰ D. Kelbaugh (2007/(1988)/2002, 83-97), *ibid.*, 87. [Курзив, А. М.]

³³¹ D. Kelbaugh (2007/(1988)/2002, 83-97), *ibid.*, 95.

³³² D. Kelbaugh (2007/(1988)/2002, 83-97), *ibid.*, 91.

³³³ D. Kelbaugh (2007/(1988)/2002, 83-97), *ibid.*, 91.

креативност. Типична уличица, улица, авенија и делови булевара, као и епохама проверена уобличавања [градског] блока развијани су на *локацијски одређене* (“site-specific”) начине.³³⁴

Типолошки приступи, спречавали су дакле, модернизмом устаљене *генеричке* *видове пројектовања* улица и тргова. Следствено томе ни суседства ни градске четврти нити градови и области – више нису посматрани на стереотипан начин. Келбаух закључује да је „просторна разноликост постала могућа у урбаној/градској размери, стога што су [и] јавни простори посматрани као *посебне, издвојене просторије* (“particularized outdoor rooms”)³³⁵ *посебних и разноликих локацијских својстава*.

Својеврстан парадокс типолошки постулираног пројектовања, јесте у томе да иако саме зграде чине – *предвидљивим*, стварају *мање монотоне*, тиме и *мање предвидљиве градове*, усмеравањем пажње на *уравнотежено пројектовање* – и *изграђених и слободних, грађевинама припадајућих простора*. Односно, у Келбауховом виђењу, „традиционална типологија преокреће тај *грађевина/тло* однос, мењајући *геометријски обликоване објекте* (“figural object”) [– *грађевине*] за *геометријски обликоване јавне просторе* (“figural public spaces”).³³⁶ Стога је највећи допринос и поука оживљених традиционалних типолошких гледишта у утемељеној критици, ради *пројектантског исправљања* модернизмом *наопако задатих односа заузећа тла објектима* – (“figure/ground” – [архитектонски] *објект/тло*) [Илустрација 1]. Дакле, у повратку – *повољнијих и хармоничнијих односа изграђених и слободних градских волумена*, схваћених у њиховом пуном *садејству и међусобном прожимању*, дакле – без *драстичних подвајања*.

1.4. Таунскејп (*Townscape*) – моћ и немоћ писаног дискурса

Претходницу каснијих, струковно и теоријски утемељених критика модернизма, сублимира покрет *таунскејп*. Као исход *архитектонске периодике* у доба врхунаца утицајности штампаних медија, заснован је донекле и сâм теоријски, те профилисан као *грађанска кампања* – послератних (по окончању Другог светског рата) покушаја *заустављања ерозије домена урбане изградње*. Надграђен над изворном спонтаном појавом уочи велике предратне економске кризе³³⁷ (1929–1930-их), у Лондону – *таунскејп* је реакција на *стихијско распрострањивање најупрошћенијих верзија масовне модерне архитектуре*, мотивисане искључивом исплативошћу у функцији брзог обрта капитала. Очигледно пропадање квалитета градитељског корпуса градова, аутори и следбеници *таунскејп* покрета тумачили су – *форсираним падом архитектонских вредности*.

³³⁴ D. Kelbaugh (2007/(1988)/2002, 83-97), *ibid.*, 91. [курзив, А. М.]

³³⁵ D. Kelbaugh (2007/(1988)/2002, 83-97), *ibid.*, 91. [курзив, А. М.]

³³⁶ D. Kelbaugh (2007/(1988)/2002, 83-97), *ibid.*, 92. [курзив, А. М.]

³³⁷ “The Great Depression”.

Таунскејп философију³³⁸ ("Townscape Philosophy") – предочену јавности кампањом часописа *AR* ("Architectural Review"), Чарлс Џенкс (Charles Alexander Jencks, 1939–2019) у својој књизи *Modern Movements in Architecture* (1973) – оцењује као вид 'питорескне естетике', настале ажурирањем век ранијих идеја Камила Зитеа (*Уметничко обликовање градова*, 1889). Начелно позитивна намера спајала је увржено „енглеско поштовање питорескног/живописног са прихватањем 'датих' одлика ма које ситуације, и чињењем најбољег од обоје – са искуственим приступом да 'сваки случај [треба] проценивати према његовим заслугама', према 'добром–енглеском–обичајном–праву'³³⁹. Заокупљеност спољним ефектима и лечење симптома – уместо откривања и отклањања правих узрока упропаштавања урбаног окружења, Џенкс сматра главним недостацима таунскејп концепта, признајући изванредан сврсисходан и оперативан приступ, очит у употреби *Приручника обичајног права* ("Case Book Method"), као и у конкретним таунскејп примерима „са лица места [...] [ради] прикупљања у радну бележницу која би потом била достављана обласним пројектантима и локалним властима."³⁴⁰

Помињући таунскејп, тек у хронолошком додатку своје књиге, Нан Елин (Nan Elin, 1959–) сврстава га у „покрет за уређење града ("Townscape movement"), под вођством *Architectural Review*-а [...] у Великој Британији"³⁴¹, (1950-их). Вилијем Кертис (William J. R. Curtis, 1948–), у својој студиозној књизи *Modern architecture since 1900* (1982), лапидарно реферира на деловање Гордона Калена, пишући о лондонском насељу ('the Lillington Gardens estate') чије су „зграде обавијале насеље [...] у осетљивој промени висина и визура (подсећајући на таунскејп идеје Гордона Калена)."³⁴² Колин Роу³⁴³, унеколико савременик покрета, са дистанце свог енглеског порекла и америчке праксе теоретичара–критичара појава и феномена урбаног планирања – духовито уочава *напабурчену* концептуалну и визуелно–идентитетску мешавину, сматрајући таунскејп „култом – енглеских сеоца, брдских италијанских градића и северно–афричких казби/тврђава ("casbahs") [...] [те] изнад свега [...] – ствари срећних спојева и анонимне архитектуре."³⁴⁴

³³⁸ „[В]изуелно утеловљење идеје дао је Хју Касон (Hugh Casson), у серији *townscape* скичева [...]. Затим је Гордон Кален даље развио технику 1948, а заједно са 'Ајвором де Вулфом' (псеудоним једног од уредника *AR*-а) развили су потпуну 'Townscape Philosophy'. Charles Jencks, *Modern Movements in Architecture* (Harmondsworth, England: Penguin books [1973/1985], 246–247.

³³⁹ C. Jencks, *Modern Movements in Architecture* ([1973/1985], 246–247.

³⁴⁰ C. Jencks, ([1973/1985], *ibid.*, 246–247.

³⁴¹ Нан Елин, *Постмодерни урбанизам* (поглавље „Додатак Б – Хронолошке одреднице постмодерног урбанизма“), (Београд: Орион арт [1999/2002], 262.

³⁴² William J. R. Curtis, *Modern architecture since 1900* (New Jersey: Prentice-Hall, Inc., 1983) [Originally published Oxford: Phaidon Press Limited 1982]/2001, 45.

³⁴³ Архитект Колин Роу, добитник је и највећег одликовања Краљевског института британских архитеката (*RIBA*) – 'The *RIBA* Gold Royal Medal', 1995. године. Kenneth Allinson, *The Architects and Architecture of London* (Oxford: Elsevier Ltd, 2008), II.

³⁴⁴ C. Rowe & F. Koetter, *The Collage City* (1978), *op. cit.*, 33. [курзив, А. М.]

1.4.1. Критички потенцијали таунскејп концепта

Мотиви таунскејпа сагледани су и подробније приказани теоријским анализама и освртима аутора часописа *The Journal of Architecture* (2012, 17:5), у целости посвећеног том покрету, што ће остати упамћен и као амблематичан по именованим и евидентираним (готово) свим лаичким и стручним незадовољствима реалним учинком архитектонско–урбанистичких промашаја модернизма, чији се утицај, према Колину Роу – сводио на пукe „назнаке бољег света.“³⁴⁵ Јер, циљ модерне архитектуре – Роуово је виђење – „никад није био обезбеђивање *фино тапациране услуге* (“well-cushioned accomodation”) ни приватној, нити јавној буржоаској еуфорији. Уместо тога, њен идеал [...] био је да промовише врлине апостолског сиромаштва, квазифранцусканског *Existenz minimum*-а.³⁴⁶

Научни чланци Мејџа Ечисона, Алена Пауерса (Alan Powers), Акоша Мораванског и Џона Макартура (John Macarthur) приређени за тематски број часописа *The Journal of Architecture* (2012, 17:5), расветљавају околности, учинке, и мотиве предводника и посленика таунскејпа из различитих углова, истичући уједно и важност архитектонске периодике – као критичког медија кадрог да створи својеврстан 'притисак јавности' – чак и кад није намењена искључиво најстручнијем кругу читалаца.

Мејџу Ечисон у свом приказу тумачи таунскејп као „кровни појам низа проблема, приступа, интересовања и концепата који су развијани пре и после периода [врхунца '1947–1961, са ауторима Каленом (Cullen), Нерном (Naim) и Брауном (Browne)].“³⁴⁷ Хуберт де Кронин Хејстинг (Hubert de Cronin Hastings, 1902–1986), готово пола века власник и повремени уредник часописа *Architectural Review* (AR), био је *spiritus movens таунскејпа*, у срећно–комплементарном споју различитости са Николасом Певснером (Nikolaus Bernhard Leon Pevsner, 1902–1983), историчарем архитектуре. Куриозитет је да часопис AR „никад није објавио изричит манифест, нити је промовисао водећег ауторитета.“³⁴⁸ Упркос томе, „Таунскејп кампања проширила је делокруг архитектонско–пројектантских проблема, укључивши у њих многе аспекте изграђеног окружења, раније – изван опсега грађења и планирања [...] [примера ради –] улични мобилијар. Таунскејп је заговарао јединствен приступ пројектовању урбане сцене, за коју су Хејстинг и остали сматрали да је *вештачки подељена* [услед] историјског развоја [разних] професија. За Хејстинга проблем *планирања града* била је *схема* према којој *архитекти пројектују зграде, планери – трасирају улице, инжњери пројектују инфраструктуру*, итд. [Све] изостало из те поделе надлежности, AR је назвао '*потопљеном трећином*', у значњу – *трећине изграђеног окружења која је умакла пажњи професионалних*

³⁴⁵ C. Rowe & F. Koetter (1978), *ibid.*, п.

³⁴⁶ C. Rowe & F. Koetter (1978), *ibid.*, п. [курзив, А. М.]

³⁴⁷ M. Aitchison, "Townscape: scope, scale and extent", *The Journal of Architecture*, 17:5, 2012 (621–642), *op. cit.*, 629.

³⁴⁸ „Певснерова књига, коју је Хејстинг наручио 1940-тих [...] објављена је тек недавно. [...] Nikolaus Pevsner, Mathew Aitchison (ed.), *Visual Planning and the Picturesque* (Santa Monica, CA, Getty Publications, 2010)“ M. Aitchison, (2012), *ibid.*, 638–639. (*Notes and references* [8]: p. 639).

пројектаната.³⁴⁹ Савремено научно интересовање за *таунскејп*, Ечисон објашњава тиме да тај покрет „суштински стоји на укрсници две главне струје послератног развоја – на прелазу од модерне ка постмодерној и на успону 'урбанизма' схваћеног као врховно питање архитектуре тог периода.³⁵⁰ Ипак, у Ечисоновом виђењу да је „*таунскејп* приступио суштинским питањима, као што су односи међу грађевинама као објектима, и још уопштеније – односу између друштва и изграђеног окружења³⁵¹, уочавамо заправо ехо ранијих апела Луис Мамфорда (Lewis Mumford, 1895–1990), који већ 1937. године запажа – „док смо у развоју града у протеклом веку несмотрено проширили физичко *постројење*/матрицу, а суштинско друштвено језгро [...] [управљање, образовање и социјалне службе] *третирали* *накандно* – као *пуку нустојаву*, данас морамо друштвено језгро да разматрамо као кључни чинилац у сваком важећем плану града.³⁵² *Таунскејп приступ–философија–кампања*, саображена урбанитетима уопште – дакле и мањим срединама, варошицама, градићима – добила је своје пуно значње и смисао посебно у *теми развијеног града* ког Мамфорд сагледава у укупности значења – „географског сплета (“*a geographic plexus*”), економске организације и институционалног процеса³⁵³, града који би у друштвеном смислу требало да послужи „као посебан оквир/предложак *стварања разноликних могућности за заједнички живот и значајну колективну драму*.”³⁵⁴ Међутим, управо тај суштински критички угао посматрања, својствен Мамфорду – недостаје како самом покрету *таунскејп*, тако и његовим тумачима. Стога, у *сужено свеенглеско–колонијалном* погледу на свет, *глобално*³⁵⁵ изостаје идеја да су *таунскејп* теме/мотиви – *одраз искомске човекове* потребе. Потребе за *континуитетом просторних и визуелних матрица*, као и за повратком поновно успостављених уравнотежујућих, човеку примеренијих просторних квалитета архитектуре града.

Номинално сагледавајући *таунскејп* као „модел организоване комплексности“, Ален Пауерс покрива распон од противречног концепта *енглезичности* (“Englishness”)³⁵⁶ до реактуелизације Хејстингове рефлексije, којом он 1979. године³⁵⁷ „сажаљева *само–референтну тежњу* [модерне архитектуре] да постане '*сврха практикована од стране елите за елиту, у сврху елитизма, док је у стварности [модерна] требало да буде посматрана као огранак поп–арта*’.”³⁵⁸ Хејстингова 'радикалана' теорија планирања заправо је – *антитеорија*, јер како његов предговор за '*Townsscape Casebook*' Гордона Калена поступно

³⁴⁹ M. Aitchison, (2012), *ibid.*, 633. [курзив, А. М.]

³⁵⁰ M. Aitchison, (2012), *ibid.*, 639.

³⁵¹ M. Aitchison, (2012), *ibid.*, 635.

³⁵² Louis Mumford, “What is a City?”, *Architectural Record, The City Cultures Reader*, Malcolm Miles and Tim Hall, with Iain Borden, eds. (London/New York: Routledge, Taylor & Francis Group, (1937/) 2004, *Second ed.*), 29.

³⁵³ L. Mumford, “What is a City?” (1937/2004), *ibid.*, 29.

³⁵⁴ L. Mumford, “What is a City?” (1937/2004), *ibid.* [курзив, А. М.]

³⁵⁵ Почевши од Хејстинга и Певснера, преко Калена, Нерна, Брауна... Шарпа... а такође и код Ечисона.

³⁵⁶ Alan Powers, “Townsscape as a model of organised complexity”, *The Journal of Architecture*, 17:5, 2012 (691–702), 691; 697–698.

³⁵⁷ “H. de C. Hastings, Forty years on—or off in the AR, vol. 166, no. 995 (November, 1979), p. 331, *Notes and references* [24]”, A. Powers (2012), *ibid.*, 702.

³⁵⁸ A. Powers (2012), *ibid.*, 698. [курзив, А. М.]

открива³⁵⁹, „теорија по себи јесте проблем који држи очи планера – затвореним. [...] Хејстингов увид 1949. године, мада фрагментаран – био је пророчки, и други су наставили његове покушаје да разумеју повезаност између природних процеса и хуманог живота градова.“³⁶⁰ Приметимо ипак, још једном, да ту повезаност – на којој ће касније и Анри Лефевр изградити своје дело – подробно елаборира Луис Мамфорд, већ дванаест година раније, 1937. године.³⁶¹

Својим латерално схваћеним мотивом таунскејпа Акош Моравански³⁶² својим упоредно-унакрсном ревизијом начелних архитектонских знања – настоји да зслуге таунскејпа припише немачким и аустријским, и тек помало француским коренима. Полазном хипотезом, да „таунскејп као сваки 'scape' [призор/слика/сцена] омогућава [...] и не-визуелним (културним, друштвеним, психолошким) аспектима стварности [да се] пројаве кроз оквире 'просторног'³⁶³, Моравански пренебрегава свеукупан пређашњи развој архитектуре, која од античких времена, између осталих – покрива и ту улогу. Мимо одувек иманентне, подразумеване просторне тродимензионалности архитектуре, Моравански испоставља да она тек појавом „модерне теорије архитектонског простора [почиње да] укључује више од видљивих и геометријских аспеката: тријалектика Анри Лефевра – опаженог, замишљеног/осмишљеног и до/про/живљеног простора ("perceived, conceived and lived space") [...] пример је плуралистичких приступа.“³⁶⁴ Даљим током рада, Моравански се враћа у деветнаести век, и бави поглавито „немачким теоријама архитектонског простора, базираним на психологији опажања пре него ли на геометрији“³⁶⁵ сматрајући их посебно значајним за генезу таунскејпа. Почевши од „Кантове тезе о урођеним интуитивним *a priori* формама, која надахњује научнике да и архитектонски простор дефинишу емпирички“, преко „просторног опажања уметности и града [...] [потом] и теорије Хермана Хелмхолца [Helmholtz] која утемељује школу психофизике“³⁶⁶ све до „Вишерове [Vischer] теорије (1875) о међудејству између опажене форме и посматрача *Einfühlung* ('empathy') [εμπάθεια] [...] коју ће даље развити формални естетичар Липс [Lipps].“³⁶⁷ Према Хелмхолцовој опсервацији да „тек мали део видног поља видимо оштро, [и то] део који је могуће измерити путем егзактне научне методе, Маертенс [Maertens] (1877) развија скалу за архитектонске форме – у корелацији са комфорним

³⁵⁹ "Gordon Cullen 'Townscape Casebook', in *AR*, Vol. CVI, No 626 (December, 1949), pp. 363-374", Ákos Moravánszky, "The optical construction of urban space: Hermann Maertens, Camillo Sitte and the theories of 'aesthetic perception'", *The Journal of Architecture*, 17:5, 2012, 655-666, [Notes and references, 13] p. 665.

³⁶⁰ A. Powers, *op. cit.*, 700. [курзив, А. М.]

³⁶¹ L. Mumford, "What is a City?", (1937/2004, *Second ed.*).

³⁶² Á. Moravánszky (2012), *op. cit.*, 655-666.

³⁶³ Á. Moravánszky (2012), *ibid.*, 655.

³⁶⁴ Á. Moravánszky (2012), *ibid.*

³⁶⁵ Á. Moravánszky (2012), *ibid.*

³⁶⁶ Á. Moravánszky (2012), *ibid.*, 655-656.

³⁶⁷ Á. Moravánszky (2012), *ibid.* [курзив, А. М.]

видом.³⁶⁸ Моравански је мишљења да су теоретичари архитектуре (1870–1890), „на основу нових научних открића динамизовали појам простора – дотад формално разматран као апстрактан ентитет/предмет физике и философије, без посебног значаја за пројектантске праксе³⁶⁹, одајући им признање за то што почетком двадесетог века, простор постаје 'суштина архитектонске креације'³⁷⁰. Таквим закључцима Мораванског – *супротставља се, дакако – сва фактографија реалних достигнућа архитектуре* – од антике до апострофираног периода. Највећи допринос *таунскејна* Моравански види у чињеници да тај „покрет није имао експлицитну теорију, већ подразумевану (“implicit”) [уз] искуствену (“empirical”) методологију и јасну намеру да пронађе урбане вредности које не могу бити сажете у један наратив или једну сценографију [што је] од њега начинило тако утицајан предлојак у доба када је модернизму било неопходно да буде изнова откривен/поново створен.³⁷¹

Предмет истраживања доприноса покрета *таунскејн*, Џона Макартура је у проницању и разумевању нијанси у интерном „расцепу између лакше и теже [верзије] *питорескног/живописног* [увод *таунскејна*] у табору *AR*, [односно – разилажење] између Сер Николаса Певснера и – Џона Бечамена (Betjeman), Џона Пајпера (Piper) потом Џима Ричардса (Richards).³⁷² Мада се та млађа генерација дивила бунтовничким идејама и ставовима ранијих авангардиста двадесетог века, истовремено – била је и под још снажнијим архитектонским утицајем „Смитсонових, Колина Роуа, Алена Калхуна и самог Бенема (Peter Rayner Banham) [...] [противећи се] *учтивом модернизму AR-а* [...] *осредње естетике питорескног*³⁷³ Преглед кампање *питорескног* „као префињене теорије и културне праксе [Певснеров задатак у *AR-у*] [...] [насупротив] *те осредње естетике* [према Бенему] *најпонижније од свих енглеских навика – компромиса и сентименталности*³⁷⁴, представља *питорескно*, са становишта часописа *AR* као „лиценцу и историјско оправдање *таунскејна*³⁷⁵. Њиховим опонентима била је то „*оптујба, лош укус (оних) склоних сентименталности и лаким естетским компромисима*.”³⁷⁶ Опредељење Макартура за разумевање и одбрану Певснеровог '*визуелног емпирицизма*', резултирало је уравнотежујућим ставом, дистанцираном критиком главних недостатака обеју страна *генерацијског архитектонског сучељавања*. Наиме – „збркана концептуална структура и културна историја *питорескног* осветила се Певснеру кроз покушаје де је рационализује, као и Смитсоновима и њиховим

³⁶⁸ Á. Moravánszky (2012), *ibid.*, 657. [курзив, А. М.]

³⁶⁹ Á. Moravánszky (2012), *ibid.*, 663.

³⁷⁰ „[парафраза] Шмарсова (Schmarsow)“, Á. Moravánszky (2012), *ibid.*, 658.

³⁷¹ Á. Moravánszky (2012), *ibid.*, 665.

³⁷² John Macarthur, "The revenge of the picturesque, *redux*", *The Journal of Architecture*, 17:5, 2012 (643–653).

³⁷³ Бенем је био и, писац хуморно-ироничне повести (*wyhistorie*) британских архитектонских дебата 1945–1965.“ J. Macarthur (2012), *ibid.*, 643.

³⁷⁴ J. Macarthur (2012), *ibid.* [курзив, А. М.]

³⁷⁵ J. Macarthur (2012), *ibid.*, 643.

³⁷⁶ J. Macarthur (2012), *ibid.* [курзив, А. М.]

настојањима да се ослободе културне историје.³⁷⁷ Закључно Макартур сматра да је *питорескно* планирање *AR*-а штитило историјска здања, док се његов наставак – *таунскејп* – концентрише на „дијалектичку критику преосталог *геометријског формализма* модернистичког планирања градова.“³⁷⁸

Таунскејп покрет сведочи и о несумњивој потреби за *свеобухватном критиком модернистичког манира симплификација* архитектуре и урбанизма. Међутим, сама *дијалектичка критика*, пак, налаже и разматрање доприноса у правцу *помирења противречности* између исконских човекових потреба за континуитетом просторних матрица, и – са друге стране неопходних искорака градитељства у нове концептуално–пројектантске и техничко–технолошке сфере. Постулирајући управо тај најпожељнији вид *креативних разрешења* као *кључну карактеристику пројектантских преиспитивања* и устаљених, али и пређашњих пракси – почевши од теоријско–студијских промишљања, закључно са конкретније 'субверзивним' пројектима – од самих почетака поставке предметног истраживања – *утврдили* смо их и *уврстили* у област њихове суштинске припадности – у *домен главног предмета* разматрања дисертације. Такође, сама стручна дебата, укључујући ту и корпус *таунскејп* *написа*, у виду прелаза од стручног ка лаичком сагледавању, као и потоње теоријско вредновање његових доприноса – расветљава додатно спектаре модернистичких, како теоријских, тако и праксом додатно умножаваних проблема и заблуда – неминовних, директних последица очитованих у драстичном паду квалитета урбаног. Важност стручне дебате, превазилази тиме умногом фактичке оквире – *документарног* и *шире–културног појмовног круга*.

1.5. *La Tendenz*-а (1965–1985) и домен колективне станоградње

Архитект Жан Кастекс, у својој књизи *Architecture of Italy* (2008), а пре тога и Рафаел Монео (1978), како смо већ приказали³⁷⁹, као и др Владан Ђокић (2009) – наводе да је проучавање урбаних форми обновио Саверио Муратори, објављујући студије о Венецији (1960) и Риму (1963). Мураторијева истраживања изменила су умногом приступ грађењу у 'историјским' градовима, али сâмо његово становиште '*апсолутног историцизма*' – *историје схваћене комплексније*, као *непрекидног процеса* – нису потом следили у потпуности ни Алдо Роси, ни Карло Ајмонино, нити пак други предводници/припадници *La Tendenze*.

Архитектура, као у бити изворно имитативна уметност, према Рафаелу Монеу – развија се од 'описивања природе' – до *архитектуре саме као сопственог модела*, одражавајући, том последњом крајношћу – *разломљену и испрекидану стварност*. Теоријски, потом и делатни приступ архитектури Алда Росија, само испрва делује као – супротстављање дисконтинуитетима/испрекиданости. Иако његова логика архитектонског облика почива на поставци типа схваћеној кроз *упоредност*

³⁷⁷ J. Macarthur (2012), *ibid.*, 646.

³⁷⁸ J. Macarthur (2012), *ibid.*, 650. [курзив, А. М.]

³⁷⁹ Страна 59 предметног рада.

(јукстапозицију) сећања и расуђивања, Монео уочава кључну празнину – у изостанку уједињујућег градитељског облика. Стога, упркос Росијевој теоријској „напорној одбрани концепта типа, у фази [пројекта и] изградње појављује се [иако] суптилан [ипак јасно изражен] обликовни отклон [...] [који] – разбија јединство градитељског облика.“³⁸⁰

Преовлађујуће гледиште круга архитеката окупљених око Алда Росија било је да „пројект треба такође да буде под утицајем модерних преседана. Озарени град Ле Корбизјеа, а посебно 'Јединица становања' (« l'Unité d'habitation » 1946–1952) у Марсеју – био им је [угледни] пример.“³⁸¹ Жан Кастекс мишљења је да су Ајмонино и Роси, аутори пројекта стамбеног комплекса Монте Амијата (Monte Amiata) за миланску четврт Галаратезе (Gallaratese, 1967–1972), били и под утицајем гледишта Тима Х. Други, каснији пројект станоградње, дело је архитекта Виторија Греготија (Vittorio Gregotti, 1927–2020) у округу Сафа (Saffa) венецијанске четврти/шестине³⁸² Канаређа (sestiere di Cannaregio, 1984–1987). Уврстивши оба остварења у 'стилски' савремена, Кастекс ипак издваја Греготијев „модел кућа потпуно уклопљених у [постојеће,] традиционално урбано градитељство.“³⁸³ Ближи увид у та два пројекта, као сасвим изнимна бављења колективном станоградњом поборника *La Tendenze*, осветлиће немале пројектантске недоследности и потешкоће номиналних опредељења за традиционалније концепте.

1.5.1. 'Monte Amiata, complesso abitativo'³⁸⁴ (1967–1972), Gallaratese, Milano'

– излет *La Tendenze* у велику размеру

Милански стамбени комплекс Монте Амијата³⁸⁵ (1967–1972) архитеката Карла Ајмонина и Алда Росија захвата 120.912 м²; чине га пет зграда – две дугачке, смакнуте паралелне наспрамне – најдужа троспратница (дело Алда Росија) и вишеспратна ламела – што делом, између себе чине *цитат улице*, затим у основи закошено једне ка другој усмерене још две друге ламеле, и краћа, везна двоспратница. [Илустрација 4] Објекти формално гравитирају средишту с амфитеатром, а у сегменту међупростора су по једна *троугласта пјачета* (између ламела А1, Ц и Д – мања, а у захвату ошторг угла ламела Б и А2 – већа) – *оркестрирано лишене* растиња. Немало изненађује тумачење Жана Кастекса да Монте Амијата представља *нов концепт савременог града*, истина – фрагментарно схваћеног града, одавно изгубљеног

³⁸⁰ R. Moneo, *op. cit.*, (1978), 40. [курзив, А. М.]

³⁸¹ Jean Castex, *Architecture of Italy* (Westport: Greenwood Press, 2008), lii.

³⁸² Градске четврти Венеције (као и Ђенове, Асколија и Рапала) – заправо су “sestiere”/шестине града. А. Мокрањац, *Антологија Архитектуре и Цивилизације* (2012), *op. cit.*, 183, фуснота 243.

³⁸³ J. Castex, *Architecture of Italy* (2008), *op. cit.*, lii.

³⁸⁴ Монте Амијата, стамбени комплекс. [https://it.wikipedia.org/wiki/Monte_Amiata_\(complesso_abitativo\)](https://it.wikipedia.org/wiki/Monte_Amiata_(complesso_abitativo)) Приступ 14. јун 2017.

³⁸⁵ [https://it.wikipedia.org/wiki/Monte_Amiata_\(complesso_abitativo\)](https://it.wikipedia.org/wiki/Monte_Amiata_(complesso_abitativo)) Приступ 14. јун 2017.

јединства и који уводи „неку врсту мешовитих делатности, трговина, јавних/комуналних објеката и спољњег [амфи]театра што одражава урбани идентитет [насеља].“³⁸⁶

Урбанистичка поставка Карла Ајмонина [Илустрација 5] одаје тек нешто сажетији модернистички приступ. Примарно, пак – са становишта одређене методологије предметног истраживања – појавни и типолошко-морфолошки план откривају понављање лоших аспеката модернистичког урбанизма. Почевши од екстензивног заузећа земљишта, преко схематичне урбанистичке диспозиције – суштински нерашчлањене и не-хијерархизоване, закључно са тим одликама последично пренетим и на непропорционалне и недовољно дефинисане спољне просторе. Изостала је стога је такође, у типолошком погледу – рашчлањеност стамбених ламела – унификовано прегломазних и хипертипизованих. Жан Кастекс тумачи сва ова очита модернистичка обележја – угледањем аутора Карала Ајмонина и Алда Росија – на остварења 1950-их, модерниста Тима Х – кроз системе веза објеката преко платформи, мостова, лифтова и тераса – као покушаја пројектантског обједињавања усмереног ка обнови друштвеног идентитета градске четврти. Росијево поетско-декириковско *надахнуће*, упоредно је и чак двојачко 'позивање' на Ле Корбизјеове грађевине. Почевши од *мегало-корпуса* 'Јединице становања', што у подтексту Росијево – најдуже, троспратне ламеле одаје намеру да се и серијски, у *недоглед постигне утисак умногостручене иконографије* и белине Ле Корбизјеове Виле Савој у Поасију (La villa Savoye, Poissy, 1928–1931). [Илустрација 6] Екстремно издужена призматична, беличаста, функционално галеријска форма – свом својом дужином подигнута на стубове, заправо – шајбне што творе масиван колонадни низ, сама за себе – представља својеврсну оду модернизму. Посебно у доприносу дезоријентацији корисника. Подсећање на упозорење Џефрија Скота о *романтичарској заблуди* и њеној последици – архитектури као *посредованом, индиректном извору естетских уживања*, што кроз примарно-симболички интерес води *каприциозном и све чудовишнијем укусу* – неминовно је. Тек нешто мало измењен контекст, диспозициони пре свега – у покушајима је формирања интерне улице између Росијево најдуже, и наспрамне, краће, а више Ајмонинове натур-бетонске, у сивкасто-розијаста обојене ламеле, (као и све његове остале зграде насеља). Росијеву ламелу Д, пак – управо њено пуристичко контрирање – обликовно сложенијим, цилиндрима степенишних вертикала ритмично сегментованим Ајмониновим зградама – поново враћа у окриље модерне. Жан Кастекс упућује такође и на Ајмониново модернистичко угледање, како на марсејску 'Јединцу становања' («l'Unité h'habitation» 1946–1952) од које је „задржао балконе издубљене у маси објекта [тако и на] [...] *Стаклену кућу* [Maison de Verre, 1928–1932] [Пјера] Шароа [Pierre Chareau, 1883–1950] у Паризу, од које је преузео зидове од стаклених призми.“³⁸⁷ [Илустрација 7] Остају сасвим *нејасни* – у светлости Кастексових, са Панереом и Деполом – ранијих анализа *Урбаних форми* (1980), те ставова и гледишта (претходно у раду детаљније приказане) на тему архитектонско-урбанистичких експеримената модернизма – *мотиви* његових

³⁸⁶ J. Castex, *Architecture of Italy* (2008), 83.

³⁸⁷ J. Castex (2008), *ibid.*, 85.

похвала ново-редукционистичким остварењима произшлим непосредно из заоставштине „логике разарања што је [колективно, транс-генерацијско] дело [традиционално] града – заменила збирком објеката.“³⁸⁸ Јер, и Монте Амијата, Галаратезе – управо је неорационална збирка објеката.

Упоредо са базично модернистичким приступом – 'креирања од нуле' миланског стамбеног комплекса Ајмонија и Росија, трагови благог одклона од модернизма у поставци и реализацији – поред споменуте, нешто груписаније диспозиције објеката, могу се назрети и у иконично-стреличастој урбанистичкој схеми. [Илустрације 4 и 5] Ипак, највећим одступањем од устаљених модернистичких пракси, Кастекс сматра изостанак префабрикације, тврдећи да су „избегавајући префабрикацију елемената, архитекти [...] [претходно] до танчина размотрили детаље својствене традиционалном италијанском занатству, што су [потом и] задржали у модуларном конструктивном склопу (“a modular structural frame”), основне величине (“a bay size of 11 feet 10 inches”) 11 стопа и 10 инча.“³⁸⁹ Роси, пак – прибегава комбиновању индустријске бетонске конструкције и ручног зидања (армирано-бетонски носећи делови, зиданих међуиступа), док су сви остали елементи његове ламеле – зидови, прозори, наппрозорне греде – према Кастексу, „творбено-градитељски (“structural”) – конструктивно незаменљиви, али примењени на архетипски, првобитан начин.“³⁹⁰ Међутим, тај секундарно-терцијерни изостанак префабрикације – немоћан је да потре концептуалну поставку насеља у целини, као и свих објеката, те укупан утисак – настајања по узорима префабрикацијске, масовно-колективне лекорбизјанско-смитсоновске палете. Галаратезе стога – остаје у очитој колизији са потпуним визуелним утиском припадности управо префабрикацијској масовној станоградњи, а у кључу Александерове упрошћене схеме-аналога дрвета, уместо – пожељне сложености и суптилности структуре полурешетке. [Илустрације 4–8]

Упркос увелико фаворизујућем гледишту архитекта Жана Кастекса да насеље Монте Амијата представља 'микрокосмос града, чак својеврстан алтернативни модел града будућности', тај стамбени комплекс, у целини, дакле – понавља лоше стране модернистичког урбанизма, додајући као нов проблем – потпуну огољеност платоа изостанком озелењавања, и управо тиме додељујући свему изграђеном прерогатив 'модернистичког брода у мору – упадљиво изостајућег околног зеленила'. Рудиментарно-упрошћена урбанистичка схема предугих је изграђених потеза, нарочито Росијеве бедемске ламеле – репетитивног тракта правих зидина – које у реалном опажању имају тенденцију додатног (чак двоструког) издуживања (Кален³⁹¹, 1961), што иде у прилог и Фремптоновој синтагми

³⁸⁸ J. Castex, P. Panerai, J.-Ch. Depaule, *Урбане форме*, [1977/1980/1989], *op. cit.*, 201. [курзив, А. М.]

³⁸⁹ J. Castex (2008), *op. cit.*, 85. Величина 11 стопа и 10 инча, рашчлањена на 5 стопа и 2 инча – даје 157,48 цм, а 6 стопа и 8 инча – дају 203,20 цм, те финално 11 стопа и 10 инча износи 360,68 цм, односно – приближно 361 цм. Израчунато према табели http://www.teaching-english-in-japan.net/conversion/feet_inches

³⁹⁰ J. Castex (2008), *ibid.*, 85. [курзив, А. М.]

³⁹¹ Г. Кален ([1961/2007]), *op. cit.*, 41.

пејзажно–тврђавског приступа³⁹². Концептуално, тлоцртно, стереометријски, и у погледу отворених простора, реализована архитектура–урбанизам Галаратезеа – обременена је предвидљивошћу и стриктношћу, као и форсирањем мега–објеката/супер–блокова што принципијелно, према Келбауху, „увелико редукује број градитељских [...] и архитектонских типова помоћу којих се град обликује.“³⁹³

Најслабија карика 'експеримента' управо је Росијево 'типолошко' опредељење за објект неумесно пренаглашене визуелно–перцептивне хиперстандардизације, што стога прекомерно артифицијелно одише његовим наводно – најдубљим изворним надањућем. [Илустрација 6] „Роси је признао да је пројектујући подражавао Де Кирикове [Giorgio de Chirico, 1888–1978] слике из тридесетих, с намером да их оживи.“³⁹⁴ Декириковски маскирана – заправо је очита намера да се оживи утицај и сећања на Терањија (Giuseppe Terragni, 1904–1943), те се Роси „заиграно придружује класичном али строгом идиому Терањија и поистовећује своју архитектуру са 1930–им. Стамбено насеље Монте Амијата у округу Галаратесе иза својих привлачних аспеката скрива многе горке дискусије о италијанској архитектури и њеном односу према историји, што су се одиграла седамдесетих година.“³⁹⁵ Почевши од омажа надреалистичким, херметичним ведулама Де Кирика, преко редуccionистичке естетике модерне (Калхун, 1967), до натопљености терањијевском носталгијом – Росијев колонадни строј одиста буди неугодна сећања на италијанска национал–социјалистичка деловања и аспирације доминирања светом, не искључиво мирним, софистицирано–пројектантским – ('made in italy') путем. Монте Амијату умногом карактерише и очит изостанак Александеровог концепта пожељне сложености и суптилности структуре полурешетке – у корист одабране, упрошћене схеме–аналога дрвета. Методолошку пак, свепогубност некритичког уплива димензионалности у архитектуру – кроз пример негативних повратних утицаја осамостаљеног медија фотографије, што се аналогно односи и на Росијево надањуће пара–ведулама Де Кирика – изложили смо у потпоглављу којим се настојало дубље сагледавање те теме („1.3.3. Ravana 'разломљених слика' – деградација архитектуре укидањем њених оперативних и просторних атрибута“ [стр. 64–67]).

1.5.2. Куће општине Венеција (1984–1987),

некадашње индустријско подручје Сафа ('SAFFA'), шестина Канаређо³⁹⁶

Реконструкција некадашњег индустријског подручја Венеције, Сафе, шестине Канаређо, у стамбenu пренамену – спој је локацијске изузетности контекста Венеције, и погодног временског моментума увелико критичнијег односа према модернизму – пројекта и извођења средине ка крају 1980–их. Аутор,

³⁹² К. Фремптон [1980/2004], *op. cit.*, 276. [курзив, А. М.]

³⁹³ D. Kelbaugh (2007/(1988)/2002, 83–97), *ibid.*, 91–92. [курзив, А. М.]

³⁹⁴ J. Castex (2008), *ibid.*, 85.

³⁹⁵ J. Castex (2008), *ibid.*, 85. [курзив, А. М.]

³⁹⁶ "Case del Comune di Venezia, area ex SAFFA nel Sestiere di Cannaregio", <https://www.conoscerevenezia.it/?p=5252> Приступ 10. јул. 2019.

Витролио Греготи, са тимом сарадника – на те две посебне повољности, одговорио је пре свега – *студијама постојећих венецијанских кућа* у блоковима, а тек потом – и самом задатку *примереним архитектонско-урбанистичким концептом и решењем*. Жан Кастекс високо оцењује Греготијев подухват у пројекту и реализацији објеката колективне станоградње од сто деведесет два стана/апартмана, као *значајан допринос регенерацији венецијанског урбаног ткања*. Анализирајући ток Греготијевог поступка, Кастекс истиче да је он *„отпочео праћењем италијанске традиције таунскејпа – повезујући архитектуру са постојећим урбаним ткањем, и 'landscape'-а – повезујући нове зграде са окружењем [...]*. Визуелно и друштвено богатство италијанских градова и лепота предела – биле су темељи његових идеја.“³⁹⁷ [Илустрација 9]

Многи – не само италијански архитекти, а међу новијим италијанским – посебно Саверио Муратори – сматрали су *урбану структуру Венеције толико савршеном*, те и у смислу модела – *немогућег за превазилажење*. Квалитети *вековног таложења и филтрирања* најустепелијих венецијанских примера како *велелепних просторних амбијенталних целина*, тако и *скромнијих* – *здивљујући* су, готово подједнако. Жан Кастекс сажима да су *„урбани обрасци у Венецији [...] [резултат поступног] временског развоја који објашњава спори процес промена* од готски 'украшене куће' попут Ка д'Оро ("Ca d'Oro") до ренесансне палате, и до већих блокова осамнаестог века. Друштвени живот развијао се почетно на мањим острвима потом повезаним каналима – *стврајући унутарградске целине* око средишњих тргова званих "[i] campri", што су имали цркву и *campanile* [звоник]."³⁹⁸ Суштинско питање Греготијеве трансформације Сафе, било је дакако – *да ли је новија архитектура дорасла уклапању у такву традицију?*, уз њене подразумеване задатке – *решавање низова проблема ради омогућавања неометаног савременог урбаног живота*. Кастекс, у прилог потврдном одговору – истиче *допринос италијанских морфолога, архитеката и планера* у настојањима да *обједине процес градње објеката са јавним и/или приватним слободним просторима* попут – *улице, средишњих тргова ("i campri") и дворишта*, будући да са њиховог становишта – како ни пређашње, тако ни нове зграде – *нису могле да опстану изоловано од окружења*. Дакле *„грађевине и околни/припадајући ("adjacent") [слободан] простор* – чинили су јединствену целину. Њихов метод [...] заснован на проучавању *града какав већ јесте*, са зонама стамбених кућа или колективног стаовања одређеног извесним типовима грађевина (куће у низу, "a palazzo" [палата], стамбена зграда) *одређивао је уједно и – део улице, ["il] campri* [trp], или *двориште*. Задатак пројектанта био је да *модернизује традицију*, да је *прилагоди финансијским захтевима* и да *побољша савремени осећај удобности*. Могао је [пројектант] да уведе модерне технолошке стандарде, али би то чинио – *памљиво*. Греготи је, на пример – *примено традиционалне венецијанске кровове од ћерамиде*."³⁹⁹

³⁹⁷ J. Castex (2008), *ibid.*, 131. [курзив, А. М.]

³⁹⁸ J. Castex (2008), *ibid.*, 130.

³⁹⁹ J. Castex (2008), *ibid.*, 131. [курзив, А. М.]

Сведено-кубичне Греготијеве венецијанске куће у *дискретним нивозима* творе полигоналне блокове смиренних, равних контура и кровова, или пак, типолошки примереније постојећим суседним – двоводних кровова. *Микролокацијски вариране*, углавном двоспратнице (П+2), понегде и троспратне (П+3), на тек понекој промени праваца претворене у кулице, малтерисане су и бојене у типичну, *омиљену венецијанску теракоту*. Колоритно згуснуте зидне површи одвајане су тракастим белим соклама од поплочавања, и повременим белим равним горњим венцима од каналичастих, ћерамидних кровова. Квадратни прозори, обележје су 1980-их, мада би се са традиционалним вертикалним прозорима, употребно и ибликовно – постигло неупоредиво више. Доследно једноставни, цилиндрични бели стубови одређене објекте чине 'сојеницама' над крајњим огранцима канала и – малим, функционалим маринама за чамце и глисере. Несумњиве слабости Греготијеве архитектуре присутне су у маниру пост-модернистичке потребе додатног украшавања, поготову – у сувишним 'додацима' балконских над-конструкција завршних спратова, што замагљују иначе одмерен, сигуран и уравнотежен композициони израз. Кастекс, све то благонаклоно приписује „креативном развоју венецијанских димњака, прозорским испадима на уличним странама или дрвеним, наткривеним терасама што имитирају 'модернистичку' архитектуру с почетка двадесетог века.“⁴⁰⁰

[Илустрација 10]

Укрупњујући традиционалне градске блокове зграда, и поштујући традицију – *поплочаних* и *озезелењених* унутарњих *вртних дворишта* – Греготи је остављао битне употребне, пешачке и визуелне продоре кроз њих. Кастекс посебно вреднује Греготијево поштовање венецијанске традиције “i campi” – ја – поплочаних отворених простора са засадама дрвећа, што се код њега претварају и у “i campielli” – је – мале, или чак минијатурне средишње тргиће. „Један од “[i] campi” – ја *изградио је* [Греготи] директно на каналу Рио дела Креа (Rio della Crea). [...] Више простора остављано је дуплексима – помоћу тремова, башти или кровних тераса што повезују унутрашњи и спољњи живот. Сваком стану остављен је сопствени приваатан отворени простор. Низање/прелазак простора – од приватних ка јавним – побољшало је значај друштвеног живота. Мешавина делатности у “[i] campi” – јима и засади зеленила, било у приватним баштама или у јавним просторима са великим, старим дрвећем – увећало је могућности друштвених сусрета и дало свежину насељу.“⁴⁰¹ [Илустрација 11] Јединствено, задивљујуће вековно урбано ткање Венеције, брижљивим остварењем стамбеног комплекса Сафе на ободима Канаређа, добило је, пре свега студиозним пројектом Греготија са сарадницима (1984), а потом и окончањем градње (1987) изванредно редак „*успели приступ проблематици увођења модерног пројектовања у традиционалне градове.*“⁴⁰²

⁴⁰⁰ J. Castex (2008), *ibid.*, 132.

⁴⁰¹ J. Castex (2008), *ibid.*, 132.

⁴⁰² J. Castex (2008), *ibid.*, 132.

1.5.3. Критички потенцијали усложњавања слике и приступа

Сажет приказ два веома различита приступа тематици колективног становања – Карла Ајмонино и Алда Росија (1967–1972) за милански комплекс Монте Амиджу, и Виторија Греготија са сарадницима (1984–1987) за венецијанску, некадашњу индустријску зону Канаређа – Сафу, одражава изнад свега – дијаметрално различита пројектантска опредељења као и личне ауторске капацитете – пре него ли позиције чланова *La Tendenze* са њених почетака и о њеном нестајању. Под оквирима *готово истоветног стамбеног задатка*, уочљиво је *сучељавање концепата монументалног и филтрирано–свакодневног*, тако да оба приступа могу да послуже као *матрични примери* готово свих приказаних дискусија – почевши од најранијих разматрања Камила Зитеа, и потоњих Саверија Мураторија, ауторског тима Жана Кастекса, Шарла Депола и Филипа Панереа као и Алда Росија, преко анализа Алена Калхуна, Рафаела Монеа, Ентонија Видлера и Дагласа Келбауха и запажања Кристофера Александера и Гордона Калена.

Имајући у виду рефлексију Зигфрида Гидиона, као *константу професије* – да је у архитектури, готово по правилу „урбанизам одређеног доба – увек у закашњењу“⁴⁰³, а да је са друге стране, како примећује Даглас Келбаух – „*изванредно ретко и тешко створити/(про)извести истовремено добру архитектуру и добар урбанизам*“⁴⁰⁴, предметни рад оријентише се ка даљем преиспитивању могућности *довођења у равнотежу* начелно опречних концепцијских тежњи – *стварања нових стамбених насеља и очувања континуитета градског ткива ради афирмације града*, уместо његове *лекорбизјански зацртане – негације*. Истраживачка позиција опредељена је ка уочавању и критичко–аналитичком разматрању могућности заједничких, додирних и/или преклопљених аспеката и синтезних капацитета деловања модернистичких, типолошких и типолошких приступа. Подстицај таквом опредељењу даје и чињеница да смо се досад приказаним уверили у то да упркос несумњивим вредносном доприносу типолошких и типолошких сагледавања – пројектантско руковођење искључиво тим начелима – доводи до превеликог угледања и готово копирања узора из прошлости, или пак – до њихове намерне дисторзије. Док прво – није суштински креативан, тиме ни довољан концептуални помак, друго улази у домен упозорења Џефрија Скота о *новопробуђеном, примарно симболичком интересу за архитектуру* што води *појави каприциозног и све чудовишнијег укуса*.

Дајући примат изворним динамичким капацитетима архитектуре садржаним и у атрибутима које Скот апострофира као *неупоредиво битније – вредности распореда и односа маса, простора, потеза и кохерентности* – ради истраживачке објективности – размотрићемо у наредном сегменту дијаметрално

⁴⁰³ S. Giedion (З. Гидион), *Простор, време и архитектура* ([1941/2012], *op. cit.*, 857. [лат]

⁴⁰⁴ “[...] how remarkably rare and difficult it is to *simultaneously* produce good architecture and good urbanism.” Douglas Kelbaugh, “Urbanism and/or Architecture: Toward a Theory of Norm and Scale”, *Places*, 18(3), 2006 (42-48), 42.

супротно усмерених – модернистички постулираних концепата архитектуре–урбанизама. Троделни тематски дискурс обухватиће излагање аспеката модернистичке масовне станоградње, почевши од самих формативних принципа модерне архитектуре – очитованих у изворним, најранијим реализованим објектима с почетака двадесетог века. Анализирајући потом феномен и ефекте префабрикације у масовној станоградњи, предочићемо изводе теоријских сагледавања Валтера Гропијуса, и лекорбизјанских програмских модела колективног становања засноване на могућностима индустријског прототипа бесконачне репетиције. Завршни под–сегмент другог дела истраживања чине прикази великих масовних стамбених ансамбла колективног становања Европе и Америке (1950–1970–их), укључујући и осврте на њихово стање у новије време. Укупни преглед закључује сегмент критичких капацитета модернистичког отвореног плана у разматрањима Џејн Џејкобс и Оскара Њумана, и проблематизовање устројства стамбеног окружја Станка Гаковића.

2. Модернистички аспекти масовне станоградње – индустријске префабрикације у концепту отвореног плана

АРХИТЕКТУРА је уметност, феномен емоција [...] изван питања градње и изнад њега. Сврха градње је да учини да се СТВАРИ МЕЂУСОБНО ОДРЖЕ; [а] архитектура – ДА НАС ПОКРЕНЕ.⁴⁰⁵

Ле Корбизје и Соњије/Амеде Озенфан,
Ка (новој[?]) архитектури ([1923/1982])

Начелан идеал *масовности* као једно од радикалних обележја модернизма, тема је раније приказана у раду, из визура референтних аутора типолошких и типолошких опредељења, који преиспитују *екстремне* модернистичких представа и концепата 'куће новог доба,' *нововременог стана*, дакле – *дома будућности* уопште. Принципијелна оријентација модернистички усмерених архитеката за *омасовљен приступ* у стамбеним питањима – резултира учвршћивањем концепта *колективног становања*, те следствено – и стратегијама за његово ширење и визирану доминацију – кроз експерименталне реализације генеричких стамбених насеља кондензованих, умногостручених стамбених густина. Јер, свеукупна област архитектонско–урбанистичког планирања и пројектовања, била је, и задуго остала, у *потпуности условљена Атинском повељом (CIAM IV, 1933)*, документом што је према Кенету Фремingtonу „наметнуо [...] и архитектури и урбанизму – преуске а обавезујуће концепције строгог функционалног зонирања уз искључив тип градског стамбеног објекта – у самој Повељи кодификованог као 'висок простран стамбени блок'. [...] [Те препоруке] имале су моћ Мојсијевих заповести и паралисале су веома успешно сва истраживања о другим облицима [стамбене] изградње.“⁴⁰⁶

Дубље истраживачки инертно и незаинтересовано, дакле – *некритичко инсистирање* архитеката–модерниста на концепту *концентрације садржаја*, омеђено је – с једне стране постулатом 'високог пространог стамбеног блока', а са друге – радикалним разарањем принципа *јединства изграђеног и*

⁴⁰⁵ Le Corbusier et Sonier/[Amédée Ozenfant], *Vers une architecture* (Paris: G. Crès et Cie., 1923), 9.

⁴⁰⁶ К. Фремington [1980/2004], *op. cit.*, 270. [курзив, А. М.]

слободног простора, односно, у пракси – начелом схематског распоређивања стамбених објеката у недиференцираном, идилично-парковском и/или шумском окружењу. Утемељено на анализи фактографије урбанистичких планова, индикативно је у том смислу тумачење Колина Роуа који модернистички град сматра *инверзијом традиционалних урбанитета*. Упоредо посматрана та два опречна приступа указују се „као алтернативно читање гешталт [Gestalt] дијаграма што илуструје колебање/флукуацију *објект–тло* феномена. Један је скоро потпуно бео, други скоро потпуно црн; један је нагомилавање чврстих тела у широко неупотребљеној празнини (“unmanipulated void”), други – нагомилавање празнина у широко неупотребљеним чврстим телима; и у оба случаја партерни ниво промовише сасвим другачију фигуралну категорију, у једном – *објект*, у другом – *простор*.⁴⁰⁷ *Наводна модернистичка промоција спољњег простора као исечка пространства* – према претходно приказаном – *варљива* је, будући да управо она *разара и структуру, и саму идеју града*, веома доследно и ефикасно кроз све његове нивое – почевши од *матричног*, преко *архитектонско–визуелно–амбијенталног*, закључно са *друштвеним, изричитим наметањем дисконинуитета*, у најосетљивијем градитељском домену – *склада и паритета* изграђених/слободних простора (Кастекс–Панере–Депол, Монео).

Паралелна, понешто модификована струјања модерности уочљива су у ставовима и деловњу архитекта Џорџа Хоуа (George Howe, 1886–1955). Дејвид Латербороу (David Leatherbarrow, 1953–) преноси изворно Хоуово тумачење принципа *континуитета* у тематици модерног становања (1939) – „Станоградњу не поимамо више као низ засебних зграда дуж улице, већ као обједињену заједницу. Тако да више ни не размишљамо о кућама као местима на којима се спава, храни и подиже породица, већ као о деловима просторних комплекса, местима у која се и улази и из којих се излази са људским достојанством – на посао, у игру или на учење.”⁴⁰⁸ Међутим, налик многим визионарским замислима, послужило је и ово становиште као еуфемизам за масивне неуспехе и унапред аболиране промашаје, и као оправдање разарања градских ткива до тада вековима традиционално профилисаних урбанитета. Некритички експлоатисан широм Европе и света, масовни концепт станоградње ‘унапређене’ у ‘просторне комплексе’ и следствени пројектантски архитектонско–урбанистички приступ питањима становања довео је убрзо до сличних негативних последица – неvezано и независно од *локација–попришта* бетонираних спаваоничких блокова.

Најтешње повезани, концепти стамбене масовности и индустријског обрта упућују на узрочно–последични низ који сажима Колин Роу (1975) – кроз „престанак смисленог уметничког стварања [архитектуре] и катастрофалан пад сваког вредносног смисла. Стандарди занатског рада нагло су

⁴⁰⁷ C. Rowe & F. Koetter, *The Collage City* (1978), *op. cit.*, 62. [курзив А. М.]

⁴⁰⁸ David Leatherbarrow, *Architecture Oriented Otherwise* (New York: Princeton Architectural Press, 2009), 246.

напуштени. Подбацио је колективни подухват. Друштво је постало атомизовано/разбијено, а појединац – отуђен. Уследио је раскид са осетљивошћу уз неизбежну последицу – трагичан раскол између [сфера] осећања и мишљења.⁴⁰⁹ Стога, подједнако независно и од поднебља настајања, и од друштвено–економских оквира изграђених *примера стамбене масовности* – кључне антагонизме модернизма, Анри Лефевр (1980) ишчитава из „простора [што је] – попут рада – постао парцијализован/делимичан [...] [те тиме –] *роба као било која друга*.“⁴¹⁰

Виђење Анрија Лефевра надовезује се дакако на *завршну фазу* индустријске револуције (отпочелу крајем осамнаестог века), када *квалитет* начелно занатски осмишљене производње бива неповратно – системски замењен *квантитетом* нижевредне масовне продукције. Парадоксалан – *ретроградни процес напретка* примећује и Николас Певснер, констатујући већ 1936. године како су „машине фабрикантима омогућиле да избаце на тржиште хиљаде мање вредних артикала уз исти утрошак новца и времена раније потребног за само један добро израђен предмет. Имитација материјала и погрешна техника завладале су читавом индустријом. Изучен занат, који је некад у време Чипендејла и Веџвуда био тако цењен, замењен је *механичком репродукцијом*.“⁴¹¹ Сагледани у том контексту, феномени – станоградње као подручја укрупњавања размере 'решавања стамбеног проблема' што је врхунио концептом масовности, те његовим оперативним модусом префабрикације делују као неминовности епохе. Руководећи се, међутим, Витгенштајновим (Ludwig Wittgenstein, 1889–1951) начелним упозорењем о људској површности, што спречава да се допре до сржи проблема, јер „знаци питања не смештају се довољно дубоко“⁴¹² наредни део истраживања, *постављајући знаке питања довољно дубоко* настоји да расветли пројектантске мотиве и потоња теоријска полазишта модернистичких приступа, те њихове критичко–аналитичке капацитете – револуционисано заснованих, контрадикторних приступа архитектури. Напоредо са увидом у настанак и развој ригорозно прочишћених архитектонских концепата – у садејству и поређењу са следствено новим и другачијим улогама архитектуре, па самим тим и архитеката – тежња је предметне студије и да буду преиспитана стварна достигнућа *новоустановљених* градитељских принципа.

---

⁴⁰⁹ “At some moment in time there occurred a cessation of meaningful artistic production and a catastrophic decline in all sense of value. Standards of craftsmanship were abruptly terminated. Collective endeavour declined. Society became atomised and the individual alienated. Disassociation of sensibility ensued and tragic schism between feeling and thinking was the inevitable result.” Colin Rowe, “Foreword” in Rob Krier, *Urban Space* (London: Academy Editions, [1975]/1979), 7.

⁴¹⁰ Henri Lefebvre, *State, Space, World – Selected Essays*. [The excerpts taken from two chapters of Lefebvre’s 1980 book « *Une pensée devenue monde: Faut-il abandonner Marx?* »] (Minneapolis: University of Minnesota Press, [1980]/2009), 214. [курзив, А. М.]

⁴¹¹ [Nikolaus Pevsner, *Pioneers of the Modern Movement from William Morris to Walter Gropius* (London: Faber and Faber, 1936)], Николаус Певснер, *Пионери модерног обликовања од Мориса до Гропијуса* (Загреб: Графички завод Хрватске, 1990) [лат], 6. Превод с хрватског, А. Мокрањац, [курзив, А. М.]

⁴¹² Петер М. С. Хекер (Peter Michael Stephan Hacker), „О човековој природи – оглед о Витгенштајну“, у *Велики филозофи*, ур. Фредерик Рафаел (Frederic Raphael) и Реј Монк (Ray Monk), (Београд: Дерета (1997/2004), (294–324) 295. [лат] [превод мр Растко Јовановић, цитат преузет из *Culture and Value*, [ур] G. H. Von Wright [у сарадњи са] H. Nyman [превод на енглески] P. Winch (Oxford: Blackwell, 1980), 62]

2.1. Генеза настанка теоријских претпоставки концепата стамбене масовности и отвореног плана – планетарни ниво

*Модерна архитектура није настала [само] из потраге за искључиво практичним решавањем [умножених] модерних проблема, него – и из незадовољства површном/испразном, неорганском лепотом унапред предодређених архитектонских елемената и [клишетираних] украса.*⁴¹³

Џорџ Хоу (1939), цитат Вилјема Кертиса,

Modern architecture since 1900 (1982)

Теоријско архитектонско–урбанистичко наслеђе, утицајно почетком двадесетог века, темељи се, у најсажетијем – на пет кључних извора. Почевши од архитектонског свезнања Ежен–Емануелових Виоле–ле–Дикових (Eugène-Emmanuel Viollet-le-Duc, 1814–1879) *Разговора о архитектури*⁴¹⁴, затим *Уметничког обликовања градова*⁴¹⁵ Камила Зитеа и *Историје архитектуре*⁴¹⁶ Огиста Шоазија (Auguste Choisy, 1841–1909), до трагачко–експерименталнијег правца – *Вртних градова сутрашњице*⁴¹⁷ (1902), Ебенезера Хауарда (Ebenezer Howard, 1850–1928), и *Индустријског града*⁴¹⁸ (1918) Тонија Гарнијеа (Tony Garnier, 1869–1948). Систематична разматрања античке грчке архитектуре и цивилизације Ле Дика и Шоазија – оставила су трајан траг и у Ле Корбизјеовом приступу архитектури, посебно на плану *темељног тумачења изворних архитектонских принципа погодних за стварање нове архитектуре*⁴¹⁹. Ричард Ален Етлин (Richard Allan Etlin, 1947–)⁴²⁰, професор емеритус (School of Architecture, Planning and Preservation, University of Maryland, USA) примећује да су се и за „Шоазија и за Ле Корбизјеа подједнако – суштинске поуке о бити архитектуре могле пронаћи на Перикловом Акропољу [...]. Кроз наглашавање поука античке Грчке, *Vers une architecture [Ка [(Иправој)] архитектури]* може се сматрати завршним текстом дуге деветнаестовековне традиције француског хеленизма у архитектури. Но, тај утицај није тек забележен

⁴¹³ William J. R. Curtis, *Modern architecture since 1900* (New Jersey: Prentice-Hall, Inc., 1983) [Originally published 1982], 158.

⁴¹⁴ Eugène-Emmanuel Viollet-le-Duc, *[Les] Entretiens sur l'Architecture* (Paris : A. Morel et Cie Éditeurs [rue Bonaparte 13], 1863–1871). <http://hdl.handle.net/2027/ncsl.ark:/13960/t2c82wz6r> приступљено 10. јануара 2015.

⁴¹⁵ К. Зитеа, *Уметничко обликовање градова* (Београд [1889/1967]), *op. cit.* [C. Sitte, *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen [City Planning According to Artistic Principles]* (Vienna: Verlag von Carl Graeser, 1889)].

⁴¹⁶ Auguste Choisy, *[L'] Histoire de l'architecture [deux volumes]* (Paris : Gauthier-Villars, 1899).

⁴¹⁷ Ebenezer Howard, *[The] Garden Cities of Tomorrow* (London: Swan Sonnenschein & Co., Ltd. [Paternoster Square], 1902) <http://www.archive.org/details/gardencitiesoftomorrow> Приступ 2. мај 2016. [Првобитан наслов био је Ebenezer Howard, *Tomorrow: A Peaceful Path to Real Reform* (London: Swan Sonnenschein & Co., Ltd, 1898). https://en.wikipedia.org/wiki/Garden_Cities_of_Tomorrow Приступ 2. мај 2016.]

⁴¹⁸ Tony Garnier, *Une Cité Industrielle: Etude pour la construction des villes [Tony Garnier, ancien pensionnaire de l'Académie de France à Rome, Architecte à Lyon]* (Paris : Auguste Vincent, Libraire-Éditeur, 1917–1918).

⁴¹⁹ Richard A. Etlin, “Le Corbusier, Choisy and French Hellenism: The Search for a New Architecture”, *Art Bulletin*, 692, 1987 (264–278), 265–266.

⁴²⁰ <https://umd.academia.edu/RichardEtlin/CurriculumVitae> Приступ 12. април 2018.

писаном речју, већ је надахнуо пројекте Ле Корбизјеових авангардних вила касних 1920-их, и остао водећа снага током развоја Ле Корбизјеове архитектуре све до његове смрти, 1965. године.⁴²¹

Једнако упитно остаје такође и лекорбизјанско потцењивање и стављање ван снаге студиозних и опсежних сагледавања Хауарда, Гарнијеа, а у многом и Зитеа, на темељима и/или асимптотама чијих истраживања – модернизам, те и Ле Корбизјеов – заправо настаје. Изворни је став Ебенезера Хауарда „да свака генерација треба да гради саобразно сопственим потребама; и није више у природи ствари да човек мора да настави да обитава у старим пределима јер су његови преци тамо живели [...]. Једноставно питање са којим се треба суочити, и то одлучно, јесте – могу ли се постићи бољи резултати почињући од *смелог плана на релативно нетакнутом тлу*, него настојањима да се наши стари градови прилагоде нашим новијим и [све] вишим потребама?“⁴²² Хауардов компромисни приступ – споја добробити градског и сеоског живота, замишљен да постане „нова парадигма сателитског града окруженог зеленим појасом [...], пројектованог да ограничи даљи зракаст раст“⁴²³ те и ширење града – изродио се међутим, како запажа Кенет Фремpton – у масовно умножавање предграђа широм Планете. Идеологија вртног града Ебенезера Хауарда, постаће и „званична политика послератне британске социјалистичке владе [која] је започела програм *ванурбане градске изградње* (“ex-urban town building”), што је била срж њене политике социјалне државе [...] (1946–1975).“⁴²⁴ Испоставило се то као безмало *перманентно отворен конкурс – некритичке градње префабрикованих стамбених насеља*.

Куриозитет више што дубље повезује идејног творца *Вртног града* – Хауарда и *спроводиоца Јединице становања/Озареног града*, Ле Корбизјеа – јесте специфичан, циљани облик мржње према граду. Кроз сублимацију Коридона Смита (Korydon Smith)⁴²⁵, професора архитектуре, о томе како је Хауард „не само мрзео неправде и грешке града, већ је мрзео и град сâм [као такав], сматрајући потпуним злом и увредом природе то што [град омогућава да се] толики број људи налази на гомили [...] [те да је Хауардов] рецепт за очување људи, значио истовремено – уништење града“⁴²⁶ – назире се и Ле Корбизјеово зазирање од постојећих, наслеђених традиционалних градских средина. Хауард у прилог иде уочавање кључно битног друштвено–просторног момента, промаклог свој архитектонско–урбанистичкој теорији и пракси наредног периода. „Град [по мери човека] и зелени појас, у њиховој целини требало би *стално да контролише стручна управа* [...] како би *спречила спекулације* и

⁴²¹ R. A. Etlin, “Le Corbusier, Choisy and French Hellenism: The Search for a New Architecture”, *op. cit.* (1987), 266.

⁴²² E. Howard, *Garden Cities of Tomorrow* (London: Swan Sonnenschein & Co., Ltd., 1902), *op. cit.*, 133–134. [курзив, А. М.]

⁴²³ Kenneth Frampton, *The Evolution of the 20th Century Architecture: A Synoptic Account* (New York: Springer Wien, 2007), 10.

⁴²⁴ K. Frampton, *The Evolution of the 20th Century Architecture: A Synoptic Account* (2007), *ibid.*, 10. [курзив, А. М.]

⁴²⁵ Професор и шеф катедре за архитектуру Универзитета у Бафалу, Факултета за Архитектуру и планирање (chaire of architecture at University at Buffalo, School of Architecture and Planning) <http://ap.buffalo.edu/People/faculty.host.html/content/shared/ap/students-faculty-alumni/faculty/Smith.detail.html> Приступ, 6. јун 2017.

⁴²⁶ Korydon Smith, *Introducing Architectural Theory – Debating a Discipline* (New York: Routledge, 2012), 292.

претпостављане нерационалне промене у коришћењу земљишта, те и уклонила искушења повећања густине – [...] да их, дакле, спречи у томе да икад постану [пренасељени] градови.⁴²⁷

Издавајући архитектуру из њеног изворно градског контекста, а постулирајући је уједно – и као уметност, феномен емоција – изван и изнад питања градње – која ствари само одржава на окупу – Ле Корбизје и Соњије, алијас Амедеа Озенфана (Amédé Ozenfant, 1886–1966)⁴²⁸, у свом статутараном спису, 'Ка (новој) архитектури' (1923) – крајњом сврхом архитектуре сматрају то да нас она покреће. „Архитектонска емоција постоји када дело зазвучи у нама у складу са Универзумом чије законе слушамо, препознајемо и поштујемо. Када су одређене хармоније достигнуте – дело нас осваја. Архитектура је ствар 'хармонија, то је 'чиста творевине духа.'⁴²⁹ Три године пре објављене *Нове архитектуре*, тандем Ле Корбизје–Озенфан, инаугурирајући часописну ревију *L'Esprit Nouveau* (Нови дух, 1. октобар 1920), истиче своју нову платформу визуелности. „Неспорни темељ свих пластичних уметности [јесу] – облици које виде очи. Позитиван, објективан став; јасноћа штива, концептуална јасноћа; делање (l' « action »).⁴³⁰ Испод амблематичне илустрација квадрата, троугла и круга уписаних у три сукцесивна квадратна поља, исписан је подсетник архитектима да „архитектура нема ништа са 'стиловима'.⁴³¹ Уместо превазиђених стилова, три нове одреднице сугерирају – 1. волумен, 2. површину и 3. основу. Волумен, јер „архитектура је научна, тачна и величанствена игра – волумена спојених (под) светлошћу. [...] Волумен је обухваћен површином [...] [што је] издељена према линијама водиљама (« les directrices et les génératrices ») волумена, откривајући особеност тог самог волумена. [...] Основа (« le plan ») је стваралац (« le générateur »). Основа носи у себи суштину утиска (« l'essence de la sensation »).⁴³² Подсетимо ипак – револуционарност прочишћене кубичне/призматичне архитектонске форме – омогућена је примарно увозом–цитатом равног крова из топлијих, сувих климата, у ком таква кровна површина има функцију сакупљања и чувања кишнице (цистерне), што је традиционалан начин градње кућа медитерана, почевши од древног Крита (трећи и други миленијум пре наше ере)⁴³³, и потоњег блиског истока⁴³⁴.

Према Валтеру Гропијусу, творцу Баухауса (*Staatliches Bauhaus*, Вајмар, 1919–1933, Берлин), нове концепције грађевина и грађења – засноване на реалности – дугују много систематским техничким побољшањима

⁴²⁷ K. Smith, *Introducing Architectural Theory – Debating a Discipline* (2012), 292. [курзив, А. М.]

⁴²⁸ Ле Корбизје и Амедеа Озенфан, творци су пост–кубистичког покрета пуризам (1918–1926).

<https://www.larousse.fr/encyclopedie/peinture/purisme/153987> Приступ, 26. јун 2017.

⁴²⁹ Le Corbusier[–Saugnier [Charles–Édouard Jeanneret et Amédé Ozenfant], *Vers une architecture* (Paris: G. Crès et Cie, 1923)]/ *Towards a New Architecture* (New York: Dover Publications, inc, [1931]/1986), 19.

⁴³⁰ Le Corbusier et Pierre Jeanneret, *Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (Zurich : Willy Boesiger, 1935) [« Introduction et textes par Le Corbusier» (Увод и текстови, Ле Корбизје)], 33.

⁴³¹ Le Corbusier et P. Jeanneret, *Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 33.

⁴³² Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 33.

⁴³³ А. Мокрањац, *Антологија Архитектуре и Цивилизације* (2012), *op. cit.*, 91–95.

⁴³⁴ „А сутрадан [...] изиђе Петар на равни кров дома да се помоли Богу око шсетог часа.“, *Свето Писмо, Нови Завет Господа нашег Исуса Христа* (Свети архијерјски Синод Српске православне цркве: Београд, 1984) „Дела апостолска“ 10:9, 252.

челика и бетона, све прецизнијим прорачунима носивости (на притисак, затезање и торзију) који су практично омогућили сублимацију носеће конструкције, а то је, „заузврат, природно водило до поступно све смелијих (тојест – већих) отварања спољњих зидова, што је допустило да просторије буду боље осветљене.“⁴³⁵ Истом логиком, Гропијус заговара и напуштање традиционалних, вертикалних прозора који су постепено уступали место „непрекидном хоризонталном прозорском крилу – са даљом потподелом танким челичним носачима – својственом Новој Архитектури. Затим, као непосредни резултат растуће надмоћи шупљина над чврстим деловима – стакло поприма све већу важност. Његова светлуцајућа нематеријалност, и начин на који делује да лебди бестежински између зидова као ваздух, додаје призив радости нашим модерним домовима.“⁴³⁶ Трајним решењем за све 'пропусте' дотадашњих косих кровова, Гропијус сматра равне кровове и систематизује шест њихових преимућстава. Почевши од 1) истоветне количине светла у просторијама последњег спрата у поређењу са раније скученим атикама; преко 2) избегавања дрвених греда, често најслабијих пожарних места; затим 3) могућности претварања крова зграде у сунчану лођу, отворен гимнастички простор или дечје игралиште. Даље предности равних кровова су 4) једноставније могућности каснијих додавања додатних спратова, и/или нових крила зграде; 5) равне површи елиминисале су 'непотребне косе кровне површине' – изложене ветру и осталим атмосферским утицајима те смањивали потребе за њиховим поправкама; и на крају 6) постали су сувишни, те и изостављани – висећи олуци, олучне цеви и остали лимени делови подложни брзом пропадању.

Иако је тежиште, Валтера Гропијуса у његовим позније бележеним освртима *The New Architecture and the Bauhaus* (1965) – преваходно на техничким и оперативним аспектима нових градитељских приступа, он такође наводи да је „Нова Архитектура мост што обједињује супротне половине мисли – да их додели јединственој, заокруженој области пројектовања. [...] Јер, док је грађевина само ствар метода и материјала – архитектура подразумева владање простором.“⁴³⁷ Чињеница је међутим, да узвишена, инспиративна питања *уметности, Универзума и његових законитости, хармонија и чисте творевине духа*, губе своје место у ближим разматрањима *граничне теме архитектуре колективног становања*, тако да их више не помињу ни ауторски тим Ле Корбизје–Озенфан, нити пак Гропијус. Напротив, *лекорбизјанско-озенфановска* досетка – аналогија–позајмца из транспортне индустрије (аутомобилске, бродске – линијских, путничких пловидби/крузера – до авионске...) према којој је кућа „машина за становање“⁴³⁸, образлаже се низом нових погодности – „купатила, сунца, топле воде, хладне воде, грејања по вољи, чувања хране,

⁴³⁵ Walter Gropius, *The New Architecture and the Bauhaus* (Massachusetts: The MIT Press, [1965/1971] [Fourth Printing], 26.

⁴³⁶ W. Gropius, *The New Architecture and the Bauhaus* ([1965/1971], *op. cit.*, 29.

⁴³⁷ W. Gropius, [1965/1971], *ibid.*, 23–24.

⁴³⁸ Le Corbusier[–Saugnier (Ch.-É. Jeanneret et A. Ozenfant), *Vers une architecture* (1923), 73], *Towards a New Architecture* (New York: Dover Publications, inc, [1931/1986], *op. cit.*, 95.

хигијене, лепоте у смислу добре пропорције. Фотеља је машина за седење, и тако редом.⁴³⁹ Искрено сматрајући *пароброд првом фазом у организовању света у складу с новим духом времена*⁴⁴⁰, Ле Корбизје и Озенфан остају опчињени дивљењем 'силама природе' те „величанственим решењима [пароброда] проистеклим из јасно утврђених проблема.“⁴⁴¹ Уздизањем сопственог, текућег доба 'моћних напора што је направило огроман корак напред', том 'новом концепту' супротстављено је свеукупно дотадашње „лењо поштовање традиције; ограниченост уобичајених концепција.“⁴⁴² Апотеозу нове машинске ере аутори крунишу усхитом – „машине ће довести до *новог поретка рада и слободног времена* [стога] целокупни градови морају бити изграђени или реконструисани како би се обезбедио минимум удобности.“⁴⁴³

Дискрепанција између, с једне стране – нестабилности друштва, а са друге – „хармоније руковођене економијом и условљене физичким потребама“⁴⁴⁴, у лекорбизијанско–озенфановској перспективи управо је *најплодније будуће тло архитектуре*. Јер, друштву, наима – треба у потпуности *обезбедити удобност* како се не би „*сломило* под конфузијом изазваном педесетогодишњим напретком што је променио лице света више него што су то учинили последњих шест векова.“⁴⁴⁵ Традиционална архитектура, међутим, њихов је став – немоћна је на том плану. Неопходно је стога њено *радикално преструктурирање*, уз пактирање са новом победничком силом у успону. 'Свет машина' – Ле Корбизјеа и Озенфана – у дослуху је са 'законима природе'. Сваком напретку и добробити подобне, „*творевине механичке технике, организми су што теже чистом функционисању и поштују исте еволутивне законе као и објекти у природи који побуђују наше дивљење*.“⁴⁴⁶

Широком спектру 'најсветлије, прогресивне стамбене будућности', међутим – *нужне су извесне жртве*. Увиђајући да се „*равнотежа друштва своди на питање изградње [...]* [Ле Корбизје и Озенфан] закључују са [према њима] оправданим алтернативама – *Архитектура или Револуција*.“⁴⁴⁷ Иако је помињање 'револуције' циљало на претњу скривеног беса најниже ранжираних градских слојева који нису били у могућности да реше своје стамбено питање, и тај исказ крије типичан лекорбизијански амбигуитет. Потврда претпоставке ишчитава се само неку страну раније у *обећању–претњи* да „*кућа више неће бити* та чврсто изграђена ствар која покушава да пркоси времену и пропадању, а што је скуп луксуз којим се може показати богатство; она *више неће бити* архаична целина, мукотрпно укореењена

⁴³⁹ Le Corbusier[–Saugnier] (1923), *Towards a New Architecture* ([1931/1986), *ibid.*, 95.

⁴⁴⁰ Le Corbusier[–Saugnier], (1923), [1931/1986), *ibid.*, 103.

⁴⁴¹ Le Corbusier[–Saugnier], (1923), [1931/1986), *ibid.*, 103.

⁴⁴² Le Corbusier[–Saugnier], (1923), [1931/1986), *ibid.*, 103.

⁴⁴³ Le Corbusier[–Saugnier], (1923), [1931/1986), *ibid.*, 101. [курзив, А. М.]

⁴⁴⁴ Le Corbusier[–Saugnier], (1923), [1931/1986), *ibid.*, 102. [изворни курзив]

⁴⁴⁵ Le Corbusier[–Saugnier], (1923), [1931/1986), *ibid.*, 101.

⁴⁴⁶ Le Corbusier[–Saugnier], (1923), [1931/1986), *ibid.*, 102. [курзив, А. М.]

⁴⁴⁷ Le Corbusier[–Saugnier], (1923), [1931/1986), *ibid.*, 265. [изворни курзив]

у тло дубоким темељима, изграђена 'чврста и снажна', предмет преданости на који се дуго усредсређивао култ породице и расе.⁴⁴⁸ Бит пророчки обећане револуције је у њеној пројектантској задатости – Ле Корбизје је заправо покреће (свесно или подсвесно?), намерен да сруши дотадашње, 'превазиђене' култове породице и расе.

Усредсређујући се на иницијалне пројектантске мотиве, чиниоце и носиоце модернизма у станоградњи што су га профилисали и стварали – наредним сегментом рада, настојаћемо да освртима, од најранијих до завршних пројеката и реализација станоградње, Ле Корбизјеа, као аутора без формалне дипломе, са архитектором Пјером Жанереом (Pierre Jeanneret, 1896–1967) – прикажемо развојни ток њиховог сведено–упрошћеног, прочишћаваног, изнова и изнова поједностављиваног, 'модерног' приступа проблематици пребивања/стана/дома, којим су аутори циљали његово што лакше распрострањивање и достизање – еталона добитног паритета јевтиноћа–ефикасност. Највише захваљујући својеврсној континуираној Ле Корбизјеовој кампањи, његовој предузимљивости, способностима и расположењу да се непрекидно обраћа јавности – дакле, стратешко–маркетиншким тактикама – тај рудиментарно упрошћен поступак пројектовања и градње – постаће широм света радо и безусловно прихватан како од стране финансијских политика и надлежних институција, тако и од самих урбаниста–планера и архитеката. Насилни аспекти лекорбизјанског израза, међутим – нису тек својство његове архитектуре, већ – и сваког његовог говорног и/или писаног дискурса. Омасовивши се и – практично преплављујући и прекодирајући крајолике, од почетно сеоских, до убрзо и – мета–градских средина, уз понеки интермецо знаменитих, појединачних, изнимних индивидуалних кућа–вила имућне клијентеле – Ле Корбизјеов и Жанереов образац брзе–јевтине–огољене градње – потрешће све дотадашње темељне вредности и представе о архитектури. Почевши од система *Dorm-ino* (1915–1920), и ливено–бетонских радничких кућа за Трој (Troyes, 1919) преко кућа Монол (« *Maison Monol* »), и куће Ситроан (« *Citrohan* », 1920), те потоње Виле Савој (1928–1931) у Поасију, потом убрзо и урбанистичких захвата већих размера у концепту укидања традиционалне улице у 'Савременом граду за три милиона становника' (1922) и колективним зградама–вилама, затим паришким *Планом суседства* (« *Plan Voisin de Paris* », 1925), те пројектом и нешто касније реализованим Павиљоном Новог духа у Паризу (« *Pavillon de l'Esprit Noveuax* » Paris, 1925) – конституишу се постепено, из равни саме оперативне градитељске праксе – принципи што ће узрасти у (временом – до данас гласовитих) унифицирајућих 'пет тачака' Нове архитектуре. Изворно потписани као заједнички исказ Ле Корбизјеа и Пјера Жанереа, у ери свеопштег скраћивања и површног ревидирања прошлости под претњом су да заврше – као искључиво Ле Корбизјеово завештање. Иако готово дословна илустрација манифеста Пет тачака нове архитектуре, Вила Савој у Поасију (« *La villa Savoye* », Poissy 1928/1929–1930/1931) Ле Корбизјеа и

---

⁴⁴⁸ Le Corbusier[–Saugnier], (1923), [1931/1986], *ibid.*, 237–263. [курзив, А. М.]

Пјера Жанереа – заокрет је – искорак ка ексклузивној клијентели. Потом, практично свим слојевима друштва намењене верзије пројекта 'Озареног града' (« (La) Ville Radieuse », 1930), прво је отворено постулирање *архитектуре без локације*, односно, у традиционалном сзначењу – *анти-архитектуре*.

Коначно, као сублимат–епилог свих ранијих пројеката и реализација Ле Корбизјеа са Пјером Жанереом, размотрићемо и Ле Корбизјеову марсејску 'Јединицу становања' (L' « Unité d'habitation de grandeur conforme », Marseille, 1945/1947–1949/1952), будући да је тај *мегаобјект* – дословна примена обрасца задатог Атинском повељом (1933) – прокламован као *стамбени прототип* будућности – то заиста и постао, у трајању од више деценија. Као таква, 'Јединица становања', попримила је и сама „моћ Мојсијевих заповести“⁴⁴⁹. Проучавана, делимично интерпретирана, но изнад свега пројектима варирана у пракси бројних модернистичких архитеката, све до завршних деценија двадесетог века, тек изнимно је – и *критички сагледавана*.

2.1.1. Систем *Dom-ino*⁴⁵⁰ (1915–1929) за реконструкцију фламанских села

Анализирајући доступну грађу о дотадашњем ратом уништеном локалном фландријском градитељству, Ле Корбизје и Пјекр Жанере закључили су да је тамошња традиционална кућа, заправо – „кућа од стакла (Брисел, Лувен, Анвер), као и да је архитектура фламанске ренесансе била – укратко – такве смелости да је сасвим добро могла да послужи као охрабрење за нову архитектуру армираног бетона.“⁴⁵¹ Најранији концепт стандардизованог, скелетног стамбеног система – *Dom-ino* – независног од распореда и намене површина будућих индивидуалних кућа, одговор је, дакле – Ле Корбизјеа и Жанереа на конкретан задатак и веома специфичну локацију. Сачињен од три међуспратне плоче – партерне на темељима–самцима испод армирано–бетонских стубова, спратне и завршне кровне, пројект је осмишљен (1914) за потребе реконструкције почетком Првог светског рата уништених фламанских села. Међутим, систем *Dom-ino* бива примењен тек 1929. године – после петнаестогодишњег експеримента усавршавања детаља спојева носећих армирано–бетонских стубова, самог ливења међуспратних плоча без оплоте, и степеништа. Техничко предузеће испоручивало је у све крајеве Фландрије конструктивне елементе потребне за градњу, на захтев архитекте, урбаниста или клијента, док је 'сестринска' компанија производила и допремала остале потребне делове куће „све што се могло фабрички произвести у великим серијама, према стандардизованим мерама [...] [-] прозоре, врата, стандардне етажере и полице што су служили као плакари, ормари или намештај и чинили делове преграда [простора].“⁴⁵² Техничко упутство–осврт на начин *склапања-градње* кућа система *Dom-ino*, као велика и добро чувана тајна заната – не спомиње ни термичку заштиту, нити решење одводњавања последње, кровне плоче од кише, нити

⁴⁴⁹ К. Фремптон [1980/2004], *op. cit.*, 270.

⁴⁵⁰ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (Zurich : W. Boesiger et O. Stonorov [1930/] 1935), 23–26.

⁴⁵¹ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 26.

⁴⁵² Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 23–24.

постизање њене водоотпорности код топљења снега. Завршни визуелни аспект своје интервенције аутори пројекта-патента *Dom-ino* кућа препустили су самом техничком поступку, за који су сматрали да ће, упркос њиховом крајње *личном приступу* – унети *принципијелно градитељско јединство*, уз претпоставку да би то реконструисаним селима требало да обезбеди – 'архитектонску сигурност'. Услед интересовања које експеримент *Dom-ino* побуђује већ 1915. године за евентуалну реконструкцију земљотресом опустошене Сицилије, послужио је и као предлог за најранија размишљања Ле Корбизјеа и Пјера Жанереа – *о несумњивом „предстојећем доласку интернационалне архитектуре*."⁴⁵³

Dom-ino ефект, илустрација је и једног од највиталнијих, *неписаних правила модернизма*, оличеног у конкретним пројектима, дакле – самој *пракси као извору потоњих теоретизација* што тек потом постају ослонац будућим пројектантским замислима и остварењима. Међутим, пречесто и њихов – готов образац. Примери истоветног принципа очигити су и у свим наредним пројектима и реализацијама ефикасне сарадње Ле Корбизјеа и његовог рођака, архитекта Пјера Жанереа, с којим 1910. године Ле Корбизје и отпочиње деловање у архитектури, док 'самостално' – односно радећи са архитектонским тимовима променљивих састава – наступа тек од 1938/1939. године. Жак Збриљио (Jacques Sbriglio) напомиње да ће двојица архитеката сарађивати све до 1939. године, „пре него што се буду поново састали 1951. године за пројект Чандигара."⁴⁵⁴ Три прва тома сабраних дела⁴⁵⁵, сведоче непобитно о степену коауторства, будући да Ле Корбизје сâм, у њиховим насловима равноправно наводи као ауторе – себе и Пјера Жанереа.

2.1.2. Серијске радничке куће – 'Куће великог бетона' у Троју

**(« (Les) Maisons de gros béton », Le Vouldy, Troyes (France), 1919)
и серијска 'Кућа Монол' (« (La) Maison Monol », 1920)**

Наратор *сабраних радова*, својих и Пјера Жанереа, Ле Корбизје о реализацији серијских радничких једносратница, за француски градић Трој (1919), бележи да су те куће – 'Куће великог бетона' (« Maisons de gros béton ») низане обострано дуж улице – подизане за три дана, излазећи из оплате налик комаду ливеног гвожђа. Но, тако настајали 'објекти', ливени одозго (попут флаша пуњених течним цементом), заправо призматични исечци/цитати традиционалних кућа, услед 'неозбиљности' новог поступка – наилазили су на *револт* и *неверицу* (стручњака и јавног мњења, готово подједнако). Јер, дотадашње куће – стрмих кровова, са лукарнама, овоидним кровним прозорима и мансардним просторима, грађене су током године дана. Ле Корбизје је, напротив, био – управо опчињен „великим достигнућем модерне архитектуре

⁴⁵³ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 26.

⁴⁵⁴ Фуснота 4, Jacques Sbriglio, *Le Corusier: L'Unité d'Habitation de Marseille* (Marseille: Parenthèses, 2013), 47. <https://www.editions-parentheses.com/IMG>pdf>P27> Приступ 1. децембар 2018.

⁴⁵⁵ Le Corbusier, *Le Corbusier et Pierre Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (Zurich: Willy Boesiger, 1930); Le Corbusier, *Le Corbusier et Pierre Jeanneret – Œuvre complète, 1929–1934* [Vol. 2] (Zurich: Willy Boesiger, 1935); Le Corbusier, *Le Corbusier et Pierre Jeanneret – Œuvre complète, 1934–1938* [Vol. 3] (Zurich: Willy Boesiger, 1939).

[и њене] посебне естетике рођене непосредно из поступка [упрошћене градње].⁴⁵⁶ Економичност модерног градилишта, резултат обликовне редуције, те нове правоизводне задатости огољених равних зидних и кровних површина, деловала је на Ле Корбизјеа повратно – током процеса саме изградње, таквом снагом и до те мере 'прочишћујуће', да је од тога начини својеврстан слоган – „наш дух морамо да очистимо од романтичних паука.“⁴⁵⁷

Серијске једносратнице 'Монол', залученог крова по краћој страни издужене правоугаоне основе, будући такође намењене градњи у низу, распоређене су на оригиналним скицама – по четири, и једанаест јединица. Потоњим начином њиховог постављања на терен – што је вернији опис предузетог поступка – уместо решавања урбанистичке диспозиције – дакле, изостављајући потпуно важну пројектантску фазу, задале су и питање парцелације – на радикално нов начин. Парцеле су, очито предвиђане према габариту типске куће, уместо да кућа израсте из логике локално-искуствене поделе на самом терену. Обесмишљена је тиме – бит локације. Такав ход уназад није забрињавао Ле Корбизјеа, обузетог 'вишим идеалима'. Њему својственим декретским полетом, везано за низове кућа 'Монол', он тврди „[ј]единство конструктивних елемента гаранција је лепоте. Разноликост потребна архитектонској целини обезбеђена је стамбеном групацијом што води великим диспозицијама – стварном ритму архитектуре. Добро парцелисано и изграђено село одаје утисак смирености, реда, чистоће, неминовно намеће дисциплину становницима.“⁴⁵⁸ Сврха 'смирености–реда–чистоће' амбијента сеоског стамбеног фонда је у дисциплиновању становника, чиме са тачке гледишта Ле Корбизјеа и Амедеа Озенфана – архитектура активно предупређује револуцију (*Архитектура или Револуција*⁴⁵⁹).

2.1.3. Прва (серијска) кућа са кровном баштом – 'Ситроан' (« *Citrohan* », 1920)

Угледни пример почетног концепта прве серијске кућице са 'кровном баштом', 'Ситроан', насталог 1920. године, из пера самог Ле Корбизјеа, био је „мали кошер ресторан у центру Париза; постоји бар (цинк (« *le zinc* »)), кухиња у дну; поткровље пресеца на двоје висину локала; предњи део гледа ка улици. Неког лепог дана – откривамо све то, и примећујемо да су ту присутни докази – читавог једног архитектонског механизма који може да одговара [и] организацији куће [...]“⁴⁶⁰ Опажен ефект пуне, двоструке висине малог ресторанског дела – постаће отад постаће отад *интегралан део* и *обележје* свих будућих Ле Корбизјеових архитектонских замисли. Управо простран, двоетажни волумен целодневног боравка постаје једно од подразумеваних неписаних правила модерног становања услед „благодети великих

⁴⁵⁶ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 29.

⁴⁵⁷ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 29.

⁴⁵⁸ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 30.

⁴⁵⁹ Le Corbusier[-Saugnier], (1923), [1931/1986], *ibid.*, 265. [изворни курзив]

⁴⁶⁰ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 31.

димензија и велике кубатуре ваздуха у приливу светлости [...] са уоколо придодатим одељцима намењеним функцијама краћег трајања [...]“⁴⁶¹, дакле – управо свим осталим стамбеним садржајима. Међутим, колико год потом разрађен и примењиван у Ле Корбизјеовим и Жанереовим пројектима и реализацијама колективног становања, *дневни боравак двоструке спратне висине* (око пет метара укупне висине, на понеким скицама тек 4.60 метара) – било услед оштријег климата (примера ради, у нашој, средње-континенталној климатској зони у то доба – оштрих зима), или полседицом скромнијих економских прилика, дакле, у највећем броју случајева изван Француске – никад није угледао светлост дана.

Каснијом разрадом Ле Корбизјеа и Пјера Жанереа, за Јесењи паришки салон (1922), када је била изложена и гипсана макета серијске кућице 'Ситроан' – задржан је и висински простран дневни боравак као и првобитно, попречно ослањање по дужим странама једноставне правоугаоне основе уз стандардизовану, серијску конструкцију, међуспратне плоче истог модула, степеништа... све до система фабричких растер-прозора. Цела грађевина, међутим, подигнута је на стубове, који се, према Ле Корбизјеу, *управо ту* – „појављују први пут. Чему урањати кућу у тло, кад се већ она, напротив, може подићи изнад тла и тако потпуно повратити сво [заузето] земљиште?“⁴⁶² Међутим, кад је реч о првој кровној башти кућице 'Ситроан' – слободан део равног крова означен је у цртежу као простор за сунчање (« solarium »⁴⁶³), те је заправо посреди веома редукована башта (« jardin ») – *жардињерског типа* (« jardinière »).

Потакнути и учтворострученим ценама у грађевинарству, Ле Корбизје и Пјер Жанере дошли су на идеју да треба преполовити с једне стране – пређашње, уврежене архитектонске назоре, а – уједно и кубатуру кућа, правдајући ту двојаку редукацију тиме да сама пропорција као таква – обезбеђује *естетски момент/лепоту*, која не може бити доведен/доведена у питање. Сходно томе – не треба се ни стидети живота у кући без стрмих кровова, кући – глатких зидова и прозора налик фабричким, будући да се заузврат може бити поносан на „поседовање куће практичне као сопствена писаћа машина.“⁴⁶⁴ Серијска кућа 'Ситроан', добила је назив – открива Ле Корбизје (1922) – као омен Citroëna, „кућа попут аутомобила, замишљена и уређена као омнибус или бродска кабина. [...] Мора се [...] размотрити кућа као машина за становање или као алатка.“⁴⁶⁵ Аутори су дакако – свесни предуслова омасовљења и успешности таквих, 'савршено уређених зграда', неопходно је пре свега – да станари *прилагоде свој менталитет*, како би се „покорили притиску нужности. Прозори, [и] врата морају попримити своје ректифициковане величине; [и] вагони, [и] лимузине – доказали су

⁴⁶¹ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 150–156.

⁴⁶² Наведена су потом и преостала револуционарна решења – „кровна башта, изостанак кровног венца, подужни прозор, кућа [ју ваздуху]. И посебно, насупротив регионалистичким тежњама или уметничарењу 1900. године, [уведен је] тај категорички осећај чистоће, искрености, потпуне исповести, оданости. Ту новост донео је армирани бетон својим савршено чистим, начелним омотом што [...] открива – *пресудну речитост архитектонског волумена*.“ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 45.

⁴⁶³ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 31.

⁴⁶⁴ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 45.

⁴⁶⁵ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 45.

нам да човек пролази кроз ограничене отворе и да се [његово] место може прорачунати у квадратним сантиметрима; *криминално* је правити *ws-ee* од четири квадратна метра.⁴⁶⁶

Прва серијски произведена кућица са 'кровном' баштом, 'Ситроан', осмишљена 1920. године, изведена је 1925–1927, у штутгартској Вајсенхоф колонији (« *Colonie Weissenhof à Stuttgart* »), промовишући модерну тријаду носећих стубова – независне скелетне конструкције што је омогућила – функционално–организационо слободан распоред основе (« *Les pilotis – l'ossature indépendante – le plan libre* »⁴⁶⁷). Постала је заштитни знак и кључ свих даљих Ле Корбизјеових и Жанереових истраживања и реализација.

2.1.4. 'Савремен град за три милиона становника' (1922) и 'Колективне зграде–виле' (« *(Les) Immeubles–Villas* »)

Делује, међутим, да су мимо свих архитектонских настојања и прегнућа *сени могуће револуције непредвидљивог тока* – тихо прогониле, или пак – трајно мотивисале Ле Корбизјеа у походу ка све крупнијим размерама прекрајања и редефинисања 'осавремењених' стамбених тема. Непобитно сведочи о томе већ студија Ле Корбизјеа и Пјера Жанереа – 'Савремени град за три милиона становника' (« *Ville Contemporaine de 3 Millions d'Habitants* »). Хуморни контекст подухвата је у Ле Корбизјеу заправо – *нарученој 'фантазији'* за Урбану секцију парижког Јесењег салона 1922. године (« *la section urbaine du Salon d'Automne* »⁴⁶⁸). Уместо очекиваних уситњено–декоратерских пабирчења градских призора/урбане сценографије, Ле Корбизјеова и Жанереова фантазмагорија дотад невиђених размера, на њима битну тему *нове формуле становање*, залагала се за мега–структурне промене кроз – 'Колективне зграде–виле' (« *Immeubles–Villas* ») чији је сваки стан замишљен и промовисан као *индивидуална кућа са баштом у малом*. Пројектом предвиђену „затворену хелијску поделу“ (« *Lotissements fermés à alvéoles* »⁴⁶⁹) чинили су фасадно отворени, двоетажни 'баштенски' делови зграда ширине шест метара, смењивани са тро и по метарским затвореним застакљеним пољима, промењеног правца ослањања по дубини, задржаног на шест метара. Улица такође, подлеже неочекиваним трансформацијама – „удаљује се од кућа, дрвеће преплављује град; густина стамбених четврти остаје иста [...], али зграде расту у висину, уз знатно проширене видике.“⁴⁷⁰ Међутим, прави увид у мегаломански концепт даје тек репер километарске тркаће стазе – „на крову *зграде–виле* биће pista од хиљаду метара где се може трчати на ваздуху. Соларијуми [места за сунчање] омогућиће да се

⁴⁶⁶ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 46. [курзив, А. М.]

⁴⁶⁷ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 47.

⁴⁶⁸ „Једног јунског дана 1922, преуевши вођење урбане секције Јесењег салона, Марсел Темпорал [Marcel Temporal] предложио је Ле Корбизјеу да направи нешто за наредни новембарски салон: 'Урбана уметност то је продавница (бутик), рекламни знак од кованог гвожђа, улазна врта куће, улична фонтана, све што наше очи виде са плочника, итд. Направите нам дакле, неку лепу фантазију или нешто слично!', рекао је.“ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 34.

⁴⁶⁹ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 43.

⁴⁷⁰ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 41.

наставе добробити лети започетог сунчања.⁴⁷¹ Напореда, највероватније ни не помишљајући да би се та констатација могла односити и на његов *проседе*, Ле Корбизје самоуверено бележи како „велики градски потези могу ужасно да пате услед теоријског урбанизма са цртаће табле.“⁴⁷² [Илустрације 12 и 13]

Следећи своја лапидарна зајжања социо-економских кретања, у концепт *зграда-вила*, аутори су укључили и решавање дотад традиционално *изван архитектонског домена* као што је – подмиривање основних станарских потреба, односно – начини снабдевања колективних мега-објеката. „Криза послуге домаћинства неизбежна је друштвена чињеница што тражи организацију општих услуга. [...] Решење је, једноставно – брисање централних тржница/пијаца, увођење брзе намирница; устројене зградама-вилама – раскладно опремљене организације за прикупљање и разношење намирница замењују тржнице; прехранбене намирнице право из унутрашњости долазе до места потрошње. Тако би коначно могао да нестане заиста сраман парадокс централних тржница/пијаца великих градова.“⁴⁷³ Миленијумима усавршавањем и вековно усложњавањем обрасцу-матрици груписаног, централизованог снабдевања животним намирницама (нарочито), сред статусно и сталечно раслојеног, дакле и дисперзивног становања, Ле Корбизје и Жанере супротставили су *радикално инверзни приступ*. Ново *хипер-акумулирано, централизовано* становање, *сталешки неутрално* замишљено – пасивизирано је додатно местимичним, дисперзивним снабдевањем. Такав концепт – номинално хуманији, ризичан је дакако, на реалном, оперативном плану, почевши од тога што станаре ставља у положај зависности од снабдевача, све до рушења регулаторног механизма конкуренције, што се најлакше и очигледно одржава концентрацијом сродних трговачких садржаја.

Пројектантски напор задржавања станара у објекту, како би били – *заштићени од спољњег света* – очит је потом и у свим наредним, развјеним лекорбизјанским објектима колективног становања, интегрисаних 'унутрашњих улица', кровних башти/вежбалишта и других пратећих како виталних садржаја од снабдевања до дечјих обданишта, тако и мање битних подсадржаја. Заправо, ни по каквој евентуалној, непредвиђеној потреби – они се никад не би ни требало да излажу том (Ле Корбизјеу несхватљивом) *ризик*у изласка напоље. Један одишта у себе болесно затворен, *агорафобичан, intra muros* концепт, *par excellence* сублимираних одбрамбених поука средњовековља.

Насупрот матричној, унутарње тврђавско-бункерској мотивацији, Ле Корбизје, у пориву уобличавања *модерног осећања* наводи да је то „*дух геометрије, дух конструкције и синтезе*. Тачност и ред могући су нам, а напоран рад који нам је дао *средства реализације* – створио је и тај осећај који је *тежња, идеал, безобзирна тенденција, тиранска потреба* (« *une tendance impitoyable, un besoin tyranique* »). *Биће то*

⁴⁷¹ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 43.

⁴⁷² Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 41.

⁴⁷³ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 41–42.

страст века.⁴⁷⁴ Тиме што су већ и сами 'идеали' сврстани у домен *безобзирних тенденција* и *тиранских потреба*, те доведени заједно до нивоа *страсти века* – добијена је *унапред* и *битка против разума*. Уврстивши пак, у своје визије 'херојског програма спасавања света', посредоване *новом архитектуром*, између осталог и као *спектар средстава оправданих циљевима* – '*безобзирне тенденције*' и '*тиранске потребе*' као '*страсти века*', Ле Корбизје је заиста у духу предстојеће епохе најавио, ако не и – предсказао – како страхоте Другог светског рата тако и ужасе крхких примирја потом, једнако на снази.

2.1.5. 'Павиљон Новог духа' (« *Le Pavillon de l'Esprit Nouveau* », 1925) – првобитно изложбен, намењен колективној станоградњи Париза

Експериментална ћелија 'Павиљона новог духа' (« *Pavillon de l'Esprit Nouveau* »), предвиђена за део излагачких простора Међународне изложбе примењених уметности (« *l'Exposition Internationale des Arts Décoratifs* ») у Паризу (1925), према Ле Корбизјеовом писаном сведочанству – његова и Жанереова замисао, наишла је на скуп проблема и отпора, чак и стурчне, модернизму наклоњене јавности. „[Н]и новца, ни терена [а к томе] и забрана дирекције Изложбе за извођење [практично] обустављеног програма.⁴⁷⁵ Контекст, дакле упућује на *генерички пројект*, будући да су осим терена (и новца као и дозволе за реализацију) – извођачки планови били спремни. Надасве необична је и признање *надахнућа* за настанак Павиљона, пронађеног у „скелама подигнутим пред фасадама продавница Бон Маршеа (« *Magasins du Bon Marché* »), [што су се] према својим димензијама [испоставили сасвим] у складу са *тезом нове размере намењене градским здањима*. Делује да зграде треба што више да се удаље од улица, [а] како би простори постајали све пространији, грађевине треба да расту [и] у вис – да удвоструче, утроструче своју висину.⁴⁷⁶ Предвиђајући нове услове градње, Ле Корбизје и Жанере увидели су и да би дотадашњи архитектонски модул обичних станова, од три или четири метара висине требало такође да буде удвостручен како би достигао шест или седам метара висине.

Важан циљ програма 'Павиљона новог духа' Ле Корбизјеа и Жанереа био је да се у потпуности негира површно–декоративни аспект примењене уметности. Настојања аутора била су усмерена на доказивање да се „архитектура протеже од најмањег кућног опремног употребног предмета – све до улице, града, и надаље. Показати да индустрија ствара одабиром (кроз серију и стандардизацију) – чисте објекте. Потврдити вредност чистог уметничког дела. Показати радикалне промене и нове слободе у концепту градског становања омогућене армираним бетоном или челиком. Показати како стан може бити стандардизован да одговара потребама 'серијског' човека (« *d'un homme « de série »* »). Практична обитавајућа ћелија, удобна и лепа, истинска машина за становање, нагомилава се у велику колонију – у висину и у пространост.⁴⁷⁷

⁴⁷⁴ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 97. [курзив, А. М.]

⁴⁷⁵ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 98.

⁴⁷⁶ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 98.

⁴⁷⁷ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 98.

Упкос немалим неприликама, павиљонска пробна ћелија зграде–виле, изграђена је „у потпуности као да се налази на петнаест метара изнад тла. Апартаменти и висећи вртови.“⁴⁷⁸ Подигнута је, поред тога и ротонда са две велике диораме површине од по сто квадратних метара, као приказ претходног Ле Корбизјеовог и Жанереовог пројеката – 'Савременог града за три милиона становника' из 1922. године, и – 'Плана суседства' Париза што је предлагао формирање паришког пословног центра. Ле Корбизје преноси да је тадашњи државни министар лепих уметности, де Монзи (M. de Monzie) тражио уклањање „шест–метарских палисада које је дирекција Изложбе подигла око [павиљона] како би га склонила од погледа посетилаца. Мада је међунаеодни жири изложбе хтео да додели највиши откуп [управо том] павиљону, заменик председника успротивио се својим ветом, изјављујући да 'ту нема архитектуре' (мад а је при том био високо вредан човек, и сâм – велики авангардни архитект).“⁴⁷⁹

2.1.6. 'План суседства' Париза (« (Le) Plan Voisin de Paris », 1925)

Првобитни перспективни приказ Плана суседства Париза (« Plan Voisin de Paris », 1925) – заправо варијација исечка плана 'Савременог града за три милиона становника' (1922) – таквих је размера да су људи у њему назначени тек тачкицама. Поглед из правца Главне железничке станице открива пространство аеродрому намењене платформе средишта, оковане масама четири *мегало–небодера*, приближно шездесетоспратница. Потпис–коментар разјашњава да „аутодорм[/ауто–пут] пролази испод аеродрома [...] [док су] приземља небодера на стубовима – слободна [...] [а видне су и] паркинг–настршнице [...] [те] кафеи, продавнице и друго, у сред зеленила.“⁴⁸⁰ Обавезујућа модернистичка начела *масовности* и *масивности*, у налету барон–османовске инспирације/комплекса, кулминирала су *сценском визијом* противном свакој функционалној логици, занемарених граница одрживости. Доведен је међутим, до *култних размера импакта – форсиран спој архитектуре и урбанизма*, први пут сагледаних и представљених као могуће делотворне – *ударне песнице капитала*. [Илустрација 14]

Аеродром, сведен на *хиперпространи плато*, без неопходне писте, аеродромске зграде, контролног торња, хангара, сервисних и пратећих објеката, окружен је заузврат неочекиваним стамбеним садржајем до крајности хипертрофираних небодера. Занемаре ли се више *основних неодрживих компоненти* предлога – *прва, стратешка*, затим *безбедносна* – услед навигације у клисурским условима што је за слетање авиона и при најлепшим временским приликама – увођење у непотребну опасност, *трећа* – *еколошка* неодрживост – било рада било становања око вишехектарске асфалтне/бетонске плоче, к томе и извора аеро, вибрацијских и аудио–загађења, те *четврта* – *аеродром* као *додатно саобраћајно* али и

⁴⁷⁸ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 98.

⁴⁷⁹ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 100.

⁴⁸⁰ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 109.

стратешки, безбедносно и функционално комплексно чвориште, предложена схема занемарује и претпоставку развоја авио–транспорта, масивном околном изградњом онемогућавајући свако будуће проширивање аеродромских капацитета. Наглашено је тенденциозно, некритичко жртвовање дотад неупитних, најосновнијих квалитета планиране изградње зарад карикатуралног пропагирања – *луке паролe напректа*. Опређено поигравање сфером разбукутавања мегаломаније – карактеристика и свих претходних/потоњих Ле Корбизјеових предлога–пројеката (и после сарадњи са Пјером Жанереом) – успоставља *природне* релације са четири деценије каснијим сагледавањима модерног друштва, Гија Дебора (Guy Debord, 1931–1994). Док је из Деборове визуре *Друштва спектакла* (1967) „[у] свету реално окренутом наглавце – истинито тренутак лажног“⁴⁸¹, заузврат и *тренутак лажног* лако запоседа примат – 'истинито'. Довољно је искористити *моћ јавног наступа*, јер „понашање које [спектакл] начелно захтева – јесте *пасивно прихватање*, што је заправо већ обезбедио својим начином да се појави без [могућности] противљења (реакције) [јавности, дакле самим] својим монополом појављивања.“⁴⁸²

Ретко и изнимно пропуштајући осврт на своју профетску⁴⁸³ улогу, Ле Корбизје наводи да – док је „на Јесењем [паришком] салону 1922. године, Град од три милиона становника деловао као глас [вапијућег] у пустињи [...] [дотле је] реконструкција центра Париза [1925] изгледала – колико као забавна утопија, бар толико и као завера лошег укуса [...] [све до] 1929. године [када] представник француске авијације у специјалистичкој комисији изјављује – 'аеродром треба да буде у центру Париза, јер, кроз две године авиони ће атерирати вертикално без икакве опасности.“⁴⁸⁴ Најкраћи и највернији опис 'Плана суседства' Париза своди се на предлог подухвата рушења енормних размера дуж булевара Севастопол, у циљу рудиментарно поједностављене, укрупњене ре–парцелације увођењем ортогонално–блоковске – *каструмске, кардо и декуманус* схеме као подлоге за градњу осамнаест, у основи крстастих мега–небодера, централно лоцираних унутар блокова. Пропагираним радикалним укидањем свих трагова просторне блискости, те *онемогућавањем континуитета урбане матрице* – раскида се и свако *међусобно прожимање и преклапање*, од *друштвено–организационе до просторно–композиционе уцеловљене сложености*. Односно – према сагледавањима Кристофера Александера – уместо *сложене структуре полурешетке* неопходне свеукупној делотворности града и његових делова – 'План суседства' Париза прототип је *умногостручених, централно–блоковских схематски упрошћених структура дрвета* – сегментног система 'грађевинског дрвореда' правилно ритмованих 'засада'. Трезвеном калкулацијом, пре

⁴⁸¹ Guy Debord, *La Société du Spectacle* (Paris : Gallimard [1967/] 1992) [3ème édition], 9.

⁴⁸² Guy Debord, *La Société du Spectacle* ([1967/], *ibid.*), 12.

⁴⁸³ „Да ли да сматрамо Ле Корбизјеа – архитектором, или месијанским пророком (“messianic prophet”), или једним од великих писаца двадестог века који није знао да пише и починио је све врсте синтаксних грозота и прекршаја (“he couldn't spell and committed all sorts of syntactical outrages?”)“, Charles Jencks, *Le Corbusier and the Tragic View of Architecture* (London: Allen Lane, Penguin Books Ltd, 1973), 12.

⁴⁸⁴ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 110–111.

свега – Ле Корбизје поткрепљује своју и Жанереову интервенцију на мапи Париза. „Доктрина модерног урбанизма проглашава – урбанизовати значи вредновати (« *valoriser* »). Урбанизовати није трошити новац, већ зарадити новац, правити новац. Центри великих градова изванредна су земљишна имовинска вредност која може бити удесетостручена будући да модерна техника дозвољава да се гради шездесет спратова, а не више [само] шест. Постоји дакле у центрима великих градова *рудник дијаманта* који би држава одсад могла да искористи – ако би се умешало pogodно законодавство, ако би постојао програм, ако би здрава доктрина надахњивала тај програм. [...] [План суседства Париза' за четири стотине хиљада запослених] моћан је пословни центар, 'Сити'. Бројке потврђују ову претпоставку. Изградити пословни центар Париза није сањарија. То је за државу – *зарађивање милијарди вредновањем центра Париза.*“⁴⁸⁵ Дакле – од машине за становање – до турбине за репродукцију капитала. [Илустрације 15 и 16]

Демонтажа дубљег 'механизма прогреса' у позадини 'Плана суседства' Париза – од перспективног приказа, преко кастурмске интервенције на мапи града до калкулације–метафоре дијамантских рудника, такође је из Деборовог *приручника* општих места *заблуда савремености*. „Друштво које почива на модерној индустрији није случајно или вештачки спектакуларно, оно је суштински *спектаклистичко* (« *spectacle* »). У спектаклу, слика владајуће економије [тврди да] – циљ није ништа, развој је све. Спектакл не жели да дође до било чега другог, осим [изнова] – до себе самог.“⁴⁸⁶

Упоредним полетом, Ле Корбизје у фиктивној шетњи париским 'Планом суседства' описује пешачке еспланаде што се изидижу благим рампама ради стицања до извесне, олисталим дрвећем засењене терасе са кафеима што се „губи хиљаду метара у недоглед [...] доминирајући [целим] спратом изнад тла града [...] [док] друга рампа доводи до нове улице издигнуте два спрата [над градом] [...] [са чије су] једне стране луксузни излози нове Улице слободе, а са друге – простор ка градској позадини. [...] Трећа рампа води до шеталишта са клубовима и ресторанима. Скоро да смо изнад зеленила – то је море дрвећа; и овде и тамо даље – вазда кристал величанствених чистих призми, гигантских и прозачних. Величанство, спокој, радост, усхит.“⁴⁸⁷ Ипак, лаконско–хуморни описи, што залетом од једноличних, километарских пешачких писти доводе до потребног заноса опчињености скоком из општег у посебно, нису тек налик збијању шала на тему легендарних Семирамидиних вртова, једног од седам чуда Старог света. Истоветну асоцијацију потврђује и аутор. „Те три узастопне терасе које су Семирамидини вртови и улице предаха извлаче дивне и крчке хоризонталне линије међу великим вертикалним кристалима.“⁴⁸⁸ Сликвит лекорбизјански пропратни микро–есеј, обезбеђује очаравајућу писту замаха маште. Поглавито из далека – за импресивну разгледницу. Уједно, *рекламни је слоган*

⁴⁸⁵ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, III–115. [курзив, А. М.]

⁴⁸⁶ Guy Debord, *La Société du Spectacle* ([1967/ 1992], *ibid.*, 14.

⁴⁸⁷ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 114.

⁴⁸⁸ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 114.

без премца – претеча лени-рифеншталовског и свих каснијих – ефектних корпоративних оглашавања. Пионирско-предсказатељном узлету ту, дакако – није крај. План суседства Париза' – најранија је модернизмом мотивисана *центрификација* ("gentrification"⁴⁸⁹) – у намери/покушају, и пре званичне појаве самог термина (1962).

2.1.7. Оспоравање улоге и вредности традиционалне улице (1929)

Вековној човековој тековини – традиционалној градској улици, Ле Корбизје приступа њему својственим, негативно-поетским кључем посебног литерарног надахнућа. Улица, односно – коловоз ширих или ужих тротоара, над којима надвијене зидине зграда „силуету неба претварају у чудовишну подеротину [...]. Улица је у позадини те авантуре; у вечној је помрачнији. Плаветнило је нада, веома далеко, веома високо. Улица је *ригола*, *огромна пукотина*, притешњен ходник. Додирну се његова два зида – лактовима срца; срце је њиме и даље потлачено, иако све то траје већ хиљаду година.⁴⁹⁰ Поентира се потом опште место функционално-безбесносне неподесности улица. Плочници препуни људи захтевају пажњу при ходу док су коловози преплављени брзим аутомобилима тако да „претња смрћу царује између два ивичњака. Али, *дресирани* смо тако да се суочимо с [аутомобилским] гажењем.⁴⁹¹ На визуелном плану – мноштво сасвим различитих кућа образује улицу. „[П]ривикли смо се на [ту] лепоту ружног; било је то прихватање зла с боље стране – црне се хиљаде кућа [као] и одговарајуће им какофонично суседство; то је страшно [ружно], међутим – пролазимо [пored тога].⁴⁹²

Напуштајући општија гледишта зарад потпуно личних доживљаја, сматрајући их међутим – *заједничким целокупном људском роду*, Ле Корбизје описује своје гнушање према 'обесхрабрујућим часовима' *празних улица недељом*, што за њега представља прави ужас. Док се радним данима људи у вреви „лактају да прођу, а продавнице врве, па животна драма буја посвуда, те се вични посматрању на улици посебно забављају, боље него у позоришту или роману – усред [свих тих различитих] лица и жудњи [...] – [н]ишта од свега тога не побуђује у нама усхит радости [као] што је ефект архитектуре, нити понос [као] што је ефект реда – ни предузетнички дух коме годи [бивање] на отвореном... [Улица буди тек] сажалење и саучешће услед шока сусрета с лицима других људи.⁴⁹³ Допуштајући да улица ипак може да носи људску драму, да светлуца под сјајем нових осветљаја, да се 'смеши' својим рекламним шаренилом – будући да је то коначно *хиљадугодишња пешачка улица*, те као таква – *резидијум/талог векова*, Ле Корбизје ипак радије мефистофеловски закључује да је улица – „немоћан орган, пропао.

⁴⁸⁹ „Процес [...] поновне стамбене и пословне изградње у [...] градским суседствима, праћен приливом припадника средње класе и/или људи од улицаја што често резултира расељавањем ранијих, обично сиромашнијих становника. [...] Прва позната употреба [речи] центрификација [у наведеном значењу], 1962. године.“ <https://www.merriam-webster.com/dictionary/gentrification> Приступ 24. децембар 2019.

⁴⁹⁰ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *op. cit.*, 112.

⁴⁹¹ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 112.

⁴⁹² Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 112.

⁴⁹³ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 112.

Улица нас упропашћује/искоришћава. Гади нам се на крају крајева! Зашто уопште још постоји?⁴⁹⁴ Колико год тон самог излагања имплицирао 'етичка' питања, те би се помислило да су криминал и друге дисторзије друштва разлог елабориране омразе и одбацивања улице – посредни је нешто сасвим друго. Култ *механицистског прогреса* симболизован је дво–декадном употребом путничких возила „и многих других *ствари* откако нас већ стотину година *машинска епоха* *ужурбава* у нову авантуру – тих *двадесет година аутомобила* довело нас је пред [важне] одлуке.“⁴⁹⁵

Сагледавање усложњавања саобраћајне проблематике било је велики урбанистички изазов епохе – у највећој мери разрешив раздвајањем пешачких и колских токова нивелисањем већ постојеће уличне – тротоарске и коловозне профилације, њиховим одговарајућим димензионисањем те анализом и усмеравањем градских циркулационих токова. Међутим, радикализовано питање саобраћаја, издвојено из токова градског живота, послужило је Ле Корбизјеу као *параван* за *преврат истргнућа уличне саобраћајне нерватуре* из постојећег *урбаног контекста*, те за осамостаљивање 'функције' саобраћаја ради побољшања његове 'ефикасности'. Сред реторичких лекорбизјанских визија прогреса вођених „[р]азумом што већ *сâм по себи хитно намеће задивљујућа решења* [...] Париз сутрашњице могао би бити чудесан у мери догађаја што нас воде дан за даном – ка *новом друштвеном уговору* [...] [чији је део и] *фина траса* што нестаје у недоглед [подигнута] на потезу стубова [...] двадесет–километарске колонаде [...] издигнуте ауто–страде у једном правцу, која омогућава аутомобилима да пролазе Паризом – *брзином болида*.“⁴⁹⁶

Магија моћних архитектонских призора, брзина мисли преточена у тркаће стазе *једносмерно–праволинијског саобраћаја* ауто–дрома за болиде, уједно 'синхронизовано' нуди – „на небу, на веома великом удаљеностима једне од других – *маса кристала, гигантске, више од било које грађевине света*. Кристал што се огледа у плаветнилу, што блиста на сивом зимском небу, што више делује као да лебди у ваздуху и не оптерећује тло, одсјај је вечерњи, *електрична чаролија*. Станица метроа је испод сваке од тих прозираних призми [...]. То су пословне зграде. Град је *три или четири пута веће густине* од даншње, *раздаљине* за прелажење су дакле *три или четири пута мање* и *умор* је *смањен три или четири пута*. *Грађевине покривају свега пет или десет процената* површине ове градске четврти; ето – стога сте у парковима и аутострада су далеко од вас. [...] Видећете, *улица неће бити она њујоршка – застрашујућ несрећан случај* («*effroyable mésaventure* »).“⁴⁹⁷ Екстремним повећањем капацитета смањени су трошкови улагања, увећана је исплативост, док аутострада, омогућавањем бolidских брзина у граду, одражавају и привлаче – *неометан*

⁴⁹⁴ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 112.

⁴⁹⁵ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 112. [курзив, А. М.]

⁴⁹⁶ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 112–114. [курзив, А. М.]

⁴⁹⁷ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 112. [курзив, А. М.]

проток капитала. Одиста, „за државу, то је – зарађивање милијарди вредновањем центра Париза.“⁴⁹⁸ Уз 'обећање' готово симболичне жртве, „Улица неће више постојати.“⁴⁹⁹ Потпис испод текста нуди још један зрцални одраз у виду Ле Корбизјеовог алијаса – *Бескомпромисни*⁵⁰⁰, датиран мајем 1929. године.

2.1.8. Ле Корбизје и Пјер Жанере – 'Пет тачака нове архитектуре' (1927)

Лапидарно–таксативан, петоставачни 'програм архитектонског модернизма' Ле Корбизјеа и Пјера Женереа, отпочиње изричитим захтевом за *неизоставно* издизање на стубове свих врста објеката – почевши од приватних вила, преко мега–стамбених ламела – до јавних, репрезентативних здања. Директан образац–упутство гласи – „[к]ућа на стубовима [...] у ваздуху, далеко од тла; башта пролази испод куће, а такође [је] и на кући, на крову.“⁵⁰¹ Проглас–манифест 'Пет тачака модерне архитектуре'⁵⁰² поткрепљен је и својеручним ауторским скицама, надналова који упућује да су „[т]ехнике основа самог лиризма, оне отварају нови циклус архитектуре.“⁵⁰³ Сами конструктивно–технички предуслови нових праваца/перспектива архитектуре и урбанизма – *свођење оптерећења/ослањање целокупних објекта на стубове* – проверавани су увидима у понашање армираног бетона током и после изградње конкретних грађевина. Макар и само делимично реализована пројектна решења – сматрана су у наредним пројектима и изградњи – својеврсним *еквивалентима лабораторијских испитивања*.

Друга тачка Прогласа, 'кровна башта' – *свакако најслабији концептуални момент* – омогућена је техничким напретком конструкција армираног бетона, али и проналаском система машинских инсталација грејања у зимском периоду. Јер „од тренутка увођења централног грејања традиционални завршетак куће више није *одговарајућ*. Кров не треба више да буде у нагибу, већ *шупаљ*. Треба да одбацује воду кроз унутрашњост, не више напоље. *Непобитна истина, хладни климати намећу изостављање косог крова и налажу конструкцију ошупљених кровних тераса* са одводњавањем кроз унутрашњост куће.“⁵⁰⁴ Импутирање синтагме 'непобитне истине' испред личног става–виђења проблематике – *идиосинкразија* је Ле Корбизјеовог начина изражавања уопште. Став да 'хладни климати намећу увођење равног крова' – показао се временом „делотворним“ тако да су над великим бројем колективних стамбених зграда, примера ради у Београду – подизане надградње косих кровова као вид *санације учесталих појава прокишњавања*. Како разлоге техничке и економске природе тако и

⁴⁹⁸ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 115.

⁴⁹⁹ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 115.

⁵⁰⁰ « (*L'Intransigeant*, mai 1929) », Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 115.

⁵⁰¹ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 128.

⁵⁰² Изворно недатиран проглас, налази се између приказа пројеката датираних у 1926. годину. То су пројект 'Минималне куће' (« (la) Maison Minimum ») и пројект 'Малог приватног хотела' у Булоњ-сур-Сен (« (le) Petit hôtel particulier à Boulogne-Sur-Seine (Cook) 1926 ») [прим прев, Александра Мокрањца], Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 128.

⁵⁰³ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 129. [курзив, А. М.]

⁵⁰⁴ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 128. [курзив, А. М.]

конфора и вида *нове сентименталности*, аутори Прогласа сматрали су необоривим адутима у прилог општем прихватању кровних тераса. Образложење аспекта техничке повољности баште на кровној тераси базирано је на чињенице јаким дилатација, посебно тадашњег армираног бетона, дакле – од појаве пукотина у бетону услед сушења. „Уместо [...] брзог одвођења кишнице, настојати напротив да се задржи истоветна влажност бетона [кровне] терасе, тиме и стална температура армираног бетона. Посебна мера заштите – песак покрива дебеле плоче цемента размакнутих спојница; у те спојнице посађена је трава. Песак и корење успорава отицање воде. Баште–терасе постају богате – цвеће[м], жбуње[м] и дрвеће[м], травом.“⁵⁰⁵ 'Иновативан' концепт *линеарног сађења траве* – попуњавање пукотина–дисконтинуитета завршног бетона, уз, по правилу – изостанак свег другог 'бујног растиња', оставаља проходан раван кров ишпартан – унакрсним травнатим потезима–закрпама.

Трећа тачка Прогласа модернизма, 'слободан распоред основе' – исход је такође конструктивних преимућстава армираног бетона и/или челика. Традиционална градња подразумева да се полазећи од подрума, носећи зидови настављају све до поткровља зграде, тако да образују истоветне основе приземља и свих етажа. Организација простора/распоред основе, био је потпуно условљен положајем носећих зидова. Нове могућности независног распореда простора по спратовима представљају и „[в]елику уштеду изграђене кубатуре, строгу употребљивост сваког сантиметра. Велика уштеда новца. Олакшан рационализам новог распореда основе!“⁵⁰⁶ 'Ослобођена фасада' – пети постулат Прогласа – постиже се повлачењем носећих, армирано–бетонских или челичних стубова од равни фасаде ка унутрашњости простора и конзолним ношењем међуспратних плоча, чинећи модернистичке „[ф]асаде [...] лаганим опнама изолујућих зидова или прозора.“⁵⁰⁷ Фасаде су заправо заиста, *само – не–носиве*, док придев 'лаган', међутим – реално бледи у значењу, с обзиром и на огромне фасадне површине просечно педесетметарских колективних зграда, као и на примену префабрикације. *Стамбене лађе*⁵⁰⁸ 'Озареног града' предвиђане су за по две хиљаде седамсто становника. Упитна је свакао 'лакоћа' њихових фасада. Исто важи и за небодере ексклузивних, пословних и других намена – застакљених фасадних платна – чије конструкције и потконструкције морају бити посебно прорачунаване на утицаје, од сопственог оптерећења (стакло – будући у структури песак, има идентичну специфичну тежину као и бетон), преко ветра до сеизмике. Најтачније би, дакле било рећи да модернистичке фасаде – *нису масивне и самоносиве* – изостанком њиховог ослањања о тло. Међутим, истина ретко бива довољно забаван рекламни слоган. Надохват пропаганди вичне лекорбизјанске маште, стог су ту – заводљиве „лагане опне“, потом неопходне тешке механизације и у производњи и у транспорту

⁵⁰⁵ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 128.

⁵⁰⁶ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 128.

⁵⁰⁷ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 128.

⁵⁰⁸ Истраживачка ауторска кованица, аутор, Александра Мокрањац.

и у монтажи. Негде на среокраћи пута између универзалне човекове потребе да буде чиме год опчињен, и мешетарске спремности да се на ту потребу опсежно „пројектантски“ одговори – издиже се планински масив дотад у градитељском искуству непознатих, несагледивих последица неселективног прихватања и свесрдне примене модернистичких образаца и протокола. „Демонтажа атракција“ – подразумевано је начело откривања сржи *обмане модернизма*.

'Подужни прозор' (« La fenêtre en longueur »), *микроматски је угрожавајући фактор* без преседана у архитектонској теорији. Функционално допушта превелик и упрошћен, двостепени ниво продора светла и топлоте – посебно непожељан лети – за европске климате (изузев можда најсевернијих) – насупрот четири осветљајне зоне класичних прозора. Насупрот усправности традиционланих прозорских отвора – *баналност метафоре пасивишујућег лешкарења*, прокламована је, у само-рекламне сврхе – као „један од *циљева* куће. [...] Прозори могу да *трче* [?] с краја на крај фасаде. Прозор је *типско-механички елемент* куће; за све наше приватне хотеле, све наше [?] виле, све радничке куће, све наше некретнине [?] за изнајмљивање [...]”⁵⁰⁹ Пропратни Ле Корбизјеов коментар-скица упоредна је приближна схема-пројекција осветљености пода – у позицијама нове и пређашње, традиционалне диспозиције прозора. Подаци „[Т]абеле [осветљења] [...] једнаких површина стакла [за] просторију осветљену једним [непрекидним] подужним прозором који додирује два наспрамна [бочна] зида имају *две зоне осветљаја* – једну, веома осветљену, и другу – добро осветљену. С друге стране, [иста] просторија, осветљена преко два вертикална прозора, и деловима зидова остављеним [између њих и бочно] – садржи четири зоне осветљаја. [П]рву – веома осветљену, другу – добро осветљену, трећу – лоше осветљену и четврту – мрачну.”⁵¹⁰ [Илустрација 17 (доња десна половина схеме)] Упрошћен, не-аналитички вид, дакле и не-архитектонског приступа и вредновања *осветљаја простора* – упозорава на забрињавајућ степен склоности симплификацијама Ле Корбизјеа (и Жанереа). Подужни прозор оставља *само две* позиције/могућности природног осветљаја, док традиционални пружа *сва четири* – заправо прави, *реалан спектар* – ефеката *четири годишња доба осветљаја у малом*. Међутим, *прелазне скале* као и дубља промишљања о потребама различитих категорија корисника – нису 'узнемиравале' револуционарне лекорбизјанске видике . Напротив. Сопствени упоредни схематски приказ, Ле Корбизје – ни не покушава да до краја анализира, нити помишља на мањкавост свог концепта у поређењу с традиционално-искуственим. Прави пројектантски мотиви више су него очити – у концепту 'слободног распореда основе', било би превише пројектантског рада, и најчешће узалудног – у постизању *вертикалног потписивања* прозорских отвора на фасадама. Међутим – *вишак стакла/осветљаја* у просторијама, и *мањак делова зидова* за све иначе неопходне реалне стамбене и/или пословне намене – *издржљив је искључиво привилегованим власницима вишка стамбеног простора*. *Свим осталим, наравно – не.*

⁵⁰⁹ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 128. [курзив, А. М.]

⁵¹⁰ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 129.

Пропратна Ле Корбизјеова скица–анализа одражава – *праве размере модернистичког манира замене квалитета – квантитетом*. Будући да у предметном раду *амбијентални* и *микромбијентални* архитектонски аспекти заузимају битно место, каснијим током анализе – подсетићемо се и документаране секвенце–илустрације четири врсте осветљаја удвојеног вертикалног прозора.

Напокон, стављање прозорско–обликовне разлике на четврто, уместо на последње, пето место – показатељ је и дубљег несхватања прозора као секундарно–структурног дела фасаде, те тиме дакле – и најупрошћеније–стилског приступа архитектури. *Симплифистичком логиком* – постигло се и *далеко више*, дакако – у *негативном смислу*. Према аналогiji упозорења Џефрија Скота о погубним заблудама духа романтизма очитованог у *деградирању архитектонског детаља до нивоа пуког стилистичког симбола*, лекорбизјанско–жанереовским Прогласом и *суштинске архитектонске вредности распореда маса, простора, потеза и кохерентности* – сведене су на *пуки стилистички клише*.

2.1.9. 'Вила Савој' у Поасију (« La villa Savoye », Poissy 1928/1929–1930/1931), Ле Корбизјеа и Пјера Жанереа – за потребе приватног луксуза

Пројект и реализација Виле Савој у Поасију⁵¹¹ (La villa Savoye, Poissy) Ле Корбизјеа и Пјера Жанереа, иконичан је, инструктиван, дословно *примењен модел* њиховог прогласа 'Пет тачака модерне архитектуре'. Веома *прозаичан* функционалан мотив – пристизање и паркирање аутомобила тик уз/испод самог објекта, потка је поетизовано–апстрактне форме објекта, чак су и „*димензије [куће]* одређене манипулативним луком аутомобила [...] [којим се] залази између стубова, скреће око сервисних просторија, стиже у средиште надхват предворја, [и] улази у гаражу, или наставља пут повратка [у град]."⁵¹² Унутарњу просторну динамику омогућава дуга, блага рампа континуално провучена кроз све нивое, почевши од спољњег парка и партера, стварајући „*дживљај* потпуно другачији од оног [за]датог степеништем са *газиштима*. *Степениште одваја* спрат од спрата – *рампа их повезује* [...]“⁵¹³ – својим квалитетом непрекинутог просторног сагледавања. Штавише, Ле Корбизје рампу именује „*архитектонском променадом* (« (la) Promenade architecturale ») [што] непрекидно нуди различите, неочекиване призоре, понекад *изненађујуће*.“⁵¹⁴

Будући да је Ле Корбизјеова позајмица рампе из арапске архитектуре, он је и сматра искључиво њиховом тековином, занемарујући њено право порекло – *компримовани принцип завојите осовине* (« l'axe

⁵¹¹ Ле Корбизје у првом тому *Сабраних дела* за Вилу Савој наводи као почетну годину настанка пројекта 1928, односно 1930. за извођење – Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 186(–188). У другом тому *Сабраних дела*, Ле Корбизје уз Вилу Савој наводи 1929–1931. годину – Le Corbusier, *Le Corbusier et Pierre Jeanneret – Œuvre complète, 1929–1934* [Vol. 2] (Zurich : Willy Boesiger, 1935), 23(–31).

⁵¹² Le Corbusier, *Le Corbusier et Pierre Jeanneret – Œuvre complète, 1929–1934* [Vol. 2] (1935), *op. cit.*, 24.

⁵¹³ Le Corbusier, *Le Corbusier et Pierre Jeanneret – Œuvre complète, 1929–1934* [Vol. 2] (1935), *ibid.*, 25.

⁵¹⁴ Le Corbusier, *Le Corbusier et Pierre Jeanneret – Œuvre complète, 1929–1934* [Vol. 2] (1935), *ibid.*, 24.

coudée »)⁵¹⁵ старовековних халдејских, сумерских и акадских зигурата. Више него скривеним путевима прадревних принципа, Ле Корбизјеа опчињавају добијени ефекти „толике различитости [призора и визура] с обзиром на, са конструктивног становишта примењену схему апсолутне строгости [ритма распореда] стубова и подвлака. Конструкција је заснована на игри једнако удаљених стубова [...] што носе правилне и истоветне греде [односно] – независна скелетна конструкција, слободан распоред основе (« l'ossature indépendante, le plan libre »).⁵¹⁶ Позиционирајући средишњи стуб спољње колонаде у осовину самог улаза, Ле Корбизје и Пјер Жанере наравно мењају тај ритам у унутрашњости приземља – са пет на нових шест стубова, али стуб у осовини пролаза постаје нови образац логичке, функционалне и визуелне грешке-нонсенса ког ће полетно, радо и без размишљања копирати потоњи делатници масовних размера.

Помама за серијском продукцијом нагнаће Ле Корбизјеа да предвиди и „пројект адаптације овог типа куће за Аргентину, у околини Буенос Ајреса, на парцели од двадесетак кућа, велике ливаде са испашом стоке и путевима за аутомобиле што долазе [...] тачно до пред кућна врата.”⁵¹⁷ Упркос органској урбанистичкој схеми на предложеној скици што готово дочарава пасторалну атмосферу испаше – општи утисак је драматично *инвазиван* уз зачудно, непотребно девалвирање, ако не и потпуно поништавање основне идеје – *пуким умножавањем, њеном најпростијом репродукцијом*. Нимало сличним, дочим аналогним поводом Александар Генис забележиће да је „*гомила Робинзона некако суморна. Патос робинзонијаде разводнио се у тамној води масовног друштва [...]. Масовно друштво облива Земљу као океан, пунећи собом све празнине. Оно се разлива по површини шупље лопте без истинске дубине.*”⁵¹⁸ Међутим, Ле Корбизјеов предлог за реализацију и овог вида *серијске архитектуре умноженог униката* заправо потврђује његов увелико 'индустријализован', латентно *мас-продукциони приступ* станоградњи, те уједно, управо у домену решавања *стамбеног питања* – заправо оповргава почетни став о „закупљености Модерне јединственим/непоновљивим просторним објектом.”⁵¹⁹

2.1.10. Ле Корбизје и Пјер Жанере – архитектура без локације – – део пребивалишта 'Озареног града' (« (La) Ville Radieuse », 1930)

Матрица/мустра 'Озаренг града' (« (la) Ville Radieuse »⁵²⁰), Ле Корбизјеа и Пјера Жанереа, угаоне увећано-болдоване ознаке – 'VR' („табла VR-8”⁵²¹) – доминира горњом, двотрећинском хоризонталом начелног, упоредног приказа исечака градских ткива у истој размери. Сукцесивно низани, испод су крајње

⁵¹⁵ А. Мокрањац, *Антологија Архитектуре и Цивилизације* (2012), *op. cit.*, 79.

⁵¹⁶ Le Corbusier, *Le Corbusier et Pierre Jeanneret – Œuvre complète, 1929-1934* [Vol. 2] (1935), *op. cit.*, 24.

⁵¹⁷ Le Corbusier, *Le Corbusier et Pierre Jeanneret – Œuvre complète, 1929-1934* [Vol. 2] (1935), *ibid.*, 28.

⁵¹⁸ Александар Генис (Александар Александрович Генис), *Кула Вавилонска – уметност времена садашњег* (Београд: Геопоетика, 2002), 27-35.

⁵¹⁹ R. Moneo, "On Typology", *Oppositions* 13 [Summer], 1978, (22-45), *op. cit.*, 32.

⁵²⁰ Le Corbusier, *Le Corbusier et Pierre Jeanneret – Œuvre complète, 1934-1938* [Vol. 3] (Zurich: Willy Boesiger, 1939), 30.

⁵²¹ Са коментаром – „густина 300 до 650 [претпоставка – становника]”, Le Corbusier, *Le Corbusier et Pierre Jeanneret – Œuvre complète, 1934-1938* [Vol. 3] (1939), *ibid.*, 31.

упрошћени, схематизовани традиционални блоковиски системи – Париза⁵²², Њујорка и Буенос–Ајреса. [Илустрација 18] Строга, геометризовано–униформна, меандарска ортогонална схема сегмента 'Озарног града' – *развија се поставке преузете из плана 'Савременог града за три милиона становника' 1922*, лонгитудинално усмерена правцем север(–северозапад)–југ(–југоисток), а попречно – запад(–југозапад)–исток(–североисток). [Илустрација 19] Претежна оријентација исечка матрице традиционалних блокова Париза, је североисток–југозапад (и северозапад–југоисток). Крупан растер правилних њујоршких главних улица, масивних квадратних и правоугаоних блокова оријентисан је правцем северозапад–југоисток, споредних улица и припадајућих страна блокова у правцу – североисток–југозапад. Квадратни блокови сложене унутарње структуре Буенос–Ајреса најприближнијег су правца север–југ, односно – исток–запад. Напис изнад графичког дела разврстава приказ на „Класификован град (« La Ville Classée ») [и на испод –] Градове у метежу (« Les Villes Pêle-mêle »).“⁵²³ Дакле – „градови у метежу“ су Париз, Њујорк и Буенос–Ајрес, на супрот лекорбизјанско–жанереовском, лабораторијски уредно класификованом Озареном граду ('VR').

Према раније приказаном Ле Корбизјеовом оспоравању улоге/вредности традиционалне улице (1929) – предлошку осамостаљивања 'функције' саобраћаја у симплификованом зонирању – улице уопште, а посебно тадашњих метропола – Париза, Њујорка, Буенос–Ајреса – он назива 'мучном тескобом', услед, према његовом мишљењу – грађевинама прекомерног заузећа расположивих градских простора, уз тврдњу да свеопшта навикнутост на такво претеривање спречава ужурбане пролазнике у објективном опажању 'застрашујуће' урбане стварности. Предлог нових услова становања у *претпоставкама будућих градова типа 'Озареног града'* – примена је *модерне урбанистичке доктрине* развијане током само пет година (1930–1935) – у поређењу са миленијумским, поступним развојем урбанитета. Свој концепт, Ле Корбизје и Жанере правдају прецизном макетом великих размера (1935) – подлогом разрађене фото–документације, тадашњег начина постизања утиска најближег стварном опажају архитектонских простора. Таксативно, Ле Корбизје понавља „[т]еза [...] позната – *изграђена површина 12% укупног тла; слободна површина – 88% укупног тла. Стамбене зграде у приземљу на стубовима [...] – 100% тла на располагању пешацима. Коначно раздвајање аутомобила од пешака. Спорт у подножју зграда. Стварање нових јединица становања [...] [за] две хиљаде седамсто становника по јединици. За сваку јединицу, потпуна услуга механичкг вертикалног кретања. Установа заједничких услуга – достава прехранбених намирница, јаслице, вртићи, основне школе, здравствене установе и хитна помоћ, и тако даље.*“⁵²⁴

Фасаде армирано–бетонског, скелетног носећег система објеката 'Озареног града', ослобођене су било какве носиве, статичке улоге. Нов концепт 'овојница'–велова/екрана што затварају и заклањају

⁵²² Le Corbusier, *Le Corbusier et Pierre Jeanneret – Œuvre complète, 1934–1938* [Vol. 3] (1939), *ibid.*, 30.

⁵²³ Le Corbusier, *Le Corbusier et Pierre Jeanneret – Œuvre complète, 1934–1938* [Vol. 3] (1939), *ibid.*, 30.

⁵²⁴ Le Corbusier, *Le Corbusier et Pierre Jeanneret – Œuvre complète, 1934–1938* [Vol. 3] (1939), *ibid.*, 31. [курзив, А. М.]

унутарње просторе стамбених кубуса, поставља међутим, и нов „проблем 'стаклене зид-завесе' (« Pan de verre »), односно омотача-опне – непровидне (« opaque »), прозрчане [што допушта пролаз светлости, али не – и боја и облика] (« translucide ») или сасвим прозирне (« transparente »). [...] Зависно од географске ширине, зид-завеса уносиће у унутрашњи простор – максимум или минимум светла.⁵²⁵ Поред подразумеваног преиспитивања стаклене зид-завесе у екстремима континенталне климе (температура $-/+50^{\circ}\text{C}$), или пак тропске (због наглих скокова влаге), аутори, Ле Корбизје и Жанере, увидели су неопходност увођења системског засенчења у виду *брисолеја* (« brise-soleil ») за корекцију јачине осунчања – дневних циклуса промене положаја сунца, чак и за средње-континенталне услове.

Поредећи пресеке објеката типа 'Озареног града', високе педесетак метара, висине и ширине (дакле и запремине) приближно два и по пута веће од тадашњих уобичајених паришких стамбених зграда, Ле Корбизје наводи да новопредложени објекти у значењу *обједињених квартовских система*⁵²⁶ обилују сунцем, простором, дрвећем, чиме је „човек изнова враћен у првобитне услове додира са природом“⁵²⁷, док традиционалним кућама Париза доминира 'улица-коридор', станови ка улици или дворишту, без икаквих проширења испред, те и – непрекидни 'беспощедни рат за ваздух'. *Нове, лекорбизјански 'озарене' стамбене зоне – подразумевају елиминацију традиционалне улице.* Некадашња „улица више не постоји. Град постаје – зелени град. Дечје установе су у парковима. Омладина/одрасли упражњавају свакодневни спорт у самом подножју својих станова. Аутомобили пролазе другде, тамо где нечем и служе [...].“⁵²⁸ Пажљивије размотрено, унутар-блоковско Ле Корбизјеово саобраћајно решење открива *прегломазно етажирану апаратуру коловозних траса у три нивоа*, од „улице-аутостраде [...] пет метара [над тлом], у нивоу тла – тешког транспорта (« les poids lourds »), [до] изнад [њега] – пролаза пешака заклоњених од возила.“⁵²⁹ *Тематски класификовано отелотворење – апотеоза уредности – 'Озарен град' графикону је налик архитектонска збирка таксативног опонирања тековинама традиционалних урбанитета.* Односно, аналитиком Кристофера Александера – *симплификована сахема-аналог дрвета.*

2.1.11. Епилог лекорбизјанског сажимања стамбене четврти у један објект – марсејска 'Јединица становања одговарајуће величине'/'Озарени град' (L' « Unité d'habitation de grandeur conforme/La Cité radieuse », Marseille, 1945/1947-1949/1952)

Тридесет година од почетака коауторства са Пјером Жанереом (1915) и увода у њихв експерименталан стамбени систем *Dom-ino* (1915), и петнаест година од прокламовања *архитектуре без локације* 'Озареног

⁵²⁵ Le Corbusier, *Le Corbusier et Pierre Jeanneret – Œuvre complète, 1934-1938* [Vol. 3] (1939), *ibid.*, 35.

⁵²⁶ Истраживачка ауторска кованница, аутор, Александра Мокрањец.

⁵²⁷ Le Corbusier, *Le Corbusier et Pierre Jeanneret – Œuvre complète, 1934-1938* [Vol. 3] (1939), *ibid.*, 32.

⁵²⁸ Le Corbusier, *Le Corbusier et Pierre Jeanneret – Œuvre complète, 1934-1938* [Vol. 3] (1939), *ibid.*, 33.

⁵²⁹ Le Corbusier, *Le Corbusier et Pierre Jeanneret – Œuvre complète, 1934-1938* [Vol. 3] (1939), *ibid.*, 34.

града' (1930), седме године Ле Корбизјеове стваралачке 'самосталности' (1945), француско Министарство реконструкције (« Le Ministère de la Reconstruction ») у сврхе будуће државне изградње – поверава му пуну слободу да оформи свој студијски програм и решење „модерног становања намењеног *средњој класи* [...] различитих типова станова [...] – за самце, парове, породице са двоје, четворо, шесторо и више деце, [уз] префабрикацију елемената стана, независну скелетну конструкцију, [решавање] питања осветљења и осунчаности, доградњу станова [и] заједничке инсталације [...]».⁵³⁰ *Пилот-предлог* „Јединице становања одговарајуће величине' (l'« Unité d'habitation de grandeur conforme ») за око *хиљаду шесто становника*»⁵³¹, првобитно је за Мадрагу, локацију површине преко две и по хиљаде хектара. Изузетан положај – поглед на марсејску луку, бројних је неповољности покренутог тла, са предвиђене *три ламеле* – капацитета, типова станова и обликовно различите⁵³², и пратећих садржаја са паркинзима око објеката. [Илустрација 20]

Сложен пројект коначне верзије 'Јединица становања одговарајуће величине' отпочиње 1945. године, уз вођење пројекта које Ле Корбизје поверава свом асистенту, потом и шефу атељеа, и коначно архитекту-партнеру (« l'architecte adjoint associé »), архитекту Андреју Вогенском (André Wogenscky, 1916–2004), а у израду главног архитектонско-грађевинског пројекта (од 1948) укључен искусни инжењер-конструктор, Владимир Бодијански (Vladimir Vodiansky, 1894–1966)⁵³³, који ће као „супервизор [архитектонско-]техничких разрада [...] *покрај* Ле Корбизјеа, извесно време *играти улогу* [...] [свог претходника] – Пјера Жанереа.“⁵³⁴ Жак Збриљио открива и „*фантастичну армију [архитеката-сарадника] из сенке*“ захваљујући којој ће 'Јединица становања' угледати светлост дана. „Ако је тим архитеката и инжењера трајно укључених у пројект чинило тридесетак особа, укупно је [чак] стотинак сарадника [...] учествовало у подухвату. *Неколицина* међу сарадницима заузеће *одлучујуће* место – било на нивоу *концепције* или касније у току *извођења*, на градилишту. Поред Бодијанског, у инжењерском тиму треба навести Чацздакиса (Chatzidakis), Хирвела (Hirvela), Розенберга (Rosenberg); [а] за тим архитеката – Алфонса (Afonso), Е. Ајјамеа (Aujame E.), Р[ожеа] Ајјамеа (Aujame R.), [Жоржа] Кандилиса (Candilis), Ханинга (Hanning), Кондрацког (Kondracki), Кујавског (Kujawsky), Лемаршана (Lemarchand), Мезонијеа (Maisonnier), Масона (Masson), Мазеа (Mazet), Ротијеа (Rottier), Земпера (Samper), Сералта (Seralta), Золтана (Soltan), [Шадраха] Вудса (Woods), [Јаниса] Ксенакиса (Xenakis), Залевског (Zalewski). Наведеној

⁵³⁰ Le Corbusier, *Le Corbusier – Œuvre complète, 1938–1946* [Vol. 4] (Zurich : Willy Boesiger, 1946), 174.

⁵³¹ Le Corbusier, *Le Corbusier – Œuvre complète, 1938–1946* [Vol. 4] (1946), *ibid.*, 172.

⁵³² „Зграда А [оријентације исток–запад] од двеста осамнаест станова за деветсто шездесет два станара, Зграда Б [јужне оријентације] од сто осам станова за четристо седамдесет девет станара и Зграда Ц од тридесет два стана–виле (les « appartements-villas ») за сто деведесет два станара, [дакле] укупно триста педесет осам станова за хиљаду шесто тридесет три станара.“ Le Corbusier, *Le Corbusier – Œuvre complète, 1938–1946* [Vol. 4] (1946), *ibid.*, 172.

⁵³³ Владимир Бодијански, грађевински инжењер обимног искуства и грађевинској и у аеронаутичкој индустрији, у то доба технички је директор грађевинског предузећа l'ATBAT (l'Atelier des Bâtisseurs). J. Sbriglio, *Le Corbusier : L'Unité d'habitation de Marseille* (2013), *op. cit.* 46. <https://www.editionsparentheses.com/IMG/pdf/P27...> Приступ 1. децембар 2018.

⁵³⁴ J. Sbriglio, *Le Corbusier : L'Unité d'habitation de Marseille* (2013), *ibid.*, 47. <https://www.editionsparentheses.com/IMG/pdf/P27...> Приступ 1. децембар 2018.

листи треба додати и допринос Шарлоте Перијан (Charlotte Perriand [1903–1999]) за њен иновативни концепт и реализацију отворене [шанк–]кухиње [...].⁵³⁵

Обједињен, масиван објект 'Јединице становања одговарајуће величине' – као „оригиналан“, оквирни „лекорбизјански концепт“ – склапан је, дакле, веома поступно као својеврсна збирна пројектантска серијска хрестоматија⁵³⁶. Изграђен је потом (1949–1952) са *триста педесет станова* за *хиљаду шест стотина станара*, у приградском марсејском „Сен–Барнабеу, на узвисини зеленог брежуљка [...] [као] *стамбени предлог* за нове генерације *машињистичког друштва* (« *la société machiniste* ») [...] [за] породични живот у сопственом дому личне слободе сваког чална [и] добробити породичног окупљања [у] независности сваког дома.⁵³⁷ Марсејско остварење, као и све његове касније реплике – у Нант–Разеу, Брију, Фирминију и Берлину – наводио је сâм аутор у алтернацији и под називом 'Озарени град' (« (*La Cité*⁵³⁸ *radieuse* »), да нагласи *континуитет* са *земањом пројектног претходницима*, поготову са делом пребивалишта 'Озареног града' (« (*La Ville*⁵³⁹ *Radieuse* », 1930), *архитектуром без локације* коју је конципирао са Пјером Жанереом. Међутим, теоретичари–аналитичари попут Жана–Луја Коена (Jean-Louis Cohen) и Виктора Бухлија (Victor Buchli) указују да упоредо са ранијим искуствима и реализацијама – « *L'Unité d'habitation/La Cité radieuse* » – Ле Корбизјеов 'Озарени град', остварен у срадњи са архитектама Шадрахом Вудсом (Shadrach Woods, 1923–1973) и Жоржом Кандилисом (Γεώργιος Κανδύλης/George Candilis, грчко–француски архитект, 1913–1995) – настаје и под утицајем *московске колективне стамбене зграде* (1930–их) Наркомфин⁵⁴⁰ («Дом Наркомфина», 1928–1929/“The Narkomfin Communal House”), архитеката Мојсеја Гинзбурга (Моисей Яковлевич Гинзбург, 1892–1946) и Игњатија Милиниса (Игнатий Францевич Милинис, 1899–1974), и инжењера конструкција Сергеја Прохорова (Сергей Львович Прохоров, 1899–1974). Начинивши студиознији корак даље – архитект, професор Станко Гаковић открива постојање још ранијег *организационог претече–узора* марсејског мега–блока. „Стамбени склоп [« НВМ –

⁵³⁵ Наводећи архитекте само њиховим презименима, у фусноти Збриљио напомиње да је *архитект Лемаршан* извесно време становао у објекту како би првим станарима објаснио његово функционисање. J. Sbriglio, (2013), *ibid.*, 47–48. <https://www.editionsparentheses.com > IMG > pdf > P27> Приступ. 1. децембар 2018.

⁵³⁶ Ауторска синтагма, аутор, Александра Мокрањац.

⁵³⁷ Le Corbusier, *Le Corbusier – Œuvre complète, 1938–1946* [Vol. 4] (1946), *ibid.*, 174–178. [курзив, А. М.]

⁵³⁸ Основно значење речи « *la cité* » јесте „независна политичка заједница“. Из истог корена је и « *le droit de cité* » – *грађанско право*, те је у правном смислу « *la cité* » – „заједница грађана која чини независно тело и подлеже властитим законима.“ Израз « *la cité* » карактеристичан је и за антички град « *la cité antique* » и античке грчке градове « *les cités grecques* » <https://www.cnrtl.fr/definition/cit%C3%A9> Приступ. 5. децембар 2018.

⁵³⁹ Значење речи « *la ville* » јесте „релативно значајна насеобина (агломерација) становника разноврсних професионалних делатности, поготову у терцијерном сектору (државна администрација, образовање, здравство, култура и друштвене делатности; а у робно–новчаном смислу – трговина, транспорт, финансије, сервисне делатности, некретнине, информације–комуникације).“ Односи се на град почевши од средњег века – надаље, све до савремених градова. <https://www.cnrtl.fr/definition/ville> Приступ. 5. децембар 2018.

⁵⁴⁰ С. Гаковић, *Четири стања склопа у структури стамбене средине* (1991), *op. cit.*, 25; Victor Buchli, “Moisei Ginzburg's Narkomfin Communal House in Moscow: Contesting the Social and Material World”, *Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 57, No 2, 1998 (Jun), 160–181; Victor Buchli and Gavin Lucas, *Towards an Archaeology of the Contemporary Past* (London and New York: Taylor & Francis Group/Routledge, 2001); Jean-Louis Cohen, *Le Corbusier: la planète comme chantier* (Paris: Textuel, 2015).

l'immeuble d'habitation à bon marché » (зграда јевтиног становања) из 1903. године, архитекта [Анрија] Соважа (Henri Sauvage [1873–1932]), у улици Третењ ([7,] rue Trétagne [Paris 18ème]) у Паризу, пројектован/а је са заједничким садржајима, што је представљало изразиту иновацију градске стамбене архитектуре у то време. Приземна етажа [...] [имала је] искључиво заједничке садржаје [...] – салу за састанке, библиотеку, задружни ресторан и просторије народног универзитета. Са дворишне стране [било] је предвиђено и купатило са тушем за све становнике зграде. *Кровни врт* [...], такође намењен свим станарима, *подсећа можда и понајвише на доцније више пута реализовану, омиљену тему Ле Корбизјеа* [и Жанереа].⁵⁴¹

Подсетимо се, ипак, и *најраније познате градске колективне стамбене форме*. Почевши од трећег века пре наше ере – то су античке *инсуле* (лат. *insula, insulae*), које као *стамбене блокове*⁵⁴² разматра још Витрувије. Смислене и исплативе само за пренасељене градске зоне, постале су убрзо део панораме Рима, као и Картагине⁵⁴³, Херкуланума, Остије и других античких градова. *Изворно намењене сиромашнијим слојевима становника*, инсуле су биле *мешовитих стамбених и услужних*⁵⁴⁴, *производних и радних садржаја* – „рад (занати и/или продаја робе) и животни простор комбиновани су често у једној или две собе [...] [у] деловима инсуле.“⁵⁴⁵ Уједно и *прве градске вишеспратнице*⁵⁴⁶ – својим потоњим развојем достижу висине *седмоспратница*, и чак *осмоспратница*⁵⁴⁷.

Недовољно истражени и помињани утицаји на свеукупно дело Ле Корбизјеа и Жанереа, а потом и Ле Корбизјеа и сарадника, тиме и на масовну, префабриковану стамбену градњу уопште, укључујући и Јединицу

⁵⁴¹ С. Гаковић, *Четири стања склопа у структури стамбене средине* (1991), 25. [курзив, А. М.]

⁵⁴² Витрувије, *Десет књига о архитектури* ([30/16. год. пре наше ере/] 1990 [лат]), „I књига/VI (О распореду и положају зграда у граду“, 22–26.

⁵⁴³ „Поробљавањем Картагине 146. године пре наше ере, густо насељена пунска престоница могла се похвалити зградама шестоспратницама (Апијан из Александрије, 95–165 (Appian, 8.128).“ Nathalie de Hann, “Roman Domestic Architecture” in *A Companion to Science, Technology, and Medicine in Ancient Greece and Rome*, ed. Georgia L. Irby (Chichester, West Sussex, UK: Wiley Blackwell, 2016), 725.

⁵⁴⁴ „Инсуле су имале сложену структуру власништва, и биле значајан извор прихода разним [слојевима] Римљана. [...] Преостало је мало од хиљада инсула што су некад доминирале градским пејзажом Рима. Најбоље очуван комплекс ситуиран је у подножју споменика Виктору Емануелу (Victor Emmanuel), близу степеница што воде средњовековној цркви Ара Цели (Ara Coeli) и Кампидољу (Campidoglio). Процењује се да је грађевина изворно имала пет спратова и могла да збрине триста осамдесет људи. Приземни ниво имао је уобичајене продавнице. На другом [спрату] била су два пространа апартмана. Трећи [спрат] имао је скромније хидничке станове (“corridor apartments”). Друга *група инсула* откривена је на источној страни модерног Корзоа (“modern Corso”), древне Вија Фламија (Via Flaminia), управо преко пута споменика Марку Аурелију (Marcus Aurelius). Продавнице [тих група инсула] што су се низале дуж добро посећене Фламије – обезбеђивале су добра и услуге онима који су улазили или напуштали град. Приземни ниво очувао је остатке купатила и квалитетних станова. [...] Инсула раног трећег века пронађена је испод цркве Светог Лоренца (San Lorenzo) у Лучини (Lucina), на западној страни Вије Лате (Via Lata). [...] Студије дају јасне назнаке како средњих и чак високо-статусних станова, тако и сламовског становања и показују постојање друштвено и економски сложених суседстава. Остаци купатилâ, светилишта и чак *митреја* (mithraea) [храмова посвећених култу бога Митре], омогућава потпунију друштвену реконструкцију ових инсула [...]“ Stephen L. Dyson, *Rome – A Living Portrait of an Ancient City* (Baltimore, USA: The Johns Hopkins University Press, 2010), [36]; 217–220.

⁵⁴⁵ N. de Hann, “Roman Domestic Architecture” in *A Companion to Science, Technology, and Medicine in Ancient Greece and Rome*, (2016), 722.

⁵⁴⁶ „Како у граду [Риму] приземна градња не може примити толико мноштво народа на стан, то је ствар тражила да се зграде подижу у вис. Зато су на каменим стубовима, са зидовима од печене опеке и ломљеног камена грађене куће у вис и добро везане подовима. Тиме је осигурано да се куће могу градити на спратове [...]. Дакле, римски народ помоћу чврстих зидова, ако подиже више спратова у вис – добија изврсне станове, без тешкоће.“ Витрувије, *Десет књига о архитектури* ([30/16. год. пре наше ере/] 1990 [лат]), „II књига/VIII (О облицима зидања“, 45. [Српском језику прилагодила, А. М.]

⁵⁴⁷ N. de Hann, “Roman Domestic Architecture” in *A Companion to Science, Technology, and Medicine in Ancient Greece and Rome* (2016), 725.

станована одговарајуће величине' – остају покретање теме 'станова животног минимума' на II конгресу CIAM-а (Франкфурт, 1929) уз реализације Ернста Меја⁵⁴⁸ (Ernst May, 1886–1970) и његову примену *стамбеног концепта* „животног минимума“ («Wohnung für das Existenzminimum») ⁵⁴⁹, а такође и практично и теоријско деловање Ернста Нојферта (Ernst Neufert, 1900–1986), етички спорног аутора–систематизатора најшире распрострањеног архитектонског приручника *Bauentwurfslehre* (1936), својеврсне практичне „библије архитектонских стандарда.“⁵⁵⁰ Надер Восугијан (Nader Vossoughian) сматра Нојферта *најутицајнијим* и *најконтроверзнијим* архитектором двадесетог века, почевши од његових студија на Баухаус школи (1919), потом и рада за Валтера Гропијуса (1922–1926), затим надгледања изградње здања Баухауса у Десауу (1925), аутора Гропијуса у сарадњи са Адолфом Мејером (Adolf Meyer, 1881–1929) и Нојфертовог напредовања до главног одговорног архитекта изградње Гропијусовог *Штам театра* (Stadttheater) у Јени. Нојферт потом постаје професор (1926–1930) вајмарске Штатлише Баухохшуле (Staatliche Bauhochschule) – наследника вајмарског Баухауса, а затим, у периоду 1938–1941. године улази у кабинет Алберта Шпера (Albert Speer), Хитлеровог генералног инспектора грађевина⁵⁵¹ (GBI – *Generalbauinspektor für die Reichshauptstadt*). Грађевински радници Немачке (од 1930–их) до 1941. године, били су највећим делом – прислини, „што је Нојферт називао 'необученом радном снагом' («ungeübte Arbeitskräfte»), а укључивало је ратне заробљенике, политичке дисиденте, логораше концентрационих логора, Јевреје, Русе, Пољаке, Немце и многе друге [...]“⁵⁵² не-симпатизере нацизма. Делимичним „расформирањем [Шперовог] кабинета (1941), Нојферт [...] постаје Шперов комесар [1942–1945] за стандардизацију [*Beauftragter für Normungsfragen*].“⁵⁵³ Приказујући континуитет Нојфертовог рада – очиг и у најважнијим стандардима послератне реконструкције западне Немачке – Восугијан истиче његов допринос за ДИН 4171 (објављен октобра 1942) и ДИН 4172 (објављен јануара 1951). Он закључује да су бројне нацистичке „иновације надживеле њихову капитулацију у Другом светском рату – кроз менаџерске праксе на којим су нацисти инсистирали, умногом *аналогне* оним које су развили амерички инжењери и рачуновође у Сједињеним америчким државама.“⁵⁵⁴ Објављена фотографија посете

⁵⁴⁸ Подутицајем градитељског подухвата Ернста Меја, који као градски саветник за архитектуру Франкфурта (1925–1930) реализује петнаест хиљада станова, на спрегнутим премисама ефикасности и економичности од пројекта до изградње. „Такав, објективан приступ, условљен реалношћу грађевинских трошкова, водио је неизбежно формулисању просторних стандарда 'животног минимума' који ће постати спорна тема [II] конгреса CIAM-а [...Франкфурт, 1929...].“, К. Фремpton [1980/2004], *op. cit.*, 137–138. Видети такође, Ернст Меј, „[1929] Станови за животни минимум“, *Антологија теорија архитектуре XX века*, Милош Р. Перовић, ур. (Београд: Грађевинска књига, 2009), 247–249.

⁵⁴⁹ Sara Brysch, „Existenzminimum reloaded: strategies to achieve Affordability in contemporary urban housing“, *Meeting ENHR working group Comparative Housing Policy: New approaches to affordable housing* (Delft University of Technology: Faculty of Architecture, [November] 2016), 1–5.

⁵⁵⁰ Nader Vossoughian, „Hausbaumaschine“ [“Construction machine”], *Archis*, Volume 49/#3, 2016 (22–27), 22.

⁵⁵¹ Nader Vossoughian, „From A4 Paper to the Octametric Brick: Ernst Neufert and the Geopolitics of Standardisation in Nazi Germany“, *The Journal of Architecture*, no. 20:4, 2015, (675–698), 676.

⁵⁵² N. Vossoughian, „Hausbaumaschine“ [“Construction machine”], 2016, *op. cit.*, 22.

⁵⁵³ N. Vossoughian, „Hausbaumaschine“, 2016, *ibid.*, 22.

⁵⁵⁴ N. Vossoughian (2016), *ibid.*, 26. [курзив, А. М.]

градилшта Ле Корбизјеове марсејске 'Јединице становања одговарајуће величине' Ернста Нојферта⁵⁵⁵, 1949. године, са Гијом Ротијеом (Guy Rottier), Жоржом Кандилисом и Владимиром Бодијанским, у публикацији Жака Збриљџа, *потврђује постојање континуитета поменутих пракси* и на европском тлу, стављајући *дубоке знаке питања* на искључиво, или претежно идеолошка тумачења лекорбизјанске архитектуре, која се, дакле – од номинално *про-комунистичко 'социјалне'*, може подједнако разматрати и са аспеката радикално супротних – *национал-социјалистичких, фашистичких мотива и полазишта*.

Иако Ле Корбизјеово планско груписање читаве градске четврти/стамбеног насеља/сеоцета под исти кров 'Јединице становања одговарајуће величине', може бити тумачено и као наслеђе фуријевско-фаланстерско (Charles Fourier, 1772–1837), про-комунистичко или про-национал-социјалистичко, ништа мање – уклапа се и у неминовност *продукционих нус-исхода* механицистички правданих стремљења „нормативизацији и стандардизацији конструктивних елемената зграде увођењем номенклатуре и серија, изводљивих посредством велике индустрије што је тиме омогућила да се и уметност грађења усклади са ритмом савремене производње.“⁵⁵⁶ Примаран мотив, делује међутим, да је, ипак – Ле Корбизјеова грандоманија, оличена у *апотеози максимализованих димензија и укрупњавања размере као такве* – на трагу његових трајних аспирација и у карактеристичној драматургији написа 1930-их година – „*Нови поредак величине урбаних елемената, нова јединица становања.*“⁵⁵⁷ Таква, у *архитектонском домену* својеврсна *примена силе/принуде*, индикативан је лекорбизјански *маневар монументализације* коју он сагледава најлакше остваривом путем *димензионално импресивног објекта* сред „нетакнуте“ околне природе. *Мегаломанска градња, у споју/контрасту с неизграђеним пространством*, таквог *количинског склопа*, била је – дотад *невиђена*. Почевши од здања по сваку цену *непрегледног* тако да заузме читав хоризонт, у симболичној „допуни“ рудимената парка. Уздигнут до пароксизма – *сукоб архитектуре са празнином* повлачи и негативно одређење. Према сагледавањима професора, др Станка Гаковића – „простор у ком је стамбени блок постављен – *не може се дефинисати као архитектонски.*“⁵⁵⁸ *Тежња брисања и потискивања свега другог са видика*, тиме и из свести како спорадичних посматрача, тим више корисника и сталних станара – *очита је пројектантска намера/цљ*. Сâм аутор, концепт правда „*применом 'зеленог града'*“⁵⁵⁹ и раздвајањем пешачког од колског саобраћаја – *пренаглашавајући* мотив 'потпуно ослобођеног партера' – 'непрекидног парка пешачке оазе', што је реално – *крајње дискутабилно постигнуће*. Наиме, *измењени аспекти дела тла*

⁵⁵⁵ J. Sbriglio, *Le Corbusier: L'Unité d'Habitation de Marseille* (2013), *op. cit.*, 46. <https://www.editionsparentheses.com > IMG > pdf > P27..> приступ. 1. децембар 2018.

⁵⁵⁶ Le Corbusier, *Le Corbusier – Œuvre complète, 1938–1946* [Vol. 4] (1946), *op. cit.*, 178–179.

⁵⁵⁷ Le Corbusier, *Le Corbusier et Pierre Jeanneret – Œuvre complète, 1929–1934* [Vol. 2] (1935), 110–114.

⁵⁵⁸ С. Гаковић, *Четири стања склопа у структури стамбене средине* (1991), *op. cit.*, 125. [курзив, А. М.]

⁵⁵⁹ Le Corbusier, *Le Corbusier – Œuvre complète, 1938–1946* [Vol. 4] (1946), *op. cit.*, 176.

под објектом – услед сталне засенчености, накупљања нечистоће око масивних стубова, и непрегледности чиме и изостанка безбедности – тек формално су део отвореног простора.

Заједничко боравиште за хиљаду шест стотина станара под истим *кровом–тркаћом* *пистом* марсејске 'Јединице становања' дугује своје формално–номинално програмско покриће и досетки 'разноврсне' понуде станова од наводно двадесет три различита типа стана – за самце, парове, парове са једно или двоје деце, парове са двоје или четворо деце, парове са троје или петоро деце. „Јединица' садржи триста тридесет седам станова, груписаних на сто тридесет метара дужине и педесет шест метара висине, и опслужених са пет унутрашњих улица [...]”⁵⁶⁰ Типична организација 'стамбене ћелије' једним својим нивоом заузима сву дужину попречног тракта (те је у том делу и двостране оријентације исток–запад), док је укупна дужина другог нивоа, било да је улазни или галеријски део стана – половина дужине тракта умањена за половину приступног ходника – 'унутрашње улице'. Употребна, чиста ширина станова је *критична мера* – износи свега око *три метра* и *седамдесетак сантиметара*. *Упитне, варљиве* су такође и 'предности двоструке висине'. Осим терасе, тек мали део дневног боравка, дубине нешто веће од два метра, пуне је, двоетажне, четири и по метарске висине. [Илустрација 21]

Минијатурна, *поддимензионирана* купатила и мокри чворови, увод су у *недопустиво критичан* део пројекта, *дече собе концепта* – *просторног реста*. Наиме – у ширини стана удвојене су *дече собе*, делимично фиксно преграђане, делом са клизним паноом. Унутрашња чиста мера стана од три метра и седамдесет сантиметара подељена је додатно – на две собе, чистих/светлих ширина од по *само метар осамдесет три сантиметра*⁵⁶¹ према пројекту, али, *производно услед контејнерског система* – заправо свега метар и осамдесет сантиметара (ако и толико) – чиме собе излазе на фасаду. Још *драстичнија ситуација* настаје у случајевима постојања *само једне дече собе* у стану, чија се ширина додатно смањује – за дебљину зида између станова. Насупрот *скученој ширини* – *дубине дечијих соба* – *пуних су осам метара*, чиме настају *изузетно неповолне пропорције простора*, не само – *основе драстично издуженог правоугаоника*, од *четири и једне трећине квадрата ширине простора* – већ такође и критичне висине од *само два метра* и *двадесетак сантиметара*. Била би то *солидна жардињера* за 'узајање' *деце–украшних биљака*, само да је свом дужином од осам метара – на фасади. [Илустрација 21] Дечеја соба 'Јединице' – свим неповољностима од *организационо–употребних до амбијенталних* – јер, у реалности *опажај дужих димензија додатно се увећава*, а *краћих* – *додатно скраћује* – додаје и *проблем осветљаја* – као комбинацију лоших аспеката *новопрокламованог 'хоризонталног прозора'* и традиционалних, *стварањем оштре границе између бљештаво осветљене зоне непосредно уз стаклену фасадну преграду* (од пода до плафона) – и *замрачења*

⁵⁶⁰ Le Corbusier, *Le Corbusier – Œuvre complète, 1938–1946* [Vol. 4] (1946), *ibid.*, 179.

⁵⁶¹ *La Cité radieuse 1945–1952, Marseille – Le Corbusier*, (Cité de l'architecture & du patrimoine, Eduthèque 2015), 12. https://www.cite.de.la.rchi+itecture.fr/fo/citeradieuse_def_o Приступ 4. децембар 2019.

што наступа већ два метра и двадесетак сантиметара даље, ка дубини собе, чинећи потом – *неопходном* *дневној употребу вештачког светла*. [Илустрација 17] Зачудно је и постојање засебног wc-а без лавабоа, и стављање лавабоа у саму дечју собу. Претпоставка је да дете – у узрасту самосталног коришћења тоалета, прљавих руку – *отвара*, затим *затвара* и пролази двоја врата (од тоалета и своје собе) и ходник између – да би тек у својој соби – опрало употребом тоалета запрљане руке. Ако се тога наравно – уопште сети. Или пак – може да улази у родитељску собу (?) – да би из ње користило купатилце родитеља (уколико је слободно).

Коришћење максимално пасивизујуће собе–мрачне–жардињере (ако већ не – *гробне леје*) – форсирање је *искључиво линијски–трасираног* и само таквог кретања деце. Посреди је *ускраћивање* и дечје игре, али и било какве индивидуализације простора – што су повољности основа ближних квадрату, које омогућавају све видове кретања – укључујући и комплексно–зраксто и кружно. *Све дечје собе* 'Јединице становања „одговарајуће величине“ *еуфемистички речено – изузетно су неодговарајуће. Подстандардне, тачније. Пропорцијски подстандард, уз – већ описан хигијенски – патент–досетка* Ле Корбизјеа, *невидљив је у табелама бројчано задовољавајућих износа површина – и део је погубне логике његовог упрошћавајућег манира решавања најосетљивијих функционалних и просторних питања, зачете како у самом његовом карактеру, тако и – у изостанку формалног архитектонског*⁵⁶² *образовања. Уместо манира историјске методе којом се Ле Корбизје непрекидно утврђује као 'икона модернизма' – пројектантски угао открива и типологију те иконе, по мери Гојиног Сатурна.*

Стога, свака *рекламно–маскирна скаска* о 'пропорцијским односима', 'златним пресецима', 'модуларним' и другим 'координацијама', 'модулорима' лекорбизјанског марсејског стамбеног предлошка – у контексту *принуде тамошње дечје собе* – представља чист сарказам. Четири 'модулора' у *ставу војничког пузања*, у низу – стају у дужину *дечје–војничке собе – повампириених најтамнијих страница средњовековља*, што претходе успону градова у петнаестом веку. Према опомињућем увиду медијевалиста Жака Ле Гофа (Jacques Le Goff, 1924–2014) „утилитаристички средњи век [...] нема времена да се разнежи [...] пред дететом, једва га и запажа. [...] [Н]ема деце у средњем веку – има само малих одраслих. [...] [Тек закорачила у живот] – деца су изложена напорима сеоског рада или – војне обуке.“⁵⁶³ Ле Корбизјеов сан о *укидању улице и града* – једнаком страшћу обрушава се и на *укидање деце*, претварајући их од најранијег узраста у – *војнике–послушнике*. Слика лекорбизјанске критике улице, *дечја соба 'Јединице'* јесте та – „*ригола, огромна пукотина, притешњен ходник. Додирну се његова два зида – лактовима срца; срце је њиме и даље потлачено, иако све то траје већ хиљаду година.*“⁵⁶⁴ Нејасно је и одрастање детета у таквој соби – до ког узраста оно борави у њој? Напушта ли је са десетак година, пошто ју је прерасло већ са пет–шест? Где одлази то дете – у поправни дом за малолетнике?

⁵⁶² Musée des beaux arts, *La Chaux-de-Fonds et Jeanneret avant Le Corbusier* (La Chaux-de-Fonds : Musée des beaux arts, 1987), 29.

⁵⁶³ Jacques Le Goff, *Средњовековна цивилизација западне Европе* (Београд, И. З. Југославија, [1965/1974], 335. [лат] [курзив, А. М.]

⁵⁶⁴ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), op. cit., 112. [курзив, А. М.]

Дечје собе, пак, намењене су и младима, до пунолетства бар, па и нешто потом – до стицања средњошколско-занатског образовања, а у срећнијим случајевима и до окончања студија. Дечја соба – лекорбизјанска *ригола/огромна пукотиница/притешњен ходник*, упитних је организационих капацитета да подржи завршетак основне школе детета, чак и ако оно *нема никаквих ваншколских интересовања*. Како је и дотадашњи развој под великим знаком питања – потоњи највероватније – *није ни планиран/пројектован*. Породица се *иселава негде другде – брзином којом деца прерастају скичицу* мага архитектуре, Ле Корбизјеа. Изузетном брзином, дакле.

Услед *погрешно осмишљених, лоших диспозиција* кухиња и трпезарија, такође безмало осам метара удаљених од прозора, као и – купатила, тоалета/wc-а, дечјих/спаваћих соба, уз предугачак приступни коридор становима, дакле и свих наведених простора *потпуно зависних од механичке вентилације* – према истраживањима Малкома Милеа (Malcom Millais), *претила је обуставе изградње*. Октобра и новембра 1948. године „са зградом већ у току градње, тадашњи министар грађевина Ежен Клодијус-Пти (Eugène Claudius-Petit) добио је извештај *Conseil Supérieur d'Hygiène Publique de France* [Врховног савета јавне хигијене Француске] са препоруком да *заустави реализацију пројекта*, јер је *нарушавао опште здравствене прописе*. [...] Поврх тога, *висина од пода до плафона од само два метра и двадесет шест сантиметара* – била је *испод законског минимума*.⁵⁶⁵ Поражавајуће наличје Ле Корбизјеове „реформаторске генијалности“ и „пројектантског умећа“ комбинаторике префабрикације – *крунисано је безобзирним само-рекламирањем двадесет три типа стана* 'Јединице становања', постигнута само „трима префабрикованим ћелијама – ћелијом кухиње, ћелијом родитељске собе и ћелијом дечје собе (једноструком/двоструком)⁵⁶⁶. *Серијски истоветно-различити*, Ке Корбизјеови станови, омогућени су *заправо – аболацијом без преседана*, када је „јула 1949. године Министарство [Грађевине Француске] издало указ о *изузећу пројекта од [редовног поступка]* добијања грађевинске дозволе.⁵⁶⁷

Маскирање и компензација *употребно-функционалних недостатака и пропорцијских подстандарда* станова марсејске 'Јединице становања', покушане су увођењем заједничких садржаја и нових врста услуга⁵⁶⁸ унутар самог објекта, без свести о томе да *гомилање намена/садржаја* – не чини и њихово прожимање. Ионако *сиромашна почетна структура дрвета* Кристофера Александера – *осиромашена* је

⁵⁶⁵ Malcolm Millais, "A Critical Appraisal of the Design, Construction and Influence of the Unité d'Habitation, Marseilles, France", *Journal of Architecture and Urbanism*, Vol. 39: 2, 2015 (103-115), 110. Наведени део истраживања темељи се на извору – Pierre Calfas, « Le Bâtiment dit 'Unité d'Habitation' de L'Architecte Le Corbusier, a Marseille », *Le Genie Civil* 1949: 1er novembre, 404-406. [курзив, А. М.]

⁵⁶⁶ Le Corbusier, *Le Corbusier – Œuvre complète, 1938-1946* [Vol. 4] (1946), *ibid.*, 186.

⁵⁶⁷ M. Millais, "A Critical Appraisal of the Design, Construction and Influence of the Unité d'Habitation, Marseilles, France", (2015), *op. cit.*, 110. Тај део истраживања темељи се на извору – David Jenkins, *L'Unité d'Habitation Marseille*, (London: Phaidon Press, 1993), 17.

⁵⁶⁸ „На половини висине зграде налазе се трговачка улица прехрамбених намирница (месара, пекара, бакланица, рибарница, млекара, кафетерија, ресторан, итд), просторије за окућљање [...] [и] хотелска услуга. Кровна башта намењена је предшколском узрасту и чувању деце повезаном са вртићем на седмаестом спрату; физичкој култури, затвореној сали и шеталишту на отвореном, писти од три стотине метара, и сунчању.“ Le Corbusier, *Le Corbusier – Œuvre complète, 1938-1946* [Vol. 4] (1946), *ibid.*, 179.

додатно, и замењена лавиринтским и концептом мебијусове траке, услед прецизне ауторове идеје водиле – да се из лекорбизјанске мишловке за људе, по могућству – никад ни не изађе напоље. Стога и унутрашња комуникациона вертикала бива груписана на једном једином месту, на дужој страни објекта – код улаза чији „хол са портиром служи за пролаз хиљаду шест стотина станара Јединице“⁵⁶⁹, мимо запослених и посетилаца. Функционално–корисничке, хигијенске и последице у визуелној неподобности и неодрживости таквог пропусника преузетог из организације метроа – неспојиве су са карактером полу–јавне сфере – подразумевањем за унутрашњост стамбене зграде. Само једно двокрако степениште, три лифта за по двадесет особа (са професионалним лифт–оператером), и четврти – теретни лифт, те два степеништа за евакуацију са супротне стране објекта – рудименти су комуникационих видова, доследни општем духу скучености 'Јединице', без оправдања чак и у чињеници да је Марсеј – лучки град.

Конструктивни склоп марсејске 'Јединице' пројектован је као комбинован–скелетни. [Илустрација 22] Вертикални систем монолитних, ливених армирано–бетонских стубова, укрућун је хоризонталним – специфичним спратним челичним роштиљем, с изузетком најдоњег, бетонског нивоа (дна објекта) непосредно над стубовима. [Илустрација 23] Прво таквих димензија у стамбеној архитектури, „Вештачко тло“ поврх [мастодонтских] стубова – 'табла' [/масивна платформа] дужине сто тридесет пет, ширине двадесет четити метара [...], почива на колонади од седамнаест *портика* [/попречних портала] на размаку од осам метара и тридесет осам сантиметара. [Армирано–]бетонски стубови [сложено–трапезоидног пресека] величином одговарају функцији стабилности грађевини и проласку свих инсталација [одводњавања и] канализације. 'Вештачко тло' од тридесет два одељка [служи и] смештају машинских инсталација.⁵⁷⁰ Носиви систем објекта – вертикални армирано–бетонски стубови за које су потом везивани челични носачи хоризонталних делова конструкције – просторни су скелетни носачи–рамови у које су, тек у завршној фази убациване стамбене *јединице–контејнери*, потпуно префабриковане. [Илустрација 24] „Структура сваког пребивалишта *потпуно* је независна од армирано–бетонског скелета. Сваки стан сачињен је од ћелија састављених од префабрикованих панела и монтираних ([претходно и] патентираних). Свака [стамбена] ћелија почива на скелету преко *изолујућих кутија*. Сваки стан је тако, сасвим независан од суседа, [и] потпуно изолован од буке.“⁵⁷¹ Подови стамбених јединица (осим префабрикованих кухиња и мокрих чворова) – прављени су од ватроотпорних⁵⁷² дрвених плоча, причвршћених на металну потконструкцију, обложених храстовим паркетом. Зидове чине сегментиране потконструкције од рамова–оквира ватроотпорног дрвета,

⁵⁶⁹ Пролазак толиког броја станара кроз улазни хол, уз све оне што опслужују објект, као и посетиоце/госте – ставља огроман знак питања на реалне могућности одржавање хигијене. (Прим. аутора, Александра Мокрањац) Le Corbusier, *Le Corbusie – Œuvre complète, 1938–1946* [Vol. 4] (1946), *ibid.*, 179. [курзив, А. М.]

⁵⁷⁰ Le Corbusier, *Le Corbusier – Œuvre complète, 1938–1946* [Vol. 4] (1946), *ibid.*, 181.

⁵⁷¹ Le Corbusier, *Le Corbusier – Œuvre complète, 1938–1946* [Vol. 4] (1946), *ibid.*, 186.

⁵⁷² Le Corbusier, *Le Corbusier – Œuvre complète, 1938–1946* [Vol. 4] (1946), *ibid.*, 189.

потом обложене или гипс-картонским плочама (унутарња страна стана или обострано – преградни) или пак фибро-цементом – плочама цементираних азбестних влакана (зидова ка суседним становима). Плафони су начињени према истом принципу као и зидне плоче. Техничка новина без које не би била могућа *организација станова дубине двадесетак метара*, са кухињама, купатилима и тоалетима без прозора, груписаним у средишту стана – је у обједињеном систему⁵⁷³ грејања и вентилације објекта.

Своједобно глорификована, величана и предстаљана као решење за подмирење „свих“ потреба станара, 'Јединица становања' реализовна је после Марсеја и у другим градовима Француске – у Нант-Разеу (l'« Unité d'Habitation » de Nanates-Razé, 1955), потом у Брију (l'« Unité d'Habitation » de Briey-en-Fôret⁵⁷⁴, 1957–1960/1963) и Фирминију (l'« Unité d'Habitation » de Firminy-Vert, 1965–1967); а такође и Немачкој, у берлинској четврти Вестенд (l'« Unité d'Habitation » de Berlin⁵⁷⁵, Westend, 1957).

Неумољиво, ригорозно под-димензионисана, стандардизовано-склопљена јединица стана у саставу 'Јединице становања', почев од кубатуре ваздуха и топле воде, и другим животним потрепштинама номинално услужно снабдевана, те, повратно и – *условљено-контролисана*, варирана је понешто, а потом и триста педест пута умножена ради груписања у гигантски 'пароброд/крузер', ако већ не у својеврсну – *пара-Нојеву барку*. *Бродска визија*, међутим, почевши од концепта – крије *кључну, непоправљиву аномалију*. Лишена је *пловидбене суштине*. Недостаје јој све – од прекоморских промена визура, до *благодети стизања на одредиште*, дакле – *сâм смисао/мотив путовања*. Мастодонтски објект, напротив, трајно је и безнадежно – *стационаран*. Укотвљен сред затечене утрине с примесама ливаде, шипражја те спорадичног, самониклог растиња. Уместо променаде отвореном палубом, пара-стамбени 'бетонски брод' *форсира марш* својим тескобним, интестиналним коридор-улицама, лонгитудиналних 'центра' *принудног друштвеног живота* – дуж сваког трећег спрата, оглашавајући *радикализовану* лекорбизјанску *диктатуру архитектонске моћи*. Искључиво најпрагматичнији урбанистичко-планерски приступ, једини је који – такав, *агломерацијски концепт јединичног становања* тумачи и као *оперативан вид крајње, ако већ не и – казнене мере против „непланског приградског ширења*."⁵⁷⁶

Међутим, одабраним приступом смештаја станара у просторе – *преостатке-рестлове визуелизације* мегало-објекта – *Ле Корбизје је најближи нечем што сâм сматра увелкио превазиђеним*. *Боз-ар-овском формализму*. Наиме – кориснички простори стана 'Јединице становања' – упркос свом номиналном називу,

⁵⁷³ Станарима је омогућно да сами одреде жељену „температуру ваздуха [...] [принудним усмеравањем ка] кухињској напн [...] [тако да се ваздух] лети влажи и хлади. Вентилација је механичка [...] [са] евакуацијом ваздуха [...] [кроз] вентилационе отворе [...] wc-а, купатила, тушева и кухиња. Дobar [...] [квалитет ваздуха] обезбеђен је доводом ваздуха узетог кроз фасаду и његовим струјањем ка централном делу ћелије (кухињи), купатилу, wc-у.“ Истичући додатне погодности објекта, Ле Корбизје набраја и „издашно електрично осветљење, топлу воду (коју контролише станар), канале за смеће; [затим] услуге испоруке леда и намирница, [те] вешераје и самопослуживање на сваком спрату.“ Le Corbusier, *Le Corbusier – Œuvre complète, 1938–1946* [Vol. 4] (1946), *ibid.*, 179–191.

⁵⁷⁴ Le Corbusier, *Le Corbusier et son atelier rue de Sèvres 35 – Œuvre complète, 1934–1938* [Vol. 7] (Zurich : Willy Boesiger, 1965), 212–217.

⁵⁷⁵ Le Corbusier, *Le Corbusier et son atelier rue de Sèvres 35 – Œuvre complète, 1934–1938* [Vol. 7] (1965), 209.

⁵⁷⁶ Ch. Jencks, *Le Corbusier and the Tragic View of Architecture* (1973), 139.

заправо су – подстандардно неодогувајућих величина и пропорција. Они не потичу/почињу из организационог нуклеуса станарских потреба, већ се развијају из формално–обликовне доминације целине над станом као његовим колико подразумевано–неизбежним, толико и – успутним градивним елементом.

Критичко–аналитички осврт на постигнућа, а нарочито на мањкавости 'Јединице становања' – недовољно проучене, те широко пренебрегаване и изузимане даљом неселективном применом тог пропагандно, уместо – стручно утемељеног концепта – кључан је за профилисање – доње негативне референтне тачке питања урбанитета (Кастекс–Панере–Депол), тиме и предметног истраживања.

Однос према реализацији марсејске 'Јединице' показатељ је и суштинских, квалитативних разлика између става пројектаната и утемељених теоретичара, са једне стране, а са друге – историчара архитектуре, дакле, између – пројектантских начела и историјске методе. Док је са становишта историчара – на тему Ле Корбизеовог мегало–стамбеног, 'тоталног префабриката', уобичајен исказ о 'подељеним мишљењима', пројектанти и доследни теоретичари архитектуре – морају показати линију те поделе, заправо – раселине. Морају, дакле, да изнесу пројектантски релевантне чињенице, и да се одреде према њима, што неретко подразумева и демистификацију временом наталожених слојева 'славе и дивљења', у прилог чему су текла и приказана истраживачка настојања у откривању дубине амбиса мас–модернистичке еуфорије.

Правило архитектонских анхронизама и неподударност теоријских ставова архитеката – са одиста достигнутим степеном оперативности њихових остварења, препрека су више што спречава да се историјском методом допре до суштине архитектуре. Комбиноване методологије примереније сложеностима архитектуре – морају стога имати предност, будући да јесу и једине меродавне у оцени стварних, реалних постигнућа. Уједно, то су и кључни разлози залагања за типолошке и упоредно–аналитичке методологије и приступе архитектонско–урбанистичком домену у предметном раду, уместо устаљених.

2.2. Феномен и ефекти префабрикације у масовној станоградњи

Напредније праксе мостоградње⁵⁷⁷ од краја осамнаестог ка деветнаестом веку, и потом – извори су приступа и технике префабрикације. Прорачуном оптерећења и утицаја сила претходно димензионисани челични елементи мостовских конструкција, типизовани су потом, ради рационалнијег транспорта. У архитектури, префабрикацију примењују први – Џозеф Пекстон (Joseph Paxton, 1803–1865) у сградњи са седмочланим пројектантским тимомом инжењера–конструктора 'Кристалине палате'⁵⁷⁸ за Светску

⁵⁷⁷ А. Мокрањац, *Антологија Архитектуре и Цивилизације* (2012), *op. cit.*, 21, 241–242.

⁵⁷⁸ Bill Addis, "The Crystal Palace and its Place in Structural History", *International Journal of Space Structures*, Vol. 21, march, 2006, №1 (1–19).

изложбу у Лондону (1851), а самостално – архитект Гистав Ајфел⁵⁷⁹ (1832–1923) својом 'Ајфеловом кулом'⁵⁸⁰ (1884/1887–1889). Разматрајући шире–европски и светски контекст најразвијенијих земаља међуратног, а потом и послератног периода двадесетог века, Петер Кук (Peter Cook, 1936–) подвлачи да префабрикација, продором и у домен колективне станоградње – бива „унапређивана сваком наредном генерацијом као решење за нелогичности градње, [и] постепено постаје један од централних приступа.“⁵⁸¹

Осавременењено преформулисана, индустријализована градња стамбених објеката – *префабрикација*, процесно је пројектантски изузетно захтевна техника подразумевано доследно спроведених међуфаза *модуларности–рационализације–стандардизације* у режиму *стриктне типизације* са сталним праћењем евентуалних потребних измена детаља елемената у циљу потпуне механизације производње. Валтер Гропијус почиње да спознаје и да инсистира на важности преоријентације изградње стамбених објеката у оквиру индустријског процеса, пет година пре првих покушаја са системом *Dom-ino* (1915–1929), Ле Корбизјеа и Пјера Жанереа. Философско утемељење и уважавање у правом значењу – *нове слике ваплоћења архитектуре новог доба*, префабрикација стиче тек Гропијусовим развијањем напредног, прилагодљивог система панелних конструкција, 1927. године, за 'Експерименталну панелну кућу'⁵⁸² у Немачкој, Десау (Dessau). Дакле, тек након периода седамнаестогодишњег деловања, будући да Гропијус „почевши од 1910. године [...] доследно заговара префабрикацију кућа кроз бројне чланке и предавања, с чим упоредо [...] [изводи] низ практичних експеримената на том пољу истраживања, у спреси с утицајним индустријским предузећима.“⁵⁸³ Поред Гропијусових, издвајају се и залагања Бакминстера Фулера (R. Buckminster Fuller, 1895–1983), који такође 1927. године истражује могуће правце развоја индустријализоване производње елемената за изградњу кућа. Фулерова 'Кућа Вичита' (Wichita house (1927)) од једноставног је комад профилисаног лима причвршћеног за конструкцију стуба-стожера, а потоња 'Кућа Димаксион' (Dymaxion house (1929)) – од сложенијих је, различитих елемената намењених за сегментно, узастопно састављање (налик сетовима намештаја). Петер Кук наводи да је „Фулерова стварна техника заобишла *замку општег/универзалног места/дела* (“the trap of the universal part”), те су сходно томе утицаји и примена његових конструкција много шири [...]“⁵⁸⁴ од ограничености искључиво на станоградњу.

⁵⁷⁹ „Ајфел је патентирао свој метод конструисања који искључује потребу за дијагоналним решеткама примењиваним ради отпора моментима удара ветра. Крајем XIX века теорија граничних слојева, ламинарна [константног протока] или турбулентна – није постојала.“ Patrick D. Weidman, “Modified shape of the Eiffel Tower determined for an atmospheric boundary-layer wind profile”, *Physics of Fluids*, 21, 067102, 2009 (1–8), 1.

⁵⁸⁰ „[...] приказан је трећи модел [Ајфелове куле] произашао из Ајфелове заокружености утицајима притиска ветра на кулу, како је документовано кроз његову преписку са Удружењем грађевинских инђенџера Француске, од 30. марта 1885. године.“ Patrick Weidman and Isif Pinelis, “Model equations for the Eiffel Tower profile: historical perspective and new results”, *C. R. Mecanique*, 332, 2004 (571–584), 571.

⁵⁸¹ Peter Cook, “Experiment is an Inevitable” [the extract from his third book *Experimental Architecture* (London/New York: Studio Vista/Universal books, 1970)], *Rethinking Technology – A Reader in Architectural Theory*, William W. Braham & Johnatan A. Hale, eds. (New York: Routledge, 2007), 181.

⁵⁸² P. Cook, “Experiment is an Inevitable” ((1970)/2007), 184.

⁵⁸³ W. Gropius, *The New Architecture and the Bauhaus* ([1965]/1971), *op. cit.*, 39.

⁵⁸⁴ P. Cook, “Experiment is an Inevitable” (1970/2007), 183 [курзив, А. М.]

Лудвиг Мис ван дер Роје видео је такође индустријализацију као *централни проблем* градње тог доба. За њега, није то било „толико питање рационализације постојећих метода рада, колико *темељног преуређивања целокупног грађевинског тржишта*. [...] Наша технологија мора, и успеће да створи грађевински материјал који се може технолошки произвести и индустријски употребити [...] [-] чврст, отпоран на временске утицаје, [добрих] звучних и [...] [осталих] изолационих својстава. Биће то лаган материјал чија употреба не само да дозвољава, већ заправо – *позива на индустријализацију*.”⁵⁸⁵ Потоње изричито Ван дер Ројево опредељење (после 1925) 'мање је више' ("less is more") – Чарлс Џенкс сматра „*редукционистички[м] стил[ом]* [који] је величан као рационалан, иако често *није био економичан*, [те проглашаван и за] универзалан – иако је задовољавао само неке функције.”⁵⁸⁶ Принцип *пренаглашеног поједностављења* преносио је Ван дер Роје и на домен индустријализације, чије је успешно спровођење по њему значило аутоматски и *решавање*⁵⁸⁷ свих осталих проблема – друштвених, економских, техничких, чак и – уметничких.

Идилично–уопштена, подједнако су и уводна запажња Ле Корбизјеа и Амедеа Озенфана из списка '*Ка (новој) архитектури*' (1923), јер „[у] представама [...] из радионице или фабрике постоји склад [...] [то су] свакодневни послови читавог света што ради свесно, смислено и прецизно, маштовито, смело и строго [...]”⁵⁸⁸. Међутим, те *лаконске слике општих места* прерастају у прави *акциони план* (1928), током припрема за Први међународни конгрес архитеката модерниста (*CIAM*⁵⁸⁹, 1928). Сажимајући програм, Ле Корбизје своди дискусијеу на свега шест тачака, усмерених искључиво на *технички домен*, намерно потпуно изостављајући питања *архитектонске естетике*. Скициран панел – тематски оквир за четрдесет двоје архитеката из дванаест земаља, садржао је тек таксативно изнете теме, „1. *Модерна техника* и њене последице, 2. *Стандардизација*, 3. *Економија*, 4. *Урбанизам*, 5. *Образовање младих*, 6. *Реализација – држава и архитектура*.”⁵⁹⁰

Сумирајући техничке аспекте приказаног у претходном прегледу истраживања, обратимо пажњу да су залагања Ле Корбизјеа и Пјера Жанереа за индустријализацију градње текла почевши од *потпуне структурне* – '*тешке*' префабрикације и/или са појединим *деловима конструкције* објеката, преко стандардизованих прозора и врата све до елемената опреме и намештаја – систематски била спровођена од симболичних почетка њихове сарадње – скелетног стамбеног система *Dom-ino* (1915–1929), преко пројекта

⁵⁸⁵ Ludwig Mies van der Rohe, “1924 Ludwig Mies van der Rohe: Industrialized building”, *Programs and manifestoes on 20th-century architecture*, Ulrich Conrads, ed. (Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, [1970/1971], 81–82. [курзив, А. М.]

⁵⁸⁶ Чарлс Џенкс, *Нова парадигма у архитектури* [Charles Jencks, *The New Paradigm in Architecture* (London and New Haven: Yale University Press, 2002)] (Београд: Орионарт, 2007), 12.

⁵⁸⁷ L. M. Van der Rohe, “1924 Ludwig Mies van der Rohe: Industrialized building”, *Programs and manifestoes on 20th-century architecture*, Ulrich Conrads, ed. ([1970/1971], 81–82.

⁵⁸⁸ Le Corbusier[-Saugnier/Amédée Ozenfant], (1923), [1931/1986], *op. cit.*, 102. [курзив, А. М.]

⁵⁸⁹ Одржаном у швајцарском дворцу Ла Сапа (la Sarraz, Suisse). *CIAM « Les Congrès internationaux d'architecture moderne »* [(le Château de la Sarraz, Suisse) 1928]

⁵⁹⁰ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 175. [курзив, А. М.]

'Колективних зграда-вила' и 'Павиљона новог духа' све до *архитектуре без локације* – пребивалишта 'Озареног града' (1930). Конкретни пројекти и реализације Ле Корбизјеа и Жанереа, подржани су потом, увелико и теоријски – најавом најшире примене нових технологија током Првог СИАМ-а (1928). Продукциону афирмацију Планетарних размера, префабрикација стиче тек епилогом свих претходних подухвата – *мегало-марсејском 'Јединицом становања одговарајуће величине'* (1945/1947–1949/1952). Примена *потпуне префабрикација* станова спроведена је у свим правцима. Почевши од конструктивно-структурне – роштиља хоризонталних челичних међуспратних носача (замене за плочу), преко типских прозора и врата – све до унутрашњости самих станова, *најслабијег нивоа* – како смо се уверили претходним током рада. Наиме, *лекорбизјански ток префабрикације*, у пројектантском смислу – *следи наopak редослед потчињавања форми, уместо садражју* – решавању просторно-организационих захтева стамбене функције. Комбиновањем и размештањем три префабриковане ћелије – кухиње, родитељске и *пропорцијски подстандардне* дечје собе, у двадесет три *варијације* окончаних станова 'Јединице' – постило се *прво* икад остварено *изостављање завршних грађевинских радова* у поступку изградње. Пре монтаже у рамовску конструкцију објекта, системом панела претходно монтираних у контејнере – станови су бивали потпуно комплетирани, како инсталациони системи и мокри чворови, тако и финализовани сви – подови, зидови и плафони. *Контејнерски систем реализације* одразио се *најнегативније могуће на пројектантски приступ* – *преузевши примат зонирања целине стана* који је *несразмереко сложенији комплекс проблематике просторних међуодноса и прожимања од-уклапања у метричке рестлове*.

2.2.1. Теоријски дискурс о напредној техници префабрикације Валтера Гропијуса

Теоријски утемељујући технолошки приступ архитектури кроз поступак префабрикације, Валтер Гропијус не ограничава се искључиво на техничке аспекте градње, сагледане као својеврстан фабрички производни циклус. Његов далеко свеобухватнији приступ, приказује *увиде у спектре свепожимајућих, културолошких последица* новоуведених визуелних, ликовно-обликовних образаца које ће архитекти, пројектујући у режиму префабрикације, и њихова нова, префабрикована архитектура – тек створити у будућности као – нову, владајућу парадигму, питање да ли безусловно и бољу од претходне. Потребно је додатно нагласити *примарну, творачку улогу архитеката и архитектуре*, како у настанку, тако и у увођењу и даљој примени префабрикованог начина градње. Насупрот чему стоји – *секундарни, другостепенни – накнадни, post festum утицај* којим различити префабриковани системи, као и поједине њихове структурно-конструктивне и/или обликовно-визуелне одлике – *повратно делују*, практично *условљавајући* пројектанте, а тиме и саму архитектуру – остварену применом принципа префабрикација.

Изворна запитаност Валтера Гропијуса над суштинском природом грађевине освешћује се (1908) у додиру са ставовима Петера Беренса (Peter Behrens, 1868–1940) везаним за „логичну и систематичну координацију у решавању архитектонских проблема.“⁵⁹¹ Временом Гропијусов пројектантски приступ прераста у „опседну[тост] уверењем да модерној конструкционој техници не може бити ускраћен архитектонски израз, те да тај израз захтева употребу облика без преседана (“the use of unprecedented forms”)⁵⁹². Продубљујући истраживања кроз самосталну праксу на развоју методологије масовне продукције (од 1910), Гропијус извесним делом и на тим искуствима конципира програм и профил Баухауса (*Das Staatliche Bauhaus Weimar*, 1919–1933), нове уметничке школе коју оснива. Ипак, према запажању Питера Фремптона – „рани Баухаус, каквим га је основао Гропијус, био је такође базиран на анархичној, анти–индустријској идеологији Бруна Таута [Bruno Julius Florian Taut, 1880–1938] након [Првог светског] рата 1914–1918. године, делом унапређеној визионарском, стакленом архитектуром Пола Ширбарта [Paul Karl Wilhelm Scheerbart, 1863–1915].“⁵⁹³

Међутим, радионице Баухауса постале су, убрзо – праве лабораторије разраде новог – циљано индустријог приступа архитектонском пројектовању и дизајну употребних предмета свакодневице. „Стварање [савремених] типова облика (“type-forms”) који би одговорили на све техничке, естетске и комерцијалне захтеве [...] [изискивало је] људе широке опште културе, колико темељно упућене у практичне и механичке стране пројектовања, тако и у његове теоријске и обликовне законитости.“⁵⁹⁴ Гропијус, дакле, експлицитно наглашава несамерљиве улоге како најшире културе тако и уже–стручног архитектонског, али и често занемариваног – теоријског знања, неопходног у циљу постизања „сложеног али неразлучивог уметничког дела – величанственог здања – у ком би заувек нестала стара линија поделе између [архитектонски] значајог/споменичког (“monumental”) и декоративног.“⁵⁹⁵

Упркос томе, тек шок изазван страхотама Другог светског рата пробудиће Гропијусову пуну свест о његовој одговорности за развој наслеђених и током рата кристализованих архитектонских принципа, будуће – нове архитектуре. Напоредо с том свешћу појавила се и она о – битности мисије архитеката новог правца, али с друге стране – и спозанја условљености положаја архитекте. Упутно је ту условљеност

⁵⁹¹ W. Gropius ([1965/1971], *op. cit.*, 47.

⁵⁹² W. Gropius ([1965/1971], *ibid.*, 47. [курзив, А. М.]

⁵⁹³ Напоредо с крстализацијом модерног покрета у немачкој архитектури око Баухауса, неупитно је за Фремптона и то да су извори немачке модерне (дакле и Баухауса) у предратним семинарима пионира Ар Нуовоа (« Art Nouveau »), архитекта-пројектанта Хенрија Ван де Велдеа (Henry Clemens Van de Velde, 1863–1957), који умногом утиче како на Гропијуса, тако и на Ханеса Мејера (Hans Emil 'Hannes' Meyer, 1889–1954) и Лудвига Миса ван дер Роа (Ludwig Mies van der Rohe, 1886–1969), наредние директоре Баухауса. К. Frampton, *The Evolution of the 20th Century Architecture: A Synoptic Account* (2007), *op. cit.*, 24. [курзив, А. М.]

⁵⁹⁴ W. Gropius ([1965/1971], *op. cit.*, 53. [курзив, А. М.]

⁵⁹⁵ Раније у тексту (стр. 57), Гропијус напомиње да следе изводи његовог есеја објављеног 9123. године, под насловом »Idee und Aufbau des Staatlichen Bauhauses« (“The Conception and Realization of the Bauhaus”). [прим., А. М.] W. Gropius ([1965/1971], *ibid.*, 66. [курзив, А. М.]

рашчланили⁵⁹⁶ на пет структурних корака. Ради реализације својих идеја, архитектор мора а) суштински да утиче на индустрију⁵⁹⁷ своје земље, за шта мора да поседује б) завидан ниво техничке стручности – да би в) спрега с тако унапред прилагођеном/преображеном индустријом – заиста резултирала новом пројектантском школом, која опет г) мора да достигне значај ауторитета, како би постала д) централни приступ архитектури. Пет неписаних, студиозних Гропијусових структурно–чворишних момената архитектонске успешности – суштински су механизам могућности деловања унутар, и медијем архитектуре. Представљају такђе, и својеврстан – пандан стилистичким лекорбизјанско–жанеревским обликовним одликама, дакле и формално–стилистичким представама нове архитектуре из мета–статутарних ‘Пет тачака нове архитектуре’ (1927).

Поређење нових приступа станоградњи са дотадашњом, што је у бити била ручни занат (“an essentially manual trade”), у дискурсу Валтера Гропијуса упућује на оптимално десет⁵⁹⁸ планираних кључних предности префабрикације, које он сматра неупитним те и предвиђа њихово потпуно испуњење. У најкраћим цртама, то су 1) умногом, ако не и у потпуности – повећана безбедност и 2) увећана, побољшана трајност нових објеката ватроотпорне конструкције, 3) фабрички произведених, погодно нормираних завршних елемената, те 4) потом спојених сувим поступком, тиме и 5) услед измештања највећег дела производње у фабрике – 5а) потпуна независност нове, индустријске градње од услова временских прилика, и 5б) прерастање сезонског карактера грађевинарства у континуалну делатност, уз гарантовање б) фиксних цена и 7) трајања градње објекта. Према Гропијусу, циљ за индустрију кључне 8) рационализације, јесте да пређашњи луксуз – „постане стандард у кућама будућности”⁵⁹⁹, чиме се подразумева и 9) стандардизација, те 10) коначан, свеукупан архитектонски израз несумњивог печата сопственог времена, у визираној резултанти „срећног архитектонског споја максимума стандардизације и максимума разноврсности.”⁶⁰⁰ Кључни услов рационализације – како га дефинише Гропијус, јесте „стање техничке стручности” архитеката и свих других инжењерских струка укључених у пројектантски процес, који ће „омогућити рационализовање зграда и њихову масовну производњу у фабрикама, кроз разлагање [система] конструкције [објекта] у бројне саставне делове.”⁶⁰¹

Сагледавајући затим механизацију, у случајевима када је самој себи сврха као „потпуну/несамерљиву пропаст” (“an unmitigated calamity”)⁶⁰², Гропијус истиче да је њен прави циљ – ослобађање човека за делатности вишег реда. Битно је разумети да то није процес који је могуће до краја и у свакој ситуацији

⁵⁹⁶ Валтер Гропијус своје виђење не износи систематизовано на тај начин, већ – описно (прим. аутор, Александра Мокрањац).

⁵⁹⁷ W. Gropius ([1965/1971], *op. cit.*, 48–51.

⁵⁹⁸ Изворно, Валтер Гропијус – не разврстава таксативно своје ставове (прим. аутор, Александра Мокрањац).

⁵⁹⁹ W. Gropius ([1965/1971], *op. cit.*, 43. [курзив, А. М.]

⁶⁰⁰ W. Gropius ([1965/1971], *ibid.*, 40. [курзив, А. М.]

⁶⁰¹ W. Gropius ([1965/1971], *ibid.*, 39.

⁶⁰² „Да је механизација била самој себи циљ – била би то неублажива пропаст која би одузимала животу половину његове пуноће и разноврсности, свдећи мушкарце и жене на под-људске аутомате налик роботима.” W. Gropius ([1965/1971], *ibid.*, 33.

контролисати, тако да се он неретко претвара у своју – *потпуну супротност*, управо у *циљ по себи* што 'своди људе на под-људске аутомате налик роботима', услед неизбежне *монотоније радног процеса*. Рационализацију индустрије, Гропијус издваја као *домет епохе*, будући да је „заснована на врсти *радног партнерства* између ручне и механичке производње, стандардизацијом.“⁶⁰³ Стандардизацију пак, сматрајући не препреком развоју цивилизације, већ напротив – једним од њених битних предуслова, Гропијус постулира *стандард* као „поједностављени практичан пример било чега у општој употреби што отелотворује спој [свега] најбољег од његових претходних облика [дакле] спој ком претходи одстрањивање [ма каквог] личног трага његових пројектаната, и [изостављање] свих преосталих 'изван-општих/не-генеричких' ('*ungeneric*') – небитних карактеристика. Такав деперсонализован стандард назива се '*норма*', реч је изведена из столарског помоћног алата [челичног лењира-угаоника] за мерње правих углова ("*a carpenter's square*").“⁶⁰⁴

Стандард пак, према Гропијусу – није само технички аспект који омогућава процес префабрикације, нити пуки ослонац контроле квалитета производа, већ *уцеловљујући, архитектури иманентан*, интегрисан чинилац кључан за архитектуру у функцији њене најбитније ванупотребне – *цивилизацијске* улоге. „У свим великим епохама [...] постојање *стандарда* – што јесте *свесно усвајање облика* – било је критеријум пристојног и уређеног друштва; јер, уобичајено је да понављање истих ствари у исте сврхе врши уравнотежујућ и цивилизирајућ утицај на људски ум.“⁶⁰⁵ Гропијусово позивање на „уобичајеност“ као принцип у прилог успоставе нове технологије – *префабрикације* – изнимак је свеукупних модернистичких начела, конкретних деловања и погледа на питања архитектуре.

Планирану *свеприсутност* механички произведеног стандарда и њену неминовну последицу у будуће – *једнообразност/унификацију*, Гропијус такође сматра *изванредном повољношћу* новог *вида/режима* концептуализације, пројектовања и 'производње' архитектуре, благотворног дејства, како на појединца, тако и на друштво у целини. Наиме – „градови прошлости којима се највише дивило потпун су доказ да понављање 'типичних' (дакле типизраних) [*typical*] (*i.e.* *typified*) зграда знатно повећава грађанско достојанство и [међусобну] повезаност [*coherence*"]. Као зрелији и коначнији модел него било који од појединачних прототипова спојених у њему, прихваћен стандард увек је *обликовни заједнички именитељ* целокупног периода. Унификација архитектонских компоненти имаће спасоносно дејство преношења тог хомогеног карактера на наше градове што је знак распознавања супериорне урбане културе. Разборито ограничавање разноврсности на неколико стандардних типова зграда повећава им квалитет и смањује

⁶⁰³ W. Gropius ([1965/1971], *ibid.*, 33.

⁶⁰⁴ W. Gropius ([1965/1971], *ibid.*, 34 [курзив, А. М.]

⁶⁰⁵ W. Gropius ([1965/1971], *ibid.*, 3.

трошкове – подижући тиме социјални ниво становништва у целини.⁶⁰⁶ Начин на који се, међутим, та претпоставка Валтера Гропијуса развијала у пракси – тема је разматрања наредног потпоглавља.

2.2.2. Мотиви/програм/модел колективне станоградње – лекорбизјанског 'индустријског прототипа бесконачне репетиције'

Поставке теоријског оквира префабрикације Валтера Гропијуса, као и његови пројекти и реализације стамбене архитектуре, остали су у и у стручној и у лаичкој сенци свеprisутности Ле Корбизјеовог деловања. Према већ приказаном у ранијем делу рада, Ентони Видлер најочигледнијим сматра „Ле Корбизјеов [...] модел пројектовања архитектуре [...] заснован на самом [мас-]продукционом процесу.“⁶⁰⁷ Рафаел Монео такође подвлачи Ле Корбизјеову 'трајну заинтересованост' за индустријски прототип 'бесконачне репетиције'. Ништа мање, лекорбизјанска теорија и пракса грађевинску индустрију постулирају као *аналог ауто-индустрији* – „налик примитивној архитектури, али сада кроз индустријски процес, нова архитектура треба да се врати свом пређашњем статусу као *типолошки инструмент*.“⁶⁰⁸

Упорност и учесталост Ле Корбизјеовог *свеprisутства*, његово изричито и готово перманентно обраћање јавности, путем тада најмоћнијег медија – штампе, било је поткрепљено и сензационалним идејним али и стварним експериментима у *масовној станоградњи*. Пројекти које је предводио бивали су конципирани, а поједини и изведени – на самим лимитима, неретко – и преко крајњих граница функционално–обликовне одрживости. Његово тактичко агитовање, од апела индустрији и индустријалцима, преко објављивања преписке са истакнутим надлежним/носиоцима извршне власти, до штива и прогласа намењених и стручној, али и другој савременој заинтересованој публици, утемељено на књизи *Vers une architecture*⁶⁰⁹, насталој у коауторству са Амедеом Озенфаном (1923), и статурарним прогласом формулисаним са Пјером Жанереом – « *Les cinq points de l'architecture moderne* » (1927), о пет тачака модерне архитектуре, крунисано је *Атинском повељом* (*CIAM IV*, 1933), *документом–бревијаром модернизма*, што је према закључку Кенета Фремптона „наметнуо [...] [као] *искључив тип градског стамбеног објекта* [...] *'висок простран стамбени блок'*.“⁶¹⁰ Развоју лекорбизјанског концепта усмереног на прогресивно програмско сабијање и хиперрационализацију колективне стамбене изградње ради *увођења компримованог једно–здања* – еквивалента/замене за некадашњу градску четврт – доприносили су и Ле Корбизјеови, испрва у сарадњи са Пјером Жанереом, затим

⁶⁰⁶ W. Gropius ([1965/1971], *ibid.*, 37–38)

⁶⁰⁷ Anthony Vidler, "The Third Typology", in *Oppositions Reader – Selected Readings from A Journal for Ideas and Criticism in Architecture 1973–1984*, K. Michael Hays (New York: Princeton Architectural Press, 1998) [*Oppositions* 7 (Winter), 1976, 1–4], 13–16 [13].

⁶⁰⁸ "Le Corbusier was interested in this condition of an industrial prototype allowing for limitless repetition. [...] In Le Corbusier's theory, the building industry should be analogous to the auto industry; like primitive architecture, but now through the industrial process, the new architecture should return to its former status as a typical instrument." Rafael Moneo, "On Typology", *Oppositions* 13 [Summer], 1978 (22–45), 33 [курзив А. М.]

⁶⁰⁹ У српском преведена насловом *Ка правој архитектури* (Београд: Грађевинска књига, 2015), иако је изворни наслов децидан „Ка архитектури“, док би слободниј превод био – „Ка јединственој архитектури“ или „Ка потпуној архитектури“.

⁶¹⁰ К. Фремптон [1980/2004], *op. cit.*, 270. [курзив, А. М.]

и пројектовани са великим тимовима сарадника (од 1938), те и изграђени – све масивнији префабриковани објекти, у склопу његових личних афинитета за монументализацијом станоградње, у режиму, у доба њиховог настанка поготову – *максимализоване концентрације станара/стамбене густине*.

Временом, пројекти попут *архитектуре без локације* 'Озареног града' (« la Ville Radieuse », 1930) Ле Корбизјеа са Жанереом, као и одатле произашле потоње реализације – нарочито марсејска 'Јединица становања одговарајуће величине' (l'« Unité d'habitation de grandeur conforme », 1945–1952) – постајали су *реперни концептуални примери*, ако не и – *готови обрасци моћи* 'успешне' стамбене архитектуре. Ништа мање, на том пиједесталу одржали су се и проширили своју утицајну зону широм Планете, и деценијама по изградњи 'Јединице', кроз касније њоме потакнуте, вариране и модериране пројекте других аутора. Строги, штурни оквири тако настале безмало нове '*типологије префабриката*', постали су *циљ по себи* – архитектонске теорије и праксе, 'гарант савремености' у станоградњи. Све то, међутим, упркос спектрима стручно све утемељеније образлаганих недостатака таквог приступа.

2.2.3. 'Велики мас–стамбени ансамбли' Европе и Америке

Представу о укупним Планетарним приликама префабриковане стамбене продукције, могуће је стећи из искустава масовне/индустријске станоградње развијених европских земаља, почевши од средине ка крају двадесетог века – кроз преглед најизразитијих примера великих реализација. Ради стицања потпуније представе о најширем прихватању/распрострањености обрасца префабрикације стамбене изградње, биће укратко размотрене *посебности и општости* модернистичких насеља Европе. Почевши од шефилдског Парк Хила ("Park Hill", Sheffield, South Yorkshire, UK) у Уједињеном краљевству, преко француског насеља Сарсел у Паризу (« Le Grand ensemble de Sarcelles », Paris, France), те низоземског примера 'новог суседства' Амстердама – Бијлмеремп ("The Bijlmermeer neighbourhood", Amsterdam, Netherlands), за којим следе лондонски Робин Худ Гарденс ("Robin Hood Gardens", London, UK), затим у Италији – милански Кварто Кањино ("Quarto Cagnino", Milano, Italia), и у Немачкој, берлинско насеље Гропијусштат («Gropiusstadt», Berlin, Deutschland). Напослетку, разматрање се допуњује примером многоспратних блокова америчког стамбеног насеља Пруит–Ајго у Сен Луису (Pruitt-Igoe, St. Louis, Missouri, 1955), из угла контекста доношења одлуке о његовом делимичном рушењу минирањем (1972).

Парк Хил, Шефилд (1953–1957/1961), Јоркшир, Уједињено краљевство –

("Park Hill", Sheffield, South Yorkshire, UK)

Мега-ламелно стамбено насеље Парк Хил, архитеката Џека Лина (Jack Lynn) и Ајвора Смита (Ivor Smith), изграђено 1957–1961. године, пројектовано је у бруталистичком маниру (1953). Концептуални прелаз од Ле Корбизјеове марсејске *Јединице становања/Озареног града* (« l'Unité d'habitation/Cité radieuse », 1945–

1952) ka utицајном, иако неизведеном пројекту лондонског Голден лејна (“Golden Lane”, 1952) ауторског тима Алисон и Питер Смитсон, директно преузима решење ране верзије Смитсонових – „улица–у–ваздуху“ (“the streets-in-the-air”)⁶¹¹, што је галеријски преоријентисан лекорбизјански лонгитудинално–осовински комуникациони кичмени коридор кроз средште објекта. „Улице–у–ваздуху“ преузете су као компромисно решење нововремених реплика рашчишћавањем за градњу уништаваних сламовских уличица – жила–куцавица друштвеног живота некадашњих становника, а взираних будућих станара Парк Хила.

Укупно деветсто деведесет станова изграђено је у првој фази – у четири стамбена блока, који су због знатног пада терена уз задржавања равног крова⁶¹² на истој висинској коти – садржали од четири до тринаест спратова. Просторни оквир носеће скелетне армирано–бетонске конструкције, хоризонтално повезане/укрућене армирано–бетонским спратним плочама, послужио је ауторима и за комбиновање – две стамбене типологије. Станови у једном нивоу смењивани су наизменично – двоспратним ‘кућицама’, “maisonettes”⁶¹³. Њихово порекло је из деветнаестовековних радничких кућа, уз сукцесивне сламовске доградње, са локације уклоњене ради побољшања услова живота. Намера пројектаната била је да се путем смештајне разноврсности – задржи првобитни карактер расељене заједнице за који се „показало да га модерна архитектура негира.”⁶¹⁴ Три метра широке, приступне ‘уличне палубе’ (“street decks”) замишљене су да повезују улазе у станове и етаже са ‘кућицама’ испод и изнад њих, протежући се дуж сваког трећег спрата, те тиме чинећи интерно проширење станова као обједињену зону снабдевања⁶¹⁵ и друштвених контаката. Опслуживане са тринаест лифтова и два теретна – све ‘уличне палубе’/интерни улични потези–галерије (осим највише) услед нагиба терена, у неком делу објекта излазиле су у приземље, одајући у повратном правцу утисак „улице на небу“ (“the street in the sky”). Иако су највећи делови друге фазе – ‘Хајд парк блокови Б’ (“the Hyde Park blocks B”) срушени 1990–их, „остатак је обновљен за смештај учесника Светских студентских игара у Шефилду 1991 [...] Парк Хил рангиран је [1998] другим степеном заштите за ‘архитектонски значај, пробој у примени ‘улица на небу’ и импресивне размере’ (чинећи га највећим заштићеним [...] [стамбеним комплексом] Европе).”⁶¹⁶

Варљиви, „други степен заштите“ Парк Хила (1998), назначио је тек спречавање рушења насеља у целости. Пројект и реализација обнове, односно – потпуног редизајна у оквиру задржане и претходно

⁶¹¹ Andrew Saint, *Park Hill: What's Next?* (London: The Architectural Association, 1996), 30.

⁶¹² *Sources for the Study of Park Hill and Hyde Park Flats* (Sheffield City Council, 2010–2018), 14–16. www.sheffield.gov.uk/archives приступ, 1. ун 2017.

⁶¹³ *Sources for the Study of Park Hill and Hyde Park Flats* (Sheffield City Council, 2010–2018), *ibid.*, 6–9.

⁶¹⁴ *Sources for the Study of Park Hill and Hyde Park Flats* (Sheffield City Council, 2010–2018), *ibid.*, 16.

⁶¹⁵ Простори приземљима били су намењени изнајмљивању за све потребне услужне делатности. *Sources for the Study of Park Hill and Hyde Park Flats* (Sheffield City Council, 2010–2018), *ibid.*, 17.

⁶¹⁶ *Sources for the Study of Park Hill and Hyde Park Flats* (Sheffield City Council, 2010–2018), *ibid.*, 25.

огољене носеће конструкције, дело је архитектонског студија Хокинс/Браун (Hawkins/Brown [1988])⁶¹⁷. Мотиви-слогани њихове реконструкције (2007), поред претварања старих стамбених и пословних простора у репрезентативне, примерене двадесет првом веку, следили су два правца. Споља гледано, ка појавно-визуелном фасадном „смекшавању мегаструктуре (“softening a megastructure”) [...] [регенеришући и унутрашње] ‘улице поново створене на небу’ (“streets remade in the sky”).“⁶¹⁸ Право значење ироничног потекста *другостепене заштите*, на трећој од четири стране електронске брошуре сажет је у пробитачно површној ведрини обраћања Хокинса и Брауна. „Бруталистички склоп Парк Хила је [нешто] као омиљен пар старих фармерки – (из)ношених, закрпљених и добро направљених, али сада – са каишем инкрустрираним драгуљима што светлуца градом.“⁶¹⁹

Велики ансамбл Сарсел (1954–1976), Париз, Француска –

(« Le Grand ensemble de Sarcelles », Paris, France)

‘Велики ансамбл Сарсел’ (« Le Grand ensemble de Sarcelles »), стамбено насеље Париза од преко дванаесет хиљада станова, тадашње „највеће европско градилиште“⁶²⁰, изведено је према урбанистичком пројекту⁶²¹ 1960–их, архитеката бозаровске школе – Жака-Анрија Лабурдета (Jacques-Henri Labourdette) и Рожеа Боалоа (Roger Boileau), у модернистичком *обрасцу/мануру мас-стамбених ламела и појединих солитера*. Почевши од првобитних концепата (1954) до завршетака последњих станова (1976), више од две декаде градње Сарсела обухвата свеукупно раздобље „изградње великих француских ансамбала, од јавног увођења тог урбаног модела (1954–1955), све до његовог *коначног одбацивања* Гишаровим (Olivier Guichard) циркуларом [/одлуком] 1973. године.“⁶²²

Петогодишњи период интензивније градње (1956–1961) јавних објеката Сарсела – са две школе, гимназијом, тржним и друштвеним центаром, анексом општине, поштом, биоскопом, клубом младих,

⁶¹⁷ Роџер Хокинс (Roger Hawkins) и Расел Браун (Russell Brown) основали су 1988. године међународни биро (Лондон, Манчестер, Единбург, Лос Анђелес) усмерен на „доношење богатог искуства пројектовања и извођења иновативних и друштвено одрживих зграда у више сектора.“ <https://www.hawkinsbrown.com/about-us> Приступ, 2. јун 2017.

⁶¹⁸ <https://www.hawkinsbrown.com/projects/park-hill-sheffield> [курзив, А. М.] Приступ, 2. јун 2017.

⁶¹⁹ https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=7&ved=2ahUKEwj3sTQ8eLIAhVKAxAIHSqtD6EQFjAGegQICRAC&url=https%3A%2F%2Fwww.hawkinsbrown.com%2Fcms%2Fdocuments%2FPark-Hill_Digital-Case-Study.pdf&usq=AOvVawiiYskwuKpmCuzpH8oWBxEz Приступ, 2. јун 2017.

⁶²⁰ Kenny Cupers, “The expertise of participation: mass housing and urban planning in post-war France”, *Planning Perspectives*, vol. 26, No. 1, 2011 (29–53), 38.

⁶²¹ Према истраживању Кенија Куперса, градња Сарсела започета је 1955. године, без претходног архитектонско-урбанистичког пројекта. Носилац изградње а уједно и власник будућих станова била моћна државна организација – ‘Централно удружење некретнина депозитног фонда’ (la « Société Centrale Immobilière de la Caisse des dépôts » (SCIC)), основано 1954. године за реализацију масовне стамбене изградње. Свеобухватни урбанистички план урађен је 1960–их, тек пошто је организација – носилац изградње (SCIC) осигурала и куповину/власништво над земљиштем. К. Cupers, “The expertise of participation: mass housing and urban planning in post-war France”, 2011 (29–53), *ibid.*, 38.

⁶²² *Catalogue de ressources documentaires sur le grand ensemble de Sarcelles 1954–1976 Mission Mémoires et Identités en Val de France* (Val de France : Les Publications du Patrimoine en Val de France (n°9), 2007), 6.

изложбеним холлом – прати и формирање парка оивиченог најдужом ламелом⁶²³ насеља од двеста седамдесет три метра, у зони Сарсел II (« Sarcelles II »). Управо том изградњом отпочиње и *примена префабриковане градње* у великој колективној стамбеној групацији–ансамблу Француске. Првобитна градња (1955–1969), у зони Сарсел I (« Sarcelles I ») била је традиционална⁶²⁴, изузев употребе претходно сеченог камена (« la pierre pré-taillée »). Градња разврстана према фазама/зонама, окончава се реализацијом Сарсел X (« Sarcelles X », 1969–1973). Зону Сарсел III (« Sarcelles III », 1957–1976) одликују повећање густине и смањивање дужине ламела и њихових „унутрашњих дворишта“, као и појава лођа и зид–завеса, даљи развој префабрикације и реализација прве једанаестоспратне ламеле. Тема зоне/фазе Сарсел IV (« Sarcelles IV », 1957–1969) јесте покушај стварања мањих спољних простора у намери добијања затворених перспектива, с „лаганим увођењем првих паркинга у унутрашњост 'острваца' [...] [отварање] радионица префабрикације на градилишту [...] [као и] изградња прве куле од шеснаест спратова.“⁶²⁵ Фазу/зону Сарсел V (« Sarcelles V », 1959–1965) одликује формирање три пешачка трга, уз увођење три висине зграда – од пет, једанаест и шеснаест спратова, те „одлука да се у раније изграђеним четвртима – додају куле.“⁶²⁶ Зоне плана Сарсел VI (« Sarcelles VI », 1961–1972) и Сарсел VII (« Sarcelles VII », 1962–1967) драстичан је концептуалан „раскид с раније [изграђеним] деловима [односно –] повратак улице, образовање затворенијих спољних простора, [принципијелан] улазак паркинга у 'острвца' [...] увођење трговина у приземља стамбених зграда“⁶²⁷ уз варирање решења фасадних планова и њихову разноврснију материјализацију за постизање веће динамике, ради превазилажења *проблема изолације* – што је заправо био еуфемизам за бурне реакције јавности. Наиме, Сарсел су задобиле репутацију *националног еталона* „популарне [лаичке] критике великих ансамбала [...] – новине о њима пишу као о 'универзалним концентрационим логорима', 'силоима за људе', 'зечијим кавезима' и 'спаваоничким предграђима’“.⁶²⁸

Упркос даљим напорима на увођењу новина у све брижљивијој материјализацији кроз сукцесивне зоне плана, Сарсел VIII (« Sarcelles VIII », 1962–1967), Сарсел IX (« Sarcelles IX », 1967–1970) те двеју завршних зона Сарсел X (« Sarcelles X », 1967–1973) и Сарсел X (1969–1973), превагнула су *непремостива негативна обележја* као и *најгоре могуће оцене самог концепта великих ансамбала* у Француској, те су Гишаровим декретом (1973) и укинуги. Кени Куперс сажима велике стамбене ансамбле у неколико слика. „Њихова изолована природа [...] појачана [је додатно] *недовршеношћу, архитектонском*

⁶²³ Према подацима из табеле. *Catalogue de ressources documentaires sur le grand ensemble de Sarcelles 1954–1976 Mission Mémoires et Identités en Val de France* (Val de France : Les Publications du Patrimoine en Val de France (n°9), 2007), 12.

⁶²⁴ Према подацима из табеле. *Catalogue de ressources documentaires sur le grand ensemble de Sarcelles 1954–1976 Mission Mémoires et Identités en Val de France* ((n°9), 2007), 11.

⁶²⁵ *Catalogue de ressources documentaires sur le grand ensemble de Sarcelles 1954–1976...* (2007), *ibid.*, 12.

⁶²⁶ *Catalogue de ressources documentaires sur le grand ensemble de Sarcelles 1954–1976...* (2007), *ibid.*, 12. [курзив, А. М.]

⁶²⁷ *Catalogue de ressources documentaires sur le grand ensemble de Sarcelles 1954–1976...* (2007), *ibid.*, 13.

⁶²⁸ К. Cupers, “The expertise of participation: mass housing and urban planning in post-war France”, 2011 (29–53), *op. cit.*, 38. [курзив, А. М.]

монотонијом, масивном величином и [пара-]урбаном формом. [...] Таква архитектура – изољује и спаја на сличан начин: исте фасаде, исте авеније, исте перспективе и погледи с прозора, исти стамбени распореди и истоветна унутрашња опрема. Но, такође – истоветна модерна технологија и уређаји, и нарочито – исти проблеми и погоршања, кад све то не функционише као што би требало.⁶²⁹

Бијлмермер (1966–1972), 'ново суседство' Амстердама (Низоземска) –

(“The Bijlmermeer neighbourhood”, Amsterdam, Netherlands)

Замишљено као модеран, функционалан 'озарени град' примерен 'човеку новог доба', амстердамско експериментално стамбено насеље – Бијлмермер (“The Bijlmermeer neighbourhood”), дело је архитеката-модерниста – Корнелиса ван Естерена (Cornelis van Eesteren) и Јакоба Бакеме (Jacob Berend Jaap Bakema). Реализација Бијлмермера (1966–1972), незамислива је без претходног „утицаја Ле Корбизјеа (од 1935) и Валтера Гропијуса (од 1955) [...] [чији су] апели за 'елитну естетику', напредну технологију, велике размере [стамбене градње] и униформност, обавили свој [пресудни припремни] посао.“⁶³⁰ Почетно сматран 'авангардним пројектом', према осврту Мартена Менцела (Maarten Mentzel) – „прослављен пример (« cause célèbre ») холандске станоградње и урбанизма [...] у време настанка, био је [и] далеко најскупљи развојни план [...] [са својевременим] предлогом [1965] за изградњу чак четрнаест хиљада станова [...]“⁶³¹ Представљани као нацрт 'подручја будуће вредности', уводни планови Бијлмермера нудили су деведесет два процента станова у деветоспратним, високоизграђеним блоковима са по две етаже складишних простора. Као најупечатљивије делове *екстремно функционалистичког* пројекта, тог заправо холандског „покрета масивне високоградње [...] [као] касног еха Ле Корбизјеових идеја и покрета Модерне“⁶³², Мартен Менцел издваја саћасто простирање блокова–ламела са унутрашњим ходником и јавним садржајима унутар њих, те обезбеђене пешачке стазе, гаражне објекте и озелењене, простране отворене просторе. Сматрало се да ће сама примена пројектантских принципа „*понављања, правилности и симетрије; раздвајања функција; система отворених блокова, једнообразности* (“uniformity”), *правих линија; велике размера стамбених блокова и отворених простора; употреба модерних материјала и градитељских метода; обезбеђење комуналних установа*“⁶³³ – код станара да створи особен идентитет нове заједнице. Дакако, подразумевало се да је идентитет требало да буде створен – у позитивном смислу.

Реално, „изграђено је тринаест хиљада станова [1968–1975] у склопу тридесет једног великог блока (од по триста до пет стотина станова), сваки као десетоспратница дужине двеста до триста метара.

⁶²⁹ K. Cupers (2011), *ibid.*, 38. [курзив, А. М.]

⁶³⁰ Maarten Mentzel, „The birth of Bijlmermeer (1965): The origin and explanation of high-rise decision making“, *The Netherlands journal of housing and environmental research*, Volume 5, Issue 4 (December) 1990, (359–375), 364.

⁶³¹ M. Mentzel, „The birth of Bijlmermeer (1965): The origin and explanation of high-rise decision making“, (December 1990), 359. [курзив, А. М.]

⁶³² M. Mentzel, „The birth of Bijlmermeer (1965): The origin and explanation of high-rise decision making“, (1990), 369.

⁶³³ M. Mentzel, (1990), *ibid.*, 369. [курзив, А. М.]

Галеријској приступ становима изведен је у сањастој матрици, према претходно изграђеном Парк хилу у Шефилду и Тулузи–ле–Мирел (Toulouse–le–Mirail) наомак Париза.⁶³⁴ Убрзо по одушевљењу почецима градње (већ после 1968), уследиле су критике истоветне упућиваним парижским Сарсел. Хавијер Монклуз (Javier Monclús) и Кармен Диез Медина (Carmen Díez Medina) сумирају да је насеље испрва представљено као „напредно предграђе у доба моторизације, [врхунско] достигнуће најрадикалнијих функционалиста. Но, иако су аутори (ван Естерен и Бакема) били ученици великих архитеката славне генерације претходника [...] велики је контраст између *радикалне и симплификоване форме грађевина великих размера и брижљиво пројектованог* [такође] *одернистичког* [али неупоредиво осмишљенијег] западног проширивања Амстердама. Само десет година након што је Бијлмермер био завршен [1982] та модерна икона – преокренула се у *препознату грешку*, [управо] како се то [већ] догодило у Парк Хилу.⁶³⁵

Истраживање Гербена Хелемана (Gerben Helleman) и Френка Васенберга (Frank Wassenberg) приказује како Бијлмермер (2004), од некад најимпресивнијег, најскупљег и највећег примера модерне станоградње тридесет година доцније – изнова постаје „најимпресивнија, најскупља и највећа зона обнове Низоземске [...] [а] вероватно [и] *највише дискутована зона целе земље*.”⁶³⁶ Епилог покушаја спасавања Бијлмермера је да се од почетно разматране *четвртине*, ускоро дошло до *половине* изграђених станова *одређених за рушење*, истина – „*драстичног, али – јединог начина*”⁶³⁷ предузетог у циљу изградње ниских зграда и једнопородичних кућа. Ради постизања веће разноврсности, одређено је за наставак рушења додатних „*седамдесет посто* од преосталих тринаест високих блокова [...] [тако да ће] мало преостати од карактеристичних сањастих објеката великих блокова [...]”.⁶³⁸

Робин Худ Гарденс (1966/1968–1972), нови стамбени комплекс Лондона –

(“Robin Hood Gardens”, London)

Концепт, пројект и реализација укрупњено–двокраког потеза стамбеног насеља Робин Худ Гарденс (“Robin Hood Gardens”, 1966/1968–1972) лондонског предграђа Тауер Хамлетс (Tower Hamlets)⁶³⁹, аутори Алисон и Питера Смитсон – развили су на трагу својих ранијих неостварених предлога за Голден Лејн. Префабрикацијски пројектовани и изграђени, до крајности диспозиционо симплификовани стамбени корпуси – чиниле су *само две мастодонтске лонгитудиналне ламеле* од укупно двеста четрнаест

⁶³⁴ Gerben Helleman and Frank Wassenberg, “The renewal of what was tomorrow’s idealistic city. Amsterdam’s Bijlmermeer high-rise”, *Cities*, Vol. 21, No. 1, 2004, (3–17), 5.

⁶³⁵ Javier Monclús & Carmen Díez Medina, “Modernist housing estates in European cities of the Western and Eastern Blocs”, *Planning Perspectives*, 2015 (1–30), 5. [курзив, А. М.]

⁶³⁶ G. Helleman and F. Wassenberg, “The renewal of what was tomorrow’s idealistic city. Amsterdam’s Bijlmermeer high-rise” (2004), *op. cit.*, 4.

⁶³⁷ G. Helleman and F. Wassenberg (2004), *ibid.*, 12.

⁶³⁸ G. Helleman and F. Wassenberg (2004), *ibid.*, 9.

⁶³⁹ Такође, у власништву 'Већа предграђа Тауер Хамлетс' (“Tower Hamlets Borough Council”), *Robin Hood Gardens – Report on potential listing* (London: Peter Stewart Consultancy, [July] 2007), 2.

станова, једно и двоспратних (“maisonettes”/дуплекс ‘кућица’), којим се приступало са отворених галерија. Урбанистичка *јукстапозиција* (*iuxtapositio*/наспрамно постаљање), у потпуности *ad litteram* примењена, резултирала је ивично постављеним ламелама које прате ободне улице локације. Њихово левкасто приближавање оставило је празнину отвореног простора између, потом ‘оживљену’ вешташки насутим брдашцем, те и затрављеним, уз каснију мању реплику у геометријски правилног, апстрактног – већег и мањег плитко–купастог терена, при врху заобљеног. Пројектовани/изграђени трактови нису били идентичне висине; ради веће јужне осунчаности три спрата нижи тракт – био је седмоспратан, наспрот другом – десетоспратном. Постизање боље везе са спољашношћу покушано је тиме што је сваки трећи ниво ламела/трактова имао простран бетонски променадни балкон оријентисан ка ‘дворишту’. Робин Худ Гарденс верзија, за разлику од Голден Лејном промовисане ‘улице–у–ваздуху’ (“the street-in-the-air”) насловљена је новим слоганом као ‘небеска’ улица/улица на небу“ (“the street in the sky”) – намењена и наводно тако димензионисана да ‘пружи неке од благодети дворишта и пешачке улице’⁶⁴⁰ за неометану игру деце, суседске сусрете и свакодневна успутна окупљања станара.

Наличје подухвата протумачио је архитект Ерик Алфред Лајонс (Eric Alfred Lyons, 1912–1980), изневши да већ почетком 1970–их година ‘индустријализовани систем грађења не само да је изгубио углед, већ га је изгубила и логика високих блокова као начина достизања већих густина (на темељу, примера ради – Студије геометрије распореда стамбених зграда, Лесли Мартин (Leslie Martin) и Лајонела Марча (Lionel March), у Кембриџу). Гесло је било да је простор изван ‘власништва’ – простор који се не одржава [...] [док одржавање јесте] – једини достижан облик ‘одбрањивог’ простора.’⁶⁴¹ Циљано–специфична критика Смитсонових у реалним постигнућима стамбеног насеља Робин Худ Гарденс – уследила је већ прве године по завршетки градње (1973). Архитект и критичар Ентони Пангаро (Anthony Pangaro) запажа да ‘Робин Худ Гарденс [...] [те] слични модели, [и] поред апстрактних концепата [...] ‘пешачких улица’, ‘отворених простора’ и ‘масовног становања’ – могу бити вредни делови методологије пројектовања, али, *нужно је* [упоредо] *чувати се продуржавања неоснованих и погрешних представа* (“their prolonging myths”) о [могућностима њихове] *опште–људске употребе*. [...] *Апстрактна општост* тих модела може да *изобличи нашу намеру и учини нас неделотворним* као носиоце обликовања простора. [...] Неке *недавне повратне чињенице* [...] упозориле су нас на опасности у организацији колективног становања високе спратности, намењених породицама са децом. *Криминал, распад породице и расуло/растројство* (“apomie”), раније описани као обележја ниско приходујућих група, постају изненада у извесном степену – *повезани са самим одређеним типовима зграда*.’⁶⁴² Нарочито истицана

⁶⁴⁰ *Robin Hood Gardens – Report on potential listing* (2007), *ibid.*, 26.

⁶⁴¹ ‘Крај ере дошао је избором на власт Маргарет Тачер 1979. године, када је она одмах покушала да оконча програме социјалне изградње и укине нове градове.’, Kenneth Allinson, *The Architects and Architecture of London* (Oxford: Elsevier Ltd, 2008), 361. [курзив, А. М.]

⁶⁴² Anthony Pangaro, “Beyond Golden Lane, Robin Hood Gardens”, *Architecture Plus* (June) 1973 (36–45), 38–41. [курзив, А. М.]

као упитна, неделотворна, ако не и контрапродуктивна – била је поставка 'улица на небу'. Наиме, „[ч]ини се да како је присуство продавница, погледа на живот заједнице и аутомобил(и) било *изстављено* – искључиво преостало – јесте ходник (“a corridor”). [...] Прави [...] [животни ток] у Робин Худ Гарденсу је на терену/тлу, и једина права веза с њим је преко великог 'прекидача' (“great interrupter”) – лифта⁶⁴³, мада у 'цивилизованом' Лондону, *изобличеног* и *вандализованог*. Простори на тлу, толико су *општи* и *безлични*, можда у и услед почетне *заблуде теоријске природе* да ће „људи одлучити шта да раде с њима. [...] [В]еза отворених простора и стамбених јединица *промашена је недопустиво*. Затим, простори *не омогућују степену употребе* (“a hierarchy of uses”) различитим и одређеним узрастима или групама заинтересованих – свакој од њих засебан физички однос према стану или улици. То што недотаје јесте *живот уобичајене улице*. Иронија [...] је у томе да је основно начело теорије Смитсонових био њихов предлог “улица–у–ваздуху” као сургат–улице, док само уклањање са земље чини да се – *уништи њена суштина*.”⁶⁴⁴ Реторичко питање Ентонија Пангара – *како се уопште доспело у [стање] таквог нереди?*, поред његовог одговора „[в]ероватно због друге велике апстракције, *густине*”⁶⁴⁵, упућује нас и на логички закључак да коридори–улице (на небу, у ваздуху, 'ни-на-небу-ни-на-земљи!...') сваког трећег спрата, заправо – *умножавају/увећавају површину*, уједно неизбежно и – *смањују на трећину, четвртину или чак петину број корисника*, у односу на уобичајену пешачку улицу на тлу као – *заједнички пешачки ток свих корисника и станара*.

Разматрајући недоследности у односу на наслеђе префабриковане масовне колективне градње, Николас Тобурн (Nicholas Thoburn) издваја најочигледније противречности. „Бруталистичка обликовност окреће се [у својству аргумента] – против себе као 'бетонска монструозност' (“'concrete monstrosity' ”), или [пак] бива премоделована (“refashioned”) у класно очишћено (“class-cleansed”) ремек–дело [...] [што је] [...] *грабљење/узурпација* станова радничке класе зарад уживања средње класе.”⁶⁴⁶ Кључан тематско–типолошки обрт изостављен је пак, у другом делу Тобурновог свеобухватног увида (2018). Четрдесет пет година раније (1973), систематизујући слојеве концептуално–пројектантских прогуста у насељу Робин Худ Гарденс, Ентони Пангаро запажа да би „[о]дузети становање виске спратности од богатих и дати га сиромашним било *неправда*.”⁶⁴⁷ Модернистичке 'заблуде густине' (“The density myth”), Пангаро разалаже *поентирајући* вишеслојност аспеката те проблематике – *квалитативне бар колико и квантитативне*. Јер, архитекти пројектују у „*шлузији да већа густуна, пер се*, подстиче више делатности, те самим тим и њихово *веће међудејство*.”⁶⁴⁸ Још варљивије, дакако, јесу претпоставке да *увећани отворени слободни простори* и

⁶⁴³ A. Pangaro, “Beyond Golden Lane, Robin Hood Gardens”, *Architecture Plus* (1973), *ibid.*, 41–42.

⁶⁴⁴ A. Pangaro (1973), *ibid.*, 41–42.

⁶⁴⁵ A. Pangaro (1973), *ibid.*, 42.

⁶⁴⁶ Nicholas Thoburn, “Concrete and council housing – The class architecture of Brutalism ‘as found’ at Robin Hood Gardens”, *City*, 2018, Vol. 22 (612–632), 613–620.

⁶⁴⁷ A. Pangaro (1973), *op. cit.*, 45.

⁶⁴⁸ A. Pangaro (1973), *ibid.*, 42. [курзив, А. М.]

приступи њима *значе* ако већ и не *стварају* – *отворено друштво*, услед чега сви учесници изградње, од друштвене заједнице⁶⁴⁹ до пројектаната – трпе притисак да обезбеде највећи могући *отворен простор*, као *противтежу* максимализованој густини становања. Сублимирајући своје виђење мањкавости концепта и реализације насеља Робин Худ Гарденс у *јаз између теорије и њене примене, између модела и његове стварности*, Пангаро недвосмислено закључује „примећујемо да ствари које градимо – [заправо] *не делују*; [питамо се стога] да ли теорија у њиховој позадини није достигнута, или је [пак она] – *погрешна?*“⁶⁵⁰

Закључке свог колеге–претходника Ентонија Пангара, поновиће три деценије касније и Чарлс Џенкс, почевши од начелног увида да је „*лингвистичка аналогија* [Смитсонових] заснована на *машинској производњи*, а не – на *људској потреби*.“⁶⁵¹ Расцеп између пројектантских намера и градњом оствареног, најјаснији је за Џенкса у *недоследности покушаја остваривања нешто разубуђенијег, изломљеног простора*, уз остале назнаке–покушаје визуелног разликовања спољњег уређења (вештачке насипе), који ни заједно узев немају довољну снагу да „*надвладају* *схему која се понавља и [заморно–униформан] [...] материјал [– бетонски префабрикат]*.“⁶⁵² Насупрот замишљеним, изграђене 'улице у ваздуху', према Џенксу, такође *садрже и преносе „све грешке које су Смитсонови раније критиковали у другим, сличним пројектима*. Колективни улази су бедни, неки – чак и уништени. [...] *Мрачни су, непријатан задах* шири се из њих, то су опскурни пасажии у којима се могу, као што је [...] [доказао] Оскар Њуман [Oscar Newman] у *Одбрањивим просторима* [1972] догодити злочини и то *много чешће него другде*. Овде готово да и не постоји '*осећај за простор*', мало је колективних могућности и [тек] неколико '*елемената за идентификацију*', за које су [међутим] архитекти разложно рекли да су неопходни модерним грађевинама.“⁶⁵³

Утилитарност архитектонско–урбанистичког склопа укрупњене појавности огољених растера, редукованих те мултипликованих фасадних планова Робин Худ Гарденса – пример је просторно–обликовног „*брутализма* [...] експресивног [и који] слави примену [натур–] бетона без покушаја да се учини привлачним.“⁶⁵⁴ Иако бројне реализације тог *правица архитектонског израза*, можда управо њега ради постају заштићена културна добра, стамбени комплекс Робин Худ Гарденс пратила су, у новије време чак два неуспела покушаја уписивања на листу заштите⁶⁵⁵, што, ако већ није послужило као покриће – умногом јесте допринело доношењу одлуке о уништавању насеља. Део разлога неуспеха уписа у заштићена добра јесте и у *негативном привлачењу* „*критичке пажње* [...] [која је већином] [...] [блокове/ламеле] *оценила недостатним* како у погледу архитектуре, и посебно [инсистирајући на] *неподобности пројекта* у смислу места за живот

⁶⁴⁹ Као наручиоца, а потом и носиоца изградње и фактичког власника. (прим. А. М.).

⁶⁵⁰ A. Pangaro (1973), *ibid.*, 42. [курзив, А. М.]

⁶⁵¹ Ч. Џенкс, *Нова парадигма у архитектуру* [C. Jencks, *The New Paradigm in Architecture* (2002)] (Београд: Орионарт, 2007), 17. [курзив, А. М.]

⁶⁵² Ч. Џенкс [C. Jencks (2002)] (Београд: Орионарт, 2007), 18.

⁶⁵³ Ч. Џенкс ([2002]/2007), *ibid.*, 18. [курзив, А. М.]

⁶⁵⁴ *Robin Hood Gardens – Report on potential listing* (2007) *op. cit.*, 2.

⁶⁵⁵ N.Thoburn, “Concrete and council housing The class architecture of Brutalism ‘as found’ at Robin Hood Gardens“ (2018), 614.

“as a place to live”).⁶⁵⁶ минирањем западне, ниже ламеле, запошето је етапно рушење стамбеног насеља Робин Худ Гарденс (јула 2017). Међутим „октобра 2018. године комплекс остаје само напола срушен. Виши, источни блок [и даље] потпуно настањен, неће бити разорен до 2020. године или касније.“⁶⁵⁷

Осведочени, подробни критичари ригидних функционалистичких концепата *CIAM*-а, Алисон и Питер Смитсон, архитекти Робин Худ Гарденса, том својом *циљано– намеравано* 'побољшаном' *варијацијом интерпретације* 'Јединице становања/Озареног града', створили су, заправо – тек *омаж* *више* лекорбизјанским визијама.

Кварто Кањино (1964/1967–1973), ново стамбено насеље Милана –

(“Quarto Cagnino”, Milano, Italia)

Миланско насеље 'Кварто Кањино' (“Quarto Cagnino”, Milano) од хиљаду и сто станова за приближно пет хиљада становника, планирано је (1964–1967) на ободно–маргиналној локацији⁶⁵⁸ запада Милана ради смањења трошкова, грађено је у две фазе (1967–1973). Паралелена улици Карла Маркса (“Via Carlo Marx”), пројектована је главна зграда дужине триста шездесет⁶⁵⁹ метара, правца север–југ (а оријентацијом станова исток–запад) – у коју се сукцесивно под правим углом уливају четири краће ламеле (правцем исток–запад, оријентације станова север–југ). Надље, постоји и додатна, сто шездесет метара дугачка ламела, управна на главну, лоцирана источно од ње у јужном делу насеља, као и краћа зграда (управна на сто шездесет метарску), што окренута западу са главне две формира слободан простор (ћириличног слова 'п'), оивичен ободном улицом, Пијо (“Via Pio”)⁶⁶⁰. Два последња, краћа објекта у јужном су делу локације – најисточнији, паралелан другој по величини ламели, и најзападнији, паралелан највећој, 'кичменој' ламели. Претежно осмоспратни објекти/ламеле изграђени су изнад коридорски издвојене приступне партије, испод које су колски приступи и паркинг зоне.

Стамбени комплекс Кварто Кањино колективно је дело бројних архитеката. Током прве фази – Монталда (Vincenzo Montaldo), Бафијеве (Matilde Baffa), Валсекинија (Pier Fausto Bagatti Valsecchini) и Ђиаинија (Luigi Ghiaini), а у другој фази – Даванзатија (Lorenzo Forges Davanzati), Ђиаинија (Luigi Ghiaini), Грандија (Antonio Grandi), Лазаријеве (Laura Lazzari), Монтија (Gianemillo Monti), Монзела (Aldo Monzeglio), Мозонија (Gugliermo Mozzoni), Ранзанија (Piero Ranzani), Риволта (Ugo Rivolta), Росија (G. Rossi), Саконија (Achille Sacconi), Силванија (Mario Silvani), Сортенија (A. Sorteni), Тутина (Alessandro Tutino)

⁶⁵⁶ *Robin Hood Gardens – Report on potential listing (2007), op. cit., 2.*

⁶⁵⁷ N. Thoburn, (2018), *op. cit.*, 615.

⁶⁵⁸ J. Monclús & C. D. Medina, “Modernist housing estates in European cities of the Western and Eastern Blocs” (2015), *op. cit.*, 10.

⁶⁵⁹ Marco Lucchini, “The Quarto Cagnino District in Milan (1964–1973): Rationalist Figuration for a New Dimension of the Urban Space”, *ZARCH, Journal of interdisciplinary studies in Architecture and Urbanism*, No. 5, 2015 (108–121), 111.

⁶⁶⁰ Опис према слици 2, копији катастарског плана – (“[Fig. 2] Quarto Cagnino cadastral plan Aler Archive”), M. Lucchini, “The Quarto Cagnino District in Milan (1964–1973): Rationalist Figuration for a New Dimension of the Urban Space” (2015), *ibid.*, 111.

и Верцелонија (Virgilio Vercelloni).⁶⁶¹ Од доба завршетка изградње, 1970-их до почетка двадесет првог века (2005), насеље Кварту Кањино не бележи „тренд пада, иако од самих почетака трпи услед остајања по страни од трговинских праваца. [...] Физичко стање стамбеног фонда открива проблеме одржавања пре него потребе за обновом [...] [док као нерешени остају –] *изолованост* од трговинских зона града и *недостатак* јавног превоза као и других јавних услуга [...]“⁶⁶²

У својој углавном фаворизујућој студији, Марко Лукини ипак подвлачи да су „односи између станова и урбаног контекста лишени било каквог посредовања (“mediation”). Прелаз из домаћег у јавни простор насаје [одвише] нагло, без микро–урбаног скалираног ткива које би деловало као филтер. [...] Проблем исувише непосредног односа између приватних/стамбених простора и јавних зона постоји и у другим отворено-блоковским насељима изграђеним у Милану током истог периода. Обично, разлог томе је схематско планирање стамбених пројеката. Насупрот томе, у Кварту Кањино, пројектанти су изричито радили на промени размере између стамбених и отворених простора, у складу с жељом да понуде *контемплативни поглед на град*.“⁶⁶³ Делује као да ново насеље од самог почетка, заправо – *није добило праву шансу*, будући да су га сами његови аутори сматрали *a priori* *ниже*разредним у односу на традиционални Милано. Водећи пројектантски рачуна тек о подмирењу основних функционалних и хигијенско–техничких параметра, установили су да све друге нематеријалне потребе нових житеља Кварту Кањина – не могу бити ништа друго до – *дивљење* *живном Милану*, из далека.

Насеље Гропијусштат (1962–1975) – берлинско предграђе

(»Gropiusstadt«, Berlin, Deutschland)

Стамбено насеље Гропијусштат (»Gropiusstadt«), изграђено је (1962–1975) за тридесет шест хиљада становника, у делу Нојкелна (Neukölln), јужног предграђа западно–немачког Берлина (Berlin). Учесник подухвата градње првобитних седамнаест, а потоње изведених осамнаест и по хиљада станова, био је и сâм Валтер Гропијус⁶⁶⁴ (од 1959)⁶⁶⁵ својим мастер–планом тог мас–стамбеног насеља, почетно названог Бриц–Буков–Рудов (Britz–Buckow–Rudow)⁶⁶⁶, но познатијим као Гропијусштат. Огромни, префабрикацијски западно–немачки комплекси били су само „један сектор стамбеног фонда [...] [насупротив] Источној Немачкој [где су] префабриковане зграде висине од три до двадесет спратова практично ‘чиниле’ [...] *визуелну*

⁶⁶¹ M. Lucchini (2015), *ibid.*, 10.

⁶⁶² Francesca Zajczyk, Silvia Mugnano and Pietro Palvarini, *Large Housing Estates in Milan, Italy, RESTATE* [Restructuring Large-scale Housing Estate in European Cities: Good Practices and New Visions for Sustainable Neighbourhoods and Cities] *report 4d* (Utrecht: Faculty of Geosciences, Utrecht University, 2005), 15–17.

⁶⁶³ M. Lucchini (2015), *ibid.*, 116. [курзив, А. М.]

⁶⁶⁴ „[...] са Вилсом Ебертом (Wils Ebert) и његовим америчким пројектним бироом “The Architects Collaborative (ТАС)”“ J. Mondúis & C. D. Medina (2015), *op. cit.*, 7.

⁶⁶⁵ Иако је емигрирао у САД, 1937. године.

⁶⁶⁶ *World Heritage Nomination – Housing Estates in the Berlin Modern Style – Executive Summary* (Berlin: 2008) 181. Преузето 5. јуна 2018. са сајта <https://www.google.com/search?client=firefox-bd&q=HOUSING+ESTATES+IN+THE+BERLIN+MODERN+STYLE+NOMINATION+FOR+INSCRIPTION+ON+THE+UNESCO+WORLD+HERITAGE+LIST> Приступ 5. јун 2018.

појавност градова.⁶⁶⁷ Гропијусштат, заједно са два друга највећа префабрикована колективна насеља Западне Немачке – убројао би се „тек међу двадесет највећих таквих Немачке [у целини]. [...] [Мада далеко мања земља,] источна Немачка [...] доминирала је у погледу великих [префабрикованих] стамбених насеља.“⁶⁶⁸

Хавијер Монклуз и Кармен Диез Медина сумирају одлике Гропијусштата кроз високе блокове зграда и огромне отворене просторе, уосталом – типичне за све *велике ансамбле* и колективну станоградњу. Монклуз и Медина бележе да насељем, „упркос типолошкој разноликости, преовлађују *радикална модернистичка начела* [–] *исувише флуидно*, [одвише] *отворено*, без довољно дефинисаних простора и без јасне хијерархије“⁶⁶⁹ међу њима. Могао би се, дакле, у том смислу – парафразирати и осврт Рема Колхаса (Rem Koolhaas, 1944–) на постигнућа Бијлмермера, тог примера *ретроспективне примене архитектонских доктрина предратног СИАМ-овског урбанизма, оживљеног касних 1960-их* [Гропијусштат – чак касних 1970-их] – „*тако близу а тако далеко*.“⁶⁷⁰

Ради спречавања неумитног пропадања, уз друге велике стамбене ансамбле Немачке, и насеље Гропијусштат, свега осам година по изградњи – увршћено је такође у „програм санирања (‘the ‘mending of the estates’ (»Nashbesserung«)) [...] покренут 1983. године од стране државе и федералне управе. [...] [П]риоритет је био усмерен на техничке измене насеља. Решавана је општа запостављеност зграда – пребојене су [дотадашње] туробне боје и побољшани су заједнички јавни простори.“⁶⁷¹

Пруит–Ајго (1955), мас-стамбени блокови Сен Луиса –

(“Pruitt–Igoe”, St. Louis, Missouri, USA)

Модернистичко–блоковско, колективно стамбено насеље Пруит–Ајго (Pruitt–Igoe) изграђено средином двадесетог века, први⁶⁷² је сен–луиски социјално–стамбени пројект (“public housing project”) објеката–ламела многоспратница (“high-rise”). Углавном намењен грађанству лошијих примања, тај *тип високоградње*‘ уродио је флоскулом–пароксизмом, својеврсном синтагматском категоризацијом, *високи објекти – ниска примања* (“high-rise – low-income living”). Употпуњеним завршетком градње (1956) и две године раније – првим усељеним породицама (1954) – тринаест хиљада станара смештено је напоскон у тридесет три једанаестоспратнице. Бројне непогодности испољиле су се одмах, почевши од велике густине, преко фреквентног саобраћаја и буке, све до највећег проблема – недостатка објеката снабдевања, апотека, школа и дечјих вртића. Међутим, према приказу архитекта Мери Комерио (Mary C. Comerio) – „[око] две хиљаде седамсто станова са од једне до пет

⁶⁶⁷ *High-rise housing in Europe – Current trends and future prospects – Housing and Urban Policy Studies 28*, R. Turkington, R. van Kempen and F. Wassenberg (eds.), (Delft: Delft University Press, 2004), 172–173.

⁶⁶⁸ *High-rise housing in Europe – Current trends and future prospects – Housing and Urban Policy Studies 28*, (2004), 168–169.

⁶⁶⁹ J. Monclús & C. D. Medina (2015), *op. cit.*, 7.

⁶⁷⁰ Rem Koolhaas, *OMA, (with Bruce Mau), S, M, L, XL*. (New York: The Monacelli Press, 1995), 863; J. Monclús & C. D. Medina (2016), *op. cit.*, 7.

⁶⁷¹ *High-rise housing in Europe – Current trends and future prospects – Housing and Urban Policy Studies 28*, (2004), 170.

⁶⁷² Eugene Porter, Joan Miller, Lee Rainwater, Ph.D., and Frances A. Koestler, “Pruitt–Igoe: Survival in a Concrete Ghetto”, *Social Work*, Vol. 12, Issue 4, October 1967, (3–13), 4.

спаваћих соба заменило је четири стотина боравишта (тада сматраних сламовима)⁶⁷³ – заиста почетно обезбеђујући станарима знатно боље хигијенско-техничке услове у самим становима. Часопис „Архитектонски форум (*Architectural forum*) хвалио је 1951. године пројект Хелмута (Helmuth), Јамасакија (Yamasaki) и Лејнвебера (Leinweber) као напредан [и који] мења образац социјалног становања, чувајући људе и штедећи новац. Пројект је величан [и награђен “the Best High Apartment” (Најбољи станови у високим зградама)] због пружања ‘погодности зграда у низу’ (“row house convenience”) станарима високих зграда.⁶⁷⁴

Спајањем увелико познатих лекорбизјанских елемента ‘Озареног града’ и касније ‘Јединице становања’, добијена је схематски стриктна одређеност Пруит-Ајгоа – ортогоналан архитектонско-урбанистички поредак лонгитудинално блоковски усмерено ‘поређаних’ једанаестоспратница, *типолошки истоветних*. След околности не искључиво пројектантских заблуда и пропуста, претворио је насеље убрзо – у *суштински антипод пожељног места становања/боравка*. Уштеда ради заправо, дугачке и узане зграде–ламеле галеријских приступа становима, правдане су – ‘опонашањем некадашњег начина живота’. Лифтови су такође били додатна *непогодност* – „поддимензионисани, са заустављањем само на четвртном, седмом и десетом спрату, што је од станара изискивало пењање или силажење уз/низ степеништа кроз лавиринт ходника [...] [а уз то је] пружало [и] *бескрајне могућности улезима* [с] погодним мизансценом за криминал.”⁶⁷⁵ Додатно погоршање стамбених и укупних животних услова наступило је 1960-их година. Тада, изменом државне политике Пруит-Ајго постаје *боравиште друкде непожељних станара*, те насеље напушта ко год је у прилици. Праксењем насеља расту трошкови, па и дотад незавидан ниво одржавања – рапидно опада, уз индиције да је „Стамбена управа (“the Housing Authority”) наложила [...] рушење већ 1967. године, икао је посебна радна група (“a blue ribbon task force”) архитеката и урбаниста и током 1972. године радила на пројекту очувања.”⁶⁷⁶ Сажет биланс неуспеха насеља, Џозеф Хитхкот (Joseph Heathcott) тумачи и шире друштвеним, изван-архитектонским разлозима. Пруит-Ајго „замишљен [је] и изграђен за пренасељен град, у ком се претпостављао будући раст броја становника и [њихова стабилна] индустријска запосленост. Нажалост, у доба усељавања првих становника [1954], *измаштан град будућности* – почињао је већ да се осипа. Систематско измештање капитала из централних градова, отпочело 1950-их, резултирало је запањујућим губицима радних места и пореском основицом.”⁶⁷⁷ У неповољно промењеним околностима – вишак ионако субвенционираних стамбене градње постајао је превелик баласт. Наиме, „до 1972. године стопа упражњености Пруит-Ајгоа износила је преко седамдесет одсто, а зграде у комплексу оцењене су толико опасним [по живот и безбедност]

⁶⁷³ Mary C. Comerio, “Pruitt Igoe and other Stories”, *Journal of Architectural Education*, 34:4, 1981, (26-31), 26.

⁶⁷⁴ M. C. Comerio, “Pruitt Igoe and other Stories”, *Journal of Architectural Education*, 34:4, 1981, (26-31), 26.

⁶⁷⁵ M. C. Comerio, “Pruitt Igoe and other Stories”, (1981), *ibid.*, 27. [курзив, А. М.]

⁶⁷⁶ M. C. Comerio, “Pruitt Igoe and other Stories”, (1981), *ibid.*, 27.

⁶⁷⁷ Joseph Heathcott, “Planning Note: Pruitt-Igoe and the Critique of Public Housing”, *Journal of the American Planning Association*, 78:4, September 2012, (450-451), 450. [курзив, А. М.]

да су неке од њих биле потпуно затворене. Три зграде срушене су динамитом. До 1975. године, *петнаест година и педесет седам милиона долара касније* – сравњено је са земљом читаво насеље.⁶⁷⁸

Потоња крилатица Чарлса Џенкса, према којој рушење „озлоглашених зграда Пруит–Ајгоа [15. јула 1972. године у 15:32]“⁶⁷⁹ означава уједно и „смрт модерне архитектуре“ има и свој не тако често навођен ехо–епилог, у виду такође Џенксове рефлексije теме *планског*, мирнодопског уништавања '*превазиђене*' архитектуре. Архитекте „Модернисте који су предвидели заокрет и који су направили колаж Грејвсове [Michael Graves, 1934–1915] Портланд грађевине која се руши попут [блокова] Пруит–Ајгоа, обрадовала је сигурно чињеница да су били у праву.“⁶⁸⁰ Ипак, вероватније је – да тако нешто нико није, нити би икад заиста прижељкивао.

Закључно о великим мас-стамбеним ансамблима Европе и Америке

Предметним радом обухваћен прегледни приказ седам великих, угледних примера колективних стамбених насеља, шест европских и један са америчког тла, даје суштински биланс од *четири према три* – у корист опредељења *за рушење*. Наиме – од изворног шефилдског насеља Парк Хил (1953–1961) задржана су само конструкција и урбанистичка диспозиција објеката. Другим степеном заштите (1998) спречено је његово рушење у целости, да би све остало било „*уклоњено*“, дакле – срушено и подвргнуто *потпуном препројектовању* и *ликовно–стилистичком редизајну*, тако да је коначно – *осавремењено до непрепознавања*. Надаље, темељним и/или радикалним програмима ревитализације и санације обухваћени су у потпуности, без рушења, париски *Велики ансамбл Сарсел* (1954–1976), миланско насеље *Кварто Кањино* (1964/1967–1973), а берлински *Гропијуситат* (1962–1975) чак само осам година по завршетку градње (1983). Године 1973, Гишаровим декретом обустављена су даља планирања и градње великих ансамбала у Француској, услед не само *непрекидно растућег незадовољства јавности*, већ и под додатним утицајем годину дана ранијег минирања сен–луиског *Пруит–Ајгоа*. Пример Француске у обустави градње масовних префабрикованих насеља следиле су пређутно и све остале западно–европске земље.

Мирнодопско рушење/минирање архитектонских реализација модернизма – и самог настајалог на просторима не увек оправданог рушења претходне градње – попут ратних разарања оставља како у конкретном простору, тако и у лаичком и стручном памћењу – *трајну стигму* најширег друштвеног неуспеха. Иако се у 'тренуцима' таквих радикалних одлука најчешће за све аспекте колективног промашаја налази '*покриће*' у мањкавостима архитектонско–урбанистичких пројеката, више него очитим у неуспешности и неделотворности како изграђених објеката, тако и окружења, као уосталом – општим местима савремености, маскира се управо тиме – *чињеница* да је „[о]д свих уметности – *архитектура*

⁶⁷⁸ М. С. Comerio, "Pruitt Igoe and other Stories", (1981), *op. cit.*, 26. [курзив, А. М.]

⁶⁷⁹ Ч. Џенкс, *Нова парадигма у архитектури* [2002] (2007), *op. cit.*, 9.

⁶⁸⁰ Ч. Џенкс, [(2002)] (2007), *ibid.*, 157.

конститутивно најближе економији, с којом, кроз форму нарудбина и вредности земљишта [те и шпекулација] – има готово непосредан однос.⁶⁸¹ Међу најдрастичније примере опомене на негативна дејства теоријских и практичних пројектантских заблуда спадају пројекти/подухвати рушења мас-стамбених комплекса – Амстердама, *Бијлмермер* ((1966–1972) почетак рушења 1982), Лондона, *Робин Худ Гарденс* ((1966/1968–1972) почетак рушења 2017, окончање планирано за после 2020. године), а на америчком тлу – Сен-Луиса, *Пруит-Ајзо* (1950-1956), са почетком рушења 1972. године, док је до 1975. године – сравњено са земљом насеље у целини. Посматрано у пројектантским релацијама вероватно најтачније остаје запажање Рема Колхаса (1955) о ретроспективној примени архитектонских доктрина *предратног, СИАМ-овског урбанизма*, напрасно оживљеног касних 1960-их, или чак декаду–две потом.

Исхитрено настала на *задатом низу непромишљености и погрешака* – почевши од функционалног зонирања до 'високог пространог стамбеног блока' (Фремpton, Рпу, Колхас) – модернистичка колективна станоградња била је од почетка осуђена на несупех. *Погрешне премисе* – немају моћ давања исправног закључка, тиме дакле – ни архитектонско–урбанистичког решења.

Систематска *негација конфигурације терена*, у унапред одабраном обрсу схематски ригидне урбанистичке диспозиције, поретка – двоструко или више–симетричног што на плановима остављају утисак '*архитектонског жига*' привидног реда и равномерног распореда грађевина, уз дословну или пак *мета-типолошку истоветност објеката*, чиме и најсуженији спектар њихових примарних форми, дијапазона су ограниченог варијацијама било *положене призме – ламеле*, било *вертикалне призме – небодера/солитера*, додатно запечаћених коначном, истоветно–непомирљивом, префабрикованом визуелно–тактилном *штани-завршницом*. *Концепт репетитивности* подвучен је дакле – најмање три пута – и то под *покрићем одговора на наводне потребе* лекорбизјански прекројеног '*серијског човека*' ради његовог „враћања у првобитне услове додиром с природом“⁶⁸². *Изузетно ниским степеном осврта* на потребе корисника (тек биолошко–хигијенски минимум), те – и најмањом могућом везом са људима као таквим – претворило се све у *програм потчињавања и уподобљавања непоновљиве људске индивидуе – механизмима машинске производње*. Почетно замишљена као *друштвено одговорна, градња масовних насеља* – изродила се, дакле, у својеврсну – *оду присили*. Ако то можда, и није била изворна, *подтекстна концептуална пројектантска намера*, резултат је тиме – само жалоснији. Јер, поред културолошке и материјалне штете, извесно необорив, остаје иза свега и *трајан доказ некомпетенције архитектонско–урбанистичке струке*, и после '*нестанка*' срушених '*насеља–артефаката*'.

⁶⁸¹ Frederic Jameson, *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism* (London: Verso/Durham (USA), N.Y.: Duke University Press, 1991), 27. [курзив, А. М.]

⁶⁸² Le Corbusier, *Le Corbusier et Pierre Jeanneret – Œuvre complète, 1934–1938* [Vol. 3] (1939), *op. cit.*, 32.

Напоменимо такође, да је пре свега на оном далеко дубљем, хуманистичком плану, као и на најуже стручном, архитектонско-пројектантском – остаје напоредо и велика жал за тим што су широм Европе, у периоду 1950–1980-их година, *изостали* макар и *покушаји* да се и другачији, *анти-бирокуптизовани* приступи стамбеној тематици, као на пример – аналитичне и експерименталне реализације холандског архитекта Хермана Херцбергера (Herman Hertzberger, 1932–) – интегришу у масовну стамбену изградњу. Посебну пажњу заслужује Херцбергеров подухват у домену станоградње – Дијагон хаусинг (Diagon Housing, 1967–1970). Према осврту самог Херцбергера – „Дијагон куће представљају изразит пример остварења у пракси наших представа о поливалентности као капацитету или изграђеној подобности генерисања/рађања одговарајућих решења за савку нову ситуацију, како год она настајала.“⁶⁸³ Иако је реч о продукцијски мање захтевном, занатском начину градње – зидању, такорећи – филигрански подбном моделовању, у поређењу са ригидном, масовно префабрикованом, индустријском градњом, те правог поређења заправо не може ни бити, Херцбергерово просторно сагледавање проблематике стана, утемељено на Лосовој (Adolf Loos, 1870–1933) формулацији *раумплана* (*Raumplan*⁶⁸⁴) – морало је наћи своје место у решавању великих стамбених комплекса намењених хиљадама станара. Макар то било и само на концептуалном плану преднацрта масовних насеља, или макар – тек као ехо. Нарочито услед *чињенице истовремене реализације* такође холандског насеља Бијлмермер, што би допринело и потоњим, другим европским реализацијама – презагушеним формализмима свих врста, попут покушаја Смитсонових да у Робин Худ Гарденсу остану и на Лосовом трагу. Остварењем разноврснијих, варијабилнијих и међусобно прожетих простора становању намењених партија, Херцбергерове идеје и реализације и данас, готово пола века касније – делују свеже и иновативно. Обратимо ипак пажњу и на то да, на урбанистичком плану диспозиције насеља, то, нажалост – није случај. Јер, мада дво и троетажне кућице, лонгитудинално обострано позициониране уз колски приступ, имитирају концепт традиционалне улице, док су већи међупростори намењени зеленилу – управо тај дефаворизујући третман становања као функције *мирне, пасивне и пасивизујуће*, којој обједињујући јавни простори нису ни потребни, дакле – зачудни изостанак *урбано-просторне диференцијације* (изузев *колско-пешачке* и *тампон-зеленила*) и *хијерархије*, те последично и апсолутни *изостанак амбијента вишег реда* – гура Херцбергерову сјајну идеју назад, ка ригидним *CIAM*-овским концептима (ако не и даље, у деветнаести век), а у свеукупном завршном утиску – ка монотонији руралних предграђа, у америчком/американизованом концепту „аутомобил (паркиран) пред кућом“, истина – за нешто имућнији сталеж, ако у томе може бити икакве утехе.

⁶⁸³ Herman Hertzberger, *Diagon Housing, Delft 1967-1970* (online publication: Author, 2016), p. 7. https://www.hertzberger.nl/images/nieuws/Diagon_HousingDelft2016.pdf Приступ 15. јун 2017.

⁶⁸⁴ Најприближнији превод су синтагме – просторни план, или план пројектован у простор.

2.3. Критички капацитети модернистичког отвореног плана

Урбанистички императив отвореног плана у споју са превеликим размерама, делује да је – као удвојено спрегнут механизам модернистичког приступа, посебно у колективној станоградњи – проузроковао и омогућио процват свих негативних страна пројектантски–индустријализовано усмереног приступа проблематици становања, готово независно од поднебља настанка пројекта и места изградње. Додатно, сами критички потенцијали и корективне могућности модернистичког отвореног плана – ако већ не у потпуности поништене/блокиране – ослабљене су умногом безусловним прихватањем лекорбизјанских догми укидања традиционалне улице с једне стране, а са друге – инсистирањем на масивном стамбеном објекту/пароброду' окруженом недефинисано–аморфном, што замашнијом и непрегледнијом, углавном у реалности – преријском спољашношћу 'нетакнуте природе', јаловим аналогом окружења пловила – 'пучином'. Хиперпродукција изграђених кубатура блоковских објеката – уравнотежавана је, и правдана модернистичком доктрином – нагомилавања 'слободних простора'. Илузорно, до мере несхватљивости покоравња архитектонско–урбанистичке и планерске струке, помодним – 'новим правилима игре'. Принцип квантитета као безусловног гаранта, односно – замене за квалитет – попут једне више у низу логичких грешака, тачније – *excessus in modo* – грешка у начину извођења закључка – као и у свему другом, и у домену архитектуре и урбанизма – показао се погрешним, неделотворним, дакле и – неодрживим.

Такође, хипертрофиран концепт *вртног града* Ебenezера Хауарда, лекорбизјански редизајниран у виду *града–у–парку*, како га именује Коридон Смит, „феномен најјасније саопштен Ле Корбизјеовим 'Озареним градом' [1930] композиционо је – супротност традиционалног града. Сачињен од изолованих зграда постављених у парку наликујућем пејзажу, град–у–парку представља искуство наглашавња волумена грађевина, а не [међу]простора зградама одређеним или подразумеваним.“⁶⁸⁵ Сплет економских притисака и пројектантског препуштања рутини давања предности 'опробаним' решењима – уродио је „типизациојом становања као пакета склопивих искључиво у виду града–у–парку [облика и склопова] бескрајно репетитивних и заснованих на профиту уместо на потреби.“⁶⁸⁶ Коридон Смит сумира да на тај начин настајале урбане конфигурације – остају трајно изван односа како са човеком/корисником тако и са суседствима и градским четвртима које пресецају.

Заузврат, почетно одмеривнији приступ Валтера Гропијуса, у склопу његових такође биотехничко–детерминистичких погледа на свет, те у контексту тога и на архитектуру и урбанизам, садржао је, макар у назнакама – мотиве хијерархије, степеновања и груписања простора. Тиме, дакле, донекле бар идеју могућности ослањања на матрице и искуства традиционалних урбанитета. „Као основна

⁶⁸⁵ K. Smith, *Introducing Architectural Theory – Debating a Discipline* (2012), *op. cit.*, 298. [курзив, А. М.]

⁶⁸⁶ K. Smith, *Introducing Architectural Theory – Debating a Discipline* (2012), *ibid.*, 299. [курзив, А. М.]

ћелијска јединица те веће јединице – улице, стамбена зграда представља типичан *групни организам*. Уједначеност ћелија чије умножавање улицама образује још већу јединицу града, стога захтева обликовни израз. Разноликост у њиховим величинама пружа потребан модус варијације, што заузврат промовише природну конкуренцију између различитих врста које се развијају раме уз раме.⁶⁸⁷

Упркос бар номинално уравнотежујућем Гропијусовом гледишту, како у пракси, тако и у теорији (модернизам начелно даје предност таквом – обрнутом редоследу вредности) преовладао је *лекорбизјански паритет непремостивих контрадикција*, односно – *реалног судара ригидно-војничке префабрикације и флуидног урбанизма*. Кенет Фремpton такође увиђа да Ле Корбизјеова „*редуктивна пристрасност* постаје [додатно] *разорна* у његовим урбанистичким пројектима.⁶⁸⁸ Делује да је управо *урбанизам редукционистичког типа* послужио као најпогоднија потка и оправдање слично прагматично конципираним стамбеним политикама, и њима саобразној *редукционистичкој архитектури* – нискоквалитетних, најисплативијих производа префабрикације у домену станоградње.

2.3.1. Недореченост отвореног плана (и) у домену масовне станоградње

Посебно ретки, *раритетни* остају пројектантски осврти самих пројектаната модернистичке оријентације на *ново-уведене сетове проблема*. *Сплетови створених проблема*, усложњавани су потом устаљеном праксом *наруџбине-израде-примене схематско-механицистичких урбанистичких планова*, одражавајући се последично *најнегативније* на *укупан циклус станоградње* – почевши од *унапред осиромашених идеја*, преко пројеката и изградње објеката, закључно са коришћењем и отежаним одржавањем – сред њихових непосредних окружења сведених на *рудименте мета-парковских* обриса масовних, префабрикацијских стамбених насеља. Против тако симплификоване архитектуре и урбанизма – иступили су номинално архитекти тада нове генерације, чланови Тима X – Алдо ван Ајк, Јакоб Бакема, Жорж Кандилис, Банкарло ди Карло, Шадрах Вудс, Алисон и Питер Смитсон, и други, током CIAM-а IX (1953). Јасно дефинишући срж проблема – у *спектру базично оријентацијских и дубље идентитетских онемогућавања* – станара те и других *постилаца колективно-модернизованих средина* – *наметнуте хиперпродукцијом и хипертипизацијом* префабрикованих стамбених насеља, чланови Тима X, у свом одговору на ригидан извештај CIAM-а VIII (1951), навели су, како је директним цитатом пренео Питер Фремpton, да „*човек може лако да се идентификује са сопственим огњиштем*, али не тако лако и са градом у ком живи. „*Припадање*“ је основна емотивна потреба [...]. То „*припадање*“ – односно *идентитет* – развија се даље у добросуседске односе. *Кратка, уска улицица у сиротињском предграђу*

⁶⁸⁷ W. Gropius ([1965/1971]), *op. cit.*, 37. [курзив, А. М.]

⁶⁸⁸ K. Frampton, *The Evolution of the 20th Century Architecture: A Synoptic Account* (2007), *op. cit.*, 126. [курзив, А. М.]

често у том погледу даје боље резултате од пространих, обновљених четврти.⁶⁸⁹ Најутемељенији и најдоследнији у признавању лавиринта непознаница што су их изродила масовно продукувана стамбена насеља био је Алдо ван Ајк. Његова гледишта изнета током CIAM-а XI (1959) у Низоземској, у Отерлу (Otterlo, Netherlands) опречна су не само CIAM-овским, већ и оним начелно хуманијим Тима X, а дотичу се ванвремене суштине човека. Наиме „Човек је увек и свугде у суштини исти. Његов духовни инвентар увек је исти, мада га он различито користи у складу са својим културним или друштвеним пореклом, зависно од датих животних услова у којима се налази. Модерни архитекти *непрестано гуде* о оном што је у наше време *другачије* од ранијих времена, тако да су већ и сами *изгубили сваку везу* са оним што није другачије, са оним што је у суштини увек исто и непроменљиво.“⁶⁹⁰ Седам година потом (1966), Ван Ајк – поводом *новоиспостављене урбане стварности* – постаје још забринутији и критичнији према професији. „Ми данас [и даље] *не знамо готово ништа* о том великом мноштву проблема – не можемо уопште да се са њима ухватимо у коштац – било као архитекти, планери или неко други.“⁶⁹¹ Питер Фремттон наводи и многобројне Ван Ајкове написе тог периода (1960–1970-их) у којим он сâм „*истиче улогу коју је модерна архитектура одиграла у уништењу – како стила, тако и амбијента.*“⁶⁹² Упоредо, Ван Ајков став је да „*послератно планирање у Холандији није успело да оствари ништа друго осим организованог ништавила 'функционалног града' – неподесног за [живот и] становање.*“⁶⁹³

Међутим, према у претходном делу рада предоченим анализама европских и америчког примера мас-стамбених, префабрикованих насеља, почевши од Лабрудетових и Боалоових паришких *Сарсела* (1954–1976) до прекоокеанског Хелмутовог, Јамасакијевог и Лејнвеберовог сент-луиског *Пруит-Ајџоа* (1955), макар понеки од покушаја *побољшане* колективне станоградње припадали и корпусу ревидираних ставова CIAM-а, оличених и предвођених челним протагонистима Тима X, од Алисон и Питера Смитсона (Робин Худ Гарденс, 1966/1968–1972) до Корнелиса ван Естерна и Јакоба Бакеме (амстердамски Бијлмермер, 1966–1972), те њима надахнутим Линовим и Смитовим у шефилдским Парк Хилом (1953–1961), формулација Алда ван Ајка – о *организованом ништавилу 'функционалног града', неподесног за живот и становање, важећа је константа укупних постигнућа*. Неспорно, ту чињеницу профилишу два момента – а) на *оперативно-материјалном* плану „[с]редином 1960-их година већина чланова Тима X [...], осим Ван Ајка, Вудса и Де Карла сви остали *прелазили [су] радије ћутке* преко *уништавања наше урбане баштине у име спекулације*“⁶⁹⁴, б) на *концептуалном* плану – „[п]арадоксално

⁶⁸⁹ К. Фремттон [1980/2004], *op. cit.*, 271. [курзив, А. М.]

⁶⁹⁰ К. Фремттон [1980/2004], *ibid.*, 276. [курзив, А. М.]

⁶⁹¹ К. Фремттон [1980/2004], *ibid.*, 276–277. [курзив, А. М.]

⁶⁹² К. Фремттон [1980/2004], *ibid.*, 276–277. [курзив, А. М.]

⁶⁹³ К. Фремттон [1980/2004], *ibid.*, 277. [курзив, А. М.]

⁶⁹⁴ К. Фремттон [1980/2004], *ibid.*, 279. [курзив, А. М.]

[...] то по чему данас памтимо [деловање Тима Х] – није њихова архитектонска визија, већ сугестивна снага њихове културне критике.⁶⁹⁵ Пројектантски *circulus vitiosus* кретао се дакако супротним редоследом – од недостатка архитектонске визије – до уништавања урбане баштине у име спекулације, што је уосталом, неминовно генерално правило архитектонско–урбанистичких промашаја уопште узев. Потврдну исправности коригованог редоследа уочавамо и у закључку Ентонија Пангара (1973) – „као водећи принципи, хеуристичке (откривалачке) теорије [архитектуре и урбанизма] у текућој употреби – одвише су опште и неодређене, као модели обезбеђујући једва представе о томе што претпостављамо да би требало да буде физички оквир [цивилизованог] понашања. [...] Не можемо наставити да допуштамо да економија земљишта, у опсегу минималних стандарда и максималне засићености – одређује квалитет живота. Та политика дала је очигледно незадовољавајуће резултате.“⁶⁹⁶

Међу ретким модернистима – систематичним критичарима отвореног плана у домену масовне станоградње, јесу и архитект Оскар Њуман (1972) – чија ће разматрања *одбрањивих простора* бити приказна у паритету са декаду ранијим истраживањима, публицисткиње Џејн Џејкобс (Jane Jacobs, 1916–2006), иницираним и омогућеним подршком Фондације Рокфелер (Rockefeller Foundation)⁶⁹⁷, потом и објављеним у њеној књизи *The death and life of great american cities* (1961).

Најранија теоријска критика са нашег поднебља, утемељена и осведочена и у *искусствено–пројектантској пракси*, је студија професора, архитекта Милана Лојанице „Записи са цртаћег стола“⁶⁹⁸ (1975). Преиспитујући прилике наше стамбене новоградње, архитект Лојаница долази до *универзално применљивих закључака*, чија је валидност општеважећа за осетљиву а упркос томе – *недовољно опрезно третирану проблематику становања*. Студија тиме постаје једнако значајана у корпусу одиста широм света малобројних раних критичара области, а самих – и модернистичког образовања, и опредељења. Подробнији приказ студије архитекта Милана Лојанице део је каснијих разматрања модернистичких аспеката масовне станоградње Београда.

Професор, архитект Станко Гаковић⁶⁹⁹ својом докторском дисертацијом – *Четири стања склопа у структури стамбене средине* (1991)⁷⁰⁰, на основу проучавања примера познатих и мање познатих стамбених насеља Европе и света, као и појединачних стамбених зграда – ствара, разматра и предлаже аналитичко–критичку поставку, као могући систем разматрања различитих видова, аспеката и

⁶⁹⁵ К. Фремpton [1980/2004], *ibid.*, 279. [курзив, А. М.]

⁶⁹⁶ А. Pangaro (1973), *op. cit.*, 45.

⁶⁹⁷ Peter L. Laurence, “The Death and Life of Urban Design: Jane Jacobs, The Rockefeller Foundation and the New Research in Urbanism, 1955–1965”, *Journal of Urban Design*, Vol. 11, No. 2, June 2006, 145–172.

⁶⁹⁸ Милан Лојаница, „Записи са цртаћег стола“, *Архитектура–Урбанизам*, 74–77, 1975, 18–22.

⁶⁹⁹ <https://www.artinstitutes.edu/houston/about/faculty/stanko-gakovic> Приступ 6. фебруар 2016.

<https://www.linkedin.com/in/stankogakovic> Приступ 6. фебруар 2016.

⁷⁰⁰ С. Гаковић, *Четири стања склопа у структури стамбене средине* (1991). *op. cit.*

организационих питања изграђених стамбених средина, било ког периода настанка. Метод је погодан и за сагледавање *новообразованог поља пројектантски комплексних просторних проблема* које концепт модернистичког отвореног плана *продукује* у поставкама колективне, масовне стамбене продукције.

2.3.2. Рањиви простори пара-урбаног – од Џејн Џејкобс до Оскара Њумана

Ако модернизам лекорбизјанског типа према традиционалним улицама развија тек *одвратност* и *зађење*, уз реторичко, 'стратешко' питање (1929) – *зашто тај немоћан и пропао градски орган што нас упропаишава и искоришћава – уопшто још постоји?*⁷⁰¹, три деценије касније (1961), Џејн Џејкобс, *напротив* – *улицу сагледава као неопходну*. Почевши од најрационалнијег могућег *циркулационо-саобраћајног смисла*, све до *сигурносних* аспеката таквих, *посећених токова*, уз *повољности сусрета пролазника*. Џејкобсова стога разматра нарочито *предуслове безбедности улица и плочника – притока друштвеног живота*, дакле и *битних чинилаца равнотеже*, како шире, опште слике, тако и *суштинске делотворности града*. Јер, „*безличне градске улице чине људе – анонимним, што није [тек] ствар естетских мерила нити загонетних осећајних учинака архитектонске природе.*“⁷⁰² *Осећај и врлину личне безбедности и сигурности на улици*⁷⁰³, Џејкобсова сматра кључном одликом успешних градских округа, зона, четврти и суседстава, а „*непријатности и недостатак јавног живота на улици* тек су *две нис-последнице стамбене монотиније*“⁷⁰⁴ *увелико неосмишљене новоградње*. Трећа неминовност – последица генерисана непријатностима и недостацима недовољно осмишљене нвоградње, далеко је озбиљнија. Јер – „*изградити [нове] градске четврти што погодују [неометаном] криминалу – малоумно је. Ипак – управо то радимо.*“⁷⁰⁵ Паралелни, могуће и *прво-узрочни проблем административне примене ново-урбанистичких и планерских техника* јесу *помоћне методе „статистике*, што претпостављено представљају људе у урбанистичким и стамбеним схемама. Људи из статистика *измишљени су* [...] [и] поступа се с њима као да су – *бесконечно заменљиви*. Прави људи – *јединствени су*, улажу године свог живота у значајне односе са другим јединственим људима, и ни најмање *нису заменљиви.*“⁷⁰⁶

Декаду после истраживања Џејкобсове, која разматра све аспекте градова – од њихове делотворности до живота и рада у њима – стручна аналитичка сагледавања архитекта Оскара Њумана (1972)⁷⁰⁷ управо тематизују спречавање криминала у стамбеним градским срединама. Предлози његових *конкретних* наменски

⁷⁰¹ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *op. cit.*, 12.

⁷⁰² Jane Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (New York: Random House, 1961), 57. [курзив, А. М.]

⁷⁰³ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *op. cit.*, 30. [курзив, А. М.]

⁷⁰⁴ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 144. [курзив, А. М.]

⁷⁰⁵ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 31.

⁷⁰⁶ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 136. [курзив, А. М.]

⁷⁰⁷ Oscar Newman, *Defensible space – Crime Prevention through Urban Design* (New York: Macmillan Publishing Co., Inc., [1972/] 1976 [Second Printing])

продубљених, тактички осмишљених пројектантских приступа за обесхрабривање и предупређење криминала, и методе омогућавања најбрже помоћи жртвама – исход су разматрања бројних примера разноврсних типова њујоршких стамбених зграда и насеља, из перспективе и преиспитивање начина на које израђено окружење утиче на људско понашање. Њуманови увиди, на узорку од деветнаест процената тадашње укупне јавне државне стамбене градње, дакле, на „сто шездесет девет јавних стамбених пројеката–реализација града Њујорка, од [укупно] сто педесет хиљада станова, са пет стотина двадесет осам хиљада станара [...] [документовани базом података установе] Градске стамбене управе Њујорка (The New York City Housing Authority) која [је] води[ла] те пројекте [те и] чува[ла] опсежне [личне] податке о њеним станарима“⁷⁰⁸ – од доби и порекла, преко примања, периода становања, ранијег начина живота и становања, све до историје породичних болести. Наводећи међу претходницима свог истраживачког приступа Елизабет Вуд (Elisabeth Wood), Џејн Џејкобс, Марка Фрида (Marc Fried), Валтера Фајрија (Walter Firey) и Лија Рејнвотера (Lee Rainwater), Њуман истиче да су сви они већ били увидели неспособност новоустановљених, стамбено заснованих заједница за заједничко деловање, подвлачећи да послератно израђивано, само градско „физичко окружење [...] спречава [настанак делотворних] пријатељстава [станара] и обесхрабрује природно трагање за заједничким деловањем. Анонимни градови које смо изградиле – за максимум слободе и вишеструке изборе – успели су [...] озбиљно да умање многе од наших ранијих могућности.“⁷⁰⁹ Разрешавање сплета проблема створених модернистичким концептом отвореног плана и унутар модернистичких стамбених објеката, Њуман предлаже проналажењем алтернативних начина за реструктурирање градских стамбених средина, тако да оне буду прекомпоноване у просторе над којим је могуће повратити контролу, и то – не, службеним путем, уз помоћ снага реда/полиције, већ ангажовањем саме заједнице што настанује и дели исти животни простор, како би на тај начин суштински преобработена стамбена насеља – постала поново погодна и пожељна за живот.

Поштујући хронолошки редослед, изложићемо у наставку, за тему предметног рада релевантна разматрања Џејн Џејкобс (1961), а где је то упутно – и упоредно са потоњим увидима Оскара Њумана (1972), као и примерен детаљнији осврт на битне сегменте Њуманове аналитичке студије.

Истраживачке путање Џејн Џејкобс и суштинска питања градова

Формално без образовања у области архитектуре или урбанизма – попут Шарла Едуара Жанреа (Charles-Édouard Jeanneret-Gris – Le Corbusier, 1887–1965), полазника Уметничке школе⁷¹⁰ (1900) у родном Ла-Шо-д-Фону – и публицист, Џејкобсова – закупањена је систематским, аналитичким сагледавањима сложених нивоа и међузависности деловања кључних елемената града, те на тој бази – новим идејама и

⁷⁰⁸ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, xiv, 10. [курзив, А. М.]

⁷⁰⁹ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 1–2. [курзив, А. М.]

⁷¹⁰ Musée des beaux arts, *La Chaux-de-Fonds et Jeanneret avant Le Corbusier* (La Chaux-de-Fonds : Musée des beaux arts, 1987), *op. cit.*, 29.

предлозима ревизије и реорганизације архитектонско–урбанистичке струке. Градови, као изузетно динамичка места, а посебно – њихови успешни делови – изискују структурне промене, како у области „становања [тако и у] саобраћају, пројектовању, планирању и административним праксама [уз осврт на] вид проблема ког град поставља [а то је најсажетије –] проблем разрешавања организоване сложености (“handling organized complexity”).⁷¹¹

Наизглед само, делује да се уводне анализе Џејкобсове – тек узредно дотичу основне теме предметног рада. Међутим, оне јасно одсликавају у којој мери сами пројектанати, на специфичан и *тешко* уочљив начин постају заробљени стеченим знањем које најјаче делује кроз подсвесно поједностављене формалне представе – схеме – низова статичких чинова, тако да „при упаду [теоријама] опречне реалности [...] морају да оставе [такву] реалност по страни”⁷¹², док напоредо – погрешне идеје и принципи претходнице – настављају неометано свој развој, усложњавајући се, али и – временом међусобно комбинујући. Слично томе, и архитект Ален Калхун, подсетимо се, на темељу другачијих истраживања и личног пројектантског искуства, сумарно примећује (1967) *склоности пројектаната да се у решавању нових проблема враћају ранијим примерима, услед чега најчешће и прибегавају типским решењима*⁷¹³.

Несвакидашње истраживачке путање и методе Џејкобсове мотивисане су и оријентисане упоредо – ка постизању најсуптилнијег склада између *пожељних архитектонских компоненти* те простора града и човеког бивства у њима, насупротив ауторитарним, војно–стратешким – *каструмским доктринама* Ле Корбизјеа и његовим директивним визијама – оквирно полувековне доминације. Своје начелне замерке на затечено стање модернизованих урбанитета, Џејкобсова износи и у форми „*напад[а], [усмереног] пре свега на принципе и правце који су обликовали модерно, конвенционално планирање и обнову градова.*”⁷¹⁴ Жижне резултанте њених критика сустичу се у поенти *потпуно изостајућег и/или мањкавог и недовољно проученог главног питања – како град као сложен механизам, заправо стварно функционише?* Наиме, *разумевање деловања градова изискује суочавање са суштинским појавама*⁷¹⁵ *сплетова, стицаја и прожимања начина коришћења градских простора, уместо са лакше појмљивим и употребљивим, те у пракси планирања и најчешћим – издвојеним, засебно посматраним, изолованим наменама/употребима, односно функцијама и њима одређеним, потребним зонама коришћења.*

Изостанак струковног занимања и упознавања с донетима истраживачког штива Џејкобсове – плаћен је чак – у размерама света. Прескупо! Многе заблуде и замке униформне колективне масовне

⁷¹¹ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *op cit.*, 14.

⁷¹² J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 8. [курзив, А. М.]

⁷¹³ A. Colquhoun ([1967/] 1969), *op. cit.*, 71. [курзив, А. М.]

⁷¹⁴ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 3.

⁷¹⁵ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 144.

станоградње – поготову у концепту отвореног плана – могле су бити избегнуте. Почевши од заблуда амстердамског *Бијлмермера* (1966–1972) Ван Естерена и Бакеме и лондонског *Робин Худ Гарденса* (1966/1968–1972) гласовитих Смитсонових – као најдрастичнијих примера, с обзиром на предузета рушења/минирања, преко берлинског *Гропијусштата* (1962–1975), миланског *Кварта Кањина* (1964–1967) и свих осталих, мање познатих европских и Планетарних промашених 'побољшаних стамбених средина' – све до, у нас – бројних примера дехуманизоване стамбене блоковске новоградње.

Заблуде теоријских приступа нагло „модернизованог“ урбанизма

Сматрајући урбанисте, планере, архитекте и друге стручњаке – *не сасвим намерно незаинтересованим* за објективну делотворност градова и њихових урбанитета, чиме се углавном баве у одабраним, па ипак – ретко пресудним *фрагментима/одломцима*, Џејкобсова запажа да су „пролазећи кроз велике муке да науче шта су *свеци* и *мудраци* конвенционалног модернистичког планирања рекли о томе *како градови треба* та функционишу и шта *треба* да буде добро за људе и послове у њима [...] [све] то примили са таквом оданошћу да при [очитом] *упаду [теоријама] опречне реалности* што прети да *сврви* њихово драго стечено знање – они [просто] *морају да оставе [такву] реалност по страни*.⁷¹⁶ Будући да *теоријски вид планирања* града готово више од генерације (30/40–ак година) није био обновљен *значајнијим новим идејама*, Џејкобсова сматра да су 1960–их година, *теоријски планери, урбанисти, архитекти* с једне, а са друге стране – *наручиоци* и административно–бирокуратски апарат подржан политичарима – и даље били *руковођени доктринама претходнице* – остајући под најјачим утицајем *разорне редуccionистичко–рестриktivне лекорбизјанске урбане логике*⁷¹⁷, и под донекле измењним/прилагођеним, *продуженим* утицајем идеја Ебenezера Хауарда (крај деветнаестог и почетак двадесетог века). Наиме, „Хауардов утицај у дословном, или разумно дословном прихватању његовог програма [архитеката–урбаниста и планера] био је *ништа* у поређењу са његовим утицајем на фундаменталне концепције укупног данашњег урбанизма америчких градова. Урбанисти и архитекти–пројектанти, [мада] *незаинтересовани* за *Вртни град* као такав, и даље су интелектуално *суштински вођени њиме подразумеваним принципима*.⁷¹⁸ Међу посебно погубним поставкама везаним за *деловање/делотворност* и *опстанак града*, Џејкобсова истиче Хауардов поступак *сортирања ради издвајања појединих једноставних намена из сложене целине градског устројства*, иначе међусобно *вишеструко прожиманих* и *испреплетаних* улога, ради додатног упрошћавања и реорганизовања тих функција у *замисљеним условима погодним за њихову саморегулацију*.

⁷¹⁶ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 8. [курзив, А. М.]

⁷¹⁷ K. Frampton, *The Evolution of the 20th Century Architecture: A Synoptic Account* (2007), *op. cit.*, 126. [курзив, А. М.]

⁷¹⁸ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *op. cit.*, 18. [курзив, А. М.]

Оправдано првенство дајући здравим условима становања, *зацртао* их је Хауард – *искључиво* у домен *приградских зона*, и њима наликујућих физичких одлика и друштвених прилика *малих градова*. Такође, примера ради трговина – *схваћена само у склопу допуне становања* – посматрана је као *рутинска, стандардизована 'снабдевачка делатност'*, те и као самоограничавајућа на подразумевано стабилном тржишту. Хауардовско „[д]обро планирање [...] – низ је *статичких чинова*; у сваком поједином случају *план мора да предвиди све потребно*, те да по изградњи – *буде заштићен* од било каквих, чак и *најбезначајнијих каснијих промена*. [...] [То] *планирање, суштински је патерналистичко, ако не и – ауторитарно*. [Хауард] је био сасвим *незаинтересован* за све друге аспекте града *неподесне* да буду *издвојени/апстраховани* како би служили његовој *Утопији*. *Отписао је* просто, нарочито – *усложњен вишезначан културни живот метрополе*.⁷¹⁹ Џејкобсова надаље сагледава двојаке правце Хауардовог утицаја на планирање америчких градова, почевши од урбаниста и регионалних планера, са најзначајнијим Сер Патриком Гедесом (Sir Patrik Geddes, 1854–1932), све до архитеката. Гедес, шкотски биолог и филозоф, залагао се за *идеје Вртног града* као *образац-метод* и као ограничења раста градова *преусмеравањем становништва ка сеоским зонама*, и као могућност *регионалног планирања* – у форми *даљег равномерног распоређивања вртних градова* на ширим подручјима, ради стварања повољног, свеобухватног ритма коришћења пољопривредних и шумских богатстава. Идеје Хауарда и Гедеса развијали су надаље (1920-их) Луис Мамфорд, Кларенс Штајн (Clarence Stein, 1882–1975), Хенри Рајт (Henry Wright, 1878–1936) и Катарина Бауер (Catherine Bauer Wurster, 1931–1964) – 'Децентристи' ("Decentrists") – према Бауеровој. Међу главним преокупацијама Децентралиста, Џејкобсова издваја и тезе 1) о *погубности улице*, 2) о *стамбеном блоку* и *суперблоку* – као *основној јединици града*, *уместо традиционалне улице*, 3) о *издвајању трговине* из становања и зеленила. Наиме, Децентралистима је у граду „[п]рисусство мноштва других људи [било], у најбољем – *нужно зло* [...] [Ц]иљем доброг урбанизма [сматрали су] *постизање макар шлузије изолованости и приградске приватности*. [...] [И]нсistirали су такође на Хауардовим поставкама према којим планирана заједница мора да буде *издвојена* као *самостална јединица*, да се мора *одупирати будућим променама*, те да сваки битан детаљ морају, од почетка контролисати урбанисти/планери, и потом их се [по утврђивању стриктно и] држати. Укратко – *добар урбанизам* био је [само унапред детаљно] *пројектован урбанизам*.⁷²⁰ Џејкобсова посебно скреће пажњу на деловање Децентралиста „*наглашавањем и драматизацијом потребе за новим поретком ствари* [...] [те] су *оцрњивали лош, стари град*. [...] [Н]езаинтересовани за *успехе великих градова* [...] *занимали су их само њихови неуспеси/недостаји*.⁷²¹

⁷¹⁹ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 18–19. [курзив, А. М.]

⁷²⁰ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 20. [курзив, А. М.]

⁷²¹ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 20. [курзив, А. М.]

Најдраматичније идеје, Џејкобсова уочава код Ле Корбизјеа. Насупрот претпоставци ниских објеката Децентралиста, лекорбизјански Озарен град концепт је „небодера у парку. У [...] вертикалном граду, просечно становништво требало је да буде настањено [стопом од] хиљаду двеста становника по акри [1 акра (“acre”) = 0.404686 ha] [што је] баснословно висока градска густина, заиста, али, због толико високих зграда, деведесет пет процената земљишта могло је да остане – слободно. Небодери би заузели тек пет процената тла. Богаташи би били у нижим, луксузним кућама око вртних дворишта, са осамдесет пет процената њима припадајућег тла на отвореном.“⁷²² Према схватањима Џејкобсове, поступак Ле Корбизјеа није само уобличавање физичког окружења, већ уједно – и планирање друштвене Утопије. Мада је он друштвене импликације свог деловања проглашавао „максимумом личне слободе, делује да је под тим подразумевао – не ону слободу да се учини ишта значајно, већ слободу од уобичајене одговорности. У његовом Озареном граду, по свој прилици – нико више неће морати да буде чувар свог брата. Нико више неће морати да се бори за сопствене планове. Нико више неће бити [било чим неугодним] обавезиван.“⁷²³

Упркос негодовању и чак ужаснутости Децентралиста и других урбаниста и планера-заговорника Хауардовога Вртног града, које је изазивало Ле Корбизјеово форсирање града стамбених кула у парку, Џејкобсова запажа битну, стручњацима промаклу поенту. Поред чињенице да „за иронију – Озарени град произилази непосредно из Вртног града [те да је] Ле Корбизје прихвативши главне представе Вртног града макар и сасвим површно, настојао да их уподоби великим густинама“⁷²⁴, укључујући и свеукупно, како следбеника изворног концепта Вртног града – урбаниста тако и реформатора становања, архитеката, заправо „неуморно ширење идеје супер-блока, пројекта суседства, непроменљивог плана, и траве, траве, траве; и поврх тога – успешно су установили такве атрибуте као обележја хуманог, друштвено одговорног, функционалног, високо-осмишљеног урбанистичког планирања.“⁷²⁵ Колоплети таквих заблуда, а посебно лекорбизјански прокламованог новог града – обликовали су безбројне архитектонско-урбанистичке замисли и реализације, од нискобуџетне стамбене изградње до пословних објеката. Ништа мање, Ле Корбизјеов саобраћајни модел (1920–1930-их) – једносмерних, ауто-путно наглашеног колског протока, без могућности укрштања, уз издвајање тешких и снабдевању намењених возила, има више него заједничку додирну црту са урбанистима приврженим концепту Вртног града кроз истоветно настојање да се пешаци држе подаље од улица, у парковима. Заиста, покушај најмање двоструке инфантилизације одраслог становништва изразит је у Ле Корбизјеовом „граду [...] налик чудесној механичкој играчки. [...] [Њ]егов концепт, као архитектонско дело – поседовао је заслепљујућу јасноћу, једноставност и склад. Беше

⁷²² J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 21–22. [курзив, А. М.]

⁷²³ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 22. [курзив, А. М.]

⁷²⁴ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 22. [курзив, А. М.]

⁷²⁵ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 22. [курзив, А. М.]

све тако уредно, тако очито, тако лако разумљиво. Све – речено у трену, као добра реклама.⁷²⁶ Мада је идеал Децентралиста остао заправо *град удобног живота*, дакле – не мегалополиски густо насељен нити динамичан, и код њихових присталица превладао је убрзо – лекорбизјански консензус. Анализом фактичког тока промена у ткивима градова (1960–их), Џејкобсова је запазила да „практично сви врсни зналци – пројектанти у домену града комбинују та два концепта [*Вртног и лекорбизјанског града*] у разним пермутацијама. Технике поновне изградње познате као 'селективно уклањање' или 'обнова места' или 'планирана обнова' или 'планска конзервација' – значе избегавање потпуног уклањања пропалог подручја – док су у великој мери [заправо] *трик разматрања* колико старих грађевина може бити остављено да постоји, а да предметна зона ипак буде претворена у неку од верзија *Вртног озареног града*. [*Урбанисти–зонери, планери аутопутева, законодавци, планери намене земљишта, планери паркова и игралишта* – од којих ниједан не живи у идеолошком вакууму – стално користе као утврђене [*пресудно–*] референтне тачке те две представе [...] и њихову *умекашану стопљену верзију*.⁷²⁷

Европским утицајима дугује такође свој настанак и други правац планирања америчких градова. Насупрот појединачним примерима модерне архитектуре што се тек помањала Чикагом, Велика чикашка Колумбијска изложба (1893) „драматизује *назадну имитацију ренесансног стила*. Тежак, велелепан споменик за спомеником постављан је у изложбеном парку, попут *смрзнутих пецива на послужавнику*, у својеврсној, узорку налик – украшеној *прогнози* Ле Корбизјеових потоњих *репетитивних* [низова и] *редова кула у парку*. Таква, *оргијастичка збирка богатства* и монументалног закупила је машту и урбаниста–планера и јавности [...] [дајући] *замах покрету Градско лено/Град леног* (City Beautiful) [...] [чије је циљ] *био Градско споменичко/монументално* (City Monumental).⁷²⁸ Осврнимо се на чињеницу коју Џејкобсова изоставља. Наиме – покрет *Градског леног*, прекоокеански је исход/одјек модернизације Париза (1853–1870) визионара и надлежног паришке обнове, префекта Сене – барона Жоржа–Ежена Осамана⁷²⁹ (Georges-Eugène Haussmann, 1809–1891). Смисао замашних урбаних захвата није био само у оздрављењу санитарних услова нехигијенских зона града, или тек питање побољшања саобраћајног учинка, нити пак пуко улепшавање изведено у форми класицистичке архитектоснке естетизације, иако остаје најупечатљивија кроз реализација огромних, скупоцених булевара и путем њих – омогућеног поступног, усмереног сагледавања градских знаменитости. Визуелна и структурна решења, као и поједине битне компоненте плана обновљеног Париза барона Османа – утицале су најнепосредније и трајно на архитекта и урбаниста, Данијела Брнама⁷³⁰ (Daniel hudson Burnham, 1846–1912) и пејзажног архитекта Фредерика

⁷²⁶ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 23. [курзив, А. М.]

⁷²⁷ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 23–24. [курзив, А. М.]

⁷²⁸ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 24. [курзив, А. М.]

⁷²⁹ Robert Freestone, "The Internationalization of the City Beautiful", *International Planning Studies*, Vol 12, No. 1, 2007 (21–34), 24–25.

⁷³⁰ „У многим иностраним илустрацијама у његовом Плану Чикага, читаву страну заузимале су једино слике Париза каквим га је реконструисао барон Осман. Референце о Паризу у индексу надамшују једино референце о самом Чикагу. Брнам је посетио

Олмстеда (Frederick Law Olmsted, 1822–1903), тиме и на читав покрет *Градског лепог*. Пројектовани потези дијагоналних улица, Брнамовог План Чикаго (1909)⁷³¹ позајмице су препознатљивих Османових мотива, док је Олмстедов пројект нјујоршког Централ парка (Central Park, New York) као „високостилизован и формално рекреирани инсерти природе“⁷³² настао на темељу његових посета парижских паркова – Булоњској шуми (Bois de Boulogne, Paris, 16^e) и Парку Бит Шомон (le Parc des Buttes Chaumont, Paris, 19^e).

Надахнуте Османовим плановима реконструкције Париза, међутим – само *наизглед садржајне* схеме система америчких барокних булеварара, водиле су заправо – *никуда*, будући да нововремени амерички градови не постоје ни у средњовековљу, ни у доба ренесансе, ни барока, ни *задуго* потом, те – *изостају* трагови генерација и генерација стваралаца града и градског живота, и њима назначене матрице памћења у виду фокалних урбаних простора. Пресликавање европских/парижских планова, у трагању за разрешењима, преузима стога – *само* потезе главних булеварара америчких градова што се, према Џејкобсовој – уливају ка *новом Центру споменичког/монументалног* (Center Monumental), међутим, *моделованом* по узору на – *вашариште*. Нови грађански или културни центри грађени су или дуж главних градских булеварара (Филаделфија, Кливланд), или око паркова (Сент Луис), или пак – тако да буду испресецани парком (Сан Франциско). Заједничко им је да су њихови „споменици били *издвојени* из преостатка града, и сакупљени ради постизања највећег могућег дејства, те је све заједно било изложено као *употпуњена целина*, на *посебан* и *јасно* *распознатљив* начин. [...] [Али –] кад је *вашариште* постало [централни] део града [одједном] – није више и *пословало* као *вашар*“⁷³³ Иако је архитектура споменичких центара *Градског лепог* убрзо изгубила корак с временом, *идеја* *самих* *таквих* *центра* – *претрајала* је и преточила се у даље *издвајање* и *груписање* културних и јавних садржаја, *претходно* *очишћених* од веза са радном свакодневицом града, *подобних* да се *пригодно* *уклопе* у учења Вртног града. Стопивши се складно, ти концепти сродили су се у извесну „врсту *Озареног Вртног Градског Лепог* (Radiant Garden City Beautiful) [...] [ca] споменичким културним центром *Градског лепог* што постаје један у низу придодатих центара *Озарених градова* и *Озарених вртних стамбених градова*, *трговина* и *универзитетских насеља*“⁷³⁴

Добробити динамика градских плочника

Уочавајући да архитектонско–урбанистичко обликовно уређење градских целина и градова уопште „*захтева* *потку* *неформалног* *јавног* *живота* што *посредује* између њих и приватности људи у граду“⁷³⁵, Џејкобсова подвлачи *преломну разлику* – између делова града *живахне* *циркулације* *пешака* на плочницима,

---

Париз 1906, и поново 1907. године.“ John W. Reps, “Burnham before Chicago: The Birth of Modern American Urban Planning”, *Art Institute of Chicago Museum Studies*, Vol. 10, 1983 (190–217), 206.

⁷³¹ J. W. Reps, “Burnham before Chicago: The Birth of Modern American Urban Planning” (1983), *ibid.*, 190–217.

⁷³² Russell B. Lopez, *The Built Environment and Public Health* (San Francisco: John Wiley & Sons, Inc., 2012), 27.

⁷³³ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *op. cit.*, 24–25. [курзив, А. М.]

⁷³⁴ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 24–25. [курзив, А. М.]

⁷³⁵ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *op. cit.*, 57. [курзив, А. М.]

као једног од битних видова *градског јавног живота*, и зона града *лишених те урбане вредности* – услед недостатка самих плочника, или због недовољне безбедности, и/или ако извесним делом града доминира *искључиво једна намена* (стамбена, јавна, парковска) без омогућених пунктова услужних садржаја. *Прелама се управо ту – пресудно питање приватности, тог посебног градског квалитета – неопходног и драгоценог, ког град, насупротив мањим местима – носи у свакодневици јавног живота као потенцијал и преимућство, које дакле – треба и да омогући.* Џејкобсова пак, запажа да архитектонска и урбанистичка учења (1960-их), приватност у сфери јавне комуникације, разматрају искључиво кроз *онемогућавање визуелног контакта*, односно у домену – *прозора, баријера гледања* и другог у функцији *прекида линије вида и посматрања*. Међутим, *градска реалност*, напротив – *не делује тако једноставним, једнозначним путем*. Истина, *добросуседски односи мањих градских целина стварају предуслове делотворног јединства грађана* у критичним тренуцима, али – *та фина равнотежа ствара се делимично и несвесно*. Спонтни, случајни свакидашњи сусрети људи на улици и местима снабдевања, умногом доприносе равнотежи што почива на *двојности човекове потребе* – како за *суштинском приватношћу*, тако и за *могућностима контаката*. *Кретање пешака плочницима – најпожељније својство градског живота*, као допуну подразумеване циркулационе улоге, *изискује и потпору присуства стварних, животно битних мотива* који је условљавају и одржавају, почевши од снабдевачких и услужних локла, као полазишта стварање *нематеријалне структуре претпостављених пожељних, добросуседских сарадничких међуодноса*. Искључиво *остварењем осмишљене спреге садејства* свих тих објективних и субјективних чинилаца, довољних и бројем и њиховим уједначеним распоредом – може се сматрати одређен део града *безбедним за пешаке*.

Претпоставке и закључке Џејкобсове о сигурносним аспектима градских улица, декаду касније, потврђује и Оскар Њуман. „Улица, *без сталног присуства грађана*, никад неће моћи за њих да делује безбедно/сигурно. Без сталног присуства, усмереног тражења и одговорног надгледања грађана – полиција постаје неодлучна, њихова *посвећеност – искривљена, и постаје лак плен корупције*.“⁷³⁶

Укидањем или нестајањем било ког поменутог потребног чиниоца *безбедних улица* – изостаће и потребан ниво контаката грађана, вербалне и невербалне комуникације међу станарима и најчешћим посетиоцима одређеног дела града, утичући повратно на смањен ниво пешачке, а тиме – и опште сигурности. Џејкобсова стог оштро критикује „*крајњу незаинтересованост, атмосферу планирања трговачких центара или репресивног зонирања што вештачки доприносе трговачким монополима градских четврти*. [...] [И]ако монопол осигурава планиран финансијски успех – он *изневерава [саботира] град у друштвеном смислу*.“⁷³⁷

⁷³⁶ O. Newman, *Defensible space* ([1972/]1076), *op. cit.*, 15. [курзив, А. М.]

⁷³⁷ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 71. [курзив, А. М.]

Оскар Њуман такође износи готово истовестан закључак, настао на темељу бројних проучених примера. „Када људи почну да се штите као појединци, а не као заједница – битка против криминала избуљена је, заправо.“⁷³⁸

Насупрот систематског уклањања наоко небитних 'продавничкица', а заправо – тежишта поступно ствараних добросуседских односа сагласја традиционалнијих градских четврти, постоји и „заједништво“ [као] ужасно мучан назив старог идеала теорија планирања [...] [што намеће] да се у случају дељења – много тога мора поделити [...] [те да стога] 'заједништво', наизглед духовни извор нових предграђа делује деструктивно у градовима. *Захтев да се много тога подели – [заправо] раздваја грађане.* [...] [Јер,] најчешћи исход у [масовним модернистичким насељима] градова где су људи суочени са избором да деле много или ништа, јесте – ништа. У градским зонама којим *недостаје природан и неусиљен јавни живот*, уобичајено је да се њихови станари једни од других *отуђе до невероватног степена.* [...] [П]овлачење из заједнице са другима знатно је израженије у *планираном становању.* Сумњичавост и пратећа резервисаност према суседима пронађена је у *студијама планираних градова*, чак и у Енглеској.⁷³⁹

Посебно поље истраживања Џејкобсове јесу питања дечје безбедности и потреба најмлађих, с чим у вези она успева да разјасни иначе тешко схватљиву лекорбизјанску *опсесију – одвратност према улици*, те и најшире прихваћено гледиште „*моралног и физичког данка, ког нашим младима наплаћује улица*“ [...] – 'сливник'⁷⁴⁰ у позадини *парковско–игралишно–вежбалишно–травнате контра–опсесије модерниста*, коју Џејкобсова сматра *пуком фантазијом.* Износећи истраживања Чарлса Гугенхајма [Charles Guggenheim], који је током прављења филма о дневним активностима деце сент–луиског обданишта запазио да скоро половина њих веома тешка срца креће назад својим домовима, те је заинтригиран тиме открио да „без разлике, деца која невољно одлазе – потичу из оближњег [ново]пројектованог *стамбеног насеља* [...] [док] су она која радо одлазе – из оближњег старог 'слама'⁷⁴¹, Џејкобсова преноси и разрешење *загонетке.* Деца из *стамбених блокова – упркос погодности игралишта и травњака – била су под терором насилника што су их пљачкали и тукли*, док су друга деца идући ка својим удерицама – била у прилици да *изаберу*, што су и чинила, те су ишла *најбезбеднијим улицама*, где им је почевши од чувара *продавница*, неко увек могао да притекне у помоћ. Између осталог, Гугенхајм описује и „*досадна пројектована партерна решења и игралишта* [...] [новог насеља што] су деловала пусто, насупрот томе како су *садржајно занимљиве, разноврсне и као грађа за камеру*, а и за *машину – биле старије оближње улице.*“⁷⁴²

⁷³⁸ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1976), *op. cit.*, 3. [курзив, А. М.]

⁷³⁹ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 62–67. [курзив, А. М.]

⁷⁴⁰ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 74. [курзив, А. М.]

⁷⁴¹ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 75. [курзив, А. М.]

⁷⁴² J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 75. [курзив, А. М.]

Анализирајући сукобе градских банди малолетника (1950/1960-их), Џејкобсова открива да су њихова искључива попришта – *паркови, игралишта и парк-игралиштима налик приземни делови новијих насеља*. „Зона највећих преступништава (“delinquency”) Њујорка, Лоувер Ист Сајд (Lower East Side) [...] управо је – *парку наликујући појас јавних стамбених зграда*.”⁷⁴³ Веома слично, испоставило се да је, и сент-луиски „највећи градски пројект од педесет седам акри [1 акра (“acre”) = 0.404686 хектара (ha)] прекривен игралиштима, махом затравњених, и без градских улица – *главни расадник разбојништва града* [...] [мада такви] пројекти [слове као] примери [...] *намере да се деца склоне са улица*. Пројектовани су као да им је сврха делом управо та [– *да подстичу криминал*].”⁷⁴⁴ Будући да логично, за децу треба да важе *оштрија правила јавне безбедности* него ли за одрасле, измештањем деце са улице у парк, *повећава се и степен ризика њихове сигурности* јер она бивају „измештена из *зоне високог нивоа посматрања одраслих* – на место *малог броја, или пак потпуног одсуства одраслих*. Сматрати то бољитком за одгој деце у граду – чисто је *сањарење*. [...] [Исто тако –] [н]едовољно посећени [/пусти] плочници – нису под погодним надзором потребним за одгајање деце.”⁷⁴⁵ Покушавајући да *добробити спонтаног надзирања спољних простора* пренесу и у домен и план новопројектованих насеља, урбанисти и архитекти, под трајним утицајем одлика Вртног града, решени да децу трајно 'склоне са улица' прибегавају тактици – „градње *унутарњих дворишта-забрана* (“interior enclaves”) за децу, средиштима супер-блокова [...] [што је] пракса наслеђена од пројектаната *Озареног вртног града*.”⁷⁴⁶ Међутим, како Џејкобсова сумира примере попут питсбуршког Чартам Вилица (Chartam Village, Pittsburgh), лос-анђелеског Болдвин Хилс Вилица (Baldwin Hills Village, Los Angeles) и мањих њујоршких и балтиморских *дворишних колонија* (“courtyard colonies”), „ниједно дете, иоле предузимљивијег духа *неће добровољно да остане на тако досадном месту*, после напуњених шест година. Већина их жели одатле још и пре. Ти заштићени светови „*заједништва*“ [...] користе се у стварном животу отприлике [...] [до] треће-четврте године живота дечице. Нити пак одрасли станари таквих насеља уопште пристају на игру старије деце у њиховим заштићеним двориштима. [...] *Мала деца су као украс и релативно су послушна, али старија деца су бучна и енергична, те и делују на своје окружење* уместо да само допусте да оно делује на њих.”⁷⁴⁷ Закључак Џејкобсове јесте да је начелна „*безбедност плочника* – тих *општијих* путања кретања (“the unspecialized sidewalk”) – *замена усмереним* (“a specialized”) *видовима сигурности, намењених само одређеним узрастима* – *током тек неколико година њиховог живота*.”⁷⁴⁸ Колатерално – разјашњена је међутим – *мистерија дечје собе* Ле Корбизјеа у

⁷⁴³ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 76. [курзив, А. М.]

⁷⁴⁴ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 77. [курзив, А. М.]

⁷⁴⁵ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 77. [курзив, А. М.]

⁷⁴⁶ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 79. [курзив, А. М.]

⁷⁴⁷ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 80. [курзив, А. М.]

⁷⁴⁸ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 80. [курзив, А. М.]

'Јединици становања'. Џејкобсова је се не дотиче, међутим – соба *ширине метар осадесет три*, а дубине осам метара – мора бити да је пројектована за децу '*украсног узраста*', за ону што још нису *кадра да делују на своје окружење*, дакле – за до њихове треће–четврте, а у најгорим случајевима – до шесте године.

Уплив модернизоване стамбене изградње, а убрзо и *формалистички бирократизоване* праксе '*Вртног/Вртног озареног града*', био је толико снажан да се сасвим *заборавило* на *разноврсност децих потреба током различитих периода њиховог одрастања и сазревања*. Вежба, физичке активности, спорт... – нису једине пожељне, нити *довољне* за формирање личности и стицање способности неопходних за живот и опстајање у граду. Градској деци – „*потребно је општије спољно полазиште* (*“an unspecialized outdoor home base”*), са ког отпочиње игра и дружење, [али] и да им помогне у стварању представа о свету. Управо том виду *неодређене игре* (*“the unspecialized play”*) [...] живахни градски плочници могу [и даље] сјајно да послуже.⁷⁴⁹ Измештањем *полазишта сусрета–дружења–дече игре* са живо посећених плочника ка скрајнутим и пустим местима унутар–блоковских игралишта и паркова – садржајно сиромашнији, општи вид игре, заправо трајно заузима/одузима просторе што би иначе могли да послуже одређенијим, усмереним врстама игре. Дакако, „*скаске о томе да су игралишта и трава и унајмљени чувари или надзорници сами по себи добри за децу*, а да су градске улице, пуне обичних људи – по себи лоше за децу, своди се на *дубок презира према обичним људима*.”⁷⁵⁰ Урбанистима и архитектима–пројектантима Џејкобсова замера елементарно несхватање чињенице да простори и опрема – мада корисни додаци – нису пресудни за *одгајање деце*. Јер – „*само људи одгајају децу и примају их у цивилизовано друштво*. [...] У стварном животу, *само од обичних одраслих на плочницима градских улица деца уче* – ако уопште уче *први темељ успешног живота у граду* [...] [Љ]уди морају једни за друге да преузму *модус јавне одговорности*, чак и ако немају везе једни са другима. Ту лекцију *нико не* [може да] *научи* тиме да му буде – саопштена. Учи из *личног искуства са другим људима* који су *преузели свој део одговорности за непознатог ближњег* – без *постојања раније везе или сродства или блиског пријатељства или званичне одговорности*.”⁷⁵¹

Суштинској премиси градског живота – преузимању одговорности за друге сутрађане – уче се деца дуж *ужурбаних градских плочника* поступно, изнова и изнова – сопственим уверавањем у примере добровољне помоћи одраслих једних другима, и наравно самој деци, а потом усвајајући и подражавајући такво опхођење. *Уистину исправно понашање не може се научити од плаћених за бригу о деци*, јер „*суштина те одговорности јесте у томе да се она чини* – *без унајмљивања [добровољно и бесплатно]*. [...] Таква поука мора да потиче од самог друштва, а у градовима – ако уопште до ње дође – *долази готово у потпуности током времена које деца*

⁷⁴⁹ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 81. [курзив, А. М.]

⁷⁵⁰ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 82. [курзив, А. М.]

⁷⁵¹ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 82. [курзив, А. М.]

проводе у случајној игри на плочницима. Игра на живим, разноврсним плочницима разликује се практично од свих осталих узгредних игара [...] данашњице [и по томе што се] – не одвија [под окриљем] *матријархата*.⁷⁵² Разлози зашто је шетња улицама деци занимљивија од дворишта и игралишта насеља – поклапају се вероватно с чињеницом да је и одраслима кретање улицама занимљивије од боравка у неком скрајнутом, ограниченом спољнем простору. Свакако да укључивање дечје игре на плочницима има смисла само ако су они добро посећени, коришћени и у различите друге сврхе – тако да њима промичу људи различите доби и занимања. Чак и на димензионално мањкавим тротоарима – деца ће прилагодити своју игру, ако постоји *предност положаја* и *занимљивост улице*. Уколико поједини градски плочници нису погодни за одрастање и социјализацију деце – они тада нису *безбедни ни за било кога другог*, што Џејкобсова управо издваја као „*централни проблем планирања градова*“⁷⁵³. Ипак, ни у тим случајевима – *решење није измештање деце* у паркове и игралишта – нити за сигурност деце, нити за повратак и успостављање безбедности таквих улица. Умањивање *друштвеног и/или економског значаја градске улице*, према разматрањима Џејкобсове – „*најштетнија је и рушилачка идеја устаљеног урбанистичког планирања* [...] често предузиманог *у име испразних фантазија о бризи за градску децу* [...] [и носи сву] *горчину ироније*.“⁷⁵⁴

Чуђење Џејкобсове везано је за још једну ретко примећивану и коментарисану тему. Наиме, чињеница је да урбанисти и архитекти, иако 1960-их година великом већином мушкарци – нову стамбену градњу осмишљавају тако да управо „мушкарце искључују као део нормалног, дневног живота [...]“. Пројектујући [масовна] стамбена насеља [архитекти и планери] покушавају да испуне замишљене потребе *немогуће испразних домаћица* (“impossibly vacuous housewives”) и претшколске деце. Укратко, они [сами] *пројектују искључиво за матријархално друштво*. [...] Чатам Вилиц, питсбуршки модел живота Вртног града, *темељно је матријархалан* у замисли и деловању – као *најновије спаваоничко предграђе*. Сви [мас-]стамбени пројекти су такви.⁷⁵⁵ *Измештање пословних и трговачких садржаја у близину*, а ипак *изван стамбених насеља*, зацртано начелима од Вртног преко лекорбизјанаког Озареног града, до њихових амалгама, варијација и сегмената – *резултира уређењем налик матријархатом диктираних – изолованих, нових стамбених блокова*. Џејкобсова упозорава да се такво становање *доживљава и делује* као да је – „*миљама далеко од посла и мушкараца* [...] [који –] *нису апстракција*. Они или *јесу лично присутни* – или *нису*. Радна места и трговине морају бити уткани у становање – да би мушкарци, попут оних запослених у улици Хадсон (Hudson Street) и недалеко, били [и другде] у близини градске деце [...] [јер су] *део нормалног дневног живота*, на супрот оним мушкарацима што

⁷⁵² J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 83. [курзив, А. М.]

⁷⁵³ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 87. [курзив, А. М.]

⁷⁵⁴ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 88. [курзив, А. М.]

⁷⁵⁵ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 83–84. [курзив, А. М.]

се [тек] повремено појављују на игралиштима док замењују жене или подражавају женска занимања.⁷⁵⁶ Одрастање деце уз игру, логично – треба да се одвија, на очиглед и у присуству како жена, тако и мушкараца, што је и – *подразумеван квалитет традиционалних градских средина*, поготову европских. Међутим, *модернистички програмирана масовна станоградња блоковских насеља, сувише ригидним техникама планирања и зонирања* – укида такве могућности. Уместо да их, напротив – „подстиче испитивањем услова који доприносе преплитању и комбиновању рада и трговине са пребивалиштима [...]”.⁷⁵⁷

Сложености и одлике пожељних градских скверова паркова

vs неиздиференцираних унутар–блоковских зона

Разматрајући тему *градских паркова и унутар–блоковских зона* модернистичких насеља, Џејкобсова настоји да расветли заблуду *аутоматског механизма побољшања* како стамбених тако и других услова градског живота – *услед близине парка*. Приступајући и проблематици паркова емпиријски, ауторка тежи сагледавању и разумевању свега што се у њима и око њих догађа ради „добивања корисних података посматрањем оног што се дешава *опипљиво и физички*, уместо – *једрења метафизичким фантазијама*”⁷⁵⁸ концептуалиста *Озарено–вртно–озарених градова*. Наиме, под изговором намене за будуће паркове, шеталишта, дечја игралишта, званичним урбанистичким плановима обнова градова одређивани су – *високи проценти недефинисаног земљишта*, који би били рационални само у случају да грађанство своје *зарађивање за живот замени боравком у парковима*, као да је реч о *најисплативијем занимању*. Док паркови – реално гледано, према *стварној слици и деловању*, јесу и сами недостатна – „*ускраћена места [...] [лишена] благодати живота и поштовања [...]. Паркови су нестабилна места [...] склона [...] крајностима опште прихваћености и неприхваћености. [...] Могу бити дивна обележја градских четврти и економска преимућства окружења, али их је [управо таквих] жалосно мало.*”⁷⁵⁹

Анализирајући тему скверова и паркова Лос Анђелеса, Њу Јорка, Бостона, Филадельфије, Питсбурга, Чикага, Балтимора и Синсинатија, Џејкобсова долази до једног од „*најгорчих разочарања пројектованих насеља* – [до] *неуспеха паркова и њихових отворених простора да повећају околне вредности* или да их пак *стабилизују*, а камо ли да побољшају своја суседства.”⁷⁶⁰ Свој иронијски закључак, *пре–формулише* стога у *кључно*, мада реторско питање – „*зашто тако често нема људи тамо где су паркови, а нема паркова тамо где су људи?*”⁷⁶¹ Обратимо пажњу на Џејкобсовој непознату, а вичнијим пројектантима

⁷⁵⁶ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 84. [курзив, А. М.]

⁷⁵⁷ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 84. [курзив, А. М.]

⁷⁵⁸ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 95–96. [курзив, А. М.]

⁷⁵⁹ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 89. [курзив, А. М.]

⁷⁶⁰ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 94. [курзив, А. М.]

⁷⁶¹ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 94–95. [курзив, А. М.]

очигледну чињеницу, да пропорционално готово линијско заузеће праваца релативно узаних уличних тротоара пешацима – лако одаје утисак многољудности, док исти број посетилаца парковских површина већих паркова даје сасвим супротну слику. Аналогно проблемима лошије посећених улица и плочника, чиме и пролазницима слабије спонтано надгледаним – *недовољно и ретко посећивани паркови, простори увећаних површина*, заправо – *погодују настанку и неометаном развоју нових опасности*, преносећи их даље – и на околне улице, и на суседне четврти. *Неизбежан прогресиван раст неповољности – сразмеран је повећању спонтаним путем не-надгледаних површина*, што од проточно-линијског карактера улице – *расте експоненцијално, сваким додатним квадратним метром парка.*

Истовремено – „*сувише тога очекује се од паркова*. Далеко од тога да преображавају било која суштинска својства окружења, далеко од тога да могу аутоматски да побољшају своје четврти, [чак управо супротно –] на саме *паркове суседства* непосредно и драстично *утичу* начини на које *окружење делује на њих*.⁷⁶² *Паркови суседства*, подврста *паркова опште намене*, „*постају посећени природно и неусиљено, само уколико су веома близу места сустицања активних и различитих струја живота и делатности*.⁷⁶³ Предуслов сигурности *паркова опште намене* је у њиховој *доброј посећености* од стране *различитих група корисника* који у њима бораве током *различитих доба дана* – како не би настајали вакууми дужих периода *затишја/непосећености*. Разноликост *корисника* и *посетилаца паркова*, те њиховог ритма *посета* условљена је *разноврсношћу садржаја* и *намена* непосредног *парковског окружења*. Џејкобсова упозорава и на *привремену моћ*, „*концепција уметника*’ и *уверљивих приказа* [...] [што уз] *вербална обашињења* могу да очарају *кориснике* [...] [док] – у стварном животу *само разноврсно окружење има одиста моћ подстицања природног*, трајног *тока живота* и *употребе* [парка]. *Површина архитектонска варираност* може деловати као *разноликост*, али *тек права, садржинска економска и друштвена разноврсност* што резултира људима *различитих распореда слободног времена* – *има значај* за парк и *моћ* да му *подари животну благодат*.⁷⁶⁴ Напротив, *преовлађујућа* или *искључива намена* садржаја *парковског окружења* – било само *стамбена*, или само *пословна*, или само *трговинска/угоститељска* – води *ограниченим периодима посећености*, и самим тим – *смањеном степену безбедности*. Управо стога, *планирањем паркова у оквиру стамбених насеља* – *стварају се уједно* и *зоне ризика*. Џејкобсова уверава да „*то јесте једна од основних грешака пројектовања* [масовног, блоковског] *станованања*, и *пројеката грађанских и културних центара*. *Паркови суседства* никако не успевају да *замене обилје градске разноврсности*.⁷⁶⁵ Најпосећенији, *омиљени градски паркови* пак – *нису препреке сложених сплетова* како *гравитирајућих градских функција*

⁷⁶² J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 95. [курзив, А. М.]

⁷⁶³ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 102. [курзив, А. М.]

⁷⁶⁴ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 101. [курзив, А. М.]

⁷⁶⁵ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 101. [курзив, А. М.]

тако и ивично–додирних садржаја, већ управо омогућавају делотворан спој, премошћење и допуну „пружајући пријатан заједнички простор [...] [и] додајући хвале вредан чинилац више [датој] разноликости [чиме] и враћају понешто окружењу.“⁷⁶⁶ Особине и предуслови одличне посећености и успешности паркова општије намене, осим погодне локације – нису тако очигледни, а Џејкобсова издваја погодности начина на који су пројектовани као „*сложеност, средишњост, сунце* и [својство] *затворености*.“⁷⁶⁷

Повољност добре осунчаности парка, упркос битним бактерицидним и психолошким предностима ипак варира у зависности од климата и годишњих доба. Тако непожељност засенчених делова у хладним периодима – постаје погодност током врелих летњих дана. Преостала три предуслова складних паркова независна су од временских/метеоролошких услова. *Сложеност* паркова не односи се на замршеност и непрегледност плана/основе, већ на *финије разлике у распореду* – намена и *живих тачака*, дрвећа и ниског растиња, *ритму постављања клупа, висинским променама* и другом што не само да на први поглед даје утисак разноврсности, већ заиста *омогућава најразличитије начине коришћења* парка. Домишљатим изменама врста и нивоа *сценичности* чак и мали скверови могу бити занимљиви и посећени, док су, напротив – „*нацрти* скверова и паркова *варљиви* – понекад наоко врве од разлика што заправо – *не значе ништа*, јер остају *испод линије вида*, или их око занемарује услед *пречестих понављања*.“⁷⁶⁸ *Средишњост* је свакако најбитнија *одлика сложености*; она подразумева да на скверу постоји бар један, *главни укрштај путева*, те и *заједничка тачка пролаза* као *јасан просторни акценат* – *врхунац*, што веома различите групе корисника, од деце до одраслих – *подстиче* на разнолике активности и окупљања. Недостатак *квалитета средишњости* управо је опште место неуспеха пројектованих паркова. Примера ради – постиже се тешко на издуженим парцелама, али проблем може бити и до *клишетираног* приступа пројектанта, несвесног да тиме *укалупљује* кориснике. Стога, понеки мали, наизглед скромнији паркови, као и *скверови* што су у целини заправо – *само средишта*, могу да буду посебно омиљени и посећени, јер своју *сложеност* црпу из незнатних, ободних разлика. Најчешћи приступ градских власти у обнови тих, одлично посећених скверова/паркова суседства јесте да одреде *затравњивање* и *засаде цветних аранжмана* – управо у самом средишту, уз постављање оgrade унаоколо, што је можда и потребно неким другим градским површинама, али Џејкобсова упозорава да у *парковима суседства*, та најзанимљивија средишта – свакако треба оставити *искључиво посетиоцима* за, почевши од спонтаних сусрета – спектре активности. *Затвореност* парка упућује на важност постојања грађевина у околини, али – не тако да оне ометају осунчаност, већ да *кроз заокруженост дају коначан облик простору*. Парк тиме постаје битан

⁷⁶⁶ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 101. [курзив, А. М.]

⁷⁶⁷ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 103. [курзив, А. М.]

⁷⁶⁸ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 104. [курзив, А. М.]

догађај сцене града – просторни акценат – уместо тек пуког безвредног преостатка, који на посетиоце делује крајње одбојно, а што се као „феномен опажа где год [масовно-модернистички] пројектовано становање прекида укурбану улицу.“⁷⁶⁹ Џејкобсова наводи и пример питсбуршког парка Гетевеј Центра (Gateway Center) 'Озарено-градске' пројектне реализације канцеларија и хотела (1950-их), чији комплекс зграда на ледини мета-парка остаје увек пуст, јер посетиоци паркова – „не маре за [спектакуларне] поставке зграда [...]“. Њима су паркови у првом плану, а зграде – [само] позадина, никад обрнуто.“⁷⁷⁰

Проблематике и типологије градских суседстава

Анализирајући фактографију и деловање суседства на нивоу града, Џејкобсова наглашава погрешну, сентименталну страну тог концепта – штетног по планирање града, јер води „извитоперавању градског живота – у имитације живота градића и предграђа.“⁷⁷¹ Њено тумачење питсбуршке студију, предузете ради поређења забележених разбојништава у новоградњама (1950-их) и преступа у још нерашчишћеним сламовима, открива – несхватљиво увећану стопу починилаца криминала у зонама 'побољшаних услова становања'. Џејкобсова стог поставља реторско питање – да можда *сам побољшан смештај* – не увећава преступништво? Међуодноси физичког окружења и испољавања друштвених чинилаца и показатеља – далеко су пак сложеније, те и изостаје „непосредан, прост однос између доброг становања и доброг понашања“⁷⁷² о чему сведочи целокупан фонд истраживања те области. Јер, колико год „добро уточиште било корисно само по себи [...] [покушамо ли] да га оправдамо [...] са варљиво-умишљених полазишта да ће чинити друштвена или породична чуда – обманујемо себе. Рејнхолд Нибур (Reinhold Niebuhr) назвао је ту врсту самообмане, 'Наука о спасењу циглама'.“⁷⁷³ Аналогно-повратним принципом – ни добре школе немају моћ да аутоматски побољшају своја суседства, као што ни добре школске зграде саме нису гаранција доброг образовања. Реално – успешна суседства боре се за побољшање својих образовних установа, док она лоша – остављају школе препуштене себи, тако да оне углавном пропадају. Такође – нема ни изричитог класно условљеног правила. Добра суседства нису искључива привилегија средње и/или више класе, породице сиромашних⁷⁷⁴ градских окрга успостављају их такође.

Сва питања везана за чиниоце успешних суседстава Џејкобсова преноси на делатну окосницу могућег друштвеног или економског доприноса самих суседстава, остављајући по страни површине визуре мотива високог стандарда објеката и опремљености, и/или изванредних појединачних обдарености те

⁷⁶⁹ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 106. [курзив, А. М.]

⁷⁷⁰ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 106. [курзив, А. М.]

⁷⁷¹ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 112. [курзив, А. М.]

⁷⁷² J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 113. [курзив, А. М.]

⁷⁷³ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 113. [курзив, А. М.]

⁷⁷⁴ Џејкобсова наводи примере бостонског Норт Енда (North End), суседства њујоршког приобаља Вест Гринич Вилиџа (West Greenwich Village), чикашког кланичког округа (slaughterhouse district). J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 114. [курзив, А. М.]

непроблематичност њихових становника, као и потенцијале чезнутљивих сећања станара на варошки живот. Разматрајући *видове доприноса* успешних суседстава градовима у целини, те и начине постизања тих циљева, она претпоставља *извесне облике само-управе/самоорганизованости*, у правцу *динамике* и *деловања*, насупротив увреженим представама о суседствима као статично-самодовољним, себи окренутим и затвореним јединицама, *замишљаним у модерним урбанистичким теоријама и планирању*. Устаљеном модернистичком планирању – „идеал је суседство сачињено од приближно седам хиљада особа, целина претпостављено довољна да попуни основну школу и да подржи удобност куповине и друштвени центар.“⁷⁷⁵ Усклађивањем, уведе се потом – мање или више успешно, груписана погодна за игру и праћење сасвим мале деце, ћаскање домаћица, и понегде делови простора намењени 'младима и старима', али број од *седам хиљада лица*, мада ретко кад достигнут, остаје *начелно полазиште планова обнове суседства*, пројектованих масовних насеља, и највећег дела модернистичког зонирања, тиме и за надлежне и стручњаке – од планера, урбаниста и архитекта-пројектаната, до теоретичара педагога струке. Џејкобсова износи податак да је само у Њу Јорку (1959) „више од пола милиона људи већ живело у [изграђеној] примени тих визија на планирана суседства. Тај 'идеал' градског суседства као *острва*, себи *самом окренутог* – битан је *чинилац нашег данашњег [начина] живота*.“⁷⁷⁶ Међутим, док мања места, величине од пет до десет хиљада становника, имају то преимућство да се на *главној улици* – *уједно шеталишту и трговачком потезу* – може срести најшири низ познаника – од оних из најранијег узраста, преко колега са посла до познатих по чувењу, бројем идентичан узорак популације (пет до десет хиљада становника) великих градова, у аналогним ситуацијама – током посета обједињених тржних објеката и/или културних центара – *нема* такав „*степен природних унакрсних веза унутар себе*, уз изузетак потпуно ванредних [катастрофама изазваних] околности. Тако ни планирање градског суседства/насеља, ма колико пријатно у намерама – *не може* да измени ту чињеницу. Када би и могло – цена би била уништење града [...] [макро-парцелацијом]. Као што цена [тих] покушаја, чак ни *не постигавши свој погрешан циљ* – остаје [заправо] *претварање града у парцеле међусобно сумњичавих и непријатељских територија малолетничких банди*.“⁷⁷⁷

Џејкобсова издваја преиспитивања идеје суседства у великим градовима – Реџиналда Исаакса (Reginald R. Isaacs, 1911–1986), архитекта, урбаниста, регионалног планера, предавача и аутора књига⁷⁷⁸ о архитектури, који истиче да су *грађани* – *покретљиви*, а уједно имају и најширу лепезу укупне градске понуде за сва животна питања – од одабира посла, здравства и школа, преко избора пријатеља, места рекреације све до избора начина снабдевања и забаве. Наиме, „грађани, каже Исаакс, *нису заглављени у провинцијализам*

⁷⁷⁵ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 115. [курзив, А. М.]

⁷⁷⁶ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 115. [курзив, А. М.]

⁷⁷⁷ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 115. [курзив, А. М.]

⁷⁷⁸ Reginald R. Isaacs, *Gropius: An Illustrated Biography of the Creator of the Bauhaus* [изворно књига на немачком, Reginald R. Isaacs, *Walter Gropius: Der Mensch und sein Werk* (Berlin: Gebr. Mann Verlag, 1983-1984)] (Boston: Little, Brown & Co, 1991).

суседства, и зашто би то били? Није ли *широк избор и богатство могућности поента градова?*⁷⁷⁹ Несумњиво, постојање најширег избора јесте поента живота у великим градовима, који тиме и привлаче нове становнике, чијим приливом стварају предуслове свог и *све-градског* даљег развоја и напретка. Дакле, каква год била суседства у виду нових стамбених насеља градова, она по дефиницији не могу имати капацитете да равноправно конкуришу *свеобухватности-покретљивости-флуидности* градске понуде, иначе, у противном – *ослабили би економски град коме припадају*. Стога је „*недостатак економске или друштвене самосталности/самодовољности – природан и неопходан* у градским суседствима, једноставно стога што су она – *делови града.*“⁷⁸⁰ Својство *екстровертности* суседства показује особиту важност да она *не буду искључиво сама себи окренута*. Грађани, наравно не би могли без својих суседстава и четврти, и то пожељно одлично осмишљених, јер почевши од свакодневице до општег и несвакидашњих успеха – организација живота почива у великој мери на подразумеваној бази суседства.

Разматрајући градска суседства и као *самобитне* органе само-управе, Џејкобсова их дели на три врсте – на *град као целину*, на *суседство улице* и на *веће округе* од сто хиљада и више људи у великим градовима. Иако су веома различитих улога – *три вида градских суседстава* допуњују се међусобно на посебно сложен начин, и немогуће је издвојити важнијег од осталих. *Успешном деловању било које тачке у домену града, било просторне или функционалне – неопходна су сва три*. Поред чињенице да кључне политичке и административне одлуке, те и јавне финансије бивају у надлежности града, много мање очевидно јесте да је и по *питању суптилнијих равни специфичних интересовања грађана – град као суседство – незаменљив*. „Суседство целог града – [место] је где људи посебног интересовања за позориште или музику или неку другу уметност проналазе једни друге – без обзира на то где станују. [Ту] људи одређених професија, пословања или [пак] забринуте извесним проблемима размењују своје идеје, и понекад покрећу деловање. [...] *Целовитост града* [оличена] у окупљању људи у *заједнице интерес(овања)* – *једно је од његових највећих богатстава, можда и највеће.*“⁷⁸¹ Насупрот најкрупнијем плану суседства – *граду – најнижи и најскромнији*, а незаменљиви нивои – *суседства улице*, стварају драгоцене „мреже [спонтаног] јавног надгледања, тиме и заштиту [...] [свих] пролазника [...] [као и] *премрежења* свакодневног друштвеног живота чиме и *поверења* и друштвене контроле, а помажу и *укључивање деце* у разумно одговоран и толерантан градски живот.“⁷⁸² Релативно је питање *простирања/величине суседства улице* које добро функционише. Посматране у стварности, *успешне мреже суседстава улица* – нису издвојене, изоловане целине, већ – повезаност *физичког, друштвеног и*

⁷⁷⁹ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *op. cit.*, 16. [курзив, А. М.]

⁷⁸⁰ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 17. [курзив, А. М.]

⁷⁸¹ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 118–119. [курзив, А. М.]

⁷⁸² J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 119–120. [курзив, А. М.]

економског континуитета. Немајући строго одређен почетак и крај, њихове величине „различите су различитим људима [мада гледано] са истог места, јер, неки [грађани] одлазе даље, [неки] се задржавају више [...] [док други] продужавају своје упознавање улице даље од осталих [...] [те стога –] велики део успеха суседстава улица зависи од њиховог преклапања и преплитања заокретима/скретањима на угловима [...] [чиме настају и] економске и визуелне варијације [веома битне] њиховим корисницима.“⁷⁸³

Неуспешна суседства улица напротив, јасних су граница, уз то и прекомерно изолована, најчешће припадају „дугачким блоковима, сами тим и ретко посећиваним улицама, јер дугачки блокови скоро увек нагињу томе да буду физички само-изољујући. Таква, наглашено издвојена суседства улица немају ништа чему би тежила; карактеристична су уопште за неуспех [...] [њихова] свака улица делује као да је засебан свет за себе, са засебном културом.“⁷⁸⁴ Неретко, у таквим суседствима улица „људи губе способност заједничког деловања, у противном одавно би вршили притисак на градску власт и социјалне службе да исправе неке од проблема комуналног живота.“⁷⁸⁵ Најслабије карике тријаде суседстава, у подели Џејкобсове јесу окрузи, чија је успешност у посредовању између неизоставних, али у бити политички немоћних суседстава улица и суштински моћног велеграда у целини, који је опет – искупио сложен да буде детаљно схваћен, како са позиција спектра повољних прилика које пружа, тако и – разумевањем и најспособнијег и најупућенијег појединца. Пун смисао окрузима даје могућност да са једне стране, градска средства и добра – правилно расподеле тамо где су она најпотребнија суседствима улица, а са друге – да искуства стварног живота стечена у конкретним проблемским ситуацијама суседстава улица – пренесу, сврховитим политичким и административним одлукама – до града као целине.

Џејкобсова подвлачи да „идеално‘ суседство урбанистичких и теорија зонирања – [бива] превеликих размера да би имало икакву меродавност или смисао као суседство улице, а уједно је и премало да би деловало као округ [...] [то ‘идеално‘, дакле –] неприкладно је за било шта.“⁷⁸⁶ Будући да округ суштински чине људи и живот у њему, неопходна је унутарња динамика и непрекидност испреплетаних нивоа коришћења, док његова просторност – од оквирно пожељне квадратне миље и по – није пресудна, нити су битне физичке границе, које логично морају постојати. Потребан/најповољнији број становника округа варира – зависно од величине града⁷⁸⁷ коме припада. Међутим, колико год успешни, окрузи не могу бити истоветни

⁷⁸³ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 120. [курзив, А. М.]

⁷⁸⁴ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 120. [курзив, А. М.]

⁷⁸⁵ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 120–121. [курзив, А. М.]

⁷⁸⁶ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 129. [курзив, А. М.]

⁷⁸⁷ Због два искључива вида профилисања и вођења америчких градова – гласања и контроле новца, односно еуфемизама – ‘јавног мњења’ и ‘исплате фондова’, број грађана округа постаје у критичним ситуацијама одлучујући за стварање притиска у Скупштини, па је у Бостону, Питсбургу и Филадельфији тридесет хиљада људи довољно за ефикасан округ, док је већ у Чикагу потребно да округ има бар око сто хиљада људи. J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 130–131. [курзив, А. М.]

једни другима. Разноврсност је то што их чини посебним и узајамно потребним, као и целини града – битним, јер нису самостални ни самоодрживи – како економски, тако ни политички нити друштвено. *Одлике занимљивих округа – сопствен карактер и специјалности – пресудне су за привлачење спољних корисника и поспешивање напретка грађана, како самих округа, тако потенцијално – и града у целини.*

Својеврстан против-монотни градски императив чини да животан и успешан „град – није збирка градова у непрекидном понављању.“⁷⁸⁸

Сложености и условљености постизања градске разноврсности

Новоизграђена насеља, стамбени комплекси којим недостају погодности избора – од снабдевачко-трговачких услуга до културних садржаја, према Џејкобсовој „досадна [су], сива подручја или стамбени пројекти или грађански центри [...] [што оличавају] злокобну једноличност. [...] Недостатак њихове разноликости, удобности, занимљивости и живости – не [може да] извире из [самих] потреба тог подручја за свим тим предностима“⁷⁸⁹, за савремене градове – очекиваних и подразумеваних. Услед концентрације разноликог спектра потреба, велики градови – логични су генератори разноврсности, те покретачи нових идеја, подухвата и предузећа, што се почевши од свакодневних и конкретних задатака поступно усложњавању премрежавајући наредне нивое, све до најапстрактнијих, веома специфичних, сложених области и делатности, који већини грађана остају непознате. Градска разноврсност сама, омогућава и поспешује даљи раст разноврсности. „Урбанизацијом – велико постаје веће, док мало такође постаје – бројније.“⁷⁹⁰ Делатности мањег обима и мање уобичајених профила – организационо нарочито зависе и умногом почивају на доступности структурних градских капацитета, директно зависних од величине и просперитета града. Велика предузећа, оријентисана на покривања потреба више градова, држава и читавих регија – имају далеко виши степен само-довољности, тиме и боље механизме само-регулације. Градићи и предграђа погодују стога – великим супермаркетима, и једва и чему другом; у њима нема места за специјализовано снабдевање робом и услугама, нити за биоскопе, а тек не – за музеје и позоришта, будући да „просто немају довољно становника да подрже разноврсност, иако међу њима може бити и оних (малобројних) заинтересованих.“⁷⁹¹ *Већи и велики градови станишта су готово подједнако – уобичајене и ванстандардне понуде на велико и на мало, с тим да „где год били живи и омиљени делови града – [у њима] мало – увелико надмашује укрупњено. [...] [Заузврат,] мала предузећа/пословања не би опстала игде другде – у одсуству градова. Без градова, она [уопште] не би ни постојала. [...] [Ипак,] на датом подручју, половина*

⁷⁸⁸ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 133. [курзив, А. М.]

⁷⁸⁹ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 144–145. [курзив, А. М.]

⁷⁹⁰ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 148. [курзив, А. М.]

⁷⁹¹ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 146. [курзив, А. М.]

људи неће подржати половину таквих предузећа – на двоструко већој удаљености. Искрсну ли непогодности удаљења [све] мало, разноврсно и лично – нестaje.⁷⁹²

Трговинска разноврсност града пак, није тек економски битно преимућство, већ и друштвено, с обзиром на чињеницу да, гдегод био „део града бујне разноврсности и обиља трговина [...] [он исто тако] садржи и многе друге врсте разноликости, као и разнородност становника и других корисника [...] [што] је више од случајне подударности. [...] [И]сти физички/економски услови који поспешују разнородну трговину, везани су непосредно и за производњу, и за присуство других врста градске разноврсности.“⁷⁹³ Разноликост града, било ког нивоа/плана/вида – никако није датост по себи. Њени битним предуслови јесу – *зачуђујућа неједначеност* као изворна одлика града, како у организационом, тако и у сваком другом смислу. Делови града изузетне разноврсности и живости – природно привлаче посетиоце који својим даљим коришћењем подржавају затечене предности у чијем стварању нису учествовали. Насупрот томе – „огромна градска насеља људи постоје [тако] да њихово присуство не ствара ишта више осим *стагнације* и, на крају – *кобног незадовољства* [таквим] *местом* [...] [иако] они нису другачија врста људи, некако глупљи или такви да не цене животност и разноликост. [...] [Као да] *нешто није у реду са њиховим окрузима; недостаје нешто* [битно] што би [послужило као] катализатор способности становника тог округа да узајамно економски дејствују и потпомогну настајање *делотворних база коришћења*. Чини се да у граду не постоји ограничење броја људи чији [лични] потенцијали као [делатно способног] грађанства на тај начин могу бити изгубљени.“⁷⁹⁴ Великом доступношћу и избором расположиве радне снаге, градски тржишни механизми постижу обарање цене рада, чинећи тако бројне категорије становника условно речено – изузетно лако заменивим, дакле и – непотребним.

Џејкобсова систематизује *четири неизоставна услова*⁷⁹⁵ постизања *успешне градске разноврсности*, важећа како за *суседства улица* тако и за *округе*. Нужно је пре свега да 1) што већи делови округа имају *више него једну основну намену* (“the primary use”), *пословну, стамбену, образовну, рекреативну, културну* (*музејску, библиотечку, галеријску...*), а најбоље – *више од две*, за обезбеђивање *стварне разноврсности*⁷⁹⁶ којом се омогућава *што равномернија учесталост људи који су напољу у различита доба дана и различитим поводима*, али – који ипак *заједнички користе* разне наменске објекте. Потребно је и 2) да преовлађују *мањи/краћи блокови краћих улица*, ради *чешћих могућности* промене правца, и *скретања* иза *ћошка*. Неопходна је и 3) *наизменичност грађевина различитих намена и доба настанка уз заступљеност старих здања*. Напокон, било које намене коришћења биле у питању, укључујући и становање – 4) мора

⁷⁹² J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 147. [курзив, А. М.]

⁷⁹³ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 148. [курзив, А. М.]

⁷⁹⁴ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 149. [курзив, А. М.]

⁷⁹⁵ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 150–162. [курзив, А. М.]

⁷⁹⁶ “[Only] effective primary use mixtures [...] are to generate diversity.”, J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 163. [курзив, А. М.]

постојати довољна, и током разних периода дана – уједначена густина концентрације људи. Наиме, само ако је „основна намена успешно комбинована са другом што људе изводи на улице у различита времена [...] – учинак може бити економски подстицајан, и плодно окружење другостепене разноврсности (“the secondary diversity”) [...] [за] предузећа [...] [у функцији] основне намене, како би опслуживала људе привучене [...] [њоме].“⁷⁹⁷ Градски окрузи претежно *стамбене основне намене*, како централних, тако и осталих зона, укључујући и предграђа – у постизању сложености и разноликости изискују *што већи спектар додатних делатности*, с тим да им је свакако најпотребнија – *основна намена рада/пословања*. Међутим – „о пожељности раздвајања становања од посла подизало се толико буке да је потребан *напор* да се сагледа *стварни живот* и *уочи* да стамбени окрузи/четврти којим недостаје комбиновање са радом – [никад] нису [добро] уклопљене у град.“⁷⁹⁸ Разумљиво, основна пословна намена неће постати део неке стамбене четврти, зоне или округа – тако што је неко пожели, као што и „јавна политика може да учини *релативно мало* тога [...] да пословне намене утка у град – тамо где их нема, а потребне су, осим да их *допусти* и *посредно охрабри*. [...] Но, *уместо бриге о томе одакле да дође довољно посла*, први проблем јесте да се одреди – где он *већ постоји* у стамбеним окрузима, а *протраћен је* као чинилац основне намене.“⁷⁹⁹

Централне зоне великих градова, у прошлости нарочито – испуњавале су већином сва четири услова – *покретача* разноврсности, постајући тиме *тежишни, престижни делови града*. Иако су се у њима временом одрагла бар три од четири неопходна услова разноврсности, градски центри профилисали су се све више у пословне зоне – смањеног броја људи после радног времена, што се последично одразило на преостале делове града, будући да несумњиво постоји „*начелна зависност града – од његовог срца*. Када је срце града у застоју или се распада – град као *свеобухватно друштвено суседство* почиње да пати. Људи који би требало да се окупе кроз средишње активности што изостају – *не успевају да се окупе*. Идеје и новац који би требало да се сусретну, како често и бива чистом случајношћу на месту средишње живости – *не успевају да се сусретну*. Мрежама јавног градског живота шири се недопустив јаз. Без *снажног* и *свеобухватног централног срца* – град постаје *мноштво издвојених интереса* [...] *подбацујући у стварању нечег већег* – друштвено, културно и економски – од збира својих раздвојених делова.“⁸⁰⁰ Слично томе, и успех *другостепене разноврсности* условљен је тиме да њене делатности одговарају потребама *мешовитих основних намена*. Додатно испуњење и преостала три услова стварања *градске разноврсности* (2, 3 и 4) доводи до гранања и обиља разноликости, тако да у повољним случајевима сама *секундарна разноврсност*, ако се довољно даље развија, а задржава све своје почетне одлике *необичног* и *јединственог* – може да

⁷⁹⁷ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 162. [курзив, А. М.]

⁷⁹⁸ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 175. [курзив, А. М.]

⁷⁹⁹ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 175–176. [курзив, А. М.]

⁸⁰⁰ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 165. [курзив, А. М.]

постане *основна намена*, иако то ипак није ни правило нити честа појава. Успешност основне намене у постизању циљане градске разноврсности захтева присуство грађана који користе понеке исте наменске објекте, а крећу се истим, међусобно добро повезаним улицама – током различитих доба дана – у реалтивно сразмерној фреквенци најпосећенијих периода.

Достизање успешности централно–градске разноврсности посматране искључиво из угла увећања прихода и капитала, ствара опасности да одређена, посебно истакнута, *добитна делатност* буде издвојена и измештена на нову, „бољу“ локацију, ради даљег „неометаног“ развоја, а заправо привлачења капитала. Читава циљана бранша тако се „*деконтаминира од обичног града* [...] [што је] *веом лош начин планирања* којим се [...] *уништавају постојеће предности града* и аутоматски стварају *нови проблеми застоја* у развоју услед [тог] непромишљеног нус–производа наметања 'нових снова'. [...] Стога пројекти попут културних или грађанских центара, осим што су по правилу *жалосно неуравнотежени – трагично и утичу на градове*. Они *изолују намене* – пречесто такође и интензивну ноћну намену [културних садржаја], од делова града који их морају имати, или се [у противном] – *разболети*. [...] [Све то под патетичним изговором] да богати људи радије и издашније дају прилоге за велика, *деконтаминирана острва споменика* него ли за појединачна здања културе уткана у градско ткиво.⁸⁰¹

Двојака погодност *мањих и краћих градских блоква*, на функционалном плану са припадајућим краћим уличним правцима уз логичну повезаност попречним улицама – предуслов је настанка градског ткива *сложених унакрсних намена*, чиме уједно, све заједно може да постане делотворно против монотоније. Наравно, то су тек средства у циљу „стварања разноликости и поспешивања планова многих људи [...] [а не само] планера, [међутим, уколико је тај циљ] ометан превише *репресивним зонирањем или систематски једноликом, униформном градњом* која спречава флексибилан раст разноликости – ништа значајно не може бити постигнуто кратким блоковима.⁸⁰² Такође изузетно неповољна ситуација настаје услед модернизмом уведене – серијске префабриковане блоквске градње масовних стамбених насеља, било у ободним или реконструисаним деловима града ближе центру. Наиме, предвиђени „супер–блоквои (“super-block projects”) [...] имају све непогодности дугачких блоквоа, често у претераном облику [...] чак и кад су обogaћени шеталиштима и тржним центрима, те тиме [бар] у теорији имају улице на разумним међураздаљинама [...]. [Али] те улице – *бесмислене су* [...] – за добар узорак грађана ретко постоји било какав вредан разлог да их користе. Чак и у не–делатном виду, само као различити могући избори промене призора [...] те стазе су *бесмислене* [...] [С]ви призори које пружају – *суштински су исти*.⁸⁰³

⁸⁰¹ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 168–169. [курзив, А. М.]

⁸⁰² J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 186. [курзив, А. М.]

⁸⁰³ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 186. [курзив, А. М.]

Постојање *старих зграда* – не као издвојених целина градских зона, већ утканих у градску матрицу – неопходно је за неговање и обнављање како основне разноврсности, тако и другостепене. Старе зграде због своје ниже тржишне и закупне вредности дају могућност покретања и отпочињања нових послова, мале индустрије и уопште – различитих делатности у повоју. Послови који успеју довољно да се развију, изискиваће по правилу нове, веће, сопствене радне просторе, те ће и напустити места својих почетака. Неретко бива и да порасте вредност старих зграда, услед стеченог угледа повољног амбијента започињања пословања, чиме долази до повећања вредности објеката околних четврти. Насупрот појединачним, старим зградама преосталим из различитих епоха – масовна, префабрикована стамбена новоградња будући изграђена одједном – неретко и отпочиње као помодни узор нових стамбених могућности намењених средњој класи. Међуитм, чак и као сасвим нова, таква насеља ни економски, нити икако другачије *не доприносе градској разноврсности*. Мада сваки град има таква „*физички хомогена суседства/четврти* [...] [она су управо –] угрожена на сваки начин у погледу стварања разноликости. Не можемо за њихову слабу издржљивост и стагнацију кривити у потпуности ту најочитију им несрећу – што су *изграђена/изграђене одједном*. Ипак, то је [...] недостатак [...] [чије] дејство може да траје дуго пошто зграде постану старе [...] [када] им једино ваљано градско својство постане *ниска вредност*, што само по себи није довољно.“⁸⁰⁴ Током времена, таква насеља, обједињено и одједанпут изграђена, пропадају углавном постепено, испољавајући „*чудну неспособност* да се обнове, да оживе, да се поправе, или да их слободно одаберу нове генерације. Она су *мртва*. Заправо – таква су била од самог настанка [...] [те] коначно, након неуспеха поправке и довођења у ред, стижу и одлуке да се целокупна ствар *мора збрисати*, и отпочети нов циклус. Понеки од старих објеката биће можда поштеђени [рушења], ако могу да буду 'обновљени' у економској противвредности нове зграде. Изложен је [тима] – *нов леш*. Не заудара још увек, али је – *подједнако мртав*, подједнако неспособан за стално подешавање, прилагођавање, размену – што чини *ток живота*. *Нема разлога да се тај суморан, уклет циклус уопште понови*.“⁸⁰⁵ Уместо таквих, узалудних подухвата, неопходне су мере *испитивања* и *увида* у *преостала три изостављена покретача разноврсности*, тако да се циљано, управо „*ти недостајући услови поправљају* колико год је то могуће [с тим] да понеке од старих зграда морају бити уклоњене, морају се додати нове улице, концентрација људи мора бити повећана, простор за *нове основне намене* мора бити пронађен, [како] јавни [тако и] приватни.“⁸⁰⁶ Битно у том процесу јесте – *задржавање старих зграда*, чиме оне постају *више од подсетника* на пуко пропадање претекло из прошлости. Пре него ли докази претходних неуспеха, оне могу да постану неопходна уточишта разноврсности – средње развијених, нискобуџетних и оних без доприноса, чиме су заправо вредни за округ. Џејкобсова истиче да док је „*економска вредност нових зграда*, у

⁸⁰⁴ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 198. [курзив, А. М.]

⁸⁰⁵ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 198–199. [курзив, А. М.]

⁸⁰⁶ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 199. [курзив, А. М.]

градовима – *заменљива* [...] трошењем већих свота новца за изградњу [...] [дотле је] *економска вредност старих зграда – незаменљива*. Створило ју је време. Тај економски услов различитости, услов је ког виталне градске четврти могу само да наследе, и потом – одржавају током година.⁸⁰⁷

Опасности ободних вакуума градских четврти

Неупоредиво важније за живот и добробит града од административних – *неформалне градске границе* настају у *ивично-додирним деловима суседстава*, искључиве или претежне *једно-намене*, окружујући 'убичајене' *градске четврти пожељне разноврсности*. Самим тим што такве границе „стварају слепе улице *већини корисника* [...] [оне су] *већини људи, већину времена – препреке* (“*barriers*”) [...] [те и] *улице што се у њих уливају [представљају] – крај опште намене* [...] [и] *умртвљена места, оскудна посетиоцима*.”⁸⁰⁸ *Процес умртвљавања* преноси се тиме и на све додирне, околне споредне и/или паралелне улице, уз тенденцију даљег ширења. Стога „границе у градовима обично стварају – *разорне суседе* (“*destructive neighbors*”). Често *сматране пасивним зонама, или тек ивицама* [...] границе врше свој [*негативно-*]делатан утицај [...] [*сејући*] око себе *вакууме намене*.”⁸⁰⁹ Градске зоне превише сужених намена – дају повода да и суседни делови буду *сматрани упрошћено-наменским, а смањеним бројем корисника – умањују се и предуслови разноврсности, тако да даља редуквања доводе до крајње економске непривлачности и неповољности за предузећа, што „покреће неку врсту процеса раз-градње или упропашћавања*.”⁸¹⁰

Примера ради, железничке пруге, биле су, а задуго и остале – *обележја друштвених граница*, нарочито мањих места, чинећи и у већим градовима да, док делови са једне или друге стране могу бити мање или више успешни – они најугроженији, били су по правилу – *обострано уз саму пругу*. Бука и загађење тек су део разлога, но највећи је, чини се тај ког Џејкобсова не спомиње, а тиче се – *стварне опасности по живот* коју носе транспортни токови, поготову *тешког саобраћаја*. Сличне врсте *запуштености и уништавања*, ако не и горе – у саставу су градских приобалја, мада „*суштински нису ни бучне, ни прљаве ни непријатне средине* [...] [као ни] *непосредна суседства што окружују универзитетске кампусе великих градова, или Прелепе грађанске центре* (“*Beautiful civic centers*”), простране болничке комплексе, па чак и велике паркове – изузетно подложне упропашћавању [...] [јер,] чак и када нису захваћена физичком ороњулошћу, склона су *заостајању*, услову што *претходи пропадању*.”⁸¹¹ Ауто-путеви, велике паркинг-зоне и пространи паркови, наизглед *нимало не наликују пругама, приобалјима, доковима... или кампусима, а ипак деле ту заједничку црту – „склоност да се налазе усред окружења на умору или у опадању* (“*moribund or declining surroundings*”) [...] [а за]

⁸⁰⁷ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 199. [курзив, А. М.]

⁸⁰⁸ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 259. [курзив, А. М.]

⁸⁰⁹ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 257–259. [курзив, А. М.]

⁸¹⁰ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 259. [курзив, А. М.]

⁸¹¹ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 258. [курзив, А. М.]

дословно *примамљиве делове града* [...] [који заиста] *привлаче људе*, увиђамо да су те *срећне локације* [изванредно] *ретко у зонама непосредно уз масивне, појединачне* [градске једно-]намене.⁸¹² Поред потребе да суседства улице – сталним протоком људи–корисника најразличитијих садржаја – буду тиме спонтано надгледане и безбедне, подстицање *присуства заинтересованих* је и логичан начин неговања *другостепене разноврсности*, једине делотворне мере *против распарчавања и само-изолованости* суседстава и њихових залеђа, која у противном, као *слабашни фрагменти и делови суседства нижеградског ранга* – не могу *функционално* самостално да постоје, чак и када би изостао погубан *вакуум-ефекат*. Сувише учестале границе „настале услед *артеријских аутопутева*, [груписаних] *установа*, [масовно–стамбених] *насеља*, [универзитетских] *кампуса*, *индустријских паркова* или неке друге *масивне* [једно-]намене [...] – могу да исцепкају град на [неупотребљиве] *дрошке*.⁸¹³ Дакако, тад постају бесмислени урбанистичким и другим плановима предвиђани – „*апстрактни и посредни* видови међу–подршке различитих градских намена.⁸¹⁴

Подстицање што веће употребе њихових обода – начин је да *границе* не прерасту у *трајне препреке*. Том темом, подсећа Џејкобсова – бавио се и Кевин Линч, чије препоруке су – да се *омогуће визуелни*, као и *продори кретања*, свакако *обострани* – између двеју граничних зона, у ком случају њихове додирне ивице „*постављају састави дуж којих су те површине спојене*, а не *препреке линија размене*“⁸¹⁵, односно – физичко *раздвајање*. Линчова сагледавања, подсетимо – ипак нису само визуелне и естетске природе каквим их сматра Џејкобсова, јер, архитектури су аспекти *деловања/функције* и *намене* – *иманентни*, што није увек ни потребно ни упутно посебно наглашавати. Такође, поједине границе остају то што јесу – јер их није могуће претворити у спојеве, или је пак њихове *ефекте препрека* могуће тек *местимично превладати*. Неопходност *сузбијања дејства вакуума* граница и њихове близине – упућује на *осмишљавање делотворних против-мера*, почевши од обезбеђивања високе концентрације разноврсно оријентисаних становника, све до, са архитектонског аспеката постојања зграда *различите старости*, што *краћих блокова*, *кратких улица* и тактички планираних *флуидно–умрежених садржаја* ради постизања *трајно мешовите примарне намене*.

Најразличитији облици стамбене изградње „било субвенционисани или несубвенционисани (“subsidized or unsubsidized”), велике дворане, аудиторијуми, државна здања, већина школа, већи део градске индустрије, сва градска трговина – делују у заједништву [уколико су] у мешовитим срединама, као део и пакет самог испреплетано–разноликог градског [урбаног] ткања. Када се пак, ти елементи *извуку из* [контекста] *међусобних дејстава*, и *раздвоје* у виду *масивних једно-намена* – не само да *резултирају бескорисним границама*, већ и *изузетошћу* од других чинилаца градске разноликости – остављају мање

⁸¹² J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 258–259. [курзив, А. М.]

⁸¹³ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 264–265. [курзив, А. М.]

⁸¹⁴ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 259. [курзив, А. М.]

⁸¹⁵ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 267. [курзив, А. М.]

грађе за стварање [неопходне] *против-теже*.⁸¹⁶ Стога, према увидима Џејкобсове, и *планске схеме пешачких улица* централно-градских трговачких зона, иако привидно повољне за кориснике и град – доносе често *више штете него користи*. Модернистички приступи планирању трговачких улица, увођењем оштрих граница – последично *изазивају „увичне вакууме* (“border vacuums”) и *испрекиданост намена* (“discontinuities of use”), [дакле и] тамо где то може начинити највећу и сасвим непотребну штету.⁸¹⁷

Закључно о друштвено-просторној сложености оличеној градом

Џејкобсова напokon, уводи у своје истраживање и пробој у стратегијама и методологији научног размишљања средине двадесетог века, из радова математичара, др Ворена Вуидра (Warren Weaver, 1894–1978⁸¹⁸), одакле издваја његову поделу на три развојна степена научне мисли, којим одговарају капацитети и нивои *решавања проблема* а) *једноставности* (“simplicity”), б) *неорганизоване сложености* (“disorganized complexity”) и в) *организоване сложености* (“organized complexity”)⁸¹⁹. Приступ путем решавања *проблема једноставности*, делотворан за најмање сложене задатке са две променљиве величине – био је темељ природних наука седамнаестог, осамнаестог и деветнаестог века. Сагледавање и решавање проблема *неорганизоване сложености*, метод је развијан тек после 1900. године. Ослоњен је на *статистичка разматрања*, и везан за најшире и најразнородније истраживачко поље – почевши од кретања атома, преко закона термодинамике, законитости преношења наследних особина, све до спектра оперативних питања (примера ради, финансијске стабилности осигуравајућих друштава, и других). Вуидро истиче да „сва структура модерне физике почива на *статистичким концептима*. [...] [Такође] питање доказивања и начин на који се сазнање изводи из доказа – зависно је од самих тих идеја. Схватили смо [...] да се *теорија комуникације* и *теорија информација* заснивају слично на *статистичким идејама*. [...] [П]редставе *вероватноће* кључне су за сваку теорију знања.”⁸²⁰ Модели *решавања задатака једноставности*, и/или *неорганизоване сложености* са *статистиком* као *кључном методом* – нису међутим, били применљиви ни за биологију ни за медицину. Јер, проблематике тих наука изискују „истовремено бављење *знатним бројем чинилаца међусобно повезаних у органску целину*. [...] [Заправо,] напредак је био могућ само зато што су [задачи] науке о животу били препознати као [домен] *организоване сложености*, и разматрани су и решавани на начине погодне за разумевање те *врсте* проблема.”⁸²¹

⁸¹⁶ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 269. [курзив, А. М.]

⁸¹⁷ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 269. [курзив, А. М.]

⁸¹⁸ <https://www.britannica.com/biography/Warren-Weaver> Приступ 14. децембра 2019.

https://rockfound.rockarch.org/biographical/-/asset_publisher/6ygcKECNlmb/content/warren-weaver Приступ 14. децембра 2019.

⁸¹⁹ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *op. cit.*, 429. [курзив, А. М.]

⁸²⁰ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 431. [курзив, А. М.]

⁸²¹ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 432. [курзив, А. М.]

Кључна питања градова, Џејкобсова логично, такође постулира у домен *проблематике организоване сложености*. Бројни променљиви градски показатељи, правилно сагледани – откривају *истрепелатну међузависност органског јединства*, како је то кроз већ изложене теме и примере њених разматрања и предочено. Критика Џејкобсове усмерена је на саму *градо-градитељску струку*, која, модернистички поједностављена – уопште *не препознаје врсту проблема* ког градови стварају и дакле – *собом постављају*. Наиме, „теоретичари конвенционалног модерног планирања градова схватили су их *потпуно погрешно* као *проблеме једноставности* и *неорганизоване сложености* – анализирајући и поступајући тако са њима[...]”⁸²², те погрешним решењима и продукујући додатне проблеме. Подражавање природних наука из домена неживог света, произашло је највероватниј из ширег, *мета-интелектуалног* ‘духа времена’, попут иних претпоставки и заблуда *површног мишљења*. Ипак, сличне грешке „тешко да би се могле догодити, а сигурно је да се не би понављале у *недоглед*, као што јесу, *без великог непоштовања према самој теми градова*.”⁸²³ Нарочито урбанистичке приступе Хауарда, Џејкобсова сврстава у третман градова као *једноставних проблема* двеју променљивих величина – јер су *две „најбитније променљиве* концепта планирања *Вртног града* *количине станова* (или *становника*) и *број радних места* [...] *сматране међусобно једноставно и директно повезаним*, у виду – *релативно затворених система*. Заузврат, само *станованье* имало је своје *помоћно-споредне променљиве*, с њим повезане у *подједнако непосредном, једноставном, међусобно независном* облику – *игралишта, отворене просторе, школе, друштвене центре, стандардизоване услуге и снабдевање*. *Град у целини* замишљан је исто тако – *као једна од две променљиве у непосредном, простом односу, град [versus] зелени појас*. [...] На тој *простој основи двојако-променљивих односа*, почива *теорија самосталних градова* као *начина прерасподеле градских становника* и *визираног постизања регионалног планирања*.”⁸²⁴ Несразмерно веће погрешке од Хауардових заблуда – очигвидне су у *даљој примени његових упрошћених, дво-променљивих модела* *поимања*, посебно погрешних у разматрањима *велеграда*, својим *комплексним спектрима* и *распонима* – *упућених на мноштва могућности избора*, у *сложеној међузависности унакрсних намена*. Изложена сагледавања Џејкобсове – *упућују* и на *поставку* коју ће четири године после ње, Александер (1965) формулисати као *структурне мањкавости* *схеме дрвета*, *на супрот* *знатно сложенијих* и *суптилнијих структура* *полурешетке*.

Посматрање града као *области проблема неорганизоване сложености*, архитекти, урбанисти и планери *отпочињу* (1920–1930–их), што у *наредним етапама* *води прихватању новијих идеја* *теорије вероватноће*. Тиме *отпочиње* *поимање градова* „*разумљивим чисто статистичком анализом*, *уз предвидиву примену математичке вероватноће*, *подесну за претварање у групе просека*. Концепт града – *збирке засебних филока*

⁸²² J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 435. [курзив, А. М.]

⁸²³ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 435. [курзив, А. М.]

⁸²⁴ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 435. [курзив, А. М.]

картотека/архиве погодовао је посебно Ле Корбизјеовим визијама *Озареног града*, те *вертикалне* и *централизоване* верзије *дво-променљивог Вртног града*. Упркос тек *гесту* ка статистичкој анализи, Ле Корбизјеова схема претпостављала је *статистичко преуређивање* у систем *неорганизоване разноврсности*, математичким путем решив; његове *куле у парку* биле су *прослава*, у [виду] уметности – *потенцијала статистике* и *тријумф математичког просека*.⁸²⁵ Дајући архитектури–урбанизму *привид* већих степена тачности предвиђања *изузетно упрошћених међуодноса* потреба за *јевтином стамбеном грађњом* и *прилива ново-становника* – рачуни вероватноће и статистичке методе – послужиле су као *оправдање* за *повећање обима решавања наводних, али никад и – стварних проблема града*. Статистици '*прилагођени грађани*, сврставани су у групе, према показатељима – *дохотка, величине породице* и другим *тачним подацима*, погодним за лако и брзо „*решавање проблема*“. Масовна *расељавања зона градских сламова* и *нагли пораст броја „искорењених [...]* [погодвала су] *планирању путем математичких просека. [...]* [Чинило се] *интелектуално лако* и разумно *размишљати о чишћењу свих сламова и прерасподели људи у десет година*, и још мање тешко *разматрати то [само] као двадесетогодишњи посао*⁸²⁶, *уносан из угла струке*, дакако. Статистичке технике и метода вероватноће, анкетно уприличене за потребе планирања градова – биле су *махом „рутинске, механичко–статистичке вежбе* за системе *неорганизоване сложености*. Омогућено је тиме такође и *прављење главних/мастер планова за статистички град [...]* [које] *људи схватају озбиљније*, јер – *навикнути смо да верујемо да су мапе и стварност нужно повезане, или, ако и нису, можемо [...]* [*мапе учинити важећим*] тако што ћемо – *изменити стварност*. Помоћу тих техника [...] [довођени су у везу] *људи, њихови приходи, потрошња новца и начин становања* – као главни проблеми *неорганизоване сложености*, погодни да буду сведени на *проблеме једноставности*, након израде *распона* и *просека [...]* [Т]акође и *градски саобраћај, индустрија, паркови, чак и установе културе [...]* [приказани су] као *чиниоци неорганизоване сложености* – *преточиви у проблеме једноставности*.⁸²⁷ Пред-активирани су тако *заправо, будуће Александерове структурно недостатне схеме дрвета*, на уштрб *ускраћивања градовима примеренијих – знатно сложенијих и суптилнијих структура полурешетке*.

Почетно само симболички помаци ка *препознавању суштине проблема постављених градом* – поступне промене у *архитектонско–урбанистичкој пројектантској мисли*, потом и *планирању*, према *Џејкобсовој*, уследиле су пошто су *стратегије–знања–претпоставке* из домена наука о живом свету (*биологија, медицина, генетика...*) – временом постале део општих знања, устаљујући се као *владајућа интелектуална парадигма* средине двадесетог века. Тада тек *известан „број људи* почиње *постепено да размишља о*

⁸²⁵ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 436. [курзив, А. М.]

⁸²⁶ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 437. [курзив, А. М.]

⁸²⁷ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 438. [курзив, А. М.]

градовима као о проблемима организоване сложености, организмима препуним неистражених, но очигледно вишезначно испреплетаних, [али] свакако разумљивих односа.⁸²⁸ Џејкобсова ипак сматра да су таква становишта и даље веома ретко заступљена „међу планерима, [архитектима] урбанистима и пројектантима, или међу привредницима и законодавцима који лекције урбанистичког планирања науче, од утврђеног и задуго прихваћеног [из угла] 'експерата' архитектуре–урбанизма/планирања. Нити је пак то гледиште [организоване сложености] много цењено у школама архитектуре–урбанизма/планирања (тамо можда понајмање). [...] [Међутим,] све док урбанисти, привредници, зајмодавци и законодавци који су учили од урбаниста–планера – остају везани за непоткрепљене претпоставке да се суочавају са проблемима физичких наука, нема ни напретка урбанистичком планирању. Наравно да оно стагнира. Недостаје му први предуслов за укупност делатне и напредне мисли. Препознавање врсте проблема о ком је реч. Лишено тога [урбанистичко планирање], проналази најкраћи пут до – ћорсокака.⁸²⁹ Стога у траговима наслућене, оцртане и омогућене матрицама традиционалних градова, затим аналитички уочене разматрањима Џејкобсове – потоње Александерове неупоредиво сложеније и суптилније структуре полурешетке, у пракси модерничких стамбених блоковских покушаја – остају недостижне.

Истраживања Џејкобсове указују да је за суштинска питања градова најбитније – уочавање и разматрање самих процеса⁸³⁰. Подразумевано, у случајевима њиховог пожељног одвијања, посебну пажњу треба посветити могућим катализаторима тих токова. Други услов против упрошћеног приступа, у правцу савладавања организоване сложености урбаних задатака јесте усвајање индуктивног приступа⁸³¹ градским питањима и појавама, ради избегавања погрешних генерализација чему су планери посебно склони, услед стручног образовања у сфери дедуктивног мишљења. Трећи услов Џејкобсове је у „тражењу 'неуобичајених' трагова који укључују веома мале количине што откривају начине деловања већих, 'уобичајених' величина. [...] Разумљиве статистичке студије, сигурно, могу понекад да буду и корисна, апстрактна мерења величина, оквира/домена, просека [и других показатеља] [...]. Међутим, оне не говоре готово ништа о томе како те величине/количине – делују у систему организоване сложености. [...] Потребне су велике количине 'уобичајеног' да створе 'неуобичајено' у градовима. [...] [Оне] могу деловати као чиниоци у инертним системима ниске енергије што једва успевају да одрже сами себе, ако и толико. Или – могу да створе узајамно делујуће, високо–енергизујуће системе, што генеришу нус–појаве 'неуобичајеног'⁸³² – било у домену физичког, економског, или културног, или друштвеног, све до самих необичних становника и/или корисника.

⁸²⁸ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 438–439. [курзив, А. М.]

⁸²⁹ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 439. [курзив, А. М.]

⁸³⁰ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 440–441. [курзив, А. М.]

⁸³¹ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 440–441. [курзив, А. М.]

⁸³² J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 440–442. [курзив, А. М.]

Начелну, непримећивану и стога ретко анализирану замку по добробити градова, Џејкобсова види и у умишљеној сентименталности према природи. Замка бољевости – та стварна и непрекидна негација природе и обзнана њеног трајног уништавања – „лишава природе све чега се дотакне“⁸³³. „Свакодневно неколико хиљада хектара наше земље поједу булдожери, погљочавају се [да постану] испрекидани предграђима која су [заправо] *побила* то што су сматрала да су пронашла. [...] Збрке *полу-предграђа* и *предграђа* која тако стварамо, постају сутрадан [већ] – *презрена* од стране њихвоих нових станара. [...] Заиста, огроман број данашњих *сивих градских појасева* било је јучерашња *дисперзија ближе 'природи'* [...] *Сентиментализовану* природу – сматрану *антитезом градова*, претпостављено, очито чине – *трава, свеж ваздух и помало нечег другог*, те то *презириво непоштовање* и *резултира уништавањем природе*, мада формално и јавно очуване у [најјаднијем] облику – *кућног љубимца*“⁸³⁴ Предочен *пара-метод*, *замах* је *правог урбаног налицја – пошумљавања Александеровим, осиромашеним структурама дрвета*.

Изостанак струковног занимања и упознавања с зналачким истраживачким штивом Џејкобсове – плаћен је чак – у размерама света. Прескупо! Најлошији аспекти униформне колективне масовне станоградње концепта отвореног плана – могли су бити избегнути. Почевши од заблуда амстердамског *Бијлмермера* (1966–1972) Ван Естерена и Бакеме и лондонског *Робин Худ Гарденса* (1966/1968–1972) гласовитих Смитсонових – као најдрастичнијих примера, с обзиром на предузета рушења/минирања, преко берлинског *Гропијусштата* (1962–1975), миланског *Кварта Кањина* (1964–1967) и свих осталих, мање познатих европских и Планетарних промашених 'побољшаних стамбених средина' – све до, у нас – бројних примера дехуманизоване стамбене блоковске новоградње.

Повратне спреге односа изграђених простора и њихових корисника –

– према истраживањима Оскара Њумана

Оскар Њуман поставља и разматра једно од суштинских питања колективни насеља, везано за њихова својства да станарима и посетиоцима – обезбеде основну сигурност. Безбедносни предуслови, могућности и механизми, почевши од симболичких препрека, преко јасно одређених утицајних зона до побољшаних погодности надзора – *тек у доброј међусобној спрези погодују* „увођењу неког окружења под контролу својих становника. *Одбрањиви простор* је животно стамбено окружење које од стране станара може бити употребљено за унапређење њихових живота, пружајући безбедност њиховим породицама, суседима и пријатељима[/посетиоцима].“⁸³⁵ Одржавање поретка/реда, насупрот тога што би се под појмом надзора могло тумачити „параноидним представама – односи се на најстарији концепт [од

⁸³³ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 446. [курзив, А. М.]

⁸³⁴ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 445–446. [курзив, А. М.]

⁸³⁵ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1976), *op. cit.*, 3. [курзив, А. М.]

изворно античко–грчког, преко европско–средњовековног до новије–]западне политичке традиције – одговорности сваког грађанина да осигура деловање полиса.⁸³⁶ Као архитект, Њуман уочава и постулира да „облик и распоред грађевина може било да обесхрабри или да охрабри људе у томе да узму делатног учешћа у одржавању [пожељног] реда [и то] – бавећи се својим свакодневним пословима. [Делује пак, да] у нашим новоствореним, густо [настањеним] и анонимним стамбеним окружењима, одгајамо можда – генерације младих људи којим сасвим недостаје било какво искуство заједничког простора, и услед тога [свест о постојању] – права заједнице и заједничких вредности друштва.“⁸³⁷ Наиме, савремено физичко пројектовање – будући углавном у домену механичког спречавања (“mechanical prevention”) криминала, као да ствара архитектонски модел поправног спречавања (“corrective prevention”), остављајући заправо – „нетакнут [сâм] мотивациони склоп (“the structure of motivation”) и ставове/становишта што коначно доводе до злочина. [...] [Ипак,] садашња урбана окружења, створена таквом брзином и одлучношћу могла би да буду – више од расадника криминалног понашања.“⁸³⁸

Анонимне, искуствено изграђене стамбене зграде, потезе и квартове различитих раздобља – од Херкуланума (II век пре наше ере–79) до америчких градова деветнаестог века – примери су пожељних просторно–територијалног одређења и разграничења, као и јасних просторно–симболичких означања. Њуман наводи да иновирани приступи станоградњи, нажалост, у потпуности изостављају разматрања достигнућа урбанитета прошлости. Наиме, „[т]радиција, сазрела током хиљада година човековог поступног трагања за обликом боравишта у урбаном окружењу – изгубљена је. У изградњи стамбених окружења градова двадесетог века – нема осврта на традицију, просто [и] стога што је деловало да су потребе толико нове и различите од [...] искустава прошлости. Услед журбе да се обезбеде станови градским досељеницима и да се прилагоди високим стопама раста становништва, градили смо више, не запитавши се – шта? [...] Јасно је, градили смо без много размишљања и без много бриге, и укљештени смо сада резултатима.“⁸³⁹ Насупрот високим стамбеним густинама постизаним најмањим могућим бројем што многољуднијих објеката, чиме модернистички конципирана насеља остварују велике слободне, али и изнимно ретко у пројектоване сврхе – заиста и коришћене површине, Њуман се залаже за алтернативу станоградње средњих густина. Средње густине он сматра неупоредиво повољнијим, уз предулсове одређених тактичких прилагођавања, почевши од фазе концепта, који посебним „физички пројектованим својствима омогућавају станарима да надгледају своје животно окружење, уместо да – постану његове

⁸³⁶ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 3. [курзив, А. М.]

⁸³⁷ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 3. [курзив, А. М.]

⁸³⁸ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 4–6. [курзив, А. М.]

⁸³⁹ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 6–7. [курзив, А. М.]

жртве.⁸⁴⁰ *Одбрањиви архитектонски простори, пројектују се циљано ради повратка делатне употребе станара над свим јавним и полу-јавним зонама – од спољњег терена/тла и околних улица, преко улазних делова, и коридора, холова и степеништа, и приступа становима. Кључна својства безбедносно пожељних архитектонских простора, Њуман сажима у четири⁸⁴¹ категорије/тактике физички пројектованих одлика које делују и појединачно, и у сагласју – стварајући безбедна/сигурна окружења. Прво обележје – а) територијална одређеност, одраз је подручја утицаја станара, и делује кроз поделу стамбеног окружења на јасно распознатљиве, уочљиве зоне, те и лако разумљиве/прихватљиве околним станарима. Битно је затим б) брижљиво постављање прозора стана тако да станарима омогући неосетно, природно надгледање спољашњих и унутрашњих јавних простора њиховог животног окружења. Трећу тактику чини в) примена извесних градитељских облика, архитектонског језика и укупног израза којим се, кроз избегавање утиска непожељне чудноватости – онемогућава опажање рањивости и изолованости станара. Четврта могућност је у г) повећању степена сигурности стамбених насеља тиме што се она од почетка лоцирају у наменски опредељене градске области које својим делатностима – не стварају сталну безбедносну претњу.*

Забрињавајућом слабошћу новоизграђених стамбених насеља/окружења, Њуман сматра њихову повећану анонимност уз смањену само-одбрањивост, као двојаке подлоге „криминала насталог услед сиромаштва средстава, могућности, образовања и представа [који] може бити предупређен архитектонским путем [...] [јер,] архитектура није само ствар стила, слике и комфора. Архитектура може да створи [погодност] сусрета или – да је спречи. Одређене врсте простора и просторни распоред/диспозиција – погодују скровитом, [неометаном] деловању криминалаца.“⁸⁴² Једнаким стамбеним густинама, уз чињеницу истих трошкова изградње, могу да резултирају умереније спратности, од тро до шестоспратних објеката, управо као и седамнаестоспратнице. Њуман открива, како та два пројектантска/планерска приступа, да у односу на станаре/посетиоце – стварају „драматичне разлике у њиховој рањивости/изложности криминалу [...]. Неопростиво, станоградња високих објеката пројектована је тако да њихове станаре чини толико изложеним/рањивим [...] [Нижим спратностима] избегавају се сви ти проблеми [...], тиме дао се првенствено – ни не стварају.“⁸⁴³ Насупрот добитној методи избегавања увођења проблема – пројектантским приступом, уобичајене многоспратнице модернистичких насеља за средњу и/или ниже класе станара – без портира и плаћеног интерног обезбеђења, доводе до тога да – „уз лавиринтски сплет ходника/коридора, противпожарне степенице и излазе – полиција пријављује велике тешкоће у проналажењу станова, а да не говоримо о јурењу криминалаца. Полицајци који долазе по позиву, наилазе на равнодушност или отворену

⁸⁴⁰ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 8. [курзив, А. М.]

⁸⁴¹ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 9. [курзив, А. М.]

⁸⁴² O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 11–12. [курзив, А. М.]

⁸⁴³ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 12. [курзив, А. М.]

одбојност станара [...] [за које] није неубичајено ни да љутито настоје да отерају полицију [...] [јер,] скептични су у погледу ефикасности полиције, [као што] и страхују од полицајаца и њихових намера. [...] Супротно је такође тачно. У анонимним, криминалом запоседнутим многоспратницама, полицајци, или због страха, или стога што реагују негативно на очиту анонимност окружења – често су ауторитарни, самовољни, без поштовања за права и потребе станара.⁸⁴⁴ Међутим, анализирани, документовани подаци Њуманових истраживања – доказују да су се у случајевима „мешовитих објеката [нижих спратности] без и/или са лифтовима исти ти полицајци понашали [...] уљудно и савесно [...], [док су] станари – реаговали позитивно [...] [те се] полиција лако кретала кроз насеље [...] и односи станара и полиције били су знатно бољи.“⁸⁴⁵ Надаље – *сараднички односи* станара и снага реда, уродили су већим поверењем станара – не само да су полицији редовно пријављивали злочине у којим су били очевици, што је у многоспратницама прави изузетак – већ су пријављивали и сумњивија непозната лица, као и наговештаје могуће опасних ситуација, пре него што би се претње оствариле. Иницирали су тако, дакле, сами – *превенцију* – и *циљ и начин искорењивања криминала*.

Иако је заправо – непотребно доказивати да су *безбедност* и *сигурност* првенствени и најбитнији *conditio sine qua non* опште људских представа и искуства становања, Оскар Њуман наводи и закључке Лија Рејнвотера, из његовог текста „Fear and the House-as-Haven“, о његовој студији Пруит-Ајроа [у којој се] *сигурност дефинише као најважнија потреба* [...] [и] *стамбених [услова] сиромашних група*⁸⁴⁶ станара. Стога Њуман упозорава и на даље последице осећаја несигурности према стамбеном окружењу које доводе до *трајниог усвајања изузетно лоше, поражавајуће слике о себи*, што директно узрокује нове проблеме на егзистенцијалном плану – од скепсе према могућности налажења запослења, до – уопште способности уклапања у спољни свет. Наиме – „делује да деца која живе у многоспратницама имају *слабо развијен опажај личне приватности* и *слабо схватање територије*. Можда постоје докази да *физички облик стамбеног окружења игра значајну улогу у обликовању перцепције деце* и у њиховом освешћивању за *постојање зона утицаја*, самим тим и за – *права других*.“⁸⁴⁷ Приметимо да би у том смислу, недостајућа проучавања утицаја Ле Корбизјеове дечје собе – дубине осам, а ширине метар осамдесет сантиметара – на улогу у обликовању перцепције деце, као негативни контратег, вероватно превазишла све похвале икад изречене/написане „у славу“ 'Једнице становања' и њеног аутора.

Узрочнике високих стопа криминала у новоизграђеним стамбеним насељима, Њуман претпоставља у зачараном кругу појава – почевши од *концентрације запостављених грађана у одређеним зонама*, преко „*привлачења криминалаца у урбано окружење*, истовремено – *појачано анонимно и опадајућег*

⁸⁴⁴ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 12. [курзив, А. М.]

⁸⁴⁵ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 12. [курзив, А. М.]

⁸⁴⁶ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 13. [курзив, А. М.]

⁸⁴⁷ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 13-14. [курзив, А. М.]

степенa само-заштите [...] [све до] развоја физичких урбаних облика и стамбених средина која охрабрују и подстичу криминално понашање. У било ком окружењу – сиромашни су најрањивији [по питању] криминала. Али, у анонимним зградама које олакшавају да они постану жртве – настају ситуације кризних размера.⁸⁴⁸ Заланчавање и трајно сигурносно-безбедносно погоршање стамбених окружења настаје и настојањима станара да нарушену равнотежу својих насеља замене 'сигурнијим' боравишним зонама, што води одсељавању лошије стојећег слоја у све даља предграђа која испрва делују безопасније. Средње имућни грађани рефлексно теже повлачењу у плаћене, обезбеђењем осигуране, 'елитне' многоспратнице. Посебно њих, Њуман упозоравајући дефинише као „тврђаве полулуксуза” (“the fortresses of semiluxury”) [...] [јер] безвољно, одрођено грађанство [...] изолујући се у сигурност тврђава, ограничава своје изласке на улицу, и захтева од надлежних да преузму сву одговорност обезбеђења сигурности улица, чиме су заправо уприличили – *цену за пораз својих сопствених захтева*.⁸⁴⁹

Опште одлике уобичајених модернистичких стамбених зграда и насеља

Међу архитектонско-урбанистичким одликама изграђене средине нових стамбених насеља и њиховог окружења, Оскар Њуман начелно издваја „пет или шест физичких својстава која *оснажују криминално понашање*, а појављују се како у стамбеним реализацијама за станаре нижих примања, подједнако и у оним за средње-приходујуће. Насеља су уобичајено веома пространа – за смештај преко хиљаду породица, а састоје се из многоспратних стамбених кула (“high-rise apartment towers”) од преко седам спратова висине. [...] [Обим] насеља, уобичајено је скуп тога што је раније чинило четири до шест раздвојених градских блокова, преточених у *гигантски супер-блок, затворен за градски саобраћај*. Зграде су [...] распоређене [...] у слободном композиционом маниру. Тло је [...] *обједињен, непрекидан простор*, [...] тече слободно између зграда – отворен за околне улице. [Чак] и у детаљним разрадама [архитектонско-урбанистичког] плана – *ретки су било какви покушаји рашичањивања тла* како би се издвојили делови везани за одређену зграду или скуп зграда. Саме зграде углавном су *ламеле или крстообразне куле* (“slabs or cruciform towers”) за смештај од сто педесет до петсто породица [...] [П]ројектоване су са *једним улазним предворјем* [...] ка унутрашњем терену насеља. [...] Типски спрат је *дугачак средлињи ходник-коридор* обострано постављених улаза у станове [...].⁸⁵⁰ Посебне опасности крију и два до четири пожарна степеништа засебних излаза, са до два кроз простор предворја/хола.

Определељујућу делотворну разлику између стамбених зграда, Њуман види у постојању чувара и плаћеног обезбеђења у насељима имућних у односу на она лошије стојећих, што прве чини – *погодним местима за живот*, за разлику од других, која то – *нису*. Наиме, „истоветна градска стамбена насеља многоспратница

⁸⁴⁸ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 14. [курзив, А. М.]

⁸⁴⁹ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 14-15. [курзив, А. М.]

⁸⁵⁰ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 22-23. [курзив, А. М.]

сиромашних и средње-стојећих породица – лишена вратара, чувара и надзорника станара [...] [посебно погодују] криминалицима. [...] Иако су многе од архитектонских форми настале као одговор на економске задатости [...], друге су жалостан нус-производ добронаменрне архитектонске и урбанистичке/планерске философије [...] сликовитог наслеђа-модела будућег идеалног града из Ле Корбизјеове представе *Озареног града* [чиме се] овладало у архитектонској школи [те и] неумитно води одлуци у прилог *вишеспратница сред отвореног плана*.⁸⁵¹ Њуманова је претпоставка и да је из визура пројекатнтских и планерских 'најбољих намера', вероватно било тешко предвидети надасве ретке, *изнимне реалне* потоње *могућности* употребе *остварених слободно-рекреативних површина*. Барем колико и то да ће се „куле које су изградиле да омогуће отворене [парковске] просторе – показати сувише опасним за слање саме деце кроз њих; да јаз што раздваја стан од игралишта [заправо] – никад неће бити премошћен.“⁸⁵²

Планерско-пројектантско заговарање и примену принципа ослобађања *стамбених суперблокова од аутомобила*, мада стручњацима омиљеним, Њуман сматра – *доприносом разградње насеља*. „Кад год би локација од четири до шест блокова постојећег урбаног ткива бивала обједињена – подразумевало се да ће новим планом – припадајуће улице бити – затворене. Затварање улица ствара *више тла* које потом може бити унето у израчунавање [стамбене] густине, и даје *већи број стамбених јединица* за одређену локацију и *више отвореног простора*. Такво *размишљање погрешно је у три погледа*.“⁸⁵³ Првенствено, услед тога што пројектом планирана и потом изградњом постигнута густина изградње није везана за величину насеља, пораст отвореног простора добијен затварањем улица показује се заправо – *неосетним*. Затим, мада би изостанак затварања улица – можда и приметно смањило број стамбених зграда, улице би заузврат обезбеђивале *довољно простора и светлости између објеката*, те би уједно послужиле и као *користан рекреативни простор* – *управо свих старосних група*. Попут Џејкобсове, најбитнијим Њуман сматра то да „улице пружају *сигурност* у виду значајних стаза *концентрације кретања пешака и возила*; прозори и врата окренути ка улици – продужавају *зону територијалне повезаности станара* (“the zone of residents’ territorial commitments”) и омогућавају *уобичајено мотрење* полицајца из кола у кретању. Џејн Џејкобс у њеној [студији] *Death and Life of Great American Cities*, тврди да надгледање обичног пролазника, било пешке или колима – јесте важно као [модус] *одвраћања од криминалних радњи*.“⁸⁵⁴ Сигурност *традиционалне* улице – проширује се и на сâм улаз, и на улазни хол зграде стамбених супер-блокова, у случајевима диспозиције њихове непосредне окренутости улици, потврђујући и – *фактички значајно мању подложност криминалу*, у односу на заступљенију праксу улаза постављених према унутар-блоковским, *дворишним* просторима.

⁸⁵¹ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 23-24. [курзив, А. М.]

⁸⁵² O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 23-24. [курзив, А. М.]

⁸⁵³ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 23-24. [курзив, А. М.]

⁸⁵⁴ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 25. [курзив, А. М.]

Наредна Њуманова критика модернистичког манира поједностављења решавања стамбеног питања и исхитрене, недовољно осмишљене *шаблонске изградње* за лошије и средњестојећа домаћинства, уперена је против *обрасца стамбених кула* који доводи до *присилне раздвојености* станова и партерних простора намењених игри и рекреацији. Јер управо то постаје *допринос* више увећавању „анонимности и потенцијалних опасности [самих] тих простора [...] [чија не–]безбедност на крају доводи до *потпуног некоришћења* и пратећег повлачења – а све то чини их још опаснијим.“⁸⁵⁵ Означавајући *стамбене куле* као *најистакнутије кривце – генераторе несигурних стамбених средина*, Оскар Њуман истовремено сматра тешко замисливим да је искључиви виновник таквог стања – *један геније*. Аболирајући прећутно тиме као појединце – како Ле Корбизјеа тако и остале заговорнике *редукционистичко–рационалистичких* приступа попут Нојферта, Њуман разматра и економску страну проблема. *Фузију пет чудновато комплементарних околности* „убичајен за унутар–градска стамбена насеља [чине] – [а] трошкови земљишта увећавани стално земљишном шпекулацијом; [б] пораст [примене] зонирања у градским одељењима за урбанизам за обезбеђење веће стамбене изградње; [в] [превисоким захтевима] притешњени стамбени званичници; [г] узнемирени савезни хипотекарни финансијери; и – [д] *равнодушни архитекти*. [...] Развој тог *протоטיפа* *градње* могла је осмислити само *група анксиозних људи* *руководјена најогољенијом водилом рационализма* – *потрагом за најјекономичнијим решењем*, *начином највећег стамбеног смештаја*, *унутар најмањих [улагања]*. [...] *Утврђено је и да се стопа криминала повећава готово сразмерно висини зграда* [...].“⁸⁵⁶

Димензионални аспект стамбеног објекта, према анализама Оскара Њумана – утиче такође на стопу криминала. Параметар величине зграде удружен са неповољношћу високе спратности, представља по станаре *најопаснији спој*. Наиме, „у граду Њујорку [1970–их], деведесет пет процената пројекатних реализација *Стамбене управе*, виших од *шест спратова* и *већих од хиљаду стамбених јединица* – имају процентуално *већу криминалну стопу* од оних које су и мањих капацитета, и ниже. Куле–многоспратнице, коридорског система обострано низаних станова, као *једини одбрањиви простор* имају *унутрашњост самог стана*; све остало је „*ничија земља*“ – *ни јавни нити приватни [домен]*. Улазни хол, степеништа, лифтови и ходници/коридори – отворени су и приступачни свима. Но, за разлику од добро посећених и непрекидно надгледаних [традиционалних] улица, ти унутарњи простори *ретко* су *коришћени* и – *немогуће* их је *проверавати*. Тако постају *потчињен свет страха и злочина*.“⁸⁵⁷ Потврда реалности таквог стања ствари очитује се и у *фактичкој последици* коју је Њуман утврдио анализом свеукупне документације злочина и преступа у новоградњама њујоршких стамбених насеља. Чињеница је да се „*седамдесет девет процената* [криминала] *догађа унутар* *самих зграда* [...] [јер] *злочинци* [...]

⁸⁵⁵ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 25. [курзив, А. М.]

⁸⁵⁶ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 25–27. [курзив, А. М.]

⁸⁵⁷ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 27. [курзив, А. М.]

схватају да су *унутрашње јавне површине* зграда места где су њихове *жртве најугроженије*, а где је [с друге стране –] могућност да буду *опажени* или *ухапшени* – *најмања*. Статистички подаци о хапшењима откривају да је сразмерно *више него двоструко* више криминалаца ухваћено у вршењу кривичних дела на *отвореним просторима* насеља од починилаца ухваћених у зградама.⁸⁵⁸ Изразит *негативно* опредељујућ *заједнички именитељ јавних површина* зграда и насеља, како *спољних*, тако и *унутрашњих* јесте у томе да су те зоне – *јавне према карактеру*, а ипак *скривене од очију јавности* [...] [те и] *оне могућене у погодности* сталног надзора⁸⁵⁹ уобичајеној за традиционалне градске средине.

Најрањивије функционалне зоне *нарушавања сигурности* унутрашњих јавних простора многољудних вишеспратница јесу *лифтови*, због недостатка било спонтаног или патролног надгледања. принуђени да свакодневно користе лифт, станари високих зграда – излажу се намалој опасности. „*Тридесет један проценат свих напада и пљачки* у свим стамбеним насељима догађа се у *лифтовима*. [...] [Јер,] лифт је [такође] *простор јавног карактера*, но, потпуно *скривен* за посматрање. Током интервала вожње пружа криминалцима *најпогоднију ситуацију*, што и станари схватају [...]”⁸⁶⁰, међутим – немају другог избора. Ништа мање сигурни нису ни предворја/улазни холови – попришта наредних дванаест процената свих пљачки. Према Њумановим увидима, *прописи* чине такође део проблема – *условљавајући* да *лифтовски шахтови* буду у *средистишту* спратних ходника–коридора, што доводи до *чудноватих* пројектантских решења предворја, веома *ограничене видљивости* улазних делова, који управо – *погодују криминалу*. Наиме, сложени, „*завојити* пролазни ходници и скривени двоструки заокрети ради повезивања предворја са лифтовима [...] [чине] *заклоњеним* просторе за чекање лифтова, [а исто тако] и положаје поштанских сандучића – *скривене* од директних погледа са улице.”⁸⁶¹ Додатну опасност у вишеспратницама стамбених мега–блокова, система коридорске диспозиције обострано низаних станова, представљају и обавезна *противпожарна степеништа*, са подразумеваним директним нужним излазима на терен. Порастом дужине коридора и висине блокова – расте и број потребних противпожарно–евакуационих вертикала кроз објект, што се, измичући погодностима природног надгледања – претварају у неометане *улазно–излазне трасе/пречице криминалаца*, за којим успешна потрага постаје практично неизводљива. Њуманов је став да „*зграда, начином на који је оквирно пројектована* – може криминалцима да стави на знање – или да ће бити *свуда опажени*, и да имају само један пут за бекство, или – као у случајевима коридорски, двоструко–постављених станова вишеспратница са лифтовима – да ће *непрекидно* бити *изван видокруга*, с тим да имају прави спектар [могућности] за скривање и бекство. [...] [Но] крајњи смртни ударац (“*a final coup de grâce*”) [...] [јесте у њиховој] потпуној лишености било каквог вида

⁸⁵⁸ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 32. [курзив, А. М.]

⁸⁵⁹ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 32. [курзив, А. М.]

⁸⁶⁰ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 33–34. [курзив, А. М.]

⁸⁶¹ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 34. [курзив, А. М.]

улепшавања или погодности што би зградама или локалитетима могле да пружи *осећај размере* или *хуманости*, [услед чега се] и налазе у зонама највишег криминала наших градова.⁸⁶²

Оцена успешности урбане обнове (1950–их) – из визуре стамбеног питања сиромашних

Критикујући и ликовно–појавну страну архитектуре типичних, недоречених стамбених „*штурних* кула од црвене цигле [што] се истичу као упадљиви [градски] оријентири [...] – *добро изграђених* споменика *напола–срчаних покушаја добротинства* [...], [Њуман ипак не сматра] да су политичари, чиновници, планери и архитекти одговорни за те такве пројекте били безобзирни или [...] злонамерни. Мада крајњи резултат њихових напора [...] сада делује – *неодговарајуће и неразумно*, били су добронамерни.⁸⁶³ Такође, стамбена насеља њујоршке новоградње за станаре ниских примања, према Њумановим упоредним истраживањима – *доказују недвосмислено* да чак ни погодности локација централних⁸⁶⁴ градских зона – *не ублажавају изложеност/угроженост* њихових станара криминалом.

Државна станоградња сматра се у САД начелоно – смештајем оних који више немају никаквог избора. Уколико је реч о стамбеном питању најсиромашнијих, та претпоставка показује се – *дословно тачном*. Наиме, механизам Програма градске обнове (“the Urban Renewal Program”) америчких градова деловао је првенствено путем рефлексног спасавања комерцијалних улагања у градским језгрима – као механизам спречавања њиховог одливања ка предграђима. Замашне и зхтевне размере рашчишћавања сламова око централних пословних зона – но, *недовољно промишљене* – подразумевале су и масовно уништавање оронулих стамбених зграда лошије стојећих грађана. Сравнивање са земљом предузимано је као предуслов претпостављено исплативе тржишне продаје локација ради изградње савремених стамбених и пословних објеката намењених повратку нове елитно–пословне, као и средње класе у град. Оскар Њуман, међутим, закључује – „успеси урбане обнове [1950–их], сагледани двадесет година касније – *скромни су*, заиста.⁸⁶⁵

Стамбено питање сиромашних, расељених са парцела ‘очишћених’ ради ‘урбане обнове’, поставило је надлежнима све *проблеме финансирања* те *нове наменске градње* која ће *донети само трошкове* – не и приход. Питање локације – постављало се пре свих других. Могућности ободног припајања периферним зонама претходно већ намењеним и/или додељеним индустрији, биле су тек изнимно оствариве, док је сама градска сиротиња остајала свуда непожељна категорија, почевши већ од квартава средње–стојећих суграђана надаље. Нужност повратка сиромашних у дубине *унутар–градских*, рашчишћених зона показала се *неминовном*, доводећи у сумњу – будућу успешност нових намена и делатности на локацијама што су

⁸⁶² O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 34. [курзив, А. М.]

⁸⁶³ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 34–35. [курзив, А. М.]

⁸⁶⁴ „Стопе криминала америчких градова највише су обично у центру града и опадају у односу на удаљеност од центра.“ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 34–35. [курзив, А. М.]

⁸⁶⁵ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 37. [курзив, А. М.]

претендовале да буду ексклузивне. Бирокуратски исхитрено „видело се, да ако би ново, ниско-буџетно становање било изграђено са пет до десет пут већом густином од старе – сиромашни би могли бити смештени у незнатним, забаченим остацима рашчишћеног земљишта, понајвише на ободима преосталих гета.“⁸⁶⁶ Међутим, новоувођене, вишеструко увећане густине становања наговештавале су тек релативно добра искуства са насељима средње-приходујућих грађана (1950-их). Сиромашни, напротив – никад дотад, и ни где у свету – нису били масовно увођени у технолошке помаке начина живота те врсте – почевши од куће/дома као појма, преко функционисања у свакодневици, до појавности. Све заједно – нимало није поколебало надлежне. Средином двадесетог века, принцип велике стамбне густине указао се као једини исплатив вид државног финансирања америчких градова у рашчишћеној зони тржишно скупих централно-градских зона, обезбеђујући да „Градско стамбено предузеће може да плати вишу цену по хектару – Агенцији градске обнове. [...] Рачуноводствени поступци били су најклимавија самообмана – пример једне државне агенције која другој наплаћује високе цене, ради показивања добити на папиру.“⁸⁶⁷ Наредне у низу, текуће обнове и програме изградње свог доба (1970-их), Оскар Њуман сматра тек наводно просвећенијим од почетних, оцењујући да су њихова права намена и достигнућа – у домену реорганизације финансирања и обезбеђивања додатних фондова за у међувремену придружене социјалне програме. Међутим, упркос „новим финансијским и организационим могућностима – наставља се градња према старим пројектантским грешкама. Изговор да нема других доступних могућности, прихваћен је и даље. Чак и поједини надахнути програми становања за ниско-средње приходујуће [грађане] показују неуспехе, јер људе доводе у окружења која им не допуштају да изражавају своје власничке склоности и интересовања.“⁸⁶⁸

Резултати упоредних разматрања архитектонских одлика

њујоршких стамбених насеља Ван Дајк (Van Dyke) и Браунсвил (Brownsville)

Поставивши своје разматрање са полазишта постојања могућих разлика обима и степена криминала у зависности од конфигурације архитектонског простора стамбених насеља, Оскар Њуман упоредио је две њујоршке реализације – Браунсвил (Brownsville) и Ван Дајк (Van Dyke), користећи потпуну полицијску документацију о свим врстама почињених престапа. Управо та два насеља за анализу, Њуман је видео као најпогоднија за анализу – због оквирне сличности скупа битних, приближно-истоветних меродавних друштвених показатеља, и, осим локације – опредељујућих физичких одлика – величине насеља (у акрама⁸⁶⁹), броја становника и стамбене густине. Изузев појавног аспекта, услед различитих типова стамбених зграда – нижих објеката Браунсвила и многоспратних кула Ван Дајка – двеју уобичајених,

⁸⁶⁶ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 37. [курзив, А. М.]

⁸⁶⁷ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 37. [курзив, А. М.]

⁸⁶⁸ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 37–38. [курзив, А. М.]

⁸⁶⁹ Акра (“acre”) = 0.404686 ha (хектара). Пирм. аут. А. М.

модернизмом *октроисаних типологија стамбених зграда* – та два насеља одликовале су и знатне разлике у нивоу безбедности станара. Великих сличности према броју становника – око шест хиљада, као и густини насељености – двеста осамдесет осам особа по акри, најупечатљивије су појавне разлике „у композицији зграда и проценту заузећа партера [...]. [Док] зграде Браунвила покривају *двадесет три* процента расположивог земљишта, објекти Ван Дајка покривају само *шеснаест запета шест* процената укупне површине тла, укључујући и девет троспратница које заузимају *знатан проценат простора*, али смештају свега *двадесет четири* процента укупног броја станара насеља. Браунвил чине ниске зграде без или са лифтовима, од тро – до шестоспратних, а [Ван Дајк] [...] троспратнице и високе, четрнаестоспратне ламеле [са осамдесет седам процената станова] [...]. Два насеља [...] једно другом преко пута улице, деле и услуге исте полиције, Стамбене управе (“Housing Authority police”) и града Њујорка.⁸⁷⁰

Стамбене куле – вертикалне ламеле насеља Ван Дајк – тринаест слободностојећих четрнаестоспратница постављених по ободу локације, са додатних девет троспратница, остављају огроман отворен простор *чудновато мешовите – парковско–паркинг намене*. Тако конципиран ‘слободан простор’ *успешно их раздваја* – пре него ли спаја у суседство. Приступи свим кулама окренути су унутарњој зони парк–паркинга, осим тога су и сасвим истоветних – „*малих улазних врата заједничких за сто дванаест до сто тридесет шест* породица [...], потпуно изван/мимо пешачких стаза насеља, [као и] без степеновања или [икакве] разлике назначене пројектима основа испред предворја зграда.⁸⁷¹ Постављена директно наспрам улаза, у самом геометријском средишту основе објекта и типске етаже – по два спора лифта воде спратним заједничким просторима за по осам породица – по четири стана лево и десно од лифтова, обострано дуж средишњег коридора.

Насупрот том *дехуманизујућем концепту максимализовано компактнoг обострано–хоризонталног*, те и *вертикалног гомилања* стамбених јединица жртвованих постизању што већих размера централне ледине, зграде Браунвила уочљиво су мање појавности – почевши од ниже спратности до рашчлањенијих основа. „[Д]ок улазе у многоспратне зграде [насеља] Ван Дајк користи [око] сто тридесет породица, у зграде Браунвила улази се на различита врата, [...] [заједничка] малом броју породица (од девет до тринаест). Простори улаза често су непосредно уз јавну улицу [...] и служе томе да одвоје зграду од улице – делујући као посредна тампон–зона. Постављањем улаза *непосредно ка* [али *не* и *на самој*] *улици* – избегнуте су опасности створене у [насељу] Ван Дајк – *приморавање* станара да слепим унутрашњим путевцима насеља [...] долазе до својих зграда.⁸⁷² Далеко скромнији, *не–монументалан* концепт насеља Браунвил и пројектантско промишљање размере примереније опажају, коришћењу и животу будућих станара – резултирао је груписањем стамбених јединица у мање целине. Троспратне зграде имају по два, а шестоспратнице – по шест станова на спрату, а лифт стаје на сваком другом

⁸⁷⁰ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1976), *op. cit.*, 39–40. [курзив, А. М.]

⁸⁷¹ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1976), *ibid.*, 41. [курзив, А. М.]

⁸⁷² O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1976), *ibid.*, 45. [курзив, А. М.]

спрату, те се неминовним коришћењем степеништа у заједничком, природно осветљеном простору омогућава, кроз његову учесталу употребу – боље међусобно познавање и повезивање станара. „Осећај пристojности [...] очиг у начину на који станари кућа Браунсвила користе своје ходнике за надгледање и одржавање надзора над децом и странцима – изгледа да се *преноси* и на *партерну зону* испред улаза у зграде.“⁸⁷³ Делује да је то последица не само организације унутар објеката – уравнотеженог распореда станова и заједничких помоћно-комуникационих простора, већ свакако и тога што су зграде уједно доведене у *просторне међуодносе*. Наиме, композиционо сложенији „начин на који су [објекти] постављани на терен – послужио је томе да насеље буде издељено у *мање, знатно подесније зоне*. Делови приземља начињени су *човекомернијим* кроз њихов однос према појединим стамбеним зградама [...] [те су] *збивања* оних делова насеља у непосредним близинама зграда – постала *делокруг* станара-суседа, који преузимају водећу улогу у њиховом праћењу. [...] Због [тако] јединствено [пројектованих/] изграђених објеката, постоје простори партера *испред самих улазних врата* зграда где родитељи могу деци да дозволе да се играју, задржавајући везу са њима – погледом кроз кухињске прозоре.“⁸⁷⁴ Ништа мање, деца насеља Браунсвил играју се слободно и у унутрашњости зграда, у заједничким степенишним и ходничким просторима, надгледана кроз одшкриннута врата станова, што је *незамисливо* у коридорима кула-осамнаестоспратнива суседног насеља Ван Дајк. Јер, осим тога што много породица користи ходнике, ту су и *застрашујуће, скривене опасности* лифтова конструисаних за многољудну употребу, и противпожарних степеништа. Наиме – „[к]абину лифта затварају тешка метална врата која није могуће ручно отворити. Противпожарна степеништа пројектована су да запечате спратове у случају пожара. Нус-последница [...] [тога] је да се ни у ходницима споља – не чује галама унутар степеништа. [...] [Тако,] *звучно-изолујућа* својства и *слаба учесталост коришћења* чине *откривање злочина* у току – скоро *немогућим*.“⁸⁷⁵

Стамбена насеља Ван Дајк (1955) и Браунсвил (1947)⁸⁷⁶, поред свих архитектонско-урбанистичких разлика, а уз већ наведене сличности популационе слике, почевши од социо-економског статуса станара, преко породичних прилика до профила етничитета и расе – упоредива су и у погледу заједничке угрожености криминалом и вандализмом. Оскар Њуман тумачи ту сличност пре свега – пропадањем окружења, читаве бруклинске заједнице 1960-их, као и *неуспехом обнове* у стварању повољнијих могућности. „Подручје које окружује оба насеља озбиљно је *упропаићено*; власници радњи послове обављају у кабинама од плексигласа да би се заштитили од *нарко-зависника*. [...] Локална болница [...] бележи петнаест малолетничких смрти месечно – због предозирања наркотицима.“⁸⁷⁷

⁸⁷³ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 44. [курзив, А. М.]

⁸⁷⁴ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 42. [курзив, А. М.]

⁸⁷⁵ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 44. [курзив, А. М.]

⁸⁷⁶ Табела 7, године изградње зграда Ван Дајка и Браунсвила наведене су у заградама. O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 48.

⁸⁷⁷ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 47.

Поређећи и стопе криминала са трошковима одржавања стамбених средина Ван Дајка и Браунвила (1969), Њуман открива да зграде насеља „Ван Дајк имају *педесет процената више укупних криминалних престапа* [...] [уз скоро *четири пута више*, умањено за шеснаест процената] *пљачки* [...] и *шездесет четири процената више* злочина, престапа и напада у односу на Браунвил. [...] Иако куће Браунвила [као] старије изграђене трпе од природног пропадања, [зграде] Ван Дајка изискују годишње укупно *тридесет девет процената више рада* на одржавању. [...] Не само да је било *мање потребе за поправкама* у Браунвилу, већ су и сами станари играли већу улогу у чистоћи зграда – инсистирањем на одржавању [код] санитарних служби, или личним напорима.⁸⁷⁸ Подаци о стању лифтова – најупадљивије одсликавају разлике двају суседних насеља. Кварови у насељу Ван Дајк учесталији су због појачаног коришћења лифтова у четрнаестоспратницама, али – и услед *малолетничког дивљања*, што је и доказ *недостатка осећаја заједничког идентитета* младих људи са суседима којима кваре лифтове правећи им додатне тешкоће. Наредни показатељ већег степена не само *осећаја припадности* станара, већ и *вишег укупног нивоа задовољства* начином становања у насељу Браунвил, упркос томе што су њихови, старије пројектовани станови мањих просторија у односу на зграде Ван Дајка, у оквирима слично конципираних распореда, видљив је и у чињеници *мањег броја исељавања*, утврђеног из осмогодишњих поређења. Оскара Њумана закључује да „*делује непогрешиво да физички/појавни начин пројектовања игра веома значајну улогу у стопи криминала*. Требало би такође имати на уму да су погодности одбрањивости простора својствени пројектовању Браунвила, највећим делом – *случајни*. Са критичке тачке гледишта одбрањивог простора – Браунвил је *далеко од савршеног*.⁸⁷⁹ Мада Њуман сматра добре стране Браунвила – чистом случајношћу, приметимо да не треба пренебрегнути ни то да старији пројект Браунвила (1947) *чува трагове традиционалних вредности типолошко-морфолошке урбане композиције*, за разлику од слободно-стојећих кула Ван Дајка (1955) – *манифестно модернистички одређених за кондензацију изграђеног* насупрот такође сумарно датог – *слободног простора*.

Четири начелна својства одбрањивих архитектонских простора стамбених средина

Најбитнија својства одбрањивих простора, према Њуману, јесу неспорно – *срж градитељских искустава* и *достигнућа пређашњих векова*. Уместо прилагођавања тих ранијих повољности приликма новијег доба – од физичких одлика архитектонског простора, до допунских (електронских) – темељне промене друштвено-економске сфере, напредак градње, индустријализација са пратећим појавама – довеле су *парадоксално до губитка свих безбедносних концепата и стратегија*, поготову у колективној станоградњи. Ради лакшег премошћавања концептулано-безбедносног вакуума насталог модернистичким планирањем/изградњом,

⁸⁷⁸ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1976), *ibid.*, 47–48. [курзив, А. М.]

⁸⁷⁹ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1976), *ibid.*, 49. [курзив, А. М.]

Њуман систематизује четири одлике физичких простора, пресудне за поновно успостављање безбедности – (1) Територијалност, (2) Природно надгледање, (3) Визуелне представе–слике зграда/насеља и (4) Утицаје окружења локације. Принцип територијалности сагледан је као својство изграђене средине да омогућава уочљиве зоне територијалних утицаја и међудејстава. Тако, „испитивање стамбених комплекса који боље функционишу указује на то да кроз планирање спољних простора и пројектовање унутрашњости зграда – архитекти, даљом поделом насеља високе густине – станарима и посетиоцима омогућавају *опажак* тих [пот–поделом добијених] различитих делова – као да су под утицајном сфером одређених група станара. Могуће је да се пот–поделе хијерархијски структурирају, тако да на плану стамбеног насеља – основе буду даље подељене у *градитељске скупове/кластере*, а да на нивоу стамбених јединица [свега] три или четири стана деле уобичајено одређено подручје улаза. Открили смо да те физичке пот–поделе, ако су јасно одређене и повезане са приступним стазама, објектима и улазима – охрабрују станаре да усвоје *власничко држање* и да упражњавају своје просторне предности што делује као *природно и значајно одвраћање од криминала*.⁸⁸⁰

Безбедносно пожељни аспекти (1) *територијалности* постижу се просторним пот–поделама стамбених насеља ради одређивања утицајних зона. Водећи рачуна о *битности броја јединица*, како на нивоу зграда тако и у односу на целину насеља, просторне пот–поделе упутно је разврстати у – *домене*⁸⁸¹ – *а) непосредних склопова и окружења појединих зграда, б) просторних токова* – од улица до станова, *в) унутрашњих јавних површина* у зградама – утицајне зоне скупа стана. Препоручљива је такође и *уградња помоћних садржаја и опреме* потребне станарима, унутар већ остварених утицајних зона, што – уколико су у међусобној вези и сагласју, доприноси додатно могућностима (2) *природног надзора* од стране самих станара, као и пролазника и снага безбедности. Трећу битну одлику *двојаког одређења* и односа суседства и целокупне заједнице према станарима, те уједно и њих самих *према насељу, зградама, непосредном окружењу* па и *сопственим становима* – формулисао је Њуман као (3) „*слику–представу и средину/амбијент* (“Image and Milieu”)⁸⁸², док су четврто (4) – могуће варијанте међу–утицаја последица *просторне јукстапозиције*, мешања других наменско–утицајних зона са стамбеним.

Делотворност архитектуре стамбених насеља, из угла њихових капацитета стварања безбедносно повољних, јасно разграничених просторно–територијалних утицајних зона, кроз све анализиране аспекте примера Бреукелена (Breukelen Houses, Brooklyn, New York, 1952) и Пруит–Ајгоа (1955) указује на дијаметралне супротности пројектантских приступа. Приписујући пројект Пруит–Ајгоа ауторској склоности ‘композиционој оријентацији, Оскар Њуман критички запажа да се „архитект занимао сваком [поједином] зградом као *потпуном, засебном и обликовном целином* (“a formal entity”), *искљученом* од било каквог разматрања *делатне*

⁸⁸⁰ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 52–53. [курзив, А. М.]

⁸⁸¹ Сажето тумачење и номенклатура, аутор, Александра Мокрањац

⁸⁸² O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 50; 102–116. [курзив, А. М.]

употребе (“the functional use”) тла/партера или [пак] односа [саме те] зграде према приземној зони коју би могла да дели са другим зградама. [...] Мало труда уложено је у развијање односа између зграда и делатности на терену. Управо то одвајање било је – најпожељније. Успех диспозиције зграда, сматрало се, постигнут је [већ] строгим поштовањем узуса композиционих диктата [...]. Тек по окончаној композицији зграда размештени су – њиховом опслуживању намењени – приступни путеви, опрема за игру и зоне седења.⁸⁸³ Упркос наизглед тек пуко стилистичких замерки, Њуманове аналитичке примедбе суштинске су природе. Постављање у фокус изостављених међу-односа самих стамбених јединица, тих основних функционалних градивних елемента склопова целина стамбених објеката – подвлачи незавидан положај њихових корисника, станара. Јер, апстрактан „композициони приступ обликовању и поставци зграда носи озбиљне последице када се неко суочи са проблемом пројектовања стамбене јединице и њеног лоцирања унутар саме зграде [...] – главна брига код распореда појединачних станова у зградама, јесте ефекат који ће појединачна јединица имати у давању облика зграде – посматране од споља. Односи појединачних јединица према другим и обезбеђивање делатно корисног (“functionally useful”) и заједничког простора сваког [спратног] нивоа постаје [ствар] другостепеное значаја.⁸⁸⁴ Насупрот том пуристичко-формалистичком, ригидном композиционом приступу, куће Бреукелена пројектоване су да буду уткане у своје непосредно окружење, стварајући „територијално целовито насеље [...] зграда и тла – органски повезаних целина. [...] Главни пројектантски интерес тог приступа јесте начин на који саме зграде служе одређивању и рашиљавању тла на ком су. Однос – улаза у зграде према територијално одређеном партеру и вертикалних приступних система према улазним зонама добио је такође првостепени значај у плану локације. Распоред стамбених јединица органски прати поставке изворног плана локације, и усмерен је да уоквири однос између јединица, и да створи зоне заједничког улаза – управо како и сама зграда одређује намену тла на ком се налази.⁸⁸⁵

Примена правилног пројектантског разграничења између зона – од јавности улице до приватности стана – техникама хијерархије простора – води делотворном степеновању од јавних ка приватним зонама. Назнаке преласка са јавних, свима доступних површина ка приватнијим, намењеним првенствено станарима подразумевају и „језик симбола који су постали препознатљиви као инструмент одређивања граница или права на [одређену] територију. Такви означитељи граница – прекиди су редоследа/поделе кретања дуж приступних стаза, и служе стварању уочљивих зона преласка са јавног на приватне просторе. [...] [Док] неки представљају праве бране [као] зграде облика 'U', високи зидови и оgrade, и закључани пролази и врата [...], друге су тек симболичне бране – отворене вратнице, светлосне знаке, кратак низ

⁸⁸³ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 59. [курзив, А. М.]

⁸⁸⁴ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 59. [курзив, А. М.]

⁸⁸⁵ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 59–60. [курзив, А. М.]

корака, [разни биљни] засади и промене текстуре ходне површине.⁸⁸⁶ Незаинтересованост пројектаната оличена *превидом битности оркестрирања хијерархије простора* – почевши од примарно-јавних ка ниже ранжираним јавним, те потом приватнијим, закључно са готово потпуно приватним зонама, било у партерном уређењу насеља са најнепосреднијим окружењем, или у самим зградама – води далекосежним последицама, у распону – од изостанка безбедности станара – до систематског уништавања изграђених простора, пратећих постројења и опреме. Оскар Њуман стога упозорава да управо „зграде сталних највиших стопа криминала и рушилачких порива/вандализма – Пруит-Ајго у Сен Луису, Колумбус Хаусис у Неварку (Columbus Houses, Newark) и Ван Дајк у Њујорку – имају мало у смислу тих прелазних, разликујућих одлика, [...] дословних или симболичких. [...] [Ј]авни простори тих насеља теку [углавном] без прекида – од околних улица до њихових партера и – од предворја и коридора зграда вишеспратница – право до врата [...] [самих] стамбених јединица. Насеље Пруит-Ајго у Сент Луису [...] најозлоглашенији је пример тог феномена, [...] [чије] стање опустошености у потпуности сведочи о потенцијалној озбиљности распада/расула друштвеног система [вредности] узрокованог просторним решењима зграда-вишеспратница.“⁸⁸⁷

Важност пот-подела унутарњих заједничких простора – од заједничких предворја и полуприватних ходника партерних станова до рашчлањених спратних ходника огледа се у томе што образујући просторе заједничке за мањи број станова, станарима омогућавају поред осећаја већег степена приватности и неупоредиво виши ниво безбедности. „Зграде Бреукелена, облика [латиничног] слова 'L' изделене су тако да свакој зради омогуће два до пет улаза, од којих сваки служи за укупно шест до девет породица. [...] Предворје и степенишни простор сваког улаза породице које их деле – сматрају својом заједничком одговорношћу. [...] Опажање странаца у [...] [пот-]просторима [рашчлањених ходника], и следствено у зонама већег степена јавности – предворјима и степеништима, додатне су повољности“⁸⁸⁸ такве унутрашње конфигурације. Насупрот тим веома ретким примерима зналачког степеновања и рашчлањености заједничких простора – све већа условљеност станоградње економским чиниоцима, у режиму што масовније производње – доводи до пројектовања/градње *масивних вишеспратних ламела коридорског система* увећаног броја обострано низаних станова. Надаље, „физичка конфигурација таквих коридора резултира поразно пространим и анонимним јавним просторима, лишеним повољности просторних, територијалних преимућстава које би биле омогућене пот-поделама. [...] Ради [објективне] оцене обима увећања криминала са [порастом] броја породица које деле [заједнички] ходник, укупан број злочина, прекршаја, напада и криминалних радњи почињених у ходницима – упоређен је за свако насеље у

⁸⁸⁶ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 63. [курзив, А. М.]

⁸⁸⁷ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 66. [курзив, А. М.]

⁸⁸⁸ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 67–69. [курзив, А. М.]

Њујорку. Преглед резултата [...] открива да *мањи ходници* (дефинисани као они са два до пет станова), имају *знатно нижу* [готово *упола мању*] *просечну стопу злочина* од великих коридора.⁸⁸⁹

Непосредно спољно окружење стамбених зграда насеља, колико год било *осмишљено пројектовано* са јасним разграничењима утицајних зона – да би те зоне могле да *делују пуном снагом* како би биле заиста *живо посећене*, тиме и – *реално одбрањив простор* – ради дужег задржавање различитих категорија станара, траже – допуну *помоћних садржаја*, у виду уградње *погодне опреме*. „Унутар територијално додељених простора, постављање [допунских] садржаја [...] – простора за игру и седење, објеката за прање–сушење веша и аутомобилских радионица – омогућиће зони *већу учесталост употребе* [те] и даљу *подршку* сваком почетном/основном *полагању права на територију*. Присуство станара укључених у различите активности, појединачне или заједничке, деца у игри [...] [и друго], доводе ове зоне под *неуспушен надзор* заинтересованих чланова породице и *даље учвршћују* њена *својства одбрањивости*. Ако су те зоне постављене насупрот улаза у зграде, *створен је тиме начин више за олакшање опажања могућих уљеза*.⁸⁹⁰

Пуном дејству одбрањивих простора стамбених насеља погодује како мањи, ограничен број зграда које га чине, тако исто и смањен број стамбених јединица упућених да деле *опредељено–одређену, заједничку територију*. Сви нивои пот–подела, почевши од броја зграда насеља, преко броја стамбених јединица самих зграда, до броја станова са заједничким ходником, потврђују „*правило* [...] – *што мањи број – то боље*.⁸⁹¹ Два психолошка механизма у бити су погодности *што мањег броја станова*, и *заједничких садржаја*. Први чини људска начелна способност „*разликовања и препознавања чланова породица* које деле [исту] *зграду и улаз* [...]. Што је *број мањи – брже се и лакше остварује* та способност. [Затим], *вредност садржаја* који се дели са другима – *опада са бројем људи укључених у дељење*. [...] [Тако] спољни простор за игру и седење – уколико је намењен искључиво [...] за дванаест породица – има *већи значај* за сваку породицу, од *већег простора* [...] *већег броја породица*.⁸⁹² Организационом поделом унутрашњости објеката–нижеспратница без лифтова – на издвојене улазе и степенишне вертикале за мали броја породица–корисника – од две до четири по спрату, укупног броја до дванаест породица по улазу, постиже се да „станари усвајају *веома јасан својински однос* према томе што могу да одреде као своју *под–зграду* – *њен унутрашњи ходник, одморишта, степениште, улаз, предворје и тло непосредно поред улазних врата*. Браунсвил [...] и Бреукелен Хаусис у Бруклину примери су тог феномена.⁸⁹³ *Унутрашње поделе* кључно је *правовремено концептуално предвидети, пројектовати и реализовати,*

⁸⁸⁹ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 67–69. [курзив, А. М.]

⁸⁹⁰ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 70–71. [курзив, А. М.]

⁸⁹¹ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 71. [курзив, А. М.]

⁸⁹² O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 72–73. [курзив, А. М.]

⁸⁹³ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 71–72. [курзив, А. М.]

нарочито у високим објектима – вертикалним ламелама дугачких, сложених основа, обострано низаних стамбених јединица дуж централног ходника/коридора. Постизањем што мање групе станова по спрату, дакле и мањих блокова лифтова/степеништа, смањује се укупан број станова по јединици унапред осмишљено–сегментираних улаза, који тако могу да остану делови – формално обједињени у споља посматрано – целовит објекат. Масивност, у том случају – није и аутоматски окидач криминала. Безбедносна рационализација броја станова, уместо тек економски мотивисано најисплативија решења – требало би да буду/постану пројектантски и шире–друштвени приоритет.

Друго од четири Њуманових правила поставке одбрањивих простора – принцип визуелно јасно распознатљивих подела утицајних сфера коришћења – и спољних зона стамбених насеља, и простора унутар објеката – предуслов је и добре просторне прегледности која омогућава природно надгледање. „Побољшано надгледање делује најуспешније – повезано са територијалним пот–поделама стамбених зона, допуштајући станарима да посматрају оне јавне просторе које сматрају делом сопственог домена власништва, те и одговорности [...] [што води] поистовећивању са [...] [могућим] жртвама [криминала]. То подразумева [и] способност распознавања странаца, а утврђено је да је она тесно повезана са бројем породица које деле посебно одређену зону [у оквиру] сваког нивоа пот–поделе насеља.“⁸⁹⁴ Одговорно пројектовање стога је само оно које олакшава могућности природног надгледања – како видног, тако и звучног – ка свим спољним и унутрашњим полу–јавним просторима стамбених насеља. Наиме, „већина злочина у стамбеним насељима одвија се у визуелно ускраћеним, полу–јавним унутрашњим просторима (“the visually deprived semipublic interiors”) зграда – предворјима, ходницима/холовима, лифтовима и противпожарним степеницама. Ипак, могуће је кроз постављање прозора станова према степеништима и коридорима, као и ка [најближој] спољашњости – осигурати да сви јавни и полу–јавни простори и стазе – доспеју под стално и природно проматрање становника насеља [...] [што] одвраћа од криминала и значајно смањује узнемиреност станара, [а] служи и томе да створи укупну слику сигурног окружења [...] [коју] опажају могући криминалци – те бивају одвраћени и у [...] схватању такве зоне као лаке мете.“⁸⁹⁵

Међутим, модернизацијом уведен и усвојен преовлађујући манир пројектовања којим се фаворизује искључива тежишна окренутост стамбених зграда ка унутрашњости насеља – изостанком прегледности ивичних улица и приступних стаза, ствара непотребне и озбиљне безбедносне проблеме станарима. Чак и у изграђености „средњих густина, насеља зграда у низу – само крајеве објеката имају [бар делимичан] додир са суседним улицама, јер су улази и прозори окренути унутрашњости насеља. [...] [И]вичне улице [...] лишене сталног надзора станара, показале су се несигурним за пешачење – како станарима насеља, тако и

⁸⁹⁴ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 79. [курзив, А. М.]

⁸⁹⁵ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 79–80. [курзив, А. М.]

[...] [свима другима]. [...] Ономогућено је званично/полицјиско моторно патролирање унутрашњошћу таквих насеља. [...] [Насупрот осавремененим концептима –] *улице традиционалних кућа у низу* [одличне су сагледљивости улаза, и из станова и са улице] како њиховим станарима, тако и полицији [...] [С]матрају се [стога] *пројектантски надмоћним* у односу на облик супер-блока (“the superblock configuration”) – најчешћи [...] за средње и високе густине стамбених насеља.⁸⁹⁶ Наредни, још већи проблем *стварају пројектанти* насеља стамбених кула насумичне диспозиције, којима, уз то – главни прилази за улазе у објекте, уместо непосредно са уличне стране – воде *спетовима унутарњих приступних стаза оштрих скретања*. Тако настаје мноштво мртвих углова, погодних криминалцима за прикрадање и вребање жртава. Вијугаве стазе „кружних прилазних путева улазима зграда – још опаснијим чини уобичајена пракса постављања жбуња/шибља управо на скретањима. Композиционо можда и задовољавајућа, таква пракса [увођења] визуелних баријера пружа *природна скровишта* и повољне *прилике – потенцијалним злочинцима*.⁸⁹⁷ Оскар Њуман издваја стамбена насеља Колумбус Хоумс у Њуарку (Columbus Homes, Newark), сенлуиски Пруит-Ајго и њујоршки Барук (Baruch) – као посебно опасна за станаре, принуђене да релативну безбедност околних јавних улица суседства замене *потпуном неизвесношћу унутрашњих приступних стаза*, и да тек скрећући за многе ћошкове – *евентуално угледају улазе у своје зграде*.

Истражујући бројчани однос *изложености станра криминалу*, зависно од положаја улаза у њихове зграде у односу на оближње јавне улице, узимајући у обзир прегледност прилаза, Њуман је сва анализирана њујоршка насеља поделио у три врсте, почевши од насеља са зградама а) *улаза окренутих ка улици, удаљених до петнаест метара*, преко б) – подврсте а) – с *додатном повољношћу добре прегледности предворја*, закључно са в) *насељима са мање од тридесет процената улаза у зграде окренутих ка улици, удаљених до петнаест метара од ње*. „Најнижа криминалне стопе забележене су у другој категорији (омогућеног најбољег надзора). Највеће стопе [...] су у трећој категорији, где већина зграда има *лошу могућност надзора*. [...] Стамбено насеље зграда окренутих према улици и близу ње, са предворјима видљивим за пролазнике, у *знатно је мањој опасности* [...] од криминала у поређењу са оним код којих ови чиниоци нису у узајамном дејству. [...] Коначан показатељ везе између [степенa] видљивости и криминала откривен је при испитивању пљачки у лифтовима [...]. Годишња стопа на хиљаду становника код лифтова процењених да нису видљиви изван главног улаза, била је шездесет пет процената већа него за лифтове који су видљиви [...].⁸⁹⁸

Посебни, додатно отежавајући безбедносни моменти за станаре настају одређењем за концепт *стамбеног супер-блока*, који прилагођавањем за конкретне локације бивају и *некритички умножаван* за примене у што већим размерама, у државно финансираном решавању стамбених питања средње и лошије

⁸⁹⁶ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 80–81. [курзив, А. М.]

⁸⁹⁷ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 81–81. [курзив, А. М.]

⁸⁹⁸ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 83–86. [курзив, А. М.]

стојећих грађана. Њуман, у том смислу – посебно издваја *слабу* или *потпуно онемогућену читљивост* насеља као целине, уведена модернизмом наметнутим, *погрешно схваћеним начелима делотворног урбанизма, удруженим с масовном продукцијом*. Јер, „*проблем оријентације у великим насељима многоспратница могуће – резултат је једноличног начина њиховог пројектовања исто колико и унутарњег лавиринтског размештаја*. Све зграде пројектоване су и постављене слично [...], тешко је разазнати било какве разлике. Такође, нема *упоредних, или обичајних* видова/путева напредовања [“*no orderly, or ritualized, means of progression*”] од улице до дома. Насеље изгледа истоветно из свих углова – *све стране зграда опонашају исти облик* [“*all facets of buildings echo the same form*”]. Ништа што станари чине својим становима или прозорима – *не може да измени изглед њихових зграда [...]* и пружи им *идентитет* и *особеност*.⁸⁹⁹

Последице *архитектонске једноликости* супер-блоковских стамбених насеља, у споју с *обавезом премошћавања њихове лавиринтске употребне и безбедносне непогодности* и опште незграпности – *онемогућавају* и природну оријентацију станара и посетилаца на дневном нивоу, док комуналним и интервентним службама – полицији, хитној помоћи, противпожарној и осталим – знатно отежавају рад, смањујући им ефикасност. Станари су пак принуђени да локације својих зграда у насељу објашњавају „повратком на *примитивне* изразе – ‘*доле низ пут*’, ‘*с друге стране насеља*’. Употреба назива градских улица или адреса као начина лоцирања зграда *супер-блока* – углавном је *немогућа*.⁹⁰⁰ Према Њумановим истраживањима – дво и троспратне зграде отвореног галеријског система и степеништа, једнострано низаних станова око отворених дворишта у Њу Орлеансу, показале су се као *знатно безбедније* од свих осталих нововремених стамбених концептуалних типологија, уз „*потпуно елиминацију свих пљачки у јавним просторима насеља, и искорењивање већине пљачки станова*.⁹⁰¹ Дакле, примеренијим обраћањем пажње, бољом разрадом *нижих размера* пројеката и *не-шаблонским приступом* – могуће је и постизање повољнијих безбедносних прилика у масовним насељима вишеспратница. Метод је једноставан, своди се на *рашчлањивање архитектуре-урбанизма стамбених насеља, увођењем пот-подела* што *стварају мање, препознатљиве* и разумљиве потцелине, чиме *побољшавају* аспекте визуелног надзора. „Истовремено, те пот-поделе служе да обезбеде *идентитет* и *територијалну одређеност* – доприносећи *усредсређивању, укључивању* и *посвећености* чину надзора. У појединим стамбеним срединама [...] [оствареног оптималног надзора] – укупни учинак био је [и] *учвршћивање колективног идентитета* и *одговорности* [...].⁹⁰²

Неспорно, велика је моћ архитектуре, од настанка – прецизне статусне одреднице *положаја* и *прилика* како друштва, тако и појединца – да тим својим прерогативом утиче на спектре човеку *најбитнијих* слојева

⁸⁹⁹ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 100. [курзив, А. М.]

⁹⁰⁰ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 100. [курзив, А. М.]

⁹⁰¹ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 100. [курзив, А. М.]

⁹⁰² O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 100. [курзив, А. М.]

личности што се пресудно дотичу његове укупне слике света и живота – почевши од идентитета, преко осећаја безбедности, све до свим тим двојачко условљене – веће или мање изложености станара дела града и/или стамбеног насеља – криминалу. Упечатљиви а непријемчиви призори одређених видова стамбених зграда, како у јавности, и/или на сам први поглед неупућеног посматрача, преносе се готово аутоматски – на њихове станаре. Стога посебно „увођење велике групације нових зграда карактеристичне висине и појавности/текстуре у постојеће урбано ткиво – издваја те зграде [излажући их] посебној пажњи. Ако је та карактеристична слика такође негативна, [цело] стамбено насеље биће жигосано (“stigmatized”), а становници – кажњени–каштиговани и малтретирани (“castigated and victimized”). [...] [Упадљив низ неповољних разлика] стамбених комплекса [...], њихова идосинкратска слика јавно–потпомогнутог становања, у споју са другим пројектантским одликама и социјалним обележјима становника – чини такво становање посебно рањивом метом криминалног деловања.“⁹⁰³

Основне визуелне разлике високих спратности за средњу и имућнију класу – јасне су, почевши од издвојеног малог броја таквих објеката – не преко три, према Њуману – све до завршне материјализације посебном опеком, каменом, стаклом и бољим материјалима примењеним у унутрашњим јавним просторима. „Заузврат, многа јавна колективна насеља пројектована су [...] са од десет до тридесет кула, и услед таквих размера насеља постају визуелно преовлађујући делови урбаног ткива. [...] Ходници и предворја једноликих распореда и материјала често су више резултат естетског идеала уједначености (“an aesthetic ideal of uniformity”) него ли опредељење за смањење трошкова. Једнообразност и [наводна] трајност представљају покушај постизања максимума чистоће/уредности, реда и одржавања насеља у целини.“⁹⁰⁴ Дакле, све добре пројектантске намере, потом и залагања извођача – потице неумитна чињеница истоветности типских улаза и етажа, умножена бројем изграђених објеката. Изостављање мрежа унутрашњих улица, уобичајено за таква насеља, уз преостатке само ободних за моторни саобраћај – доприноси додатној изолацији становника, чинећи их још више – беспомоћним, препуштеним самим себи, сред ничије земље ‘права јачег’, у криминалу погодујућим недогледима понављања. Насупрот томе, сасвим уобичајн „распоред улица, непрекидног протока возила и пешака заиста пружа основ сигурности свакој стамбеној јединици“⁹⁰⁵, остајући међутим – тек далека привилегија традиционално конципираних градских улица и четврти.

Закључци истраживања одбрањивих простора Оскара Њумана

Изворно подробно анализиране и документоване, Њуманове препоруке установљене истраживањима могућности и видова спречавања злочина посредством архитектонског пројектовања, изнете су сажето за

⁹⁰³ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 102. [курзив, А. М.]

⁹⁰⁴ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 103–108. [курзив, А. М.]

⁹⁰⁵ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 103. [курзив, А. М.]

потребе предметног рада. Сви битни аспекти потврђују да *архитектура колективних стамбених насеља* – иако није ни самосталан ни искључив узрочник поремећаја друштвене сфере, тиме – ни криминала као најочитијег показатеља неуспеха заједнице, ипак у великој мери може да одигра улогу – саучесника у злочину. Посебно имајући у виду да „већина злочина јесу злочини могућности (“crimes of opportunity”) пре него – предумишљаја. Будући да је значајан проценат кривичних дела у стамбеним насељима процењен као злочин могућности – смањење тих могућности, може, стога да доведе до смањења криминала.”⁹⁰⁶

Ипак, сразмерно једноставним начином – тактички безбедносно боље осмишљеним пројектовањем – сарадњом архитеката, урбаниста и планера, и то – почевши од кључног, *концептуалног плана* – изграђена средина може да *обесхрабри* и у *знатно отежа* криминалане покушаје, те тиме и да обезбеди критично време неопходно за помоћ потенцијалним жртвама. Колико год мала, таква шанса не би смела да буде одбачена. Напротив, мора бити озбиљно узета у обзир, полазећи од начина на који се промишља архитектура уопште. Стамбених насеља – поготову.

Почетно наслеђен, и укупним истраживањем потврђен – закључни Њуманов став јесте да *деловање архитектуре изграђене средине* припада „више сфери ‘утицаја’ него ли контроле. [...] [Јер, иако] може да створи *потку/окружење* погодно за остварење *потенцијала* узајамног интереса [...] [архитектура] *не управља нити може да наведе* људе ка таквим осећањима, већ *омугађава* да њихова узајамно добитна становишта – избију на површину.”⁹⁰⁷ Дакако – ни то *омогућавање* – није *аутоматизам архитектуре* по себи, већ, како смо и приказали – *резултанта тактички веома промишљеног пројектантског деловања*. Ипак, и само тих *назнака бољитка ради*, Њуманове препоруке – *требало би уважити*. Стога су, у даљем току предметног рада – и увршћене међу битне критеријуме вредновања постигнућа стамбених насеља.

2.3.3. Проблематике устројства стамбеног окружја –

– систематизоване у просторним анализама др Станка Гаковића

Издвајајући и тематски проблематизујући *мотиве* и *начине груписања стамбених јединица* у више организационе нивое, на релацијама – од објекта до стамбеног насеља, професор, архитект др Станко Гаковић, и као пројектант припадник Београдске школе⁹⁰⁸ архитектуре – на основу организационих и техничко–технолошких чинилаца – поставља *склопове непосредно физички повезаних јединица* као *живу истраживачку тему* рада. Проучавање *новуочених категорија односа склопова и целина*, те *склопова* и *непосредног окружења*, на примерима и мање познатих (традиционалних), али и амблематичних, у

⁹⁰⁶ О. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 205. [курзив, А. М.]

⁹⁰⁷ О. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 207. [курзив, А. М.]

⁹⁰⁸ Владимир Лојаница, *Архитектонска организације простора – Становање* (Универзитет у Београду: Архитектонски факултет, 2019), „13. Документи о Београдској школи становања“, 332.

литератури свеprisутних, новије изграђених стамбених насеља/објеката широм света – систематизовано је кроз четири опредељујућа аспекта. Посматрано из равни стамбених јединица, то су њихова међусобна а) физичка удаљеност, б) делатна усмереност, в) просторна укључености и г) територијална припадност. Просторно устројство стамбених средина анализирано је кроз испитивање и одређивање целина и делова, као премиса откривања услова њиховог повезивања у целине вишег реда, ради „формулисања принципа за програмска начела просторне структуре бољег стамбеног окружја.“⁹⁰⁹

Методолошки дакле, Гаковићева разматрања стања стамбених склопова нису ограничена искључиво на савремену станоградњу. Ипак, упоредо са мотивима бољитка стамбеног окружења (независно од периода настанка) назначене су и бројне – осавремењеној изградњи својствене утицајне зоне изглобења. Издвајамо као корен свих даљих проблема стамбене новоградње – „[т]енденције ка функционализацији и објективизацији архитектуре [које] имају најдраматичније последице у архитектури [колективног] становања. Теорија струке постаје алат искључиво технолошког карактера. Уместо средства [-] технологија постепено постаје циљ професионалног деловања.“⁹¹⁰ Приметимо да заправо – није на делу постепеност, већ значајан ниво модерничке задатости тог, са становишта значајног пројектованја, и теоријског и практичног – смислено неодрживог антагонизма поставке технологије, уместо средства – уздигнуте до циља по себи. Видлер такође, у својој подели, условно другу – модерничку типологију означава као дијалектику средстава и циљева – спрегнутих критеријума економије што архитектуру сматрају простим доменом технике. Његову оцену потврђују како Ле Корбизјеови пројекти/реализације, тако и његови списи. Подестимо, Ле Корбизје идеале уобличавања модерног осећања правда „безобзирном тенденцијом, тиранском потребом (« une tendance impitoyable, un besoin tyranique ») [...] [уз визију –] Биће то страст века.“⁹¹¹ Технологија је тиме – укупношћу потпуног поклапања Ле Корбизјеовог дела и писано–(пара)теоријског исказа – постављена као сврха по себи. Искључиво стога, престроги и погубно мањкаво диктиран оквири, својеврсне стигме нове 'типологије префабриката' установљене 'марсејском Јединицом становања' – могле су бити постављене на пиједестал обрасца архитектонске теорије и праксе – 'гаранта савремености' станоградње, упркос њихове, стручно и утемељено образлагане – свеколике штетности. Приматом технологије 'произведена' и врлином заоденута, сама могућност наопаког пројектног метода испољена је почевши од основне наменске, функционално–употребне неодрживости (дечја соба дубине осам метара и ширине метар осамдесет сантиметара), преко свих других нивоа, све до безбедносних, и, услед повратне спреге једнако битних – ликовних и амбијентално–идентитетских аспеката. Неизбежно

⁹⁰⁹ С. Гаковић, *Четири стања склопа у структури стамбене средине* (1991), *op. cit.*, 3. [курзив, А. М.]

⁹¹⁰ С. Гаковић (1991), *op. cit.*, 7–8. [курзив, А. М.]

⁹¹¹ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 97. [курзив, А. М.]

– Ле Корбизјеовим сврставањем 'идеала' модернизма у домен *безобзирних тенденција* и *тиранских потреба*, доведених заједно до нивоа *страсти века* – добијена је *унапред* и *битка против разума*.

Заступајући пак разумско становиште, Гаковић упућује на то да мада делује да би појаве „*несклада између појмовне структуре стамбеног окружја и његове физичке манифестације и интерпретације*“⁹¹², могле бити искључиво и/или претежно теоријске природе, оне су заправо најнепосреднији одраз саме *сржи проблема* масовних стамбених насеља, и то, допунимо – почевши од организационо–функционалних преко појавно–обликовних, све до идентитетских. Наиме, „[и]згледа да је између просторног нивоа стамбене јединице и стамбеног објекта, који у савременој пракси садржи десетине и стотине јединица, *испуштен један или више међунивоа*. *Постојање тих међунивоа, и проучавање са одређивањем њихове хијерархије у оквиру стамбеног окружја – намеће се као потреба*.“⁹¹³ Стамбене јединице, и као делове различитих врста склопова објеката, одликује најмање тројака условљеност. *Усмерне су употребно на полујавне заједничке приступне спратне просторе, затим физички, у односу на суседне јединице (у хоризонталном и вертикалном смислу) деле заједничке додирне површине* – зидове и међуспратне конструкције, инсталационе цеви и канале, и напослетку – *оријентисане су ка заједничком спољњем простору, мање или више дефинисаном околним објектима или пак њиховим потпуним одсуством*.

Физичка удаљеност

Према критеријуму *физичке удаљености*, физички блиски станови могу, али и не морају обавезно припадати *истој просторној целини* – истом *архитектонском склопу*. Стамбене јединице могу имати заједнички зид/зидове, а да, услед приступа становима из различитих улаза у зграду и/или степенишних вертикала буду *делови засебних склопова*, као што, могу бити у међусобном додиру по вертикали, делити исту таваницу, међутим – остати *без праве могућности повезивања*⁹¹⁴. Битан услов распознавања, издвајања и деловања неког *стамбеног склопа* као *целине*, поред физичке блискости станова, јесу и чиниоци *делатне усмерености, делатног тежишта*, као и *гравитационе зоне тежишта* – одређеног заједничког простора или потеза који стамбеним јединицама омогућава да буду оријентисане и према неком тежишту *изван посматраног склопа*. Насупрот томе, „*кохерентност* стамбене целине *опада* у случају *неусаглашености физичке удаљености* стамбених јединица и *просторно–делатне организације њихових склопова*.“⁹¹⁵

⁹¹² С. Гаковић (1991), *ibid.*, 11.

⁹¹³ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 12. [курзив, А. М.]

⁹¹⁴ „[...] [на пример] Марсејски блок Ле Корбизјеа, где склоп станова не обезбеђује интегрисаност две јединице, у случају њиховог физичког контакта по вертикали.“ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 17.

⁹¹⁵ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 19. [курзив, А. М.]

Делатна усмереност

Одређење *делатне усмерености* упућује најпре на *заједничке приступне партије* – пешачке стазе, улазе у објекте, ходнике, степеништа, подесте, лифтовске приступе и слично, као и на низ *различитих садржаја изван* објекта од којих њихови станари зависе – од *свакодневних потреба* до најразноврснијих, *атипичних спектра интересовања*. Архитект Станко Гаковић истиче истраживање стамбеног насеља Вестгејт (Westgate West)⁹¹⁶ спроведено на МИТ-у (Massachusetts Institute of Technology) 1950. године⁹¹⁷, када је први пут уочен и издвојен појам *функционалне удаљености* – као сасвим *засебан/независан* од *физичке удаљености*. Посматране у односу на стамбену јединицу, такозване *спољне, уједно и заједничке делатности* различитих станара одвијају се у зонама/на местима *погодним и/или опремљеним* за одговарајуће активности – у „*делатним тачкама* ка којима гравитира одређен број станова [...] [и које] директно условљавају [...] функционисање. На тај начин диференцира се посебна *делатна структура* – кроз *груписање станова* у односу на њихово *делатно гравитирање* одређеним местима или *делатним тежиштима*.”⁹¹⁸ Утицај *делатних тачака*, и као показатеља споја заједничких активности и просторних намена, уједно и потенцијалних *делатних тежишта* – очитује се у могућности одређивања устројства склопа путем образовања, а самим тим и – *разликовања целина и потцелина*. Наиме, сама природа „[д]елатне усмерености стамбених јединица битно утиче на *структуру окружја*, јер има значајну улогу у одређивању *целина и потцелина* у оквиру склопа.”⁹¹⁹

Правилно конципирано и пројектовано, потом и доследно изграђено стамбено окружење, посредством *делатних тачака* – преклапа и обједињује разнородне ритмове *животно неопходних активности* станара и друге, знатно *сложенијих сфера* њихових друштвених и психолошких потреба. Важност улоге *делатних тачака* очитује се „у друштвеном смислу кроз [стварање повољних услова] социјализације, а у психолошком пре свега кроз – *могућност идентификације и оријентације*. У том случају *делатне тачке* превазилазе своју елементарну функционалну намену и постају *одреднице структуре окружја*, или – *њена тежишта*.”⁹²⁰ Саобразно карактеру и условљености коришћења, *делатна тежишта* – *интегративни елементи целина* – имају распон од *безусловних до условних*; у првом случају то су *једине могуће везе* стана и спољашњости (приступни ходници, степеништа, лифтови улази у зграде), а у другом – постоје *могућности избора*. Такође „битан елемент структуре јесу *везе између делатних тежишта*. Саобраћајни и циркулациони токови омогућавају [...] повезивање појединих тежишта [...] – повезивање *јединица у склопове*, у организационом

⁹¹⁶ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 22.

⁹¹⁷ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 17; 22.

⁹¹⁸ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 22. [курзив, А. М.]

⁹¹⁹ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 34. [курзив, А. М.]

⁹²⁰ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 22. [курзив, А. М.]

смислу.⁹²¹ *Делатне тачке* и њихова међусобна повезаност – делатним линијама, показатељ су битних просторних функција и важних делатности становника, те су махом и *делатна тежишта*. Дакле, логични и неопходни *интегративни чиниоци* просторних целина јесу – различити, просторним видовима омогућени токови физичког кретања станара, корисника, посетилаца, тако да се „начин физичког комуницирања практично може идентификовати са начином просторно-делатне организације [...] [с тим да] *просто окупљање* [стамбених] јединица око циркулационог тока – остаје само *потенцијални чинилац* формирања неке целине.“⁹²²

Примењено схематско решење приступа стамбеним јединицама условљава *основну функционалну поделу* одређеног стамбеног система на *хоризонтални* или *вертикални склоп*, са бројним могућим међукомбинацијама и подваријантама. Линеарно распоређени станови, груписани око заједничке приступне хоризонталне корисничке површине – ходника, коридора или галерије – чине *хоризонталан склоп* „техничко-технолошки [...] одређен истим носећим системом, омотачем и процесом градње [...] [који може да буде] део већег, вертикалног склопа.“⁹²³ Сажетији вид хоризонталног склопа је *спратни степенишни подест*, величином прилагођен мањем или већем број станова. Пораст броја стамбених јединица упућује на „*циркулациону површину* претежно *центричног карактера* [...] [те и] основу простора са централитетом.“⁹²⁴ Независно од подврсте у склопу целина/потцелина вишег реда, и околног постојања/изостанка делатних тежишта – *циркулациона површина* основни је *чинилац повезивања-интеграције* у домену делатног, чиме уједно, повратно и *издваја* из целине објекта – *подсклоп који одређује*. Аналогно хоризонталном склопу, станови повезани/упућени пре свега на заједнички *вертикални циркулациони и инсталациони блок* чине *вертиклани склоп*, донекле *упоредив* са кућом и/или једноставнијом стамбеном зградом као завршним грађевинским целинама, или пак – сегментом неког већег склопа, ламелом стамбеног блока. Хоризонтални склопови могу бити у саставу вертикалног као целине вишег реда (Марсејски блок), као што нивови вертикалних склопова могу чинити хоризонтални склоп – сложеније устројство/склоп вишег реда.

Разматрајући односе приватних и јавних простора изграђених структура, Станко Гаковић упућује и на закључне препоруке архитекта Оскара Њумана (1935–2004) из његовог истраживања *одбрањивих простора* (*Defensible Space*⁹²⁵ (1972)) – како смо раније приказали у раду – о тактикама и начинима правовремено осмишљеног пројектовања предупређења/превенције криминала. Примера ради *постојање наизменичних приступа* вертикалном склопу – *умањују степен сигурности* станара у односу на објекте са само једним

⁹²¹ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 23. [курзив, А. М.]

⁹²² С. Гаковић (1991), *ibid.*, 25–26. [курзив, А. М.]

⁹²³ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 26.

⁹²⁴ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 26–27.

⁹²⁵ Oscar Newman, *Defensible space – Crime Prevention Through Urban Design* (New York: Macmillan Publishing Co., Inc., [1972/1976 [Sec. Print]])

прилазом. Тако „[a]лтернативне циркулационе везе [неког од] простора склопа с просторима вишег реда, уз умањену могућност контроле сигурно доприносе и стварању 'транзитног [/пролазног] карактера' простора склопа [...] [нпр.] галерије. Тиме се сигурно умањује степен прихватљивости таквог простора као места или делатног тежишта [...] [и] стварања стамбене целине.“⁹²⁶ Неспорно – пораст броја станова око заједничке површине кретања и непосредног приступа њиховим улазним вратима, доводи до погоршања услова приватности, наредо с чим опада интегритетни карактер таквих делатних линија/циркулационих површи. Стога „треба тежити што мањем броју станова на једној циркулационој линији и што учесталијем појављивању облика [-] 'крајњи стан'.“⁹²⁷ Изнета запажања Станка Гаковића испостављају се тиме као јасна, утемељена критика како модерничких ремоделованих галеријских система, тако и свих других облика наглашених хоризонталних циркулационих потеза – самосталних или у саставу спратова вертикалних склопова. Пројектантски закључак, пресудан за успешност архитектонско-урбанистичког подухвата јесте да „добро постављени и уравнотежени јавни и приватни простори – сигурно могу допринети бољем функционисању заједничких делатних садржаја, у склопу целокупне структуре стамбеног окружја.“⁹²⁸

Просторна укљученост

Кључни – тежишни простори стамбених целина, и организационог и мотивационог плана – повратно условљавају и пресудно одређују целокупност стамбене реализације. Приметимо како посматран у паритету укљученост/искљученост – однос самих стамбених јединица према тим живим просторима, тежи да се креће у границама од условно најпожељније – потпуне укључености до условно најнепожељније – потпуне искључености, уз све нијансе прелазних нивоа. Став је Станка Гаковића да „[n]просторна укљученост стамбених јединица подразумева њихову оријентисаност ка заједничком архитектонском простору. Наглашено је архитектонском, да би се истакао значај чињенице да простор као тежиште [...] целине стамбеног окружја мора да буде јасно одређен. Склопови станова и други архитектонски објекти могу својом диспозицијом или својом унутрашњом грађом да дефинишу одређени просторни оквир, или да то не чине. Уколико је тај простор одређен, и уколико су јединице оријентисане на њега [- искључиво] тада постоје услови да он постане катализатор и тежиште [...] [посматране] целине, у сложеној структури стамбеног окружја.“⁹²⁹ Насупрот томе, пројектантски недефинисани, непотпуно и недовољно одређени простори не пружају препознатљив оквир – те ни неамју употпуњујућа, интегративна својства, услед изостанка снаге просторног тежишта, предуслова окупљања стамбених јединица. Посматрано са аспекта станова – „непостојање одређеног архитектонског простора изван њих [...] укида могућност стварања просторног

⁹²⁶ С. Гаковић (1991), *op. cit.*, 29. [курзив, А. М.]

⁹²⁷ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 29. [курзив, А. М.]

⁹²⁸ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 35. [курзив, А. М.]

⁹²⁹ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 37–38. [курзив, А. М.]

упоришта у односу на ширу градску структуру.⁹³⁰ Таква стамбена окружја, упитна су крајње у погледу хуманости, те и њихове прихватљивости и препоручљивости, будући – резултанте другачијих мотива, врста и нивоа условљености, изван одређења/категорије просторне укључености. Атрибут одређености заједничког простора битан је стога суштински. Уједно, он је и могућ – претпостављен, одређујућ „катализатор друштвених интеракција и интеграција у одређеној мери и уз одговарајуће услове [...] што доприноси учвршћивању облика просторног тежишта стамбене целине.“⁹³¹

Донекле упоредне категорије – делатне усмерености и просторне укључености – тек под изузетним, теоретским претпоставкама могу да делују као подударне, никад то заиста не постајући, стога што „[п]росторна укљученост стамбених јединица – као критеријум одређености структуре стамбеног окружја – поседује особину нехијерархичности“⁹³², јер се у доминантан (спољни) простор по правилу, непосредно укључују како сами станови, тако и њихови подсклопови, склопови и коначно – потпуне целине. Напротив, суштинска одлика делатне усмерености, кроз структурирање од потцелина ка целинама вишег реда, јесте – хијерархичност. Међутим, код вертикалних склопова, са порастом капацитета и димензија долази до таквог усложњавања параметра просторне укључености, да је потребно посматрати га кроз укљученост како различитих делова подсклопова, тако и њима припадајућих стамбених јединица, што нас наводи на својеврсну појаву – мета-хијерархичности.

Специфичност теме просторне укључености стамбене структуре у домен улице огледа се у томе што поред свог конкретног, непосредног волумена – архитектура може да омогући и оријентацију, тиме и сагледавање ширих градских простора, кроз уочавање одређених реперних мотива. Сутеришући такве потенцијалне квалитете као „програмско начело за бољу стамбену средину“⁹³³ архитект Станко Гаковић напушта уобичајене оквире модернизма, приближавајући се типоморфолошким гледиштима. Такође, насупрот модернистичком начелу просторних дисконтинуитета, доминантних у области станоградње, Гаковић консеквентно заступа важност континуитета градских простора. „Посебан значај просторне укључености стамбених јединица, као критеријума, је у томе што разјашњава заступљеност континуитета градског простора до најнижих нивоа структуре окружја. Основна оријентација, толико значајна за добро окружење, остварује се у првом реду – правилном укљученошћу [самих] јединица.“⁹³⁴

Архитектонске просторе сагледаване у функцији структуре стамбеног окружја, Гаковић настоји начелно да разврста према облику – ради даљег проучавања њихових одлика, што као поступак донекле одражава и

⁹³⁰ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 38. [курзив, А. М.]

⁹³¹ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 38. [курзив, А. М.]

⁹³² С. Гаковић (1991), *ibid.*, 39. [курзив, А. М.]

⁹³³ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 39. [курзив, А. М.]

⁹³⁴ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 46. [курзив, А. М.]

гlediшта формалистичких школа архитектуре. Међутим, заузврат – јасно изнет реверзибилитет тог односа – „условљеност одређених облика специфичним одликама које неки простори поседују или треба да поседују“⁹³⁵, повратак је сфери начелно саливановских ставова „облик увек прати функцију (*“form ever follows function”*)“⁹³⁶, дакле – модернистичких. Даљим током разматрања приказани су подробније простори са *централитетом* и они са *линеаритетом*. Просторе са *централитетом*, поред концентрисања делатних тачака одликује и изванредан вид *статичности* условљен *величином* и *обликом* матичног архитектонског склопа, којим се заправо централитет пројављује/открива. Будући архитектонски изразите целине – јасно одређеног оквира и територијалне границе, такви простори потенцијална су „просторна тежишта целокупне структуре окружја [...] несумњиво [...] – архитектонски дефинисане просторне целине са атрибутима места [...] [чине] су у складу и са делатном структуром окружја и у сагласју са њеним делатним тежиштима.“⁹³⁷ Гравитациона подручја простора са *централитетом* условљена су како делатним садржајима тако и примарним својствима *тежишног архитектонског простора*, и самог дела извесне у мањој или већој мери одређене – *шире просторне структуре*. Илуструјући мрежу простора са централитетом приказом типичне оријенталне организационе просторне матрице, Гаковић закључује да „тражење аналогije [између] традиционалних, ниских, густо изграђених стамбених структура и оних планираних, вишеспратних – није случајно [...] – у оба облика појављују се *стамбене јединице* у непосредном физичком контакту, па се може претпоставити и присуство сличних потреба у погледу својстава просторне структуре. Уз уважавање свих културно-климатских особености и посебних одлика вишеспратних структура.“⁹³⁸

Основно својство *линеарних/простора са линеаритетом* јесте *наглашена динамичност*, што се испољава како на *функционалном* тако и на *физичком* плану. Условно узевши – *функционална динамичност* остварује се *усмеравањем кретања*, кроз пружање оквира и подршке циркулационим и саобраћајним токовима који преко *делатних тачака* дуж главног саобраћајног потеза – повезују *делатна тежишта* стамбеног окружја. Други вид динамичности *простора са линеаритетом* изражен је у њиховој *тенденцији раста*, под условом да се не завршавају одређеним *циљним просторима*. Такође, *циљни простори са централитетом*, уколико се налазе уз неки изразит, доминантан саобраћајни потез – погодни су да се развију у *тежишта*, и/или *места* дуж посматраног правца. Тада, мада су сами „*концентрације делатних тачака* од саобраћајног и/или неког другог значаја [...] [ипак остају] у *подређеној* улози у односу на [*примарни*] простор са *линеаритетом* [...], доминантан као носилац или оквир важног саобраћајног правца. [...] [То] је карактеристика великих и

⁹³⁵ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 42. [курзив, А. М.]

⁹³⁶ Претходно приказано у предметном раду. За више видети одељак „13.2. Интегрално пројектантско промишљање архитектуре, и концепта типа и типологија Рафаела Монеа“.

⁹³⁷ С. Гаковић (1991), *op cit.*, 43. [курзив, А. М.]

⁹³⁸ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 44. [курзив, А. М.]

развојних склопова, који се према свом обиму и својствима – изједначавају са деловима града.⁹³⁹ Уколико су део сложенијих целина, *линеарни простори* подразумевају – *организациону хијерархију* условљену како динамиком саобраћаја тако и улогом саобраћајних праваца у структури и слици виших просторних нивоа, имајући у виду чињеницу да је „*однос интензитета саобраћаја улице и њеног значаја као просторног тежишта* стамбеног окружја – у *обрнутој пропорцији* [...]“.⁹⁴⁰

Територијална припадност

Усвајајући претпоставку појма *места* као *нужно* и *територије*, а *уједно* и *места* у значењу *јединица* *укупне просторне стурктуре* – *територију* као такву Гаковић сматра *подлогом* одређивања *целина* стамбених окружја и *разграничења/дефинисања целина* нижег реда – образованих склоповима станова. Повратно – „*територијална припадност* стамбених *јединица* [...] *једна* [је] од манифестација *укупне* структуре стамбеног окружја.“⁹⁴¹ Истовремено пак – комплексан појам *територијалности*, са *становишта* сваког појединог човека подразумева *аспекте* и *нивоје личних простора*, који су у домену – *покретљивог*, будући да су саставни део *људског бивства* и *перцепције*. Гаковић, у том смислу, наводи четири основне групе *удаљености*⁹⁴² антрополога Едварда Хола (Edward Twitchell Hall, 1914–2009)⁹⁴³, почевши од а) *непосредне близине* (15–45 цм), затим б) *зоне личног* – од нормалне говорне размене (45–75 цм) до изласка из уобичајене могућности физичког контакта (75–120 цм), преко в) *зоне друштвене удаљености* (од ближе фазе, 120–210 цм – до горње границе те зоне 210–360 цм), закључно са г) *сфером јавне удаљености* – од почетне (360–750 цм) до тек формално одрживе комуникације, са удаљеностима преко седам и по метара. *Двојност* испољавања појма *територијалног* – у сфери сваке човекове активности, тиме нарочито у домену становања – има даље импликације у томе што анализа *територијалног устројства* неке стамбене средине представља *испитивање односа* њених *приватних* и *јавних простора*. Приметимо стога да *различити нивои/размере* – од *крупне* *размере* (1 : 50) и условно, примера ради *антреа* као *јавног простора унутар стана*, чине да већ у наредној, нешто мањој *размери* (1 : 100) погоднијој за сагледавање *спратног под-склопа* стамбених *јединица* – тај исти простор, логично – постаје *домен приватног*. Услед *сталних преклапања* *домена објективно* – *физички-територијалног*, и *корисничког* – *индивидуално-територијалног*, најчешћи су случајеви *непостојећих чврстих граница* између *јавних* и *приватних простора*. Односно – најпожељније би у архитектури стамбене средине било да „*уместо наглашеног поларитета приватно/јавно* [...] [постоји]

⁹³⁹ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 45. [курзив, А. М.]

⁹⁴⁰ „[Урбанист] Еплјард (Donald Appleyard, 1928–1982) истраживао је квалитете улица као тежишних простора суседстава. Испитивао је средства за умањивање утицаја транзитног саобраћаја, који евидентно нарушава употребљивост ових простора за становање у ширем смислу, односно као део просторне структуре стамбеног окружја.“ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 45. [курзив, А. М.]

⁹⁴¹ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 54. [курзив, А. М.]

⁹⁴² С. Гаковић (1991), *ibid.*, 48–49; 85 [фуснота 6. 2.].

⁹⁴³ Edward T. Hall, *The Hidden Dimension* (New York: Anchor Books, [1966/] 1969).

градација – приватно, полу-приватно, полу-јавно, јавно, уз могућност даљих интерполација[...]“⁹⁴⁴ – што је, како смо се досадашњим током предметног истраживања уверили – будући тек *изнимна и спорадична појава* масовних модернистичких насеља, уједно и њихова највећа концептуална мана. Док начелно, домену *јавног* у устројству стамбене средине – одговарају *отворенији простори*, домен *приватног*, напротив – *тежи затворенијим просторима*. Заједнички именитељ свих конкретних примера које Станко Гаковић разматра, упућује на важност *поступног, степенованог преласка* између *граничних домена – сфера приватног и јавног*, с тим да су *промене организационо-обликовног третмана* простора као неопходне *подршке* и *оквира поступности* – *кључне* за добро осмишљене склопове, целине, и укупно устројство стамбене средине. Односно – „складнија просторна структура стамбеног окружја остварује се у случају *територијалне раширањености* великих стамбених агломерација. [...] *Диференциране целине приватног* у односу на *јавно*, са могућим степеновањем прелазног, полуприватног-полујавног омогућавају *успешније схватање* сложене градске стамбене средине. Насупрот томе, *неодређености* [...] могу ослабити укупну структуру стамбеног окружја. Могу [чак] да доведу у питање њено постојање, које сигурно *не зависи само* од најелементарнијег *физичког постојања* неког склопа у простору.“⁹⁴⁵ Подсетимо – *диференциране – јасним разликама издвојене целине приватног* у односу на *јавно* – одлике су традиционалних урбанитета, насупрот *неодређеностима* – *модернизмом наметнутим* – *новим поретком унификације подвјања на домен изграђеног и неизграђеног*.

Упоредо са важношћу постизања *укупног склада*, дакле – *остварене равнотеже* домена *приватног* и *јавног* са претходно предложеним аналитичким аспектима – *физичке удаљености*, *делатне усмерености* и *просторне укључености* – Станко Гаковић истиче и потребу *усклађивања* свих наведених чинилаца са конкретном *културом поднебља*, за коју је пројект стамбене групације намењен и у којој је (или је планирано да тек буде) реализован. Принцип *правилног диференцирања* паритета *целина приватно/јавно* и свих прелазних међу-степенa, подразумева „постојање *јасних граница* између појединих домена, као и *разумљиве [архитектонско-урбанистичке]* облике и *средства* њихвог међусобног комуницирања, што их и чини *јединственим системом* [...] склопа, или неке целине.“⁹⁴⁶ Аспект *територијалне припадности* стамбених јединица – *незаобилазан* у концептуализацији – повратно је и *меродаван параметар вредновања постигнућа* домета конкретних стамбених склопова и њихових окружења. Територијални пак односи, у модернизму неретко – остају на нивоу тек делимичног разрешења, и то умногом „захваљујући спонтаном и несвесном ослањању на традиционалне принципе“⁹⁴⁷. Гаковић се, у том смислу осврће и на савремене домаће реализације и праксу уопште – критикујући посредно *радикалан заокрет* и *напуштање*

⁹⁴⁴ С. Гаковић (1991), *op cit.*, 50. [курзив, А. М.].

⁹⁴⁵ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 52–54. [курзив, А. М.].

⁹⁴⁶ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 54. [курзив, А. М.].

⁹⁴⁷ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 55. [курзив, А. М.].

раније достигнутих вредности градитељства. Наиме, упоредо „са престанком значаја традиционалних принципа у грађењу, напуштана су [...] [и] начела која одређују територијалну припадност стамбених јединица. Услови све сложенијег, оптерећенијег и гушће настањеног окружја захтевају надградњу у овој области – даље развијање и усавршавање принципа територијалне проблематике.“⁹⁴⁸

Тема *прегледности устројства* стамбене средине повезана је такође најуже са проблемом *оријентације*, и – пресудно значајна за њу. „*Окружје за становање мора да обезбеди јасну и лаку оријентацију* [...] [кроз] *прегледну структуру*.“⁹⁴⁹ Визирајући распон појма оријентације од „*субјективног реаговања на састав одређеног окружја* [...] [до] *испољавања његове структуре кроз схватање простора*“⁹⁵⁰, Станко Гаковић подвлачи да карактер и састав стамбеног окружја „*мора да буде у сагласју са потребама корисника* [...] пре свега у односу на *потребу за схватањем или – менталним структурирањем*.“⁹⁵¹ Делотворан начин да се то постигне јесте „*системом јасно диференцираних целина, уређених према хијерархијском реду* [...] [што подразумева] однос јединица које *разумљивим, логичним и употребљивим* начином граде склопове, од елементарних – до најсложенијих, тако да се формира окружје *суштинских квалитета јасног и добро организованог састава*.“⁹⁵² *Пожељно устројство стамбеног окружја* подразумева, дакле – јасно *распознатљиве, разумљиве и сагледљиве* целине и потцелине датих склопова, и то најбоље – *већ основним визуелним контактом*. Међутим, Гаковић наглашава да је „*тек анализом свих својстава* структуре [...] [могуће] *тачније утврдити њене стварне квалитете и дати [меродаван] суд о њеној вредности*.“⁹⁵³

Закључно о истраживањима устројства стамбеног окружја архитекта Станка Гаковића

Бројни изложени аспекти проблематике *устројства стамбене средине*, архитекта, др Станка Гаковића – педагога и пројектанта, припадника Београдске школе архитектуре – посебног су нагласка на битности *разрешења питања просторних односа домена функционално–наменски – приватног и јавног*. Током излагања приказа Гаковићеве студије – предочили смо *седам пројектантски утемељених тачака критике и одступања од постулата стриктног модернизма* – на шта ћемо се у одговарајућим моментима предментог рада правовремено и подсетити.

Делује да су ти моменти – одједи и систематизовани сублимати заједничких напора истакнутих аутора Београдске школе у минимизирању разорних ефеката модернизма у домену колективне станоградње. Послужиће стога у даљем току дисертације као корективни параметри провере самих *критеријума* избора нових стамбених урбанитета Београда последње трећине двадесетог века, ради што утемељенијег одабира

⁹⁴⁸ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 55. [курзив, А. М.].

⁹⁴⁹ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 64. [курзив, А. М.].

⁹⁵⁰ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 64. [курзив, А. М.].

⁹⁵¹ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 64. [курзив, А. М.].

⁹⁵² С. Гаковић (1991), *ibid.*, 64–65. [курзив, А. М.].

⁹⁵³ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 65. [курзив, А. М.].

управо оних остварења која су уједно – и *резултат* и *доносиоци нових концепата* у области *станоградње*, посматране у оптимално најширем значењу – *творачких капацитета* у структури градских ткива.

Гаковићеве истраживачке систематизације организационих и обликовних компоненти стамбених средина – допринеле су такође, да се у општијем виду могу боље сагледати, те и у другачијим примерима станоградње – открити и применити поједини специфични, битни делови истраживања Џејкобсове и Њумана. Уводећи неопходан ред у сâм аналитички приступ, Гаковићева опредељења и на најчешће занемариваном, терминолошком плану доносе појмовна расветљења – избором јасних израза примерених српском језику.

3. Ка употпуњујућој/интегративној архитектури

...како је изванредно ретко и тешко створити истовремено ДОБРУ АРХИТЕКТУРУ и ДОБАР УРБАНИЗАМ.⁹⁵⁴
Даглас Келбаух, (2006)

Претходним током рада, предочили смо типолошка и типо-морфолошка гледишта, ставове и приступе најутицајнијих ауторитета области, у погледу модернизмом иницираног осавременивања стамбене тематике. Њихове критике уперене су нарочито према *експерименталним, недовољно провераваним решењима* – у склопу *новог поретка унификације подвјања на хипер-поларизоване домене – изграђеног и неизграђеног*. Дакле – на *блоковску градњу у концепту отвореног плана – окторисану као неизоставно добитни модел хуманог колективног становања*. Изложили смо затим – радикално супротна гледишта, почевши од модернистичких покретачких мотива и теоријских полазишта, те кључних реализација стамбених објеката, све до сфере потоњих одјека и утицаја префабриковане колективне станоградње, недвосмислено испољене *фактичким репликама* најранијих – *мега-блоковских* примера модернизма, у типизованој новоградњи стамбених насеља Европе и Америке. Приказали смо такође и *критичке студије шире тематике града* схваћеног као *целовитог организма*, те стога и *укључене проблематике градског и приградског колективног становања*. Заједнички именитељи тих разматрања јесу – *конкретни предлози побољшања стамбене средине*, почевши од организационо-употребног спектра питања, преко побољшања услова безбедности станра и посетилаца, све до формално-обликовних и идентитетских аспеката.

Посебно три приказане студије – Џејн Џејкобс (1961), архитектата Оскара Њумана (1972) и професора др Станка Гаковића (1991) – *показале су се у складу с наслућеним истраживачким претпоставкама предметног рада*. Наиме, *делотворни одговори у области сложене проблематике становања, повратно и условљени савременом станоградњом – тешко да могу бити пронађени под кровом једног искључивог правца струковног размишљања/опредељења, једне архитектонско-урбанистичке пројектантске доктрине и/или једне методологије*. Била та опредељења номинално типолошка, типо-морфолошка, модернистичка или каква друга.

⁹⁵⁴ “[...] how remarkably rare and difficult it is to *simultaneously* produce good architecture and good urbanism.” Douglas Kelbaugh, “Urbanism and/or Architecture: Toward a Theory of Norm and Scale”, *Places*, 18(3), 2006, (42–48), *ibid.*, 42.

Имајући непрекидно у виду *ефекте масовне станоградње* развијених земаља Европе и САД – тек условно и релативно позитивне у склопу преовлађујућих негативних одлика, те као такве и најшире, Планетарно *рефлектоване* – како на стручну и продукциону, тако и на лаичку и културолошку укупност посматраног периода последње трећине двадесетог века – даљи ток истраживања усмерили смо ка анализи и приказу *специфичности прилика колективне, префабриковане стамбене изградње Београда*.

3.1. Општији контексти и оквири развоја колективне станоградње Београда

Оријентишући логично, наставак предметног истраживања у правцу откривања *круцијалне важности пројектантских полазишта и приступа тематици становања и проблемима станоградње* – предочићемо пре свега – шире друштвене околности, у означеном временском утицајном периоду – *заједничке за целокупну стамбену продукцију и прилике наших простора*, дајући истоветне предуслове како појединачним, најуспелијим остварењима пројеката стамбених насеља, тако и свим преосталим, бројем преовлађујућим.

Београд средине двадесетог века, главни град Републике Србије, уједно је и престоница ФНРЈ, затим СФРЈ (од 1963). Државу ФНРЈ/СФРЈ Владимир Кулић види као „*једну земљу са два писма, три језика, четири вероисповести, пет националности, шест конститутивних република и седам суседа*.”⁹⁵⁵ Правно-економски посматрано, послератни стриктни плански режим ФНРЈ „*забрањивао је приватно власништво и тржишне механизме*, оспоравајући улогу тржишних цена, понуде и потражње”⁹⁵⁶. Међутим, Југославија, 1952. године у извесној мери ублажава тврду комунистичку парадигму, стављајући ван снаге „*обавезне планске директиве и физичку алокацију ресурса [...], делимично успоставља слободно формирање цена [...], либерализује спољну трговину*”⁹⁵⁷. Другим таласом економских реформи (1965) – либерализација⁹⁵⁸ постаје главни развојни правац земље. Припреман да буде вишеструко репрезентативан модел, Београд 1960-их – одраз је и полигон покушаја стварања сопствене, југословенске верзије социјализма, у значењу неутралне а визирано лидерске, несврстане позиције између источног и западног блока, између комунизма и капитализма.

Међутим, реалност Београда, била је такође – двојако предзначена. Средином 1970-их, он се приближава граду од милион⁹⁵⁹ становника на ужем компактном градском подручју, уз механички

⁹⁵⁵ Vladimir Kulić, Maroje Mirduljaš & Wolfgang Thaler, *Modernism in-Between – the Mediator Architecture of Socialist Yugoslavia* (Berlin: jovis Verlag GmbH, 2012), 22. [italc, A.M.]

⁹⁵⁶ Иван Т. Беренд, *Економска историја Европе у XX веку* (Београд: Архипелаг, [2007/2009]), 155.

⁹⁵⁷ И. Т. Беренд, *Економска историја Европе у XX веку*, *ibid.*, 206.

⁹⁵⁸ „[Г]отово половина цена формирала се по законим слободног тржишта [...] реорганизован је банкарски систем [отварање комерцијалних банака... и уведено] независно предузетништво [-] централно планирање постаје излишно, а годишњи оперативни планови више нису прављени.“ И. Т. Беренд, *ibid.*, 206-207.

⁹⁵⁹ Ратко С. Вујновић, *Динамика изградње града – једна етапа у изградњи и реконструкцији Београда* (Београд: Часопис 'Изградња', Савез грађевинских инжењера и техничара Србије и Савез архитеката Србије, 1997), 12.

прилив од око двадесет хиљада становника годишње⁹⁶⁰. Тај период, упамћен и као *златна ера планирања Београда*, умрежен је у економску⁹⁶¹ чињеницу превазиђене кризе 1960-их, оличене у солидној индустријској основи производње, неометаном снабдевању стратешким сировинама (посебно нафтом), извозом што је далеко премашивао увоз.

Прилике у архитектури – градитељству јавних објеката и станоградњи – биле су *законски јасно* уређене. Институционално утемељено, архитектонско–урбанистичко планирање и пројектантски процес имали су апсолутни примат у односу на саму продукцију/градњу. Почевши од теоријског плана закључно са остварењима – *архитектура* је и у домену пројектовања и станоградње била *претпоставка савремености, реалан одраз креативних снага* друштва. Како концептуална и пројектна архитектонско–урбанистичка решења стамбених објеката и насеља, тако и производња и извођење/реализације, били су ослоњени на индустријски модус изградње. Сматрана врхунцем индустријализације укупног, сложеног поступка стамбене изградње – префабрикована градња указала се као логичан, ефикасан одговор на аритметичком прогресијом растуће стамбене потребе милионске престонице, у смислу *продукције простора* (и са Лефеврових полазишта). *Пројектантски удео*⁹⁶² био је, међутим – *одлучујући* у прилагођавању тада нових технологија – *принципима* и *законитостима* *структе*. Примера ради, одржана су у Београду два међународна научна саветовања са темом *социјалног становања и индустријализације градње*, 1965. и 1966⁹⁶³. Назив другог скупа, „Адаптација индустријализованог начина грађења архитектонским програмима“⁹⁶⁴ јасно одражава *поларитет планирања/пројектовања vs реализација/изградња. Планирање и одговоран пројектантски*

⁹⁶⁰ Р. Вујновић, *ibid.*

⁹⁶¹ „[Д]омаћа монета – динар стабилизовао је курс и појавио се на свим берзама и у мењачницама; животни стандард [...] почео је да расте; степен запослености такође. Држава је почела да добија [међународни] кредибилитет [...] што је дугорочно [...] обезбедило тржиште од четири милијарде становника за извоз готових производа, *стално запослење водећих грађевинских фирми на крупним пројектима у иностранству* [курзив А. М.], [...], земља је технолошки и привредно била способна да изводи макро-пројекте: [...] 1960–1965 изграђена је [...] брана у Бердапској клисури [и потопљен јединствен локалитет *Лепенски Вир*, вероватно (?) у прилог томе да нема *градње без разградње*, тј. *конструкције без деконструкције/разарања* (прим. А.М.)...] највећа у Европи [...]. Почело је да се улаже и у друштвену надградњу [...]. Почетком 1970-их [...] економски бољитак манифестовао се кроз масовни морски туризам, изградњу викенд-кућа [...] [јевтин грађевински материјал и кредити]; велики број југословенских радника био је на привременом раду у иностранству, чиме је обезбеђен сталан прилив девиза, [...] и девизни прилив од туризма постао је значајна ставка у буџету. У свему, 1970-их и 1980-их [...] Југославија је доживела своју златну еру, што се [...] одразило и на квалитет и континуитет планирања.“ Дејан Ђорђевић и Тајана Дабовић, „Идеологије и пракса планирања Београда 1867-1972: период успона“, *Зборник радова – Географски факултет Универзитета у Београду: Свеска LVIII*, Иван Рапкај, ур. (Београд: Универзитет у Београду – Географски факултет, 2010), 168-169.

⁹⁶² *Пара-теоријска разматрања* подразумевају – *погрешан след закључивања*. Готово да је то *правило* и на тему односа пројектовања и префабрикације. Тако, логичком грешком *post hoc, ergo propter hoc*, не познајући нити пак удубљујући се у материју, примера ради – Мецанов формулише, „Утицај система префабриковане градње на архитектуру Београда“ (*Наслеђе*, бр. XVII, 2016, 97-124). Ситуација је дакако – дијаметрално супротна. Архитектура Београда и њени архитекти – утицали су и омогућили префабрикацију.

⁹⁶³ „Научни скуп: 'Други међународни колоквијум о индустријализацији грађења', Тема: Адаптација индустријализованог начина грађења архитектонским програмима, Београд, 11-18. јул 1966...“ *Јубилеј 60 година ИАУС, op. cit.*, 28.

⁹⁶⁴ *ibid.*, 28.

процес имали су, дакле – апсолутно првенство у односу на продукцију/градњу. Архитектура је, стога, и на плану теорије и у домену пројектовања и станоградње – била носилац иновација и реалне авангарде друштва.

3.1.1. Утемељење питања становања, станоградње и стамбених политика у стамбеном наслеђу Београда друге половине двадесетог века

Разматрајући тему становања/станоградње из угла свестраног пројектанта-ствараоца, теоретичара и педагога архитектуре, професор, архитект Владимир Лојаница у својој књизи, *Архитектонска организација простора – Становање* (2019), истиче становање као најфундаменталнију човекову потребу. Посматрано почевши од суштинског, иницијалног импулса станоградње, све до практичног исхода – стана, становање је – „услов остварења основних људских права. У Међународном пакту о економским, социјалним и културним правима (1966) – право на становање дефинисано је као елемент животног стандарда, једнако важно као и одговарајућа исхрана.“⁹⁶⁵ Сагледавајући и тумачећи стамбене политике – најизразитијим показатељем свеукупне политичке зрелости друштва, Владимир Лојаница пледира за „разумевање становања не само као крова над главом, него и као – културног и цивилизацијског стандарда.“⁹⁶⁶

Градитељско наслеђе Београда – богато је културолошко у својој јасној испољености високовредном стамбеном архитектуром периода између два светска рата. Упутан, сажет и илустративан у том смислу јесте и осврт професора, архитекта Милана Лојанице, који остварења међуратних раномодернистичких стваралаца, најистакнутијих архитеката – Милана Злоковића, Николе Добровића, Драгише Брашована, Момчила Белобрка, Петра Крстића, Бранка Крситћа, Бранислава Којића и Александра Дерока – сагледава као изворе и зачетке будуће Београдске школе⁹⁶⁷ архитектуре, дакле и – становања. Њихов непроцењив допринос „фермент [је] специфичности у интерпретацији модерности [...] [кроз особене] клице отпора директном угледању и дословном преузимању туђица и позајмица [што су их] посејали [...] и развијали корифеји модерне наших простора [...]. [Њихова имена] блистају [...] [стога] као међаши развоја мисли и идеја чији смо [такође] и ми баштиници. Извесно, без дела тих родоначелника [изостао би иницијални подстицај] целина и заланчаност доприноса потоњих генерација.“⁹⁶⁸ Студиозним поглављем своје књиге (2019), „Документи о Београдској школи становања“, архитект Владимир Лојаница поентира сву потоњу, нововремену сложеност и важност искустава Београдске школе, чију круну представља „карактеристична симбиоза факултетског и институцијског рада, теоретска

⁹⁶⁵ Владимир Лојаница, *Архитектонска организације простора – Становање* (Универзитет у Београду: Архитектонски факултет, 2019), 273.

⁹⁶⁶ В. Лојаница, *Архитектонска организације простора – Становање* (2019), *ibid.*, 273.

⁹⁶⁷ „13. Документи о Београдској школи становања“, В. Лојаница, (2019), *ibid.*, 319–365.

⁹⁶⁸ Милан Лојаница, „О архитектури и великој награди архитектуре – поводом доделе Велике награде архитектуре за животно дело за 2012“ (Београд: 2013), 1–8, 3; цитирано и у В. Лојаница, *Архитектонска организације простора – Становање* (2019), 329.

истраживања и јака конкурсна пракса која је развијала интелектуалну, истраживачку мисао и праксу и интернационално промовисала квалитет школе, средине и генерације талентованих архитеката.⁹⁶⁹

Непосредно–послератну етапу, признањем *Велике награде архитектуре за животно дело* овенчаних посленика развијеног модернизма, обележили су архитекти – Милорад Мацура, Милорад Пантовић, Станко Мандић, Урош Мартиновић, Алексеј Бркић, и нешто потом – Иван Антић, Михајло Митровић, Бранислав Миленковић. Такође, „у складу са новим типом задатака, структуром и обимом посла, скраћеним роковима и бројношћу субјеката у процесу [изградње], генерације архитеката шездесетих [година] – протагонисти су новог начина рада у ауторским групама и тимовима. Готово истовремено [европској афирмацији] [...] [архитектонских тимова] Кандилиса, Јосића и Вудса [...] [и] Смитсонових, појављују се код нас – Наслас, Стјепановић, Јанковић, Карацић, затим – Чанак, Митић, Ленарчић, Петровић, [као] и група – Лојаница, Јовановић, Цагић [...]“⁹⁷⁰

Међутим, како ће постати јасније и из скраћеног прегледа законодавно–регулативних оквира станоградње Београда, у непосредном наставку рада, принципјелно послератно усмерење архитектуре и урбанизма у Србији – доминантно све до пред сам крај двадесетог века – управо и упоредиво са тадашњим главним светским токовима, постају „прокламовани принципи *Атинске повеље* [што ће] задуго [...] представљати *спрезу – политике, друштва и архитектуре* у стварању 'новог света'“⁹⁷¹ Тиме је, уз идеолошки претеће и презриво одбацивање свега *грађанског*⁹⁷² – свако иоле непосредније угледање и реферирање на мотиве плејаде стваралаца предратне претходнице било искључено, остављајући међу најдубљим сенкама сложености „градитељске атмосфере између два светска рата, извесно *достојанство* и *господственост*, грађански менталитет архитектонских облика у урбаном простору [...] [управо као и] специфичности културне *профилације* [...] [и] *емоција* за *општецивилизацијско* и *српско народно градитељско наслеђе*“⁹⁷³, као посебно обележје архитектуре Александра Дерока.

Нова, модернистичка естетика, додатно ојачана и поткрепљена новом етиком *номиналног социјализма*, преливајући се из почетне, непосредно архитектонске равни на прелазни, архитектонско–урбани план – повукла је собом низове неочекиваних неповољности, готово истоветне већини већ приказаних и документованих у претходним сегментима предметног рада – евидентне како у примерима конкретних

⁹⁶⁹ В. Лојаница, „13. Документи о Београдској школи становања“, (2019), *op. cit.*, 332.

⁹⁷⁰ Милан Лојаница, „О говору архитектонских идеја и облика“ [Пристапна беседа, одржана у САНУ, 27. маја 2010.], *Глас CDXVI САНУ, Књига 9*, академик Дејан Десплић, ур. (Београд: ОЛМУ–САНУ, 2010), 1–14, 7; цитирано и у В. Лојаница, *Архитектонска организације простора – Становање* (2019), 330.

⁹⁷¹ В. Лојаница, (2019), *op. cit.*, 273.

⁹⁷² Погрдно називаног и проскрибованог као – буржујског.

⁹⁷³ М. Лојаница, „О архитектури и великој награди архитектуре“ (Београд: 2013), 1–8, 3; цитирано и у В. Лојаница, *Архитектонска организације простора – Становање* (2019), 329.

изграђених стамбених објеката и насеља Европе/света, тако и у критичким освртима теоретичара архитектуре и урбанизма, све до самих појединих пројектаната, независно од њихових архитектонских преференција.

3.1.2. Институционално–законодавни оквири станоградње Београда последње трећине двадесетог века

Приступ стамбеној тематици ширег раздобља од средине закључно са последњом трећином двадесетог века, на југословенском опште–државном плану, био је дакле – *системски, институционално утемељен, стручно вођен и спровођен*, а такође и – *струковно теоријски преиспитиван*. Највиши степен стручности постизан је сталним повратним спрегама како научно–истраживачих и пројектантских, тако и извођачких прегнућа. Темелни законодавни оквир архитектонске струке била је пракса редовног доношења валидних планских докумената, почевши од Генералног урбанистичког плана (ГУП) 1950⁹⁷⁴, Регулационог плана Новог Београда 1962, ГУП-а 1972⁹⁷⁵, до Закона о планирању и уређењу простора, 1974. године. Происходећи из кровних закона, у свакодневној пракси, подразумевао се, и дакле – расписивао, примењивао и поштовао *конкурсни приступ* свим важним архитектонско–урбанистичким питањима будуће изградње.

Према *периодизацији*⁹⁷⁶ *законске стамбене регулативе Србије/Југославије*, професора Владимира Лојанице, временски распон предметног рада захвата, условно речено – *трећи* (1963–1973), *четврти* (1974–1989) и део *петог* (1989–2003) периода. Претходница *другог* периода (1953–1963), од значаја је такође, услед трајних утицаја друштвено–економског заокрета, „*одступања од централизованог државног управног система планирања уз општу институционалну децентрализацију, увођење [...] система самоуправљања, као и национализацију земљишта за изградњу. То је почетак 'прве генерације' послератног српског законодавства [...]*“⁹⁷⁷ у станоградњи. Конкурсна пракса – суштинска за добијање најбољег архитектонско–урбанистичког решења, била је дефинисана Уредбом. Учесници на конкурсима које су расписивали инвеститори, могли су бити како архитекти–пројектанти и предузећа, тако и друга лица, изван струке. Пројектантски кључне моменте одређивала је „*одлука о рационалном пројектовању и економичној изградњи стамбених зграда [којом се] прописује – првенствено концентрисана изградња стамбених блокова и насеља зграда [...] вишеспратница од [...] најмање три [стана по спрату] [...] са једног степеништа [...] [уз] рационално решење окружења са зеленилом и паркинг просторима [...]. Регулише се [и] начин обрачунавања површина. Дефинише се обрада и опрема заједничких просторија [...]*“⁹⁷⁸ Практична равна одлука о *рационалном пројектовању* (1961), обавезивала је пројектанте на *примену Норматива*, којим су *стриктно прецизирани и прописивани кључни параметри* –

⁹⁷⁴ Аутора Милоша Сомборског (1902–1983). Извор, Урбанистички завод Београда <http://urbel.com/beograd-kroz-planove/?script=lat>

⁹⁷⁵ Аутора Александра Борђевића и Милутина Главичког (1930–1987). *Урбанизам Београда* 19 (1972).

⁹⁷⁶ В. Лојаница, (2019), *op. cit.*, 251–258.

⁹⁷⁷ В. Лојаница, (2019), *ibid.*, 254.

⁹⁷⁸ В. Лојаница (2019), *ibid.*, 254.

минималне корисне површина према типу/величини стана и броју станара, *минималне/максималне површине* по кориснику, као и у односима стамбених/помоћних просторија зависно од типа стана, уз задате битне смернице њихове диспозиције и међуодноса површина, са одређењем – висина просторија, њихове обраде и опреме на нивоу стана, као и заједничких простора и спољне обраде зграда, у зависности од категорије.

Међу најважнијим моментима *трећег* периода (1963–1973), уједно и – „*друге генерације послератног законодавства* [...], савезни закони постају само општи и хармонизујући оквир *стварног* законодавства [...] препуштеног републикама и, у извесној мери, на нивоу подзаконских аката, локалној самоуправи.“⁹⁷⁹ Услов добијања одобрења за изградњу постало је подношење инвестиционо–техничке документације⁹⁸⁰. Појављује се и први *Правилник о минималним техничким условима за изградњу станова* (1967), чија тема су „минимални технички услови за станове и заједничке просторе стамбене зграде, независно од категорије објекта и структуре станова [...] [којим се] дефинишу минимални услови у смислу садржаја простора зграде и стана; величина, висина и ширина просторија и елемената; критеријуми за инсталационе мреже и опрему, лифт; [...] [параметри] природног осветљења, термички и звучни комфор – минимум квалитета опреме и усклађеност са ЈУС стандардом.“⁹⁸¹ Одређени прописима, били су и положаји станова према спољним и унутрашњим заједничким површинама кретања, као и „максималан однос бруто и нето површине објекта, максимална укупна развијена дужина фасаде [...]“⁹⁸² и друге, опште карактеристике. *Правилник система модуларне координације мера*, намењен искључиво изградњи стамбених објеката, утврђивао је „основне принципе модуларне координације мера и система њихове примене, димензија распона, висина и грађевинских елемената.“⁹⁸³ Напокон, *Одлука о условима и техничким нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова*, „станови су, у зависности од површине, обраде и опреме [били подељени] на три категорије – стандардну, вишу и високу [...]“⁹⁸⁴, остављајући *изван категорије* стамбене зграде и станове неусклађене са условима прописаним *Одлуком*.

Одлике *четвртог* периода (1974–1989) – *треће генерације стамбеног законодавства Србије* јесу потпуна „*децентрализација у односу на савезну Државу* [...] већа слобода и надлежности инвеститора [и] *програми изградње* – израђују се према *плану инвеститора*.“⁹⁸⁵ *Акт о условима за уређење простора*, издаван на захтев инвеститора као основ за израду техничке документације за изградњу, остављао је „*могућност* да орган управе у сарадњи са инвеститором *изврши потребна усаглашавања*, пре издавања решења [...]. [Неретко] пројектантска

⁹⁷⁹ В. Лојаница (2019), *ibid.*, 255.

⁹⁸⁰ „[...] осим за потребе Југословенске народне армије [...] [у ком случају] је одобрење издавао државни секретар.“ В. Лојаница (2019), *ibid.*, 255.

⁹⁸¹ В. Лојаница (2019), *ibid.*, 255.

⁹⁸² В. Лојаница (2019), *ibid.*, 256.

⁹⁸³ В. Лојаница (2019), *ibid.*, 255.

⁹⁸⁴ В. Лојаница (2019), *ibid.*, 255–256.

⁹⁸⁵ В. Лојаница (2019), *ibid.*, 256. [курзив, А. М.]

решена – из одређених оправданих и образложених разлога – добијала су дозволу, иако нису буквално и доследно поштовала [обавезујуће] урбанистичке параметре.⁹⁸⁶ Истовремено, међутим – нормативи за пројектовање стамбених јединица остајали су веома прецизни, одређујући посебно детаљно „функционалне везе између просторија, минималне површине просторија, диспозицију, димензије и [обавезне] техничке услове [...]“⁹⁸⁷ Одредбе економске природе прописивале су „максималне линеарне димензије просторија у становима, максималне чисте и спратне висине [...], површине станова, односе нето и бруто површина типских етажа, хоризонталну и укупну рашчлањеност зграда, спратност, штедњу енергије [...] и трошкове експлоатације.“⁹⁸⁸

Пети период (1989–2003) – четврту генерацију законске стамбене регулативе Србије карактерисао је поновни вид централизације. Постале су обавезујуће *инженерије* „Републике у односу на локалну самоуправу. [...] Одлуку о изградњи стамбеног објекта доносио је инвеститор [...] [а сама градња] извођена је – према програму стамбене изградње који је доносила самоуправна интересна заједница становања [...] – стамбена задруга.“⁹⁸⁹

Истоветна условљеност стамбене архитектуре Београда посматраног периода последње трећине двадесетог века, како спољним, друштвено–економским, индиректним факторима, тако и њиховим експлицитним законодавним последицама/оквирима – предстоји да се уверимо наставком истраживања – упркос извесној опажајно–формалној сличности – позадина је *настанка читавог спектра разнородних и различитих решења новоформираних стамбених средина*. Почевши од најуспешнијих, до оних – како за живот у њима, тако и за град у ширем смислу – најнеповољнијих.

3.2. Критичко–аналитички капацитети модернистичког аспекта колективне масовне станоградње Београда у концепту отвореног плана

Увиди у *регресивну еволуцију* прокламовано хумано оријентисаних архитектонских постигнућа што су од средине ка крају двадесетог века убрзано постајала – *роба као било која друга*, како је ту појаву сажео Анри Лефевр (1980), имају своју претходницу у пет година ранијој, истоветној забринутости *стањем станоградње* архитекта Милана Лојанице – јасно изнетој у архитектонско–урбанистичкој мисли нашег поднебља 1975. године. Перспективе другачијег, начелно анти–капиталистичког друштвеног уређења (тадашње СФРЈ), остају, чини се – сасвим на маргинама пред феноменом масовне стамбене изградње. Архитект Лојаница, у бриткој студији „Записи са цртаћег стола“⁹⁹⁰, упозорава да је „као и све друго, и архитектура постала *претежно роба и трговина и циркус и блеф и профит*. А стамбена? Она – *нарочито*. Профит и јевтиноћа,

⁹⁸⁶ В. Лојаница (2019), *ibid.*, 256. [курзив, А. М.]

⁹⁸⁷ В. Лојаница (2019), *ibid.*, 256. [курзив, А. М.]

⁹⁸⁸ В. Лојаница (2019), *ibid.*, 256. [курзив, А. М.]

⁹⁸⁹ В. Лојаница (2019), *ibid.*, 257. [курзив, А. М.]

⁹⁹⁰ Милан Лојаница, „Записи са цртаћег стола“, *Архитектура–Урбанизам*, 74–77, 1975, 18–22. [курзив, А. М.]

то је и овде [...] основни мотив.⁹⁹¹ Подразумевано, *дугорочне последице* таквог, *најнеодговорнијег поигравања са смислом и суштином архитектонско-урбанистичке пројектантске струке* и особито *сложеног процеса осмишљавања стамбене средине* – могу бити *правовремено јасне* тек пројектантима посебно обдареним савешћу и проницљивошћу, уз то и спремним на дубљи, систематски подвиг хватања у коштац са надасве неугодном проблематиком, као и последицама таквог деловања.

Сумирајући прилике станорадње Београда (1975), са поглавито шире-урбанистичких полазишта, архитект-урбанист, Братислав Стојановић запажа да је „Београд [...] имао урбанистичких снага да оствари велике, напресечне резултате [...] [али да је] *недовољно* [...] *постигнуто*. Београд је имао архитеката-пројектаната у југословенским оквирима – способних да пројектују дела велике вредности. *Није их довољно искористио*. Тон стамбеним насељима дају *квантитативне околпросечне творевине*.”⁹⁹² Провоциран недостижним визијама, Стојановић упућује на нужност даљих архитектонско-урбанистичких анализа ради будућег избегавања свих оних слабости што су онемогућили постизање резултата „*одговарајућих способностима наших стваралаца*.”⁹⁹³

Потакнуто како упозорењима архитекта Милана Лојанице о *погубностима доминантно профитно постулиране стамбене изградње*, а нарочито – *устукнућа струке* да се изазовима таквих размера без преседана – *делотворно супротстави*, тако и подстицајима архитекта-урбанисте Братислава Стојановића у смислу неопходности предузимања *специфичнијих* архитектонско-урбанистичких анализа – предметно истраживање наставиће се у свом почетно задатом, постављеном и профилисаном правцу – *преиспитивања улоге, важности и доприноса* саме пројектантске струке и њених опредељујућих принципа. Начелно упитна, дакако остаје и – *мера реалне спутаности* самих архитеката-стваралаца – задуго парализујућим одредбама *Одлуке о рационалном пројектовању и економичној стамбеној изградњи (1960-их)* *изричито прописане* *концентрисане изградње блоковских стамбених насеља/зграда*, тим појачаним ехом *Атинске повеље (1933)* и њених *императива функционалног зонирања*, што је стамбеном домену наметнуло '*висок и простран стамбени блок*' – као искључив тип решења градског стамбеног објекта.

3.2.1. Теоријска постигнућа предочавања последица некритичке примене профитних стамбених политика

Искључиво профитни карактер *вредновања и рангирања* '*градитељских мотива*', погубно погрешан са становишта пројектантске струке, уз приоритет *јевтиноће градње*, логично доводи до тога да *суштина* архитектонско-урбанистичких напора – тешко и тек изнимно успева да дође до изражаја. Неопходан искорак експеримента ради побољшања начина пројектовања, следствено и стамбених прилика –

⁹⁹¹ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *op. cit.*, 18. [курзив, А. М.]

⁹⁹² Б. Стојановић, „За аналитички осврт на досадашњу стамбену изградњу“ (1975), *op. cit.*, 24. [изворно, курзив болдован, прим. А. М.]

⁹⁹³ Б. Стојановић (1975), *op. cit.*, 24. [курзив, А. М.]

постаје стога 1970-их година, мада у тадашњој готово 'држави благостања' – *права реткост, изузетак*, ако не и потврда управо супротног, важећег правила *ограничавања и минимализовања улоге пројектаната*.

Кључно тадашње, и трајно актуелно остаје питање архитекта Милана Лојанице „кога убедити да се све то – [профитно мотивисана станоградња] на крају ипак најскупље плаћа?“⁹⁹⁴ Известан, ужи аспект проблема најскупљег плаћања *лоших*, тек краткорочно исплативих пројеката – остаје у искуству самих пројектаната, и своди се на „бројне утицаје [...], циљеве – некоординиране, раздробљене, секторске, [...] интересе – противречне, често – супротне. [Но,] коме то уопште рећи [...] кад су архитекти гурнути у чиновнички или најамни однос. Кад то што се тражи и плаћа јесте *брзина, рутинерство, комбинаторика*.“⁹⁹⁵ Највећи део и сво тежиште последица *фаворизовања погрешне, профитно зацртане* тријаде *брзине–рутинерства–комбинаторике*, остаје *дугорочан проблем читавог друштва*. Странпутице принципа – *олаког рангирања небитним*, најдалекосежније последица остављају управо у градитељству. Наиме, само неупућенима може деловати да је „свеједно шта се и како се зида, свеједно да ли је то што ниче *клијало на седам или седам стотина седмогодишњој подлози* [?], [свеједно] да ли је реч о *месту хиљадугодишње урбане традиције* или о простору на земљи – до јуче *пастирској* [?]. *Свеједно*, али – само [...] привидно *свеједно*. [Јер,] иза те речи [...] *клија опште незадовољство* [...]. [Градске] *просторе прекривају сиви, анонимни стереотипи* [...] [а] нису подмирене потребе корисника [...]. [Док] је занатско–технички ниво мизеран – *уништавају се простори човекове околине*. *In summa* – све то *прескупо кошта* [!] [...] На крају – сво то пролажење кроз *општи дух времена* – [неуизбежна] „*универзализација*“ – плаћено је тужним *губитком индивидуалности* [!].“⁹⁹⁶

Упућујући тек у извесном, мањем степену примедбе надлежнима⁹⁹⁷ за отежавање прилика у станоградњи, архитект Милан Лојаница, проблеме изградње сматра ипак – *превасходним доменом саме архитектонско–урбанистичке струке*. Неупитне и немале су одговорности *погрешног планирања, исхитреног пројектовања и неодговорног грађења* што у крајњој линији и доводе – до '*армија суморних дублета*' стамбених зграда, и насеља. Врсни пројектант Милан Лојаница, кроз *обавезу изврности архитектонске струке*, својим непроцењивим „*Записима са цртаћег стола*“, *гради суптилну методологију делатно–делотворног приступа* у новоствореним/затеченим приликама. Истицање *етички запитано–обавезујућих аспеката пројектантске струке* Милана Лојанице – искључиви је могући, како начелан тако и пракси примерен вид парирања изазовима погоршања друштвено–економских услова градитељства. Намеће се, дакле, закључак – да ако је до 1975. године и било разумљиво превелико повођење самих архитеката–пројектаната за паралишућим

⁹⁹⁴ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *op. cit.*, 18. [курзив, А. М.]

⁹⁹⁵ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *ibid.*, 18. [курзив, А. М.]

⁹⁹⁶ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *ibid.*, 18. [курзив, А. М.]

⁹⁹⁷ „Ивећ данас мораће неко да буде крив за све то што се збиваа – иза *погрешно планирања* и иза *исхитрено пројектовања* и за *неодговорно грађење* и за *некултурно коришћење*. Неко ће морати да буде крив за то што преко ноћи, на све стране, иза понеке аутентичне творевине – *ничу армије модерно нашинканих*, али – *суморних дублета* [као и то] што је постало непрозирно, а и небитно – шта је [?], где [?] и на чијем сајму [?] – то што сенуди [као] роба из увоза [?] [...]“ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *ibid.*, 18. [курзив, А. М.]

одредбама Одлуке о рационалном пројектовању и економичној стамбеној изградњи (1960-их), изричито прописане концентрисане изградње блоковских стамбених насеља/зграда, од појаве Лојаничаних „Записа“ (1975), с обзиром на појаву новог теоријског упоришта – отвориле су се за пројектанте сасвим нове могућности, намећући им и нове обавезе – креативног преиспитивања. Како видова формирања стамбених склопова, тако и њихове сопствене улоге у ланцу стамбене продукције. Тим више у светлости чињенице да је то и период треће генерације стамбеног законодавства Србије (1974–1989), услед децентрализације обележен и већим слободама/надлежностима инвеститора, уз остављене могућности извесног степена одступања од иначе обавезујућих урбанистичких параметара, упркос и даље прецизним и условљавајућим нормативима пројектовања самих стамбених јединица.

3.2.2. Планови и оперативна достигнућа масовне стноградње Београда последње трећине двадесетог века

Београдске терене намењене новој стамбеној изградњи, архитект Андрија Менделсон разврстава (1975) на три категорије, почевши од *празних/неизграђених*, изван „јединственог градског постојећег ткива или на његовој периферији“⁹⁹⁸, преко густо изграђених терена неусловне комуналне инфраструктуре, дотрајалих, ниских зграда намењених *потпуној реконструкцији*, све до најзахтевнијих терена, изграђених, централно-градских локација у 'историјским' зонама, предвиђених за *делимичну реконструкцију и санацију*. Поредџи периоде непосредно до и после 1960. године, Менделсон, констатује упоран и јак притисак како доносилаца одлука тако и инвеститора и других фактора – на постојеће празне делове уже територије града, све до 1960. године. Избегавање градње на „теренима где је било ма шта за рашчишћавање и уклањање [...] – имало је негативне последице, [...] [у недостатку] довољно иснструмената да се оне спрече. [...] [У]очено је да су интенције ГУП-а 1950. године [али и саме] перспективе правилног урбанистичког развоја у опасности, те од 1959. године у Урбанистичком заводу града Београда опочиње израда [...] регулационих урбанистичких планова [и] за [уже-градске] делове општина [...] и за нека тада најближа приградска насеља [...].“⁹⁹⁹ Оквирне смернице претходиле су изради регулационих планова, прецизирајући – кроз поделу на рејоне, стамбене/месне заједнице, као и типолошке називе и нормативе¹⁰⁰⁰ пратећих објеката – *правила организације* стамбених зона „регулационог плана [...] као даље неопходне, детаљније и комплексно

⁹⁹⁸ Андрија Менделсон, „Нова стамбена насеља као облик развоја Београда“, *Урбанизам Београда*, бр. 30, 1975 (17–21), 17. [курзив, А. М.]

⁹⁹⁹ А. Менделсон, „Нова стамбена насеља као облик развоја Београда“, (1975), *ibid.*, 18.

¹⁰⁰⁰ Примера ради „садржај рејонског центра [...] [за] повремене потребе становника, обухвата универзалну робну кућу, дом здравља, дом културе, биоскоп, хотел за самце, занатски центар, специјалистичке продавнице, отворене и затворене физкултурне терене, скупну гаражау [...] и друго. [...] [Свакодневним потребама станара намењени су] садржаји у *центру месне заједнице* – самоуслуга, основна школа, јаслице и обданиште, простори за друштвени и политички живот, занатске радње, скупна гаража [...] [као и] садржаји у допунском снабдевачком пункту – самоуслуга и занатске радње [...].“ А. Менделсон (1975), *ibid.*, 18.

третиране фазе разраде ГУП-а.¹⁰⁰¹ Посебне важности за Београд била је и Одлука скупштине Београда о забрани ивичне изградње (1963), којом је стамбени блок прописан као минимална територија станорадње.

Стамбене зоне Београда подељене су (1960) условно узев на – Стари Београд, са зонама Север (Карабурма и Миријево), Исток (Шумице, Коњарник, ул. Војислава Илића, ул. Браће Јерковић, Бањица), Запад (Баново Брдо и Жарково) и Југ (Раковица, Миљаковац, Железник, Кнежевац–Кијево), затим – Нови Београд (на левој обала Саве), Земун и Лева обалу Дунава. Изградња започета према плановима ГУП-а 1950, спровођена је и надаље, а усаглашавање са новодонетим ГУП-ом 1972. – предузимано је код појединих стамбених комплекса.

Архитект Менделсон подсећа да „идеја о преласку Београда на леву обалу Саве има своје порекло још у двадесетим годинама нашег [двадесетог] века [...] [а одлука да се тамо изгради] део будућег [Новог] Београда [...] [одлука је] руководства КПЈ [...]. [Осим] великог урбанистичког и грађевинског подухвата [...] [та изградња носи] и шири историјски и политички значај.“¹⁰⁰² Замишљена да повеже историјски Београд и Земун у целину милионске метрополе, нова организационо–функционална зона, Нови Београд – морала је да добије сопствене управне институције као и јавне, образовне, културне и спортско–рекреативне садржаје упоредо са стамбеним. Стога, ГУП-ом 1950, новобеоградско подручје постаје – „највећи захват нове територије“¹⁰⁰³ планиране изградње. Предвиђања блоковске стамбене изградње била су да на површини од приближно „хиљаду хектара [станује] укупно око двеста педесет хиљада [...] [људи], после четврт века од почетка изградње [1973] [...] [Нови Београд имао је] око сто тридесет пет хиљада становника у тридесет девет хиљада нових станова. Број становника у месним[/стамбеним] заједницама [...] [износио је] од шест до осам хиљада [...] [са] густином насељености [...] од двеста педесет до четристо педесет становника по хектару [...].“¹⁰⁰⁴ Позиционирани уз речну обалу и/или озелењених површина, стамбени блокови те развојне фазе, груписани су око центра Новог Београда, предвиђеног – како без становања, тако и без возила. Наредни ГУП 1972, подразумевао је даљи развој Новог Београда у већ задатом правцу замишљене „моедрне интеграције изграђених и слободних површина [...] [ради подмирења] хигијенско–биолошких, психолошко–емотивних [...] и других потреба становника.“¹⁰⁰⁵

Укупно четири стамбена рејона Земуна, са по тридесет до педесет хиљада становника обухваћена су регулационим плановима. Упркос томе што старо језгро Земуна датира из осамнаестог и деветнаестог

¹⁰⁰¹ „Паралелно изради регулационих планова започети су и завршени [...] планови са грађевинским рејонима, и основним параметрима [...] удаљених постојећих [...] насеља сеоског типа [...] [с циљем да се] до израде генералних/регулационих планова за сва насеља око Београда [...] плански усмери и каналише изградња [...] [сљ моћношћу] [...] градње скромнијих стамбених зграда [...] [у насељима] Мали и Велики Мокри Луг, Калуђерица, Кумодраж, Лештане, Јајинци, Бели Поток, Ресник, Батајница, Добановци.“ А. Менделсон (1975), *ibid.*, 18.

¹⁰⁰² А. Менделсон (1975), *ibid.*, 19.

¹⁰⁰³ А. Менделсон (1975), *ibid.*, 19.

¹⁰⁰⁴ А. Менделсон (1975), *ibid.*, 19.

¹⁰⁰⁵ А. Менделсон, 1975, 17–21, *ibid.*, 19.

века, и неспорних је вредности – *јединствених амбијенталних целина*, а не тек појединих објеката – после 1960. године званичан приступ постаје „тежња изградње [...] на великим комплексима – као услов рационалне масовне изградње станова [...] [док је] детаљним плановима блокова у старом језгру предвиђено уклапање нових садржаја за јвне потребе и за становање.“¹⁰⁰⁶

Стамбена насеља Лево обале Дунава чине насеља „Крњача, Овча, Борча и осам насеља Пољопривредног комбината Београда (ПКБ), иако је то подручје првенствено [...] [намењено прехранбеној] производњи Комбината, као и рекреацији и туризму [...] и својим претежним делом није обухваћено ГУП-ом Београда 1972. године.“¹⁰⁰⁷ Постепена модернизација старијих насеља Овче и Борче, и изградња нових делова текла је према усвојеним урбанистичким плановима. Насеље Крњача, пак – послератна је градња мањих, приземних/једносратних објеката. Допуном „ГУП-а Београда из 1950. године [...] усвојеном 1957. године дуж лево обале Дунава [...] [са] Крњачом – планиран је нови део Београда од око триста хиљада становника [...] [од чега] је врло мало реализовано [...] [услед] тешких локалних услова градње [те је] у ГУП-у [...] 1972. године та идеја напуштена.“¹⁰⁰⁸ Насеља за запослене ПКБ-а – чија реализација је била још увек у току (1975), конципирана су као комбинација индивидуалних објеката и вишеспратница.

Сумирајући проблеме, поремећаје/суштинске недостатке станоградње Београда периода 1960–1972. године, архитект Менделсон издваја више тема. Условно прву групу чине а) побољшања стамбених прилика која *нису трајна*, с обзиром на доминантну продукцију мањих станова (једно и двособних), затим – б) заостајућа, несинхронизована изградња пратећих објеката – што се испољава кроз општи недостатак продавница, школа, дечјих и здравствених установа и других виталних садржаја новоизграђених насеља, укључујући и смештање продавница у неадекватне и безусловне привремене објекте – бараке и киоске, све до в) *недостатка*, иначе плановима предвиђених – *паркинг* и *гаражних простора*, што за последицу има остављање возила на коловозу, тротоарима, дечјим игралиштима и зеленим површинама. Друга група проблема односила се на повећање броја спратова објеката током њихове изградње – „обично за један до два спрата, а понегде и за више [...] [чак уз] додавање целих нових стамбених објеката [...] [што је] доводило до поремећаја планираних односа урбанистичких параметара насеља.“¹⁰⁰⁹ Трећа група неусклађености/дерегулације у домену је породичне стамбене градње Београда (1960–1972) и грана се на, с једне стране – честу појаву сто постотних прекорачења спратности и броја станова у односу на усвојене урбанистичке планове којим су, било да је реч о кући-парцели, двојној кући или кућама у низу – предвиђана укупно само два стана у обавезујућој структури максимално П + 1

¹⁰⁰⁶ А. Менделсон, 1975, 17–21, *ibid.*, 19.

¹⁰⁰⁷ А. Менделсон, 1975, 17–21, *ibid.*, 19.

¹⁰⁰⁸ А. Менделсон, 1975, 17–21, *ibid.*, 19.

¹⁰⁰⁹ А. Менделсон, 1975, 17–21, *ibid.*, 20.

(приземље и спрат); а са друге стране – на изградњу викенд–насеља тако да су „у пракси реализоване 'викенд–кућице' у великом броју [...] нормалне стамбене зграде, понгде и са више станова.“¹⁰¹⁰

Неправилности инфраструктурног домена чиниле су четврту групу проблема – у несинхронизованој градњи котларница. Наиме, „уместо сталних савремених топлана грађене су (у последњем тренутку и на ненаменским локацијама) мале 'привремене' котларнице у импровизованим објектима, најчешће без уређаја за спречавања аерозагађења и других сметњи.“¹⁰¹¹ Пета група проблема, мимо питања одржавања зграда и њихове инфраструктуре према припадајућим надлежностима – обухватала је нерешено питање „одржавања насеља у целини [...] [што се није] појављивало ни као посебна [...] категорија [...] [и] већина насеља од самог почетка није [се] ни уређивала према плану [...] [те су] озелењене површине, простори за децу, пешачке стазе [и други заједнички спољни простори] [...] [остајали] – неуредни и запуштени.“¹⁰¹² Неуспехе решавања шесте групе проблема – *непланске бесправне/дивље/стихијске* стамбене градње, највећег замаха до 1965. године, Менделсон види у томе „што су путеви спречавања те појаве тражени урбанистичким мерама – иако *бесправна изградња* није само урбанистички, већ *комплексан друштвено–економски и политички проблем*.“¹⁰¹³ Последњу, седму групу проблема чинила су *нехигијенска насеља* Београда која Менделсон описује у далеко бољем светлу¹⁰¹⁴, у поређењу са другим европским градовима.

Определујуће начело новог ГУП–а Београда 1972. године садржано је у гледишту да то – „није крут план, већ полазна основа континуираног просторног планирања [...] [у виду] непрестане провере и вредновања утицаја [неминовних] промена [...] од доношења ГУП–а – [надаље], а које могу да захтевају и корекције првобитног модела [...]“¹⁰¹⁵ Поред увођења извесних новијих поставки и предвиђања просторног развоја Београда, разматрајући ГУП 1972, пре свега као – *наредну фазу* суштински непрекинутог органског наставка претходним ГУП–ом (1950) отпочете развојне визије, Менделсон износи низ *кључних организационих одлука и планираних стандарда становања* (за период до 2000). Најамбициознија предвиђања била су – *стан за свако домаћинство*, са *посебном собом* за сваког њеног члана, дакле – *најмање двадесет један квадратни метар нето стамбене површине за сваког становника престонице*, а нова насеља имала би и по паркинг место за свако домаћинство. Такође, припадајућа „*слободна површина* [...] непосредно везана за стан [...] [планирана је] приближно површини стана по становнику.“¹⁰¹⁶ Планиран обим стамбене изградње износио је „пет стотина хиљада нових станова од којих двадесет пет процената у [зонама градске] реконструкције [...] [уз] ширу скалу

¹⁰¹⁰ А. Менделсон, 1975, 17–21, *ibid.*, 20.

¹⁰¹¹ А. Менделсон, 1975, 17–21, *ibid.*, 20. [у изворном тексту курзив је болдован, прим. А. М.]

¹⁰¹² А. Менделсон, 1975, 17–21, *ibid.*, 20. [у изворном тексту курзив је болдован, прим. А. М.]

¹⁰¹³ А. Менделсон, 1975, 17–21, *ibid.*, 20. [курзив А. М.]

¹⁰¹⁴ Иако је „њихово санирање и ликвидирање [...] озбиљан задатак [...] социјалног и друштвеног карактера [...] уз помоћ посебних фондова, београдске општине учиниле су већ доста у савлађивању зла које долази из нехигијенских насеља, међу њима – са видљивим резултатима општине Врачар, савски Венац и друге.“ А. Менделсон, 1975, 17–21, *ibid.*, 20. [курзив А. М.]

¹⁰¹⁵ А. Менделсон, 1975, 17–21, *ibid.*, 20. [курзив А. М.]

¹⁰¹⁶ А. Менделсон (1975), *ibid.*, 20. [курзив, А. М.]

густина [...].¹⁰¹⁷ Основна јединица организације стамбене зоне остала је месна заједница са од пет до петнаест хиљада становника. Више месних заједница чинило је рејон, реда величине – од педесет до сто хиљада становника. Решавање питања недостатка пратећих садржаја друштвених, културних, здравствених, рекреативних и других потреба станара нових стамбених насеља, предвиђало је увођење – „саобраћајно лако приступачних – главног градског центра, више секундарних градских и специјализованих центара [и] центара стамбених рејона, локалних центара у месним заједницама и других“¹⁰¹⁸ погодних пунктова. Предмет ГУП-а 1972, били су и покушаји оптимизације положаја/дистанци постојећих и нових стамбених и радних зона.

Напокон, истичући да „становане ни у плану ни у реализацији не сме да се ограничи само на стан у најужем смислу“¹⁰¹⁹, Менделсон се залагао за комплексну реализацију – изградњу стамбених насеља. Предусловима успеха Менделсон је сматрао само отпочињање тог процеса – комплексним планирањем, правилним одмеравањем и утврђивањем односа, како архитектонских тако и финансијских. Менделсон је пледирао и за одреднице тачних односа између обима изградње нових стамбених насеља на неизграђеним, слободним теренима и реконструкције стамбеног фонда у постојећем урбаном ткиву града, и једних и других потпуно усклађених са капацитетима и пројектима инфраструктурних мрежа. Упућивао је уједно и на потребе одмеравања броја и структуре станова, броја стамбених објеката ради правилне процене, пројектовања и изградње оптималног броја врстом и квалитетом одговарајућих пратећих објеката.

Изnoseћи оквирни закључни став да „програм стамбене изградње у целини не може да се третира изоловано од просторних планова и програма развоја града у целини“¹⁰²⁰, кључну тему односа стамбених насеља и града, Менделсон ипак – није успостављао, нити разјашњавао, нити даље развијао. Стога она остаје начелна напомена оперативног стручњака свесног да ни теоријска полазишта модерне, колективно и масовно конципиране стамбене архитектуре и урбанизма – немају апаратуру ни капацитете за дубље бављење питањима тако сложених иницијалних и повратних релација. Одустајући од наслеђене премисе битне за вредносно и трајно очување и целисходну обнову урбанитета, излаз из наслеђених диспропорција између могућности и потреба – и дотад нерешених, и будућих/нових – непрепознатих што тек долазе, Менделсон се враћа опробаним узусима „прогреса и побољшања нивоа и квалитета [...] и смишљене и савремене рационализације и у фази планирања и у току реализације.“¹⁰²¹ Менделсоново устукнуће пред открићем да су у питању – како их је Џејкобсова деценију и по раније већ класификовала – проблеми

¹⁰¹⁷ „[К]оэффициенти искористи́ения (о́днос разви́jene по́вршине стано́ва и де́ла ме́сне за́једнице наме́неног стано́вању) – а) мале густине са 'max. i' = 0,3; б) средње густине са 'max. i' = 0,7; велике густине са 'max. i' = 1,0, и г) веома велике густине са 'max. i' = 1,5 (на новим теренима, само изузетно) А. Менделсон (1975), *ibid.*, 20.

¹⁰¹⁸ А. Менделсон (1975), *ibid.*, 20.

¹⁰¹⁹ А. Менделсон (1975), *ibid.*, 21. [курзив А. М.]

¹⁰²⁰ А. Менделсон (1975), *ibid.*, 21. [курзив А. М.]

¹⁰²¹ А. Менделсон (1975), 17–21, *ibid.*, 21. [курзив А. М.]

организоване комплексности, додатно потврђује њене критике модернистички поједностављене градоградитељске струке која уопште не препознаје врсте проблема које градови стварају и собом постављају.

Стога питање композиције и организације стамбених насеља, и са становишта њиховог градивног потенцијала урбане матрице – ткива града, чиме као кључном градостворном темом предметни рад принципијелно тежи да допринесе, премошћујући њену свеопшту запостављеност – и јесте, дакле, међу оним питањима која морају бити постављена у тренутку оцене постигнутих или пак – оспорених градитељских вредности у случајевима нових стамбених насеља. Тиме и оних на тлу Београда.

3.2.3. Београдске константе униформности – трајне добити малих промашаја

Сумирајући три прве послератне декаде грађитељства Београда (1945–1975), архитект–урбанист Братислав Стојановић, у смислу највећег подухвата стамбене изградње указује на Нови Београд, не само због обима од скоро четвртине укупно постигнутог, већ и стога што управо „стамбена градња даје и тон досадашњој [1975] реализацији Новог Београда [...] [тог] – репрезента београдске урбанизације – савремене по добу када је обављана и по стручно–научном приступу.“¹⁰²² Упркос савесности и озбиљности приласка задатку, услед оданости постулатима максимализације слободних простора, упоредо са постигнутим квалитетима, Стојановић не негира ни недостатке резултата укупног процеса. Неминовно, као исход модерног урбанизма – Нови Београд поставио је низ питања и „изразио неке недостатке [...] у бити тог и таквог урбанизма.“¹⁰²³ Узрочно–последични редослед синхронизоване примене начела осавремене, масовно конципиране стамбене архитектуре у строго задатим претпоставкама оквира модернистичког урбанизма, измењених, драстично укрупњених димензија – почевши од зграда, преко улица све до – слободних простора, своди се надаље на тријаду започету „изласком урбаних оквира из[ван] просторне везе и пропорционалних односа са човеком [...] [што доводи до] појаве извесне дехуманизације урбане средине уз рационалну организацију простора [...] [принудом које – град више] није – град пешака, није град људи... То је град аутомобила, савремених техничких возила којим се људи возе, одлазе[ћи] из дела у део града; одлазе[ћи] из дела за становање у део за рад, и обрнуто. У њему – стан, место рада, место забаве и разоноде... бивају само делови, места, смерови – ка којим човек може [...] путовати. То није у првом реду град по ком се људи крећу, град [...] потчињен човеку. [Чудноватом грешком] – у тежњи за што [пот]пунијим задовољењем потреба човека – изгубили смо човека!“¹⁰²⁴

Заиста, кључно питање архитектуре/урбанизма одувек је – *шта су то* заправо – *потребе људи*? Архитект Милан Лојаница предочава да се *према начину* на који се човек поима – „*свијају све пресудне грађитељске*

¹⁰²² Б. Стојановић (1975), *op. cit.*, 22. [курзив, А. М.]

¹⁰²³ Б. Стојановић (1975), *ibid.*, 22–23. [курзив, А. М.]

¹⁰²⁴ Б. Стојановић (1975), *ibid.*, 23. [курзив, А. М.]

одлуке! [...] За човека романике – простор [сигурности] био је ограђен високим зидом; за човека готике – простор је [...] [фрагментиран], прозрачен дрхтавом светлошћу; човеку барока постао је *театралан* и обележен *шлузијом екстеријера*; најзад, у модерна времена – *распала се тврда љуска омеђеног простора*, оклоп се [...] [*сажео*] у *скелет* [...] кућа је [ненадано постала] – *отворена*, кућа човека који се надао благодетима новог живота.¹⁰²⁵ Уочене премисе *преломних тачака међузависности миленијумског развоја односа човека* према његовим *просторним искуствима и потребама* – освешћеним и подсвесним, пројектанту Лојаници – полазиште су *поставке комплексних пројектантских циљева* у решавању усложњеног проблема савременог концепта становања. Јер – „*човекове потребе у односу на простор налажу данас градитељу нешто што никад [пре] – нису, налажу му да истовремено омогући и заштиту пећине, и романичку интимност, и светло готике, и 'екстерни' ентеријер, шлузионизам барока, и потпуну отвореност куће модерног доба* и – *још нешто, нешто чега у историји нема* – [и то] *све тако да слободно бира, [али и] не само да бира, него да може да се самоорганизује онако како он то буде желео – према неким будућим, сада ни архитекту ни њему самом – не потпуно предвидивим околностима.*¹⁰²⁶

Другу групу кључних питања *Атинском повељом кодирани* архитектуре–урбанизма Београда, а посебно масовне стамбене изградње, архитект–урбанист Братислав Стојановић поставља у *модернизмом најзапостављенији*, заправо – *поништен домен – релација између новоградње и традиционалног урбаног контекста*. Упоредо са *израженим степеном дехуманизације насеља новобеоградских блокова*, *учљиво неразрешени су и комплементарни мотиви* – „*односа нових делова града према историјском Београду и Земуну.*¹⁰²⁷ Трећи ниво проблема '*несумњивих постигнућа блоковске изградње*' испољава се у равни – *теоријски зацртане, међутим – животно, оперативно–делатно изузетно неугодне, неефикасне и економски неодрживе раздвојености зона рада и становања, очите у распону од њихових дисконтинуитета до потпуних локацијских раскорака*. Четврти вид неусаглашености јесу *питања спремности „новог дела града [...] за нормалан градски животни ток, иако није у целини реализован у [...] [тачки] програмираних и нормираних пратећих садржаја* [уз додатне изазове] *начина насељавања [испољене кроз] – структуре нових становника и њихову оспособљеност за живот у новом делу града*¹⁰²⁸, *што будући питања популационих политика – излазе из домена архитектуре–урбанизма, тиме и предметног рада.*

Предочавајући конкретнији увид у „*предности и недостатке модерног урбанизма* – [дакле] *архитеткуре у пракси*, у условима нашег друштвеног, комуналног уређења¹⁰²⁹, Стојановић издваја најупечатљивије моменте како *пожељних спојева* тако и *непојмљивих промашаја* – последица великих локацијских

¹⁰²⁵ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *op. cit.*, 21. [курзив, А. М.]

¹⁰²⁶ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *ibid.*, 21. [курзив, А. М.]

¹⁰²⁷ Б. Стојановић (1975), *op. cit.*, 23. [курзив, А. М.]

¹⁰²⁸ Б. Стојановић (1975), *ibid.*, 23. [курзив, А. М.]

¹⁰²⁹ Б. Стојановић (1975), *ibid.*, 23. [курзив, А. М.]

потенцијала, праћених *слабим, исподпросечним архитектонским одговорима*. Упоредо са несхватљивим, *беспланским упропаштавањем одређених посебно квалитетних површина*, одлика периода (1945–1975) такође је – изградња највреднијих локација. Релјеф Београда, наиме – „изузетан [је], таласаст [...] од истока, југа до југозапада [...] [и улива се] као географски клин [...] од Авале – у загрљај Саве и Дунава; [...] тај шири део прстена историјског дела града [...] [стога и носи] називе брда – Пашино, Лекино, Канарево, Топчидерско, Баново... брдо [...] [са] долинама – Јатаганмалском, Булбудерском, Топчидерском... долином. Према релјефу – то је онај *идеалан град* на седам, девет, једанаест... нисмо их бројали, колико [тачно] брегова. [Међутим], ту [*изванредну, изворну*] композицију природе – *није одговарајуће пратила урбанистичка композиција*. Само смо, по правилу – *прекрили ту природу стамбеним насељима*. Ипак, разлика [дакако] – има.“¹⁰³⁰

Модалитети стварања човековим потребама примернеијих стамбених средина – истакнутих представника Београдске школе архитектуре/становања (1975)

Уочимо да Стојанвићев став (1975) о потреби да урбанистичка композиција испрати композицију природе – уместо пуког, насумичног прекривања природе стамбеним насељима, те и његовог разликовања постигнутих резултата, такође у складу и с његовом већ изнетом оценом да „[т]он стамбеним насељима дају *квантитативне околпросечне творевине*“¹⁰³¹ – указује на несумњиво удаљавање од модернистичких начела. Пре свега одступањем у вредновању урбанистичке диспозиције, модернистички омеђене распоном од инертности до негирања локације. Такође, и у погледу модернизмом као типолошким инструментом, уподобљеним машинској, серијској продукцији, уместо потребама људи, што уз задат процесни, профитно условљен захтев јевтиноће градње – реално зацртава и приоритетизује одлике квантитативности, чије пак, испуњење неминовно резултира – околпросечношћу. Дистинктивно израженије, пројектантско преиспитивање неодрживих и ограничавајућих директриса модернистички постулиране станоградње, према већ приказаном, као и касније подробије анализираним (3.3. Критичко–аналитички капацитети преклопљених контекста станоградње) – доноси теоријски уобличена платформа ставова архитекта Милана Лојанице (1975). Тиме и Београдска школа архитектуре/становања – оцртава јасне, даље правце трагања за новим модалитетима стварања човековим потребама примернеијих стамбених средина.

Типо–морфолошки, типолошки, и елементима приказаних истраживања – методолошки додатно профилисана анализа достигнућа послератне колективне станоградње Београда

Према опредељењу предметне дисертације за *откривање нових концепата стамбених урбанитета Београда* – критичко–аналитички приказ послератне колективне станоградње Београда који предстоји у наставку рада – изведен је, с обзиром на усвојену методологију, превасходно – кроз типо–морфолошке,

¹⁰³⁰ Б. Стојановић (1975), *ibid.*, 23–24. [курзив, А. М.]

¹⁰³¹ Б. Стојановић, (1975), *ibid.*, 24. [у изворном тексту курзив је болдован, прим. А. М.]

типолошке ставове и начела, уз примесе других наведених истраживања, као и свим осталим, током рада елаборираним теоријским ставовима референтних аутора–пројектаната. Велика је стога вероватноћа да би – остварења најлошије окарактерисана са наведених критичко–истраживачких полазиштаа, методолошки предзначених и доследно примењених током студије – разматрана са позиција изворног модернизма била, могуће – вреднована као најцелисходнија. Понајвише – услед њихове *неселективне репетитивности*, дакле и – *апсолутизоване рационализације градње*, међутим – *посматране сасвим изоловано од потреба станра–корисника*.

Независно од непосредних просторних искустава колективних стамбених блокова Београда, већ сâм летимични преглед урбанистичке диспозиције¹⁰³² ситуационо–схематског развојног плана Новог Београда [Илустрација 25] сведочи о најдубљој укоренености стамбене, и све друге архитектонско–урбанистичке изградње – у доктрину 'распоређивања' слободностојећих објеката по/на 'слободном' терену, у границама парцела – одређених магистралним уличним потезима, управо аналогно ставу Колина Роуа (1978), изнетом у Уводном делу предметног истраживања, да је *са становишта фактографије урбанистичких планова, модернистички град – инверзија традиционалног града*. Међутим – *инверзија модернистичких, у односу на традиционалне вредности стамбене средине*, не окончава с, већ заправо – *отпочиње* тиме.

Разматрање настављамо излагањем, у краћим цртама, за предметно истраживање *опредељујућих одлика* стамбено–блоковских насеља Београда (1950–1970–их), почевши од новобеоградских, Блока 1 и 2, завршно са Блоком 70, као и одбир преостале станоградње насеља тог раздобља. Анализираћемо потом упоредно – примере станоградње Београда после 1970–их година, ради образовања *прелиминарне слике назнака/доказа пројектантских помака и стагнација* у промишљању, пројектовању и реализацији масовних колективних насеља. Сходно поставци истраживачког приступа и методологије предметног рада, занимаће нас пре свега – *прва појава другачије визије концепта стамбене средине*. Потом, тек, евентуално, у виду могућих напомена, али – не и даље/деталнијих анализа, споменућемо и *концептуалне одјеке* у каснијим архитектонско–урбанистичким реализацијама.

Новобеоградска блоковска стамбена изградња (1950–1975–их)

Раздобље 1960–1970–их година, период је *законом стриктно утврђеног нормативног урбанистичког планирања*, везаног и за друштвено планирање, подразумеваног дословног придржавања и испуњавања „деталних урбанистичких планова (ДУП) [...] наглашених физичких структура [...] [којим су] се поред регулације, нивелације, намене површина, саобраћајне и техничке инфраструктуре [...] предвиђали и

¹⁰³² Непотписан прилог, *Урбанизам Београда*, бр. 30, 1975, *ibid.*, 27.

габарити објеката [...] [те је] тај вид планирања називан и 'габаритни урбанизам'.¹⁰³³ Преовлађујућа структура новобеоградских стамбених блокова, као исход непосредне и некритичке премене *принципа модернистичког урбанизма*, утемељене ибу *законодавно–нормативном планирању*, одредила је *трајни профил, карактер* Новог Београда. Почевши од његових рудиментарних, наменско–функционалних и саобраћајних ограничења, све до неминовне визуелно–униформне огољености. Међутим, уз вредносну квалификацију – *новобеоградских константи униформности*, стоји и предзнак – *трајних добити малих промашаја*. Пре свега услед поштовања конкурсне праксе, високостручно спровођене у свим фазама, затим, делимично условљено околношћу релативно умерених и уједначених површина локација блокова, одређенх ортогоналном саобраћајном мрежом. Неупитни су такође, велики напори пројектаната, који су – *потпуно спутани у домену урбанистичког приступа* – улагали сву могућу креативну енергију и стручност у трагање за што повољнијим варијантама решења унутарње организације самих стамбених јединица. *Изглобљен однос архитектуре и урбенизма*, узео је свој данак, као и увек у случају *спречавања повратно–органске везе ових двају комплементарних аспеката изграђених и неизграђених архитектонских простора*. Међутим, следом предоченог, *повољнијег склопа околности* – *постигнути су неспорно бољи укупни резултати* у односу на европску/америчку стандардну масовну стамбену продукцију приближно истог периода, такође постулирану на *варљивим премисама* да ће се човек – тај одувек *наоко прилагодљив чинилац просторне једначине* – повиновати неумитности изграђених 'симбола прогреса', ма какви они реално били.

Основно обележје архитектури Блока 1 и 2, изграђеним на парцелама приближно једнаких површина од шеснаест хектара, аутора урбанистичког решења као и појединих стамбених зграда – архитекта Бранка Петричића (пројектовано 1958–1959, реализовано 1960–1961/1963) – даје четрнаест издужених ламела спратних висина П+8 и једанаест солитера (П+Н³¹⁰³⁴/14¹⁰³⁵), као заправо – резултат „могућности носивости земљишта и тадашњег степена механизације. [...] [Том *конструктивно–експерименталном*] изградњом примењен је *први пут систем префабрикованих елемената од преднапрегнутог бетона*, модуларног растера 4.20 x 4.20 m.¹⁰³⁶ Иако сваки блок има а) пет типова стамбених објеката, преовлађујућих двоипособних станова, према у то доба просечном трочланом домаћинству Београда, поред тога што је б) сваком становнику било обезбеђено – по петнаест квадратних метара слободних површина, по дванаест квадратних метара парковских и по два и по квадратна метра спортских садржаја и дечјих игралишта, неvezано за податак – в) пребачаја стамбених капацитета, у оба блока заједно предвиђених за „три хиљаде шест стотина станова, односно – дванаест хиљада четристо двадесет пет становника [...] [увећаних] за десет до двадесет пет

¹⁰³³ ИАУС, *Јубилеј 60 година Института за архитектуру и урбанизам Србије 1954–2014*, Игор Марић, ур. (Београд: ИАУС, 2014), 98.

¹⁰³⁴ Б. Стојановић (1975), *op. cit.*, 28. [курзив, А. М.]

¹⁰³⁵ Б. Стојановић (1975), *ibid.*, 35. [курзив, А. М.]

¹⁰³⁶ Б. Стојановић (1975), *ibid.*, 28. [курзив, А. М.]

процената¹⁰³⁷ приликом самог усељавања, и мимо у сваком блоку изграђених г) пратећих објеката – „основне школе, јасли, обданишта и [по] три дечја вртића, центра месне заједнице и спортских терена [...] [и – д)] обезбеђеног гаражирања двеста педесет аутомобила, гаражних тримова за сто аутомобила и отвореног паркинга за три стотине возила [...]“¹⁰³⁸ – *животне чињенице* блокова 1 и 2 остају – *нерационалне, огромне пешачке раздаљине* сред амбијента *драматично и драстично сукобљених типски-монотоних паралелопипедних објеката* са неосмишљеним слободним површинама, што истина – у табелама дају законом прописане просеке. Знатан део проблема ствара и *енормно обликовно сиромаштво* – свега *пет типова* објеката у блоку од шеснаест хектара. Поређења ради, у склопу традиционалног, нешто ширег језгра Београда, већ на *уличном потезу* између *двеју суседних попречних улицица* – уобичајено је *пет различитих типова стамбених зграда*. Подсетимо, у концепту слободно постављених објеката становања – само наизглед делује *као да* отворене 'парковске' зоне доминирају над изграђеним. Међутим, тим утиском искључиво са урбанистичке схеме и/или тлоцрта, *креира* се заправо – *тек привид*. Објекти својим значајним растом у висину *попримају* такве *масе*, да *деградирaju* или пак у потпуности *анулирају* замишљене предности 'слободних простора', чак и кад се занемаре проблеми дезоријентације становника и нарочито посетилаца, створени умножавањем сличних кубуса који у различитим правцима – *продукују безмало идентичне визууре*. Покушај прекида монотоније урбанистичком диспозицијом по два објекта усмерена чеоно-ортогонално у односу на најближу ободну саобраћајницу блока, дакле и међусобно заротираним за по деведесет степени – смањује се додатно реална могућност просторног сналажења/оријентације корисника. Јер – *наоко идентични објекти одређују час један, час други, час трећи и/или чак – четврти правац*. [Илустрација 26]

Блокови 21, 22, 23, 28, 29 и 30 [Илустрација 27], планирани сваки понаособ као засебна месна заједница, део су Другог стамбеног рејона, са „јавним садржајима рејонског значаја [...] у деловима блокова 22 и 29 који се граниче са потезом градског центра [планираног за блокове 24–26] [...] [а] двоструки низ од осам пословних кула – *наменски и компромисно* [...] саставни део потеза градског центра“¹⁰³⁹, лоциран је у ивичним зонама блокова, уз саобраћајницу. Пословне куле замишљене су да буду реперни, вертикални угаоно-блоковски акценти, насупротив 'мирнијим' хоризонталама стамбених објеката издужених ламела. Обухват рудиментарне схеме унутар-блоковске просторне расподеле подразумевао је „централни положај пратећих објеката за децу, [...] стамбену територију [...] [неометану] кретањем моторних возила и [...] и центар месне заједнице [...] по правилу периферно уз јаку градску саобраћајницу. [Реална] просечна бруто густина насељености нешто је мања од предвиђених петсто становника по хектару.“¹⁰⁴⁰ Блок 21 –

¹⁰³⁷ Б. Стојановић (1975), *ibid.*, 28. [курзив, А. М.]

¹⁰³⁸ Б. Стојановић (1975), *ibid.*, 28. [курзив, А. М.]

¹⁰³⁹ Б. Стојановић (1975), *ibid.*, 29. [курзив, А. М.]

¹⁰⁴⁰ Б. Стојановић (1975), *ibid.*, 30.

доминантног, пренаглашеног стамбеног објекта–*меандра лекорбизјанског типа*, непосредно преузетог из пола века старог узора « *Ville Contemporaine de 3 Millions d'Habitants* » (1922) и наредне, тада већ четири деценије познате схеме 'Озареног града' (« *Ville Radieuse* », 1930) те двома слободним, половином дуже стране блока непримерено монотono дугачким ламелама и шест стамбених 'небодера', као први блок отпочете изградње, до 1975. године био је углавном изграђен, изузев центра месне заједнице. Типолошки оскудни објекти, подређени су *композиционо–функционално–визуелно* урбанистичкој диспозицији базично геометријске фигурације. Глоцртно распоређени ка назнакама 'динамике', међутим – остали су то искључиво у цртежу, не и реално – *in situ*, чинећи да слободни простори Блока 21 – заправо буду тек респловни површина које нису под заузећем објектима. [Илустрација 27]

Истоветних површина од двадесет четири хектара (четири стотине са шесто метара), блокови 22 и 23 центра Новог Београда – сваки понаособ засебна су месна заједница, упркос знатних разлика стамбене површине/броја становника, услед програмских разлика. Намена Блока 22 – делимично стамбена (десет хектара за четири хиљаде становника), у другом делу предвиђала је за садржаје рејонског/опште–градског ранга, док је у Блоку 23 планирано искључиво становање (деветнаест хектара, седам и по хиљада људи). Детаљан урбанистички план блоква 22 и 23, архитеката Милутина Главичког и Јована Мишковића, као основ расписивања општег југоловенског конкурса за архитектонско решење (1968), одредио је густину насељености од триста деведесет становника по хектару, у структури двоипособних и већих станова. Према „првонаграђеном раду, архитеката Александра Стејегановића, Братислава Караџића и Божидара Јанковића – [...] израђени су извођачки пројекти [...] [а] први становници усељени [...] 1973.“¹⁰⁴¹ Безмало подужно–осовински симетричан план Блока 22, уобичајене схеме периферних моторних саобраћајница, а унутар–блоковских пешачких стаза и рекреативних површина – одаје утисак нешто интензивнијег груписања објеката, међутим, такође заправо – *слободних простора–преостатака* од изградње. [Илустрација 27] Петнаест стамбених објеката спратности П + 8, „укупне је бруто развијене површине свих стамбених етажа седамдесет седам хиљада квадратних метара [...] [са] око хиљаду педесет станова [...] за три хиљаде осамсто седамдесет становника [...] [те] школом за четристо осамдесет ђака, комбинованом дечјом установом [...] [и] центром месне заједнице [...]. Планирано је пет запета осам хектара слободних зелених површина [...] – око петнаест квадратних метара по становнику [...] [уз] смештај деветста шездесет возила на отвореним паркинзима и у гаражама у сутеренима стамбених зграда.“¹⁰⁴² Урбанистичко решење месне заједнице Блока 23, величине деветнаест хектара, покушај је успостављања 'логичког реда' у основи, двоструко заротираном сликом у огледалу геометризованог распореда стамбених објеката – базично линеране ламеле (П + 10) и Г склопа (П + 4), уз покушај разбијања монотоније групом од четири солитера (П + 16). „Укупна површина свих стамбених етажа је око сто шездесет три квадратна метра [...]

¹⁰⁴¹ Б. Стојановић (1975), *ibid.*, 30.

¹⁰⁴² Б. Стојановић (1975), *ibid.*, 31.

[за] две хиљаде сто станова и смештај око седам хиљада петсто шездесет станара [...] [и пратеће објекте –] школе за девет стотина ђака, дечје установе [...] и центра месне заједнице. Планирано је око шеснаест квадратних метара слободних површина по становнику, и обезбеђени су паркинзи и гараже за око хиљаду четристо возила.¹⁰⁴³ Према неприкосновеном концепту (1962), моторни саобраћај задржан је само периферно око блока са прикључцима на градске саобраћајне токове вишег реда. Унутрашњост блока – површине четристо са шесто метара – искључиво има пешачке стазе, делом предвиђене и за приступ интервентних возила (хитне помоћи, ватрогасних...), и схематском парцелацијом добијене рекреативне површине.

Регулациони план општине Нови Београд (1962), прецизирао је Блок 28, централне зоне Новог Београда као месну заједницу за седам хиљада људи, површине деветнаест запета четрдесет два хектара. Детаљним урбанистичким планом предвиђене су и вредности – а) густине насељености, триста шездесет становника по хектарау, б) шеснаест запета седамдесет пет квадратних метара рекреативних површина по становнику, г) смештај хиљаду четристо двадесет пет возила (степен моторизације 1 : 4). Урбанистичким решењем аутора архитекта Милутина Главичког – моторни саобраћај и паркирање задржано је само „по ободу блока [...] [са] унутрашњим површинама – искључиво за [...] пешаке и рекреацију [као] – први блок таквог решења у Новом Београду.“¹⁰⁴⁴ Уобичајени садржаји средишта блока, пратећи објекти – школа, дечје јасле и вртић, центар месне заједнице и гаража са сервисом сматрани су тада довољним за подмирење потреба станара. Композиционо–урбанистички план Блока 28 *сужен је додатно на свега три типа стамбених зграда* – 1) две истоветне стамбене ламеле–*десетоспратнице*, постављене паралелно дужим саобраћајницама блока, а међусобно у двоструко–огледалском односу, те 2) потковичаста једанаесто–трактна *четвороспратница* замашног унутрашњег, плански рекреативног дворишта и – 3) четири *шеснаестоспратне* куле, рационално–идентичних габарита. [Илустрација 27] Најдуже две ламеле дужине су по „двеста седамдесет метара строге линеарне форме [...].“¹⁰⁴⁵ Крајње *редуцирана типологија*, циљана је дакако да „омогући *једноставан процес грађења*, малог броја типова зграда, уз примену *монтажног система изградње* [...] [а] архитектонско решење [...] добијено је путем конкурса (аутор првонаграђеног рада – архитекта Илија Арнаутовић из Љубљане).“¹⁰⁴⁶ Предности конкурсне праксе, на примеру Блока 28, архитекта Братислав Стојановић подвлачи и у „могућности довршавања и оплемењивања урбанистичког концепта уношењем још три битна, реална елемента „[1] конкретног програма инвеститора, [2] конкретне технологије грађења, и [3] конкретног архитекта, пројектанта.“¹⁰⁴⁷ Покушај хуманизације унутар *архитектонски штуро–блоковске реализације*, изведен је кроз

¹⁰⁴³ „Паркинг простори, по правилу су под дрвећем. Високи степен моторизације (1 : 4) условио је смештај више од половине возила у подземним паркинг–гаражама.“ Б. Стојановић (1975), *ibid.*, 31.

¹⁰⁴⁴ Б. Стојановић (1975), *ibid.*, 32.

¹⁰⁴⁵ Михајло Митровић, *Архитектура Београда, 1950–2012* (Београд: Службени гласник, 2012), 25.

¹⁰⁴⁶ Б. Стојановић (1975), *op. cit.*, 33.

¹⁰⁴⁷ Б. Стојановић (1975), *ibid.*, 33.

партерно уређење посебног дечјег игралишта, аутора архитеката Олге Милићевић и Цвете Давичо, у зони потковичастог објекта. „Усред Новог Београда, свог у истој приземној равни – уздигла су се мала, вештачка подбрђа засађена травом и високом вегетацијом. Кроз тај неуобичајен амбијент провлаче се простори за децу, занимљиви и духовити како по садржајима, тако и по ликовној интерпретацији [...]“¹⁰⁴⁸

Стамбени капацитети блокова 28 и 29 до 1975. године били су већ изграђени и предати на употребу, упркос незавршеним пратећим садржајима, што је такође као део уобичајене праксе новоградње (у свету и у нас) – умногом умањивало предности добијеног 'сопственог крова над главом'. Блок 29, средишње зоне западног тракта централне новобеоградске зоне, својим источним делом оивичавао је планиран рејонски спортски центар. Регулациони план општине Нови Београд одредио је Блок 29 за мешовиту намену – делом стамбену, за месну заједницу површине девет запета осамдесет шест хектара, за смештај четири хиљаде становника, и другим делом за садржаје рејонске и/или градске намене. Детаљним урбанистичким планом ауторског тима архитеката Милутина Главичког и Љиљане Мијушковић (1966), одређена је „композиција блока [...] [као] атријумско решење формирано стамбеним објектима [...], рекреативним [...] [и] површинама за пратеће објекте [у средишту]. [...] [Одређена је и] густина насељености од честристо пет становника по хектару [са] једанаест запета четири квадратна метра слободних рекреативних површина по становнику [као] и смештај возила [...] [паркинг-простори/гараже] у степену моторизације 1 : 4“¹⁰⁴⁹ *Стриктно типска саобраћајна схема блока*, подразумеваних је периферно-моторизованих, а интерно пешачких токова. [Илустрација 27] Архитектура објеката блока – првонаграђена су решења архитеката Милосава Митића и Маихаила Чанка, према конкурсном распису (1969). Будући да блокови 28 и 30 – уоквирују Блок 29 јужно и северно, стамбеним објектима висина П + 10, а на источној страни блока предвиђене су две пословне куле централног новобеоградског потеза – „детаљним планом предложен је ансамбл стамбених објеката [...] као *неутрална ислупа* [...] – максималне висине [...] до П + 6 спратова [...] у двотрактном систему, са лаким степенишним везама. [...] [Сдржај] приземља, осим пасаж, просторија кућних савета, друштвених потреба станара и боравка деце су и станови. Сутерени свих објеката [...] [су са] гаражама за путничка возила [...]“¹⁰⁵⁰ Донекле кондензованију матрицу Блока 29, условили су замашнији габарити двотрактних стамбених ламела, названих 'атријумским' услед основних трактова међусобно размакнутих на десет метара. Планирани садржаји средишта блока, уз дечја игралишта и зоне мирног одмора одраслих, јесу и пратећи објекти – основна школа са обдаништем, јасле и вртић, центар месне заједнице (установе општег значаја/друштвене организације, културе и уметности), и садржаји трговине-занатства-угоститељства, сервис са гаражом, као и двонаменско склониште.

¹⁰⁴⁸ М. Митровић, *Архитектура Београда, 1950–2012* (2012), *op. cit.*, 62.

¹⁰⁴⁹ Б. Стојановић (1975), *op. cit.*, 34.

¹⁰⁵⁰ Б. Стојановић (1975), *ibid.*, 34. [курзив, А. М.]

Блок 30, аутора архитекта Уроша Мартиновића (пројект 1967, почетак реализације 1975) чине „стамбени објекти задржаних [...] свих битних елемената урбанистичке диспозиције *супер-блока* формираног од *једанаест ламела* [...].“¹⁰⁵¹ Најизразитије укупно обележје и поред пројектантског покушаја да „урбанистичко решење [...] [постане] резултат симултаног решавања архитектонско–урбанистичких елемената, где су сви габарити објеката добијени детаљним решењем функционалних и конструктивних диспозиција основа“¹⁰⁵² остао је – *спој схематичности и статичности*. Неминовне су то последице модернистичког концепта ригидне архитектуре насупротив „флуидним“ спољним просторима – огољене ортогоналности груписано–предимензионираних, централизованих 'слободних површина' – модерних 'авлија', *заграђених/омеђених* недогледним ламелама, и њима припадајућим – рационализованим пешачким приступима, *трасама* искључиво *саобраћајно* мотивисаним. [Илустрација 27]

Трећи новобеоградски стамбени рејон, омеђен улицама Тошин бунар, Париске комуне, Омладинских бригада и Саобраћајницом 24–24 (Булевар Арсенија Чарнојевића), укупне површине сто четрдесет пет хектара, подељен је на блокове 1, 3, 4, 33, 34, 37 и 38, а осим Блока 34 са Студентским градом, сви остали блокови, приближних величина четристо са шесто метара (двадесет четири хектара) предвиђени су за становање четрдесет једне и по хиљаде становника, сваки планиран са по месном заједницом од шест до седам хиљада становника. Намена Блка 34 делом је за „објекте рејонског центра. [Од] укупне површине тих блокова – четрдесет четири хектара [...] – петнаест хектара намењено је спорту и рекреацији, а двадесет четири – изградњи објеката културе, забаве, трговине, угоститељства, школства, здравства и другог. [...] Студентски град [део тих блокова], уклопљен је у урбанистичко решење рејона.“¹⁰⁵³ Другонаграђени радови архитекта Михаила Митровића (једног од радова), као и архитеката Стојана Максимовића и Јована Мишковића (другог рада) из скупа радова свејугословенског конкурса (1961) за добијање идејног урбанистичког решења „три месне заједнице и рејонског центра на простору старог аеродрома [били су основ даље] израде детаљних урбанистичких планова за месне заједнице блокова 33, 37 и 38, и [за] програмски сагледан рејонски центар блокова 34 и 40.“¹⁰⁵⁴ Заједничка сваком од блокова, изградња *само три типа* стамбених објеката, спратности П + 4, П + 8 и П + 14, обављена је у периоду 1966–1970. године. [Илустрација 28] Крајње поједностављеној урбанистичкој схеми *сва три блока* заједничка је *групација четири истоветне дуже ламеле*, постављене под правим углом да чине 'непотпун' квадрат у основи, формираних препуста што асоцирају на сажетак древног, *античког меандра/кукастог крста* (Египат, Крит, Хелада). Преостаци терена блока од угаоно лоцираних групација, попришта су 'вариране' урбанистичке

¹⁰⁵¹ Бранко Алексић, „Стамбено насеље Блок 30 у Новом Београду“, *Архитектура–Урбанизам*, 74–77 (1975), 81. [курзив, А. М.]

¹⁰⁵² ИАУС, *Јубилеј 60 година ИАУС–а 1954–2014* (Београд: ИАУС, 2014), *op. cit.*, 53.

¹⁰⁵³ Б. Стојановић (1975), *ibid.*, 35.

¹⁰⁵⁴ Б. Стојановић (1975), *ibid.*, 36.

диспозиције, у споју са још дужим ламелама и/или солитерима, укључујући и „пословни солитер висине П + 18 [...] који треба да представља главни мотив на улазу у Београд са севера.“¹⁰⁵⁵ Док су, до 1975. године већ били изграђени сви пратећи објекти дечјих установа и две основне школе, изградња центара месних заједница није била отпочета. Израдом детаљних планова блокова 3 и 4 руководили су архитекти Милутин Главички и Вера Пауновић. Блок 3 био је реализован (1975), а изградња Блока 4 била је у току. Мада је за зону рејонског центра постојало неколико детаљних планова – градња није отпочињала, и архитект Братислав Стојановић констатује да „тај недостатак умногом умањује комфор становања [...] [Трећег рејона], тим пре што нису [били] изграђени ни центри месних заједница [...] [те се] снабдевање [...] углавном врши[ло] преко привремених објеката и допунских пунктова [...] у приземљима појединих објеката.“¹⁰⁵⁶

Блокови 45 и 70, исте величине од педесет шест хектара у зони тадашњег села Бежанија, друштвеним планом (1965–1970) намењени су изградњи. Расписом општег југословенског конкурса „на основу првонаграђеног рада аутора архитеката Ивана Тепеша и Велимира Гредеља, и у сарадњи с њима [...] урађен је детаљни урбанистички план (1966) [...] носилаца, архитеката Јована Мишковића и Милутина Главичког.“¹⁰⁵⁷ Расподелом површина, стамбеној територији намењено је шездесет процената нето расположивог земљишта, за пратеће објекте издвојено је деветнаест процената, а саобраћајницама и паркинзима припало је преосталих двадесет један процент, док је планираним односом изграђених и неизграђених површина предвиђено двадесет два квадратна метра зелених површина по становнику, у укупно планираној густини насељености од двеста осамдесет становника по хектару. Планом усвојен *истоветан концепт* блокова 45 и 70, водио је – *идентичним просторним решењем* по једне увећане месне заједнице од по шеснаест хиљада становника. Повољност погледа на реку Саву, уз уједно јужну оријентацију – мотивисале су градацију спратности, од најнижих, полуатријумских објеката (П + 2 и П + 4) приобалне зоне, преко прелазних, нешто виших објеката (П + 6 и П + 8) до највиших – солитера (П + 10, П + 12 и П + 14) ка Бежанијској коси. „Сви објекти груписани су у четири микро–рејона [...] и међусобно повезани по средишту блока широким пешачким комуникацијама [...] у виду крста [...] [а у зони] укрштања треба да буду груписани центри месних заједница, две основне школе и три дечје установе.“¹⁰⁵⁸ Идејна архитектонска решења објеката блокова 45 и 70, резултат су расписаног свејугословенског конкурс (1967), номинованих извођача изградње – „Импрос“ и ГП „Комптрап“, а коначни пројекти израђени су „на основу решења аутора архитеката – Гргура Поповића, Ристе Шекеринског, Михаила Чанка и Бранка и Стане Алексић.“¹⁰⁵⁹ Слабости урбанистичког концепта и поставке *моно–мотивског усмерења* – потврђене су коначним уобличењем, типолошки и на све друге начине

¹⁰⁵⁵ Б. Стојановић (1975), *ibid.*, 36. [курзив, А. М.]

¹⁰⁵⁶ Б. Стојановић (1975), *ibid.*, 36. [курзив, А. М.]

¹⁰⁵⁷ Б. Стојановић (1975), *ibid.*, 37.

¹⁰⁵⁸ Б. Стојановић (1975), *ibid.*, 38.

¹⁰⁵⁹ Б. Стојановић (1975), *ibid.*, 38.

преоскудном архитектуром, потом и на више од десетина пута поновљеном – у истоветним објектима блокова 45 и 70. [Илустрација 25] Према спратности – осам категорија објеката за суму од око шездесет шест по сваком блоку, у оба блока заједно – даје у просеку понављање сваког типа објекта – *петнаестак пута*. Међутим, будући да је стално реч о *познатим варијацијама на више него познату тему* – резултат свих тих урбанистичко–архитектонских и потом производних напора јесте – *замор погледа*, уместо прокламоване 'разноврсности'. *Префабрикат–архитектура пожељног уступкућа, и потпуног одсуства естетског на рачун серијског – омашка је подразумевано–концептуалне природе*. Летимичним увидом у остварења традиционалне градске четврти од оквирно преко сто тридесет стамбених зграда – што је тек бројем објеката приближни аналог изграђеног у блоковима 45 и 70 – открило би се *најмање стотинак* архитеката–аутора, и то – из *више сукцесивних епоха*. Дакле, свега пет аутора – без обзира на иницијални стваралачки полет и њихове пратеће бројне анонимне сарадничке тимове на реализацији блокова 45 и 70 – ни у ком случају *не може поднети терет кривице у неуспеху парирања знаним и незнатим индивидуама и епохама филтрираног, минуциозно таложеног архитектонског искуства*.

Реализација божанијских блокови 61–64, резултанта је проглашења првопласираног позваног београдског конкурса (1971)¹⁰⁶⁰ у споју с – *условљавајуће–ригидном* урбанистичком поставком архитекта Јосипа Свободе. [Илустрација 25] Агресија назочности неразрешиве *модернистичке конфронтације складишно–репетитивних масива, и коридорских, 'слободних' простора*, уз драстичне последице на употребном и на ликовно–обликовном плану, додатно потцртане и наглашене сировом префабрикацијом у недогод мултипликованих објеката, према *типолошком и амбијенталном сиромаштву и униформности*, несхватљив су *анахронизам*. Нарочито у перспективи чињенице самог одоцнелог периода реализације (1977–1980). *Големо поклекнуће под маском ноторности потпуне негације хоризонта* – репетитивно минираног *разорном фаталношћу индустријом „хуманизираног“ стамбеног крајолика* – више је него евидентан. *Пројектантски, архитектонско–урбанистички, али и шире–друштвени превид* таквих размера *хипер–експлоатације самог концепта масовне изградње, граничног већ и као таквог* – могуће је правилно тумачити једино *идеолошко–политички октроисаним одлукама*, што као корпус засебних тема – излаз изван оквира предметног рада, и захтева посебно истраживање.

Блоковска стамбена изградња Београда (1950–1975–их)

Мада преглед стамбених насеља Београда изван највеће, новобеоградске градитељске зоне, архитекта Братислава Стојановића садржи и приказ Горњег Земунa – из пера главног пројектанта детаљних урбанистичких планова (1963, 1967 и 1974), архитекта Јосипа Свободе, Стамбени рејон Горњег

¹⁰⁶⁰ ИАУС, *Јубилеј 60 година ИАУС–а 1954–2014* (Београд: ИАУС, 2014), *op. cit.*, 138.

Земуна (P2), изостављамо из разматрања у предметном раду. Разлог томе је *маниристичко планирање*, заправо – *продукт варирања декадама познатих лекорбизјанских тема*, од 'Савременог града за три милиона становника' (1922) до 'Озареног града' (1930), што је у то доба свакако сматрано похвалним. Међутим, комбинаторика сталног понављања – *не даје никакве индикације трагања у правцу нових концепата* – ни *становања*, нити пак *урбанитета*.

Потез Шумица, јужна падине делом раније насељеног Вождовца, оивичен улицама – Грачића Миленка, Струмичком, Војислава Илића и Устаничком – комбиноване је стамбене намене (подразумеваних пратећих објеката¹⁰⁶¹) са *програмом додатних садржаја* „пратећих објеката [...] ширег подручја – хотела, огранка Дома здравља, биоскопа и другог.“¹⁰⁶² Захват укупне површине је тридесет два хектара, за предвиђених пет и по хиљада становника, у планираној густини насељености од „триста становника по хектару, а у неким блоковима и четристо педесет до петсто становника по хектару.“¹⁰⁶³ Пројектанти целокупног комплекса, били су архитекти Андрија Менделсон и Гордана Царевић. После расељавања и рушења у зонама постојећих зграда (1963–1965) уследили су „грађевински радови отпочети [...] 1964, [...] [да би] највећи интензитет достигли 1966. године [...] [док је] изградња стамбених објеката и уређење слободних површина [...] углавном [било] завршено 1968. године.“¹⁰⁶⁴ Преовлађујуће стамбене објекте – два облика краћих ламела са по три улаза П + 5 и објекте по једног улаза квадратне основе П + 5, програмски и типолошки проширују три потеза једнопородичних кућа у низу, изузетих из префабриковане градње, а почетно намењених дипломатском становању. Иако уз задржано наслеђе уличне матрице – која управо највише и доприноси бројним квалитетима и комфору насеља – Шумице су такође својврстан *пример модерног урбанизма*. [Илустрација 29] „Интерне саобраћајнице [...] формирају стамбене блокове [...] зграда постављених дуж улица, али због изолације ипак [...] повучених [...], док су у унутрашњости блокова [...] добро осунчани мањи спортски терени [...], дечја игралишта и озелењене површине са клупама.“¹⁰⁶⁵ Условљене поштовањем традиционалне мреже улица покренутог терена – *човекомерно смањене размере стамбених блокова уз брижљивије пројектовање* – заслужни су умногом за *постигнуте стамбене повољности*, као и за уопште *потиснут ниво утиска опресије*, који масовна стамбена насеља у диспозицији слободног плана иначе – *неминовно стварају*.

Такође мешовите, претежно стамбене намене – насеље Коњарник, на крајњем југоистоку ивично–градског урбаног ткива Београда, површине је приближно шездесет девет хектара, „с гребеном Коњарника што се благо спушта од Булеvara [краља Александра] југозападом, и постепено губи у долини [...] јужном падином

¹⁰⁶¹ Основна школа, јаслице, обданиште, снабдевачки и центар месне заједнице, допунски снабдевачки пункт и друго. Б. Стојановић (1975), *op. cit.*, 44.

¹⁰⁶² Б. Стојановић (1975), *ibid.*, 44.

¹⁰⁶³ Б. Стојановић (1975), *ibid.*, 44.

¹⁰⁶⁴ Б. Стојановић (1975), *ibid.*, 44.

¹⁰⁶⁵ Б. Стојановић (1975), *ibid.*, 44.

изложеном осунчању и продорима свежег ваздуха и околних озелењених подручја.¹⁰⁶⁶ Модернистичко колективно стамбено насеље за двадесет хиљада становника чине три месне заједнице – две између ауто-пута (Београд–Ниш) и Устаничке улице, и трећа на врху гребена – приближно истих површина, са по седам хиљада становника. Свака месна заједница самостална је целина „са сопственим центром [...], основном школом [...], са по две комбиноване установе дневног боравка деце [...]¹⁰⁶⁷ у објектима спратности П + 2, планираним у зеленилу. Намене вишег реда предвиђене су такође „у ткиву насеља Коњарник [...] – део центра стамбене четврти 'Шумице' са садржајима трговине и услуга, аутоматском телефонском централом [...], трафостаницом [...] и топланом целог подручја.¹⁰⁶⁸ Конкурсом прихваћено, уз дораде према сугестијама, усвојено је коначно урбанистичко решење „архитеката Милана Зарића, Милице Јанковић–Јакшић и Миленка Јевтића и [...] [виш. техн.] Ратомира Јанковића¹⁰⁶⁹ Условљена издуженим парцелама месних заједница, терена у паду, и по краћем и по дужем правцу, и фреквентним, магисталним саобраћајем – урбанистичка поставка свела се на *подражавање природних услова*. [Илустрација 29] Лонгитудинални стамбени објекти, паралелни доминантном потезу Устаничке улице дају својеврни *систем издужено–деформисаних шах–поља*, сачињених од *стамбених ламела* и озелењено–рекреативних, неизграђених *међу–простора*, остављајући и чудноват утисак *коинцидентног еха* са принципима поставке ламела Робин Худ Гарденса (1966/1967–1972), Алисон и Питера Смитсон. Унутарњи пешачки токови стамбеног насеља Коњарник, низ су комбинација несагледивих, испреплетаних мрежа путељака и степеништа кроз све врсте зеленила – од траве, преко шипражја до листопада и четинара, и ригиднијих праваца *функционално–канџонских* стаза дуж објеката. Можда иницирано постигнутим комфором суседних Шумица, у саобраћајном решењу Коњарника појављују се системски – огранци ивичних улица што залазе у унутрашње зоне, прилазећи свакој стамбеној ламели која нема директан приступ са ободне улице. 'Слепи' завршци уличних огранака предвиђени за стационарни саобраћај – паркинге – распоређени су неретко и ободима асфалтираних простора паралелно–рекреативне намене, игралишта. Типолошка шпурост и обликовно–изразна недореченост архитектуре положено–прозматчних ламела, ублажена је донекле покушајем застирања фасада панелима завршно стакличастог мозаика голубије боје, као и дрворедима – ободом затравњене зоне пред самим ламелама, и/или дуж паркинг–улица. Ипак, успостављен „систем колективног становања слободно постављеним [...] објектима [...] спратности П + 4/5, вишеспратницама] [...] и солитерима [...] у деловима насеља [...], распоређених да дају уједначену густину насељености и приближно једнаке могућности организовања слободних површина [...]¹⁰⁷⁰, услед *превеликих пешачких раздаљина* од стајалишта мреже градског превоза – у преовлађујућем *амбијенту озелењавања*

¹⁰⁶⁶ Б. Стојановић (1975), *ibid.*, 46.

¹⁰⁶⁷ Б. Стојановић (1975), *ibid.*, 46.

¹⁰⁶⁸ Б. Стојановић (1975), *ibid.*, 46–47.

¹⁰⁶⁹ Б. Стојановић (1975), *ibid.*, 46.

¹⁰⁷⁰ Б. Стојановић (1975), *ibid.*, 46.

'шумског' типа – креирао је и све спектре безбедносних проблема које детаљно анализира и Оскар Њуман, 1972. године, управо у доба реализације највећег дела стамбеног насеља Коњарник. [Илустрација 29]

Канарево брдо, постало је према Детаљном урбанистичком плану (1963) месна заједница површине тридесет пет хектара, и предвиђеног капацитет од укупно осам хиљада четристо становника, с тим да је две хиљаде већ живело у претходно изграђеним вишеспратницама. Новим урбанистичким решењем архитеката Јована Лукића и Мирјане Поткоњак, задржани су дакле ранији стамбени и пратећи објекти, а усвојен концепт наставка изградње свео се на диспозицију слободно–стојећих нових стамбених зграда. „Колективне стамбене зграде [...] су П + 4 спрата, као и [...] мањи број зграда П + 10 [...] [уз] изградњу куле П + 14 спратова. [...] Зоне породичне изградње [...] [су] за спратне породичне зграде на индивидуалним парцелама величине око петсто квадратних метара.“¹⁰⁷¹ Према предложеном решењу и оствареним резултатима, Канарево брдо (осим што није насеље одређене колективне стамбене изградње) – није у категорији креативнијих алтернативних покушаја у стварању нових концепата стамбених урбанистета, те дакле – и изван фокуса разматрања предметног рада.

Урбанистичка поставка/схема насеља Миљаковац I, југоисточног дела Раковице „између Манастирске шуме и Топчидерске реке [...] терена у паду ка Топчидерској реци, с визурама према Кошутњаку, Топчидерској долини и Канаревом брду“¹⁰⁷² – примена је модернистичког урбанизма слободног постављања објеката ивично уз саобраћајнице, те уједно и уоквиравања унутрашњих слободних простора. Изузетно оскудна типологија преовлађујућих стамбених објеката сажете квадратне основе П + 8 и издужених типских ламела П + 4 – није допринела афирмацији природних потенцијала локације.

Локацију стамбеног насеља Јулино брдо, карактерише врх издвојеног је брега – подножја брдовитог масива Кошутњака, Бановог брда и Жаркова површине „три хектара [...] [а са заштитним зеленилом – девет хектара] [...] за [планирану] изградњу шесто тридесет станова за [...] две хиљаде сто становника [...] и густину насељености [...] седамсто становника по хектару.“¹⁰⁷³ Уводна урбанистичка поставка архитеката Јована Лукића и Мирјане Поткоњак пратила је природне границе могуће изградње. „По ободу брега предвиђен је приступни пут [...] [унутар ког] су предвиђени стамбени објекти и пратећи садржаји – центар снабдевања, котларница, гараже и паркинзи, и слободни простори [...] пешака [...] и дечја игралишта.“¹⁰⁷⁴ Потоње првонаграђено конкурсно идејно–архитектонско решење целине Јулино брдо – архитеката Милана Лојанице, Боривоја Јовановића и Предрага Цагића – послужило је ауторима као полазиште разраде извођачког пројекта, уз њихово ангажовано пројектантско учешће у каснијем развојном току градње. „Аутори првонаграђеног рада

¹⁰⁷¹ Б. Стојановић (1975), *ibid.*, 48.

¹⁰⁷² Б. Стојановић (1975), *ibid.*, 49.

¹⁰⁷³ Б. Стојановић (1975), *ibid.*, 50.

¹⁰⁷⁴ Б. Стојановић (1975), *ibid.*, 50.

придржавали су се начелно урбанистичких услова и поставки¹⁰⁷⁵, дајући коначно обрисима основа четири степенаста потеза стамбених ламела (сваке са по четири стана на спрату) – назнаке контура прекинуте спирално–елиптичне форме. [Илустрација 30] Сукцесивним низањем групација од два, пет, три и четири степенишна тракта, уз промишљено вођену просторну динамику што у смеру супротно од казаљке сата, почевши од најмање групе у основи, уједно и највеће спратности П + 19 – опада све до најмање П + 3 – *досегнут је јединствен композициони искорак из доктринарног, модернозном нормираног, распоређивања слободностојећих/самодовољних објеката у недефинисано–аморфан слободан спољни простор*. Издвајајући се као успели мотив грађења целине вишег реда, уместо пуког збира стамбених објеката, Јулино брдо – *потпуни је преседан и новина модерничке стамбене типолозије и морфологије и градње, што својим циљано изоштреним и усложњеним приступом достиже редак квалитет стварања посебно препознатљивог, не–генеричког идентитета новоствореног места*. Постигнуто решење, на дневно–делатном плану омогућава једноставну оријентацију станара и посетилаца. Фактографија урбанистичког плана урбанитета Јулиног брда упоредо открива знатно умањен степен инверзије у односу на матрицу традиционалног града, приближавајући јој се. [Илустрација 31] *Пројектантски приступ и поступак, те њима уобличен – целивит архитектонски артефакт – непознати су дотад како у теорији, тако и пракси модерничке станоградње уопште, поготову пројектоване и изведене модусом префабрикације, дакле и у стамбеној архитектури Београда, и ширег поднебља. Стога уводно раздобље пројектовања (1966–1967) закључно са реализацијом Јулиног брда 1970. године¹⁰⁷⁶ означава посебан моментум, не само у оквирима остварења архитектуре Београда, већ и у укупној, Планетарној слици модерне станоградње.*

Ставом о вредносним осцилацијама у склопу униформности продукције станова Београда (1950–их–1975), предметни рад потврђује виђење архитекта Братислава Стојановића, према ком *изниман* „*пример извлачења до репрезентативног домета у просторно–ликовном компоновању имамо у насељу Јулино брдо.*“¹⁰⁷⁷ Предочене квалитете урбанитета Јулино брдо (1966/1967–1970), архитеката Лојанице, Јовановића и Цагића, проширимо и истраживачким закључком да је *оствarena архитектонско–урбанистичка композиција изузетан домет јединствених, идентитетски препознатљиво формулисаних, комплексних урбано–творачких капацитета, упркос добу свог настанка, раније предоченог, стриктног – 'габаритног урбанизма', који пре–дефинисањем објеката – управо подвлачи њихову аутономију.*

¹⁰⁷⁵ Б. Стојановић (1975), *ibid.*, 50.

¹⁰⁷⁶ Реализација 1967–1970. године наведена је у тексту Бранко Алексић, „Јулино брдо – Општи београдски конкурс за архитектонско[–урбанистичко] решење стамбеног насеља Јулино брдо у Београду 1966“, *Архитектура–Урбанизам*, 74–77 (1975), 48–49. Годину 1967. као годину почетка градње, наводи Алексеј Бркић, *Знакови у камену. Српска модерна архитектура 1930–1980* (Београд: Савез архитеката Србије, 1992), 252.

¹⁰⁷⁷ Б. Стојановић (1975), *ibid.*, 24.

Извесни одједи поука смелијег концептуалног приступа, организационих, просторних и ликовно-обликвних квалитета остварених целином урбанитета Јулино брдо, а у логичној транспозицији примереној другачијим – локацијским, пројектним и задацима уопште, опајају се како у тежњи за композиционим постизањем хијерархизоване групне форме архитектуре насеља Бањица (конкурс, 1971)¹⁰⁷⁸, архитеката Слободана Дрињаковића, Бранислава Караџића и Александра Стјепановића, тако и у степенованој фрагментацији и динамици стамбеног насеља Булевар Војводе Степе, I, II подручје (конкурс, 1973)¹⁰⁷⁹, архитеката Бранка Алексића и Николе Саичића.

Преостала насеља периода (1950–1975-их), северно од Медаковићеве улице, Кумодраж II, Браће Јерковић II, делови Бањице, Кнежевац–Кијево, Насеље на Кружном путу у Железнику, Карабурма и Котеж – са становишта *опређеног истраживања предметног рада, трагања за појавама нових концепата стамбених урбанитета*, улазе у категорију релативизације – понављања и варирања модернистичких образаца, већ описаних, те стога ни нису подробније разматрана. Односно, како је то формулисао архитекта Братислав Стојановић – „[п]римера неадекватних насеља – у односу на изванредне терене на којим су грађена, имамо у насељима – Браће Јерковић, Бановом брду, Карабурми... [...] Београд је имао урбанистичких снага да оствари велике, натпросечне резултате. *Недовољно је постигао*. Београд је имао архитеката–пројектаната (у југословенским оквирима) способних да пројектују дела велике вредности. *Није их довољно искористио* Тон стамбеним насељима дају *квантитативне – околпросечне творевине*.”¹⁰⁸⁰

Слику достигнућа стамбене архитектуре раздобља 1950–1970-их година, потребно је употпунити тиме да се *Београдска школа архитектуре* развијала и одржала у изузетно сложеним околностима. Наиме, тек наизглед – услед поштовања струковне експертизе у условима великог темпа стамбене и изградње уопште – такве прилике могуће је прогласити повољним за архитектуру, заправо – пригушивану, неретко и суспрезану до потпуног поништења – *форсирањем модернистичке стереотипизације, изнад свега профитно усмерене*. Слику достигнућа стамбене архитектуре раздобља 1950–1970-их година, потребно је употпунити тиме да се *Београдска школа архитектуре* развијала и одржала у изузетно сложеним околностима. Наиме, тек наизглед – услед поштовања струковне експертизе у условима великог темпа стамбене и изградње уопште – такве прилике могуће је прогласити повољним за архитектуру, заправо – пригушивану, неретко и суспрезану до потпуног поништења – *форсирањем модернистичке стереотипизације, изнад свега профитно усмерене*. Формулација такозваног послератног 'златног раздобља планирања' Београда, добијена је, чини се, највише последицом *замаха изградње* као маске *квантитативне околпросечности*. Мада свакако и *резултанте*

¹⁰⁷⁸ Бранко Алексић, „Бањица – Општи београдски конкурс за архитектонско решење стамбеног насеља Бањица у Београду 1971“, *Архитектура–Урбанизам*, 74-77 (1975), 74.

¹⁰⁷⁹ Бранко Алексић, „Булевар војводе Степе, I, II подручје – Позвани београдски конкурс за архитектонско решење стамбеног насеља у Булевару војводе Степе у Београду 1973“, *Архитектура–Урбанизам*, 74-77 (1975), 80.

¹⁰⁸⁰ Б. Стојановић (1975), *op. cit.*, 24. [У оригиналном тексту, курзив је – болдован.]

уплитања изванпројектантских фактора, бројне анализиране мањкавости новобеоградских и других масовних стамбених насеља Београда, са друге, суштински битније стране – испоставиће се, захваљујући високој етици пројектантске свести и креативности – као изузетно подстицајне, за оне најистанчаније представнике Београдске школе архитектуре/становања. Напоре са теоријским преиспитивањима и трагањима, и у најинвентивнијем – архитектуром стамбених урбанитета конкретизованом искораку, како из октроисаног модернистичког урбанизма, тако и из парадигме свеопште инерције и повлађивања најоскудније омеђеном поимању стамбене средине – почевши од недовољно програмски осмишљене, преко употребно-намесни, пројектно композиционо мањкаве и нерашчлањене, закључно са недостајућим идентитетским, ликовно-појавним аспектима.

Изградња стамбених блокова Београда, после 1970-их година

Постепено напуштање праксе доношења детаљних урбанистичких планова, 'габаритног урбанизма', од 1970-их година својеврсни је показатељ „развоја урбанизма као науке у циљу смањења ограничавајућих и обавезујућих фактора [...]. [Настаје] раздвајање на урбанистичке пројекте [УП] који обимом често замењују план, и на планове који више немају предвиђене физичке структуре објеката.“¹⁰⁸¹ Урбанистички пројекти – споне урбанистичког планирања и архитектонског пројектовања – постају окоснице пројектата, и следствено – изградње стамбених насеља, подухвата реконструкције централно-градских зона, као и индустријских комплекса, инфраструктурних система и свих других битних локацијски опредељених намена. Потпуном обуставом праксе доношења детаљних урбанистичких планова обавезујућих габарита 1980-1990-их година, уз преоријентацију на методологију нормативног урбанистичког планирања – прелази се на израду Генералних урбанистичких планова. Раздобље 1980-1990-их година карактерисала је и даље превласт „друштвене и државне својине [...] у планирању [категорисане] заједничким добром [...] [стога и] смањеним вођењем рачуна о приватном власништву [...] [те су] у урбанизованим срединама, простори предвиђени за стамбене целине [...] [сматрани] – просторима од општег интереса [...] [и као такви – постајали су] основ експропријације [...]“¹⁰⁸² Прекретницу урбанистичког планирања средином 1990-их година, представља законско озваничење и дефинисање услова за прелазак на отад важеће регулационо планирање, чиме се коначно, потпуно одустало од претходног, нормативног планирање – најуже повезаног са друштвеним планирањем.

Последице политике поступног јењавања, као увода у две декаде каснију обустави даљег развоја стратегија друштвено мотивисаног планирања станоградње, већ од средине 1970-их година, водиле су и смањењу обима градње станова у дотад програмски подразумеваним стамбеним насељима, најмањег капацитета – месне заједнице. Међутим, управо тада, 1975. године, у амбијенту, бројним промашајима новоградње – узнапредовале

¹⁰⁸¹ ИАУС, *Јубилеј 60 година ИАУС-а 1954-2014* (Београд: ИАУС, 2014), *op. cit.*, 98. [курзив, А. М.]

¹⁰⁸² ИАУС, *Јубилеј 60 година ИАУС-а 1954-2014* (Београд: ИАУС, 2014), *ibid.*, 98. [курзив, А. М.]

и очврсле скепсе према икаквим моћима стамбених насеља да уопште буду слободан, а не економски условљен избор места становања, расписан је и Локални, ужи и јавни урбанистичко-архитектонски конкурс за добијње идејног решења¹⁰⁸³ новобеоградског стамбеног Блока 19а. Једногласном одлуком у поступку спроведеном према посебно разрађеним условима вредновања „прва награда додељена је пројекту ауторског тима на челу са архитектама Миланом Лојаницом, Боривојем Јовановићем, Предрагом Цагићем, Радисавом Марићем и Радмилом Лојаницом.“¹⁰⁸⁴ Процењујући домете њиховог конкурсног приступа, и као средства провере идеја и као допринос развоју архитектонске теорије и праксе, архитект Алексић наводи три кључна нивоа његове оправданости. Почевши од 1) питања целисходности 'рецептуре' новобеоградске, стамбено-блоковске градње, преко 2) постављања у први план питања оптимизације еколошких услова примарних стамбених целина, све до 3) афирмације „могућности остварења идентитета стамбених целина на [...] вишем нивоу [...] обликовањем њихове физиономије и унутрашњег лика дејствима и одређењима проширеног окружја.“¹⁰⁸⁵ Смелост визије првонаграђеног конкурсног решења Блока 19а – у свему опонира доктринарним модернистичким поставкама и варијантним верзијама урбанизма и архитектуре, изражена је непосредно већ у ситуационим приказу и макети. Брижљиво кондензована композиција насеља – негира условљеност просторне организације диктатом положаја ободних саобраћајница. Успостављањем заротиране матрице, динамично усмерени пешачки токови, тежишно мотивисани и објектима и платоима-пјачетама – прожимају обликовно-функционалну хијерархију фине градације израђених и слободних простора. Градских простора – у правом, изворном значењу речи. Први пут – на Новом Београду. [Илустрација 32]

Реализацијом Блока 19а (1978–1982) – првим фрагментом града на левој, новобеоградској обали реке Саве, а уједно и својеврсним сублиматом свих дотадашњих позитивних искустава из области нововременог становања – остварен је у потпуности нов концепт стамбеног урбанитета, архитектонско-урбанистички јасно и распознатљиво формулисан, а досадашњим током предметног истраживања тек наслућиван. Бит даљег тока и развоја студије опредељен је тиме ка подробнијим анализама, разматрањима и елаборирању свих пројектантских аспеката и учињених избора што су довели до тако успелог исхода. Значачки продубљен наставак експеримента оппачетог стамбеном целином Јулиног брда – комплексна иновативност Блока 19а – потпун је преседан, како на нивоу композиционе резултанте типоморфолошког увиђања значаја дефинисаности и степеновања отворених простора, тако и у ремоделовању стамбене типологије, и поетичком откривању модернозмом задуго негираних меморијских капацитета станоградње. Такође, стамбеним урбанитетом Блока 19а, достигнут је феномен остварења јединствено препознатљивог, не-

¹⁰⁸³ Бранко Алексић, „Приказ конкурса за урбанистичко-архитектонско решење Блока 19а у Новом Београду“, *Архитектура-Урбанизам*, 78-79, 1977, (44-46), 44.

¹⁰⁸⁴ Б. Алексић, „Приказ конкурса [...] Блока 19а у Новом Београду“, (1977), *ibid.*, 44.

¹⁰⁸⁵ Б. Алексић, „Приказ конкурса [...] Блока 19а [...]“, (1977), *ibid.*, 44. [курзив, А. М.]

генеричког идентитета новоствореног места – радикално другачији и још израженији, него у свега десетак година ранијем примеру Јулиног брда.

Типолошка иновација стамбене целине Блока 19а, потакнута и пређашњим, традиционалним поимањем становања – модусом одмерено реинтерпретиране колективне стамбене зграде – преточена у захвалну рецептуру непосредног угледања на образац архетипске куће косог крова, као и покушаји варирања у груписању објеката – одјекнуће свом пуноћом – у две године каснијем конкурсном¹⁰⁸⁶ решењу стамбеног насеља Церак–Виногради (1977), те и у укупној реализацији. Примерено ободно–градској локацији, стамбено насеље – пројектовано је у реминесценцијама на приградско–пасторалне амбијенте. Међутим – неадекватан саобраћајни модернистички предлогак остављања аутомобила на паркинзима испред насеља, веома далеко од места становања, упркос висински покренутом терену – кориговали су сами станари – формирањем дивљих колских стаза и паркинзима свом дужином стамбених ламела. Поред аутора насеља Церак–Виногради, архитекта–урбаниста Недељка Боровнице, посебно охрабрује заокрет ауторског тима архитеката Марушића ка не–модернистичкој типологији традиционалних објеката у обрасцу типоморфолошки примеренијег груписања ламела дуж нових 'улица' – бацајући зачудно повратно светло на њихво деловање – у погледу ранијих масовно–стамбених опредељења и приступа, и конкурсног¹⁰⁸⁷ решења мастодонтских ламела бежанијских блокова б1–б4 (1971), те њиховог учешћа у изради пројекта¹⁰⁸⁸, и потоњој изградњи (1977–1980).

3.3. Допринос Београдске школе архитектуре/становања –

Критичко–аналитички капацитети

преклопљених контекста станоградње Београда

Појава *преклопљених контекста станоградње* – трагачких настојања откривања нових вредносних система, изван стриктних постулата модернизма, неопходних међутим – ради упоредне обнове употребно–функционалних и хуманих аспеката стамбене средине, особеност је нашег поднебља. Тачније – допринос је изузетних теоретичара, представника *Београдске школе архитектуре/становања*, периода средине 1970–их, до почетка 1990–их (у контексту временског обухвата предметног рада). Полазиште тог концепта, евидентно – јесте модернизам, међутим – искључиво у својим највиталнијим, оптималним видовима реално остварених и могућих суштинских побољшања стамбене архитектуре и њоме преобликованог окружења. Дакле – модернизам као *полазиште*, али не и – *потпуно одређење пројектантског промишљања и поступка* – особеност је *преклопљених контекста станоградње Београда*.

¹⁰⁸⁶ ИАУС, *Јубилеј 60 година ИАУС–а 1954–2014* (Београд: ИАУС, 2014), *op. cit.*, 138.

¹⁰⁸⁷ ИАУС, *Јубилеј 60 година ИАУС–а 1954–2014* (Београд: ИАУС, 2014), *ibid.*, 138.

¹⁰⁸⁸ У склопу ширег ауторског тима са архитектама – Миланом Миодраговићем, Љубицеом Павловић, Марком Королојијом, Николом Шијаном и Миланом Митровићем. Слободан Богуновић, *Архитектонска енциклопедија Београда 19 и 20. века* (Београд: Београдска књига, 2005), 954.

Подсетићемо се критика архитекта ван Ајка (1960–1970–их) које недвосмислено говоре о *организованом ништављу 'функционалног града' неподесног за живот и становање*¹⁰⁸⁹, к томе достигнутог погубним, према формулацији Фремптона – *прелажењем ћутке преко уништавања урбане баштине у име спекулације*¹⁰⁹⁰. Издвојићемо затим и сажетке *распона апсурда модернизма*, из пера архитекта Антонија Пангара (1973), почевши од *погрешно мотивисане и варљиве претпоставке да увећани отворени слободни простори и приступи њима значе, ако већ и не стварају – отворено друштво*, закључно са *јазом између прокламоване модернистичке теорије и реалитета њене примене*. Будући да услед свега тога – *изграђено заправо не делује*, поставља суштинско питање, „да ли теорија у њиховој позадини није достигнута, или је [ипак, она сама] – погрешна?“¹⁰⁹¹ Изостао је, међутим – одиста критички момент пројектантских одговора на негативности модерног планирања што у своја колатерална достигнућа убрја и збрисану разноврсност архитектуре градских простора, изузму ли се настојања архитекта Оскара Њумана (1972), лимитирана својим, иако драгоценим и неопходним – превасходно техничко–нормативним аспектом сагледавања проблема. Када се стручан, архитектонски одговор на сплетове последица полувековно апсолутизованог модернизма – буде коначно појавио – уродиће на тлу Запада – *претераном реакцијом на функционализам* (Келбаух, 1988/2002). Односно – *двојак*о поларизованом некритичночићу. Упоредо са одсуством *реалне аналитике*, нарочито у стамбеном домену, стога и *изостанком одмерености и аутокритичности*, уследиће *одбацивање листом свих премиса модернизма*, закључно са продукционим модусом префабрикације. Раније приказаним анализама стамбеног комплекса Монте Амијате (Галаратезе, 1967–1972) [Илустрације 4–8], посебно ламеле Д, Алда Росија [Илустрација 6], уверили смо се у – *маниристичко преузимање и копирање најпогубнијих архитектонских одлика модернизма – димензионалну хипертрофију/преувеличавање стамбеног објекта у споју са хипер–ригидном штурошћу форме*, те и на нивоу целог насеља – *типолошку унифицираност*.

Представници Београдске школе архитектуре/становања, међутим – прецизно уочавајући, критикујући и документујући умногостручене негативне ефекте неселективног слеђења најтврдокорнијег модернизма – реагују далеко промишљеније. Будући уједно и пројектанти и теоретичари, и рационално и методолошки сугерирају *могуће модалитете* за превазилажење контрапродуктивних ограничења која су и довела – како до *поремећаја употребно–функционалних нивоа*, тако и до *пада архитектонских квалитета* те тиме и *опште дехуманизације* серијске станоградње. Најраније пројектантске реакције на *зачаран круг исцрпљених модернистичких предложака*, у најужем смислу, уочили смо у пројекту и реализацији архитеката Милана Лојанице, Предрага Цагића и Боривоја Јовановића – урбанитета Јулиног брда (1966/1967–1970), док развијеном *виду преклопљених контекста станоградње* одговара – урбанитет Блока 19а (1975/1978–1982), истог аутирског

¹⁰⁸⁹ К. Фремптон [1980/2004], *op. cit.*, 277. [курзив, А. М.]

¹⁰⁹⁰ К. Фремптон [1980/2004], *ibid.*, 279. [курзив, А. М.]

¹⁰⁹¹ А. Pangaro (1973), *op. cit.*, 42. [курзив, А. М.]

тима. Ближем разматрању теоријског аспекта тог деликатног феномена, посветићемо се кроз приказ кључног аналитичко-методолошког доприноса архитекта, професора Милана Лојанице, даљом анализом раније спомињаних „Записа са цртаћег стола“ (1975). Поновићемо укратко и – издвојене, релевантне моменте студије архитекта, професора др Станка Гаковића, *Четири стања склопа у структури стамбеног окружења* (1991), због важности изложених сугестија – у видовима и модалитетима одступања од негативних последица *стриктног модернизма*, супротстављањем како дисконтинуитетима, тако и *наглашено оштрим границима израђених и неизрађених простора*.

Будући да, у деловању својих најизразитијих представника – није остала заробљена у мета-стилистичким оквирима парадигме модернизма, потребно је коначно и Београдску школу архитектуре/станована – посматрати у развојном смислу. Уместо – као заустављену у времену, што је последица тенденција историјске методе да, услед *неразумевања архитектуре-урбанизма као живог процеса* – тежи тумачењима склоним окоштвавању виталних покретачких вредности – свођењем на *симболичку фактографију*.

3.3.1. Наизменична, вишеструка упоредно-повратна пројектантска методологија архитект Милан Лојаница – „Записи са цртаћег стола“ (1975)

Пледирајући за обавезу *комплексног сагледавања архитектуре*, а *стамбене – посебно*, архитект Милан Лојаница, у – на нашим просторима преломној години конкурсног пројекта Блока 19а (1975), упозорава пре свега да се – „стамбена проблематика простира по *свеукупној скали просторних нивоа*, од регионалних и урбаних размера до нивоа стамбених јединица и кућних предмета [...] [стога] – било који део те скале представља само део *целине*, а не – *ствар за себе* [...] [што] фаворизује *интегралан архитектонски приступ* по ширини проблема, *насупротив партиципалним архитектонским задацима* који дају *некоординирана*, стога и – *неправа* решења.“¹⁰⁹² *Сложене, композитне композиционе међуусловљености*, дакле – логично одатле *происходе* као кључне одлике *стамбене архитектуре-урбанизма*, „морфолошки *веома разуђене друштвено-просторне структуре* [...] [у смислу] *организма – склопа међузависних делова* [...] *просторности – простирања, фигурације, облицима*.“¹⁰⁹³ Пројектантски аналитички и *искуствено*, Лојаница *становане* поима *суштиснким чиниоцем укупности града*, аналогно *Цејкобсовој* (1961) – *проблематиком организоване сложености*, те сагласно потоњим *Александеровим сажимањем* – *доменом неупоредиво сложености* и *суптилности структуре полурешетке* – *насупротив владајућој парадигми потпуно погрешног сврставања области у проблеме једноставности и неорганизоване сложености*.

Упоредне, стратешке аспекте проблематике – почевши од концептуалних, преко пројектантских до извођачких нивоа *станоградње*, пројектант Лојаница дефинише кроз „питање *опште радне оријентације*

¹⁰⁹² М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *op. cit.*, 20. [курзив, А. М.]

¹⁰⁹³ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *ibid.*, 21. [курзив, А. М.]

вишедисциплинарног и комплексног приступа [...] целине стамбеног питања [чијег] доброг резултата, правог исхода – нема изван *чврсте спреге свих суделујућих активности на свим нивоима задатака*. Таква спрега [...] остварива је само на извесним начелима која су усвојили – сви учесници, и која су подигнута на степен основног *концептуалног, заједничког радног опредељења* [...] [с тим] да то опредељење треба да прожима *друштвено–економски интерес [свеукупне] заједнице* [...] [чиме постају] пресудна *два упоредна, истовремена захтева – рационализација и хуманизација стамбене изградње*.¹⁰⁹⁴ Свакако да у укупном досадашњем *архитектонско–цивилизацијском току – ни не постоје два опречнија захтева*. Услед јасних погодности „ефеката рационализације [...] [омогућених] једино смањењем утrophка времена рада и материјала, а што се [...] извесно постиже само укрупњавањем грађевинских задатака и пројектима за индустријску производњу станова – односно коришћењем предности [...] реализација масовне изградње у великим серијама“¹⁰⁹⁵, темељним радним опредељењем, Лојаница, дакле сматра – *усвајње префабрикованог система станоградње*. Међутим, то ни у ком случају не значи да се ти принципи смеју *приоритетизовати*, нити на било који начин бити у супротности, а тек не у колизији са *једнаковажним захтевима хуманизације* целокупног стамбеног питања. Наиме, суштинске повољности станоградње, „поготову изградње у великим серијама, у укупном билансу не могу се *ни очекивати нити досегнути – изван брижљиве заштите интереса и потреба станара, корисника*. Бројни примери грађења у којим је [ниска] цена имала апсолутну превагу, убрзо кроз експлоатацију показују да таква *економија губи сваки смисао* [...]. Она сама, на крају *глаћа се најскупле*. [...] [З]аштита интереса [...] корисника, може се стога очекивати у *квалитативно новим стандардима* и другим нормативним мерама за грађење, што је друго [обавезујуће] радно опредељење.“¹⁰⁹⁶

Тумачећи дотадашње прилике у домену стандарда и стандардизације, архитекта Лојаница подсећа да су „*одредбе, норме, стандарди, доње границе својстава* [...] појмови већ више од столећа везани за стамбену изградњу [...], инспирисани социјалном побудом збрињавања [попут] (радничких насеља средине деветнаестог века) [...] [све док] архитектура – у изазову индустријског времена – [није постала] суочена са хаотичним, дезорганизованим бујањем градова [када] стандарди беху схваћени баш како их схватају инжењери–творци машина, и [...] других корисних предмета [...] [што се] после употребе бацају, да не сметају.“¹⁰⁹⁷ Последнице покушаја *прескрипције и завођења радикалног реда* у архитектонско–урбанистичке прилике, оличава посебно *модернистичка „доктрина « [la] machine-à-habitation » [која] поста ослонац бројних корпорација произвођача, градских управа и разних фондација, па није прошла ни четвртина века – а читаве градове, регионе и државе прекрише крути, анонимни и неудобни архитектонски стереотипи*.

¹⁰⁹⁴ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *ibid.*, 20. [курзив, А. М.]

¹⁰⁹⁵ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *ibid.*, 20. [курзив, А. М.]

¹⁰⁹⁶ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *ibid.*, 20. [курзив, А. М.]

¹⁰⁹⁷ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *ibid.*, 20–21. [курзив, А. М.]

Чистећи архитектуру од свега што још нема вид стандарда – *туристичко, лекорбизјеовско* надахнуће *изврло* се у своју [потпуну] *супротност*. Сlikовна композиција не беше 'очишћена', већ убого затрпана 'стандардном' стамбеном архитектуром [...] [као и] речних корита затрпана стандардним отпадним материјама.¹⁰⁹⁸ Попут проблема колективне станоградње у целом свету, и у Београду – последице *ретроградног тока, погрешним интересима мотивисаних* и упарених *замајаца циклуса напретка*, биле су – „неминован ланац – друштвени интерес – масовна изградња – стандарди – економски интерес [...] [Дакле – опште сурвавање] у поразну *in summa* – *нерационалну рационализацију. Contradictio in adiecto?* И не само то. *У име живота посејани су – знаци смрти.* [...] Могу се филтерима запушити димњаци и наглавити пригушивачи на аустухе, осмислити средства деконтаминације, и нови, удобни плутани чепови за сопствене уши, па смо спасени [...] [?] *Али – куће?* [...] [Њих не] можемо бацити у подруме као старе лопате.¹⁰⁹⁹

Мада *вешто пренебрегавано*, друго лице/*непожељно* наличје аспекта трајности архитектуре, омогућено и уведено новим методама изградње побољшане солидности, заправо – *суочава наредне генерације са животом* у изградњом запечћеним *материјализованим заблудама прошлости. Недосезнутим појмом архитектуре урбаног.* Урбанитетима који то никад нису, нити ће икад постати – будући да су пројектантски мотивисани – искључиво *продукционом логиком. Пара–урбанитетима*, дакле, као *принудним одређењем, константом савремености.* Уверен у неопходност промене, архитект Лојаница не околиши, устврдивши да „*схватање стандарда – њега треба мењати* [!], *јер је драстично унизило хуману димензију грађења. Масовна изградња, масовна продукција*, уз *необходну технолошку технологију производње захтевају данас* [1975] [...] *нову номинацију одредби грађења.* Свакако, оне ће остати *средства оптимизације трошкова и нормирања одређених технолошких и техничких својстава*, али, и знатно шире – мораће да [...] [постану] *средства заштите човекових потреба.* Логика 'стана за свакога', високи квалитативни/квантитативни ефекти, и логика *предвиђања* – а не *одређивања* или чак *запостављања хуманих ефеката*, биће пресудне да се *стандарди формулишу* као једно истовремено – *социо–економско, техничко и културно питање.*¹¹⁰⁰

Суштину *културног питања ревидираних стандарда станоградње*, архитект Лојаница истиче као „*поље очекиване, уже–професионалне, архитектонске иницијативе.* [Јер] *стан – није* [само] проблем 'четири зида', него – *комплексан проблем свеукупног простора* у ком човек симболички и фактички свија свој дом.¹¹⁰¹ Стан, дакле, и пре било каквих почетака конкретног пројектантског поступка, у *општој скали Лојаничких погледа*, како смо већ предочили – део је и чинилац *необходне сложене просторне свеукупности*, која с обзиром на *симболички аспект дома* укључује и бављење слојевима личности станара и корисника што измичу штуро стандардизованим класификацијама 'човекових потреба'. Извесно, у таквом *распореду вредновања и циљаних*

¹⁰⁹⁸ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *ibid.*, 21. [курзив, А. М.]

¹⁰⁹⁹ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *ibid.*, 21. [курзив, А. М.]

¹¹⁰⁰ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *ibid.*, 21. [курзив, А. М.]

¹¹⁰¹ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *ibid.*, 21. [курзив, А. М.]

вредности – стан није организационо–употребно питање, рутински пројектантски задатак. Напротив, низови – „човек–породица–заједница и наспрам њега стан–зграда–околина–шира урбана/завичајна целина – јесу *кругови везаних појмова*. Добро становати не значи ништа од [свега] тога појединачно, него – *све то заједно*, па ће превагу имати они архитектонски приступи који *симултано посежу у целокупан проблемски растер*, односно, они који *уклањају границе круте поделе* на – инжењерство, архитектуру, урбанизам, планирање.¹¹⁰²

Принципијелан Лојаничин приступ резултирао је програмским опредељењем којим „се *померају оквири* нашег пројектантског рада [...] – у два правца у односу на традиционално[–модернистичко] схватање тежишта делатности. Померају се прма 'напоље' и ка 'унутра', од појма 'објект' – 'кућа'. Према напоље, пројектантски задатак отићи ће до – насеља, градске четврти, или до размере још ширих простора, а ка унутра – до технологије извођења, или до питања експлоатације – коришћења. [...] [Ц]ео тај оквир биће предмет једновремене, симултане [...] чврсто међусобно координиране, синхронизоване акције на свим секторима задатака – од општег плана до детаља.¹¹⁰³ Разрешење питања креативне/стваралачке слободе посленика архитектуре у условима вишеструких условљености, Лојаница сажима у четири *реално–делатна трагичка правца*. Пројектантски примерене, *нове тежње* пројектанта требало би да постану „*вредновање његових сопствених пројектних алтернатива* [кроз] – 1. *критеријум органског реда* – [...] остварује ли се или не остварује *функционална структурација* по нивоима простора, односно има ли *јединства становања са функцијама рада и укупне рекреације* [?]; 2. *критеријум односа* – какав је *квалитативно степен односа и међуутицаја* по *целокупној скали организацијских и морфолошких облика* [?]; 3. *критеријум физиономије* – остварују ли пројекти *довољно различитости, препознатљивости, идентитете* појединих елемената и група елемената у оквиру целине [?]; [и 4.] *технички елемент, одлучујућ* за укупан резултат, јер – *све наведене вредности досежу се* кроз њега.¹¹⁰⁴ *Први пут, подвуцимо* – у склопу модернистичких полазишта појављују се таква *мерила–захтеви* за постизање *органског реда* схваћеног као *јединство становања са функцијама рада и рекреације*, што се проверава и прати *квалитативним степеновањем односа и међудејства* на плану *свеукупности организационо–морфолошке структуре*, те се све заједно *вреднује* и кроз *обликовну појавност* – *критеријум физиономије* – којим се од пројеката очекују *изражајни атрибути различитости–препознатљивости–идентитета*. *Изразито модернистичко обележје, пројектовање и реализација* модусом индустријске градње – префабрикације, тек је четврти параметар Лојаничине нове вредносне скале. Њиме се, истина, све „*изоштрава* посебно при опредељењу за изградњу станова у великим серијама [...] [П] *ојава грешке* [...] [макар и спорадичне – постаје] *грешка у масовном броју случајева*. С друге стране – економски биланси, утрошак рада, материјала и времена, и сама техничка својства – њихова *вредност* и њихов *ниво* – утицаће пресудно на пројектантска

¹¹⁰² М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *ibid.*, 21. [курзив, А. М.]

¹¹⁰³ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *ibid.*, 21. [курзив, А. М.]

¹¹⁰⁴ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *ibid.*, 21. [курзив, А. М.]

опредељена. У том фактору техничке изградње скривају се *могућности правих доприноса*, јер *преображају у архитектуру*, могу се данас, као и увек, очекивати – једино с *преокретима* у техници грађења. Без одлучног *апсорбовања техничког елемента*, стамбена архитектура не може се подићи из *домена варијација на тему неколико већ готово избледелих*, и готово *исцрпљених парадигматских облика*.¹¹⁰⁵ Приметно ипак, да иако – *концептуално избледели, употребом/копирањем исцрпљени*, промашени, парадигматски овећтали облици – *омасовљено изграђени – не бледе никако у униформним сивлом уништеним видицима и панорама града*.

Пожељне пројектантске алтернативе стамбене архитектуре, Лојаница сагледава и предвиђа *најдаље могуће од лекорбизјанских узуса Атинске повеље*. „Извесно је да [...] *неће бити стриктне сегрегације градских функција* – човеково боравиште су подједнако и *стан и биро и природа*. Извесне *форме прозрачују време и прескачу векове* [...] [као] утопистичке визије Фурјеових кућа – фаланстерија – те у сусрету са савременим, *функционалним, техничким и перцептивним* потребама човека – траже *пројектантске конкретизације* – *провере концепта о флексибилним урб-архитектонским просторима за човеков живот*.”¹¹⁰⁶ Комплексан, интердисциплинаран пројектантски приступ, усмереног опредељена свих учесника ка *заједничком циљу бољитка станоградње* – ка хуманијем решавању стамбеног питања, *не-бијократизованом и несхематском* – *утемељеном на подробнијим студијама човекових потреба*, и *напореда праћеним изменама схватања стандарда*, те и стандардима другачије засниваним/убличеним, као и примереном *регулативом*. Лојаничино пројектантско становиште јесте да – „*истина може, или чак мора доћи – a posteriori – пројектантским предлозима, алтернативама, моделима, синтезним, готово визионарским претпоставкама* које, *разуме се, немају претензија да буду више од обичних хипотеза и антиципација*. Усмерене таквим моделима [...] *секторске студије, архитектонска и ванархитектонска парцијална продубљивања* – доћи ће брже до проверених, поузданих чињеница, а онда [*треба вратити*] све то *назад у конкретне пројекте*, те пут ка непосредној пракси готово да је отворен – *од целине ка деловима, и назад – ка целини, и поново тако, све до исхода!*”¹¹⁰⁷

Уочавамо да предложен *пројектантски приступ*, у целисти и у свим појединостима – *није одбацавање нити потпуна негација* достигнућа модернистичке масовне станоградње, већ *пројектантски-методолошки промишљено настојање* да се стамбена проблематика *сагледа и постави на боље основе, примереније превазилажењу реално створених проблема* – *шаблонизираним модернизмом паралисану архитектуру-урбанизам*. Дакле, на делу је покушај *чишћења од погубних заблуда модернистичког догматизма*, што отвара хоризонте *могућности даљих трагања за постизањем хуманијих стамбених средина*. Међутим, било би све изложено, у тексту са тежином књиге – „*Записа са цртаћег стола*“, пројектанта Милана Лојанице – тек *домишљато срочен списак недостајућих поглавља и наше и Планетарне реалности масовних стамбених*

¹¹⁰⁵ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *ibid.*, 22. [курзив, А. М.]

¹¹⁰⁶ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *ibid.*, 22. [курзив, А. М.]

¹¹⁰⁷ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *ibid.*, 22. [курзив, А. М.]

насеља, да није утемељена тог јасног и свеобухватног програма – у вишеслојној колико и дословној подударности креативног искорака оствареног новобеоградским Блоком 19а. Заиста, „Градитељство је[сте] [одувек] проблем градитеља! Исхода нема у бесконачном чекању, он неће доћи споља, иза граница струке, нити иза било којих [других] граница [...]. У архитектури, данас је већ – јуче, сутра је већ – данас.“¹¹⁰⁸ Лојаничине речи из Записа, сусреле су се одиста у конкурсном решењу, и пројекту и потом укупној реализацији Блока 19а – с одблесцима линија, како то и наслућује и налаже последња реченица, у сваком погледу изузетног – планског теоријског промишљања.

3.3.2. Седам пројектантски утемељених тачака

критике и одступања од апсолутизованог модернизма, др Станка Гаковића

Према раније у раду већ приказаним сагледавањима стамбене средине архитекта др Станка Гаковића, подела својстава начињена из равни стамбених јединица, упућује на одређења њихове – а) *физичке удаљености*, б) *делатне усмерености*, в) *просторне укључености* и г) *територијалне припадности*. Иако примарно и намењена аналитици изграђене средине независно од доба њеног настанка, у елаборирању три последња одређења – *делатне усмерености*, *просторне укључености* и *територијалне припадности* – образложене су, уочили смо и издвојили – седам тачака одступања од приоритетизованог модернизма. Мотивисане омогућавањем доборбити станара и квалитетним функционисањем стамбеног окружења, подвучене су одлике – *груписања*, *диференцирања*, *артикулације* и *степеновања* – како *изграђених*, тако и *слободних заједничких простора* – са *становишта стриктног модернизма* – *управо негиране вредности*.

Својство б) *делатне усмерености* обухвата и евентуалност 1) *наизменичних приступа* вертикалном склопу – чиме, услед смањене могућности контроле уласка/изласка приступни простори попримају одлике *транзитног/пролазног карактера*, *умањујући степен сигурности* станара. *Погоршање услова приватности*, са порастом броја станова око заједничке површине кретања за приступ улазним вратима стана – *резултира опадањем интегритетног карактера* таквих *делатних*, *циркулационих површи*. Последично, деградирају се тиме и пожељне одлике таквих простора, и читавих склопова – и као *места*, и као *делатних тежишта*, доводећи у питање и само стварање *стамбене целине*.

Одлика в) *просторне укључености* дотиче се 2) *односа према улици*, такође и 3) *значаја континуитета градских простора* тиме и питања *основне оријентације*, те 4) *битности градација гранично-прелазних зона приватног/јавног*. Упућује се, дакле, тиме на 2) *потенцијалне квалитете просторне укључености* стамбене структуре у *домену улице* – као „*програмског начела за бољу стамбену средину*“¹¹⁰⁹. Истакнута је и *неупитна* 3)

¹¹⁰⁸ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *ibid.*, 22. [курзив, А. М.]

¹¹⁰⁹ С. Гаковић (1991), *op. cit.*, 39. [курзив, А. М.]

важност континуитета градских простора – насупрот модернистичком поретку просторних дисконтинуитета у домену станоградње. Просторна укљученост станова у њихове подсклопове, омогућава „заступљеност континуитета градског простора до најнижих нивоа структуре окружја. Основна оријентација, толико значајна за добро окружје, остварује се у првом реду – правилном укљученошћу [стамбених] јединица.⁴¹¹⁰ Пресудни за квалитет стамбеног окружја су и видови 4) поступног, степенованог преласка између граничних домена сфера приватног и јавног, што упућује и на промене организационо-обликовног третмана простора као неопходне подршке и оквира поступности⁴¹¹¹ – кључних за добро осмишљене склопове, целине, и укупно устројство стамбене средине. Подсетимо, диференциране – јасним, уочљивим разликама издвојене целине приватног у односу на јавно – део су наслеђа традиционалних урбанитета, насупрот модернизмом наметнутих неодређености – у склопу новог поретка унификације и подвјања на хипер-поларизоване домене – изграђеног и неизграђеног.

Три битне карактеристике одређења г) територијалне припадности јесу и – 5) аспект територијалне припадности, и као полазишта, а уједно и као мерила вредновања домета конкретних архитектонско-урбанистичких стамбених реализација; 6) проблеми оријентације условљени прегледношћу устројства стамбене средине – од пресудног значаја за њу; 7) важност анализе свих својстава структуре – ради утврђивања њених стварних квалитета. Кључан почевши од концептуализације, 5) аспект територијалне припадности стамбених јединица, меродаван је параметар вредновања постигнућа конкретних стамбених склопова и окружења. Територијални односи, у модернизму остављани су најчешће на нивоу делимичног разрешења, и то умногом „захваљујући спонтаном и несвесном ослањању на традиционалне принципе⁴¹¹². Гаковић се, у том смислу осврће и на савремене домаће реализације и праксу уопште – критикујући посредно радикалан заокрет и напуштање раније достигнутих вредности градитељства. Упоредо „са престанком значаја традиционалних принципа у грађењу, напуштана су [...] [и] начела која одређују територијалну припадност стамбених јединица. Услови све сложенијег, оптерећенијег и гушће настањеног окружја захтевају надградњу у овој области – даље развијање и усавршавање принципа територијалне проблематике.⁴¹¹³ Условљени прегледношћу устројства стамбене средине – 6) проблеми оријентације од пресудног су значаја за њу. „Окружје за становање мора да обезбеди јасну и лаку оријентацију [...] [кроз

⁴¹¹⁰ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 46. [курзив, А. М.]

⁴¹¹¹ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 52–54. [курзив, А. М.]

⁴¹¹² Наиме, „складнија просторна структура стамбеног окружја остварује се у случају територијалне раширености великих стамбених агломерација. [...] Диференциране целине приватног у односу на јавно, са могућим степеновањем прелазног, полуприватног-полујавног омогућавају успешније схватање сложене градске стамбене средине [...] [док] – неодређености [...] могу [да] ослабе укупну структуру стамбеног окружја [...] [те и] да доведу у питање њено постојање, које сигурно не зависи само од најелементарнијег физичког постојања неког склопа у простору.“ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 55. [курзив, А. М.]

⁴¹¹³ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 55. [курзив, А. М.]

прегледну структуру.¹¹¹⁴ Визирајући распон појма оријентације од „субјективног реаговања на састав одређеног окружја [...] [до] испољавања његове структуре кроз схватање простора“¹¹¹⁵, Гаковић подвлачи да карактер и састав стамбеног окружја „мора да буде у сагласју са потребама корисника [...] пре свега у односу на потребу за схватањем или менталним структурирањем.“¹¹¹⁶ Делотворан начин да се то постигне јесте „системом јасно диференцираних целина, уређених према хијерархијском реду [...] [таквим] однос[има] јединица које разумљивим, логичним и употребљивим начином граде склопове, од елементарних – до најсложенијих [...], формира[јући] окружје суштинских квалитета јасног и добро организованог састава.“¹¹¹⁷ Практично 7) обједињујући све претходне карактеристике, Гаковић наглашава да је „тек анализом свих својстава структуре [...] [могуће] тачније утврдити њене стварне квалитете и дати [меродаван] суд о њеној вредности.“¹¹¹⁸ Кључан је и у том смислу Гаковићев став да – *пожељно устројство стамбеног окружја подразумева – јасно распознатљиве, разумљиве и сагледљиве целине и потцелине датих склопова – најбоље већ основним визуелним контактом.*

3.4. Провера и допуна критеријума за избор студија случаја

Целокупан досадашњи ток предметног рада мотивисан је и постулан на начин да се њиме теоријски провере, а евентуално и допуне и продубе – критеријуми за избор студија случаја – методолошко-апаратски релевантни за откривање појаве нових концепата стамбених урбаниитета Београда последње трећине двадесетог века. Разматрани су с тим циљем, у Првом делу рада – приступи архитектури и станоградњи, *типо-морфолошких и типолошких, традицијом мотивисаних усмерења* (Глава 1, поглавља 1.1.-1.5), а затим – *модернистички* (Глава 2, поглавља 2.1.-2.3), са низом изложених и анализираних, како теоријских поставки тако и кључних изграђених стамбених објеката/насеља, управо ради провере и додатног афирмисања критеријума посредством којих је могуће установити *појаве првих промена пројектантске парадигме*, у складу са одређеним концептом дисертације.

Почевши од поглавља „1. Типо-морфолошки и типолошки приступ као архитектури-урбанизму иманентна методологија истраживања“, са посебно анализираним ставовима ауторског тима Кастекса, Депола и Панереа (*Урбане форме*, 1980; *Urban forms: the death and the life of the urban block*, [1997/2004]), преко век ранијих истраживања Камила Зитеа (*Уметничко обликовање градова*, 1889), као и запажања Гордона Калена (*Градски пејзаж*, 1961) и Акоша Мораванског (*"The optical construction of urban space: Hermann Maertens, Camillo Sitte and the theories of 'aesthetic perception'"*, 2012), затим студије *критичких капацитета*

¹¹¹⁴ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 64. [курзив, А. М.].

¹¹¹⁵ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 64. [курзив, А. М.].

¹¹¹⁶ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 64. [курзив, А. М.].

¹¹¹⁷ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 64-65. [курзив, А. М.].

¹¹¹⁸ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 65. [курзив, А. М.].

типологије грађитељства Рафаела Монеа ("On Typology", 1978), као и Алена Калхуна ("Typology and Design Method", 1967), Ентонија Видлера ("The Third Typology", 1976; 2003) и Дагласа Келбауха ("Typology – an architecture of limits" 1996; 2009; 2014 и Typology: an architecture of limits", 1988; 2002; 2007), затим Колином Роуом и Фредом Коетером (*The Collage City*, 1978) и ауторима који анализирају потенцијале концепта *таунскејп* (*The Journal of Architecture*, 2012) и коначно са покретом *La Tendenza*–а, инспиратора Саверија Мураторија (Студија о Венецији, 1960; Студија о Риму, 1963) и истакнутих протагониста Алда Росија (*Архитектура града*, 1966) и Карла Ајмонино, а закључно са њиховим конкретним реализацијама стамбених насеља – упоредо са приказом предности и мањкавости концепата – проверавани су критеријуми из домена *типо-морфологије* и *типологије*.

Употпуњујући именима појединих, током истраживања установљених аутора истоветних, сличних и/или корективних ставова, поновимо критеријуме. Листа отпочиње 1. критеријумом – *типолошког заокрета од модернистичког концентрисања стамбених јединица у мега-блокове*, који искључује типске, рудиментарне изразне форме – од полигонално-континуалног отвореног/затвореног блока, и/или куле, и/или ободно/самостално постављене лонгитудиналне ламеле-зида (Кален, Џејкобс, Њуман, Лојаница), као и пасторално-камуфлажни поступак имитације кућица у низу (аутор, А. М.); 2. критеријумом захтевају се *фине*, нијансиране варијације стамбених објеката (Келбаух; Moravánszky: Helmholtz, Maertens) чиме они, иако сродни нису *завршно идентични*, *заморно репетитивни* – што је постигнуто *варирањем висине, дужине* и/или *склопа основе/габарита*, и *нијансирањем пројектованих просторних међуодноса* – како изграђених тако и слободних простора (аутор, А. М.); 4. критеријум – *налаже типолошки аспект композиционе целовитости* (Муратори, Келбаух, Лојаница) којим изграђени и слободни простори стамбеног насеља *стварају органско-композициону целину вишег реда* (Муратори), уместо *схематско-механицистичког распоређивања/додавања објеката на терену*, што, *на супрот еуфемизму флуидног простора* (Пангаро) – реално доводи до слободних простора као – *рестлова неизграђеног* (Келбаух); 5. критеријум – *процењује динамичке и покретачке капацитете, и креативне атрибуте* стамбеног насеља (Муратори, Лојаница, аутор, А. М.), *одбацујући у потпуности* Келбаухов *пасивизујући концепт станограђе* као места – одмора и боравка; 6. критеријум – *налаже степеновање јавних простора* (Муратори, Alexander, Џејкобс, Келбаух, Њуман, Гаковић, Крир) стамбених урбанитета, *подржавајући концепт њихове локацијске специфичности*, *на супрот типских, генеричких модернистичких урбанистичких слободних простора* – *неиздиференцираног парка* као илузивне метафоре слободног друштва (Пангаро, Стојановић); 7. критеријум препознаје *модалитет урбаног* – у смислу *постојања референци* – *испитивања, угледања* и/или *указивања на традиционалне градске матрице*, којим се преиспитује *сам појам савременог града*; (аутор, А. М.); 8. критеријум – *сумирајући све претходне тражене одлике*, испољава се *тријадом* – *јединствен амбијент*–

идентитет–препознатљивост насеља (Добровић, Радовић, Ван Ајк, Келбаух, Џејкобс, Њуман, Лојаница, Гаковић), додатно подвлачећи значењско поклапање појмова *урбанитет–амбијент* сублимацијом битности „осећаја за место и заједницу [у настајању] кохерентног, добро пројектованог“¹¹¹⁹ урбанитета. Критичким, 9. критеријумом – *изворности*, захтева се да пројектне реализације стамбених урбанитета, које дакле, испуњавају све претходне одлике и аспекте тражене критеријумима 1 – 8, на нашим просторима *немају непосредан преседан*, да нису – одјек/ехо, рефлексива, угледање и/или комбинација препознатљивих делова и мотива претходних, ранијих пројеката других аутора–савременика, што је неопходно ради уочавања *прецизних почетака промене пројектантске парадигме* (аутор, А. М.). Критеријум 10. вреднује *непоновљивост визура*, истичући додатан *квалитет освешћеног пројектантског напора* у спречавању понављања архитектонских приказа (Добровић, Муратори, Радовић, Александер, Кален, Келбаух, Џејкобс, Лојаница, Гаковић), тиме и појаву такозваних 'слика у огледалу', посматрано из различитих тачака унутар, као и изван стамбеног насеља – како *слободних/отворених архитектонских простора* тако и *самих објеката, њихових склопова*, а посебно у погледу *објеката и припадајућих и/или суседних отворених/јавних простора* (аутор, А. М.). Сви прецизирани, условно типолошки и типолошки критеријуми, проверавани су и додатно – кроз истраживања Џејн Џејкобс (1961) и Оскара Њумана (1972), те би их било могуће проширити и на безбедносне аспекте новостворених насеља, што превазилази тематске оквире предметног рада, а и за шта би, разумљиво, биле потребне одговарајуће евиденције из корпуса полицијских и правосудних анала. Имаћемо ипак, у виду закључке Њумана, и Џејкобсове, сагласне да скрајнути спољни слободни/унутрашњи заједнички, слабо посећени простори (игралишта, паркови, пешачки приступи) изван близине пешачких и колских токова – драстично погоршавају безбедносне услове. Јер, услед смањене изложености погледима пролазника/станара, у најризичнијим случајевима постају *праве клопке*, посебно за најосетљивије категорије корисника – децу, младе, мајке са децом, старије суграђане, али и за свако појединачно кретање изван групе.

Коначно, куриозитет више јесте и у томе да је, студијом предложене и предочене критеријуме – у својеврсном сублимату – могуће у траговима ишчитати и у *Записима* архитекта Милана Лојанице (1975). Заједно узев – радови публицисткиње Џејкобсове (1961), архитекта Њумана (1972) и архитекта, професора Милана Лојанице (1975) – *неопозиво сведоче* да почевши од средине 1970–их година – *нема више оправдања за разним политикама октроисане и недовољно осмишљене, лоше пројектоване стамбене подухвате*, у међувремену, из почетног домена префабриковане, измештене и у домен – „елитне“ станоградње.

Потпуна непознаница у повратку традиционалнијим, типолошки и типолошки мотивисаним поставкама, 3. критеријум – *опредељујуће техничко, мета–типолошко обележје пројектантска примена префабрикације*, увршћено је као преовлађујући модалитет – *неминовност станоградње наших простора*,

¹¹¹⁹ D. Kelbaugh, "Typology – an architecture of limits", [1996/] 2009 [2014], *op. cit.*, 50.

посматраног периода. Глорификована од стране пионира модернизма, почевши од ауторског тима Ле Корбизјеа и Пјера Жанереа, и самог Валтера Гропијуса који теоријски утемељује и разрађује принципе индустријализоване (стано)градње, потом је и од Лудвига Миса ван дер Роа сматрана *централним проблемом (модернистичке) градње*. Префабрикација је потом у сукцесији, *искључиво у урбанистичком концепту отвореног плана – продукцијски неизоставна* и у реализацијама великих масовних стамбених подухвата Европе и Америке. Достиже свој врхунац 1950-их и 1960-их, закључно са 1970-им годинама, кроз стамбене покушаје и остварења, наводних опонената, а реално – настављача CIAM-а – архитеката Тима Х, на челу са Алисон и Питер Смитсон (Робин Худ Гарденс, 1966/1968–1972), ауторским тандемом архитеката Корнелиса ван Естерна и Јакоба Бакеме (Бијлмермен, 1966–1972), као и америчком претходницом Хелмутивог, Јамасакијевог и Лејнвеберовог Пруит-Ајгоа (1955). Наведена насеља, као егземпларни узорак огромне послератне станоградње, уз преосталу 'револуционисану' европску, и градњу Планетарних размера – прелазе окомите узлазно–силазне путање, почевши од ничим, осим заслепљеношћу новинама изазваним похвалама, све до потоње коначне *неопозиве осуде*, пре свега лаичке, потом и стручне јавности, услед, мимо паролашких слогана 'хуманизованог окружења', општих оцена и квалификација – *неподобности за живот*.

Префабрикација на нашим просторима, такође бива најшире и некритички прихваћена – пре свега у политичкој, затим у стручној и продукционој сфери. Подсетимо, ни развијеније средине Европе и Америке нису одолеле бројним изазовима примене великих серија у станоградњи. *Визије гарантоване исплативости* префабрикације и на нашим просторима бивају коришћене као изговор за немар и индолентност одлука недовољно проверених и неутемељених – политичких, пре него ли струковних. Негативне последице очитоваће се, међутим – и на струковном плану, почевши од *манира бирократизованог пројектовања* преко *унапред аболираних извођачких упрошћавања* све до *озбиљних концептуалних омашки и пропуста*. Такво стање прекида пројектант Милан Лојаница, 1975. године, својим *Записима са цртаћег стола* – подвлачећи завршну билансну црту којом *успоставља захтеве* – а) *органског реда*, б) *међу-односа* и в) *физиономије* – испред *техничког елемента* масовне, индустријске градње – *схваћеног као неопходног продукцијског вида*, те и додатног изазова архитектурама у сасвим новом програмском светлу – *обавезе осмишљавања преокреата у техници грађења*. Дакле – *отвореним и недвосмисленим позивом на стварање пројектантске алтернативе*.

Напокон, уврстићемо као *искључујући критеријум II*, који на свој начин сублимира све предложене (1 и 2, 4–10), изузев техничко–технолошког критеријума 3. Критеријум II – својство *амбијентализације*, према поставци из Увода предметне Дисертације – *капацитет је изграђеног окружења да креира амбијент вишег реда у смислу свеукупног просторног квалитета* постигнуте *пропорцијске и/или наизменичне смене изграђених и слободних архитектонских волумена* који стога резултира *јединственом конфигурацијом*

вишезначног просторног исхода. Односно, то је кључна одлика просторно интегрисаних архитектонско-урбанистичких пројеката и/или остварења којом се надилазе различитим приказима у пројекцијама – од ситуационе диспозиције преко цртежа основа и пресека закључно са фасадама – наговештаване динамике – које, међутим, у реалном простору остајући недосегнуте – делимично или у потпуности – изостају.

3.5. Избор студије случаја

Уводом предметног истраживања претпоставили смо – у смислу прве полазне хипотезе, а потом кроз 'Научне методе истраживања' и установили – десет критеријума за откривање прве, најраније појаве нових концепата стамбених урбанитета Београда последње трећине двадесетог века. Критеријуми су, потом, кроз наставак студије проверавани, те коначно и потврђени као заиста одлучујући показатељи квалитета изграђене стамбене средине. Будући релевантна мерила – могла би да послуже и својеврсном рангирању постигнућа стамбене изградње Београда посматраног периода. Међутим, како утврђивање недостајућих чинилаца и карактеристика нужних да би се одређен пројект и реализација исказали као нов пројектантски приступ – није ни предвиђен правац, ни сврха, нити циљ предузетог подухвата, а ценећи и чињеницу да такав приступ не би суштински допринео ни побољшању пројектантских, било теоријских увида или практичних приступа – опредељујемо се за изостављање упоредног приказа свих аналитички изложених примера станоградње Београда.

Сумирањем приказаних увида и прелиминарних закључака, задржаћемо се на досадашњим током истраживања, кроз предочене коментаре – образложеном ставу. Наиме, изузев у два издвојена случаја према идејно-конкурским решењима пројектованих и остварених стамбених целина Београда – Јулиног брда (1966/1967–1970), ауторског тима архитеката Милана Лојанице, Боривоја Јовановића и Предрага Цагића и Блока 19а (1975–1982), истих аутора – сва преостала станоградња посматраног периода (1950/1960–2000) у категорији је типично и типско-модернистички конципиране, пројектоване, изведене и употпуњене блоковске изградње, и тек изванредно ретким, спорадично и накнадно наговештеним фрагментом указује се као *ex* и *re-интерпретација* означених нових пројектантских правца организационих и просторно-изразних могућности колективне стамбене тематике.

Предлажемо дакле, да у наставку истраживања буду анализирани као студије случаја – два стамбена комплекса – Јулино брдо и Блок 19а. Својом упечатљивом различитошћу, Јулино брдо и Блок 19а – не само да достижу категоризацију/карактеризацију урбанитета, већ и несумњив, идентитетски степен дистинкције, и то – према анализама утврђеном – како у поређењу са пресеком упоредних остварења Планетарног плана, тако и у односу на сву осталу претходну/истовремену, као и потоњу продукцију, стога, из даљег тока разматрања изостављену сходно сумарном, искључујућем критеријуму II.

Предмети студија случаја, биће дакле, стамбени урбанитети Јулино брдо (1966/1967–1970), ауторског тима архитеката Милана Лојанице, Боривоја Јовановића и Предрага Цагића, а затим и Блок 19а (1975–1982), истих аутора. Намера је да у пуној мери буду размотрени, аналитички и критички сагледани – управо тим новоствореним, урбаним целинама – остварени нивои и правци заокрета пројектантских приступа масовној стамбеној продукцији. Подсећајући да је избора студија случаја постигнут посредством за потребе предузетог истраживања профилисаних, те потом кроз ток истраживања провераваних и потврђених десет опредељујућих критеријума, употпуњених и искључујућим критеријумом 11, може се констатовати да је тиме доказана прва полазна хипотеза Уводног дела дисертације, о могућем издвајању специфичних параметара и критеријума који недвосмислено указују на промену пројектантске парадигме Београда и нашег поднебља, последње трећине двадесетог века.

Такође, сврха предложених студија случаја, јесте и у томе да подробније анализе укажу на наредне кораке предметног истраживања, у настојању дубљег проницања у правце пројектантских приступа и одлука, као и других кључних личних ауторских ангажовања и напора који су битно утицали на трагачака опредељења усмерена ка новим пројектантским могућностима и видцима, мимо устаљених колосека изостављених ризика и предвидљивих резултата *околопросечности*, како их је сагледао архитект Братислав Стојановић (1975). Уједно, тај претпостављени део студије намењен је и разјашњењу у виду потврде или оповргавања *друге полазне хипотезе* Уводног дела рада. Односно – *хипотезе 2 а* – којом је наговештено *постојање нарочитог споја пројектантских типолошких и типо-морфолошких приступа* – *пресудног у настанку иновираних концепата стамбених урбанитета* Београда посматраног периода, и/или *хипотезе 2 б* – *откривања евентуалних других* – могуће и битнијих фактора што су у садејству са типо-морфолошким и типолошким приступом – резултирале креативним заокретима у промишљању, конципирању и решавању реалних проблема колективне станоградње.

Део II

4. Преиспитивање граница модернистичког схватања типологије

Хитно морамо да схватимо да не живимо одвојено у физичком и менталном свету – те две пројекције стопљене су потпуно у јединствену егзистенцијалну стварност. Док пројектујемо и грађимо физичке грађевине, истовремено – суштински стварамо и менталне структуре реалности. Нажалост, нисмо развили пуно разумевање тога, нити осетљивост за међузависност (интеракцију) наших спољних и унутарњих пејзажа.¹¹²⁰

Јухани Палазма (Juhani Pallasmaa) "New Architectural Horizons", *Architectural Design* 4 [March/April] (2007)

Аутономија објекта – неприкосновено обележје модернистичких постулата архитектуре и урбанизма уопште, те и у домену станоградње, најочитија је у *недостајућим саодносима* објеката према слободним просторима, али, и са преосталим корпусом изграђеног, иако углавном – једновремено конципираним. Прокламовану 'аутаркију', нарушава – *серијска појава, репетиција објеката*, к томе и – *механицистички распоређиваних* на неизграђеним и/или рашчишћеним парцелама, у пројектантској перцепцији сматраним прелиминарно – *увек потпуно равним*. *Обамрлост – нулта непокреност* саме *представе архитектуре* – преносила се тиме и на *симплификовано поимање тла*, не тек само *равног*, већ и у *целини* – *безизражајног*,

¹¹²⁰ Juhani Pallasmaa, "New Architectural Horizons", *Architectural Design* 4 [March/April (Landscape Architecture – Site/Non-Site)], 2007, (16–23), 17.

како пре меревања за градњу, тако и после израдне. Ради елиминације, или бар неутрализовања свеукупног, неминовног утиска статичности, прибегавало се, такође крајње упрошћеном поступку – или схематско–наизменичног смењивања високих, *вертикално–призматичних солитера* сведене, компактне основе, и нижих објеката, *хоризонтално–призматичних ламела*, или пак – њиховим 'тактичком груписању' ради постизања њихових раздвојено–контрастираних позиција. Било који од двају рудиментарних просторних 'маневара' – укључујући и прелазне – *расипао* се у реалном простору, губећи се као утисак, и последицом перспективе сразмерно великих пространстава условљених 'парковским' третманом слободних површина, и услед недовољне дистинкције, односно – готово *истоветности* спољних, било натур–бетонских, било опекарски, и/или другим мотивима 'оживљавааних' омотача зграда. *Мета–динамика* тако груписаних/прегруписаваних, односно – *гомиланих* и *пренагомиланааних*, с једне стране *изграђених маса*, а са друге – *неизграђених површи*, међутим, за посматрача, како из пешачке, тако и из седеће (превозно средство, клупа) визууре – *никад не резултира правим просторним догађајима*. Поготову не од оне врсте – *жељене покретности* и *акцентовања* која је уједно и позив у спонтано откривање нових садржаја. Другим речима, *свеукупне зоне стамбених насеља*, од стране узрочно–последичног низа *политике–планирања–урбанизма–архитектуре* – сматране су прећутно – *просторним градивом* којим станари или посетиоци – *силом прилика морају да овладају*, ради уклапања и савладавања следа дневно–неизбежних животних условљености.

Пројектом и остварењем стамбеног комплекса Јулиног брда, (1966/1967–1970) ауторског тима архитеката Милана Лојанице, Боривоја Јовановића и Предрага Цагића дотадашњи искључив пројектантски приступ, кроз парцијализована тежишта засебно третираних – *аутономних објекта*, смело и успешно бива замењен *надрастањем у пожељну аутономију насеља*, промишљаног и конципираног као *локацијски специфичног*. *Непоновљиве целине*, дакле. Такође, *Јулиним брдом постулирана архитектура*, *онемогућила* је устаљено 'предмер–предрачунско' *пребројавање идентичних објеката*, будући да у насељу *не постоје две истоветне* стамбене зграде/ламеле. Тим, најмање *двојако мотивисаним архитектонско–урбанистичким концептом* и *поступком* – достигнута је, а уједно и – *неповратно пробијена неприкосновена модернистичка граница* – лекорбизјанског индустријског прототипа бесконачне репетиције, и њеном резултатом 'типско–серијске' масовне градње умножаваних – *идентичних кубуса стамбених објеката*. *Пројектантски осмишљено* те и *појавно*, почевши од самих стамбених зграда, *закључно са њима образованом целином вишег реда* (п. критеријум *амбијентализације*) – *Јулино брдо*, установљено као *принцип не–понављања/непоновљивости*, *достигне одређење урбанитета*. Насупрот преосталој стамбеној продукцији устаљених токова претходне/истовремене/потоње израдне, *закочене у оквиру* – *новоградње*, којом се – *не досеже квалитет урбаног* у правом, изворном значењу речи.

4.1. Анализа урбанитета Јулиног брда

Изнимност урбанитета Јулиног брда, отпочиње зоном његовог/њеног настанка, што је у модерној станоградњи, не само Београда – већ подлога будућег особитог споја, потпуно – изван очекиваног. Како у смислу локације, тако и у извесној предисторији – легенди везаној за настанак топонима. Локацију Јулиног брда, архитект Владимир Бјеликов описује као завршни „каменит брег [...] немирних брдовитих масива Кошутњака, Бановог брда и Жаркова уз долину Саве ка северозападу. [Оивичавају га] [п]ут за Железник, Лазаревачки и Ибарски пут [...], сустичући се око њега и гранајући се у мрежу улица Бановог брда, Жаркова и Чукарице.“¹¹²¹ Очувана и предањем¹¹²², изванредна стратешка повољност део је и *genius loci* конотације, што све заједно, својом давнином – неосетно *измешта фокус посматрања из суржено-тренутне*, фаворизоване и форсиране – *савремене перспективе*. Иначе – *искључиве водиле* свеукупне Планетарне стамбене изградње посматраног периода.

Уочимо такође да изворно антички концепт *genius loci* – у модернизованој верзији ре-тематизује архитект Кристијан Норберг-Шулц (Christian Norberg-Schulz, 1926–2000), својом књигом *Егзистенција, простор и архитектура* (*Existence, Space and Architecture*, (London: Praeger Publishers, 1971)), објављеном годину дана после реализације урбанитета Јулиног брда (1970), аутора архитеката Милана Лојанице, Боривоја Јовановића и Предрага Цагића. Покренут Норберг-Шулцовим освртима, концепт *genius loci* – постаје, после 1971. године (у енглеском оригиналу, и кроз преводе¹¹²³) – саставни део најшире прихваћених начелних архитектонских (феноменолошких) гледишта, како теоријских тако и практичних.

Методолошки опредељеном путањом преклопљених типоморфолошких и типолошких, и тек извесном секвенцом модернистичких, архитектонско-урбанистичких усмерења рада, у наставку истраживања размотрићемо подробније околности настанка урбанитета Јулиног брда. Почевши од конкурсних услова, општих података и процене садашњег стања пројектне документације, те типоморфолошких и типолошких одлика, преко увида у конструктивне и техничке аспекте архитектонско-урбанистичког решења, све до компаративне критичке анализе и аспеката остварења конкурсне замисли, закључно са – пројектантским питањима постављеним реализацијом урбанитета Јулиног брда.

Истраживачке мотивационе правце сажете запажањима Дагласа Келбауха о битности *осећаја за место и заједницу* у настанку *кохерентног, добро пројектованог*¹¹²⁴ урбанитета, допуниће и

¹¹²¹ Владимир Бјеликов, „Стамбено насеље Јулино брдо у Београду“, *Архитектура-Урбанизам*, 55, 1969, (18–22), 18.

¹¹²² Топоним Јулион брдо родољубив је траг народног предања. Помажући добровољце Првог српског устанка, извесна Јула, пресекала је изненадни ноћни турски напад – домишљао запаливши и гурнувши низ брдо, са још неколико помоћника – велике искричаве пањеве, што је унело пометњу међу турске редове и омогућило одбрану устаника. Окупатори су догађај доживели као дуго осмишљавану тактику, иза које мора стајати консолидована војска. Заправо – тешко одлучити се да ли је секвенца лепша и поучнија у случају да је њена позадина истинит догађај, или, ако је све заједно – плод маште несаломивог, слободољубивог народног духа. <https://sr.wikipedia.org/sr/%D0%88%D1%83%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%BF%D1%8C%D0%B4%D0%BE>

¹¹²³ Године 2006, тридесет пет година после изворног (1971) – Норберг-Шулцово штиво бива објављено и у преводу на српски језик. Кристијан Норберг-Шулц, *Егзистенција, простор и архитектура* (Београд: Грађевинска књига, [1971/2006]).

¹¹²⁴ D. Kelbaugh, ([1996/] 2009 [2014]), *op. cit.*, 50.

дистинкција Дејвида Латербороуа која у циљу потпунијег разумевања „пуне актуелности изграђеног [...] [тражи] описивање [и] других врсти деловања/перформанси – не [само] особине/перформансе у архитектури, већ делотворност/перформансе [саме те – конкретне] архитектуре.“¹¹²⁵

4.1.1. Конкурсни распис, резултати и општи подаци Јулиног брда

Општи београдски конкурс за архитектонско решење стамбеног насеља Јулино брдо¹¹²⁶ у Београду на општини Чукарица, расписан је 1966. године, а првонаграђен између двадесет осам приспелих радова био је пројект тима архитеката Милана Лојанице, Предрага Цагића и Боривоја Јовановића. „[Ж]ири је доделио прву награду вреднујући *функционалност, економичност и ликовни просторни израз* којим се *развијају и коригују* урбанистичко–технички предуслови дати у распису конкурса.“¹¹²⁷ Дакле, већ идејни архитектонски пројект садржао је визију побољшања како урбанистичког предлошка тако и задатих техничко–технолошких оквира подразумеване модуларне префабриковане градње, почевши од конструкције – закључно са фасдним, армирано–бетонским панелима.

Осмишљен са допунским снабдевачким центром и пратећим објектима, *урбанитет* Јулиног брда намењен становању приближно две хиљаде људи – обухвата је од око шест стотина станова просечене величине шездесетак квадратних метара, са око десет процената укупне нето стамбене површине у основама партера/под објектом. Додатном разрадом, коначан архитектонско–грађевински пројект уобличили су аутори наредне године (1967) – „под руководством архитеката Милана Лојанице, који је потом био и надзор на самом градилишту, све до окончања радова 1970. године[...]“¹¹²⁸ – настављајући да *усклађује изазове компликоване извођачке фазе* радова – да би у *потпуности у складу с пројектом*, стамбена целина Јулиног брда могла да буде изграђена и финализована, у веома кратком року (1967–1970). Инвеститор градње била је Стамбена задруга (СЗ) Бетоњерка (Београд), а извођачи¹¹²⁹ – Грађевинско предузеће (ГП) „ИМП“ (Љубљана) и ГП „ИМОС“ (Љубљана).

Иновативни концепт и остварење урбанитета Јулиног брда донела је ауторском тиму архитеката Милана Лојанице, Предрага Цагића и Боривоја Јовановића – Октобарску награду Београда 1971, за најуспешнију реализацију стамбеног насеља протекле, 1970. године. Међутим, још и у току саме

¹¹²⁵ “to understand the building’s full actuality [...] other kinds of performance must be described – not performances in architecture, instead performances of architecture.” David Leatherbarrow, “Architecture’s unscripted performance”, *Performative Architecture: Beyond Instrumentality*, Branko Kolaerovic and Ali M. Malkawi, Eds. (New York: Spon Press, 2005), 10.

¹¹²⁶ Као година расписивања конкурса означена је у наслову текста 1966. Б. Алексић, „Јулино брдо – Општи београдски конкурс за архитектонско[–урбанистичко] решење стамбеног насеља Јулино брдо у Београду 1966“, *Архитектура–Урбанизам*, 74–77 (1975) *op. cit.*, 48.

¹¹²⁷ В. Бјеликов, „Стамбено насеље Јулино брдо [...]“, *Архитектура–Урбанизам*, 55, 1969, *op. cit.* 18. [курзив, А. М.]

¹¹²⁸ А. Моктанјас, “The Architect Milan Lojanica’s *Belgrade Realm and Visions* – From a Graduation project to Julino brdo and Godlaw, 1962–1972”, *Spatium*, no. 36 [December], 2016 (35–45), *op. cit.*, 36.

¹¹²⁹ „ИМП“ (Индустријско монтажно подјетје, Љубљана).“ Б. Алексић, „Јулино брдо – Општи београдски конкурс за архитектонско[–урбанистичко] решење стамбеног насеља Јулино брдо у Београду 1966“, *Архитектура урбанизам*, 74–77, 1975, *op. cit.*, 48.

изградње, Јулино брдо стекло је свој неприкосновен статус у нјастручнијој јавности. Небројени познати и мање знани архитект из свих крајева тадашње Југославије, попут архитектке Мушича, потоњег коаутора стамбених објеката насеља Сплит 3, посећивали су градилиште Јулиног брда – својеврсног полигона пројектантске визије и умешности примене тада нових технологија – ради стицања драгоцених искуства и сазнања која су се ретко где могла видети *in situ*. Но, Јулино брдо, осим изразит *полигон пројектантске визије и умешности примене нових технологија*, било је и за будућност остало – и нешто много изнад и преко тога.

4.1.2. Процена стања пројектне документације

Године 2016, пуних педесет година након првих цртежа стамбеног насеља Јулино брдо, током студијског истраживања у оквиру докторских студија (УБ, ДОСА 2015)¹¹³⁰, имајући начелну представу о важности тог архитектонско–урбанистичког постигнућа, потписник предметног рада – у намери да потпуније проучи материју – установио је да пројектна документација – ни архитектонско–грађевински, нити извођачки пројект Јулиног брда – *више не постоји!* Није пронађена у установама у којим се пројекти уобичајено чувају – ни у 'Историјском архиву Београда' (ИАБ)¹¹³¹, нити у општини Чукарица, ни у Урбанистичком заводу Београда. Једина свеска елабората Јулиног брда евидентирана у ИАБ је „Projekt šibki tok – blok 3 – L – II, 12“.¹¹³² Нажалост, можемо само претпоставити да су архивски примерци архитектонско–грађевинских пројеката нестали током расформирања Југоловског грађевинског центра. Преостали су тек понеки, *парцијални прилози* – ситуациони прикази и делови архитектонско–грађевинског пројекта, скице и забелешке у личној архиви академика Милана Лојанице, као и делимични фото–материјали од раније публиковане, и то у лошијој резолуцији и штампи.

Међутим, услед несхватљивог недостатка пројектне документације Јулиног брда, на експлицитан начин, схваћен је у пуној мери *значај писане речи – критичких приказа и осврта о архитектоским остварењима*, домена теорије архитектуре, иначе – недовољно цењеног у нас. Извучена је и додатна поука. Постало је очито – не тек у уско–академском смислу – да су и *критичко–теоријски прикази* објављивани о урбанитету Јулино брдо – *вредна документарна грађа*, што је стицајем околности надишла уобичајен домен – допунских истраживачких извора. Хронолошким следом, подсетимо, то

¹¹³⁰ Универзитат у Београду, Докторске академске студије, уписане 2015/2016. године.

¹¹³¹ Историјски архив Београда (ИАБ), Београд, Ул. Палмира Тољатија 1.

¹¹³² Поред печата са подацима о пројектној организацији, инвеститору, објекту, пројекту/фази пројекта, постоји и печат Одобрења за изградњу, бр 9452, издат 22. јула 1968. год. Издао га је – *Одељење за комуналне и стамбене послове СО Чукарица* [поновљен датум 22. 7. 1968, потпис референта].

су прикази–осврти архитеката – Владимира Бјеликова (1969)¹¹³³, Зорана Маневића (1971)¹¹³⁴, Бранка Алексића (1975)¹¹³⁵, и нешто каснији напис Алексеја Бркића (1992)¹¹³⁶.

Ради предупредивања даљег губитка података о Јулином брду, резултати анализе, изведене према специфичном методолошком избору, почевши од изворно *СИАМ–овских* до најсавременијих теоријских и пројектантских приступа, на темељу прикупљених увида у фрагменте документације Јулиног брда, и дотадашњих стручних приказа, уз тематски анкетни разговор са аутором архитектоником Миланом Лојаницом, приказани су и објављени у ауторском научном раду – “The Architect Milan Lojanica’s *Belgrade Realm and Visions* – From a Graduation project to Julino brdo and Godlaw, 1962–1972” (2016)¹¹³⁷. Био је то и својеврстан покушај обележавања полувековног јубилеја од *првог пројектантски јасно формулисаног концептуалног заокрета од доктринарног модернизма*. Изнимним догађајем, не само на нашим просторима – урбанитетом Јулиног брда – *маркирано је одступање од доктринарних модернистичких постулата станоградње зарад наслућених нових визија и могућности, пре свега изнетим на видело дана – рекомпонованим заједничким задатком свих учесника у процесу стамбене изградње – комплексног схватања стамбеног окружења*.

4.1.3. Типо–морфолошке и ликовно–обликовне специфичности

Интегрисан типолошки и морфолошки приступ којим се разматрају типо–морфолошке компоненте остварења архитектонско–урбанистичке композиције и деловања посматраног урбанитета – уверили смо се досадашњим током истраживања – једини је који може да укаже, и разоткрије *квалитативну, суштинску промену пројектантске визије и поступка* остварену реализацијом Јулиног брда. Подсетимо – сама бит „идеје типо–морфологије јасно одражава чињеницу да морфологија и типологија *не могу бити раздвојене*, те да ниједан од та два концепта не може бити *доминантан* над другим [...] [јер] *прецизно вредновање сваке просторне конфигурације захтева наизменично смењивање и крајњу синтезу оба концепта*.”¹¹³⁸

Насупрот слободним просторима модернистичких стамбених насеља, која варирају на скали од *флуидно–недефинисаних до земљишних преостатака* заузећа тла изградђеним објектима, *целину урбанитета Јулиног брда управо генерише јавни простор*, постајући – *формативни принцип организације и обликовања стамбеног насеља*. Пре свега *опредељење*, потом и *ближе одређење врсте*

¹¹³³ В. Бјеликов, „Стамбено насеље ‘Јулино брдо’ [...]”, *Архитектура–Урбанизам*, 55, 1969, 18–22, *op. cit.*

¹¹³⁴ Зоран Маневић, „Лојаница, Јовановић, Цагић: Јулино брдо у Београду“, *Човјек и простор (Загреб)*, година XVIII, бр. 214, 1971, 10–12.

¹¹³⁵ Б. Алексић, „Јулино брдо – Општи београдски конкурс за архитектонско[–урбанистичко] решење стамбеног насеља Јулино брдо у Београду 1966“, *Архитектура–Урбанизам*, 74–77, 1975, *op. cit.*

¹¹³⁶ Алексеј Бркић, *Знакови у камену. Српска модерна архитектура 1930–1980* (Београд: Савез архитеката Србије, 1992).

¹¹³⁷ А. Mokranjac, “The Architect Milan Lojanica’s *Belgrade Realm and Visions* – From a Graduation project to Julino brdo and Godlaw, 1962–1972”, *Spatium*, no. 36 [December], 2016, *op. cit.* 35–45.

¹¹³⁸ V. Djokić, “Morphology and Typology as a Unique Discourse of Research”, (2009), *op. cit.*, (117–118), 125. [курзив, А. М.]

циљаног слободног јавног простора – водило је – упркос или управо захваљујући условима локацијских ограничења – до исконског праобрасца међуодноса архитектонске слободне и изграђене форме.

Наиме, подробнијом анализом архитектонско–урбанистичке поставке стамбене целине, унутарња кохеренција појавне љуштуре модерности Јулиног брда, открива заправо – слојеве сложених, филтрираних утицаја – средњовековља. Подсетимо се, у том смислу, темељних чињеница фактографије урбанитета, из истраживања архитекта др Гордане Милошевић–Јевтић, којим она закључује да „у раздобљу од формирања српске средњовековне државе до [губитка самосталности], од дванаестог до петнаестог века [српска] насеља достижу највиши степен развоја. [...] Најстарији градови средњовековне Србије су градови–тврђаве. Подизани су на стратешким и неприступним местима. Њихов положај, изглед и унутрашња организација били су подређени одбрани – њиховој основној функцији. Услед скученог простора – густина насељености била је велика, што је наметало потребу за подизањем спратних објеката.“¹¹³⁹ Висока густина несельности урбанитета Јулиног брда – изнимац је у времену свог настанка, на нашим просторима. Планираних и постигнутих седамсто¹¹⁴⁰ становника по хектару – представљало је додатан пројектантски изазов. Поређења ради – просечна густина насељености новоизграђених новобеоградских блокова износила је од двеста педесет до четристо педесет¹¹⁴¹ становника по хектару.

Пројектантски додатно интригантан јесте и начин на који је нова функција – стамбена, модификовала модерне бедеме Јулиног брда, учинивши их тек издалека – компактним, док су уистину – примерено раздвојени и рашиљени. Груписање објеката у споју са повећањем њихове висине, компоновано је зналачки и доследно, на такав начин да ствара утисак поступног раста. Остављајући тиме индиције – настајања места. [Илустрација 33] Куриозитет више је да архитект Зоран Маневић такође преноси како за самог аутора, архитекта Милана Лојаницу, Јулино брдо „представља варијацију теме настајања српских средњовековних градова.“¹¹⁴²

Иако најстарији поуздан спомен града из извора о нашим областима датира из „878. године, и односи се на Београд“¹¹⁴³ – битно је и појмовно расветљавање средњовековног значења речи град. Архитект Милошевић–Јевтић, упућује на то да је у „средњем веку реч град имала [...] више значења – односила се и на тврђаву и на утврђено насеље [...] Град је могао бити и ограђени простор различите намене. Раздвајање појма тврђава од појма утврђено насеље, Ђура Даничић [(1825–1882)] извршио је увођењем латинских термина *munimentum* и *urbs*.“¹¹⁴⁴

¹¹³⁹ Гордана Милошевић–Јевтић, *Становање у средњовековној Србији* (Београд: Археолошки институт Србије, 1977), 225 [курзив, А. М.]

¹¹⁴⁰ Б. Стојановић (1975), *op. cit.*, 50.

¹¹⁴¹ А. Менделсон, 1975, (17–21), *op. cit.*, 19.

¹¹⁴² З. Маневић, 1971, (10–12) *op. cit.*, 11.

¹¹⁴³ Г. Милошевић–Јевтић, *Становање у средњовековној Србији* (1977), *op. cit.*, 127.

¹¹⁴⁴ Г. Милошевић–Јевтић, *Становање у средњовековној Србији* (1977), *ibid.*, 127.

Неочекивано, Феликс Каниц (Felix Philipp Emanuel Kanitz, 1829–1904) „неуморни хроничар и илустратор“¹¹⁴⁵ оставио је такође и на ту тему – могуће, иако *инверзне трагове праузора*. Будући да је реч – о *несталом граду*. Унеколико, Јулино брдо кореспондира и са Каницовим изображењем рушевина града Жрнова на Авали¹¹⁴⁶. Утицајни спектар матрица проширује се сâм – даље у прошлост. Заиста, „упркос разарањима и пустошењима, има још примера попут тврђаве Маглич, у Ибарској клисури, с почетака тринаестог века, или манастира Ресаве–Манасије (1407–1418), задужбине Деспота Стефана Лазаревића, српског владара, витеза реда Змаја, просветитеља и покровитеља уметности, што ће обрисима својих зидина и кула – заокружити сагу о *Јулин–граду*.“¹¹⁴⁷ [Илустрација 34]

Изнимна појавна форма групације урбанитета Јулино брдо, тај у свему – мали *ГРАД* за себе, учиниће се издалека као *монолитни аналог круне*, са тек покојим наслућеним вертикалним продором визууре. [Илустрација 33] Примерена колористичка истраживања архитекта др Драгане Васиљевић–Томић сумирају да „[м]онолитне форме углавном претпостављају монохромiju или полихромiju ниског степена активности“¹¹⁴⁸ – потврђујући умногом се и експериментом Јулиног брда. Приђе ли се мало ближе *Јулином–граду–за–себе*, уочава се, по сунчаном дану, да бетон *његових зидина* у којим већ почињу да се разазнају рашчлањеније структуре – поприма топло–златасте одсјаје на којим остају вертикалне траке–белине, што су заправо низови прозора са парапетима. Одиста – „форме средње рашчлањености [...] [изискују] активнију полихромiju“¹¹⁴⁹, а она је овде постигнута светлошћу која хармонизује целину изграђеног са пејзажем из ког израста. Надаље, у приближавању *Јулин–граду*, видни су све већи и већи степени рашчлањености у сталном контрапункту са природним окружењем. [Илустрација 35] Уочљиво, „форме које су највише рашчлањене, које се [...] стапају с простором изискују [...] ниски степен полихроматске активности [...] близак монохромiji.“¹¹⁵⁰ Напокон, из највеће близине – унутар самих *зидина Јулин–града*, што се пред посетиоцем размичу да га пропусти себи – открива се игра светлости и сенке, *ода геометријској чистоти* коју олако узмамо за датост по себи. [Илустрација 36] Запажа се тек тада денивелисана, двострука приземља – нижих кота са нивоа пута, и она виша, директних приступа са унутрашњих пешачких токова. Местимична издизања приземља објеката – *riano nobile* рецидив–реминисценције, пре него ли 'модернистичка приземља на стубовима', вишеструке су намене. Функционално – и попречни визуелни продори и пешачке

¹¹⁴⁵ Гордана Милошевић–Јевтић, „Феликс Каниц, цртач архитектуре Београда и околине“, *Београд у делима европских путописаца*, Борђе С. Костић, ур. (Београд: САНУ – Балканолошки институт, 2003), 247–262.

¹¹⁴⁶ „Сл. 16. Рушевине града Жрнов на Авали“ Г. Милошевић–Јевтић, „Феликс Каниц, цртач архитектуре Београда и околине“, *Београд у делима европских путописаца*, (2003), *ibid.*, 260.

¹¹⁴⁷ А. Mokranjac, „The Architect Milan Lojanica's *Belgrade Realm and Visions* – From a Graduation project to Julino brdo and Godlaw, 1962–1972“, *Spatium*, no. 36, 2016, 35–45, *op. cit.*, 41.

¹¹⁴⁸ Драгана Васиљевић–Томић, *Култура боје у граду: идентитет и трансформација* (Београд: Универзитет у Београду–Архитектонски факултет, 2007), 109; Драгана Васиљевић–Томић, „Култура боје у граду“, *Архитектура и урбанизам*, бр. 26, 2009, 19.

¹¹⁴⁹ Д. Васиљевић–Томић, *ibid.*, (2007), 11; Д. Васиљевић–Томић, *ibid.*, (2009), 19.

¹¹⁵⁰ Д. Васиљевић–Томић, *ibid.*, (2007), 185; Д. Васиљевић–Томић, *ibid.*, (2009), 19.

споне и пречице и наткривена проширења улазних партија објеката, носе и додатне спектре конотација – могућих *контемплативних докаса та сећања*.

Шире-контекстуално промишљање архитектуре пре и током чина саме њене идејне концептуализације кроз конкретан пројектни задатак и програм – највећа је недостајућа карика модернистичког пројектовања. Остварење Јулиног брда путоказ је ка превазилажењу тог круцијалног недостатка модерности. [Илустрације 30, 31, 33, 35-36]

4.1.4. Типолошке, обликовне и функционалне одлике – од објекта до стана

Типо-морфолошко одређење стамбеног комплекса Јулиног брда постигнуто је, почевши од почетне замисли закључно са реализацијом – за начела архитектуре и урбанизма модернистичке станоградње – *потпуно непознатим поступком. Међутим – ингаениозно једноставним. Одрцањем одредељена појавно-типолошке унифицираности стамбених објеката. Наиме, аутори-пројектанти нису допустили да логика принципа индустријске серије – као пројектантски модус разраде за потребе техничко-изођачког аспекта грађења – преовлада и пренесе се и на завршни, композициони архитектонски израз. Другим речима – док су градивни елементи објеката пројективани и произведени масовно-серијски – сами стамбени објекти – замишљени су, постулирани, брижљиво разрађивани и изведени – уникатно. [Илустрација 37] Крајњи резултат јесте да стамбене зграде, у конвенционалном смислу – нису „[н]и блокови, ни ламеле, нити куле – [будући да су] спратних висина од четири до шест, и затим постепено све до деветнаест [што је пак] у склопу свих осталих сложености предузетих у циљу подражавања [процеса] настајања града – као подухват, уобичајена [пројектантска] пракса намењена искључиво јавним објектима [спектра додирно-стамбене тематике] – од универзитетских кампуса до хотелских комплекса.“¹⁵¹ [Илустрације 31, 33, 35-37]*

Начелно обликовни план инициран покренутим и разуђеним спратним основама са балконима-лођама испуштеним у простор, понављан је, али – уз поступно и дискретно варирање по етажама, што је у завршној форми створило структуру која, мада сачињена из готово истоветних елемента резултира ванредним ефектом – *против-монотоног обрасца. [Илустрација 38] Доследно вишеслојним вокабуларом прожимања хоризонталног и вертикалног плана – тече сложен наративни ток – од засебног третмана партерних нивоа, преко угаоних, фазонских елемената окомитих лонгитудиналних бетонских платана, закључно са духовито издвојеним лођама завршних спратова и кровно-парапетним елементима – сведеног, симболичког венца. Јасну, дискретно рашичлањену, волуметријски интригантну геометрију објеката наглашава и брижљиво конципирана модуларност фасаде. Стога, потоња „[р]еализација непосредно говори о почетној развојној*

¹⁵¹ А. Мокранјас, “The Architect Milan Lojanica’s *Belgrade Realm and Visions* – From a Graduation project to Julino brdo and Godaw, 1962-1972”, *Spatium*, no. 36, 2016, 35-45, *op. cit.* 40.

идеји, подржава логику и сврсисходност стваралачког чина откривајући *технолошко-стилски кључ*. Условљен рационализацијом, свеукупан *стлет* и *след пројектантских мотива* – [почевши] од функционалних и конструктивних, преко обликовних и ликовних све до производно-извођачких – не опажа се као ограничавајући. Напротив – вешто, додатно осмишљен и примењен *композициони потенцијал*, интегрисан је потпуно у *изражајни модус*, у праву *пројектантску моћ коначног геста*.¹¹⁵² [Илустрација 39]

Основна структурна функционално-градивна јединица – *стан* – постулиран је и осмишљен као *стамбени/животни простор*, који треба да постигне *мултифункционалност*, како на нивоу самосталне јединице, тако и као део спратног склопа, све до веће организационе групације – целине колективне стамбене зграде, и потом – закључно са комплексом читавог насеља. „Оријентација свих станова је двострана. Угаони станови затворени су суседним зидовима (под правим углом), а остали – наспрамним фасадним равнима.”¹¹⁵³ Архитект Алексић наглашава да „[ч]етири стана на етажи нуде једнакост услова оријентације и организације – свим становима. Истовремено, близу су и повољни ефекти – рационалност – односа корисне стамбене површине и површине намењене заједничкој хоризонталној и вертикалној комуникацији у згради. Санитарни чворови, групе купатила и кухиња везаних у парове заузимају зоне око [лифтова и] степеништа, [те] формирају око њега [...] тампон-обруч према корисним стамбеним просторијама.”¹¹⁵⁴

Спратни склоп са једнокраким је степеништем и половином његове ширине, а читавом дужином – остављеним светларником кроз све етаже, наспрам кога је блок од два лифта, док су дуж степенишног крака са друге стране помоћне просторије (одржавање хигијене). Прстенасто око комуникационо-функционалних зона су приступи улазима у станове, дискретно повучени од главних праваца кретања – пролажења и пењања/силажења.

Прво што ће привући аналитичку пажњу организације стамбених јединица – почевши од најмањих, једнособних станова (у категоризацији постојања собе издвојене од дневног боравка), до највећих – двособних станова, јесте *концепт улазне партије* – *вишенаменског приступног антреа*, примернео димензионисаног за неометану циркулацију станара и гостију. Уочљиво је затим – *циљано одсуство ходника*. Зједничке комуникационе површине обликоване су аналогно антреу – као *вишенаменски простори функционалног и угодног превезивања* различитих просторних садржаја и намена. *Микро-организациони план* рафинираног унутарњег, *динамичког циркулационог стамбеног тока* – постулира *дневни боравак* као просторно тежиште стана, док кухиње са оставама имају промишљен третман

¹¹⁵² А. Mokranjac, “The Architect Milan Lojanica’s *Belgrade Realm and Visions* [...]”, (2016), 35-45, *ibid.*, 40.

¹¹⁵³ А. Mokranjac, “The Architect Milan Lojanica’s *Belgrade Realm and Visions* [...]”, (2016), 35-45, *ibid.*, 38.

¹¹⁵⁴ Б. Алексић, „Јулино брдо – Општи београдски конкурс за архитектонско[–урбанистичко] решење стамбеног насеља Јулино брдо у Београду 1966“, *Архитектура–Урбанизам*, 74–77, 1975, *op. cit.*, 48.

сервисних зона. Брижљиво издвојени простори обедовања, трпезарије – логично су додирне партије природног прелаза дневног боравка ка кухињи. Отворен концепт стана минималног броја подеоних, заправо углавном конструктивних зидова – *тежишно–фокусног простора дневног боравка – сублимација* је главног организационог принципа свеукупне целине урбанитета Јулиног брда, настале како смо предочили – *генерисањем од заједничких, јавних простора* – ка функционално–стамбеним, а на нивоу стамбене јединице – *приоритизованим квалитетом приватности*. Уочен принцип пресликава се, доследно – и на организациони међуниво самог типског, спратног склопа. Посебно плени зналачким начином – удвојена/утројена и подвучена доследност пројектантског *creda*. [Илустрација 38]

4.1.5. Конструктивни и технички аспекти архитектонског решења

Мада наизглед фасадни омотач сакрива конструкцију објек(а)та, истовремено – управо модуларни префабриковани канелирани натур–бетонски панели недвосмислено сведоче о времену свог настанка – о добу индустријализације грађевинарства и масовној *стано–производњи/градњи*, тиме и о неминовно – армирано–бетонском конструктивном склопу. Сама „[с]хема конструктивног склопа [...] једноставна је, статички крута [те даје] могућност фронталних и дијагоналних симетрала. Типска стамбена етажа Јулиног брда грађена је *системом вертикалних шајбни* – [армирано–бетонских] зидова у склопу управно постављених 'чешљева' симетрично по дијагонали.“¹¹⁵⁵

Конструкција носећих зидова – шајбни, изведена је, према статичком прорачуну, спецификацијама, детаљима и плановима оплате – „постављањем арматуре у претходно припремљене префабриковане флексибилне, индустријске челичне оплате, скелетне са испуном од лепљеног дрвета. Типска међуспратна конструкција монолитна је плоча ливена на лицу места и хомогенизована са носећом спратном конструкцијом.“¹¹⁵⁶

Монолитна префабриковна фасадна платна, израђена према плану оплате, допремана су „на уградњу са ознакама – директно из погона–фабрике формиране на самом градилишту. Након постављања [фасадних елемената] са унутрашње стране додаван је термички слој – стиропор дебљине осам сантиметара, а затим је – помоћу клизајуће оплате обављано заливање бетоном.“¹¹⁵⁷ Спољњи фасадни префабрикат – остајао је тако врста изгубљене, уграђене оплате. Наредна, горња међуспратна плоча ливена је након што би били изведени конструктивни зидови и пошто би била завршена монтажа и уградња фасаде целог спрата. Тиме се постизало укљештење фасадних панела између двеју

¹¹⁵⁵ Б. Алексић, „Јулино брдо – Општи београдски конкурс за архитектонско[–урбанистичко] решење стамбеног насеља Јулино брдо у Београду 1966“, *Архитектура–Урбанизам*, 74–77, 1975, *ibid.*, 48.

¹¹⁵⁶ А. Mokranjac, „The Architect Milan Lojanica's *Belgrade Realm and Visions* [...]“, (2016), 35–45, *op. cit.* 38.

¹¹⁵⁷ А. Mokranjac, „The Architect Milan Lojanica's *Belgrade Realm and Visions* [...]“, (2016), 35–45, *ibid.*, 38.

међуспратних конструкција, а уједно и заштита и – „сакривање међуспратне конструкције – испустом, 'зубом' панела, иза ког су повезивани анкери са арматуром доње међуспратне плоче. Пре изливања наредне, горње међуспратне плоче – клизајућа оплата носећих шајбни подизана је на тај ниво.“¹¹⁵⁸

Типска фасадна платна била су дакле – спратне висине, и произвођена у ширини од шездесет сантиметара, према у то доба најраспрострањенијој пројектантској модуларној мрежи (шездесет са шездесет сантиметара). Посебна фасадна платна била су у ширини од четрдесет и осамдесет сантиметара, као и већа и мања, закључно са специфичним – угаоним. Поступак производње фасадних бетонских елемената у погону–фабрици самог градилишта Јулиног брда био је *первибрација*. Технолошким поступком, „первбрирањем на челичним вибрационим столовима, у посебно припремљеним, оребреним челичним корубама [...] бетон је вибрацијом – хомогенизован. Остајао би тако – по стврдњавању – *хомогенизовано–гладак* спољни, видни слој *бетонске глазури* [...] [описаним поступком] и – *не-хироскопан*.“¹¹⁵⁹ Услед употребе оплата – оребрених челичних коруба – површинска *профилација* панела била је неминовно у виду *канелура*, и завршно – *натур–бетонска*. Обликовно додатно промишљено, сучељавање фасадних префабрикованих елемената на угловима објекта „решавано је посебним детаљем *оборене ивице*, чиме је финални изглед објеката и насеља [у целини] добио на профињености и елеганцији.“¹¹⁶⁰

Кровови зграда Јулиног брда равни су, у складу са примарно модернистичком изразном формом. Према устаљеном поступку преко ливене армирано бетонске плоче постављана је термоизолација са заштитним слојем, а затим хидроизолација. Посебност је завршни слој – „синтетичка епоксидна смола/полиуретан *армиран* пластичним платном – мрежицама са више слојева намаза преко. Полиуретан – изведен као јединствен *изолациони басен*, извучен је и преко кровних парапета висине метар и десет сантиметара – уместо лимених окапница. *Проходни делови* крова изведени су постаљањем бетонских летвица нпреко полиуретана, са остављеним вентилационим слојем, и завршно – плочама кулијеа.“¹¹⁶¹ Доследно решавано је и одводњавање равног крова – кроз унутрашњост објеката. Дакле – *видних олука* или *олучних вертикала* нема на фасади, што није само естетско питање, већ функционално. Олакшано је тиме одводњавање, у зимском периоду посебно – јер одводне цеви пролазе инсталационим блоком – кроз грејани простор објекта, те нема опасности од појаве леда, пуцања и замене олучница, квашења и оштећивања фасаде. Такође, „тај детаљ – одсуство/сакривање олука – карактерише све пројекте и реализације архитекта Милана Лојанице, без обзира на врсту, тип грађевине или објекта.“¹¹⁶²

¹¹⁵⁸ A. Mokranjac, "The Architect Milan Lojanica's *Belgrade Realm and Visions* [...]", (2016), 35-45, *ibid.*, 38.

¹¹⁵⁹ A. Mokranjac, "The Architect Milan Lojanica's *Belgrade Realm and Visions* [...]", (2016), 35-45, *ibid.*, 38.

¹¹⁶⁰ A. Mokranjac, "The Architect Milan Lojanica's *Belgrade Realm and Visions* [...]", (2016), 35-45, *ibid.*, 38.

¹¹⁶¹ A. Mokranjac, "The Architect Milan Lojanica's *Belgrade Realm and Visions* [...]", (2016), 35-45, *ibid.*, 38.

¹¹⁶² A. Mokranjac, "The Architect Milan Lojanica's *Belgrade Realm and Visions* [...]", (2016), 35-45, *ibid.*, 38.

4.1.6. Компаративна критичка анализа

Опредељујуће разлике између замисли и реализације урбанитета Јулиног брда и остатка стамбене продукције тог доба, 1960–1970–их година, као и у добром периоду потом, како у свету, тако и код нас, објаснили смо досад кроз две суштинске одлике. *Прва је пројектантска свест да су, међу базичним, савремености примереним потребама станара, и грађана у ширем смислу – колико смештај–боравак–живот у најбољим – економичношћу оправданим и економски достижним условима организације стана, подразумеване функционалности, комфора и хигијенских услова, неспорно – подједнако присутне и битне – потребе из домена нематеријалне, идентитетске природе. Односно – потребе пребивања у урбанитетом подржаном дистинктивном месту – различитом од других стамбених формација, с чим у директној вези јесте и јасно пројектантско, композиционо опредељење – да насеље у целини створи утисак аналога фрагмента града.*

Друга, такође структурна одлика, огледа се у особеном пројектантском приступу и тактикама којим се кроз архитектонско–урбанистичке елементе намеравала достићи, и достигла се, описана прва квалитативна разлика – стварање представе места становања као интегралног урбанитета. Дијапазон друге одлике остварује се кроз најмање два нивоа. Први је, насупротив модернистичкој центрираности на слободностојећи објект и његовог распоређивања по терену – генерисање архитектуре мотивисане концептом заједничког јавног простора. Наредни опажајни ниво јесте – одбацување појавно–типолошке унифицираности стамбених објеката, остварен је тактиком не–понављање једног те истог објекта и/или групе објеката на различитим позицијама насеља. Пројектанти, дакле, нису допустили да се продукциона условљеност типизованим елементим изградње – одрази на завршне форме објеката, већ су оне постулиране као јединствене и сложене – појединачно и у међусобном са–односу, чиме је заправо и омогућено стварање урбанитета, и у смислу целине и као – непоновљивог места.

Описан, карактеристичан спој двеју кључних структурних одлика, сведочи о постојању „[с]уштинских релација између истраживања крајњих могућности/домета масовне колективне изградње, и композиције архитектонског објекта – елемента–чињеница потоњег урбаног амбијента циљано вишег реда и квалитета [...] Архитектура као модалитет стварања савременог просторног амбијента који чува реминисценције на традиционалне слојеве најуспелијих архитектонских искустава [...] – амбијентализација као највиши организациони принцип јесте суштински мотив/порив/циљ ком [...] [аутори Јулиног брда] подређују све остало, бранећи своје кључно упориште тржишном конкурентношћу. Претварајући неминовности датог друштвено–историјског тренутка – задатих производних лимита – у моћне савременике–савезнике, прихватањем изазова што рационалнијих/исплативијих поступака изградње [...] [аутори истрајавају] у

средишту невидљиве стране једначине што [им као] пројектантима – заузврат намеће неупоредиво сложеније, каткад и тешко премостиве захтеве од класично–занатског приступа [станоградњи].¹¹⁶³

Суштински помак у приближавању стварања кондензоване композиције стамбеног насеља као могућег градивног фрагмента града у изворном смислу, остварен је уједно са подизањем нивоа стамбене функционалности и комфора. Мултифункционалност станова исказана је почевши од језговито–кондензованог груписања од увек само четири спратне јединице, преко најмање двостране оријентације и повољности проветравања – закључно са промишљеном унутрашњом организацијом – *тежишно–фокусно одређеном простором дневног боравка* као местом преклапања јавног и приватног домена стана, те потом – логичним гранањем на приватне и сервисне зоне стана, у диспозицији отвореног концепта у потпуности елиминисаних ходника, умсето којих, интегрисана, мала функционална тежишта постају ехо општег принципа организације целокупног насеља – од заједничких места окупљања – ка приватнијим просторним нивоима.

Наредне две комплексне одлике издвајамо и образлежемо тек у овој, досадашњим истраживањем припремљеној и самој теми примереној фази рада.

Трећа одлика јесте *одбацивање симетрије*, како у плану–тлоцрту, тако и у просторној појавности урбане целине. Заправо, реч је о – *одбацивању биологизованог, билатералног схватања симетрије*, преузете из „узора–модела животињског царства“¹¹⁶⁴, у ком смислу ставове Херберта Спенсера (Herbert Spencer, 1820–1903) преноси архитект Милутин Борисављевић (1889–1969). *Јулиним брдом*, међутим, предложен је *неупоредиво сложенији, софистициранији концепт симетрије*, што представља *преседан* у масовној стамбеној изградњи – у правцу *повратка античким архитектонским узорима поимања симетрије*. Наиме, сходно Витрувијевим списима – у преводу и тумачењу Милутина Борисављевића, *првог архитекта и теоретичара – тумача Витрувијевих Десет књига о архитектури* на нашим просторима (некадашње Југославије) – „симетрија почива на пропорцији [...] [као] општи, универзалан однос што се протеже на све делове неког остварења [...] [у смислу] сагласја међу њима.“¹¹⁶⁵ Изворна античка грчка, потом и римска симетрија (не само) у архитектури – као *сагласје мера* представља „однос или нашу данашњу 'пропорцију', док је *proportio* – *прорачун* заснован на [посебном] броју садржаном без икаквог остатка у свим деловима одређеног уметничког/[архитектонског] дела. Такв број назива се *numerus perfectus*.“¹¹⁶⁶ *Numerus perfectus, савршен број* – јасно – *модул* је у данашњем значењу. *Модул и пропорцијска модуларност*, подсетимо се, дакле – *изворна су својства* на којим

¹¹⁶³ A. Mokranjac, "The Architect Milan Lojanica's *Belgrade Realm and Visions* [...]", (2016), 35–45, *ibid.*, 38.

¹¹⁶⁴ Навод оригинала, „Херберт Спенсер (Herbert Spencer), *Essais de morale, de science et d'esthétique*, I, trad. de Burdeau, 1891, 318.“, Miloutine Borissavliévitch, *Les Théories de l'Architecture – Essai critique sur les principales doctrines relatives à l'esthétique de l'architecture* (Paris: Payot, 1926), 22.

¹¹⁶⁵ M. Borissavliévitch, *Les Théories de l'Architecture – Essai critique sur les principales doctrines relatives à l'esthétique de l'architecture* (1926), *ibid.*, 59. [курзив, А. М.]

¹¹⁶⁶ M. Borissavliévitch, *Les Théories de l'Architecture* (1926), *ibid.*, 62–63. [курзив, А. М.]

архитектура почива. Управо стога „[д]елови у са-односу заснованом на заједничкој мери/јединици мере [numerus perfectus] – Витрувијевим *commensuratum responsum* – биће, према томе [сразмерни и] лепи. Јединица мере или модул – пренета је на све делове, чије *symmetriae* – међусобни односи не значе ништа друго до њихове модуларне (међу)односе. [...] Једном пронађени, такви односи представљају сада еуритмију (*eurhythmia*) [...]. [Д]акле – усклађеност, хармонију целине.“¹¹⁶⁷ Динамичка хармонија целине Јулиног брда – најближа изворним античким постулатима – најдаља је уједно – од модернизмом октроисане обавезе примене ригидно-биологизоване, билатералне симетрије 'реда-распореда-прегледности' у урбанистичкој диспозицији – тлоцрту/основи, што је као поступак, у својој опсесивно-опресивној статичности, дисконтинуитетима и сиромаштву насилно постизаних, грамадних просторних контраста – укидање урбане архитектуре. Поготову стамбене, која је увек – слојевитост, градација и варирана поступност.

Четврта комплексна одлика потпуног разликовања урбанитета Јулиног брда од преостале, типичне масовно-модернистичке продукције стамбених насеља, у свету и код нас – води у период две декада након првих конкурсних скица Јулиног брда, односно – петнаестак година по завршетку његове изградње, у доба савремено-теоријског настанка концепта хибрида. Најранија формално-теоријска поставка појма архитектонског хибрида везује се за пионирску Холову (Steven Holl) и Фентонову (Joseph Fenton) брошуру о хибридном¹¹⁶⁸ грађевинама, 1985. године. Индикативно је рано Холово становишта (1985) о настанку „грађевина које би могле стајати/[словити] као [својеврсна] анти-типологија“¹¹⁶⁹, дакле – сложеним до те мере да измичу постојећим категоризацијама. Надовезујући се на Холов, следи став Рите Пинто (Rita Pinto de Freitas) – о хибридности сваке архитектонске интервенције која обједињује објект, пејзаж и инфраструктуру¹¹⁷⁰. Разматрајући хибридну архитектуру, Хол и Фентон обједињавање разних функција под истим кровом виде као давнашњу историјску појаву – почевши од надовезивања стамбеног дела кућа изнад продавнице, преко стамбених простора поврх моста и римских купатила. Модернији пак настанак хибридних грађевина Хол и Фентон смештају у 1880-те године, предочавајући да тај развој бива нагло прекинут 'великом депресијом' (1929), а убрзо и постулатима строге функционалне поделе (CIAM IV) Атинске повеље (1933), да би, тек њихвим одбацивањем, у новије доба – настали поново повољни услови за развој хибрида. Ревидирањем¹¹⁷¹ законских могућности зонирања, пре свега, за чим следи и пораст нових примера хибридне архитектуре, условљене у највећој мери притиском пораста вредности земљишта и

¹¹⁶⁷ M. Borissavliévitch, *Les Théories de l'Architecture* (1926), *ibid.*, 63. [курзив, А. М.]

¹¹⁶⁸ Steven Holl and Joseph Fenton, *Hybrid Buildings*, (New York, San Francisco: Pamphlet Architecture no. 11, 1985).

¹¹⁶⁹ Steven Holl, "Hybrid Buildings", *Oz*, vol. 36, 2014, 70-77. "[...] buildings which might stand as an anti-typology, if examined under current theoretical preoccupations.", *ibid.*, 70. Аymoуmam, S. Holl and J. Fenton, *Hybrid Buildings*, *ibid.*

¹¹⁷⁰ "Hybrid architecture defines as hybrid all architectural interventions that is at once object, landscape and infrastructure.", Rita Pinto de Freitas, "Hybrid architecture and infrastructure" *Quaderns*, 2011. <http://quaderns.coac.net/en/2011/09/262-observatori-pinto/>, Приступ 30. јануара 2017.

¹¹⁷¹ S. Holl and J. Fenton, *Hybrid Buildings* (1985), *op. cit.*, 5.

ограничењима урбане матрице града. Принципијелна Холова и Фентонова дистинкција савремених хибрида, од изворног обједињавања различитих функција – садржана је у *размерама величине објекта*.

Замисао и остварење Јулиног брда можемо, дакле, посматрати и као *облик хибридизације* у процесном смислу *интегративног обједињавања – јавних, заједничких простора* урбанитета (као претежно динамичке компоненте) са 'мирном', а заправо – *једнако динамичном стамбеном наменом* – уз то, како смо већ предочили – и као њен *изворно-формативни* принцип. Ново постулирање *укупности становања* као *динамичке категорије* наглашава и потребу *вишезначности разумевања тематике*. Урбанитетом Јулиног брда *отпочетом хибридизацијом* – као *никад завршеним процесом* – *антиципиран* је и *даљи развој стамбене области*, која ће у новије доба постајати све више и *место* и *домен* – *учења-рада-стваралаштва* – што Јулино брдо, својом *иновативном конфигурацијом* управо фаворизује, остављајући везу становања и искључиво пасивизовано-површно схваћеног боравка/одмора – далеко иза себе. Везано за Холово и Фентоново опажање другачије размере и величине као *опредељујућих својстава хибридне архитектуре*, обратимо пажњу и да је Јулино брдо својеврсна – *мегаструктура*. Свакако – *скривена мегаструктура*, с обзиром на то да је у том виду она *задатак* у фази насатајања концепта, потом и пројекта са разрадом све до извођења и финализације. Међутим – *мегаструктура* пројектантски маестрално рашчлањена тако да је станари и посетиоци опажају као *сложено, организацијски* и *фактографски јединствено дело*, али не и *заstraшујуће/претеће-прегломазно*. Напокон, Јулино брдо уклапа се и у најконцизнију дефиницију Пинтове, према којој је „*хибридна архитектура осмишљена као уједно објект, пејзаж и инфраструктура*“¹⁷², будући да је као *објект* сачињено из *архитектонски рашчлањених здања – под-групација објеката*, и њима подразумевано припадајућих *инфраструктура*, дакле – *урбане конфигурације* што *дефинише матрицу укупног створеног градског крајолика*, укључујући и *пејзажно озелењавање*.

Компаративну критичку анализу употпунићемо поређењем урбанитета Јулиног брда (1966–1970) и годину–две дана касније пројектованог и реализованог, миланског стамбеног комплекса Монте Амјата – Галаратезе (1967–1972), Ајмонино и Росија. Према већ изнетим увидима (1.5.1. 'Monte Amiata, complesso abitativo (1967–1972), Gallaratese, Milano' [...]) са становишта *опредељене методологије предметног рада* – *појавни* и *типо-морфолошки план* *откривају понављање лоших аспеката модернистичког урбанизма*. [Илустрација 41 (в, г)] *Примарно – екстензивним заузећем земљишта*, као и *избором схематичности урбанистичке диспозиције* – *потпуно нерашчлањене* и *не-хијерархизоване*, *очитоване* и *кроз недовољно дефинисане* и *непропорционалне спољне просторе*, к томе и *без озелењавања*. Бројна модернистичка обележја Ајмониновог и Росијевог миланског стамбеног комплекса, Кастекс тумачи – *угледањем аутора на дела модерниста Тима Х* (поготову у системима *веза објеката преко платформи, мостова, лифтова и тераса*)

¹⁷² Rita Pinto de Freitas, "Hybrid architecture and infrastructure", op. cit.

1950-их година. Аналогно кључним увидима Кстекса, Панереа и Депола (1980) – 'о логици разарања што је дело традиционалног града – заменила збирком објеката'¹¹⁷³, неорационална Монте Амјата – новоредукционистичка је збирка објеката. Затим, последицом урбанистички симплификоване схематичности, у типолошком погледу – изостала је рашичлањеност стамбених ламела – унификовано прегломазних и хипертипизованих. Најслабија карика 'експеримента' је управо Росијева бедемска ламела Д. [Илустрација 42 (а)] Репетитивног, једно-тракта правих зидина – у реалном опажању, тенденције додатног (чак двоструког) издуживања (Кален¹¹⁷⁴, 1961). Ламела Д баштини као најгоре аспекте модернизма, распон од неумесно пренаглашене визуелно-перцептивне хиперстандардизације, к томе и без оправдања у технолошком начину изградње – класично-занатском, све до двојаког позивања на Ле Корбизјеове грађевине – почевши од мегало-корпуса 'Јединице становања', закључно с тежњом серијског, у недоглед постигног утиска умногостручене иконографије и белине Виле Савој (La villa Savoye, Poissy, 1928–1931). Упркос паралелном, некритичном надахнућу надреалистичким, херметичним ведутама Де Кирика, одакле потиче и зачудна димензионалност објекта, преко редукционистичке естетике модерне (Калхун, 1967), до натопљености терањијевском носталгијом – свом дужином подигнута на стубове, заправо шајбне што творе масиван колонадни низ – ламела Д, Росијев колонадни строј, осим што буди неприлична сећања (италијанска национал-социјалистичка дејства и аспирације) – несумњива је својеврсна ода модернизму. Посебно – у доприносу дезоријентацији корисника. Истраживањем предочене резултанте и резултати критичких анализа – указују на дијаметрално другачје ауторске пројектантске мотиве, ставове и платформе Милана Лојанице, Предрага Цагића и Боривјоа Јовановића. Њихов концепт урбанитета Јулино брдо – несумњив је искорак из модернизма. Почевши од уздржане симболике ситуационог плана у споју са промишљеном типоморфолошком рашичлањеношћу, како диспозиционе поставке одмерено груписаних стамбених објеката, тако и поступности структурирања припадајућих заједничких отворених спољних простора, све до развијања особене скале типолошке разноврсности самих објеката – упркос продукционом модусу префабрикације. [Илустрација 42 (в, г, д)] Урбанитет Јулино брдо гранично-додирно је модернистичко остварење, искључиво последицом досадашњег теоријског изостајања/недостатка одговарајуће категорије којој реално припада. Категорије нових концепата стамбених урбанитета. [Илустрација 31, Илустрација 33, Илустрација 35–40, Илустрација 41 (а, б); Илустрација 42 (в, г, д)]

Свеукупним анализираним одликама, а посебно иновативношћу и првим искорак колективне станоградње – наших простора, и на Планетарном нивоу – у реалан домен урбанитета – могућих нуклеуса реалног развоја компактног, традиционалног града, стамбени комплекс Јулиног брда репрезент је Београдске школе архитектуре/становања. Подижући тиме саму Школу на ниво далеко вишег

¹¹⁷³ J. Castex, P. Panerai, J.-Ch. Depaule, *Урбане форме*, [1977/1980/1989], *op. cit.*, 201. [курзив, А. М.]

¹¹⁷⁴ Г. Кален ([1961/2007]), *op. cit.*, 41.

значаја од досадашњих уобичајених гледишта, уједно скреће и додатну пажњу на ауторе урбанитета Јулиног брда – као *стварне предводнике Београдске школе архитектуре* који су покренули промене *пројектантске парадигме*, у доба када то није пошло за руком еминентним архитектама–пројектантима у свету, који су – како смо приказали – и те како били свесни мањкавости модернистичке колективне станоградње, и у својим теоријским освртима – жестоко је критиковали, остајући пак, у својим реализацијама – њени *верни следбеници*.

4.1.7. Аспекти остварења конкурсне замисли урбанитета Јулино брдо

Према свим изнетим подацима, те образложеним и документованим анализама досадашњег тока предметног истраживања – реално је закључити да је изворна конкурсна замисао стварања новог стамбеног комплекса Јулиног брда као *непоновљиво концептираног места*, даљом разрадом архитектонско–урбанистичког пројекта, те и сукцесивно пројектантски надгледаном реализацијом са решавањем и превазилажњем проблематичних околности и момената на самом градилишту – непредвидивих у фази израде пројектне документације – посебно зналачки, успешно пренета до коначног остварења урбанитета Јулино брдо.

Такође, могуће је претпоставити да је укупно постигнуће урбанитета Јулиног брда – од новостворених амбијенталних вредности урбане целине генерисане из мотива заједничких јавних простора, све до доследно, аналогно остварених квалитета услова живота, боравка и стварања у стамбеним јединицама – превазишло очекивања самих аутора, који су се – уместо пуког испуњавања конкурсних захтева – одважили да ризикују, упуштајући се у неизвесност архитектонског трагања. Пре свега – *проширивањем* и *продубљивањем граница* расписаног конкурсног задатка *изван тематски наложеног, дакле и – изван уобичајеног*. Опредељењем *против понављања клишеа* модернистичке станоградње, дакле и против некритичког слеђења/повнављања било ког другог узора/модела, одабрали су напротив – *промишљање даљих развојних и изразних могућности*, изводљивих и у режиму примене индустријским грађењем типизованих елементима – од конструкције до завршне појавности.

Померање пројектантских граница остварено реализацијом урбанитета Јулиног брда, према свему приказаном – текло је подједнако на *релано–фактографском* плану *концептуализације* и *стварања новог организационо–обликовног модела стамбеног урбанитета, реализованог модалитетом модерне стамбене изградње*, колико, а можда чак и више – у *пренесеним нивоима и значењима*, без којих грађење, сведено на пуне компоненте утилитарности – губи право статуса *архитектуре–урбанизма–урбанитета*.

4.1.8. Пројектантска питања постављена реализацијом урбанитета Јулино брдо

Вишезначност постигнута реализацијом урбанитета Јулиног брда, могуће је груписати у најмање два правца. Унеколико, међутим – искључиво с обзиром на тачку гледишта, али не и у погледу суштинских циљева, може се само учинити да су то два – супротно усмерена тока постављених питања.

Посматрано из угла самих станара, претпостављено најзаинтересованијих, као и пројектаната у идентификацији са крајњим корисницима, продубљена су егзистенцијална питања која *становане* *неужно* *уводе* (или пак – *враћају*) у домен *комплексних задатака*, те с тим у вези и *неопходног одговарајућег* *архитектонско–урбанистичког израза*. Сагледано из перспективе града као организационе јединице и урбанитета вишег/највишег реда – урбанитетом Јулиног брда постављена су најмање два питања. Прво је – како новој стамбеној изградњи приступити на начин да она буде *просторно рационализованија* од флуидно–модернистичког диктата прегломазно–неартикулисаних слободних простора – приступа који – како смо кроз бројна истраживања приказали – уводе у спектре нових проблема. Почевши од *разарања урбаног ткива града*, са једне стране, преко, са друге – углавном нерешивих питања надлежности битних за одржавање предимензионираних и слабо посећених слободних простора и спречавње њиховог коришћења у сврхе додатне непланске, или *октроисане погрешне планске градње*, све до, са треће стране – корпуса безбедносних питања, најосетљивијих, како је документовао Оскар Њуман – у зонама заједничких простора кретања станара кроз стамбене објекте. Друго питање постављено урбанитетом Јулиног брда јесте – *морају ли стамбене зоне бити – серијски, безлични простори униформности масовне станоградње?*

Прави куриозитет јесте у томе да је уједно са постављањем свих, урбанитетом Јулиног брда, за прилике овог истраживања укратко сумираних питања – самом његовом поставком и реализацијом – дат и валидан одговор. Јасан, недвосмислен – *пионирски*, у области масовне колективне станоградње, како на нашим просторима, тако и у свету. Управо поводом незаслужено одоцнелог компаративног приказа значаја Јулиног брда у Планетарним размерама, упутно је подсетити се запажања Хилде Хејнан (Hilde Heynen, 1959–) да „*пресудан утицај неког архитектонског подухвата* [од пројекта до реализације] – *није истоветан његовом глатком уклапању у међународне часописе.*“¹¹⁷⁵ Дајући предност суштини/бити архитектуре над њеном медијском видљивошћу и афирмацијом, Хејнанова наглашава неупоредиво већу важност „*начина на који* [архитектонски подухват] *ступа у међудејство са окружењем, начина на који* [...] *обликује критички дијалог са контекстом и програмом* [...]“¹¹⁷⁶

Неспорна је, дакле огромна штета и својеврсна неправда према ауторима – Милану Лојаници, Предрагу Цагићу и Боривјоу Јовановићу, да се сложена, вишезначна и иновативна архитектонска

¹¹⁷⁵ Hilde Heynen, *Architecture and Modernity: A Critique* (Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1999), 225. [курзив, А. М.]

¹¹⁷⁶ Hilde Heynen, *Architecture and Modernity: A Critique* (1999), *ibid.*, 225.

композиција урбанитета Јулиног брда, тек 2016. године, о педесетгодишњици настанка својих првих скица и цртежа, напосматравши на страницама међународне публикације¹¹⁷⁷. Реперкусије тог *полувековног пропуста* – последице инерције српске архитектонске сцене и струке – такође, никако нису ни занемарљиве ни ефемерне, те су као такве и подразумеван део закључка претходног рада.

Коначно, концепт и реализација *Јулин-града* – отвориће надаље и бројна нова питања о позицији савременог човека у стварности могућих праваца напретка и бољитка урбанитета градских средина нашег поднебља, поготову – Београда. Потакнути резултатима свих приказаних критичко-аналитичких разматрања – *истичемо и неодложну нужност предузимања потребних институционалних корака ради заштите и очувања урбанитета Јулино брдо као трајног културног добра Београда.*

Део III

5. Ка савременој архитектури реалне разлике

*Критички значај пројектантског подухвата може се мерити само нивоом до ког он успева да посредује између [бројних] противречности [...] а да при том, међутим – не неутралише њихове међу-утицаје простим занемаривањем или ублажавањем напетости [...] између њих.*¹¹⁷⁸

Хилда Хејнан,

Architecture and Modernity: A Critique (1999)

Трагички наставак преиспитивања у циљу мењања граница ригидно-модернистичких начела, започетим конкурсним предлогом и реализацијом Јулиног брда – обележио је наредну, још ризичнију конкурсну визију – нвобеоградског Блока 19а, аутора истоветног претходног састава, архитеката – Милана Лојанице, Предрага Цагића и Боривоја Јовановића. Уместо понављања урбанитетом Јулиног брда опробане матрице, која се у приближно аналогним условима 'острвске издвојености' локације, уз до приближно педест

¹¹⁷⁷ А. Мокранјас (2016), *op. cit.* 34-45.

¹¹⁷⁸ Hilde Heynen, *Architecture and Modernity: A Critique* (1999), *op. cit.* 225.

процената увећаног стамбеног капацитета – могла једнако успело применити, пројектанти су одабрали радикално другачији приступ. Иницијално руковођени дубљим уверењем у потребе дистанцирања од модернистичке, мета-типолошке појавности унапред познате, исцрпљене рецептуре униформности стамбених објеката – у настојању да боље парирају бројним противречностима стамбене средине и њоме створеног укупног окружења – деловали су правцима *трију* начелно *дивергентних сфера*. Доказали су, такође успешно – да оне не морају нужно бити у сукобу, нарочито – не у непремостивом.

Ауторски тим настојао је да – настављајући од постигнућа урбанитета Јулиног брда – *прошири експерименталну потку* могућности – *успостављањем програмски иновираних, изван-клишетираних полазишта*. Почевши од *рангирања значаја ширег спектра* могућих кључних утицаја, преко избора концептуално-организационих и диспозиционих тактика све до циљаних визуелних постигнућа, ослањајући се на чињеницу да је и *ликовно-обликовна платформа значајан носилац сржи најпожељније идентитетске вишезначности*. Намеравали су, међутим, уједно, да као и у претходном подухвату конкурса и остварења урбанитета Јулино брдо – *задрже и делотворне, виталне аспекте* модернистичке архитектонско-урбанистичке поставке становања, и у правцу образовања стамбене заједнице, и у продукционом току саме изградње. Деловали су дакле, *предупређујући* – против могућих претераних реакција на достигнут и прекорачен стапен општег засићења предвидљивошћу модернистичког организационо-визуелног *инвентара*, и то – сред амбијента широм света нарастајућег оспоравања како сврсисходности тако и хумане димензије масовних стамбених насеља, а такође и све отвореније критике на нашим просторима. Промишљено и експлицитно, аутори урбанитета Блок 19а реаговали су решеношћу да не дозволе претварање *оправданих трагичких, алтернативних приступа* теми *осавремењивања становања* – у своју неделотворну, или чак – деструктивну супротност.

Трећи пак значајан момент, суштински изнад издвојених изразно-формалних и реализационих модалитета, који међутим, тек у спрези с њиховом правилном поставком добија шансу да буде у поној мери валоризован, односио се на – *увођење еколошког аспекта локацијске задатости* као једне од опредељујућих водила у формирању архитектонско-урбанистичког решења.

Трима издвојеним *пројектантским асимптотама* сагледавања приоритета, почевши од сета ограничавајућих локацијских чинилаца, преко мотивационе равни циљаних организационо-композиционих и ликовно-обликовних постигнућа у спрези са техничко-технолошким кључем префабрикације као извођачком дефиницијом, закључно са додатним параметром условљености раздобљем настанка будућег урбанитета Блока 19а, уверићемо се даљим током истраживања – синтагматска тема Хејнанове – *посредовање између противречности у склопу не-занемаривања, не-неутралисања и не-ублажавања њихових међусобних напетости* – била је унеколико тек отпочета.

5.1. Анализа урбанитета Блока 19а

Насупрот специфичности урбанитета Јулиног брда – локацију Блока 19а није одликовала никаква предисторија. Изузетан положај, двоструких визура и према Београду и ка новобеоградској зони – компензовао је тај, из пројектантског угла мањи, односно – питање да ли уопште – недостатак. Вишеструко инспиративна новобеоградска „најистуренија тачка [...] – место његовог улива у приобаље Саве (зона зеленила, рекреативног и културног садржаја) [представљала је и потенцијале] непосредног дијалога са панорамом Београда.“¹¹⁷⁹

Ограничавајуће пак, еколошке неповољности терена биле су ободне „веома фреквентне саобраћајнице са којих га засипају таласи неугодних звукова и флуида“¹¹⁸⁰ – што је еуфемизам за висок ниво константне буке и аеро-загађења – параметре за које се знало да ће, с обзиром на даљи планирани развој – бити само у даљем порасту.

Куриозитет представља чињеница да и поред толико израженог, упозоравајућег степена неподобности за живот у ободној зони блока – само „аутори првонаграђеног конкурсног пројекта [...] оријентишу стамбени садржај према највреднијем делу – средишту блока“¹¹⁸¹, док преостала четири предложена решња не одступају од опробане рецептуре градње стамбених објекта тако да чине фронт непосредног подражавња праваца ивичних саобраћајница.

Наставком истраживања предлажемо даље разматрање ширег спектра утицаја и околности настанка урбанитета Блока 19а, према методолошки установљеном приступу преклопљених типоморфолошких, типолошких и модернистичких, архитектонско-урбанистичких усмерења предметног рада. Почевши од конкурсних услова, изнећемо преглед општих података и процену садашњег стања пројектне документације, затим – типоморфолошке и типолошке одлике, те увиде у конструктивне и техничке стране архитектонско-урбанистичког решења. Уследиће затим компаративна критичка анализа, приказ аспеката остварења конкурсне замисли, закључно са – пројектантским питањима постављеним реализацијом урбанитета Блока 19а.

5.1.1. Конкурсни распис, резултати и општи подаци Блока 19а

Према већ раније у раду наведеном податку – међу позваних пет пројектантских група реномираних београдских архитеката, учесника „Локалног, ужег и јавног – позваног урбанистичко-архитектонског конкурса расписаног 1. септембра 1975. године за добијање идејног решења [новобеоградског] блока 19а [...] – прва награда додељена је пројекту ауторског тима [...] архитеката – Милана Лојанице, Боривоја

¹¹⁷⁹ Б. Алексић, „Приказ конкурса [...] Блока 19а [...]“, *Архитектура-Урбанизам*, 78-79, 1977, *op. cit.*, 45.

¹¹⁸⁰ Б. Алексић, „Приказ конкурса [...] Блока 19а [...]“, *Архитектура-Урбанизам*, 78-79, 1977, *ibid.*, 45.

¹¹⁸¹ Б. Алексић, „Приказ конкурса [...] Блока 19а [...]“, *Архитектура-Урбанизам*, 78-79, 1977, *ibid.*, 45.

Јовановића, Предрага Цагића, Радисава Марића и Радмиле Лојанице [са сарадницима].¹¹⁸² Према идејном конкурсном решењу, пројектанти¹¹⁸³ архитектонско-грађевинског пројекта били су аутори-архитекти – Милан Лојаница, Предраг Цагић, Боривоје Јовановић и Радисав Марић.

Стамбени капацитет целине насеља је око хиљаду станова, са пратећим садржајима центра месне заједнице, затим – основном школом, дејом установом, локалима разних намена, секундарно-пратећим објектима, гаражама и склоништима. Тачан табеларни преглед типологије/структуре и броја станова, из приказа архитекта Бранка Алексића, поред наведеног податка од тачно деветсто тридесет и једног стана¹¹⁸⁴, доказ је и завидне примарне разноврсности од деветнаест типова решења стамбених јединица. Додатне повољности унутар-стамбене организације, омогућене су и преграђивањем флексибилно-помичним зидом.

Површином комплекса од четрнаест хектара, „уз стамбене групације, у њиховим приземљима добијено је три и по хиљаде квадратних метара пословног простора [...] [за] садржаје центра месне заједнице, салу (двеста педесет места), друштвене просторије, библиотеку са читаоницом, самоуслугу, кафе са терасом и друго. Сутеренски простор садржи двеста педесет [гаражних] паркинг места [...] и групе двонаменских склоништа.“¹¹⁸⁵ Именована пројектантска кућа била је 'Архитектура и урбанизам' из Београда, инвеститор – Државни секретаријат народне одбране¹¹⁸⁶ – ГОЗИС ГУ ССНО¹¹⁸⁷ – Београд, а носилац пројектовања и изградње Грађевинско предузеће (Г. П.) 'Ратко Митровић' из Београда.

Архитект Бранко Алексић наводи такође да је „инвеститор посебну пажњу посветио припреми и дефинисању конкурсних услова. Значајну предност, у односу на досадашњу праксу, пружили су урбанистичко-технички услови постављени на сасвим нову основу – планерску. Задати локалитет, материјалом Урбанистичког завода – свестрано је, студиозно проанализиран – стручна екипа Завода приложила је све мерљиве и сагледљиве параметре и оквире за [потоње] тимско урбанистичко-архитектонско-технолошко надграђивање и конкретизацију [...] задатка. Надаље, инвеститор је формирао комисију која је размотрила све суштинске аспекте задатка и [...] сачинила програм. Најзад – што треба

¹¹⁸² „У истраживању и обради овог задатка учествовали су студенти архитектуре Мирко Савчић, Драгана Драгичевић и Оливер Станковић, а посебан допринос дали су дипл. инж. грађ. Слободан Отовић и виши маш. техн. Михаило Јанковић.“, Б. Алексић, „Приказ конкурса [...] Блока 19а [...]“, *Архитектура-Урбанизам*, 78-79, 1977, *ibid.*, 44.

¹¹⁸³ „Пројектанти [пројектних фаза] – конструкције – Петар Ојдовић (дипл. инж. грађ.); – инсталација – Владимир Вичек (дипл. инж. маш.), Петар Андоновић (дипл. инж. грађ.) и Петар Марић (дипл. инж. ел).“ *Анонимус*, „Стамбени комплекс – Блок 19а, Нови Београд“, ур. Јованка Арсић, *Грађевинарство Србије* (Београд: Министарство грађевина Србије, 1997), 94.

¹¹⁸⁴ „Табеларни приказ структуре и броја станова“, Бранко Алексић, „Анализа решења првонаграђеног конкурсног рада за Блока 19а“, *Стамбена изградња Београда [19]76*, (Београд: Југословенски грађевински центар (КС-ЈЦГ), 1976), непагинирано [обичном оловком додатно 8].

¹¹⁸⁵ *Анонимус*, „Стамбени комплекс – Блок 19а, Нови Београд“, *Грађевинарство Србије*, (1997), *op. cit.*, 94.

¹¹⁸⁶ Бранко Алексић, „Стамбени блок 19а, Нови Београд – Реализација једне методе“, *Човек и простор*, 11, бр. 368 (година XXX), 1983, 10-13, 10.

¹¹⁸⁷ Грађевинско одељење за изградњу станова – ГОЗИС, Београд и Интересна заједница становања – Београд.

посебно нагласити – чланови жирија, стручњаци [...] [у предметној] материји – своје ставове образлагали су јавно и дали мишљење о сваком раду.¹¹⁸⁸

Конкурсним решењем Блока 19а, предложено је изузетно смело неколико радикалних концептуалних искорака у експеримент. Као посебно међусобно зависне, а маестрално усклађене издвајају се – промена усмерења урбане матрице, затим – увођење нове типологије објеката студиозном материјализацијом подржаног одмереног израза, и напокон – композиционо–обједињујућа иновативност диспозиционо–организационог плана. Опонирање статичној затворености модернистичких постулата рудиментарно–геометријски схематичног низања ивичне поставке аутономних стамбених зграда, околу средишње–недефинисаних слободних простора – није могло бити речитије, а да се уједно постигне – рационално–језгровит, квалитативно нов архитектонско–урбанистички израз.

Суштинска мотивациона потка – указује се пак, као над–значењска поента у тежњи за дијалогом новоствореног, уистину градског ткива урбанитета Блока 19а – са својим пра–извориштем – Београдом. Понајвише услед начина којим установљена тријада – промене усмерења урбане матрице урбанитета Блока 19а његову архитектуру везује чвршће за градитељску логику и климатске потребе поднебља – редизајнираном типологијом сведених традиционалних стамбених кућа, косих, једноводних (и двоводних) кровова. Мада модларне и префабриковане, стамбене зграде ипак одликује и – значајки избегнута натур–бетонска финализација, у композиционо–обједињујућој, диспозиционо–организационој смелој покренутости изграђених и слободних волумена – чиме се у потпуности остварује „карактер кохерентне целине, везујући [се] поврх тога [и] визуелно за виталне тачке београдског пејзажа.“¹¹⁸⁹

5.1.2. Процена стања пројектне документације

Пројектна документација стамбеног урбанитета Блока 19а, доступна је у виду појединих свезака архитектонско–грађевинског (А–Г) пројекта, у Историјском архиву Београда (ИАБ). Потпутнији делови пројекта пронађени су за објекте у улици Владимира Поповића 14–22 (пројектна ознака архитектонско–грађевинске (А–Г) фазе Т2/А/3 – сигн. ИАБ–22–Блок 19а–к. 10), затим за ламелу у Владимира Поповића 24–36 (сигн. ИАБ–22–Блок 19а–к. 1), и за објекте у Булевару Арсенија Чарнојевића 17, 17а и 19 (сигн. ИАБ–22–Блок 19а–к. 24).

Сажет извод из „Пројектног задатка за пројектовање стамбених објеката у Блоку 19а“ пружиће непосреднији увид у сложеност и захтевност пројектантског задатка у фази А–Г пројекта, како самог Блока 19а, уједно увелико илустративан и за боље разумевање укупног продукционог раздобља

¹¹⁸⁸ Б. Алексић, „Анализа решења првонаграђеног конкурсног рада за Блок 19а“, *Стамбена изградња Београда* [19]76, (1976), 2; Б. Алексић, „Приказ конкурса [...] Блока 19а [...]“, *Архитектура–Урбанизам*, 78–79, 1977, *op. cit.*, 45.

¹¹⁸⁹ Б. Алексић, „Приказ конкурса [...] Блока 19а [...]“, *Архитектура–Урбанизам*, 78–79, 1977, *op. cit.*, 45. [курзив, А. М.]

префабрикације. Наиме, будући да „[у]својено конкурсно решење омогућава технолошки поступак који извођач користи треба га пројектовањем надградити у правцу рационализације и скраћења времена трајања критичних активности. [...] [Т]реба обезбедити услове за [...] – тактност грађења; [...] – оптималан рад кранова, са највећим радијусом од двадесет шест метара; [...] – монтажност грађења према систему траженом условима конкурса; [...] – рационалне и уједначене тежине елемената (три до четири и по тоне); – што мањи број елемената лакших од једне тоне; – *што мањи број различитих* – монтажних елемената [...], радних позиција [...], елемената опреме [...], различитих материјала. Монтажни елементи треба да буду обележени палетним словима назива елемената и троцифреним бројем којим се тачно дефинише одређени елемент. У пројекту монтаже – сваки елемент мора бити тачно обележен, тако да и најмања разлика [...] [буде] означена одговарајућом ознаком.“⁴¹⁹⁰

Пројектним задатком прецизирано је и пројектовање у систему армирано–бетонског скелета, стубова четрдест са четрдесе сантиметара, ливених на лицу места – „осовинског распона три метра и деведесет сантиметара са три метра и шездесет сантиметара, који по завршеној монтажи и заливању добија карактеристике монолитног скелетног система. Обавезна је [...] међуспратна конструкција према систему ГП 'Ратко Митровић'.“⁴¹⁹¹ Задата ребраста таваница, била је укупне висине тридесет сантиметара са ребарима осовинског размака четрдесет два сантиметра ослоњеним на носаче „чији се доњи део лије са таваницом пре монтаже, а горњи – по монтажи одговарајуће арматуре, на лицу места.“⁴¹⁹²

Прописане карактеристике спољне обраде објекта биле су такође веома рестриктивне. Поред подразумеваног услова да фасада у целини буде према условима важећих прописа и пројектног задатка, захтевано је пројектовање фасадних платна „из монтажних дводелних сендвич–паноа [...] [и њихвом] монтажом паралелно [...] радовима на извођењу скелета конструкције [...]. Спољна обрада објектата морала је да буде [...] од трајних материјала и са обезбеђеном прописаном хидро, топлотном и звучном заштитом [...] [а] [к]валитет примењених изолација доказиван одговарајућим прорачунима у поступку пројектовања и институтским испитивањем пробних узорака. Топлотна и хидро изолација предвиђана је [...] [увек] са спољне стране конструкције [...] [У]колико [се] конструктивним решењем нису [могли] избећи топлотни мостови – изолација [је морала] да буде са спољне стране моста. Спољна обрада фасадних елемената [морала је бити] од материјала који се могу финално обрадити поступком ливења.“⁴¹⁹³

¹¹⁹⁰ АУ, „22. Пројектни задатак за пројектовање стамбених објеката у Блоку 19а, Нови Београд (1, Конструктивне карактеристике)“, Архитектура и урбанизам (АУ), предузеће за пројектовање, Београд–Југославија, *Ti/A/3* (Београд: АУ, 1978), 1-2.

¹¹⁹¹ АУ, „22. Пројектни задатак за пројектовање стамбених објеката у Блоку 19а [...]“, АУ, *Ti/A/3* (Београд: АУ, 1978), *ibid.*, 2.

¹¹⁹² АУ, „22. Пројектни задатак за пројектовање стамбених објеката у Блоку 19а [...]“, АУ, *Ti/A/3* (Београд: АУ, 1978), *ibid.*, 2.

¹¹⁹³ АУ, „22. Пројектни задатак за пројектовање стамбених објеката у Блоку 19а [...]“, АУ, *Ti/A/3* (Београд: АУ, 1978), *ibid.*, 3.

Надаље, Пројектним задатком специфицирано је да степенишни кракови, плоче подеста и лифтовска окна буду пројектована као монтажна конструкција која постаје монолитан систем после заливања чворних места.

Одредбе Пројектног задатка за преградне зидове били су такође разврстани према њиховим категоријама, тако да су они – између станова постављани упоредо са монтажом носећег скелета. Уколико су били у функцији конструктивних – њихове карактеристике одређиване су статичким прорачуном, уз додатан услов да не буду погоршани параметри звучне заштите. Преградни зидови око мокрих чворова захтевани су или од монтажних армирано–бетонских елемената – у ком случају су морали бити монтирани једновремено са конструктивним скелетом, или пак – зидани од опеке на лицу места, у оба случаја дебљине шест до осам сантиметара, уз наглашен услов правременог остављања отвора и канала за вођење инсталација при изради зидова – било монтажних или зиданих. Остали преградни зидови могли су бити од лакших материјала, у складу са архитектонским решењем.

Додатни услови важећи за све монтажне елементе били су да их треба „рачунати и на силе које се јављају приликом подизања из калупа [...] [те их је стога] требало обликовно конструисати тако да у поступку ливења дају целисходно и економично решење. [Такође] [сви] монтажни елементи као и ливена конструкција – морају бити синхронизовани са предвиђеним инсталацијама. Остављање вертикалних и хоризонталних шлицева, цеви или отвора, саставни је део цртежа сваког елемента или плана опалте за ливену конструкцију.“¹¹⁹⁴

Упоредо са доступним конкурсним материјалима стамбене групације Блока 19а, деловима пројектних елабората А–Г фазе са Пројектним задатком, од непроцењиве важности су и студиозни, теоријски писани извори о урбаном ткиву Блока 19а. Поред више пута навођених критичко–аналитичких приказа архитекта Бранка Алексића непосредно по завршетку конкурса – „Анализе решења првонаграђеног конкурсног рада за Блок 19а“ (1976) и „Приказа конкурса за урбанистичко–архитектонско решење Блока 19а у Новом Београду“ (1977), објављен је и његов приказ у изводу – „Стамбени Блок 19а, Нови Београд – Реализација једне методе“¹¹⁹⁵ (1983), уприличен после извођења целине стамбеног комплекса Блока 19а. Значајни написи–осврти везани за реализацију урбанитета Блока 19а постоје такође и из пера архитекта Алексеја Бркића¹¹⁹⁶, архитекта, професора Милоша Р. Перовића¹¹⁹⁷, архитекта Михајла Митровића¹¹⁹⁸ и архитекта, професора Владимира Лојанице¹¹⁹⁹.

¹¹⁹⁴ „Пројектни задатак за пројектовање стамбених објеката у Блоку 19а [...]“, АУ, Т1/А/3 (Београд: АУ, 1978), *ibid.*, 4.

¹¹⁹⁵ Б. Алексић, „Стамбени блок 19а, Нови Београд – Реализација једне методе“, *Човек и простор*, 11, бр. 368 (1983), *op. cit.*, 10–13.

¹¹⁹⁶ А. Бркић, *Знакови у камену. Српска модерна архитектура 1930–1980* (1992), *op. cit.*, 298–301.

¹¹⁹⁷ Милош Р. Перовић, *Српска архитектура двадесетог века* (Београд: Грађевинска књига, 2003), 154.

¹¹⁹⁸ М. Митровић, *Архитектура Београда, 1950–2012* (2012), *op. cit.*, 110–111.

¹¹⁹⁹ В. Лојаница, *Архитектонска организације простора – Становање* (2019), *op. cit.*, 296–298.

Својеврсна међународна афирмација и признање остварењу урбанитета Блока 19а забележена је објављивањем илустрованог приказа стамбеног комплекса, у избору реномиране, интернационалне архитектонске публикације, уредника и публицисте Ентонија Крафта (Anthony Krafft, 1928–1991), *Architecture Contemporaine – Contemporary Architecture, International annual Review, 1986/1987 (1986)*¹²⁰⁰.

5.1.3. Типо–морфолошке и ликовно–обликовне специфичности

Трајање зраде претпоставља се бројем – осамдесет година. Теоретском поставком [...] – [о]предељујемо се у име практичне акције грађења за практичан начин живота током наредних осамдесет година. Значи ли то моралну и интелектуалну обавезу – мислити на време/[будуће доба] за које се гради? Разуме се, узмешће опште ситуације нашег времена/[доба]
Милан Лојаница, „Стан се користи и мења“ (1975)¹²⁰¹

Иновативну, квалитативну и вишезначну композицију јединствене стамбене целине Блока 19а, могуће је само донекле разумети и објаснити процесом архитектонске анализе модернистичког усмерења. Концептулана и идејна сложеност конкурсног решења, потом доследно разрађеног у фази пројекта, те и плански реализованог, а матријализацијом коначно уцеловљене почетне визије–водиље – чиме се тек затвара круг пројектантских напора – несумњиво налаже типо–морфолошки, интегрисан типолошки и морфолошки приступ, у спреси са изворно типолошким – ради уочавања *кључних пројектантских мотива* и њима покренутих – *исходних момената промишљеног редоследа искорака* из статичности унапред познате пре–конфигурације модернистичке задатости архитектонско–урбанистичке поставке масовног стамбеног насеља. Сложен, компаративни приступ захтевају такође, и сва евентуална разјашњења остварене *суштинске промене пројектантске визије и поступка*. Настојаћемо стога, као и у досадашњем току предметног истраживања – да *прецизно вреднујемо просторну конфигурацију* Блока 19а – *наизменично смењујући* типо–морфолошка и типолошка гледишта ради аналитички најделотворније – *крајње синтезе*¹²⁰² *оба концепта*.

Сразмерно даљем развоју концепта – рашчлањеније него ли у случају урбанитета Јулиног брда, *склад целине урбанитета Блока 19а генерише ритам смењивања спољних, заједничких јавних простора*, постајући – *дистинктиван, јасно распознатљив формативни принцип организације и обликовања стамбеног насеља*. *Раскид* са једначинама без непознатих величина – дотад прећутно–обавезујућег ободног поретка ламела уз

¹²⁰⁰ Milan Lojanica, “Housing block 19a, Belgrade – Yugoslavia”, *Architecture Contemporaine – Contemporary Architecture, International annual Review, 1986/1987*, Vol. 8, Ed. Anthony Krafft; Contributing Ed. & correspondent Mihajlo Mitorvic, Belgrade (Paris/Lausane: Bibliothèque des Arts, 1986), 76–79.

¹²⁰¹ Милан Лојаница, „Стан се користи и мења“, *Становање 1*, Мате Бајлон, ур. (Београд: ИАУС, 1975), (41–71), 64.

¹²⁰² V. Djokić, “Morphology and Typology as a Unique Discourse of Research”, (2009), *op. cit.*, (117–118), 125.

саобраћајнице и паралелано њима – *потпун* је. Одређеним делом, настао је као резултат *одређене пројектантске тактике* прихватања *органско–структурне* логике повлачења стамбених зграда и њиховог пре–груписања ка животно највреднијем простору – средишту блока. Иницијално оправдано мотивисана правилно сагледаним и вреднованим еколошким приоритетима, очита је изузетна *пројектантска храброст* у одлуци да се опонира урбанистичком концепту конкурсног расписа – иновативном матрицом радикално другачије предложене урбанистичке диспозиције. Даљим продубљивањем еколошког приступа, објекти су не само удаљени од ободне зоне локације, већ су и диспозиционо–оријентационо заротирани – управно или закошено на и у то доба јаке околне саобраћајне правце, са перспективом растуће оптерећености, дакле и – повећања степена загађења. Дијагонална матрица последица је и друге еколошки мотивисне условљености – праваца доминантних ветрова локалитета. Студија Климатолошког одељења Републичког хидрометеоролошког завода Србије, „Ветар на подручју Новог Београда – период 1960–1970. г.“, саставни је део Пројектног елабората Блока 19а, АУ–Т₂/А/3¹²⁰³.

Приметно је, такође, да аналогно стамбеном комплексу Јулино брдо, иако у *урбано измењеном контексту* – *генерисање слојевитости* архитектонско–урбанистичке композиционе целине урбанитета Блока 19а, тече истоветно – *мотивационо из спољних јавних простора* ка стамбеним здањима, уз пропратни – повратан утицај. Диспозиција међусобно једних другима оптимално удаљених/приближених стамбених зграда, настајала *осмишљавањем правилних, правоугаоних пјацета различитих величина*, резултирала је *сажетом морфогенетском матрицом* – аналогом фрагмента традиционалног града. Омогућени су тиме такође, најприближније подједнако повољни услови становања свакој стамбеној јединици, у било ком објекту/ламели урбанитета Блока 19а. [Илустрација 43]

Зналачки осмишљена и изведена системском денивелацијом – *раздвојеност колског саобраћаја од пешачких токова*, функционално успешно трајно онемогућава возилима – *приступе пешачким зонама*. Чини тиме *израђене и отворене просторе кварта 19а*, како у сегментима, тако и у целини – *јединственом архитектуром урбаног амбијента* Београда, и не само Београда – *одиста реално изузетом од присуства аутомобила*. Променадно конципирани, спољни архитектонски простори – *рационализованих су удаљености, постигнутих начелним сажимањем стамбене зоне*. Стога и *фреквентно посећени* – *прегледни су и сагледљиви*, у раскоши *различитости својих визура*, што као *квалитет више* – *додатно доприноси безбедности/сигурности*, те и *укупном комфору* станара и посетиоца Блока 19а.

¹²⁰³ АУ, „Преовлађујућа ваздушна струјања у току године су са запада, [изражена] 101 промилом. Најмање се осећа ветар из североисточног и југозападног правца – 21–22 промила током године. У пролеће и јесен преовлађују источна југоисточна струјања – 116 и 109 промила, а у току лета и зиме – западна – 114 и 123 промила.“, „Ветар на подручју Новог Београда – период 1960–1970. г.“, АУ, Т₂/А/3 (ИАБ–2–Блок19а–к.10), Одељак 27, 1–10, 2.

Динамика сложене просторне оркестрације одвија се дакле, из композиционог и локацијског средишта реалног, функционално интегрисаног стамбеног нуклеуса – остављајући према ободима терена – условно четири неправилна, слободна, озелењена тампон-терена, зракасто усмерена правцима објеката-ламела. Унутарњи ритмовани мотиви урбанитета Блока 19а, студиозно диференцираних спољних архитектонских простора – преливају се из главног пешачког тока правцем исток-запад. Управна на правце двају паралелених, двоструких низова огледалски наспрамно смакнутих ламела, различитих дужина, условљених – не тек искључиво локацијском диспозицијом, већ начелним опредељењем за различитост – пешачка трансверзала ломи се и сама, и превезује преко денivelисаног централног платоа и низа мањих пјачета, што објектима омогућавају да достигну свој значај, сагледљивост и укупни просторни израз. [Илустрације 32, 43 и 44]

Изграђени волумени урбанитета Блока 19а, додатно, посредством својих одговарајућих интервала просторних пауза – аналога архитектонске тишине – стварају дубље хармонизовану хијерархију потпуног просторног склада, уцеловљујући креирање амбијента вишег реда. Поступак амбијентализације заокружен је тиме у потпуности – врхунећи непоновљивим идентитетским богатством заиста хуманизоване, савремене станоградње. Напокон, вишезначан и вишеслојан отисак просторног сазвучја изграђених и слободних волумена фрагмента градског ткива Блока 19а – упечатљивији од веома илустративног ситуационог приказа, и свих других неопходних графичких прилога – одражава саму бит пројектантски успелог архитектонско-урбанистичког прегнућа. [Илустрације 44-47]

Дакле, сложеном и у свим елементима осмишљеном оркестрацијом урбанитета Блока 19а – подвучен је став његових аутора да тек шире-контекстуално промишљање архитектуре – пре и током идејне концептуализације кроз конкретан пројектни задатак и програм – може довести и доводи до дуго тражних помака реорганизације критичке архитектонско-урбанистичке – пре свега теоријске мисли, затим и делатне праксе. Тиме такође, остварење комплекса Блока 19а постаје кључни путоказ превазилажења дискрепанција – не само модерничког, већ и сваког другог, ригидној схематичности робујућег система пројектантских правила, обећаних и гарантованих, међутим – варљивих 'вечних вредности'.

5.1.4. Типолошке, обликовне и функционалне одлике – од објекта до стана

Упоредо са размотреним морфогенетским, интригантне су и тактике постизања скупова – типолшких, ликовно-обликовних и функционалних својстава урбанитетом Блока 19а креиране – „јединствене, компактна градске целине што добро сарађује са зеленим просторима приобаља, а зависно од угла посматрања – делује час као затворена, час као отворена фигура.“⁴²⁰⁴ [Илустрације 45 ('затворена фигура') и

⁴²⁰⁴ Б. Алексић, „Приказ конкурса [...] Блока 19а [...]“, *Архитектура-Урбанизам*, 78-79, 1977, *op. cit.*, 45. [курзив, А. М.]

44 (отворена фигура)) Почетно, конкурсno одређење за *осавременен редизајн типологије кућа косих, једноводних кровова, парцијално трактно усмерених у реинтерпретацију двоводних, и/или делом завршно двоводних* – развијено је даљом студиозном разрадом до нивоа примарног идентитета архитектуре градске четврти, Блока 19а. [Илустрације 46 и 48] *Јасни, сведени и маркантни кубуси зграда косих кровова* – омогућени су изостављањем традиционалног начина одводњавања. Спољње одводњавање хоризонталним прихватним олучницама и вертикалним олуцима – замењено је *модернистичким модусом* – кроз унутрашњост објеката. Фасаде су тако остале *чисте* – како визуелно, тако и функционално заштићене од прљања цурењем из олучница/олука. *Финални момент беспрекорне елеганије њихових контура* – у посебно је визуелизованом и пројектованом – *угаоном, типском елементу*. [Илустрације 44-48]

Доминантно хоризонтално простирање ламела-кућа, *ремоделованих косих кровова*, наглашено је додатно истоветним, *аналогним третманом растер-фасада* – доследно на свим омотачима објеката укључујући ту и иначе 'мртве', калканске зидове. [Илустрације 44-48] Принцип ортогнално-мрежне матрице пренет је и на партерни план – у другачијој материјализацији примерено прилагођеном ритму, и претапа се у поплочавање пешачких токова, пјачета и платоа – *обједињујући све завршне површине урбанитета Блока 19а*. [Илустрација 44] Стамбени објекти *сведених, беличасто-беж, плошних, тамним бордурама оивичених, фактуром природног камена светлуцавих панела наглашене ортогоналности, премрежено сегментираних* – одређени су функционално-наменски, а уједно и ликовно-обликовно поетизовани, традицијом инспирисаним – *мотивом удвојеног прозора*. Преломна тачка – *лимес ове архитектонске функције* – јесте, према речима самог аутора, архитекта Милана Лојанице, које преноси архитект Александар Бркић – „*карактеристичан, градивни елемент целине – типични фрагмент фасаде [...]* [што је] *неуходно морао бити подређен режиму унификације као неуходном критеријуму грађења станова седамдесетих година*“.¹²⁰⁵ Односно, на структурно постулираном плану материјализације – издвојена „*студија мотива из градитељског наслеђа допринела је оивичавању прозора и њиховом удвајању у парове*. И фактура фасаде пажљиво је бирања – камен са брда Јелен До, појавио се као резултат стотина пређених миља и опипавања различитих врста камена који се традиционално уграђивао у фасаде кућа[...].“¹²⁰⁶ Аналитички-креативно осмишљавано *одређење ликовног израза урбанитета Блока 19а* било је такође плод истраживања архитекта Милана Лојанице, што је резултирало његовим „*схватањем да је градитељска народна традиција исто тако могућа и вредан пажње естетски градивни материјал* као и савременост. Истраживање је показало да чест типичан мотив из националног наслеђа – удвојени прозор на гредама оперваженом комаду зида има мо(гу)ћ(ност) стварне реестетизације. Показало се такође, да овај

¹²⁰⁵ А. Бркић, *Знакови у камену. Српска модерна архитектура 1930-1980* (1992), *op. cit.*, 298.

¹²⁰⁶ Милан Лојаница, „[АУТОПОРТРЕТ] Моја архитектура“, *Архитектура 17* (Београд и Подгорица), 2007, 5; Цитирано у, Александра Мокрањац, *Град и Храм – Храмови и градови у нама* (Београд: Службени гласник, 2015), 213, фуснота 159.

мотив има потпуну ефикасност са становишта погодности за унутрашњу организацију флексибилних станова, а и да са становишта енергетских аспеката грађења представља повољан однос отвора и зидне масе. Први елементи фасаде уграђивани су увелико када се светом подизао све шири [струковно утемељен] талас подршке историјској референтности архитектуре¹²⁰⁷ [Илустрација 49]

Типски спратни склоп станова урбанитета Блока 19а, чине начелно четири стана. Између наспрамних трактова са по два стана, лоцирана двоструко осовински у односу на подужни правац ламеле и ритма унутрашњих дворишта – конципиране као више од простора најутилитарније нужности – заједничке спратне комуникационе површине садрже централно постављен блок двокраког степеништа, лифтова, и вратима одвојене сервисног дела помоћних просторија за одржавање спратне хигијене и заједничком терасом за сушење веша. Угаони делови уз терасу, и наспрамни уз степенишни подест – издвојени су из правоугаоне заједничке спратне површине, и припојени становима у функцији оставе. Дневно осветљење што из правца унутарњег дворишта/светларника, преко степеништа долази и у пред-лифтовску зону – искоришћена је предност више двотракта. [Илустрација 50]

Пројектантско разумевање потребе што веће разноврсности коришћења стамбеног простора, и умеће аутора – резултирало је могућношћу да чак сва четири стана, различите структуре/типа – буду организована око истог степенишно-лифтовског језгра – карактеристичног спрата. [Илустрација 50] Умногом то је постигнуто пре-концепцијом интегрисаног купатилско-кухињског блока, купатила – дужом страном спољњег зида осмишљеног са једноредном кухињском линијом (са позицијом мокрог чвора и вентилације уз шпорет). Затим, у наставку, аналитички истраженим најповољнијим положајем позиционирања обједињеног шахта (пролаз свих вертикалних огранака инсталација и вентилационих канала), око ког се огледалским пребацивањем блок-купатила-кухиње око lx или ly осе, избором између три оптимална положаја – омогућено је постизање даљих организационих предности – флексибилнијег распореда и груписања стамбених простора према наменама, у складу са потребама корисника. [Илустрација 51]

Почетни предуслови флексибилности станова градског ткива Блока 19а – у двотрактној су концепцији омогућене двостране оријентације просторних садржаја. Функционални склоп стамбених јединица – као начелне заједничке организационе одлике има назначену зону антреа из ког се сагледавају дневни боравак и трпезарија. Тежишни простори дневног боравка, са терасом – укупном дужином фасадне, дакле – краћом страном правоугаоне основе – оријентисани су према спољним, јавним површинама насеља. Трпезарије пак, као прелази из јавне у приватну зону стана – гравитирају унутрашњим двориштима. Надаље, у прозраченијим деловима станова, у подужном наставку дневног боравка, ка „главној фасади –

¹²⁰⁷ А. Бркић, Знакови у камену. Српска модерна архитектура 1930–1980 (1992), *op. cit.*, 298. [курзив, А. М.]

смештене су собе, а према унутрашњем дворишту кухиње, простор за домаћинство и остава. Простор за ручавање чини везу ових групација. Кухиња је инсталацијом везана за купатило, а [додатни] WC[-и, где постоје, углавном] – за исти простор суседног стана. Купатила и WC-и имају вештачку вентилацију [...] [а] [п]рикључак резервнг димњака је у кухињи [кроз обједињен шахт].¹²⁰⁸

Динамичке компоненте организације стана резултат су не само двостране оријентације, већ, пре свега – циркулационо конципираног начина коришћења. [Илустрација 52] Протоком око издвојених, посебно осмишљених делова за ручавање, и око обједињеног купатилско-кухиског блока – елиминисани су умртвљени, кориснички изгубљени простори линејски усмерених ходника, обавезујућег кретања само у једном правцу. Неупоредиво бољи организациони квалитети и потенцијали, намењени крајњој, корисничкој индивидуализацији животног простора, допуњени су тиме и хигијенским повољностима – од лакшег одржавања до додатног, ефикаснијег проветравања свих делова стана.

Префабрикован инсталациони шахт пројектован је и постављен на начин да неком од своје три различите диспозиције купатило-кухињске линије [Илустрације 51-52] – повећава оптимизацију организационих капацитета станова. Тако, примера ради, у објекту Т3 б [Други булевар 17-19] од укупно четрдесет пет станова, флексиблних¹²⁰⁹ је двадесет девет, односно – шездесет четири процената, дакле – више од половине. Посебан пројектантски допринос биле су свакако, претходне студије, искуства и залагања за постизање што веће флексибилности станова. „Таква оријентација везује се уз идеје које заступају становиште човекових потреба и која пројектантима налажу истраживање могућности да стамбени оквир варира у више облика и да се тако прилагођава разноврсности породичних структура у специфичности захтева корисника. Дато је решење могућег степена флексибилности који се може остварити у тренутно постојећим техничким и економским условима.“¹²¹⁰

Упутно је подсетити се да комплексност теамтике стана, прожету и одређену свешћу о суштисној човековој потреби за могућношћу избора, што се корисничким искуством становања претвара у – потребе континуалних могућности промене организације стана – архитект Милан Лојаница концептуализује и поступно развија дуги низ година, почевши од истраживања подстандардног фонда Београда (ИАУС, 1963-1965), затим студије „Стан минималног стандарда“ (ИАУС, 1965), преко наменске

¹²⁰⁸ АУ, „Опште о објекту / 2.5, Т. о. II/Т. о. 12.“, АУ, Т3 б/А/3 (Београд: АУ, 1978), 2.

¹²⁰⁹ АУ, „Опште о објекту / 2.7.3, Т. о. II/Т. о. 15“, АУ, Т3 б/А/3 (Београд: АУ, 1978), *ibid.*, 2.

¹²¹⁰ АУ, „Опште о објекту / 2.7, Т. о. 13/Т. о. 14“ АУ, Т3 б/А/3 (Београд: АУ, 1978), *ibid.*, 2. [курзив, А. М.]

студије „Систем за индустријску производњу станова НС-71“¹²¹¹ (1972), затим свог научно-истраживачког рада „Стан се користи и мења“ (1975)¹²¹², као и у већ навођеном осврту „Записима са цртаћег стола“ (1975) – посматрано само у периоду до конкурсног решења и реализације Блока 19а. Наиме, већ у студији „НС-71“, прилогу елабората конкурсног идејног решења новосадског Стамбеног блока III – станови су оргванизовани развијањем простора око *функционално-типске ћелије*¹²¹³ обједињеног санитарног блока купатила и кухиње, што својом средишњом позицијом дели стан на две функционалне зоне, дакле, условно – *јавну и приватну зону*, односно – *дневни боравак*, и – *спавање*. Научно-истраживачким радом „Стан се користи и мења“, Лојаница додатно концептуализује теме *сажимања* и *суперпозиције* стамбених функција ради *интензивирања* – како одређеног дела тако и укупног стамбеног простора. Анализирајући функционалне делове стана у временском континуитету – *интегралним сагледавањем* као искључивим „начином одлучивања о рационализацији стана – без опасности да то смањење проузрокује дефектности. [...] [*Својства стамбених просторија, стога*] – *нису константе, нису затворене вредности* у временској искључивости – *већ наменски променљиве величине*. [...] [Простори стана] не примају [само] једну, одређену функцију стамбеног живота, него – *збир функција* [...] [те и] нису искористљиви само у периоду трајања једне функције – него у *распону трајања збира функција* што се одвијају у различитим временима. [...] [Стога] *веће стамбене потребе не изискују увек* и – *већи стамбени простор* [...] [него] *боље искоришћен простор – интензивирањем простор* [...], *целиходније експлоатисан простор*.“¹²¹⁴

Теоријски антиципирајући на свој начин програмско-пројектантско одређење организације – не само стамбених јединица, већ целине урбанитета Блока 19а, Лојаница је већ претходно, својим Записима са цртаћег стола – сублимирао кључне претпоставке нових концепата стамбених урбанитета. Јер, нове – „човекове потребе у односу на простор налажу данас градитељу нешто што никад [пре] – нису, налажу му да истовремено омогући и *заштиту пећине*, и *романичку интимност*, и *светло готике*, и *'екстерни' ентеријер*, *шлузионизам барока*, и *потпуну отвореност куће модерног доба* и – *још нешто*, нешто чега у историји нема – [и то] *све тако да слободно бира*, [али и] не само да бира, него да може да се *самоорганизује онако како он то буде желео* – *према неким будућим*, сада ни архитекту ни њему самом – *не потпуно предвидивим околностима*.“¹²¹⁵ *Наслућивање и деловање у*

¹²¹¹ Милан Лојаница и Предраг Цагић „Систем за индустријску производњу станова НС-71“ [Наручилац – Предузеће за индустријско грађевинарство и пројектовање – 'Неимар', Нови Сад, Идејни пројект, аутори – Милан Лојаница, Предраг Цагић и Боривоје Јовановић. Статичар – Милорад Димитријевић], *Саопштења ИАУС* [јуни] бр. 3, 1972, 78–93.

¹²¹² Милан Лојаница, „Стан се користи и мења“, *Становање 1*, Мате Бајлон, ур. (Београд: ИАУС, 1975), *op. cit.*, 41–71.

¹²¹³ М. Лојаница и П. Цагић „Систем за индустријску производњу станова НС-71“, *Саопштења ИАУС* [јуни] бр. 3, 1972, (78–93), *op. cit.*, 81.

¹²¹⁴ Милан Лојаница, „Стан се користи и мења“, *Становање 1*, Мате Бајлон, ур. (Београд: ИАУС, 1975), (41–71), *op. cit.*, 53. [курзив, А. М.]

¹²¹⁵ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *op. cit.*, 21. [курзив, А. М.]

правцу разрешавања домена *непредвидивог*, заиста јесте – једна од *кључних*, међутим, исто тако и – *ретко уважаваних архитектонских премиса*.

5.1.5. Конструктивни и технички аспекти архитектонског решења

Индустрије нису центри духовног развоја.

Мартин Вагнер (Martin Wagner, 1885–1957),

“The Socialisation of Building Activity” (1919)

Истраживањима у наше доба – *доступни*, сачувани делови документације (ИАБ), свеске архитектонско–урбанистичких пројектних елабората урбанитета Блока 19а, омогућавају подробније разматрање аспекта конструктивног решења самих објеката, почевши од основног конструктивног склопа, преко начина фундаирања, кровне констрикције – закључно са одликама макро–фасадних платна. Затим, захваљујући сведочанству¹²¹⁶ аутора, архитекта Милана Лојанице, могуће је стећи увид и у појединости уобличавања и финализације конструктивних архитектонских детаља, решаваних на лицу места. Илустративан је такође и сâм технолошки начин производње монтажних, цело–фасадних префабриката, у наменској фабрици – погону формираном на градлишту.

Основни конструктивни систем

Основни конструктивни систем стамбених објеката Блока 19а скелетни је, монолитно, на лицу места ливених армирано–бетонских стубова квадратног пресека, четрдесет са четрдесет сантиметара, растера *lx* – три метра и деведесет сантиметара, *ly* – три метра и шездесет сантиметара, и прима само вертикално¹²¹⁷ оптерећење. Утицаје хоризонталних, сеизмичких сила и од оптерећења ветром примају степенишно и лифтовско језгро. Зидови степеништа „ливени су монолитно на лицу места у дебљини од шеснаест сантиметара, од темељне конструкције до крова. Елементи степеништа у [степенишном] језгру, као и неки подести извешће се као монтажни [...]. [Б]етонирањем спојева на лицу места постигже се хомогенизација целог језгра.“¹²¹⁸

Међуспратна монтажна конструкција, у складу са тадашњим важећим прописима, израђивана је, према систему ГП 'Ратко Митровић' – од монтажних шупљих плоча, финалне висине тридесет сантиметара. Свака плоча има горњу плочу дебљине три сантиметра, и доњу – дебљине два и по сантиметра, са ребрима између овалних рупа осовинског размака од четрдесет два сантиметра.

¹²¹⁶ Александра Мокрањац, Интервју Милана Лојанице, „Тематски интервју о начину градње насеља Јулино брдо и Блок 19а, према питањима Александре Мокрањац, дипл. инж. арх.“, Београд [САНУ], 18. 5. 2016. [Ауторизовано, необјављено].

¹²¹⁷ АУ, „Б./Техничка документација /Технички опис конструкције /1. 5. 2. Стубови.“ [ИАБ–2–Блок19а–к.10; ИАБ–22–Блок19а–к.11 и ИАБ–22–Блок19а–к.24.] АУ, Т2/А/3. (Београд: АУ, 1978).

¹²¹⁸ АУ, „Техничка документација/Технички опис конструкције/1. 5. 4. Степенишно језгро“, АУ, Т2/к/3-1, (Београд: АУ, 1978), Б/1.

Плоче носе у једном правцу, али тако да мењају ритам ношења – у првом и трећем пољу носе се у lx правцу, и наизменично у другом и четвртом пољу носе се у ly правцу, у такозваном *шах-мат*-ском распореду. Монтирање плоча једновремено је са носачима, а изливање носача заједно са шупљом плочом висине двадесет, и ширине тридесет осам сантиметара. Након монтаже залива се преосталих десет сантиметара, и монолитизира целокупна таваница. Систем подвлага захвата сва поља око стуба, тако да из поља улазе на стуб подвлага са све четири стране.¹²¹⁹ Примењен распоред плоча, наизменичног правца ослањања, чини да су – „носачи увек оптерећени у једном пољу само са једне стране од таванице.“¹²²⁰ Према цртежу пресека спратна висина (од конструкције до конструкције) износи два метра и деведесет сантиметара, те одузимањем висине међуспратне конструкције од тридесет сантиметара, и слојева пода од укупно седам сантиметара – чиста/корисна висина износи два метра и педесет три сантиметра.

Начини финансирања

Објекти су финансирани „на шиповима система 'Франкл', [како] високи део [тако], и анекс, према препоруци Предузећа за истражне радове 'Косовопроект'. Прорачун финансирања [из]рађен на уобичајен начин, с обзиром на оптерећење – групе шипова од два, три и више шипова. Изнад њих извешће се одговарајући јастуци [...] [из]рачунати по систему 'Securitas'.“¹²²¹ Плоча степенишног језгра финансирана је такође на шиповима, „у њој је предвиђено удубљење за смештај лифтовске опреме [...], шипови уз то удубљење биће краћи. Сви јастуци висине су једног метра. Плоча степенишног језгра дебљине је [...] једног метра. Веза темеља између темељних јастука b / d износи четрдесет са педесет сантиметара. [...] Сви шипови су φ [промера] четресто шест милиметара, предвиђене дужина око шеснаест и по метара, рачунајући од коте 74,00 [кота највише подземне воде према Пројекту водовода и канализације]. Дозвољена носивост једног шипа је шездесет тона [...].“¹²²²

Кровна конструкција

Кровови урбанитета Блока 19а – коси су, једноводни, у алтернацији са парцијално двоводним, и према потреби – равним кровним деловима. „Конструкција косих кровова задржала је све основне карактеристике [...] стубова доњих етажа [што] се прилагођавају паду крова својим висинама и прихватају косе армирано–бетонске монтажне плоче преко греда које се после постављања плоча лију и повезују цео систем. Равни кровови заршавају се типском међуспратном армирано–бетонском

¹²¹⁹ АУ, „Технички опис, 3.1 Конструкција објекта: 3.1.1–3.1.5“, АУ, Т2/А/3, (Београд: АУ, 1978), Т. о. 18/Т. о. 21/Б.3.

¹²²⁰ АУ, „Техничка документација/Технички опис конструкције/1.5.1 Међуспратна конструкција“, АУ, Т2/к/3-1, (Београд: АУ, 1978), Б.

¹²²¹ АУ, „Техничка документација/Технички опис конструкције/1.5.5 Финдирање“, АУ, Т2/к/3-1, (Београд: АУ, 1978), Б.

¹²²² АУ, „Техничка документација/Технички опис конструкције/1.5.5 Финдирање“, АУ, Т2/к/3-1, (Београд: АУ, 1978), *ibid.*, Б.

таваницом.¹²²³ Одводњавање равних делова крова, као и косих кровова, пројектовано је системом цеви – кроз префабрикован инсталациони шахт позициониран у купатилима. *Нема видних олучних вертикала на објектима*, што је карактеристика свих ранијих и потоњих остварења архитекта Милана Лојанице.¹²²⁴

Префабриковани, монтажни макро–фасадни елементи

Монтажни цело–фасадни елементи, предвиђени на фасадама – како спратова, тако и поткровља, изнад високих приземља, као и на деловима високих приземља станова истих као на спрату – пројектовани су као дводелни сендвич. Прописаним редоследом монтаже постављан је пре свега „унутрашњи армитано–бетонски [префабрикат] дебљине осам сантиметара заједно са термоизолацијом дебљине шест сантиметара од стиропора са претходно урађеном парном браном [...]. [П]отом се монтира спољни монтажни армитано–бетонски елемент у белом бетону. Бели бетон постиже се употребом белог ломљеног агрегата 'јелен дола' [...] и употребом белог цемента. Спољна обрада панова је кулије крупноће агрегата седам до петнаест милиметара, а добија се [...] премазивањем дна калуца пастом *NEPLIT – DN*, производње КГК – Карловац, пре ливења бетона. Слојеви унутрашњих панова бетонирају се, а спољни – заптивају двокомпонентним трајно пластичним китом сиве боје, после постављања траке 'малтопрена' са помоћних скела.¹²²⁵ [Илустрација 53] Фасадни елементи у нивоу ограде кровне терасе ослањају се на таваницу, а потом и монолитизирају серклажном гредицом, у доњој зони. Сви остали спољни панови *окачени* су о међуспратну конструкцију горње етаже. „Спојнице [цело–фасадних елемената] поклапају се са осам стубова у вертикалном смислу и горњом ивицом таванице у хотизонталном [...]. Висина парапета у свим фасадним елементима осим према 'светларнику' је седамдесет пет сантиметара [...]. [К]од отвора према 'светларнику' парапет је сто двадесет три сантиметара [...] или [изузетно] – седамдесет пет сантиметара [у трпезаријским деловима]. [...] [Скривена] 'корита' у крову [...] монтажна [су], армирано–бетонска, [...] [изведена] у натур–бетону. Монолитизација [подужна] – у појасу је налегања, целим обимом на дужини од двадесет сантиметара.¹²²⁶

Специфичности осмишљавања производње монтажних макро–фасадних елемената

Макрофасадни префабрикати, као и њихова префабрикован армирања – произвођени су на самом градилишту Блока 19а, у посебној за ту сврху формираној фабрици–погону. Извођачки детаљи – решавани су на лицу места, али – књига детаља, нити било који њен лист – није сачуван, не постоји у ИАБ. Међутим, аутор, архитект Милан Лојаница разјаснио је како је за добијање карактеристичних

¹²²³ АУ, „Техничка документација/Технички опис конструкције/1.5.5. Фундирање“, АУ, Т2/к/3-1, (Београд: АУ, 1978), *ibid.*, Б.

¹²²⁴ А. Мокрањас [2016], *op. cit.*, 38.

¹²²⁵ АУ, „Технички опис /... 3.5. Фасадни зидови и остали елементи фасаде: 3.5.1.“, АУ, Т2/А/3, (Београд: АУ, 1978), Т. о. 25/Т. о. 26, 3.

¹²²⁶ АУ, „Технички опис /... 3.5. Фасадни зидови и остали елементи фасаде: 3.5.3.“, АУ, Т2/А/3, (Београд: АУ, 1978), Т. о. 25/Т. о. 26, 3.

бордура панела, бојених потом топло смеђе–браон бојом – у калупе морао да поставља посебно профилисан *пас-парту*, и то – извучен од пуног челика, обрађеног на стругу екструдирањем. Јер, услед превеликих бочних потисака – уобичајен, само савијен челични лим – показао се као неупотребљив. Бордура ширине шест–седам сантиметара пројектована је да буде завршно у равни фасадног кулијеа. Како би се избегло да током извођења боја дође у додир са кулијеом, да се, дакле не размаже/развије – упуштани су, седам до петнаест милиметара каналићи, обострано, свом дужином око бордуре. Ивица/прелаз између два материјала – бордуре и тела панела, завршно у истој равни – остајала је тако визуелно беспрекорна и оштра. [Илустрација 53]

Поступак да се челична оплата целог панела премаже пастом, такозваном – 'хартијом', преко које је, потом, додаван камени гранулат, затим и арматура – да би на крају све било заливено бетоном, после чега се на пер–вибрационим столовима калуп вибрирао ради хомогенизације, омогућавао је и неопходно перфектно везивање завршног слоја, као и то да се после очвршћавања и вађења из калупа и испирања – лако скину бетонски делови *исцурели* између гранула агрегата. Паста/'хартија' спречавала је да се остаци бетона залепе за калуп. Тај поступак, открио је архитекта Милан Лојаница¹²²⁷, преузет је делом и из неграђевинске употребе – из археолошких пракси прављења одливака. [Илустрација 54]

Куриозитет више материјализације урбанитета Блока 19а, јесте у броју од *свега десет типова калупа* употребљених у производњи *свих фасадних елемената целокупне реализације*¹²²⁸ стамбених објеката. Додатну упечатљиву одређеност зградама – дало је пројектантско осмишљавање свих спољних углова објеката, решених посебним фазонским угаоним елементом.

Према запажању архитекта Мартина Вагнера, с почетка двадесетог века – *индустрије нису центри духовног развоја*¹²²⁹ (1919). Истоветно, ни савремене – *софт–индустрије*¹²³⁰, информационе, генетског инжињеринга и/или нано–технологија – *нису центри духовног развоја*. Изузетно тек, понекад, ипак бива, како се и догодило – *управо супротно*. Захваљујући креативном пројектантском залагању архитекта Милана Лојанице, током извођења урбанитета Блок 19а, привремена, погонска фабрика – била је и те какав – *епицентар развоја значајног архитектонског и културног домета* Београда.

5.1.6. Компаративна критичка анализа

¹²²⁷ А. Мокрањац, Интервју Милана Лојанице, „Тематски интервју о начину градње насеља Јулино брдо и Блок 19а, према питањима Александре Мокрањац, дипл. инж. арх.“, Београд [САНУ], 18. 5. 2016. [Ауторизовано, необјављено], *op. cit.*

¹²²⁸ А. Мокрањац, Интервју Милана Лојанице, „Тематски интервју о начину градње насеља Јулино брдо и Блок 19а, према питањима Александре Мокрањац, дипл. инж. арх.“, Београд [САНУ], 18. 5. 2016. *ibid.*

¹²²⁹ Martin Wagner, 'The Socialisation of Building Activity', in Manfredo Tafuri, *The Sphere and the Labyrinth* (Cambridge MA: The MIT Press, 1990), 246.

¹²³⁰ Занемарујући сву скалу од војне до – индустрија бестелеризације интелекта, разоноде, спорта и туризма.

Досадашњим, образложеним и документованим током истраживања, према свим архитектонско-урбанистичким аспектима, урбанитет Блока 19а – показао се *различитим* од реализација колективне станоградње свог времена, како код нас, тако и у свету – у *толикој мери* да је њихов компаративан приказ – *непримерено-сувишан*, будући да се своди на изворне правце дијаметрално супротних принципа, приступа и пројектантских тактика. *Не-доктринарна полазишта* и *доследно успело остварење* целине градске четврти 19а – неупоредиво је са доктринарно-модернистички генерисаном и серијски постулираном и продукованом новоградњом. Могуће је међутим, и пожељно, у *развојном смислу* – поређење урбанитета Блока 19а са деценију раније пројектованим и изведеним урбанитетом Јулиног брда.

Брижљивим конципирањем урбане матрице Блока 19а – потребе станара из домена *нематеријалне, идентитетске природе* – схваћене су сразмерно дубље. Како у корелацији са пореклом суштинских одлика урбанитета изворног Београда, тако и повратно – у правцу доприноса који *нов градски квартал* треба да пружи, не само на архитектонско-урбанистичком – већ и на шире културолошком плану. Трагачким подухватом Блока 19а, генерисаним такође попут урбанитета Јулиног брда – из *аналитичког сагледавања кључног мотивационог плана заједничких, спољних јавних простора* – отишло се корак даље – ка формулисању *реалног фрагмента традиционалног града*. Саме стамбене зграде Блока 19а, стога – заиста, у потпуности *'црпу своју снагу из припадајућих им слободних простора'* (Келбаух). Оне су, такође, пропорционално – *значајан степен више* у негирању *појавно-типизоване унифицираности*, иако пројектоване и изведене у режиму продукционе условљености префабриковане изградње. Додатно израженија него ли у силуетама Јулиног брда, јесте и – *опредељена пројектантска тактика не-понављања једног те истог објекта и/или групе објеката* тако да чине *истоветан просторни склоп у различитим тачкама композиције насеља*. Постулиране као јединствене и сложене, у варираним комбинацијама што одају утисак *могућег поступног настајања самог места кроз време*, стамбене зграде – *појединачно и у међусобном са-односу*, као и у *ритмованим садејствима са заједничким спољним јавним просторима* – слободним, архитектонским површинама и зонама тампон-зеленила – *интегрални су део стварања урбанитета*, и у смислу *целине*, и као – *непоновљивог места*.

Сами објекти, такође вишезначно предзначени, двојачко су и функционално усмерени. *Образујући правилне спољње архитектонске просторе*, својим *јасним, сведеним кубусима маркантних контура зграда косих кровова*, формирајући су једно повратно и својом основном наменом – *груписањем самих стамбених јединица*. Двотрактни склоп као предуслов двоструке оријентације стамбених садржаја, тиме и боље *организационе перформативности*, употпуњен је *опредељењем за – флексибилност станова*. Двојачко осмишљена, почетно омогућена *пре-концепцијом интегрисаног купатилско-кухињског блока*, укупна, реална флексибилност – резултанта је *динамичких компоненти организације*

стана, остварених кроз *циркулациони концепт начина коришћења* простора живота, претходно *аналитички проучених, груписаних и сажиманих* – сходно својствима њихвог *употребног преклапања*. Завидан степен постигнутих *организационо неупоредиво бољих квалитета* и *даљих потенцијала*, намењених *крајњој, корисничкој индивидуализацији животног простора*, допуњен је дакле, и хигијенским повољностима – од лакшег одржавања до додатног, ефикаснијег проветравања свих делова стана. Крунски момент свих пројектантски напора читује се кроз остављене *могућности организационих промена током укупног времена коришћења*, односно тиме да – *стамбени простор може да пролази кроз промене и сазрева – упоредо са укућанима*.

Структурни план сегментног наглашавања – послужио је постизању утиска *преокретања технолошко–производне нужности* – у циљу *пројектантску намеру*. Праћен *аналогном*, али не и идентичаном растеризацијом пешачких платоа и токова, резултирао је примарним предностима *укупности просторног континуитета*, непроцењивих квалитета новоствореног насеља конципираног у целисти као *дијалог*, а често и као *глас и одглас/ехо* на вечне човекове теме – *отворено/затворено versus споља/унутра*. Преломна тачка – *лимес те архитектонске функције јесте – промишљање извора*. Тројако усмерено, стапајући есенцијалне моменте трајних архитектонских вредности, то струјање, пре свега самом просторном структуром Блока 19а – повезује *матрице средњовековних приморских градова Србије*, са наредним – ликовним мотивом кроз осврт на континенталан, традиционално–вернакуларни *архетип*, у виду *фрагмента фасаде удвојеног прозора*, траговима још материјално присутним у Ичковој кући у Београду. [Илустрација 55] Две визије највреднијих архитектонских искустава нашег поднебља поетизују се додатно у трећој тачки сустицања – *материјализацији фасаде*. Наиме, у времену свог настанка – фасадни макро–префабрикат Блока 19а, начином употребе природног камена у виду млеведеног агрегата – највеће је приближавање племенитој техници завршне обраде здања *вештачким каменом*¹²³¹. Техници – нарочитом обележју *грађанске архитектуре* Београда краја деветнаестог и почетка двадесетог века,

---

¹²³¹ „Вештачки камен, по структури композитни материјал, упркос том називу, сједињује у себи најлепша природна својства камена. Антична техника позната од древног Египта, усавршавана код Минојаца и Грка, била је потом и омиљена римска... да би се као свака финија, сложено-фазна вештина изгубила на западу већ од IV-V века – упадима варвара и распадом царства. Враћена је у употребу тек од ренесансне обнове и оживљавања архитектуре. У европским центрима архитектонске културе XVIII и XIX века, примењује се новија верзија вештачког камена, те се он убрзо појављује и као омиљен завршни материјал/обрада престижних објеката Београда. Прави се на лицу места према замисли–рецептури архитекта аутора објекта – од висококвалитетног малтера (претежно од белог, понекад од сивог цемента), са додавањем каменог агрегата млеведеног од племенитог кречњака, мермера или гранита. Због скупоцености вишефазног поступка као и практично уникатне рецептуре што по стврдњавању остаје трајно у задатом тону и текстури (финализује се у растону од најфиније гранулације – шмирглањем, или тек нешто крупнијим – пиковањем или најкрупнијом–најробустнијом обрадом чекићем и длетом – штоковањем) – завршна је обрада искључиво ексклузивних здања. Млевењем и додавањем различитих врста природног племенитог камена могуће је добити било коју нијансу, а плејада архитеката–градитеља Београда краја XIX и почетка XX века својим укусом не заостаје за тадашњим најбољим узорима широм Европе. Њихов избор увек је *светлоносна палета* – да Београд оправда своје име... – од гаме беличастог мермера и/или боје слонове кости, преко драп–розикастих тонова до беж нијанси камена пешчара...“, А. Мокрањац, *Град и Храм – Храмови и градови у нама*, (2015), *op. cit.*, 82–83.

додатног куриозитета ради – подједнако заступљној и у архитектури неокласицизма, академизма, романтизма, пост-академизма, декоративизма, ар декоа, ар нувоа, сецесије, као и раног модернизма.

Подсетимо такође, да у деценијама које се следе остварењу урбанитета Блока 19а – њиме примењен, а предметним истраживањем уочен и управо образложен поступак – добија и своје теоријско утемељење у концепту *Contra-damnatio architecturae* (синтагма А. М.). Наиме, *сполија* (*spolia*) првобитно, дословно значи негативски однос према споменицима прошлости – отимање ради поновне употребе основне, углавном камене грађе и декоративних елемената архитектуре антике и средњовековља за коришћења/уграђивања у изградњи нових здања. Међутим, Дејл Кини (Dale Kinney) сагледава да „*spolia* може такође бити и показатељ [...] [двојаког односа према] претходницима [у распон од] самозаштитне одбојности [...] [до] – привлачности.“¹²³² Дакле, сполија, иако ма материјалном палну јесте несумњив *вид негирања архитектуре – Damnatio architecturae*, носи ипак и елементе *Contra-damnatio architecturae* – супротстављања таквом негирању, у крајњем исходу и – афирмације архитектуре. Поготову у слојевима пренесених значења – у издвајању, филтрирању и примени мотива архитектонске баштине прошлости. *Contra-damnatio architecturae*, у том случају изједначава се са постулатима *Renovatio memoriae*¹²³³, у смислу највишег, надзначењског – културолошко-меморијалног потенцијала архитектуре.

Надаље, кључ амбијентализације досегнуте стамбеним урбанитетом Блока 19а, такође је у чину потпуног одбацивања биологизоване, билатералне симетрије – подвученог изостанком централно-перспективних, идентичних левих/десних визура. Заузврат, фаворизован је *изворно-архитектонски концепт симетрије* са значењем *сагласја пропорцијских сразмера* архитектонских кубуса, као и њима дефинисаних, припадајућих им, слободних просторних волуменима, очитованих – почевши од ситуационог плана-тлоцрта, преко цртежа пресека и фасада, закључно са просторном појавношћу композиције урбане целине.

Аспект *хибридности* одлика је и урбанитета Блока 19а. Поставком стамбеног насеља као *динамичке категорије*, и остварењем *ново-градске четврти* – наглашена је додатно вишезначност разумевања становања. Наиме, и према Стивену Холу и Џозефу Фентону – „[х]ибридна грађевина – *барометар* је што бележи развој нашег [и] друштва [уопште]. Свака нова јукстапозиција [надовезивање/уметање] – *одражава спремност да се супротстави садашњости, да се истраживање прошири у будућност.*“¹²³⁴ *Хибридизацијом*, дакле – као *никад завршеним процесом* – антиципирани су и даљи правци развоја

¹²³² Dale Kinney, "Roman Architectural Spolia", *Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol. 145, No. 2, (2001), (138-161), 140.

¹²³³ Dale Kinney, "Spolia. Damnatio and Renovatio memoriae", *Memoriae of the American Academy in Rome*, Vol. 42 (1997), 117-148; Richard Brilliant & Dale Kinney, *Reuse Value – Spolia' and Appropriation from Constantine to Sherrie Levine* (London: Ashgate, 2011).

¹²³⁴ S. Holl and J. Fenton, *Hybrid Buildings* (1985), op. cit., 41.

стамбеног домена. *Нова урбана физиономија* Блока 19а – уједно је и *мегаструктура* (Хол и Фентон, 2014), и *обједињен објект, пејзаж и инфраструктура* (Пинто, 2011). Блок 19а као *интегрални објект* – *оркестрација* је архитектонско–урбанистичком целином *субординираних здања/под–објеката* (са њиховим инфраструктурама) и њима дефинисаних отворених, заједничких јавних архитектонских простора, пешачких токова и пјачета што заједно са озелењавањем дефинишу конфигурацију укупног створеног новог урбаног пејзажа.

Напокон – враћањем *виталне улоге отвореним просторима заједнице* – из којих је *генересиан* и ка коме *гравитирају ршчлањене потцелине стамбених објеката* – композиција урбанитета Блока 19а, *ремнисценција* је и *омаж хипетралној архитектури* – самим изворима *архитектуре* која отпочиње *концептуализованим, заједничким подухватом–подвигом слободних грађана*, зачетим у античкој давнини Атике Пеласта – *поплочавањем платоа агоре*¹²³⁵ – првог дефинисаног простора окупљања заједнице.

Уникат – не само на нашим просторима, и не само у времену свог настанка – вишезначно предзначен, *интегрални урбанитет Блока 19а*, продубљивањем граница експеримента започетог декаду раније стамбеном целином Јулиног брда – репрезент је *иноваторских капацитета* Београдке школе архитектуре. Комплексом Јулиног брда осведочени предводници *Школе, покренуши већ тада промену пројектантске парадигме* – аутори *комплексне градске четврти Блока 19а*, тим наредним пројектантским искораком – *оптимално су је и уобличили као отворен систем приступа и сагледавања архитектуре у свим слојевима њене сложености. Довезши реализацијом савременог урбанитета Блока 19а, до крајњих могућности израза модификована модернистичка полазишта* – поновили су пројектантски успех *надмоћи и виталности истраживачког приступа, промишљања и синтезне архитектонске креације* над схватањем пројектантског поступка као *неризикуюће–варирајућег – затвореног система понављања – исхитрено прописаних образаца*. Уједно – суштински у предности у односу на 1970–1980–их већ распрострањен покрет потпуног негирања достигнућа модернизма, аутори Блока 19а – *постулирали су функционалистички профилисану Београдску школу архитектуре* као *струковно неупоредиво утемељењу* од сваког формалистички мотивисаног приступа, у распону од нео–рационализма и постмодерне до заблуда *масовно–модернистичког брут–формализма*.

---

¹²³⁵ „Античка здања за веће скупине људи, заправо су – *јавна места под отвореним небом* – више или мање архитектонски обликована. Позоришта, палестре, борилишта, терме... хипетрални храмови – сво то ново урбано ткиво периферије града – у изворном је јединству са традиционалном античком кућом – варијантом непокривене [средишње] дворишне просторије окружене разним [наткривеним] – салама, одајама и собицама. Разлике између *грађевина* – позотишта/храма/куће и тргова града – *незнатне* су, заправо. *Агора*, најважнији антички трг, принципијелно је место заседања градског савета, а према потреби и полигон религијских и друштвених свечаности. Правоугаоног је облика [...]. Касније, [тек] у развијеној форми – тргови постају оивичени широким двоструким колонадама [...].“ А. Мокрањац, *Антологија Архитектуре и Цивилизације* (2012), *op. cit.*, 100.

5.1.7. Аспекти остварења конкурсне замисли урбанитета Блока 19а

Сложено и вишезначно усмерен, оригиналан спектар мотива, зналачки уткан у целину иновативне визије предложене конкурсним идејним архитектонско–урбанистичким решењем стамбеног комплекса Блока 19а, поступком разраде додатно, пројектантски функционално–наменски доречен и визуелно логички дообликован, пренет је доследно кроз све просторне аспекте – до нивоа јединственог урбанитета. Финално добијене, почетно постулиране складне целине паритета слободног/изграђеног – генерисане ритмом смењивања спољних, заједничких јавних простора, тежишно–централно извирућих из највреднијег средишта локације, у смелој диспозицији кондензоване и заротиране морфогенетске матрице – перфектуиране су активним, креативним учешћем аутора Милана Лојанице кроз све фазе архитектонско–грађевинског пројекта, и са разрадом конструктивних и извођачких детаља, закључно са финалним, успешним превазилажењем неподвижених секвенци самог тока изградње.

Аналог фрагмента традиционалног града, употпуњен етажираним раздвајањем пешачких и саобраћајних токова, почевши од рационализованих пешачких удаљености, све до нивоа укупног функционално–композиционог склопа стамбеног комплекса Блока 19а – остварен је у целости. Мада неслућено смеле – превазиђене су такође и почетне амбијенталне замисли аутора. Уместо круте технократско–модернистичке рецептуре – мотивишуће, основне идеје–водиље постављене као отворен трагички систем – омогућиле су ауторима и њиховим сарадничким тимовима даље непрекидно доубличавање и до–пројектовање – како слободних архитектонских простора, тако и изграђених под–склопова, у даљој, брижљивој хијерархији сукцесивно подређених делова, све до чинилаца најнижег реда – заузврат кључних и најоучљивијих из равни корисника и свакодневног животног искустава посматрача.

Почевши од нивоа стамбених јединица – основних градивних елемената подсклопова и склопова зграда, могуће је пратити и сагледати доследну реализацију иницијалних предуслова флексибилности целокупне стамбене средине. Претпоставка двостране оријентације студиозно анализираних, и пројектантском разрадом додатно рашчлањених просторно–организационих садржаја станова – двотрактни концепт станова/ламела одражава и потврђује принципијелно двојако усмерење – од заједничких, јавних ка приватнијим нивоима простора, у подразумеваном – повратно–виталном садејству – како крупнијих подсклопова, тако и склопова и композиционих планова, закључно са целином урбанитета Блока 19а.

Динамичке компоненте организације стана резултат су споја двостране оријентације са флексибилном диспозицијом циркулационо конципираног начина коришћења. Неупоредиво бољи организациони квалитети и потенцијали даљег прилагођавања стана кроз време, намењени крајњој, корисничкој индивидуализацији животног амбијента – омогућени су ауторском инвенцијом и разрадом – пре–концепције интегрисаног купатилско–кухињског блока. Базиране на истраживањима

архитекта Милана Лојанице о интензивирању стамбеног простора његовим целисходнијим коришћењем („Стан се користи и мења“, 1975), у претходно провереним, реалним степенима техничко-технолошког помака ауторског тима архитектата Милана Лојанице и Петра Цагића, „НС-71“ (1972) – антиципације Милана Лојанице о потребама избора и самоорганизовања сходно будућим потребама/условима и жељама, ни у тренутку пројектовања, нити изградње – ни архитекту ни кориснику – не потпуно предвидивих околности („Записи са цртаћег стола“, 1975) – разрадом и материјализацијом станова урбанитета Блока 19а – достигле су своју пуну креативну потврду.

Доследно развијање првобитног ликовно-обликовног конкурсног опредељења – двотрактних стамбених зграда градске четврти Блока 19а, једноводних, косих кровова, парцијално – циљано трактно усмерених тако да реинтерпретирају двоводне, или делом завршно заиста двоводних кровова – у даљим степенима студиозне разраде резултирало је примарним идентитетом архитектуре стамбених објеката јсаних, сведно-маркантних кубуса. Функционално омогућени и – осавремењеним начином одводњавања, објекти су како чистих контура, тако и плошно смиренних фасада. Пројектантски визуелно прочишћен, изворно-традиционалан мотив удвојеног прозора, материјализацијом додатно оплемењен, резултирао је светлוצавим панелима беличасто-беж фактуре природног камена, контрастно оивиченим тамним бордурама. Пренета потом са фасадног на партерни план, премрежено сегментирана, наглашена ортогоналност – како другачије материјализована, тако и у примерено прилагођеном ритму – претопљена је у попличавање пешачких токова, пјачета и платоа – обједињујући све завршне површине урбанитета Блока 19а.

Изузетном ауторском пројектантском визијом и поступком усклађивања морфо-генетског и типолошког плана – остварење урбанитета Блока 19а превазишло је своја конкурсна полазишта. Послуживши као платформа даљег трагања и оплемењивања од просторне матрице приморских урбанитета средњовековља Србије, преко мањих целина и фрагмената склопова до доминантних појавних планова стамбених зграда, поетизовано обједињених валером беличасто-беж нијансе природног камена, као најприближније могуће верзије вештачког камена пређашњих београдских здања – дајући реалну топлину фасадама – обзнањује уједно и заблуде и крај доминације наметљивог сивила и одбојности потенизрања натур-бетонске материјализације у домену станоградње.

Померање пројектантских граница, као експеримент започето остварењем урбанитета Јулиног брда, настављено је конкурсном визијом урбанитета Блока 19а. Суштини градског искуства непосредно ближи предложак, додатно пројектовањем развијан – заокружен је финално чином завршетка градње. Задржавајући такође, попут Јулиног брда – равнотежу уједначених палнова – од концептуализације релано-фактографског до стварања новог организационо-обликовног модела стамбеног урбанитета, израђеног модалитетом модерне стамбене изградње, комплекс Блока 19а – у пренесеним нивоима и

значањима повезује типолошке фрагменте средњовековних приморских градова Србије, са типолошким композитом обједињујућег ликовног плана сведеног архетипа кубуса зграде једноводног крова – како са мотивима пређашњег народног градитељства (удвојени прозор), тако и са њиховим потпуним опозитима – узорима грађанске архитектуре Београда између два светска рата, из опуса знаменитих архитеката зачетника Београдске школе архитектуре (вештачки камен).

Урбанитет Блока 19а синтетизује највредније традиционално – кодирано/енкриптовано у најбољем модерном, изражено фокусираном формулацијом пре свега јавних простора – хипетралне архитектуре – дакле и мотивом укоренености у саму бит антике. Подједнако брижљиво уобличавање стамбено–наменских објеката, на нашим просторима – пионирски је повратак климату уподобљених једноводних кровова, уз то и двострано оријентисаних станова у диспозицији двотракта, већином флексибилно конципираних. Већ само тим компонентама – Блок 19а у рангу је највиших урбаних остварења, не само свог поднебља, и не само свог доба. Изграђени волумени стамбене четврти Блока 19а, додатно – ехоом својих одговарајућих интервала просторних пауза – аналога архитектонске тишине – стварају дубље хармонизовану хијерархију потпуног просторног склада, уцеловљујући креирање амбијента вишег реда. Поступак амбијентализације заокружен је тиме у потпуности – врхунести непоновљивим идентитетским богатством заиста хуманизоване, савремене станоградње.

Напокон, од концепта до реализације целина Блока 19а међу изнимним је својеврсним демантима критичке опсервације Роба Крира из 1975, године самог конкурсног пројекта – да је „у модерним градовима изгубљено традиционално схватање урбаног простора [...] [услед чега процес увелико на снази постаје] – ерозија урбаног простора у планирању градова двадесетог века.“¹²³⁶ Јер, кроз све структурне планове, а поготову у реално–просторном исказу урбанитета Блока 19а – поновљена је, и подвучена покуа о градитељству као комплексном чину што нужно – мора остати најдаље могуће од свођења на пуне захтеве утилитарности, како тиме не би изгубила право привилегованог културолошког статуса – архитектуре–урбанизма–урбанитета.

5.1.8. Пројектантска питања постављена реализацијом Блока 19а

Примерено израженије од питања и одговора постављених и датих поставком и реализацијом урбанитета Јулиног брда – сразмерно формативно даље развојном принципу – фрагмент градског ткива уобличен Блоком 19а – исказ је нових погледа на етичке и поетичке аспекте становања. Доследно – и самих техника грађења. Својеврстан архитектонски кредо – предначен Јулиним брдом,

¹²³⁶ Rob Krier, *Urban Space* (London: Academy Editions, [1975/1979]), *op. cit.*, 65-92.

свеукупношћу остварења Блока 19а – најдубља је критика владајућих, како у свету и Европи, тако и на нашим просторима – устаљених пракси банализовања тематике колективног становања. Дакле – критика инерције самог механизма станоградње што је захтевала одлучно, упорно и „неуморно деловање против [...] упрошћавања у [стамбеном] пројектовању.“¹²³⁷

Правилно уоченим проблемом недостатка/изостанка спектра друштвено–културних и урбано–амбијенталних конотација и вредности јавних простора – и то у њиховој најосетљивијој, преломној тачки склопа стамбених насеља, концептом и финализацијом градске четврти Блока 19а – враћен је стамбени домен у преко потребну, изворну равнотежу града, схваћеног као врхунске човекове рационалне творевине што не остаје лишена поетских нивоа и поенти.

Посматрано такође, на извесно свеобухватнијем, далекосежнијем плану – урбанитет Блока 19а, као дијалогски конципирана матрица – узајамности, потпоре и подршке, уместо обрасца потчињавања, опресије и угрожавања појединца, јединствен је, архитектонским језиком исказан апел против тоталитаризма. Као такав, сведочанство је потребе непрекидног преиспитивања релација између фрагмента заједнице и целине друштва, остварених како путем изграђених и/или предложених урбаних форми, тако и кроз социолошке, културолошке, ликовне, духовне и све друге аспекте нашег трајања.

Подвлачећи да суштинских помака у пројектовању нема уколико у оквиру конкретног пројектног задатка – сам(и) пројектант(и) нема(ју) дистинктивне, развојне матрице сопствених визија, успех Блока 19а резултанта је и програмски промишљеног опредељења које у форми низа задатака и тема сублимира архитект, аутор Милан Лојаница. Подестимо, „стан – није [само] проблем 'четири зида', него – комплексан проблем свеукупног простора у ком човек симболички и фактички свија свој дом. Значи – човек–породица–заједница и наспрам њега – стан–зрада–околина–шира урбана/завичајна целина – јесу кругови везаних појмова. Добро становати не значи ништа од [свега] тога појединачно, него – све то заједно, па ће превагу имати они архитектонски приступи који симултано посежу у целокупан проблемски растер, односно – они који уклањају границе круте поделе на – инжењерство, архитектуру, урбанизам, планирање. Тако се померају оквири нашег пројектантског рада [...] – у два правца у односу на традиционално[–модернистичко] схватање тежишта делатности. Померају се прма 'напоље' и ка 'унутра', од појма 'објект' – 'кућа'. Према напоље, пројектантски задатак отићи ће до – насеља, градске четврти, или до размере још ширих простора, а ка унутра – до технологије извођења, или до питања експлоатације – коришћења. [...] [Ц]ео тај оквир биће предмет једновремене, симултане [...] чврсто међусобно координиране, синхронизоване акције на свим секторима задатака – од општег плана до детаља.“¹²³⁸

¹²³⁷ А. Мокранјас, „The Architect Milan Lojanica's *Belgrade Realm and Visions* [...]”, (2016), 35–45, *op. cit.*, 35.

¹²³⁸ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *op. cit.*, 21. [курзив, А. М.]

Потка сажетка програмског опредељења градске четврти Блока 19а открива несумњиву ауторску антиципацију наступа нових времена, све бржих и интензивнијих промена. Будући стваралац, интелектуалац и професор пројектовања, архитект Милан Лојаница – и сâм живи своје пројектантске и педагошке изазове – непрекидно – у свом дому, једнако као и у конкретним, оперативним ситуацијама. Стога и постулира виђење становања као *нове, неопходне динамике човековог раста и напретка*. Стан је *простор учења* – почевши од малих ногу, надаље кроз цео живот, стан је *простор стваралаштва* – и ствараоци и научници и педагози свих домена – најбоље клице разрешења дилема и најбоље идеје за своје деловање – добијају управо тада када су релаксирани обавезе да буду ефикасни. Дакле – у својим домовима. Стан је *подједнако диспозиција датог просторног обухвата* колико и *поглед кроз прозор* – мера могућности деловања и унутарњег човековог раста и развоја. Тако схваћен *дом* – од људи сачињен, што заузврат и од нас чини људе – ваљало је обновити – не тек унутарњом реорганизацијом ћелије/келије стана – такође *обогаћене флексибилном поставком* стамбених јединица урбанитета Блока 19, већ и кроз *укупни структурни амбијент*, а нарочито – трансформацијом *јавних заједничких простора* – у *целине вишег реда, у над-значење* што самом становању враћа достојанство заправо – *најважније човекове делатности*. Јер, пет дана недељно по осам часова проведених у школи или на послу – неће никог учинити комплетном личношћу. *Обједињујући структурни нивои стамбене целине Блока 19а* – постулирају само *време* као *примарну материју архитектуре*. Урбанитетом Блока 19а *иновирано је суштински становање*, међупрожимањем низа вишеструких реминисценција – од средњовековних приморских градова Србије, преко архетипских и традиционално-народних мотива све до узлета међуратног модерног градитељства Београда. *Израђена* је сигурно и као *најбитнија, поука* – да су *нова времена* пре свега *захвалност* за сва пређашња и њихов *интегрисан амалгам*, и тек затим – *надградња* структурама и елементима дотад *непознатим* – нових конструкцијских и продукционих могућности. Закључујемо стога – *неодложну нужност предузимања потребних институционалних корака ради заштите и очувања урбанитета Блок 19а, као трајног културног добра Београда*.

Уоченим, детаљно приказаним, анализираним и образложеним најбитнијим својствима и аспектима урбанитета Јулиног брда и Блока 19а, изложеним кроз студије случаја, утврдили смо и њихов опредељујућ заједнички именитељ. Наиме, почевши од фазе пројекта закључно са реализацијом, дакле – као укупна постигнућа – *градске четврти Јулино брдо и Блок 19а* својеврсне су – *специфичне резултанте систематских, истраживачких приступа пројектовању*. Њихов карактер, заснован на експерименту потврдио је уједно и најбитнији сегмент друге хипотезе предметне дисертације – начелно њен други део, 2 б. – претпоставку да су у питању они конкурсни пројекти и реализације које су и саме *плод истраживачких приступа* пројектовању, иако увек у оквирима задатих, јавних конкурсних услова, једнаких за све учеснике.

Део IV

6. Парадигме истраживачко–пројектантске доследности

Колекција низова образује полурешетку [...] само ако два низа која се преклапају припадају колекцији. Тада и низ елемената заједничких једном и другом – такође припада колекцији. [...] Колекција низова образује дрво [...] ако се [...] један од [два низа] садржи сасвим у другом, или су они иначе потпуно неvezани. [...] [Ч]ињеница да је полурешетка – потенцијално много сложености и суптилнија структура него дрво. [...] Тај недостатак структурне сложености што одликује дрвета – и парализује наше представе о граду.¹²³⁹

Кристофер Александер „Град није дрво“ (1965/1971)

Премисом првог дела друге хипотезе 2 а – базиране на кључаом уделу нарочитог споја типоморфолошких и типолошких пројектантских приступа, остављена је евентуална могућност да аутор/аутори иновираних концепата стамбених урбанитета Београда последње трећине двадесетог века – већ својом професионалном формацијом јесте/јесу следбеник/следбеници неке друге школе и/или правца – изван функционалистички постулиране наставе архитектуре, својствене нашим просторима (ex–СФРЈ), раздобља средине двадесетог века. Утврдили смо ипак, да су аутори иновираних концепата стамбених урбанитета Јулино брдо и Блок 19а – припадници Београдске школе архитектуре, како по питању високообразовног профила и стицања дипломе, тако и у свом даљем професионалном деловању. Реч је дакле, о особено *надграђиваним личним ауторским ставовима*, који – будући да примарно нису били део наставног програма, није их било ни могуће усвојити аутоматски – образовањем, већ су развијани индивидуално, у каснијем стваралачком раду.

¹²³⁹ Кристофер Александер (Christopher Alexander), „Град није дрво“/“A City is not a tree”, *Архитектура–Урбанизам* [год. XIII], бр. 68–69, 1971, (81–86), *op. cit.*, 82. [*Architectural Forum*, Vol 122, No 1, April 1965, 58–62].

Такође, завршни део хипотезе 2 а, упућује и на потребу додатног испитивања *професионалног деловања и стваралаштва аутора* – које претходи означеним, утврђено иновираним реализацијама стамбених урбанитета Београда – Јулиног брда и Блока 19а. Досадашњим током предметног истраживања уверили смо се у чињенично постојање *шире потке програмског утицаја архитекта Милана Лојанице* – пре свега кроз преклапање пројектантски опредељујућих ставова формулисаних и објављених у његовим теоријским радовима – у распону од сета пројектантских питања, циљева и задатака формулисаних „Записима са цртаћег стола“ до просторне студије преклапања и сажимања стамбених функција – „Стан се користи и мења“ (1975). Затим – Лојаничина претходна истраживања одвијала су се и на плану иновирања стамбене организације – кроз упоредни научно–истраживачки пројект „НС-71“ (1972), развијан и порвераван изразом инвестиционо–техничке документације и кроз поступак реализације грађења, што је између осталог резултирало и увођењем/применом техничко–технолошки обједињене јединице санитарног блока – функционалне окоснице поделе стана на условно – јавну и приватну зону. Дакле, упоредо са структурним сагледавањем целокупне слике потенцијално нових стамбених урбанитета у склопу проблематике становања, почевши од тематизовања заједничких, слободних јавних простора – *постављањем примарних критеријума органског реда, међу–односа и физиономије* – одвијала се и пројектантска припрема за преображавање унутарње структурне ћелије – саме стамбене јединице. Напокон, и на плану уобличавања *завршне појавности стамбених објеката* – била је кључна Лојаничина *студијска интерпретација и идејна поставка ликовно–поетског мотива удвојеног прозора* градске четврти Блока 19а, коју је потом и пројектантски доследно конкретизовао – омогућавајући продукцијски ток реализације завршних, префабрикованих макропанела, тиме и укупну успешну реализацију целине урбаног комплекса Блок 19а.

Предочено, изузетно свестрано усмерено, обједињено теоријско, пројектантско и оперативно–градитељско деловање архитекта Лојанице, определило нас је да у завршном делу истраживања ближе размотримо три истраживачко–студијска пројекта којим је он као *аутор – заједнички именитељ* – ради утврђивања постојања евентуалних повратних спрега са разматраним студијама случаја, а тиме у крајњој линији и – са самом променом пројектантске парадигме Београда последње трећине двадесетог века.

Специфичније идеје–водиле наредног дела истраживања назначене су сагледавањима Кристофера Александера из његове студије, „Град није дрво“ (1965). Уочавајући *бит квалитета традиционалних урбанитета, у просторним и вредносним моментима њихових преклапања*, Александер обраћа пажњу на *компоненте потенцијала урбаног ткања* садржане и у селекцији *низова*. „Колекција аутоматски има одређену структуру тиме што се између [одабраних] поднизова

[...] – успостављају односи. [...] [C]âм избор поднизова – даје колекцији поднизова као целини [одређену] општу структуру.¹²⁴⁰

Веома разнородни пројектантски задаци и подухвати архитекта Милана Лојанице, почевши од Студије тематике стамбене неусловности (1965), преко потоњег пројекта за Гоцлав, нови град за сто хиљада становника (1972), закључно са дипломским пројектом туристичког места Јаз крај Будве (1962) – на први поглед имају тек латералне, споредне везе са тематским одређењем предметне дисертације. Међутим, трагање за мотивима што прерастају оквире радних, програмски условљених задатака, и који као такви настављају да делују у наредним градитељским подухватима – битан је домен проучавања предуслова фактичке промене пројектантске парадигме. Подсетимо, управо у том смислу делују и имплицитне поуке Кристофера Александера, о сложености и суптилности структуре полурешетке – делимично преклопљених колекција низова. Насупрот – по суштинску комплексност града нарочито – парализујуће симплицираним представама/схеми дрвета, чији се низови или у потпуности садрже један у другом, или – нису ни у каквој међусобној вези.

6.1. Студије тематике стамбене неусловности и подстандарда – – велико у малом наличја Београда

Архитектонска професија могла би у целини да чини више, ако бисмо своје грађевине почели да самтрамо – микрокосмосом и синтетичким пејзажима, уместо што их посматрамо као естетизоване објекте.¹²⁴¹

Јухани Палазма (Juhani Pallasmaa) "New Architectural Horizons", *Architectural Design* 4 [March/April] (2007)

Одабравши да кључне антагонизме епохе модерности – фрагментацију и хијерархизацију – прикаже и тумачи из домена „простора [који] као и рад постаје парцијализован/делимичан [...] – роба као било која друга¹²⁴², Анри Лефевр, 1980. године ту појаву једнако сматра за директну последицу кардиналних деформација „друштвеног простора, истовремености 'материјалне' и 'нематеријалне' подршке друштвених односа, [дакле] фрагментације [као] инструмента политичке моћи, [...] [што] дели и раздваја – како би [лакше] владала.¹²⁴³ Сублимати споја Лефеврових ретроактивних и проактивних предвиђања (1980) – надовезују се на његов ранији корпус разматрања – *Право на град I*

¹²⁴⁰ Кристофер Александер (Christopher Alexander), „Град није дрво“ / "A City is not a tree", *Архитектура–Урбанизам*, бр. 68–69, ([1965/1971), 81–86, *ibid.*, 81–82. [курзив, А. М.]

¹²⁴¹ Juhani Pallasmaa, "New Architectural Horizons", *Architectural Design* 4, (2007), *op. cit.*, 22.

¹²⁴² Henri Lefebvre, *State, Space, World – Selected Essays*. [The excerpts taken from two chapters of Lefebvre's 1980 book *Une pensée devenue monde: Faut-il abandonner Marx?*] (Minneapolis: University of Minnesota Press, [1980/2009), 214.

¹²⁴³ H. Lefebvre, *State, Space, World – Selected Essays*, ([1980/2009), *ibid.*, 215. [курзив, А. М.]

(*Le Droit à la ville, I*, 1968) и *Право на град II (Le Droit à la ville, II*, 1972). Држећи се флоскуле да 'ствари' постају знатно лакше означавањем кривца, Лефевр се не устручава да апострофира, с његове тачке гледишта – директно одговорну *струку–медијатора*. Инструментализацији одувек подобне, 'полуге моћи' тако постају – „*архитекти* [који су] успоставили и догматизовали скуп значења, оскудно развијених колико и разнолико етикетираних као 'функција', 'форма', 'структура/конструкција', односно – *функционализам, формализам и структурализам/конструктивизам* [...] [развијених] – не из значења опажених и живљених од самих становника, већ из [...] [архитектонских] *интерпретација настањивања. Графичко и визуелно* [својствено *архитектима*] – *тежи мета–језику*. То је *графизам и визуелизација*. Дајући архитектонским формама/облицима – *друштвено тело* – повезали су се са институцијама, њихов систем тежи да се затвори у себе и искључи, намеће се и избегава сваку критику. Постоји разлог за настанак таквих система, често прогураних без [консултовања] било које друге процедуре или мера опреза, као што је планирање екстраполирањем – предвиђањем.“¹²⁴⁴

Дакако, стварни редослед појава – *радикално је другачији*. Друштвено тело архитектонским формама и облицима – нису у прилици да додељују архитекти/урбанисти/пројектанти. *Политика* је *врховни, независни, најчешће недодирљив* и *вазда – коначан арбитар* у том, као и много ком другом погледу. Плод неразумевања укупне проблематике која теоријски и оперативно пада на терет архитеката/урбаниста пројектаната – уочљив у уопштавањима на њихову штету – управо и паралише могућности деловања у реалној сфери. *Циљана побољшања*, међутим, опет – хтело се то или не признати – *долазе увек из саме пројектантске струке* означене главним виновником лоших аспеката животних прилика, како у градовима, тако и у рурално–аграрним срединама.

Суштински мотивисан потребом аналитичког сагледавања и трајног решавања шире–друштвеног проблема *пара–урбаног вида настањивања градова* – предузет је савремено конципиран подухват оригиналног тематског архитектонско–урбанистичког и паралеленог социолошког снимања, ради истраживања комплексне *реалности стамбеног фонда* Београда друге половине двадесетог века, у склопу кровног пројекта, *Стан минималног стандарда*¹²⁴⁵ (ИАУС, 1965–1967). Проучавање *подстандардно–неуловних станишта* најсиромашнијих житеља шире територије Београда – насеља Франц Розман, Прокоп и других локација, ради систематског приступа и елиминације те раширене друштвене девијације и

¹²⁴⁴ Henri Lefebvre, *Writings on Cities [Le Droit à la ville, I et II – Espace et politique, Révolution urbaine* (Paris: Anthropos, 1968, 1972)], (Cambridge, Massachusetts: Blackwell Publishers Inc. 1996/1997, 1999/2000), 152. [курзив, А. М.]

¹²⁴⁵ Радну групу пројекта *Стан минималног стандарда* (1965–1967) чинили су архитекти (наведено азбучним редом презимена) – Бранко Алексић, Боривој Анђелковић, Драган Илић, Милорад Маџура (шеф групе), Бранислав Миленковић, Милан Лојаница (секретар групе) и други. Бранислав Миленковић, „Стан минималног стандарда“, *Саопштења* 1, 1966, 52. *Јубилеј 60 година ИАУС* (2014), *op. cit.*, 20. Такође, сачувана је у архиви ИАУС–а грађа везана за тај пројект, која досад није у потпуности истражена и објављена.

њених директних морфогенетских урбаних последица – спровео је архитект Милан Лојаница¹²⁴⁶, 1965. године на челу тима ИАУС¹²⁴⁷. Постулиран као уводна фаза дефинисања појма 'стана минималног стандарда', подухват је имао за циљ да упоредо са теоријским и пројектантским принципима и научним сазнањима систематизовано предочи, проучи и утврди – „објективне, физичке *специјалне појаве* [...] стварности“¹²⁴⁸ Београда. Резултати истраживања о аспектима животно неподобних станишта публиковани су у изводима и закључцима – 1966, 1970, 1985, као и пола века после изворног истраживања, 2016. и 2017.¹²⁴⁹ године. Фрагментарно–документарна сведочанства о животно најнеподобнијим насељима – Франц Розман, Прокоп и бројним другим, временом ишчезлим локацијама – скицама, цртежима, снимљеним архитектонским основама, пресецима и изгледима као и фото–материјалима са техничким описима и карактеристикама, уједно са – на самом терену стручно прикупљеним социолошким освртима – сачувана су тиме за будућност.

Одговор на подразумевано питање – због чега је било важно сачувати сведочанства о подстандардним стамбеним формама, начину њиховог настајања и живота у њима – није како се на први поглед чини – искључиво алтруистичке природе. Фактографски, чињенични план сурове, *пара–урбане реалности велеграда*, у општој збирној слици открива „[н]ајсиромашније становнике Београда, обележене немаштином и бедом, пре него ли етницитетом, [како] тражећи кров над главом – прилагођавају [...] провизорно безусловне напуштене објекте и сваковрсне нестамбене градске просторе. Или пак, на периферији, започињу „градњу од нуле“, од приручних материјала, живећи потом у тим самониклим творевинама. Услед увек вишеструке прекобројности *корисника* у најоскудније оспособљеним просторима – *хигијенски–санитарно нерешеним/нерешивим* – није била реткост ни њихово издавање у подзакуп.“¹²⁵⁰ Тим више чуди способност и тежња самоуко–принудних 'неимара' да своја стаништима обликују као *микрокосмос синтетичких пејзажа* (Палазма, 2007), иако у условима крајње материјалне беде. Јер и мимо

¹²⁴⁶ Милан Лојаница, као дипломирани инжењер архитектуре (1962), у време истраживања (1965) запослен је у ИАУС–у. „Простор стамбене беде требало је снимити и обрадити. Тај задатак извршен је под руководством архитекта Милана Лојанице током VII, VIII, X и XI месеца 1965. године.“ Милан Лојаница, Милорад Маџура, Бранко Алексић, Драган Илић, Боривоје Аранђеловић и Бранислав Миленковић, *Стан минималног стандарда, књига 2, Документација* (Београд: ИАУС, 1965), S.M.S. I-3 (необјављен елаборат).

¹²⁴⁷ „У раду је учествовала група младих архитеката и студената архитектуре – [архитекти] [...] Миленија Јовановић, [...] Жива Влаховић, [...] Вера Брадић [и студенти архитектуре] [...] Димитрије Маџура, [...] Зарија Чорбић, [...] Слободан Јерковић, [...] Љубиша Вуловић и [...] Милош Милићевић. Социолошку обраду изабраних узорака обавила је истовремено са архитектонским снимањем социолог Ружа Петровић.“ Милан Лојаница и др., *Стан минималног стандарда, књига 2, Документација* (1965), *ibid.*, S.M.S. I-3. Бранислав Миленковић наводи да су на обради посебних аспеката сарађивали и Љубинка Пјанић (економски аспекти), Миленко Бан (становништво) и Србобран Ђорђевић (хигијенски аспекти). Бранислав Миленковић, „Стан минималног стандарда“, *Саопштења* 1, 1966, *op. cit.*, 52.

¹²⁴⁸ М. Лојаница и др., *Стан минималног стандарда, књига 2, Документација* (1965), *op. cit.*, S.M.S. I-3.

¹²⁴⁹ Приказ тог обимног, студиозно документованог изворног истраживања спроведеног 1965. године, уобличио смо и представили јавности, у виду предавања (одржаног 11. априла 2016. у Галерији науке и технике САНУ (Београд, ул. Ђуре Јакшића 2)), у оквиру саветовања *Светло и тамно – становање Рома*, и у форми научног рада – Александра Мокрањац, „Истраживања и рефлексије академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда друге половине двадесетог века“, *Зборник САНУ, Становање Рома у Србији – стање и изазови*, Злата Вуксановић–Маџура и Владимир Маџура, ур, (Београд: САНУ, 2017), 201–228.

¹²⁵⁰ А. Мокрањац, „Истраживања и рефлексије академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда друге половине двадесетог века“, *Становање Рома у Србији – стање и изазови* (2017), *ibid.*, 201.

„тројног сукоба жеља–потреба–могућности, стваралачки гест и домишљатост анонимних житеља–градитеља најширег спектра неусловних обитавалишта Београда [својим] довитљивим, неочекиваним изразима и формама – манифестује *свељудску виталност* и *тријумф живота* над неумитно суровом нужношћу. [Тако] – [з]ачудно *компримовани, огољени, рудиментарно–неправилни* простори, које не бисмо ником пожелели за живот, истовремено недвосмислено одишу импулсима оног истоветног духа што у бољим егзистенцијалним приликама – *ствара дела* непојамне и непролазне лепоте.“¹²⁵¹

6.1.1. Простори беде – од „нужности“ до типоморфолошког практикума

Није ли то оправдање и [право] значење тог рационалног делиријума, познатог као град, урбанитет?

Henri Lefebvre, *The Urban Revolution/La Révolution urbaine* (1970)

Насупрот номинално обједињујућем карактеру града што превасходно претпоставља претежније аспекте уједначавања, потребне за одржање целине – *урбано*, како га сагледава Анри Лефер – „није индиферентно према свим различитостима, управо стога што их уједињује.“¹²⁵² Међутим, границе уједињујуће моћи града – простиру се управо раселинама *простора беде* који разарајући друштвено – кидају и његово урбано ткиво. Стога град, искључиво посматран као сврховит друштвено–организациони механизам „*конструира, идентификује и испоставља* суштину друштвених односа – *узајамно постојање и испољавање разлика* што *израстају из, или пак – резултирају сукобима*.“¹²⁵³ Напротив – *град као архитектонско–урбанистички диспозитив, згуснутим и посебно – начинима коришћења вишеструко испреплетаним структурама свог ткива* – пре свега – *чини видљивијим појаве социјалне сфере, остајући поприште бројних антагонизама, и дакле – дугорочни материјални траг неминовне борбе за превласт међу њима.*

Друштвено–социолошки аспекти условљености градских простора беде

Одвајкада, почевши од појаве најранијих урбанитета, током свих развојних фаза до савремености градови света сведоче наличја монументалности, откривајући у својим матрицама – *сплетове сиромашких улица и четврти, или пак читавих таквих подручја*. Анри Лефевр напомиње – „урбани простори, периферијски или централни, не читају се само на мапама изграђујући апстрактни кôд; то је једно *par excellence* значењско, а не литерарно читање [...] диференцијалног времена–простора што се изграђује [...] [у] сучељавању и преплитању [...] крајње различитих мрежа и токова [...] почев од *ђубришта*

¹²⁵¹ А. Мокрањац, „Истраживања и рефлексije академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда [...]“, *Становање Рома у Србији – стање и изазови* (2017), *ibid.*, 201.

¹²⁵² Henri Lefebvre, *The Urban Revolution [La Révolution urbaine* (Paris: Gallimard, 1970)]. (Minneapolis: University of Minnesota Press, [1970/]2003), 118.

¹²⁵³ H. Lefebvre, *The Urban Revolution*, (1970/]2003), *ibid.*, 118.

– до токова информација, и од тржишта производа – до размене симбола.¹²⁵⁴ Као историјско наслеђе друштвеног раслојавања, град у великој мери зависи од својих најниже ранжираних становника, махом непризнатих 'придошлица', оних што посматрно из угла пуноправних грађана – *стварају ђубришта, рађајући се и трајући на тим својим истовремено и ресурсима и настамбама* као – „изотопијама (хомологним просторима аналогних функција или структура) [у граду као матичној] *хетеротопији* (контрастних простора, игре одбојних, некад важних и крајњих сила и напетости) и *утопији* (осталих места и оног што није место – посебно знања и моћи, истовремено присутних и одсутних [...]).¹²⁵⁵

Околност живота у *подстандардно–неусловном* ствара *зачаран круг* најмање *тројаке стигматизације*. Манифестован како на пољу материјалне условљености бедом, од њених нехигијенских опасности до визуелно–формалне очитости непожељног, истовремено је и одредница потчињености, и то – класно–припадајућим, *несвесним консензусом самих становника* – и њихове унутарње *регулисаности/уређења и регуларности/правилности*, у *покорности неписаним правилима заједнице*, к томе и шире–друштвено – *непризанте*. Социолог и антрополог Пјер Бурдије (Pierre Bourdieu, 1930–2002), реактуализујући изворно антички појам *habitus*-а (1972), анализира директну међузависност аспекта материјалних прилика јединке – те и начина *станована* као њеног *најизразитијег показатеља* – и трајних последица на стање и развој личности. „Структуре конститутивне за одређен тип средине/окружења (као *материјални услови егзистенције* *определујући* за стање класе) – стварају *habitus*. [*Habitus јесте*] – *систем трајних, преносивих склоности/предиспозиција* – *структуриране структуре пред–одређене* да делују као *структурирајуће структуре* [...] [Као *генерацијски принципи* [тако *настају*] и *структурирање пракси* и *представа* које могу бити објективно '*уређене/регулисане*' и '*правилне/регуларне*' – а да ни на који начин нису *резултат* [*свесног/вольног*] *покоравана правилима*, објективно прилагођеним њиховим циљевима [дакле,] *без претпостављања свесне циљане сврсисходности*, или изричите *вичности/овладавања* радњама неопходним за њихово *достизање* [...] [Бивајући све то [оне су и] *колективно само–регулисане* – мада нису *резултат организујућег деловања* *некаквог вође*.“¹²⁵⁶

Хипокризија прагматичности модерног/савременог доба, беду и немаштину најнижих слојева градског становништва сузбија контролисаном сегрегацијом, локализовањем у одређеним деловима града. Архитект Милош Бобић, наводећи изразе за тип сиротињских пребивалишта, у петнаест језика примећује да – „ни у једном језику та појава није тако прецизно обухваћена једном речју, као у енглеском

¹²⁵⁴ Сретен Вујовић и Мина Петровић, *Урбана социологија – социолошка хрестоматија* (Београд: ЗУНС, 2005), 169. [курзив, А. М.]

¹²⁵⁵ С. Вујовић и М. Петровић, *Урбана социологија – социолошка хрестоматија* (2005), *ibid.*, 170. [курзив, А. М.]

¹²⁵⁶ Pierre Bourdieu, *Outline of a Theory of Practice* [*Esquisse d'une théorie de la pratique, précédé de trois études d'ethnologie kabyle*. Genève: Librairie Droz, 1972]. Cambridge [UK] University Press [1977/2013 (28th printing)], 72.

– *slum*.⁴²⁵⁷ Посрбица енглеског, *слам* је у употреби од средине двадесетог века, у истоветном значењу – нехигијенских, 'дивљих' насеља, углавном – привременог карактера.

Неусловно–подстандардни стамбени фонд Београда 1965. године

Простор стамбене беде неки грађани принуђени су да користе [...] због тога што су на најнижим прекаама стамбених лествица [...], да њега нема – живели [би] и ставали под ведрим небом. Тај простор дефинисан је као нулта тачка стамбених мерила и критеријума.

Милан Лојаница и др., *Стан минималног стандарда, књига 2, Документација (1965), S.M.S. I-3.*

Невезано за свој изворни етницитет, најсиромашнији београдски становници – обележени принудом материјалне немаштине и беде – тражећи кров над главом, „прилагођавали су провизорно безусловне напуштене објекте и сваковрсне нестамбене градске просторе. Или су пак, на периферији, започињали „градњу од нуле“, од приручних материјала, живећи потом у тим самониклим творевинама.⁴²⁵⁸ Појава као таква је, како смо већ предочили – миленијумско, нежељено наличје престонице, као и других метропола, широм света. Међутим, евидентна одлика Београда је дисперзивно, слободно простирање подстандардних зона што прожимају град попут дубоких, *post festum* ожилјака вековно–непреболног *надслојавања пустошења* – како ратних, почевши од националне српске средњовековен катаклизме, преко балканских ратова, те Првог и Другог светског рата, и потом, али – ништа мање и мирнодопских – шпекулантских. Насупрот већини градова Планете, безусловна станишта Београда – *нису плод стриктног зонирања, нити планских – гетоизираних четврти*, као што ни њихови житељи нису тамо доспевали последицом своје етничке припадности, већ су економски чиниоци – сиромаштво, немаштина и крајња беда – били увек пресудни фактори.

Средином двадесетог века, фактографија постојећег безусловног стамбеног фонда Београда, и објективне недаће живота у њему – постају битно, жиљно струковно питање водећих архитеката и педагога архитектуре у Србији – окупљањем стручњака при ИАУС–у, који у истраживачке и делатне сврхе образују Комисију за функционалне процесе и својства (1964). Комисија као свој „[п]римарни задатак утврђује – истраживање функционалних својстава [...] у условима равнотеже између захтева радног процеса, потреба друштвене формације – учесника тог процеса, и мера општедруштвене целисходности.“⁴²⁵⁹ Наредне, 1965.

¹²⁵⁷ Милош Бобић, „Уводне напомене“, *Кров над главом – огледи о стамбеној беди и сиромаштву*, Милош Бобић и Сретен Вујовић, прир. (Београд: Филип Вишњић, 1985), 7.

¹²⁵⁸ А. Мокрањац, „Истраживања и рефлексije академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда [...]“, *Становање Рома у Србији – стање и изазови (2017)*, *op. cit.*, 201.

¹²⁵⁹ Председник Комисије дуже време био је професор, архитектор Милан Злоковић, а њени чланови, архитекти и професори – Богдан Несторовић, Урош Мартиновић, Милорад Пантовић, Иво Куртовић, Бранислав Миленковић, Милан Ђокић и Дејан Настић, и архитектор Милан Лојаница – секретар. Милан Лојаница, „Комисија за функционалне процесе и својства“,

године, у том циљу предузето је архитектонско снимање, како појединачних неусловних јединица, тако и урбанистичко – њихових групација и ситуација, уједно са паралелним социолошким, анкетним прикупљањем података и затим њиховом обрадом, ради обједињавања укупног добијеног материјала *крвним пројектним елаборатом*, сачуваним у „једном примерку елабората *Стан минималног стандарда*, књига 2, *Документација*, у архиви академика Милана Лојанице.“⁴²⁶⁰

Методолошки базиран на тематски условљеном споју квалитативног и квантитативног истраживачког приступа/поступка, елаборат садржи педесет три студије случаја. Односно, снимљена педесет три стамбена објекта, углавном у значењу *стамбених честица*, 'збрињавала' су – „преко сто осамдесет, махом многочланих породица, а скоро половина, двадесет пет објеката, и пратећих не-стамбених јединица – налазило се на падинама Прокопа, код Мостарске петље, уз ауто-пут Београд-Ниш, све до уклањања насеља (1970/1980-и х), у припремама изградње железничке станице Прокоп.“⁴²⁶¹ Обиласком и потом детаљним увидом у подручје Београда, констатовано је да *неусловни стамбени, пара-грађевински фонд* „покрива трећину територије града, понегде битно утичући на његову физиономичност, другде – чинећи супструктуру [...] [првобитне] анатомије. Уплетен у примарну структуру града, налази се [и] у самим централним деловима [...], распршен по унутрашњости [градских] блокова, или је доминантан у просторном облику ивичног градског подручја [...] и у [оба] случаја [...] – често представља категорију стамбеног простора што једва обезбеђује биолошко егзистирање, понекад и на ивици апсурда.“⁴²⁶² [Илустрација 5б]

Првих седам сниманих локација груписане су почевши од приобаља Ушћа Саве у Дунав, под северним подграђем Београдске тврђаве што се потезом ка истоку настављао Дунавском улицом до железничке станице Београд-Дунав, са једним пунктом на супротној, западној страни. Наспрам дивљег насеља Бара Венеција, маркирана је као подсандардан потез, лева, новобеоградска обала Саве – дуж залеђа Главне железничке станице Београда – омеђена Старим железничким и Бранковим мостом. Осам објеката североисточне зоне Београда снимљено је дуж улице Димитрија Туцовића, подужним

Архитектура-Урбанизам 35-36, 1965, 73; А. Мокрањац, „Истраживања и рефлексije академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда [...]“, *Становање Рома у Србији – стање и изазови* (2017), *op. cit.*, 204.

¹²⁶⁰ Садржај елабората чине – „I Анкета о стамбеној беди у Београду“, са снимком педесет три објекта настанена са преко сто осамдесет породица – почевш од архитектонски снимљених и приказаних основа и пресека, са фотографијама објеката и детаља, преко социолошких снимака породица-станара закључно са текстуалним приказом и техничком анализом објеката и социолошким приказом начина живота; „II Анкета о стану за тржиште у Београду“; „III Примери из иностране литературе.“ М. Лојаница и др., *Стан минималног стандарда, књига 2, Документација* (1965), *op. cit.*; А. Мокрањац, „Истраживања и рефлексije академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда [...]“, *Становање Рома у Србији – стање и изазови* (2017), *ibid.*, 204.

¹²⁶¹ А. Мокрањац, „Истраживања и рефлексije академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда [...]“, *Становање Рома у Србији – стање и изазови* (2017), *ibid.*, 204.

¹²⁶² М. Лојаница и др., *Стан минималног стандарда, књига 2, Документација* (1965), *op. cit.*, S.M.S. I-4; А. Мокрањац, „Истраживања и рефлексije академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда [...]“, *Становање Рома у Србији – стање и изазови* (2017), *ibid.*, 204-205.

правцем од Рузвелтове до Чингријине, и попречним – од Булеvara краља Александра до Свето-Николске улице. Означена као зона стамбене беде – међутим, без издвојених појединичаних снимака – је и јужна падина Београда, од Чубуре до Котеж Неимара – од улице Боре Станковића, оивичена улицама – Макензијевом, Жичком, Војислава Илића и Шуматовачком. Такође, источније – улицама Господара Вучића и Живка Давидовића – све до Кружног пута, текао је наредни потез, са два снимљена провизорна објекта. Правцем Душановац – Маринкова бара простирала се вождовачка подстандардана стамбена зона, са снимљена четири карактеристична објекта. Две групације безусловних објеката снимљене су на Палилули (Партизански пут 4-4а). Четири примера издвојена и снимљена потезом улица Мије Ковачевића до Митрополита Петра, била су део насеља Франц Розман. Седам снимака начињено је у великој зони подножја Бањице – од булеvara ЈНА до Гробљанске улице, и ка Вождовцу – према улицама Војводе Степе и Кумодрашкој. Појединачан издвојен снимак лоциран је у улици Франше Д'Епера 9б. Групација и објекти насеља Прокоп – што се као зона протезала и јужном страном Јужног булеvara – заступљени су са више снимака. Последња локација, на Врачару (улица Ивана Милутновића/кнегиње Зорке 54) – издвојена је и снимљена као „пример девалоризације иначе [првобитно] квалитетног, стандардног простора.“¹²⁶³

Опредељујући критеријуми за избор објеката, пунктова и целина снимања одабирани су циљано у сврхе каснијег аналитичког разврставања и посматрања њихових појединачних и/или збирних појавних облика. Разликују се у том смислу – „а) *уцерице* од *приручног материјала* (даске, стари лим, плато); б) различити *покретни*, [примарно наменски] *нестамбени* објекти искоришћени за становање (чамци, бродске кућице, вагонети, аутобуси); в) *стари градски кућерци* од једне или две просторије у дворишту или башти; г) *трошне градске приземне куће дворишног типа* (до улице са предбаштом, у коридору); д) *колективно становање* бројних породица у *нестамбеним објектима* (шупе, магацини, подруми); њ) *дељивост стана, подстанарство, издавање кревета* самцима, припада такође посматраном кругу – специфичан по [...] девалоризацији облика иначе квалитетног стамбеног простора.“¹²⁶⁴

¹²⁶³ М. Лојаница и др., *Стан минималног стандарда, књига 2, Документација* (1965), *op. cit.*, S.M.S. I-9; А. Мокрањац, „Истраживања и рефлексije академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда [...]“, *Становање Рома у Србији – стање и изазови* (2017), *ibid.*, 207.

¹²⁶⁴ М. Лојаница и др., *Стан минималног стандарда, књига 2, Документација* (1965), *op. cit.*, S.M.S. I-4/ S.M.S. I-5; Милан Лојаница, „Најнижи стамбени фонд у Београду – уводно разматрање и приступ анализи неких функционалних и естетских својстава“, *Саопштења* 1, 1966, (53-38), 55; А. Мокрањац, „Истраживања и рефлексije академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда [...]“, *Становање Рома у Србији – стање и изазови* (2017), *ibid.*, 207. [курзив, А. М.]

Преглед савремених узрока настајања/ширења подстандардног стамбеног фонда

Београда средине двадесетог века

Перзистентну распрострањеност безусловних градских пребивалишта, као *метрополску* појаву сагледава архитект Милан Лојаница (1966), издвајајући посебно економске и социјалне факторе раздобља сто педесет година уназад – узрочнике струјања становништва ка индустријски, пословно–трговински и/или административно привлачним градовима. „Прилив становништва утицао је неравномерно на ритам и карактер урбанизације. Градови су расли у корак са откривањем природних извора и упоредо са оснажењем средстава за производњу.“¹²⁶⁵ Управо та тема била је и окосница Светског конгреса о становништву (Београд, 1965), потврђујући испољавање *јаких, неритмичних миграција* ка значајним градовима, центрима индустријске производње и капитала – у значењу *светског проблема*.

Сумирајући реферата Е. Вајсмана, директора Центра за становање и планирање урбане изградње при Уједињеним нацијама, архитект Лојаница преноси и да су несклад наглог пораста становништва у околностима спорог економског напретка – ако не и стагнације – узрочници „праве *експлозије просторних деформитета*.“¹²⁶⁶ Разлози таквих појава дакако – нису били непознати, напротив. Док су високоиндустријализоване земље споро уносиле средства у развој градске средине – и то најмање где су потребе биле хитне, за решавање стамбеног питања најсиромашнијих грађана – земљама у развоју недостајала су како средстава, тако и механизми правовремених структурних улагања. Исход *диспаритета потреба и доступности погодног стамбеног фонда* рефлектовао се аутоматски, постајући очит у општој Планетарној слици. „Чињеница упућује на један од *апсурда модерног времена – неспособност да се реагује на проблем [изостанка] урбанизације*. Као последица настају *деформације у урбаном ткиву градова до екстремности испољене у патолошким облицима стамбеног фонда*. У многим градским подручјима јаљају се и *бујају разноврсни облици [...] најадекватније детерминисани – појмом стамбене беде*.“¹²⁶⁷

Умногом одражавајући општу проблематику недовољног темпа урбанизације, стамбене прилике Београда, архитект Милан Лојаница тумачи и јаким, непланским популационим приливом као видом

¹²⁶⁵ М. Лојаница, „Најнижи стамбени фонд у Београду[...]“, 1966, *ibid.*, 53; А. Мокрањац, „Истраживања и рефлексije академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда [...]“, *Становање Рома у Србији – стање и изазови* (2017), *ibid.*, 208. [курзив, А. М.]

¹²⁶⁶ М. Лојаница, „Најнижи стамбени фонд у Београду[...]“, 1966, *ibid.*, 53; А. Мокрањац, „Истраживања и рефлексije академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда [...]“, *Становање Рома у Србији – стање и изазови* (2017), *ibid.*, 208. [курзив, А. М.]

¹²⁶⁷ М. Лојаница, „Најнижи стамбени фонд у Београду[...]“, 1966, *ibid.*, 53; А. Мокрањац, „Истраживања и рефлексije академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда [...]“, *Становање Рома у Србији – стање и изазови* (2017), *ibid.*, 209. [курзив, А. М.]

демографског притиска. „Оријентисан привлачним силама главног града – број становника [Београда] увеличао се преко два пута за последњих двадесет година, у односу на [Другим светским] ратом затечени. Популациона струјања [...] – Београду доносе преко двадесет хиљада становника годишње, што [...] [је] само механички прираштај.“¹²⁶⁸

Истовремено, Београд 1970–их година сматра се *златном ером планирања града*, будући да су за то створени друштвени предуслови, почевши од отварања државе – СФР Југославије ка иностраним тржиштима¹²⁶⁹, а уједно и за инвестициона улагања у околностима изласка из кризе, превазиђене деценију раније (крајем 1960–их). Амбијент евидентног привредног и економског раста и развоја, очитовао се између осталог у обезбеђеном „*сталном запослењу водећих грађевинских фирми* на крупним [инвестиционим] пројектима у иностранству, [и у] несметаном снабдевању земље стратешким сировинама, посебно нафтом.“¹²⁷⁰ Технолошка и привредна способност државе на *извођењу стратешких макто–пројекта* осведочена је грађењем бране у Бердапској клисури (1960–1965) – „тада и још увек највеће у Европи; у држави је радило осам железара, а извоз је био далеко већи од увоза. [...] У свему, 1970–их и 1980–их [година] [...] Југославија је доживела своју *златну еру*, што се [...] одразило и на квалитет и континуитет планирања.“¹²⁷¹

Међутим, успеси на ширем – макро–економском плану, као и на опште–појединачном побољшању стандарда грађана – нису се одразили у довољној мери на животне прилике социјално најугроженијих становника Београда, нити пак Југославије у целини, иако у *номинално – социјалистичко доба*. Друштвено–регулаторни механизми – од којих се можда превише и очекивало – остали су испод границе неопходне мере деловања и делотворности. Осврћући се на *немоћ и/или невољност друштва* у решавању проблема подстандардних станишта Београда, архитект Милан Лојаница закључује да – „*друштвени инструменти* [...] испољавају озбиљно дисперзирану улогу регулатора. Инвестициона и друга улагања не достижу потребне резултате, или, пак, бивају сопственим резултатима –

¹²⁶⁸ М. Лојаница, „Најнижи стамбени фонду Београду [...]“, 1966, *ibid.*, 53; А. Мокрањац, „Истраживања и рефлексије академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда [...]“, *Становање Рома у Србији – стање и изазови* (2017), *ibid.*, 209. [курзив, А. М.]

¹²⁶⁹ „До краја 1960–их година СФР Југославија почела је да излази из кризе [...], изграђена је солидна индустријска основа произвођаче [...] за унутрашње потребе [...] и за извоз; домаћ монета – динар, стабилизовао је курс и појавио се на свим берзама и у мењачницама; животни стандард [...] [био је у] порасту – степен запослености такође. Држава је почела да добија [међународни] кредибилитет [...] што је дугорочно обезбедило тржиште од четири милијарде становника за извоз готових производа.“ Дејан Борђевић и Татјана Дабовић, „Идеологија и пракса планирања Београда 1867–1972 – период успона“, *Зборник радова – Географски факултет Универзитета у Београду* LVIII, 2010, 168–169.

¹²⁷⁰ Д. Борђевић и Т. Дабовић, „Идеологија и пракса планирања Београда 1867–1972 – период успона“, *Зборник радова – Географски факултет Универзитета у Београду* LVIII, 2010, *ibid.*, 168–169.

¹²⁷¹ Болитак настаје улагањима „у друштвену надградњу [...]. Почетком 1970–их и грађанство/радничка класа [свој] економски [...] [успон] манифестовала је масовним морским туризмом, [и] изградњом викенд–кућа [омогућеном] јефтиним грађевинским материјалом и кредитима [...]. [В]елики број југословенских радника [...] [са] привременог рада у иностранству [...] обезбеђивало је сталан прилив девиза [...] [Такође и] девизни прилив од туризма постао је значајна ставка у [државном] буџету.“ Д. Борђевић и Т. Дабовић, „Идеологија и пракса планирања Београда 1867–1972 – период успона“, *Зборник радова – Географски факултет Универзитета у Београду* LVIII, 2010, *ibid.*, 169.

компромитована. Проблем даљег постојања *стамбеног фонда најнижег стандарда* – остаје нерешен. Може се чак говорити о *тенденцији његовог ширења*, чему доприноси и *све веће бујање бесправне, дивље градње*.¹²⁷²

Преглед облика, врста и аспеката подстандардног стамбеног фонда Београда

средине двадесетог века закључно са 1965. годином

Било краткорочно или дугорочно *провизорни* и *привремени*, неусловни смештајни простори, као материјални оквири/трагови животних не–прилика у њима – наличје су златне ере планирања Београда. парадоксално, у амбијенту општег пораста стандарда, и приступачне доступности јевтиних грађевинских материјала. Двојака генеза просторне конкретизације неусловних станишта остаје потом и као „трајна дистинкција њихове физичке структуре–појавности–облика. Подстандардна пребивалишта Београда испољавају се у два вида – као *нужно–провизорно прилагођени објекти* или – као *самоникле, спонтано настале* рукотворине.¹²⁷³ Бројне су подврсте обеју условно категоризованих група – како према начину настанка, тако и по локацијској распрострањености.

Провизорно прилагођене, објекте затечене на терену – бункере, капсуле, шахтове, оставе, бараке, земунице и друго – гранају се *према пореклу* на четири подгрупе – а) *првобитно покретне индустријске продукте* – напуштене аутобусе, вагоне, капсуле и слично; б) *мање, стационарне објекте* – шахтове; затим в) затечене, напуштене велике грађевинске просторе, *изворно нестамбене* – фабричке хале, бараке, хангаре, магацине и радионице и г) било каква скровишта – шупе, оставе, мансарде, подруме и вешернице. *Провизорно–прилагођени, затечени објекти* – најшире распрострањена група, почевши од ивичних централних градских зона у којим залазе и у квалитетно изграђен стамбени фонд, идући даље ка периферији – прогресивно увећавају степен своје заступљености. Према *начину корисничког присвајања* и *употребног оспособљавања* разликују се такође четири сумарно слична корака. „[З]атечен објект позиционира се [...] и својински одређује, потом [...] – наменски функционализује – оспособљава се технички ([доводи се] вода, електрична енергија где је то могуће) и [...] организује се, артикулише ([одређују се] улаз/излаз, основни унутрашњи распоред, позиција шпорета) [...] [те напоскон] – коришћењем, кроз неминовне поправке [наставља се] креативни процес [...], чиме корисник непрекидно

¹²⁷² М. Лојаница, „Најнижи стамбени фонд у Београду [...]“, 1966, *op. cit.*, 53; А. Мокрањац, „Истраживања и рефлексije академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда [...]“, *Становање Рома у Србији – стање и иззови* (2017), *op. cit.*, 209. [курзив, А. М.]

¹²⁷³ Све поделе обрадила, сажела и системтизовала, аутор (А. М.), према рукописним белешкама–скицама руководиоца истраживања архитекта Милана Лојанице. [„Ауторизоване рефлексije академика Милана Лојанице о подстандардном фонду“ (необјављен рукопис, 25. јануар 2016), II А4 страна.]. А. Мокрањац, „Истраживања и рефлексije академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда [...]“, *Становање Рома у Србији – стање и иззови* (2017), *ibid.*, 210.

сазрева на плану стамбене културе.⁴²⁷⁴ Битно је разумети да поправке најчешће нису у категорији таквих које станар може да реши сâм, без помоћи ширег круга људи што деле сличне услове живота.

Додатно виши степен међузависности и егзистенцијалне упућености житеља једних на друге одлика је *самониклих, спонтано настајалих* пребивалишта – подизаних 'од нуле', дакле станарских рукотворина. Разликују се најчешћи видови – а) пребивалишта од *трајних, чврстих, уобичајених грађевинских материјала* – опеке, малтера, дрвета, црепа, било као на 'ничијој земљи' или на туђем поседу *слободно постављени*, скелпани, привремени пунктови – *потлеуше* – или као *објекти у низу – партаје* – уских фасада са улице и дубоких дворишта линеарно низаних просторијица и шупа са нужником у самом дворишном дну; б) *страћара и уцерица* – рукотворина склепаних од разнородних материјала комбинованих са деловима са отпада и/или ђубришта – још ниже категорије од потлеуша и партаја; и в) *кровињара и ћумеза* – најнеквалитетније импровизованих станишта од каквих год приручних материјала (кутија, лима, дасака, картона). Заједничко им је „то да се подизање започиње [...] од једнопростора коме се временом додају проширења–доградње. Опремање се преноси и на приватно/јавну спољашност/окућницу – од прилазних путева, оградe, баште/цвећа, простора за окупљање и других сличних намена. Изразито обележје [им] је редукционизам, и чак аскетизам – *дух минимума* – свесним лишавањем/елиминацијом непотребног вишка.⁴²⁷⁵

Према *организационом плану*, провизорно–привремени, безусловни стамбени пунктови и објекти, било да су настајали *прилагођавањем* или *подизањем* 'од нуле', појављују се у врстама – а) стабилних јединица–честица – *једнопростора*; б) *двопростора/вишепростора* што нису нужно и у међусобној унутрашњој вези; в) *растућих кућа* – структурно развијаних простора; г) *групацкијских скупова*, и као најсложенијих форми – д) „*суседстава* и *пара–микроурбанистичких амбијенталних целина*. Као [функционална обележја и] знаци комуне/заједнице појављују се заједнички столови за обедовање у дворишту. Прагматизам деловања у простору читљив је кроз однос нужности/неопходности, кроз опортунизам, прилагодљивост, па чак и кроз знаке сентиментализма према родном крају.... јер су готово по правилу становници подстандардних пребивалишта дошљаци из разних крајева.⁴²⁷⁶

Технички аспект просторне материјализације подстандардног фонда Београда (1965) одликује велика разноврсност постигнутих форми. Традиционални, уобичајени начини квалитетне градње неприступачни су услед немаштине. Иоле бољи материјали – опека, дрво, метал, плочасти и

¹²⁷⁴ А. Мокрањац, „Истраживања и рефлексije академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда [...]“, *Становање Рома у Србији – стање и изазови* (2017), *ibid.*, 21.

¹²⁷⁵ А. Мокрањац, „Истраживања и рефлексije академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда [...]“, *Становање Рома у Србији – стање и изазови* (2017), *ibid.*, 21.

¹²⁷⁶ А. Мокрањац, „Истраживања и рефлексije академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда [...]“, *Становање Рома у Србији – стање и изазови* (2017), *ibid.*, 21–212.

изолациони елементи – рециклирани су готово по правилу, дајући 'нов живот' расходованим и отпадним материјалима у новим рукотворинама према геслу – 'уради/снађи се сам'. Варира међутим, веома и однос самих 'градитеља' према материјалима – од немара и деструкције до пажње/подршке, чак до опоравка и продужетка употребног века трајања. „Уз аспект економичности и трајности – свеprisутан је *принцип ефемерности* – материјали, дотрајали или не – бивају замењени за боље, укаже ли се прилика. На обликовном плану, карактеристичне форме крећу се од минималистички сажетих, кубичних, преко скупних линеарних низова, до најразвијенијих групацијских форми.¹²⁷⁷

Условност функционалних и естетских својстава подстандардних форми

Заједничко обележје *условљености функционалности и естетских* одлика настамби подстандарда јесте у чињеници да их је могуће разумети и разматрати – искључиво у домену ком припадају, и који их у *потпуности дефинише*. Изван круга њихове *примарне припадности, пунктови/објекти подстандарда* – нису упоредиви са *одликама функционалности или естетским*, у уобичајеном значењу, као ни у погледу било којих других својстава, пре свега хигијенских и техничких.

Функционала условност

Посматрано из угла нормативно проверених, професионално квалитетно пројектованих и изведених стамбених јединица, *функционалност категорија неусловних пребивалишта* – апсурд је по себи. Ипак, могуће је начелно закључити да је степен њихових функционалних својстава – *изузетно низак*. Међутим, архитект Милан Лојаница обраћа пажњу на став „да је једна од главних карактеристика *примитивних творевина*, којима и ова градња припада [...] у томе што су оне *изузетно утилитаристичке*.”¹²⁷⁸ Истичући очиту контрадикторност између струковном аналитиком установљене *дисфункционалности подстандарда*, а са друге стране, логичне претпоставке његове *нужне – изразите функционалности*, Лојаница наглашава да *примарност функције* условљава *низак степен* свих својстава, укључујући и *функционална*, као што, повратно – *низак степен својстава* управо чини подстандардни фонд – *превасходно функционалним*. Наиме „*нужност крова над главом* условљава да он буде *остварен* макар на *најпримитивнијем нивоу* и са *најнижим својствима*, и обрнуто – његово *остваривање најнижим својствима*, значи, пре свега – *задовољење елементарне функције* [...] [дакле] *пуку, искључиву утилитарност* – *потпуни примат функције*.”¹²⁷⁹ Надаље, утврђивање материјалног степена унижености неусловног стамбеног фонда, и апстраховање аспекта материјализације омогућава „*вредновање по духу и идеји* које те појаве носе, а не по материјализацији [...]”

¹²⁷⁷ А. Мокрањац, „Истраживања и рефлексije академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда [...]”, *Становање Рома у Србији – стање и изазови* (2017), *ibid.*, 211–212.

¹²⁷⁸ М. Лојаница, „Најнижи стамбени фонд у Београду [...]”, 1966, *op. cit.*, 57. [курзив, А. М.]

¹²⁷⁹ М. Лојаница, „Најнижи стамбени фонд у Београду [...]”, 1966, *ibid.*, 57. [курзив, А. М.]

[тако да] остаје само вредновање по сажетку, чистом, огољеном – елементарном. Тек [...] [на тај начин] вреднован *сиже* – може се затим [...] [поредити] и са *сижеом* из оквира *вишег стандарда*, и то са озбиљном шансом да у том [...] [поређењу] – не буде ни мало инфериоран.¹²⁸⁰

Условност естетских својстава

Подстандардно–неусловни објекти, рукотворне творевине условљене *принудом стицаја околности* у решавању егзистенцијалног, стамбениг питања – нису у потпуности лишени естетских компоненти. Међутим, тражење и уочавање, тим више доказивање и вредновање присуства ликовно–естетских потенцијала – претивречност је по себи. Архитект Лојаница запажа да – уколико се у свом том нeredу и хаосу и открију *позитивне естетске тежње* или *својства*, суштинско питање остаје – „да ли оне припадају *категорији творачког*, или су, ништа друго до – *пука случајност*? Дилема је утолико јача што се испитивани предмет, у глобалу узев, обично испоставља као сâм по себи – довољно неестетски.“¹²⁸¹ Заступајући став да *спонтано деловање* може у себи да носи *истинско творачко*, Лојаница потврђује „да и необразован човек има *подсвесни нагон* да своје *сензације, емоције* и *идеје* – *организује* и [...] *отелотвори* их у неком облику.“¹²⁸² Срж тог афирмативног приступа почива свакако на *премисама исконског стваралачког импулса* – *здруженог* са осталим одликама *спонтаног градитеља*, чиме и његова *уметност* бива у *примитивном јединству* са свим *неуметничким* аспектима делања. Тумачећи *рукотворине* *пунктова/објеката неусловних станишта* примарним изразима *потреба–жеља–могућности, мотивисане* уједно и *односом* према окружењу/заједници – на паритету *потреба уклапања* и/или *издвајања* из *затечене средине*, дакле, као суштинска питања егзистенције, Лојаница наглашва да у естетском погледу „*облици* и *форме* [...] [подстандардног фонда], нису [...] *плод намерне акције*, него су настали из *функционалне везаности за предмет* који је, опет, *многоструко углетен* у *сву реалност* самог живота.“¹²⁸³ Ликовни садржаји тих најчешће зачудних, тешко сагледљивих и појмљивих просторних облика имају *потенцијале естетског дејстава* – искључиво уколико се, као и код *функционалне условљености* подстандарда – *прихвати зјап материјалне унижености*, и покуша се њихово вредновање према '*духу* и *идеји* – *сажетку*', што је заправо представља – *вид примењене антропологије* у откривању *бити хуманог*.

Типо–морфолошке одлике подстандардног стамбеног фонда Београда

средине двадесетог века закључно са 1965. годином

Претходно изложене *поделе* привремено–неусловних станишта Београда – почевши од *начина* њиховог *настајања* (*форме провизорно–прилагођене* или *самоникле* – *спонтано настале*), преко

¹²⁸⁰ М. Лојаница, „Најнижи стамбени фонд у Београду [...]“, 1966, *ibid.*, 57. [курзив, А. М.]

¹²⁸¹ М. Лојаница, „Најнижи стамбени фонд у Београду [...]“, 1966, *ibid.*, 58. [курзив, А. М.]

¹²⁸² М. Лојаница, „Најнижи стамбени фонд у Београду [...]“, 1966, *ibid.*, 58. [курзив, А. М.]

¹²⁸³ М. Лојаница, „Најнижи стамбени фонд у Београду [...]“, 1966, *ibid.*, 58. [курзив, А. М.]

организационог плана (једнопростора, или двопростора/вишепростора, или растућих кућа, или групацијских скупова, или суседстава – пара–микроурбанистичких амбијенталних целина) све до разврставања према техничком аспекту материјализације, упутно је допунити и поделом према типолошко-морфолошким одликама – прилагођеним подстандардној тематици. Разликујемо стога још и групацијске и индивидуалне форме, које могу попримати и одређена обележја категорија наведених у претходним поделама.

Поједини примери групацијских форми

Изразити видови групацијских форми биле су – а) бараке насеља Франц Розман (улица Митрополита Петра 8, зона данашње околине и залеђа хале Пионир), б) полуземуничка, обједињена групација у улици Митрополита Петра 2–4, недалеко од насеља Франц Розман, и в) самоникла групација Прокоп (зона Мостарске петље ауто–пута Београд–Ниш, уклоњена 1970/1980–их година са локације железничке станице Прокоп).

Бараке Франц Розман, промениле су више намена, почевши од првобитног логора Франца Розмана (1948) за потребе омладинских радних бригада. Бараке су потом служиле за боравак војске (1951–1953), а по њиховом напуштању досељавани су цивилни становници (1952–1954). Реалност еуфемизма „провизорног прилагођавања затечених објеката“ на примеру бараке 7 (улица Мије Ковачевића) било је 'удомљавање' у становима за које није плаћана кирија, јер су били испод нормираних категорија – „двадесет четири породице са осамдесет једним становником. Са једне стране налази[ло] се десет станова. Усељавање су вршиле општина [Палилула] и предузећа. [...] Најчешћа болест [била] је ТБЦ.“¹²⁸⁴ Према сажетку описа из Елабората *Стан минималног стандарда* (1965), барака 7, подужно орјентисана правцем север–југ (попречно – исток–запад), била је без темеља, положена на дрвене греде правоугаоног пресека петнаест са седамнаест сантиметара, и бондручних спољних зидова од трске и кречног малтера, са ваздушном вентилацијом греда заштићеном жичаним мрежицама. Шљако–бетонским блоковима преграђена је била подужно половина бараке, а бочним преградама њена друга половина, док су преостале преграде биле истоветне спољним зидовима – бондручне. Кров је био двоводни од терхартије и лима са препустима стрехе од метар и двадесет сантиметара и слободног одводњавања. Тршчани плафон, прикован за греде квадратног пресека осам пута осам сантиметара, био је малтерисан гипсом. Подови су били од набијене земље и дасака. Накнадно додати уз бараку били су претпросотри сваког стана. Укупна површина бараке 7 била је четресто тридесет осам и по квадратних метара, што је по становнику износило свега пет запета четири квадратна метра. [Илустрација 57]

¹²⁸⁴ М. Лојаница и др., *Стан минималног стандарда, књига 2, Документација* (1965), *op. cit.*, S.M.S. I-46; А. Мокрањац, „Истраживања и рефлексije академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда [...]“, *Становање Рома у Србији – стање и изазови* (2017), *op. cit.*, 212–215.

Недалеко од насеља барака Франц Розман, у улици Митрополита Петра, 2–4, формирана прилагођавањем напуштеног, недовршеног објекта, налазила се несвакидашња *групација полуземуничког типа*. „Темељи и приземна плоча изведени су првобитно за неки већи објекат (1949), али је градња обустављена. Преко свега, била је нанета земља из које је временом никао коров.“¹²⁸⁵ Започета грађевина имала је бетонске темеље, неомалтерисане спољне зидове дебљина педесет један, тридесет осам, двадесет пет и дванаест сантиметара, а унутрашње од дванаест до тридесет осам сантиметара и дашчане. Прокишњавала је у затеченом стању на много места – услед делимичног покривња лимом од приручно исправљених буради. Плафон је био ребраста армирано–бетонска таваница, тек понегде омалтерисана, а под од набијне земље или опеке. Врата и прозори били су дрвени, или необрађени отвори од неомалтерисане опеке. Укупну површину од четросто осамдесет два квадратна метра као животни простор делило је стотинак људи и деце. Површина по станару износила је дакле – само четири запета осамдесет два квадратна метра. Само један стан имао је струју. Заједничка чесма у дворишту била је једна једина, две клозетске јаме биле су нужник. Сliku недаћа станара додатно употпуњује ситуациони опис архитекта Милана Лојанице – „Са три стране опкопан је ров око објекта – да би се могло са терена ускочити у стамбене јединице, чији је под још нижи од нивоа приступног рова. Са четврте стране земља је уз ивични зид, тако да су у њој издубљене рупе које служе као оставе, па чак и за становање. Са те стране земља прекрива и кров објекта. Споља, то све изгледа као најобичнији брежуљак. Право стање откриће тек чункови што вире из земље и диме се.“¹²⁸⁶ [Илустрација 58]

Самоникла групација Прокоп, сачињена из скупа засебних објеката – облик је *спонтано настајалих пребивалишта*, станарских рукотворина. Станари – *интуитивни градитељи*, довијали су се и у проналажењу ма каквих материјала за градњу, и у погледу испомоћи током радова, највероватније – из најближег круга такође самоуких стројитеља, вичних *самоорганизованом решавању стамбеног питања* – 'од нуле'. [Илустрација 59] Избор из низа од осам снимљених¹²⁸⁷, карактеристичних објеката Прокопа отпочиње снимком објекта Прокоп 108а (S43), подигнутим 1925. године. Темељени на плитком, ломњеном камену, зидова од набоја, опеке и шљако–бетонских блокова (димензија петнаест до двадесет сантиметара) – објект и шупе формирају мало, бетонирано двориште. Једноводни кровови покривени су фалцованим црепом, у унутрашњости косог плафона, корисне висине метар седамдесет

¹²⁸⁵ М. Лојаница и др., *Стан минималног стандарда, књига 2, Документација* (1965), *ibid.*, S.M.S. I-54; А. Мокрањац, „Истраживања и рефлексије академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда [...]“, *Становање Рома у Србији – стање и иззови* (2017), *ibid.*, 215.

¹²⁸⁶ М. Лојаница, „Најнижи стамбени фонду Београду [...]“, 1966, *op. cit.*, 56; А. Мокрањац, „Истраживања и рефлексије академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда [...]“, *Становање Рома у Србији – стање и иззови* (2017), *ibid.*, 217. [курзив, А. М.]

¹²⁸⁷ М. Лојаница и др., *Стан минималног стандарда, књига 2, Документација* (1965), *op. cit.*, S.M.S. I-85 – S.M.S. I-88. А. Мокрањац, „Истраживања и рефлексије академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда [...]“, *Становање Рома у Србији – стање и иззови* (2017), *ibid.*, 217–218.

сантиметара до два метра, и бродским подовима. Укупну корисну површину од тринаест квадратних метара делила је трочлана породица, са, дакле – четири запета тридесет три квадратна метра по станару. Сличног састава/техничког описа били су и суседни бојекти. Дворишта поплочаног опеком, Прокоп 108 (S44) – кућица грађена 1928. године, била је укупне површине осамнаест и по квадратних метара, са две двочлане породице, а по стану – четири запета шездесет два квадратна метра. Наредна група објеката (S45), једног великог и три мања дворишта – Прокоп 109 а–109 б, грађена је пре 1925. године. Била је без темеља, спољних зидова од набоја (дванаест, двадесет и двадесет пет сантиметара), а преградних од набоја (десет сантиметара) и лесонит–табли, са бродским подом. Једноводни кров био је покривен фалцованим црепом и тер–хартијом, косог плафона у унутрашњости, корисне висине од метар осамдесет сантиметара до два метра двадесет пет сантиметара. Влажне и мрачне просторије површине шездесет два квадратна метра удомљавале су укупно шеснаест чланова четири породице, остављајући сваком станару – три запета осамдесет осам квадратних метара. Преостала четири снимљена објекта била су још нижег стандарда. Прокоп 109 (S46), чинила су око блатног дворишта поплочаних стаза – три објекта у којим је живело десет станара (три породице). Просторијице ниског, равног плафона од свега метар осамдесет сантиметара, или косог (метар шездесет до два метра и десет сантиметара) биле су укупне површине од тридесет пет запета три квадратна метра, по станару – око три и по квадратна метра. Група Прокоп 95а (S47), настањена са укупно четрнаест станара из четири породице, састојала се из малих објеката од различитих материјала, низаних дуж узаног пролаза, грађених око 1925. године. Укупна површина од педесет два запета четрдесет пет квадратних метара остављала је три запета седамдесет четири квадратна метра по станару. Објект Прокоп 10 (S48) – без темеља, зидова од набоја дебљине петнаест сантиметара, непознате је године градње. Две трочлане породице живе су у двадесет три квадратна метра, што је по станару чинило – три запета осамдесет три квадратна метра. Двориште од цементне кошуљице, било је подзидано каменом са стране усека, а део куће дограђен је (око 1950). Кровни покривач био је фалцовани цреп, подови – бродски. „Кућа је у стању распадања, искривљених зидова и отпалог плафона. [...] Са стране усека зидови су потпуно влажни. Просторије су мрачне.“¹²⁸⁸ Објект грађен 1924. године, Прокоп 94 (S49), био је плитких, бетонских темеља са зидовима од половине опеке (на кнат), омалтерисан малтером од глине, кровног покривача фалцованог црепа, и у унутрашњости бродског пода. Осмочлана породица живела је у тридесет четири запета двадесет пет квадратних метара, по члану домаћинства – четири запета двадесет осам квадратних метара. Последњи снимак Прокопа – групацију Прокоп 90а (S50) чинили су

¹²⁸⁸ М. Лојаница и др., *Стан минималног стандарда, књига 2, Документација* (1965), *bid.*, S.M.S. I-86; А. Мокрањац, „Истраживања и рефлексије академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда [...]“, *Становање Рома у Србији – стање и изазови* (2017), *ibid.*, 218.

објекти зидова од набоја (од дест и петнаест сантиметара), кровног покривача фалцованог црепа. Грађени 1931. године – имали су засебна дворишта – велико, делимично поплочаних стаза и мало – са цементном кошуљицом. Седам станра живело је у тридесет два запета седам квадратних метара, што је по станрау чинило четири запета шездест седам квадратних метара.

Упркос изузетно тешким животним условима, у околностима описаних хигијенско–технички неусловних станишта, неретко на самој граници распадања – постигнуте *амбијенталне моменте* насеља Прокоп, архитект Милан Лојаница вреднује као *успели спој* „стрмине терена и разноврсности облика [који] стварају веома занимљиве групације у функционалном и ликовном погледу.“¹²⁸⁹ Лимитирана и потпуно одређена материјалном бедом и немаштином, *општа унижености стамбеног фонда* – није надјачала и избрисала *примитивно јединство стваралачких импулса*. Назначени *утилитарним и естетским сажецима*, очити су – *претрајали творачки пориви, иако огољеног и елементарног израза*.

Приказани примери групацијских форми подстандардних станишта Београда (1950–1965) варирају у узаном распону припадајућих површина од три и по до пет запета четири квадратна метра по станару, уз чињенично забележено постојање и двоструко мањих вредности од свега два, или чак само метар запета седам квадрата по станару (пункт у улици Живка Давидовића 6 – S27)¹²⁹⁰. Истовремено, подаци *Генералног урбанистичког плана Београда 1972*¹²⁹¹, добијени пописом становништва, за 1961. годину предочавају десет запета четири квадратна метра корисне површине по лицу, у стамбеном фонду техничким стандардима верификоване градње. Дакле, у најбољем случају, *пребивалишне површине подстандардног фонда биле су – упола мање по кориснику/станару, а у горим случајевима – и до пет пута мање, или у најгорим – чак шест пута мање, а да то у суштини и није био највећи проблем. Перманентна угроженост урушавањем и трошношћу, плавношћу, сталном влагом и буђи, недовољним степеном осунчаности и проветравања, уз недостатак хигијенско–техничких услова – водовода и канализације – биле су погубније и теже од стигме драстично – од два до шест пута – умањених стамбених површина*.

¹²⁸⁹ М. Лојаница, „Најнижи стамбени фонд у Београду [...]“, 1966, *op. cit.*, 56; А. Мокрањац, „Истраживања и рефлексije академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда [...]“, *Становање Рома у Србији – стање и изазови* (2017), *ibid.*, 217. [курзив, А. М.]

¹²⁹⁰ А. Мокрањац, „Истраживања и рефлексije академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда [...]“, *Становање Рома у Србији – стање и изазови* (2017), *ibid.*, 218.

¹²⁹¹ „Стандард становања [...] није изражен само повећаном корисном површином по становнику [за 1969. годину – дванаест запета четири квадратна метра, а за 1971 – четрнаест запета један квадратни метар, са тенденцијом пораста од два до три квадратна метра по становнику за наредну декаду] – већ и знатно повећаним степеном опремљености (1946. само четрдесет три процената станова има водовод и канализацију, 1961 – то је већ шездесет три процената, а 1971 – осамдесет четири процената становника имају струју и водовод.“ *Генерални урбанистички план Београда* (Београд: Редакција часописа Архитектура–Урбанизам, 1973), 62 [подаци за 1961. годину, табела 20].

Индивидуални, самостојећи објекти безусловног стамбеног фонда Београда – упућивали су пре свега на везаност њихових станара за одређену, најчешће специфичну локацију. Њихови творци посредно су тиме, у бити – потврђивали и своју укорененост у најшири архитектонски домен – као неупоредиво више од искључиво утилитарно мотивисаног, сведочећи уједно и о њиховим микроамбијенталним и микроклиматским сензибилитетима. Непосредна близина реке, као преовлађујући избор станишта, у учесталим примерима *Истраживања подстандардног фонда Београда (1965)*, с друге стране – обезбеђивала је део техничке потребе за водом, уз неретко импровизована, приручна решења водовода и канализације.

Самоникло, спонтано пребивалиште, под Доњим градом Београдске тврђаве, недалеко од Куле небојше, у зони Ушћа Саве у Дунав, преко пута Великог ратног острва (некадашњи Доњоградски булевар 3/3 – S3)¹²⁹³, настањено је од 1948. године. Настало је комбинацијом делимичног прилагођавања пловног средства и подизањем 'од нуле'. Станари – аласки пар из Бачке, своју приврженост животу уз воду изразили су како избором локације, тако и дословно – употребивши корито пренетог, услуженог чамца (1954) као основу даље доградње животног простора. Упркос нужном духу минимума, логичним, функционалним проширењем постигнута је површина од деветнаест зарез седамдесет пет квадратних метара, дакле, по станру – девет запета осамдест седам метара, што је била права раскош у категорији безусловног станишта. [Илустрација 60 а]

Такође прилагођен део ранијег пловног објекта – дрвена кабина шлепа – постављена око 1955 године, уз саму трамвајску окретницу крај обале Саве и теретног пристаништа (Карђорђева 2 – S4)¹²⁹⁴ – организована је као кухиња са дневним боравком четворочлане породице, док је у суседној, приљубљеној, зиданој бараци налазио спаваћи део. Јасном функционалном поделом – башта дуж двеју страна композитног објекта, приближно квадратне сумарне основе – била је фланкирана на супротним крајевима кунџарником и кокошарником, као и шупом за огрев уз дрвену шлеп-кабину, и

¹²⁹² Kenneth Boulding, *The Image: Knowledge in Life and Society* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1957), 5–6.

¹²⁹³ Горњи део зидова – од дасака окованих лимом, изнутра омалтерисано иловачом и сламом и окречено, а за доњи део послужио је дрвени бок корита чамца, облепљен споља иловачом и сламом и окован катранисаним лимом. Преко крова у благом паду, од дворедних дасака са испуном од иловаче и сламе – пребачена тер-хартија, понегде притиснута каменним плочама. Под у делу чамца – бродски, у дограђеном делу – набијена земља. Врата и прозори од дрвета, даске и лесонита. М. Лојаница и др., *Стан минималног стандарда, књига 2, Документација* (1965), *op. cit.*, S.M.S. I-1; А. Мокрањац, „Истраживања и рефлексije академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда [...]”, *Становање Рома у Србији – стање и изазови* (2017), *op. cit.*, 219–220.

¹²⁹⁴ Дашчани зидови или од дасака оплетеном пружењем, потом малтерисани и окречени. Унутрашњост – даска шлеп-кабине, у додатом делу – танко омалтерисана слама прикуцана на даске. Плафон такође дашчани. Под, у делу кабине – бродски, у додатом делу – опека положена на земљу. Дрвена врата, лимом окована, а прозори са шлепа – са жалузинама. М. Лојаница и др., *Стан минималног стандарда, књига 2, Документација* (1965), *ibid.*, S.M.S. I-12; А. Мокрањац, „Истраживања и рефлексije академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда [...]”, *Становање Рома у Србији – стање и изазови* (2017), *ibid.*, 220.

местом слагања огрева. Укупна површина двадесет један запета шездесет квадратних метара, износила је по стану пет запета двадесет четири квадратна метра. [Илустрација 60 б]

Наредна кабина шлепа – од профила гвожђа и лимених плоча спојених закивцима, била је постављена на бетонску соклу, у тадашњем Доњоградском булевару 3/4 (S5)¹²⁹⁵, на Ушћу Саве у Дунав, у близини Небојше куле и са погледом на Велико ратно острво. Интуитивни следбеници/претече хај-тек (“high-tech”) правца или индустријског дизајна – прилагодили су становању кабину од девет запета двадесет четири квадратна метра, што је сваком од двоје станра остављало корисну површину четири запета тридесет два квадратна метра. [Илустрација 60 в]

Суседни објект – *шупа-дашчара* од старих дасака, лесонита и других отпадака дрвене грађе, на узвишењу крај пута (Доњоградски булевар 3/5 – S6)¹²⁹⁶, пренета је са Великог ратног острва, и уместо на темеље, постављена на греде изнад земље, пресека двадесет са тридесет сантиметара. Док издвојене *пара-водоводно-канализационе* техникалије ка шупи, асоцирају на главни фасадни мотив будуће паришке палате Бобур¹²⁹⁷, сâм објект – припада пре деконструктивистичком правцу. Анонимни 'аутори' – родитељи са двоје деце школског узраста живели су приближно дванаест квадратних метара, односно на око три квадрата по сваком стану. [Илустрација 60 г]

Последњи снимак у низу локација крај Куле небојше (Доњоградски булевар 3/6 – S7)¹²⁹⁸, на самој обали Саве, између шљункаре и пристаништа за чамце, била је најмања од блиско постављених барачица-кућица Рибарског газдинства, за потребе њихових радника (1960-их). Уместо на темеље, постављена на импровизовану соклу висине тридесетак сантиметара од редова дотрајале опеке, била је 'зидова/страница' од дасака облепљених иловачом и сламом, местимице везаних прикуцаном старом бодљикавом жицом, крова од дасака са тер-хартијом, дашчаног бродског пода, и дашчаних врата и прозора. Несуђена 'рођака' Ле Корбизјеове 'Барачице' – « Le Cabanon » – пример је провизорно-прилагођених, затечених објеката на терену, подврсте *једнопростора*. Спољни габарит те рудиментарне стамбене честице, приближно квадратне основе од два запета три са два запета један

¹²⁹⁵ Лимена кабина лежала је на бетонској сокли висине двадесет, и испала од дванаест сантиметара. Странце кабине од гвозденог лима биле су изнутра обложене лесонитом, као и плафон, док је за кров послужила даска спречкривена тер хартијом. Преко набијене земље био је бродски под. Врата и прозори били су дрвени, са жалузинама. М. Лојаница и др., *Стан минималног стандарда, књига 2, Документација* (1965), *ibid.*, S.M.S. I-14; А. Мокрањац, „Истраживања и рефлексije академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда [...]“, *Становање Рома у Србији – стање и изазови* (2017), *ibid.*, 220.

¹²⁹⁶ М. Лојаница и др., *Стан минималног стандарда, књига 2, Документација* (1965), *ibid.*, S.M.S. I-15; А. Мокрањац, „Истраживања и рефлексije академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда [...]“, *Становање Рома у Србији – стање и изазови* (2017), *ibid.*, 220.

¹²⁹⁷ Према Вилему Куртису (William J. R. Curtis), Помпиду центар паришког Трга Бобур (1971–1977), аутора архитеката Ренца Пјана (Renzo Piano) и Ричарда Родерса (Richard Rogers) – „попримио је до екстрема изглед флексибилног комбајна. [“took the image of the flexible machine à cultiver to the extrem.”] William J. R. Curtis, *Modern architecture since 1900* (London: Phaidon, 2001), 600.

¹²⁹⁸ М. Лојаница и др., *Стан минималног стандарда, књига 2, Документација* (1965), *op. cit.*, S.M.S. I-16; А. Мокрањац, „Истраживања и рефлексije академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда [...]“, *Становање Рома у Србији – стање и изазови* (2017), *op. cit.*, 221.

метар, дакле спољњег габарита нешто преко четири и по квадратна метара, остављала је станару на располагању – кревет, орманчић и стелажу. [Илустрација 60 д]

Слободностојећа, једнопросторна зидана кућица (1890) на Звездари (улица Димитрија Туцовића, 70 – 88)¹²⁹⁹, спољњег габарита од приближно два запета један метар са два запета девет метара, унутрашње корисне површине од око пет и по квадратних метара, била је дом само једном станару. Зидови од тадашње опеке – двадесет девет са четрнаест, висине седам сантиметара – малтерисани су иловачом са сецканом сламом и потом кречним малтером. Стрм, једноводни кров дрвене конструкције покривен дуплим бибер–црепом, имао је таван. Таваница дрвене конструкције била је са хартијом прилепљеном на плафон. Улични забат био је од пуне опеке, а према дворишту од дасака. Под је био од опеке, а врата и прозори дрвени. Уместо димњака, бочни отвор на зиду дворишног пролаза имао је избачену луласту цев. Орманчић, кревет шпорет и столица – били су сво покућство. Могао ју је, на пропутовању кроз Београд (1911) уочити и Шарл–Едуар Жанре (потом Ле Кробизје), тада заинтересован и за архитектонска наличја престоница које је студијски посећивао. [Илустрација 60 њ]

6.1.2. Суштински, квалитативни аспекти остварења експерименталног задатка

Уочљиво је да се од надстандардне преко стандардне до подстандардне категорије станова – однос тенденције ка повишењу, и тенденције ка снижењу стандарда – мења тако што се [идућу] ка нижим категоријама – повећава проценат оних станова чија се вредност експлоатацијом – унижује.¹³⁰⁰

Милан Лојаница, „Стан се користи и мења“ (1975)

Утемељено на фактографији реалног стања снимљеног на терену, на одабраним локацијама – *Истраживање подстандардних станишта Београда* (1965), већ у првој документарној обради једине до данас сачуване свеске елабората – својом укупном поставком – потврђује да је *предузето, организовано и систематизовано* према избору одговарајућих *типолошких* и *типолошко-морфолошких критеријума*, у складу с којима је потом и приказано. Такође, први наредни приказ–извод архитекта Милана Лојанице, „Најнижи стамбени фонд у Београду“ (ИАУС, 1966) методолошки даље развија аналитику типолошког и типолошко-морфолошког усмерења. Обадва начина бављења проблематиком најугроженијих, самониклих стамбених пунктова и подручја Београда, сведоче и о *примарно типолошкој* и *типолошко-морфолошкој бити – иманентној самој природи архитектонског мишљења и делања*, дакле – својственој и архитектури као научно–струковној дисциплини, поготову у моментима суочавања са изазовима конкретизованих архитектонско–

¹²⁹⁹ М. Лојаница и др., *Стан минималног стандарда, књига 2, Документација* (1965), *ibid.*, S.M.S. 1-16; А. Мокрањац, „Истраживања и рефлексије академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда [...]“, *Становање Рома у Србији – стање и изазови* (2017), *ibid.*, 221.

¹³⁰⁰ Милан Лојаница, „Стан се користи и мења“, *Становање 1*, Мате Бајлон, ур. (Београд: ИАУС, 1975), (41–71), *op. cit.*, 45.

урбанистичких проблематика. Уједно, такав приступ, нарочито у контексту даље систематизације и сублимације почетне методологије – упућује и на *опредељење* архитекта Милана Лојанице да следом својих дугорочних истраживачких залагања и теоријских промишљања – прошири и допуни круг сазнања усвојен студирањем и дипломирањем архитектуре (1962) у склопу послератно – изразито модернистичко–функционалистички конципираног програма наставе Архитектонског факултета у Београду.

Чињеница остаје и да је искуство стечено бављењем тематиком подстандардног – постало интегрални део размишљања, посебно пројектантских – архитекта Милана Лојанице – током свог његовог пројектантског и педагошког деловања. Наиме, и после пола века од изворног истраживања, основни Лојаничин утисак остао је жив и неизмењен на тему некадашњих неусловних станишта Београда која у то доба (1950–1965) „служе својој сврси [те] да су [и] у неком чудном складу са природом, и у неком међусобном складу [...] [чему] доприноси извесна *типолошка сродност* – волуметријска, обликовна, хроматска, глобално усклађена, готово – хармонично–мимикријски уклопљена у окружење, рељеф, растиње или [...] [раније] изграђене суседне облике.“¹³⁰¹ Значај на овакв начин проширених видокруга и приступа – још је важњи на *дубље хуманом плану – антрополошком*. Само *примењено–антрополошки оплемењеним гледиштима и опредељеном методологијом* – могуће је у *сасвим хаотичним, приручно–самониклим творевинама* и слично *анахроном окружењу* које продукују – уочити и вредновати присуство одређене „врсте изолованости–физиономије–карактеризације [...], *знакова* што говоре да смо пред *артефактима* – с *друге стране друштвено организованих градитељских иницијатива*. [...] У *синкретичком јединству* са *сврхом* и *наменом* стоји и [...] *потреба* ових градитеља да *означе* своје присуство, да *изразе* свој мисаони, па на неки начин – и свој *естетски* однос према простору [...] [своју] – *субјективност, домишљатост, способност, спретност*, па и *смисао* за *прикладно, лепо* и *добро*, а све то није далеко од идеје о *јединству утилитарног* и *изразног плана* – које носи свако градитељство, па и искуствено. [...] [Све издвојено] *знак је присуства духа и виталности*, упркос чињеница које онеспокојавају.“¹³⁰²

Везано за сам фокус предметне дисертације – која истражује *промену пројектантске парадигме* – *очитовану у резултатима нових концепата стамбених урбанитета*, подразумевано *хуманијих* – упутно је подсетити се доприноса антополошки оријентисане струје међу архитектурама–модернистима, са архитектором и антропологом – Алдом ван Ајком као најизразитијим представником. Ван Ајкове

¹³⁰¹ А. Мокрањац, „Ауторизоване рефлексije академика Милана Лојанице о подстандардном фонду“ (необјављен рукопис, 25. јануар 2016), [ш А4 страна.], *op. cit.*, 7–8. А. Мокрањац, „Истраживања и рефлексije академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда [...]“, *Становање Рома у Србији – стање и изазови* (2017), *op. cit.*, 223.

¹³⁰² А. Мокрањац, „Ауторизоване рефлексije академика Милана Лојанице о подстандардном фонду“ (необјављен рукопис, 25. јануар 2016), [ш А4 страна.], *op. cit.*, 8–10. А. Мокрањац, „Истраживања и рефлексije академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда [...]“, *Становање Рома у Србији – стање и изазови* (2017), *ibid.*, 223–224.

дубоко хумано мотивисане увиде у општи, неочекивани неуспех модернистичке колективне станоградње (1960–их) и разочарање таквим исходом, евидентира и Кенет Фремптон – упечатљивим цитатом. „Човек може лако да се идентификује са сопственим огњиштем, али не тако лако и са градом у ком живи. 'Припадање' је основна емотивна потреба [...]. То 'припадање', односно идентитет, развија се даље у добросуседске односе. Кратка, уска уличица у сиротињском предграђу често у том погледу – даје боље резултате од пространих обновљених четврти.“¹³⁰³ Антрополошко искуство Алдо ван Ајк стекао је проучавањима 'примитивних' култура (1940–их), што је и обликовало његове ставове о безвременим аспектима грађевинских облика пореклом из примордијалних/првобитних култура. Сажетке својих истраживања на тему ванвремених димензија човечанства изнео је Алдо ван Ајк и на Конгресу у Отерлу (1959) – који је означио коначни краја СИАМ-а. Фремптон такође преноси и поенту тог Ван Ајковог обраћања. „Човек је увек и свугде, у суштини – исти. Његов духовни инвентар увек је исти, мада га он различито користи – у складу са својом културом или друштвеним пореклом, зависно од датих животних услова у којима се налази. Модерни архитекти непрестано гуде о оном што је у наше време другачије од ранијих времена, тако да су већ и сами изгубили сваку везу са оним што – није другачије, са оним што је у суштини – увек исто и непроменљиво.“¹³⁰⁴

Истражујући тему подстандардних станишта Београда – управо са полазишта која су преокупирали и Ван Ајка – непроменљивих вредности човековог, кроз епохе – вазда истоветног духовног инвентара, како током првог сусрета са задатком, тако и пет деценија потом, архитект Милан Лојаница бележи да иако „[т]о није ни народна, ни грађанска, ни фолклорна, [...] ни позајмљивачка, ни примитивистичка архитектура [...] [мада т]о чак – и није архитектура, него њен пра–појам у савремености [...] [очити су] живи архитектонски облици интернационалистичких слам–насеља. То су животни амбијенти беде и истовремено места чудног просторног и ликовног набоја и значења.“¹³⁰⁵ Поука о постојању суштинске, изгубљене непознате величине – трајно недостајућег параметра бројних систематизација, стандардизација и табеларних приказа стамбених потреба човека модерног доба – потребе за поетским резонанцама простора – прикупљене су и очуване више него чудноватим начином. Непосредним увидом у реалност стамбеног фонда с друге, неповољније стране ивице беде. Остављајући за собом као најјачи утисак – парадоксалне интервале слободе, сведочанство – елаборат – Стан минималног стандарда, књига 2, завређује приређивање и монографско објављивање. Наиме, сва је прилика – запитаност и бављење подстандардном тематиком у замену за фиктивне пориве гламура и сензационализма – отужних журналистичких парадигми данашњице – водили би и подизању опште

¹³⁰³ К. Фремптон, *Модерна архитектура, критичка историја* ([1980/2004]), *op. cit.*, 271. [курзив, А. М.]

¹³⁰⁴ К. Фремптон, *Модерна архитектура, критичка историја* ([1980/2004]), *ibid.*, 276. [курзив, А. М.]

¹³⁰⁵ Милан Лојаница, „Прилог тумачењу архитектонског облика“, (необјављен рукопис, недатиран), једна А4 страна.

свести нашег друштва. Надати се – био би то и пресудан корак онемогућавања даљег унакажавања Београда *паразитизмом брокерско–берзанског, мешетарског урбанизма* у форсирању „бар пола века превазиђене, 'ексклузивне' гланц–ђубришне *грађевинске конфекције*“¹³⁰⁶ у искључиве интересне сврхе шпекулантских порива, дочим – на трајну штету града, тог јединственог али и фрагилног организма као уједињујућег симбола заједнице.

Свим изложеним у прилог важности тематизовања и проучавања подстандардног фонда Београда (1950–1965), у склопу опредељеног почетног приступа архитекта Милана Лојанице, и његовог начина вођења истраживања и формирања пројектног елабората, као и каснијег тематског бављења и интерпретације самих резултата истраживања у циљу даљег продубљивања теоријских претпоставки оптимизације организације стамбеног простора, можемо да закључимо, да је и поред *објективног изостанка* типолошки/типо–морфолошки заснованог, формалног архитектонског образовања – *недвосмислени вид самоопредељеног, примењеног типолошког приступа* – оставио битан траг у даљем стваралчком приступу и проседеу архитекта Милана Лојанице, како теоријском, тако и практичном, пројектантском. Тиме је посредно, бар једним делом потврђен и почетни део *хипотезе за* – да је аутор иновираних стамбених урбанитета Београда последње трећине двадесетог века – припадник неке друге школе или правца архитектуре – од изразито модернистичко–функционалистичког начина на који је била постулирана послератна настава архитектуре наших простора (ex–Југославије). Показало се дакле, да је могуће – бити примарно образован у функционалистичком кључу, а потом уједно, у извесним, оправдано одабраним сегментима, овладати и *примењивати – радикално другачије архитектонске приступе, у циљу постизања вишег општег нивоа пројектованог и изграђеног стамбеног окружења – стамбених урбанитета* Београда.

6.2. Урбанитет Гоцлав (Goślaw) – нов град за сто хиљада становника

*Човекова средина у Пројекту за Гоцлав чини садржину глана.*¹³⁰⁷

Милан Лојаница, *Међународни конкурс [...] Гоцлав 1972* (1973)

Подлога наредног сегмента истраживања конкурсних пројеката – *предложака истраживачких приступа пројектовању* – кључних у настајању *нових концепата стамбених урбанитета Београда*, пронађена је у елаборату за међународни *Конкурс–семинар* у Варшави (Varsovie, 1972). Пре излагања, за потребе предметне дисертације прилагођеног, сведено–скраћеног приказа конкурсног елабората истакнимо битну чињеницу

¹³⁰⁶ Александра Мокрањац, *Град и Храм* (Београд: Службени гласник, 2015), 103.

¹³⁰⁷ Милан Лојаница, Предраг Цагић, Недјељко–Неђа Боровница, Миша Давид, Боривоје Јовановић и Софија Вујанац–Боровница, *Међународни конкурс–семинар Варшава–Гоцлав 1972*, (Београд: Центар за анализу и пројектовање просторних система – ИСПУ, 1973), 79.

– да је сâм, двојезично (на српском и на француском) публикован извод елабората *Међународног Конкурса–семинара Варшава – Гоцлав 1972 (1973) – непревазиђен уџбеник–практикум методологије комплексног архитектонско–урбанистичког пројектовања*, какав би морао да буде изнова објављен ради шире стручне доступности.

Основни циљ конкурса у организацији Савеза архитеката Пољске, било је добијање *свеобухватне* студије *модела комплексног стамбеног насеља* Гоцлав (Goclaw), будућег варшавског кварта на десној обали Висле – на површини од хиљаду осамсто тридесет четири хектара¹³⁰⁸, у првој фази предвиђеног за сто хиљада становника. Вредновање високих домета иновативности и успешне реализације урбанитета Јулино брдо – у кључу инвентивне примене индустријализоване, префабриковане градње – потакла је надлежне из Југословенског грађевинског центра у Београду и из љубљанског Градбеног центра – да позив на Конкурс упуте управо „архитекту Милану Лојаници [...] како би он одабрао тим стручњака којим ће руководити, да на интернационалном такмичењу [конкурс–семинару] представљају архитектонске визије своје земље [...] [из чега је уследио] Пројект архитеката Милана Лојанице, Предрага Цагића, Недјељка–Неђе Боровнице, Мише Давида, Боривоја Јовановића и Софије Вујанац–Боровнице.“¹³⁰⁹ Истраживање и потоња пројектантска, графичка и текстуелна излазна формулација *студијске визије нове градске четврти Гоцлава*, добило је организационо–техничку помоћ београдског Центра за планирање урбаног развоја (ЦЕП). Конкурским елаборатом „освојена прва награда Међународног конкурса – прва је послератна велика међународна афирмација српских архитеката, уједно и *Београдске школе архитектуре*.“¹³¹⁰

Приказ анализе појединих елемената и склопа фактора локацијских утицаја

Локацијско–наменске претпоставке будућег урбаног комплекса Гоцлава – у складу са основним усмерењем Генералног плана Варшаве – сустицале су се у тежњи спречавања непланског, концентричног раста града, и услед тога – непотребних повећања његове површине. Саобраћајна окосница планирања Гоцлава – у обе фазе намењеног за двеста хиљада становника – поред постојећег, главног градског саобраћајног прстена, који је зону пресецао на две једнаке половине, била је и његова добра повезаност системом подужних и попречних саобраћајница са свим деловима града и околином, са нагласком на правце ка индустријској зони на северозападу, и према центру Варшаве на западу. „Непосредно уз пресечну тачку саобраћајног прстена и [...] главног туристичког пута ка југоисточном

¹³⁰⁸ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац–Боровница, *Међународни конкурс–семинар Варшава–Гоцлав 1972, (1973), ibid.*, 5.

¹³⁰⁹ А. Mokranjac, “The Architect Milan Lojanica’s *Belgrade Realm and Visions* – From a Graduation project to Julino brdo and Goclaw, 1962–1972”, *Spatium*, no. 36 [December], 2016, *op. cit.*, 36.

¹³¹⁰ А. Mokranjac, “The Architect Milan Lojanica’s *Belgrade Realm and Visions* – From a Graduation project to Julino brdo and Goclaw, 1962–1972”, *Spatium*, no. 36 [December], 2016, *ibid.*, 36.

делу Пољске – лоциран је будући главни центар Гоцлава. Квартовски центир – по три у свакој фази, нижу се дуж окоснице јавног транспорта, метроа.¹³¹¹

Претходна намена конкурсног подручја Гоцлава била је пољопривредна, са малом боровом шумом на истоку, предвиђеном за очување. Западну и југо–западну границу локације будућег стамбеног комплекса чинила је Висла, затим, на северо–западу, северу и истоку постојећи рејони и/или насеља, а на југу – пројектовани експресни пут за Лублин. Док групације затечених објеката нису биле намењене очувању, значајан утицајни фактор постојећег стања била је плавност¹³¹² терена, уз испресецаност мрежом мелиорационих канала и локалним притокама Висле. Такође, сама обала Висле дуж конкурсног потеза није била регулисана. Управо та зона била је одређена за обалско–рекреативну на градском нивоу, а терен уз најудаљенији од Висле, ивични канал, Загожђански (Zagozdianski)¹³¹³ дуж источне границе (приближног правца север – југ) будућег Гоцлава – био је предвиђен за водне рекреативне центре. Почетним концептом урб–архитектонског решења, назначена су два главна тока струјања ваздуха¹³¹⁴ – правцем север – југ, појасом уз Вислу, и најдужим средишњим делом терена, према Варшави на левој обали Висле, правцем исток – запад,

Приказ анализе и валоризације садржаја програмских задатости

Просторно–функционално богатство и мноштво просторних мотива будућег Гоцлава, тих испрва отежавајућих околности, попримило је вид олакшавајућих – тек *моментом разјашњења, груписања и избора примарних* на макро–плану – *техничког и функционалног* аспекта разматрања. Док *техничку линију* макро–плана одређује *саобраћај*, приоритете *функционалног низа чине* – „број и величина јединица, социјални карактер и просторна решења функционалних јединица“¹³¹⁵, уз *уважавње чињенице неопходности синтезног погледа* на најчешће опречне захтеве двеју сфера – *техничке и функционалне*.

Уводном анализом изложен је начелни преглед организационих принципа три могуће – међусобно искључиве поставке просторног распореда. Наиме, тадашњој функционалистичко–модернистичкој урбанистичкој теорији, својствени су – а) миљутиновско–лекорбизјанско зонирање типа *линеарног града*, затим – б) функционални пунктови *становања–рада–рекреације у тријади–исечку хексагоналних просторних схемата* Кристалера (Walter Christaller, 1893–1969) или Доксијадеса (Κωνσταντίνος

¹³¹¹ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац–Боровница, *Међународни конкурс–семинар Варшава – Гоцлав 1972, (1973), op. cit. 14.*

¹³¹² Средишњи део локације био, је раван (од коте 82.5 до коте 84.0) и [...] *плаван*, осим терасе Прага (Прага) ка источној граници [...] на коти 87.2, као и платоа према северној граници, на коти 85.0.“ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац–Боровница, *Међународни конкурс–семинар Варшава – Гоцлав 1972, (1973), ibid., 17.*

¹³¹³ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац–Боровница, *Међународни конкурс–семинар Варшава – Гоцлав 1972, (1973), ibid., 17.*

¹³¹⁴ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац–Боровница, *Међународни конкурс–семинар Варшава – Гоцлав 1972, (1973), ibid., 18.*

¹³¹⁵ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац–Боровница, *Међународни конкурс–семинар Варшава – Гоцлав 1972, (1973), ibid., 18.*

Αποστόλου Δοξιάδης/Constantinos Apostolou, C. A. Doxiadis, 1914–1975), закључно са – г) примером *разбијеног зонирања* француског града Водреја (Le Vaudreuil–Ville nouvelle, 1959–1972/1978), раздвојеног колског и пешачког саобраћаја, суперпонираног мрежног плана ортогоналних улица осавремењеног хиподамовског система, којим се омогућава да места централних функција не буду унапред одређена. Без конкретнијег одређења за неки од организационих модела, закључак је био да „сами просторно–физички услови локације искључују из даљих разматрања хексагоналну схему организације.“⁴³¹⁶

Претпоставка могућности оквирног пред–димензионисања просторно–функционалних целина заснива се на чињеници да одређеним групама становника – одговара изврстан број *организационих јединица* намена *јавног карактера*. Према *законитости учесталости – функционалне јединице* различитих јавних садржаја, с једне стране – у функцији су броја становника, док су са друге, као *променљиве категорије* – зависне и од организационих кретања унутар функционалних јединица. Наиме – „свака функционална јединица вишег реда *мултипла* [је] јединица нижег реда по свом обиму, али – *садржајем* увек значи *нов квалитет* – већи од *простог збира*.“⁴³¹⁷ Суштински пак правци димензионисања основних стамбених јединица дивергирају почевши од – а) *врсте и величине* основне просторно–функционалне мере *потребне за добре социјалне контакте*, преко б) *најмањег заједничког садржаја* – за који је потпитање – може ли бити *одређен капацитетом једне основне школе* и дакле – на тај начин добијеним бројем становника?, и треће теме, која се грана на даље низове потпитања – в) *оптималне величине основне и изведене стамбене групе*. Међутим, будући да успостављање *меродавног* односа између *метрике јавних садржаја* и *стварних потреба* одређеног броја становника, укључујући и њихова међудејства и међузависности – налаже предузимање обимних истраживања – посматрају се, најчешће, само посебне врсте реалација, као што су однос потребног а) броја школа, б) дечјих установа и г) друштвених центара стамбених заједница – према броју становника. Оквирно, дакле – величина јединичне стамбене групације може да варира „од *три хиљаде шест* становника [...] [којим је довољна] *једна 'условна' школа* са шеснаест учионица – до *десет или чак дванаест хиљада* становника (максимум). Даља [...] *померања* минималног броја становника на [...] [покривање капацитета] *једне и по 'условне' школе [пет хиљада четрест* становника] – одговара тенденцији што рационалније организације школске мреже и мреже центара месних заједница.“⁴³¹⁸

Објекти *јавне намене* и *центри снабдевања* – значајни су пунктови рада/запослености. *Снабдевачко–услужни* сегмент јавних садржаја, ради боље организације/искоришћења саобраћаја – дисперзиран је само

¹³¹⁶ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац–Боровница, *Међународни конкурс–семинар Варшава – Гоцлав 1972, (1973), ibid., 19.*

¹³¹⁷ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац–Боровница, *Међународни конкурс–семинар Варшава – Гоцлав 1972, (1973), ibid., 20.* [курзив, А. М.]

¹³¹⁸ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац–Боровница, *Међународни конкурс–семинар Варшава – Гоцлав 1972, (1973), ibid., 21.* [курзив, А. М.]

делимично, и најчешће лоциран у центрима, уз изражен хијерархијски однос. Добром поставком и организацијом центара снабдевања, већ у фази димензионисања, могуће је остварити значајне уштеде, не умањујући ни просторне ни функционалне квалитете центара, нити њихову укупну ефикасност. Просторни распоред центара снабдевања опредељују аспекти – „рационалности мреже, приступачности, могућности избора центара од стране корисника, могућности ширења, флексибилности садржаја и друго.“³¹⁹ Хијерархија и ефикасност центара снабдевања, укључујући и оне мањих капацитета, у склопу пожељне рационализације, на просторном плану образује три основна схематска вида/модела. Почевши од – а) низа локалних центара повећаних капацитета, и остављених могућности даљег ширења, лоцираних непосредно уз главну саобраћајницу, а који заједно чине уједно и кварталски и главни центар; преко – б) локалних центара нешто мањих капацитета, повучених у дубину стамбених зона, док су сви атрактивнији јавни садржаји на правцу главног саобраћајног тока, те међусобном суперпозицијом образују кварталске и главне центре; и в) распореда локалних центара у стамбеним зонама, а кварталских делом повучених ка ивичној саобраћајници, планираних да – уз остављену могућност даљег просторног ширења и спајања – временом формирају будући главни градски центар. Будући да ниједан од три уобичајена модела нису сматрали одговарајућим за специфичан урбанитет Гоцлава, даљи ауторски став пројектаната – архитеката Милана Лојанице, Предрага Цагића, Недјељка–Неђе Боровнице, Мише Давида, Боривоја Јовановића и Софије Вујанац–Боровнице – био је оријентисан ка пројектовању локалних и кварталских центара јавне намене приоритета „флексибилности простора и његове употребљивости у разне сврхе [...] [уз] остављање [...] резервног простора за њихово ширење.“³²⁰ Подручјем извесног степена непознанице и изненађења сматран је међутим – главни центар, услед његове тројаке атрактивности – локације у самом центру Гоцлава, у зони укрштања варшавског саобраћајног прстена и туристичког правца ка југу земље.

Опредељујућ, циљани квалитет просторне организације урбанитета Гоцлава, у домену рада била је „тенденција приближавања радног места становању [...] – позитивна и рационална – како са становишта организације саобраћаја, тако и [...] [у погледу] већег фонда [слободног] времена [...]“³²¹ будућих становника нове варшавске четврти, Гоцлава.

Посебну локацијску повољност, са аспекта рекреације, представљао је положај насеља дуж обале Висле. Рекреативном зоном градског значаја предвиђеном у приобаљу – били су на извештан начин

³¹⁹ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац–Боровница, *Међународни конкурс–семинар Варшава – Гоцлав 1972, (1973), ibid.*, 21. [курзив, А. М.]

³²⁰ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац–Боровница, *Међународни конкурс–семинар Варшава – Гоцлав 1972, (1973), ibid.*, 22–23. [курзив, А. М.]

³²¹ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац–Боровница, *Међународни конкурс–семинар Варшава – Гоцлав 1972, (1973), ibid.*, 23. [курзив, А. М.]

остварени битни предуслови *пасивне рекреације* становника Гоцлава, на које је пројектом било потребно надовезани пунктове активне рекреације.

Ток истраживања и оквирна пројектантска опредељења

Фаза истраживања могућих варијантних решења и вредновања алтернатива усмерена ка избору опредељеног предлога – *коначне визије савременог града-модела – Гоцлава* за сто хиљада становника, заснивала се на анализи датих услова и систематизацији задатости програмских елемената утицаја. Редоследом истраживања *проблемских целина* поштован је дедуктивни принцип сагледавања – од општијих просторних контура ка посебним нивоима, све до детаља – ради оцртавања „оквира, природе и унутрашње одређености елемената задатка.“¹³²² Трагало се најпре за *глобалним контурама* простора, да би се потом у њима моделовали *просторни садржаји*. Наредне етапе биле су а) *покушаји дефинисања физичких структура*, а затим – б) *приближавање обрисима типичне стамбене групаације* и формулисање *типичног* типолошко-морфолошког мотива, и напослетку – в) *разматрање самих стамбених јединица и проблема грађења*.

Опште контуре простора конкурсног подручја Гоцлава разматрене су кроз пет могућих варијанти – пре свега саобраћајног решења, у корелацији са стамбеним зонама и позицијом будућег градског центра. Почетном верзијом поштовани су у потпуности конкурсни услови у погледу проласка главних саобраћајних праваца средиштима условног хоризонталног и вертикалног дела локације; у наредној – хоризонтални саобраћајни правац померен је ка северној граници локације; трећа варијанта, са кичмено-подужном саобраћајницом и два зракаста излазна правца – наговестила је решеткасту мрежу колских путева; у четвртој је кичмени саобраћајни правац удвојен да створи оквир зоне надовезујућих рејонских и градских центара, док су у петом предлогу решења враћена два главна саобраћајна правца – али измештена дуж северне и источне границе терена – чиме је целокупна површина ослобођена за организацију према потребама будућег Гоцлава, а центар градског садржаја враћен је – као у прве три варијанте – на сâм југ локације. Све верзије решења – задржале су линију метроа исте, логичне позиције проласка – средиштем подручја.

Наредном фазом – *моделовањем садржаја* у простору – разматрани су ближе просторни односи и могућности везане за претходне предлоге решења *општих контура*. Разрада и комбиновање варијанти, у најповољнијој диспозицији транзитног саобраћаја измештеног на ивице локације, резултирала је моделом укрупњеног унутрашњег растера – мрежом колских саобраћајница приближне величине

---

¹³²² М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац-Боровница, *Међународни конкурс-семинар Варшава-Гоцлав 1972, (1973), ibid., 24.* [курзив, А. М.]

„осамсто до хиљаду метара дужине страна [...] [и просторно-организационим] предностима [...] – довољним за наставак пројектантског рада на њему.“¹³²³

6.2.1. Ток морфогенетских и типолошких истраживања и опредељења

Ближе опредељивање општег будућег карактера архитектуре Гоцлава одвијало се кроз испитивање могућности и покушаје дефинисања самих физичких структура. Паралелан битан момент односио се и на сагледавање најпогоднијих могућих контура денivelација терена. Намера тог дела истраживања била је „да се не насипа читав терен Гоцлава, већ само зоне [...] изградње. Саобраћај, технички и економски садржаји [...] са рекреационим површинама остале би у депресији. Терени концентрисане изградње пре свега – стамбене [...], остаће на kotaма природног платоа, или ће га у [...] уским појасевима усмереним ка реци – продужавати, настављати.“¹³²⁴ Управо тај концепт задржан је потом и у финалном конкурсном решењу.

Типичну стамбену групацију Гоцлава чиниле су, са становишта интензитета изградње – три различите зоне, с тим да је према средишту простора била – најгушћа концентрација изградње, док је у ивичним подручјима био предвиђен мањи интензитет. Битне одреднице урбанитета будућег Гоцлава биле су и функционалне пешачке улице на терену – окоснице око којих су наменски били груписани садржаји снабдевања, трговине и услуга. Слободни, „зелени простори [предвиђени су да] чине хомогену површину у самом средишту групације – кроз коју се пројектују токови гоцлавских канала.“¹³²⁵

Композиционо промишљање типичног типо-морфолошког урбаног мотива

Изузетно осмишљена – композициона, архитектонско-урбанистичка иновативност очоитује се у концепту типичног типо-морфолошког урбаног мотива стамбене групације Гоцлава. Надовезујући се на стамбену пешачку улицу у режиму потпуног одвајања колских од пешачких токова, уз избегавање стриктног зонирања уношењем садржаја центра у стамбене зоне – даља промишљања изражених идентитетских опредељења ради постизања „атмосфере интимности, удобности и пријатности становања [...] [кроз] местимична проширења и опрему пешачких улица – пјачетама за седење, одмор и сусрете грађана.“¹³²⁶

Посебно индикативна и илустративна у том смислу скица архитекта Милана Лојанице открива „сажет аналитичко-амбијентални приказ концепта склопа [најближег] суседства – оформљен око новог микро-

¹³²³ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац-Боровница, *Међународни конкурс-семинар Варшава-Гоцлав 1972, (1973), ibid., 28.* [курзив, А. М.]

¹³²⁴ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац-Боровница, *Међународни конкурс-семинар Варшава-Гоцлав 1972, (1973), ibid., 29.* [курзив, А. М.]

¹³²⁵ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац-Боровница, *Међународни конкурс-семинар Варшава-Гоцлав 1972, (1973), ibid., 30.* [курзив, А. М.]

¹³²⁶ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац-Боровница, *Међународни конкурс-семинар Варшава-Гоцлав 1972, (1973), ibid., 30.* [курзив, А. М.]

модела јавног простора што у себи садржи рефлекс спонтаног сусрета–улива улицице у назнаку пјачете/мини–трга. Сва поука проучавања спонтано–самониклих [неусловних] настамби Београда (1965) – амбијенталних 'богатстава ни–из–чега' – прочишћена је и артикулисана у нову урбану матрицу. Јавни простор дефинисан је кратком улицом коју образују објекти и ламеле – прекинутих физичких континуитета једне, и нешто даље друге латералне стране – финим приступним и визуелним продорима. Трг–пјачета у коју се улива промишљено кратка улица – како ју је конципирао архитект Милан Лојаница за будућност Гоцлава – у правцу је благо преломљеном у односу на уличну осу. Тема типо–морфолошког варирања мотива ради добијања градуираних визура и степеновање [изграђених/слободних] форми ситуације/партерног приказа – доследно прате и вертикални, и сви други композициони планови.¹³²⁷ Значајки рашичлањени волумени стамбених групација што формирају оквире пешачких улица и пјачета – упарене су лонгитудиналне каскадне ламеле намењене пространијим стамбеним јединицама дуж краћих улица, а око пјачета – склопови једне ламеле и наспрамних кула слободније груписаног – нелинеарног низа, у плану за мање станове. Простори испод платоа и пешачких улица функционални су економски прилази зградама, паркинзима и гаражама. [Илустрација б1 а]

Аналогни мотиви пешачких улица, платоа и пјачета – подсетимо – биће окосница и потоњег урбанитета новобеоградског Блока 19а. Примерено рекомпоновани пешачки јавни токови и простори стамбеног комплекса Блока 19а – развијенија су верзија, ближа традиционалним градским матрицама, у скалду су са локацијски и програмски – сасвим другачијом врстом изазова конкурсног задатка.

Организација стамбених јединица и начин грађења

Почетни, концептуални став у односу на стамбене јединице – одражавао је намеру да се њихово решавање, као и проблеми самог грађења – мапирају кроз резултанту трагања потпуног уважавања четвороструких, иако истовремених, практично дивергентних утицаја – друштвених, социјалних, економских и техничких. Начелна визија везана за станове јесте њихово грађење развијањем простора око – за све типове станова – истоветне, обједињене ћелије санитарног блока као функционалног језгра централне позиције у стану, чиме се „омогућава правилна организација функција и слободно нарастање стамбених јединица према потребама различитих структура станова по етажама и у стамбеној групацији.“¹³²⁸

Пројектовање свих стамбених, као и других објеката Гоцлава, предложено је у јединственом модуларном конструктивном растеру – ради оптимизације производне унификације у најрационалнијем режиму префабриковане градње, како са становишта брзине изградње, тако и према економски најповољнијим

¹³²⁷ А. Mokranjac, "The Architect Milan Lojanica's Belgrade Realm and Visions – From a Graduation project to Julino brdo and Godlaw, 1962–1972", *Spatium*, no. 36 [December], 2016, *op. cit.* 41.

¹³²⁸ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац–Боровница, *Међународни конкурс–семинар Варшава–Гоцлав 1972, (1973), op. cit.*, 31. [курзив, А. М.]

ефектима. Такође, одабрани систем скелетне армирано–бетонске конструкције омогућио би највећу слободу организације стамбених простора, и осталих садржаја – пратећих објеката, гаража, садржаја центра, школа и дечјих установа. Правилним димензионисањем елемената конструкције и опреме остварили би се у потпуности предуслови примене „савремених технологија рада, *флексибилних елемената префабрикације и максималног умањења утrophка живог рада у уграђивању, и са што већом могућношћу варијанти архитектонских склопова.*“¹³²⁹

Завршни конкурсни елаборат савременог града–модела Гоцлава, капацитета сто хиљада становника, садржао је као предлог извод из *Система за индустријску градњу НС–71*¹³³⁰, у виду обједињеног система конкретизације изградње, почевши од просторне организације станова свих структура око функционалне јединице/типске ћелије санитарног блока – све до начина монтаже префабриковане скелетне конструкције армирано–бетонских стубова и међуспратних таваница. *Значај иновативног технолошког помака – реалног омогућавања флексибилне стамбене организације – система НС–71, примењен и у каснијем конкурсном пројекту и изградњи урбанитета Блока 19а (1975/1978–1982), помињали смо више пута у досадашњем току предметне дисертације.*

6.2.2. Аспекти преиспитивања типолошко–морфолошке условљености

Гоцлав је третиран као целивит организам [...]. Пројектовање појединачних објеката уступило је место пројектовању градитељских целина – интегрисаних у [природну] средину чији су део. [...] [П]редложено решење негује традиције развоја, стандард живљења, личност човека и својерасност амбијента – како би се остварила могућност даље изражавања и стално богаћење тих вредности, и да се [...] новим архитектонским вредностима оствари континуитет са вредностима прошлости [Варшава].¹³³¹

Милан Лојаница, *Међународни конкурс [...] Варшава – Гоцлав 1972 (1973)*

Иако конкурсним радом представљен искључиво у форми *могућег модела* – урбанитет Гоцлава анализиран је, сагледан и синтезно постулиран као *подручје развијених функција свих појединости градског живота*. Избегнута је тиме хронична замка *града–спаваонице* – доминанта модернистичког планирања на слободним локацијама градских окружења, поготову престоничких. Наиме, у Гоцлаву се „мешају, *сједињују функције становања, рада и рекреације* [...] [и] на нивоу сопствене организације, [и] на нивоу организације

¹³²⁹ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац–Боровница, *Међународни конкурс–семинар Варшава – Гоцлав 1972, (1973), ibid., 31.* [курзив, А. М.]

¹³³⁰ Напомена у фусноти (без ознаке) „Систем је патентиран 1971. године у Београду, а у експлоатацији је грађевинског предузећа 'Неимар' из Новог Сада. Аутори су дигл. инж. арх. Милан Лојаница, дигл. инж. арх. Предраг Цагић, дигл. инж. арх. Боривоје Јовановић и статичар, дигл. инж. арх. Миодраг Димитријевић.“ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац–Боровница, *Међународни конкурс–семинар Варшава – Гоцлав 1972, (1973), ibid., 87.* [курзив, А. М.]

¹³³¹ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац–Боровница, *Међународни конкурс–семинар Варшава – Гоцлав 1972, (1973), ibid., 79.*

града.⁴³³² Становање градске четврти Гоцлав пројектовани је део становања Варшаве – омогућен и интензивним везама са осталим функционалним целинама града, посебно путем јавног транспорта, и других потребних саобраћајница, путева и средстава транспорта. [Илустрација б1 б] Функција рада – организована је на више нивоа према врстама и секторима. Центри првог, другог и трећег степена пројектовани су у склопу становања, а предвиђене су и поједне издвојене локације у додирним, североисточним деловима – у претежно гравитирајућем правцу ка другим зонама рада Варшаве. Разнолико конципирана је и рекреација – распоређена *надовезивањем и преклапањем*, у распону од „*сасвим интимних*, у склопу становања, до потпуно *отворених* широких простора уз *капиталне природне вредности*“⁴³³³ – стратешки посматраних као *покретача развоја рекреативних садржаја шире-градског значаја*.

Будући да је путем уводних анализа процењено да од хиљаду осамсто тридесет четири хектара укупне површине локације – оптимална организација самих архитектонско–урбанистичких целина стамбеног дела Гоцлава захтева приближно трећину – око шесто хектара – одлучено је да се „пројектом организује и простор непосредног насеља у зонама које ће омогућити – *кохеренцију, интимитет, повезаност* физичких структура насеља [...] [ради] остварења *континуитета*“⁴³³⁴ простора ширих размера – како рекреације, тако и других градских функција – према старој Варшави, дуж обале Висле као и правцем канала.

Гоцлав кроз просторне геометрије групација стамбених модела

Опређена схема простора будућег гоцлавског насеља следила је начелне сугестије Генералног плана кроз предложене „*три групе* од око *тридесет три хиљаде* становника, и четвртом [...] – *центром трећег степена* [...] [тако] да две на северној страни чине једну [...] *заокружену физичку целину*.“⁴³³⁵ Трећа групација – пројектовна је на извесној удаљености од обједињене прве две, чиме је омогућена зона продора слободних ваздушних струјања ка Варшави, док је од комплексних садржаја центра градског значаја одвојена мањим слободним потезом дуж канала Нове Ујшће (Nowe Ujście) – попречној вези две паралелне зоне рекреације – правцима Висле и канала Загождјански, и простора постојеће шуме.

Градски центар/центар трећег степена, пројектован у јужној зони територије Гоцлава, простире се од ивице насипа уз Вислу са југозапада ка платоу Прага уз источну границу.

⁴³³² М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац–Боровница, *Међународни конкурс–семинар Варшава–Гоцлав 1972, (1973), ibid., 62.* [курзив, А. М.]

⁴³³³ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац–Боровница, *Међународни конкурс–семинар Варшава–Гоцлав 1972, (1973), ibid., 62.* [курзив, А. М.]

⁴³³⁴ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац–Боровница, *Међународни конкурс–семинар Варшава–Гоцлав 1972, (1973), ibid., 62–63.* [курзив, А. М.]

⁴³³⁵ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац–Боровница, *Међународни конкурс–семинар Варшава–Гоцлав 1972, (1973), ibid., 63.* [курзив, А. М.]

Преостала од обухвата стамбених архитектонско–урбанистичких комплекса – широка, хомогена подручја њихових ивичних делова – североисточног и уз Вислу западног и југозападног, као и попречног појаса који их спаја средишњим правцем исток–запад, предвиђени су као рекреативне површине за опремање „садржајима и уређењем [...] – спортова на води, зимских спортова на леду, масовних и/или индивидуалних спортских активности на слободним [...] и у завореним просторима, одмор на теренима ливада, шума и вртова.“⁴³³⁶

Прожимање функција и геометрије физичких структура група модела

Прожимање различитих функција и геометрије физичких структура стамбених групација – посебан је квалитет конкурсног пројектног решења градске четврти Гоцлав. Основна полазишта архитектонско–урбанистичке организације Гоцлава темељила су се на *опонирању* стриктним, крутим системима зонирања, тежећи напротив – *успостављању одређених правила уобличавања урбаних структура* као и *степенима њихове подређености целини насеља*. Становање и пратеће функције – организоване су према *принципима преклапања/суперпозиције*, уз изражену „тенденцију да та прожимања *индицирају правце ширења [...] функција*, и могућности њихових међусобних додира – *затварања ланаца*.“⁴³³⁷ Суштинско реферирање на *пожељне структуре полурешетке* Кристофера Александера, и чак својеврсно објашњење битности такве пројектантске оријентације – више је него методолошки јасно конципирано.

Поента функционалне поставке архитектуре и садржаја центара најнижег, првог степена у унутрашњости стамбених блокова, а низова центара вишег, другог степена – ивично, дуж трансверзалних саобраћајних праваца, јесте у предвиђању могућности њиховог међусобног спајања. Умногом, то је оствариво захваљујући ослањању интерног саобраћаја у насељу – на схему трансверзалних праваца и мрежу секундарних управних путева који образују „решеткасту структуру, у оквиру које се организују територије појединих група насеља.“⁴³³⁸ Идући ка нижим нивоима – на дату мрежу надовезује се *систем капиларних комуникација* којим се снабдевају садржаји у блоковима. Ободне саобраћајнице око насеља трасе су јавног транспорта који се такође прелива у решеткасту мрежу где се и зауставља, изузев – аутобуских линија са стајалиштима у зонама центара првог степена. „Линија метроа [...] сегментно пројектована по надземној и подземној траси,

¹³³⁶ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац–Боровница, *Међународни конкурс–семинар Варшава–Гоцлав 1972, (1973), ibid., 63* [курзив, А. М.]

¹³³⁷ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац–Боровница, *Међународни конкурс–семинар Варшава–Гоцлав 1972, (1973), ibid., 63* [курзив, А. М.]

¹³³⁸ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац–Боровница, *Међународни конкурс–семинар Варшава–Гоцлав 1972, (1973), ibid., 64* [курзив, А. М.]

провучена је кроз међупросторе блокова и има станична места у свим центрима другог степена стамбених група⁴³³⁹, као и у просторима и пунктовима градске рекреације и у самом центру урбанитета Гоцлава.

Определељујући *момент рedefинисања* уобичајених модернистичких приступа масовној станоградњи – јасан је кроз поставку раније описаног – *типичног типоморфолошког, урб-архитектонског мотива*, који међутим – *није типски, нити тиског карактера*, већ је у свакој од бројних интерпретација – *вариран применено месту* свог појављивања. Стварајући тиме – *различите пешачке улице и пешачка одморишта, пјачете и тргове*, дакле, иако исказане у сличном композиционом кључу, формира заправо, у свему – *веома разнолике урбане микро-амбијенталне градске мотиве*. Добијене стамбене групације – структурираних стамбених и пратећих садржаја, своју изразиту – „*просторну, ликовну физиономичност – идентитет*“⁴³⁴⁰ исказују распостирући се конфигурацијом што начелно оставља релативно широке, слободне потезе међупростора погодних за локације активне и пасивне рекреације у најнепосреднијој близини места становања.

Урбанитет Гоцлава – аспекти животне средине и амбијентализације

Степеновање организације слободних зона зеленила – „континуалног и хомогеног простирања, њихово увођење у средишта свих изграђених структура, у зоне где се сустичу све виталне функције градских догађаја“⁴³⁴¹ у узастопном следу, почевши од симболичних, додирних секвенци блиског окружја стамбених групација, преко проширених, наменских одређених оаза све до најпространијег природног изобилља капиталних рекреативних зона Висле са каналима – *поента* је схватања *свепрожимајуће суштине* аспекта животне средине, уважаване у најбитнијем – у њеним непрекинутим токовима. Исказан је тиме најнепосредније став ауторског тима у процесу *спознаје проблема урбане средине*, сходно двојакој улоози пројектантско-теоријских истраживања. Почевши од *сагледавања нових могућности* закључно са *предлагањем* управо таквих *просторних решења – кадрих* да нова стамбена подручја – *обогате „активним концептом средине [...] [кроз] тражење нових равнотежа између човека*“⁴³⁴² и *компоненти његовог природног и створеног окружења*. Опредељењем за *систематски приступ*, којим је избегнуто изоловано, засебно проучавање еколошких фактора средине

¹³³⁹ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац-Боровница, *Међународни конкурс-семинар Варшава-Гоцлав 1972, (1973), ibid., 64-65.* [курзив, А. М.]

¹³⁴⁰ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац-Боровница, *Међународни конкурс-семинар Варшава-Гоцлав 1972, (1973), ibid., 64.* [курзив, А. М.]

¹³⁴¹ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац-Боровница, *Међународни конкурс-семинар Варшава-Гоцлав 1972, (1973), ibid., 65.* [курзив, А. М.]

¹³⁴² М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац-Боровница, *Међународни конкурс-семинар Варшава-Гоцлав 1972, (1973), ibid., 78.* [курзив, А. М.]

– природе, тла, ваздушних струјања, водо–токова – истраживано је њихово битно „место и значење у систему појава и стварности [...] [те] – Човекова средина у пројекту Гоцлава чини садржину плана.“¹³⁴³

Резултанта промишљено уравнотеженог распореда функција у простору и органског прожимања урбане и природне средине – као примарног оквира урбаног ткива, чита је у интегралној склопу Гоцлава, града–модела „полинулеарне де–коцентрације чији сваки нуклеус има своју физиономију, и пружа промену ритма изграђених и слободних површина.“¹³⁴⁴ Композиционим богатством претапања различитих микро–урбаних мотива у архитектонске склопове – тежило се повратку „срца улицама и трговима [...] [у намери] да се васкрсну простори сусрета старих градова [...]“¹³⁴⁵ тип–морфолошки разноврсног градског ткива – неупоредивих могућности постизања осећаја блискости и идентитета. Искорак модернизма ка повратку и аналитичком угледану на узор пређашњих архитектонских постигнућа – очит у поетици просторне целине и секвенцама урбанитета Гоцлав – показатељ је и опредељења и умешности аутора у настојању да оживе сâм амбијентални принцип – и то, подвудимо – без копирања било каквог конкретног, раније реализованог примера или урбане матрице. [Илустрација 62]

Третманом Гоцлава као целовитог организма у саставу природне средине, у чијем стварању – уместо увреженог модернистичког усредсређивања на саме објекте – градске целине постају тежиште пројектовња, таквим опредељењем носи и обележја концепта хибрида. Реинтерпретиран је, и додатно развијен поступак први пут примењен у урбанитету Јулино брдо, што смо у ранијем току предметног рада издвојили као облик хибридизације у процесном смислу интегративног обједињавања – јавних, заједничких простора урбанитета (као претежно динамичке компоненте) са – 'мирном', а заправо – истоветно динамичном стамбеном наменом. Развојни корак даље приметан је, у моделу Гоцлава – у чињеници да су не само спољни јавни простори, већ и објекти јавних намена – саставни део условно 'стамбеног' урбаног ткива. Дакле, као и урбанитет Јулино брдо и предлојак Гоцлав – саобразан је потоњој најсажетијој формулацији Пинтове о хибридној архитектури као обједињеном објекту, пејзажу и инфраструктури. Над–контекст целовитој гоцлавској урб–архитектоници ствара доследно компоновање из архитектонски рашиљених слободних простора и здања – под–објеката, и њима подразумевано припадајућих инфраструктура, дакле – урбане конфигурације што дефинише матрицу укупног створеног градског крајолика, укључујући и бројне прелазне нивое и размере слободних, зелених и рекреативних површина. [Илустрација 63]

¹³⁴³ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац–Боровница, *Међународни конкурс–семинар Варшава–Гоцлав 1972, (1973), ibid., 78–79.* [курзив, А. М.]

¹³⁴⁴ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац–Боровница, *Међународни конкурс–семинар Варшава–Гоцлав 1972, (1973), ibid., 80.* [курзив, А. М.]

¹³⁴⁵ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац–Боровница, *Међународни конкурс–семинар Варшава–Гоцлав 1972, (1973), ibid., 80.* [курзив, А. М.]

Веома уочљиво на свим конкурсним прилозима, а посебно на Плану композиције стамбене групације и њеној макети – градација нерватуре слободних јавних простора обликованих архитектуром објеката – и једних и других, увек примерено диспозицији понављаних у промишљеним варијацијама – потврда су ауторских тежњи и оријентације у правцу промене пројектантске парадигме, коју није могуће делотворно остварити тек начелним опредељењем за преклапање градских функција – становања–рада–одмора, подржаних ефикасном саобраћајном мрежом, степенованом од магистралних праваца преко јавног транспорта до саобраћајница нижих нивоа и засебних, искључиво пешачких токова. Модел Гоцлава требало би стога – посматрати и као прелазну фазу пројектантских трагања – од почетно–иновативног урбанитета Јулино брдо – ка структурирано иновативном искорачу, будућег урбанитета Блока 19а.

Битан удео комплексне пројектантске методологије у постизању како функционално тако и значењски, идентитетски и амбијентално високих циљева моделовања Гоцлава, видан је и у поступку објављивања биологизоване/билатералне симетрије, уочен већ у формулацији урбане поставке Јулиног брда. Принципи динамичке хармоније целине – у гоцлавском примеру – још су израженији, не само стога што су у домену трагања за моделом савремене градске четврти. Мотивски вишеструко подржане хармонизоване просторне динамике урбанитета Гоцлава, наглашене – како у диспозиционој рашиљености саме урбане матрице, тако и порастом интензитета изградње ка средишту сегмената стамбених групација и заузврат опадањем према ободним зонама природног окружења – инициране су заправо богатим спектром комплексних, садржајно разноликих просторних тежишта. Било да су сачињена или обухваћена просторима слободних и заједничких јавних површина, и сама просторна тежишта рашиљена су и степенована, те њихов наглашено јавни карактер разуђених парковских окружја и тргова центара стамбених групација покренуто–ритмованог, не–ортогоналног и непредвидивог правца средишњег простирања дуж новопроектваног канала – поступно прелази у интимније партије ободне нерватуре урбаног ткива. [Илустрације 61–63]

Аспект *Contra damnatio architecturae/Renovatio memoriae* кроз највиши, надзначањски – културолошко–меморијални потенцијал архитектуре – у пројекту Гоцлава поентиран је стварањем нових архитектонских вредности прожетих филтрираним, највреднијим мотивима традиционалних градских и велградских средина. Достигнут човекомерно постављен циљ сталног богађења урбаних садржаја и визура, предуслов је самог одржања суштинског континуитета са архитектонским сублиматима културних вредности прошлости Варшаве. Донекле описаним пројектантским поступцима и резултатима гоцлавског града–модела за сто хиљада становника, у непосредан истраживачки фокус постављена је дакле и амбијентализација – највиши организациони принцип архитектуре као модалитета креирања савременог просторног амбијента који чува и сажима реминисценције пређашњих слојева најуспелијих архитектонских искустава.

Допринос Београдске школе архитектуре у настојању да се истраже могући правци даљег развоја примарно модернистички постулиране изградње нових урбаних целина, ради постизања рационалнијег, а квалитетнијег и у свему хуманијег укупног градског окружења и амбијента – несумњив је и неупитан. Међутим, иако потврђен и главном наградом на варшавском Конкурсу–семинару 1972 – целокупан пројектантски процес и створена нова методологија – нису ни на одговарајућ начин, нити довољно вреднован у досадашњој архитектонско–урбанистичкој теорији. Гоцлавске визије нових приступа у трагању за комплекснијим урбаним матрицама – изостављен је стога, последично и – из историографије, будући методолошки лишене капацитета критичког вредновања појава сложеног домена урбаног. Истовремено, несумњиво, пројект Гоцлава, уврстио је ауторе – архитекте Милана Лојаницу, Предрага Цагића, Недјељка–Неђу Боровницу, Мишу Давида, Боривоја Јовановића и Софију Вујанац–Боровницу у саму елиту пројектаната света, остајући, међутим, недопустиво – тек на нивоу тренутне занимљивости, новинске вести датог тренутка. Испуштена је на тај начин огромна шанса да се искуства тог свеобухватног процеса – преточе у смернице потоње изградње Београда и градова Србије. Последице тог пропуста – далекосежне су. Евидентне су у недостајућим визијама не–инкорпориране свести и стратегија очувања града као неопходности матричне урбане целине у ритмовано осмишљеним и градуираним континуитетима – како урбаног ткива тако и визура – из њих, и ка њима. Поступно, временом све видљивије реперкусије – најочитије постају данас (2015/2018–2021), када је Београд у амбису узурпација просторних инженерација – суочен са поништењем готово свих вековних, струковно утемељених градитељских постигнућа.

6.3. Туристичко место Јаз крај Будве – визија уређења насеља и обале

Истраживање кључних компоненти – појава–индиција полазних пројектантских назнака – било теоријског, и/или вида фрагментних поставки као наговештаја будућих и материјализацијом очитованих испољавања нових концепата стамбених урбаниитета Београда – посредованих радикалном променом пројектантске парадигме у доба последње трећине двадесетог века, токовима предметне дисертације – прелама се и сажима у постулат квалитативног преокрета фокусирања пројектантског деловања на шири, комплексно–свепрожимајући поступак сагледавања и вредновања стамбене средине, као предуслова настанка обједињене пројектантске организационо–функционалне и архитектонско–урбанистичке платформе решавања и обликовања изграђених форми – утканих, диференцираних целина јавних, архитектонских простора. Дакле – интегрално посматраних слободних заједничких јавних површина и самих објекта који их дефинишу, било да су у питању склопови волумена спољних архитектонских простора и објекта – јавног карактера или општих и појединих видова стамбене намене.

Покушаји да се наслуте најранији могући трагови тог приступа на нашим просторима, у виду *дистинктивних мотива јавних простора* недвосмислено постулираних као *формативних принципа архитектуре слободних и изграђених волумена* – водили су до *Пројекта туристичког места Јаз* (1962) – дипломског рада архитекта Милана Лојанице.

Мотивациона окосница идеје уређења дела јадранске обале стекла се у великој плажи Јаз, сакривеној непроходним каменитим засторима „каторске стране Будве [...] мало познатој и без приступних путева – [што] самује у прелепом кориту где се између брегова састају море и долина маслињака.“¹³⁴⁶ Иницијални мотив плаже Јаз, ма колико необичан избор потке пројектног задатка дипломског рада – укотвљен је готово подједнако у јасне функционалне колико и поетске потребе пројектантског деловања. Тематским оквиром *предназначен контрапункт рационалног и имагинативног*, сведочи и Лојаничино „рано, живо интересовање за *суперпозицију јавног и приватног* [домена], будући да нема тако *интензивног преклапања колективног и приватног*, као у [обичној] људској активности – *посете плажи*.“¹³⁴⁷

6.3.1. Морфогенетски и типолошки принципи поставке пројекта

Било да, зависно од структуре личности – плажу сврстамо у *најприватнији вид домена јавног*, или пак – аналогно у *јавну зону (највишег степена културолошки нормираног испољавања приватности)* – уочен природни мотив долине маслињака што спуштајући се између брегова ка обали окончава појасом белог, кристалног пешчаног улива копна у море – указао се Милану Лојаници као предложак осмишљавања и идејног пројектовања читваог туристичког места. Заправо – *града у малом*. Сама та чињеница довољно говори о *примату Лојаничиног вредновања природних услова локације* над свим преосталим задатостима. Такође, сведочи ништа мање и о *најранијој пројектантској свести* да ма како *атрактиван природан мотив* – *монофункционално схваћен/постављен/решаван*, услед подразумеване периодичности намене – *нема капацитети да издржи тест времена*, и претвори се сâм од себе, поступно, у дугорочно гледано – трајно друштвено добро, које пак – једино и завређује праву архитектонску пажњу пројектантског деловања.

Програмски ниво – пројектни задатак

Постављен као ново насеље капацитета пет хиљада постеља и као планирани забавно-рекреативни центар шире области будванске ривијере, Јаз поседује разноврсне садржаје функционално и визуелно усмерене ка подужном правцу плаже и шеталишта развијеног свом дужном њеног залеђа. Смештајни садржаји Јаза разврстани су у три категорије, према различитим групама корисника. Издвојени у мирнијој

¹³⁴⁶ Милан Лојаница, „Туристичко место Јаз – један предлог за уређење плаже Јаз код Будве“ [приказ дипломског рада], *Архитектура-Урбанизам*, бр. 30, 1962, [непагинирани листови 1 и 2], 2.

¹³⁴⁷ А. Mokranjac, „The Architect Milan Lojanica's *Belgrade Realm and Visions* – From a Graduation project to Julino brdo and Goclav, 1962–1972”, *Spatium*, no. 36 [December], 2016, *op. cit.*, 35–36.

зони западног дела, преко реке на степенастим платоима брда Јаз – обострано уз серпентинасте приступне стазе налазе се низови групације индивидуалних кућа за издавање, у чијем средишту је ресторан–бар са видиковцем, и тржницом на чворишту, а недалеко, уз крајњи кеј насеља предвиђени су и базен за такмичење и јахт–клуб са рестораном. Хотели и павиљони синдикалних одмаралишта смештени су у непосреднијем залеђу плаже и шеталишта, у зони главног објекта забавног центра.

Степенасти платои са столовима за око две хиљаде посетилаца, у околи простора отворене летње позорнице за фестивале и приредбе чине амфитеатралну композицију главног забавног центра. Поред основне рекреативне намене саме плаже са пратећим садржајима – главном свлачионицом купалишта уз један од улаза на плажу, те издавањем спортских реквизита, тобоганима и трамбулинама за скокове – рекреацији су намењени још и спортски терени у долини плаже и ивчног пута.

Концепту свеобухватног пројектантског решења

Самосвојан дакле, и као поставка пројектног задатка, а посебно као пројектантски одговор – *модеран, маритимно–градски амбијент Јаза* – испоставља се и као непосредно *опонирање* оштрој модернистичкој подели на *зоне становања, рада, одмора и саобраћаја*. Јер, компоненте свих намена дате су и као *условне* и као *међусобно условљене*.

Почетно функционално правилно сагледане и постављене просторне намене и потребни садржаји, синхронизовано су и композиционо архитектонско–урбанистички потом пројектоване – у логичном сплету међусобних преклапања и преплитања. Ништа мање – и свака поједина номинална зона није само *организациони спој* са неком другом, *начелно супротном* – већ су увек присутни и *вишестепени планови* како *функционалног* тако и *визуелног повезивања са мотивима и садржајима – изван матичних*. Начелно најмање трипартитно, то повезивање, делује као да извири из природе фактографије секвенци околних природних призора стеновито покренуте конфигурације терена и хоризонтале мора, да би затим текло структурама *пројектованих отворених заједничких површина – динамичких лонгитудиналних окосница плаже и шеталишног потеза*, све до распореда групација и њихвоих *тежишта*, са *склоповима и акцентима израђене архитектуре*. [Илустрација 64]

Усклађеност просторног ликовног израза и графичког приказа

Изразни ликовни архитектонско–урбанистички план – доследно очитован почевши од првих просторних скица, преко завршног плана–приказа целокупног градића Јаз и његових перспективних визура – мотивисан је *благим, неправилно завојитим, вијугавим, органским контурама* што извиру из самог тла, *кончаницама путева флуидних токова простирања и надовезивања, својственим и примереним* како природној конфигурацији терена, тако и опредељењу да понуђено, комплексно архитектонско

решење буде заиста интегрални део изворне лепоте предела. Ортогоналношћу – и то датом тек у назнакама – издваја се једино архитектура квадратних габарита хотела и синдикалних одмаралишта, као и основе кућица за издавање, уз такође – исечак приступног пута са севера, из правца Јадранске магистрале, чији је већ плато аутобуских станица и скупних гаража, функцији примерена – кружна форма. Међусобно условљени и усклађени „саобраћај, линије [поставке/распореда] кућа и све контуре – сливају се и клизе по кривинама структуре тла, као умирено топло морско струјање.“¹³⁴⁸ [Илустрације 64 и 65]

Поетички графизам, графички израз прилога дипломског елабората, и ситуационог, тако и перспективних скица и приказа – снажног су печата особене Лојаничине, зналачке – проучене, дисциплиноване и надахнуте ликовне експресије. Изузетне естетске вредности цртежа не ометају информативни план усредсређености на суочавање са проблематиком и разјашњењем примарне теме – *хармонизовања просторно–организационих целина* у спектрима рашчлањивања њихових сложених међуодноса. Свеукупан рафинман упућености и *посвећености пикторалном* – подвлачи пројектантско опредељење степеновања и градације планова низовима просторних акцената, поентираних жижном позицијом главног забавног центра. [Илустрација 66]

Целокупна пројектантска интервенција осмишљена токовима кретања што прилазе објектима понирући и извирући из слобдних заједничких простора, *једнако* као и сами *архитектонски објекти*, представљена је у ситуационом приказу техником *инумбрације* (латински *inumbratio*) којом на подлози различитих нивоа осенчености и затамњења остају *издвојене, изузете белине* – *назнаке архитектуре отворених и затворених простора*, и сплета пешачких и саобраћајних комуникација. Валери „светлосних аспеката – *светлосна аперцепција* архитектонске композиције имају визуелно подједнаку улогу – *откривања облика*. *Светлосни испис* потенцира концепт *покренуте архитектуре* – путање кретања и површине окупљања са централним и пратећим објектима [...] синхронизовано светкују сусрет копна и мора.“¹³⁴⁹ [Илустрација 64]

Маестралност израза и кадрирања графике *призора–проспекта* стожерног објекта, таква је да њиме, безмало као пејзажима ренесансних холандских мајстора, заправо – *доминира небо*. Представљеним појединостима *констелације забавног центра* распознају се јасно његове концентричне *ротондно–латичасте* платформе и међу–уметнут шеталишни прстен. Непосредност снено–футуристичког призора *динамиса прожимања* покренутих узастопних сегмената кружних петљи стаза–пасарела и назначених вертикала – успева да обухвати и техникама скиаграфије и скенографије осенчене – и залучен фронт

¹³⁴⁸ М. Лојаница, „Туристичко место Јаз – један предлог за уређење плаже Јаз код Будве“ [приказ дипломског рада], *Архитектура–Урбанизам*, бр. 30, 1962, [непагинирани листови 1 и 2], *op. cit.*, 2.

¹³⁴⁹ А. Мокрањас, “The Architect Milan Lojanica’s *Belgrade Realm and Visions* – From a Graduation project to Julino brdo and Godlaw, 1962–1972”, *Spatium*, no. 36 [December], 2016, *op. cit.*, 36.

купалишних свлачионица, и плажу и море и наслућивање линије хоризонта у даљини. *Контрапунктом представљених тема*, пројектант Милан Лојаница постулира архитектуру као својеврсно – право корисника на сопствени избор начина бивања у новоствореном простору. [Илустрација 64]

6.3.2. Амбијентални аспекти архитектуре отворених и затворених простора

*He – перформансе [као својства] архитектуре, већ перформанси/[начини дејствовања] архитектуре.*¹³⁵⁰

Дејвид Латербороу, (2005)

Иако је – у функционалној поставци и обликовању архитектонског објекта – најужи пројектантски фокус усмерен на будући пункт атракције главног забавног центра, пре савладавања тог задатка – вреднована је и пажљиво осмишљена свака поједина постојећа занимљивост локације. Почевши од примарног природног мотива простране, благо залучене плаже, додатно наглашене пројектованим шеталиштем у позадини, преко стеновитог брега на западу са планираном групацијом кућа за издавање – све до речице што протиче увалом уз сâм брег и уливајући се у море одваја га од плаже. Регулациони усек речице премошћен са насипа иза плаже, око самог ушћа „формиран [је] као пространи засенчен шкољкасти простор што окружује тај призор спајања слатководног прамена са морем. Са насипа плаже, ушће је још једном премошћено пешачком стазом по осовини потеза – дном конкаве – према брду на чијем су врху ресторан–бар и видиковоца, Успут, стрме стазе и степеништа разлиставају се и сажимају, па опет умножавају кроз просторе притесаног стења, између чесама и чемпреса, сводова сенки и сунчаних места.“¹³⁵¹ *Суштинска неопходност разноврсности призора и секвенци – предуслова активног одмора и осећаја угодности посетилаца и корисника – дочарана је и протумачена ритмом измене визура, опажаним сукцесивно из пешачке равни. Динамичка и амбијентална својства простора извучена су у први план, као најбитнији покретачки механизам – непроцењив квалитет архитектуре схваћене у најтачнијем и најдословнијем смислу речи као – дејства у простору, уместо искључиво – опредмећености објектом.*

Запитаност над појмом архитектонског објекта

Аналогне динамичке и амбијенталне компоненте, одлике су, потом – и покренуте – ониричне архитектуре самог здања главног забавног центра, функционално и визуелно схваћеног као ритмовано прожимање сегментираних слободних отворених простора и конструкције, обликовно интегрисане у форму залученог покрета навише. Окружен и тракасто спојен сферично распоређеним степенастим платоима–терасама, опремљен столовима за две хиљаде посетилаца – сав средишњи,

¹³⁵⁰ David Leatherbarrow, “Architecture’s unscripted performance”, *Performative Architecture: Beyond Instrumentality*, Branko Kolaevic and Ali M. Malkawi, Eds. (New York: Spon Press, 2005), 10.

¹³⁵¹ М. Лојаница, „Туристичко место Јаз – један предлог за уређење плаже Јаз код Будве“ [приказ дипломског рада], *Архитектура–Урбанизам*, бр. 30, 1962, [непагинирани листови 1 и 2], *op. cit.*, 2.

амфитеатрални простор намењен је приредбама, представама, музичким, сценским фестивалима и спектаклима. „Из тог амфитеатра подиже се увис пет бетонских љуски по висини савијених у цеви што носе две терасе [...] и лаку, помичну покривку, и расветне уређаје [...]“¹³⁵² Завојним рампама – продужецима/почецима цевастих носача воде излази на обе терасе. Ниво горње терасе, оперважен је ободно ритмичном сменом уских сепареа, отворених за посматрање пучине у даљини.

Архитектура дипломског рада Милана Лојанице – саткана је сва од пружања доборо извагане, одмерне потке одвијања програмом одређених садржаја. Рационално и доследно – главни објект најмање је грађевина што може бити, и уједно најделикатнија, а најатрактивнија интервенција у простору. Без икаквог затварања и стављања 'под кров', сва од прозрочности и прозрачености, протока посетилаца и визура, та хипетрална окосница – ода је слободи, колико и загонетним апсектима претапања отворених, лепезастих, кружних простора – у исечке волумена делимично издвојених, наткривених, засенчених – вазда у нијансама окренутих спектру од блиских и до најудаљенијих мотива окружења.

Несвакидашњи post scriptum једног дипломског рада

*Како цртежи, књиге и грађевине јесу архитектура – такође су и могућа места критичке архитектуре, понаособ или заједно.*¹³⁵³

Џонатан Хил (Jonathan Hill, 2005)

Показало се, на крају – да нешто што се ни уводним разматрањима ни током наставка предузетог истраживања није наслућивало, те није могло бити ни постављено као хипотеза – чини заправо – окосницу настанка нових концепата стамбених урбанитета Београда, последње трећине двадесетог века. Заједнички именитељ предочених конкурсних пројеката са реализацијама изложених у виду две подробне студије случаја – урбанитета Јулино брдо и Блок 19а, затим и три одабрана студијска пројекта – Истраживање Подстандардних станишта Београда, и Међународни конкурс за Гоцлав – нов град за сто хиљада становника, и пројект Туристичког места Јаз крај Будве, дипломски рад – уцеловљен установљеним релевантним истраживачко–теоријским изворима промене пројектантске парадигме – стекао се у аутору, архитекту Милану Лојаници. Антиципацијска снага увиђања потребе за стварањем шире структуре и контекста места, у спрези са одрицањем од прерогатива архитектонске надмоћи над локацијом, те и одмеравање одговарајућег нивоа потребне интервенције у простору ради постизања динамички и амбијентално промишљене целовите композиције – као почетне, а потом и непрекорачене водиле–

¹³⁵² „У подножјима су офиси повезани са припремом наруџбина у сутеренима. По ободу су цу–бокс собе и подруми вина.“ М. Лојаница, „Туристичко место Јаз – један предлог за уређење плаже Јаз код Будве“ [приказ дипломског рада], *Архитектура–Урбанизам*, бр. 30, 1962, [непагинирани листови 1 и 2], *op. cit.*, 2.

¹³⁵³ Jonathan Hill, “Criticism by design: Drowning, wearing, weathering”, *The Journal of Architecture* 10, no. 3, 2005, 285–293), 286.

асимптоте пројектантског процеса – назначења су и показатељи дубоке оријентације Милана Лојанице ка *суштинском преиспитивању архитектонског домена*.

Кроз промишљање наизглед периферне теме 'летњег одмора' предочено је мноштво одговора на ширим поводом ефикасности урбанитета – другде постављана, и увек и свуда важећа питања. Прелепој, пространој пешчаној плажи – потребан је град у залеђу, бар колико је (не само) приморском граду – неопходна плажа. Надградња и прожимање сажетих, а ипак *градских функција* приморског места – Лојаничине визије градића Јаз – делују као директна примена препорука Џејн Џејкобс – објављених само годину дана раније (1961) – о кључној важности фреквентне посећености пешачких токова и отворених заједничких простора, и за безбедност и за њихову животност што омогућава и одржање околних урбаних функција. Ништа мање, пројект Јаза – оживотворено је, илустративно увиђање поука што ће тек бити написане и објављене из пера Кристофера Александера, три године касније (1965) – да *град није дрво*, већ структурна сложеност *просторних* и *вредносних* компоненти у многострукости њихових преклапања, међу којим су већ почетне Лојаничине преокупације фокусиране на *виталне урб-архитектонске – организационе и амбијенталне*.

Откривање реалних праваца *промене пројектантске парадигме*, уследиће заиста – недуго по дипломском пројекту приморског градића Јаз (1962). Како смо претходним током истраживања приказали – конкретнизоване етапе профилисања *нових концепата стамбених урбанитета Београда*, представљају несумњиво урбанитети Јулино брдо (1966/1967–1970), и Блок 19а (1975–1982), са битним интерполацијским моментима – проучавања неусловних станишта Београда (1965), патента *НС-71*, и модела Гоцлава (1972). Ништа мање – теоријска промишљања архитекта Милана Лојанице, почевши од *Стана минималног стандарда* (1965), преко *стана што се – користи и мења* (1975) закључно са *Записима са цртаћег стола* (1975) – кључна су као *критички, преломни и ослоначки моменти успостављања нових стамбених концепата Београда последње трећине двадесетог века*. Управо у свом чињенично, нарочито валоризовано-одмереном виду – *искорака из заблуда модернизма, уз задржавање свих аспеката реалних бољитака колективне станоградње*.

Део V

7. Закључни преглед резултата истраживања

Уместо уобичајене напомене карактеристичне за извођачке архитектонске планове – 'Све мере обавезно контролирати на лицу места' – генерална напомена целокупног предметног истраживања јесте ауторско НАД-СТИЛИСТИЧКО опредељење. 'модернизам/модернистичко' у раду упућује само на радикалну измену пројектантских приступа и могућности деловања архитеката..

Аутор (2015–2021)

Напоредо са установљеним поступком и током профилисања сазнајног процеса усмереног расветљавања хипотезама постављених, оквирних поља могућих одговора – наговештених избором основне теме предметне дисертације – улоге *типо-морфологије* у новим концептима *стамбених урбанитета Београда последње трећине двадесетог века* – резултати истраживања сагледавају се и *фазно* – у *пет начелних етапа* (Почевши од 1) – утврђеног, комплексно профилисаног *методолошког плана*, преко 2) – *сегментног плана* одабраних, својеврсних *хрестоматијских потцелина* *поларизованих архитектонских предлогака* и *платформи*, укључујући и корпус критичко-теоријских студија аутора – припадника *Београдске школе архитектуре*, запитаних над приликама модернизације *станоградње Београда посматраног периода*, када се и појављује промена пројектантске парадигме – уочена, потврђена и образложена путем проверених и допуњених критеријума за избор студија случаја, са њиховим коначним избором. Затим, такође 3) – у *преиспитивањима граница модернистичког схватања типологије у контексту типоморфолошки мотивисаног просторног вредновања* изведним кроз *студију случаја урбанитета Јулиног брда*, као и у 4) –

студији случаја урбанитета Блока 19а – развијеној форми савремене архитектуре реалне разлике’, закључно са 5) – разматрањима три допунска студијска пројекта, неопходана за потпуно разумевање сложености настајања заокрета пројектантских приступа што су резултирале секвенцама модерних урбанитета Београда – промишљено преформулисаних у правцу најједнијих аспеката достигнућа традиционалних урбаних матрица.

Методолошки план

Сложена тематика предметне дисертације, тежишног проблема идентификације настајања нових архитектонско–урбанистичких приступа и стратегија, полазишта у настанку нових концепата стамбених урбанитета Београда последње трећине двадесетог века – определила је да критичко–аналитички фокус истраживања буде постављен у сâм унутар–дисциплинарни домен архитектуре и урбанизма, схваћених интегрално – у нераскидивој међуусловљености. Спреге упоредних теоријских и оперативно–пројектантских трагачких праваца, пресудних у измени пројектантских приоритета током процеса постулирања нових пројектантских парадигми – ради концепуализације стварања комплекснијих стамбених урбанитета – идентификоване су и разматране посредством посебне теоријске – композитне, критичко–аналитичке методолошке платформе. Истовремено, хронолошки принцип поштован је – у циљу уочавања прве појаве кључних карактеристика истраживачких токова настајања нових концепата домена колективног становања – схваћеног као структурног чиниоца очувања јединства градског ткива.

Ценећи сву природу сложености и финоће процеса – чијем је откривању, критичком проучавању са образложењима био и намењен, компаративно–композитни критички метод постављен је нужно у архитектури–урбанизму иманентне оквире – у домен самог пројектантског поступка. Истраживачку теоријску подлогу употпунили су елементи принципа изградње теорије (“theory building”) и принципи од теорије до нове теорије (“from theory to new theory”). Веродостојност података проверавана је триангулацијом, док су тумачења извођена логичком аргументацијом у склопу истраживачких промишљања (“practice of reflexivity by investigator”).

Трипартитни методолошки апарат, почетно образован за потребе предметног, квалитативно одређеног истраживања, у циљу постизања што објективнијих критеријума садржи компоненте из корпуса типолошко–морфолошких и типолошких теоријских разматрања ауторитета тих области, у алтернативи и/или споју са комплексном архитектонско–урбанистичком и вишетактичком теоријском компаративно–интерпретативном анализом – провераваном и теоријским радовима аутора модерниста, имао је такође тројаку улогу. Почевши од а) формирања хипотеза са издвајањем специфичних критеријума за откривање промена које су предмет истраживања, укључујући и проверу и допуну критеријума (Део I,

поглавље 3: 3.4.), преко б) *опредељивања избора студија случаја* (Део I, поглавље 3: 3.5.), закључно са в) *подробнијим критичко-аналитичким приказом и тумачењем урбаниитета*, како у студијама случаја, тако и у три додатно увршћена проблемска студијска подухвата (Део IV, поглавље 6: 6.1.-6.3.).

Нивоу уочених промена структурирања стамбених комплекса којим се постиже *пуноћа спектра* од *организационих до амбијенталних квалитета урбаног* – одговарао је, условно – спој типолошко-морфолошких и типолошких аналитика. Несумњивом пројектантском искораку из владајућих рудиментарних концепта масовно-модернистичке, схематизоване и серијски условљене станоградње, која међутим – продукционо – остаје и даље у склопу индустријализованог модуса префабрикације – погодовала је у том сегменту свакако и *архитектонско-урбанистичка анализа*, делом у *тумачењу начина пројектовања стамбених јединица и поступака изградње* – од склопова, преко појединих објеката до карактеристичних детаља издвојених у студијама случаја, а делом и у допунским студијским пројекатима. Напокон, *вишетапачка теоријска компаративно-интерпретативна анализа* прожела је све нивое истраживања – повезујући их у потцелине и коначну целину.

Према укратко, закључно поновљеном прегледу примењене методологије – управо она представља и први очекивани, латерални резултат истраживања, у смислу претпоставке – од теоријске до практичне примене формираног прецизног методолошког апарата. Теоријски вид подразумевао би примену критичко-аналитичке апаратуре како у вредновању других теоријских поставки, истраживања и радова, тако и у циљу праћења и испитивања појава и процеса промена градских ткива и структура изграђене средине уопште. Поље практичне примене огледало би се у правцима профилисања пројектантских усмерења и/или помоћних пројектантских приступа и тактика у решавању конкретних пројектантских проблема и задатака.

Сегментни план хрестоматијских потцелина

Будући да је поступак стварања теоријске платформе *објективних критеријума* постулиран тако да је *почетне слојеве истраживања* – образоване прелиминарном критичком анализом секундарних извора кључних за опредељење теоријске поставке и методолошког апарата, ради истраживачке доследности – требало их је додатно аналитички *сагледати* и према потреби *допунити*. Уследила је стога – подробнија анализа теоријских радова референтних аутора, и то пре свега *избора* – а) референтних делова *типолошко-морфолошких и типолошких систематизација* (Део I, поглавље 1), потом – б) *модернистичких начела* стамбене масовности и префабрикације у концепту отвореног плана – разматраних како у виду теоријских написа, тако и кроз најраније реализоване објекте, од утицаја не само у формирању постулата модерне архитектуре, већ и – пресудних за ниво најшире прихваћености, те закључно и сажет критичко-аналитички приказ великих, масовно-стамбених анасамбала/насеља Европе и Америке (Део I, поглавље 2). Напокон,

приказан је и – в) критичко–аналитички преглед модерничких, али и других, паралелно–трагичких аспеката станоградње Београда последње трећине двадесетог века – „Ка употпуњујућој/интегративној архитектури“ (Део I, поглавље 3). Разматран је распон од преовлађујућих теоријских поставки (потпоглавље 3.1.3.1.), и последичних институционално–законодавних оквира (3.1.2.), преко студијских предочавања последица некритичке примене профитних стамбених политика, као и теоријских сагледавања неопходности кваклитативних промена у циљу реалног постизања суштинске хуманизације целокупне скале стамбених питања (Милан Лојаница, 1975), тиме и нових, и за њихове станаре, и за град у целини – пожељних урбанитета. Студијску целину употпунио је приказ планова и оперативних достигнућа масовне станоградње (3.2.2.), и закључила прегледна анализа реализованих, карактеристичних примера колективне стамбене изградње Београда (3.2.3.).

Поштујући принцип веродостојности, типолошко–морфолошка гледишта изложена су компаративним приказом, и то почевши од покушаја ревидирања ставова модерне архитектуре (Смитсонови, Ван Ајк, Фремpton), потом преко савремене критике профитно оријентисане рационализације станоградње (М. Лојаница, С. Гаковић, Колеман, Ечисон) и урбаног планирања (Лефевр), све до повратка у последњу годину деветнаестог века, и почетног упознавања типолошко–морфолошких приступа приказом релевантних делова практикума Зитеа – Уметничко обликовање градова (1889) – теоријског утемељења типолошко–морфолошких истраживања архитектуре–урбанизма. Разматрање је надаље развијано студијско–теоријским и научним доприносима радова Калена, ауторског тима Кастекс–Панере–Депол, и Келбауха. Међу кључним улогама у профилисању платформе критичко–аналитичког апарта предметног рада издваја се опсег раселине формиране лиминално–додирним ставовима о зградама окупљеним на гомиле, али – без аутоматске моћи да створе град (Кален), с једне стране, а са друге – морфолошких студија обједињених са архитектуром у размерама урбаног ткива, и просторно–организационо садржаних елемената друштвеног (Кастекс–Панере–Депол). Кључни делови типолошко–морфолошких сагледавања Кастекса, Панереа и Депола – *Formes urbaines : de l'ilot à la barre* (1977), у преводу на српски језик – скраћено, *Урбане форме* (1989), упоређивани су и допуњавани кроз проверу са француским оригиналом, посебно због преводно изостављеног поднаслови – *Урбане форме: од острвца до штангле*, а такође допуњавани су и каснијом верзијом ауторске књиге на енглеском, *Urban forms: the death and the life of the urban block* ([1997]/2004).

Сагледавања и систематизације аутора типолошки усмерених студија представљани су у претежно заокруженим сегментним потцелинама. Предузет поступак резултирао је избором и тумачењем, а претходно и преводима најбитнијих делова излагања еминентних архитеката – стручњака области, што су упркос својим изузетним критичким доприносима досад остали непреведени на српски језик. Најбитнији

ставови и погледи Калхуна (1967), Монеа (1978), Видлера (1976/2003) и Келбауха (1988/2002; 1996/2009) тиме су, надајмо се – бар у некој мери приближени стручној, као и другој, потенцијално заинтересованој јавности.

Поред хрестоматијских потцелина посвећених анализама дисфункционалности модернистичке стамбене новоградње – Џејн Џејкобс (1961) и Оската Њумана (1972), приказали смо и *најранију* на нашим просторима теоријску студијску анализу сагледаних и систематизованих потребних поступака за превазилажење нагомиланих проблема станоградње, аутора *Београдске школе архитектуре* – архитекта, професора Милана Лојанице – „Записе са цртаћег стола“ (1975). Издвојили смо и приказали подробније и просторне анализе проблематика устројства стамбеног окружја – *Четири стања склопа у структури стамбене средине* (1991), архитекта, професора др Станка Гаковића, такође аутора *Београдске школе архитектуре*.

Методологија извођења и приказа закључака истраживања

Руковођени како важношћу самог поступка преиспитивања важећих пројектантских парадигми, тако и многоструким и степенованим резултатима истраживања, а нарочито – појединим закључним ставовима који неретко опонирају увреженим категоризацијама, определили смо се за *конципирање система закључака* – из више корака. *Систем закључака* изложили смо почевши од – *пред-закључних импликација*, како потпоглавља, тако и битних под-сегмената (према потреби), затим делова *закључног/закључних импликација*, и напослетку – *сумарних закључних импликација* самих глава приказа истраживања. Потакнути и духом времена који читаоце не храбри на сагледавања укупног контекста – већ напротив – на истргнуће, парцијализацију и фрагментирање – одлучили смо се дакле, за форму излагања закључака истраживања као *сепарата*. Додајмо још и да смо тиме омогућили право, ауторско критичко читање, те и неопходне допуне и појашњења, као и финално уобличење укупног корпуса дисертације.

Закључци и препоруке

Према истраживањем достигнутим увидима и из њих досад извендеим закључцима – како уочавање поступних помака и коначне промене пројектантске парадигме, тако и одређивање места и улоге типоморфологије и типологије у новим концептима стамбених урбанитета Београда последње трећине двадесетог века – показало се *вишеслојним и вишезначним тежиштем ширег комплекса проблема* професионалног контекста савремене архитектуре–урбанизма. Следећи правце сврховито дивергентно постављених истраживачких питања у спреси са системом хипотеза, утврдили смо да је појава нових концепата стамбених урбанитета Београда посматраног периода – примарно плод пројектантске одређености за искорак из рутине стереотипно поједностављених, *једном заувек задатих хоризоната модерне* архитектуре и урбанизма. Одатле и начелно усмерење предметне студије ка проблематизацији и критичком сагледавању дубље теоријски мотивисаних архитектонско–урбанистичких приступа што су током пројектантског процеса *успевали да покрену и ангажују свеукупно ауторско познавање и искуство архитектуре*, како *теоријско–стваралачко* тако и *делатно–практично*, у потпуности елиминишући задржавање на репродукцији усталих, преовлађујућих модернистичких модела станоградње. Заједнички именовани феномени појаве нових концепата стамбених урбанитета Београда преламају се и укрштају са стожерним принципима како типоморфолошки и типолошки оријентисаних разматрања архитектуре у најширем смислу, тако и са појединим аспектима архитектонско–урбанистичке анализе. Будући да се сви ти елементи, као заједничке одреднице предмета и теме изложеног рада испољавају почевши од саме концепције преко композитне истраживачке методолошке платформе све до примењене критичко–аналитичке методологије – тежишта закључних разматрања образују се *постављањем у само поље иницираних промена пројектантских пракси*. Такав поступак повратно омогућава и проверу капацитета посебно профилисана методологије да детектује све финесе, међунивоа и спреге са теоријским и пројектним студијама што претходе променама – утичући на њих, или их чак – практично омогућавајући.

Домени извођења и доношења основних закључака дисертације су – теорија архитектонско–урбанистичког пројектовања, проучавање архитектуре иманентних методологија и проширивање методолошке делотворности архитектонске анализе типо–морфолошким принципима и типолошким начелима. Закључци потврђују пред–истраживањем наслућене аналитичке потенцијале и критичке релације између спреге типо–морфолошких и типолошких приступа архитектури–урбанизму – и креирања *комплексније осмишљених, пожељних нових стамбених средина и окружења*, чији и матрични план и просторни израз обилују *динамичким композиционо–организационим својствима*, за разлику од *модернистичке статичности становања, блокираног у домену пасивног*. Цилуси закључака развијају се стога – *унутарњим путањима комплементарности* – између *пројектаната–истраживача* који увиђајући недостатке серисјког модернизма *трагају за уцеловљеним просторним склоповима ритмичних смена слободне и изграђене архитектуре* што стварају *животно неопходну динамику, мотиве и подстицаје* корисницима – и *креативних способности пројектаната* да упију и *осавременено–редизајнирано* одразе *вековима таложене, покретачке градске амбијенте и урбане матрице*. *Поларизујући капацитети* закључака испољавају се, дакле – у *деликатном распону теоријске рефлексивности и одређених, изразних пројектантских моћи преиспитивања појма савременог града – визираног у сферама динамичких модалитета*.

Уверили смо се – у погледу приступа теми и проблему истраживања – у *оперативност* приказане *унутар–дисциплинарне архитектонско–урбанистичке истраживачке позиције*, утемељене и профилисане спрегама типо–морфолошких и типолошких начела, као и аспектима продубљено–модификованих модернистичких теоријских и студијских приступа и архитектонске анализе, што заједно узев подразумевају и разматрање медијем архитектонског цртежа. Релевантна начела типо–морфологије проучена су са позиција *њених критичких капацитета* – *упоредним разматрањем ставова најугицајнијих аутора области, у цилусу – од уводне критике дезинтеграције градске четврти, очитоване у распаду урбаног ткива* – до анализе и откривања могућности *реафирмације међуусловљености грађевина и јавних простора*, кључно битних чинилаца *просперитета града*, и то – не само са становишта *успешне архитектуре* као *стојера стимулативног, пожељног урбаног окружења*. Надаље, критичким прегледом референтних извора и студија случаја, и интермедијарних студијских пројеката – откривени су *капацитети* модерно осмишљеног колективног становања као *вишезначног поља програмско–трагичких могућности* – које као одређујућ показатељ омогућава усмерн приступ и прецизно означавање нових концепата стамбених урбанитета Београда, у оквиру свеукупне стамбене продукције последње трећине двадесетог века.

Унутардисциплинарним утемељењем у специфично постулираној архитектонско–урбанистичкој теорији, допуњеној анализом примера из праксе – тежиште теме постављено је у *степеновано испитивање*

односа изграђених и отворених архитектонских простора стамбеног окружења модерне колективне станоградње. Почевши од ширег круга карактеристичних послератних примера европских и америчких искустава изградње масовних насеља – све до стамбене продукције Београда периода завршне трећине двадесетог века, *откривање врста релација стамбених објеката и спољних јавних простора* стамбених насеља – филтрирано је кроз специфичне, интегрисане параметре и скале посматрања. Додатно, у студијама случаја, после вишеслојне компаративне критичке анализе, из почетне, прелазне урбане размере разматрања организационо–композиционог плана стамбених комплекса – критичко–аналитички мотиви *проблематизације паритета* домена *приватног* и *јавног* бивају пренети на архитектонске размере – унутарњих концепција стамбених зграда, и закључно – самих стамбених јединица.

Умногом условљен композитно конципираним квалитативним истраживањем и њиме надаље одређеним профилем и структуром рада – садржај завршног дела дисертације доноси доследно сумиране најбитније закључке сукцесивних фаза разматрања, указујући потом и на могућа усмерења даљих истраживања, радом наговештеним – новим истраживачким правцима обухватног домена теорије архитектонско–урбанистичког пројектовања. Закључну целину разматрања чини седам тематских потцелина, предзначених основним сферама њихових доприноса. Почевши од 1) *Студија архитектури–урбанизму иманентних типолошких и типолошких приступа*, и 2) *Студија модернистичких аспеката масовне станоградње – индустријске префабрикације у урбанистичком концепту отвореног плана*, затим преко 3) *Поставке и разматрања концепта употпуњујуће–интегративне архитектуре – издвојене из корпуса текуће, масовне станоградње Београда последње трећине двадесетог века*, и потом прве студије случаја – 4) *Преиспитивања граница модернистичког схватања типологије*, и другом студијом случаја утврђене 5) *Студије савремене архитектуре реалне разлике*, те допунске 6) *Студије парадигми истраживачко–пројектантске доследности*, и завршног дела – 7) *Могућих усмерења даљих истраживања*.

Студије архитектури–урбанизму иманентних –

– типолошких и типолошких приступа

Феномен појаве нових концепата стамбених урбанитета Београда завршне трећине двадесетог века, кроз студије архитектури–урбанизму иманентних типолошких и типолошких приступа – претпостављен је изван устаљено–бюрократизованих механизма продукције блоковских стамбених насеља. Визиран је стога затим, и поступно постулиран уједно и као својеврстан *момент динамичког преокрета пројектантских оријентација*, базираних на суштински модификованом и иновираним вредносном систему просторно–организационих одлика у односу на модернистичко–генеричку, серијску колективну станоградњу. Консеквентно, кроз студије архитектури–урбанизму *примерено одабраних и проучених, унутар–дисциплинарних* спрега типолошких и типолошких начела, предметни феномен – *откриван* је и

преиспитиван у самој *факографији реализација стамбених урбанитета* Београда, као *динамички концепт градотворних потенцијала*. Логична је фокусираност на управо тај *најкомплекснији, опредељујући квалитет супротстављања инерцији подражавања и умножавања негативних модерних тенденција* и модела екстензивног заузећа терена, неизбежних последица – извесне, потпуне разградње урбаног ткива.

Следом истраживачких поступака критичких разматрања и преиспитивања – кључну важност за предметни рад – представљала су како утемељења у типоморфолошким разматрањима Зитеа, родоначелника области, тако и у Мураторијевим, најранијим нововременим увидима у *нераскидиву повезаност грађевина и околног, слободног архитектонског простора* (1960), Затим, у наредним, дубљим аналитичким нивоима – ослонци су пронађени у конзистентним истраживањима ауторског тима Кастекс–Панере–Депол, као и у деловању Калена, освртима Келбауха, и у систематизацијама и критичким предочавањима вредности традиционалних типологија референтних аутора – Монеа, Калхуна, Мураторија, Е. Роџерса, Видлера, Келбауха. Веома битним, показала су се и независна гледишта Александера и Роуа. Релевантни елементи критичко–аналитичких ствова свих поменутих аутора – допринели су и стварњу ужег контекста истраживања, и његовом поступном профилисању, тако и постулирању *компаративног методолошког приступа*. Логично – није ни потребно, ни могуће – издвојити аутора/ауторе од пресудног утицаја, с обзиром на вишеслојност постављене теме, и предмета истраживања у целини. Ништа мање истраживачки битан, контролно–корективан угао посматрања у домену *заокрета самоодређења архитектуре*, креће се у распону од Скотових (1914) до Александерових (1965, 1977) разматрања.

Поливалентни сценарији уопште, а архитектонско–градитељског домена поготову – *изискују и иницирају поливалентне методолошке приступе, међусобно преплетених, надслојених и укрштених гледишта*. Сам поступак откривања, као и потоњу упоредну критичку аналитику *настајања нових пројектантских парадигми оличених новим концептима стамбених урбанитета* Београда датог периода – с обзиром на *стојерно истраживачко питање и постављене хипотезе* – установили смо, додатно специфицирали и образложили двема студијама случаја, ауторског тима архитеката Милана Лојанице, Предрага Цагића и Боривоја Јовановића – урбанитет Јулиног брда (1966/1967–1970) и урбанитет Блока 19а (1975–1982), а такође и посредством *писане архитектуре* Милана Лојанице (1975), као и допунским разматрањима три карактеристична студијска пројекта (1962, 1965, 1972) значајна за употпуњено сагледавање теме. Нагласили смо тиме у довољној мери да приказана *разнолика испољавања истраживаног феномена* сведоче у прилог *спектра његове могуће појавности*, насупротив *фиксирања те сложене појаве* – установљењем и применом условљавајућих, шаблонских правила – запечаћених ригидно–класификацијским поделама.

Истраживању примерен, утврђен *систем полазних, наоко засебних закључака* – распона од другостепеног до трећестепеног значаја и доприноса истраживању – у домену је *унутар–архитектонских*

вредносних и обликовних категорија, и тактика које су у тесној вези, или пак пресудне – за пројектовање кохерентнијих, рационалнијих и хуманијих урбанитета, примарно намењених становању. Тиме постигнуто – правилно функционисање новоизграђених урбаних целина – подразумевани је циљ по себи. Једнако битан значај заузима компонента њиховог хармонизујућег учешће у склопу свеукупне оперативности града и у смислу друштвено-организационог система и као делотворне просторно-композиционе, уцеловљене комплексности израђеног, што тек заједно узев творе – сложену структуру полурешетке, у терминима Александера.

Пред-закључне импликације студија критичких капацитета типо-морфологије

Аналогне, закључне улоге имају и студије критичких капацитета типо-морфологије у изложеним поларизованим крајностима урбаних појава – од реалне дезинтеграције градске четврти, распада урбаног ткива – до теоријског предочавања потребе *реафирмације међуусловљености грађевина и спољних, слободних јавних простора*. Први ниво – условно припада архитектонској, други – урбаног размери. Изједначавајући момент разградње урбаног ткива са чином модернистичог сажимања градске четврти у стамбени моно-објект – Кастекс, Панере и Депол именују Ле Корбизјеов « l'Unité d'Habitation » манифестом те појаве. Дакле, и саме – *негације града*. (Видети [Илустрацију 1], Део I, Глава 1, Поглавље 1.2. *Критички капацитети типо-морфологије*, Потпоглавље 1.2.1. *Критика дезинтеграције градске четврти – распад урбаног ткива*) Осамостаљени, *мега-објект алтернације стамбен четврти* прераста – у циљ самом себи. Станоградња тиме постаје општи вид *механизма поништења* свих структура вишег реда закључно са *градом* – будући да је лекорбизјанском верзијом модернизма на тај начин и постулирана. Тематизација *континуитета кризе програмских концепција простора* – на урбаном плану – сагледава се од почетно, утпливом економских фактора изазваних последица преокретања просторних приоритета у корист правилне парцелације градског земљишта – уместо некадашње *усредсређености* на *постизање правилности тргова*, све до модернизмом надовезаног, умногостручено-задатог – потпуног *диспаритета* оличеног у *суперорданираности*, доминацији *грађевине* над *деградирано-субординираним слободним јавним простором*. Уочљива је изразита комплементарност Зитеових и век каснијих тимских истраживања Кастекса-Панереа-Депола.

Поље закључака студија критичких капацитета типо-морфологије дефинисано је квадривијумом асимптота – почевши од трајно актуелног Зитеовог питања, *о мери у којој би се традиционални принципи урбанизма могли ускладити са савременим потребама*, преко његове опаске *о пређашњем грађењу просторног утиска ради* (до пред крај деветнаестог века) *уместо 'за љубав плана'* (што као принцип кулминира у модернизму), и такође његовог упозорења *да геометријска схема и линија лењира не смеју да постану циљ за себе*, све до става ауторског тима Кастекса-Панереа-Депола о

мањој естетској – дакле свакако и етичкој – вредности архитектонског објекта од његових својства којим дефинише просторе, и спољне слободне, јавне и/или прелазне, а подразумевано – и унутрашње.

Такође, својеврсну унакрсну проверу конзистентности типо-морфолошких приступа и потврду њихових вредности извршили смо поређењем са тумачењима Скота и Александера. Односно, од Скотовог – а) упућивања на кључну улогу Витрувијог трактата *Десет књига о архитектури*, до средине деветнаестог века неупитно доминантног теоријског архитектонског списа којим је архитектура – будући круна познавања свих осталих форма знања – и постулирана као наука са приматом над свим осталим наукама, преко б) губитака теоријских упоришта појавом индустријске архитектуре, средином деветнаестог века, и даљом незаустављивом разградњом конзистентне теорије архитектуре., све до – в) сагледавања заблуда романтизма (“Romantic Fallacy”)¹³⁵⁴, пређашњих/модерних/савремених верзија, сажетих у синтагму антикварског духа¹³⁵⁵ који уздиже до апотеозе архитектонски детаљ – занемарујући суштинске вредности распореда маса, простора, потеза и кохерентности¹³⁵⁶, вукући у зачаране кругове и спирале погрешних процена архитектуре што кулминирају деградирањем архитектонског детаља до нивоа пуког стилског симбола¹³⁵⁷, тако да „романтичарски став отпочео у поезији – завршава у педантерији, док им истински дух архитектуре – измиче обома.”¹³⁵⁸ Надаље, разградњом темељних вредности градитељства – архитектура у романтизму и његовим каснијим одјецима – према Скоту – постаје изнад свега симболична. Тиме – уместо непосредног, архитектура постаје посредовани, индиректни извор естетског уживања, с тим да новопробуђен – примарно симболички интерес за њу – води појави каприциозног¹³⁵⁹ и све чудовишнијег укуса.

Александер пак, круцијалну претпоставку делотворности града – међусобних прожимања и преклапања друштвено-организационе и аналогне просторно-композиционе уцеловљене сложености – сублимира у концепт сложене структуре полурешетке., потенцијално неупоредиво сложеније за разлику од симплификоване схеме-аналога дрвета – чији „недостатак структурне сложености [...] и парализује наше представе о граду [...] [Јер] [с]ваки пут када се ишчупа део града и [уместо њега] начини [нова, поједностављена структура] дрвета да би заменила полурешетку што је била ту пре њега – град чини корак више у правцу дисоцијације. У сваком организованом објекту/[заједници] – претерано издљивање и дисоцијација [раслојавање] унутрашњих делова – јесу први знаци уништења које наступа.”¹³⁶⁰ Протумачене су тиме посредно, а непогрешиво и до танчина – директне последице модернистичких видова негације

¹³⁵⁴ G. Scott, *The Architecture of Humanism – A Studie in the History of Taste* (1914), *op. cit.*, 37–93, 125–171. [курзив, А. М.]

¹³⁵⁵ G. Scott, *ibid.*, 56.

¹³⁵⁶ G. Scott, *ibid.*, 56.

¹³⁵⁷ G. Scott, *ibid.*, 81. [курзив, А. М.]

¹³⁵⁸ G. Scott, *ibid.*, 57.

¹³⁵⁹ *Ibid.*, 54.

¹³⁶⁰ К. Александер (C. Alexander), „Град није дрво“/“A City is not a tree” [*Architectural Forum*, Vol 122, No 1, April 1965, 58–62], *Архитектура-Урбанизам* [год. XII], бр. 68–69, 1971, (81–86), *op. cit.* 82–86. [курзив, А. М.]

града оличене у *контрапродуктивном, упрошћеном зонирању* (саобраћај–рад–одмор–рекреација) – чиме се укида *непрекидност* урбане матрице, те бришу и сви трагови *просторне блискости*. Наиме, модернизмом октроисани, унификацијски именовани и обележја колективне серијске станоградње – не доводе тек до дисфункционалности појединих упропашћених делова града – већ се рефлектују на *укупност града*, *испољавајући* се као *мањи, већи* или – *критичан пад степена његове хармонизације*.

Према студијама критичких капацитета типолозије – проверили смо додатно валидност методолошком поставком установљених – одређујућих критеријума избора нових стамбених урбанитета Београда последње трећине двадесетог века, ради њиховог даљег разматрања као студија случаја. Настојало се да током читавог тока дисертације – буде наглашен и издвојен Фокусни план кључних типолошко-морфолошких гледишта и приступа, док су у одређеним сегментима они били и интегрисани у начелни поступак архитектонско-урбанистичке анализе. Како кроз разматрања две студије случаја, тако и у примерима три допунска студијска пројекта – *типолошки аспекти* показали су се кључни за уочавање, разумевање, тумачење и вредновање оствареног нивоа промена пројектантских парадигми. Издвојене су релевантне компоненте типолошких начела *афирмације урбаног ткива града*, са чијих су полазишта установљена четири одређујућа, квалитативна нивоа просторних модалитета – а) реафирмација међуусловљености грађевина и слободних јавних простора, б) организационо-композициона комплементарност рашчлањених изграђених и аналогно градуираних отворених архитектонских простора в) аспект функционално-обликовне уцеловљености стамбеног комплекса, и г) амбијентализација – сублимат постигнуте дистинктивне, оригиналне, не-генеричке архитектуре урбанитета. Спруге на тај начин постулираних просторних модалитета образовале су платформу даљих, подробнијих анализа.

Пред-закључне импликације студија критичких капацитета типологије

Питање типа – у сваком иоле озбиљнијем разматрању архитектуре – није могуће избећи. Тек разумевањем типа разрешава се природа архитектонског објекта. Прдразумевано – прошлости, али и данашњег времена. према ставовима Рафаела Монеа (1978)

Критички капацитети *типологије* – полазишта/носиоца/ослонца сложенијег типолошког концепта – разматрани су подробније и са независније дисциплинарних одређења *типологије* као својеврсног *архитектонског аналога*. Такође, према Росију, *типологија* као сама *идеја архитектуре најближа њеној суштини*, предочавана је и тумачена са аспекта њеног кључног својства *константе* у појединачним архитектонским остварењима. Специфичнији *аналитички моменти типологије* – испитивани су како кроз примере *архитектуре појединих објеката*, тим више у контекстима сложенијих архитектонских видова – у

домену *урбаних целина*. Потоњи, током рада постулирани степени и сегменти типолошки профилисаног истраживачког поступка и одређења – у појединим конкретизовано посматраним феноменима, ситуацијама и деловањима архитектуре – утемељени су на критичким сагледавањима и систематизацијама Калхуна (1967), Монеа (1978), Видлера (1976/2003) и Келбауха (1988/2002; 1996/2009).

Тумачећи модернизам у архитектури од његове укоренености у биотехнички детерминизам до неупитних постулата што *остављају празнине на кључном месту пројектантске ингеренције – у стварању саме архитектонске форме* (јер ни физичке законитости, ни емпиријске чињенице *не резултирају крајњим конфигурацијама*), Калхун поентира да вакуум модернизма – *апсолутно свесно и намерно креиран* – служи испуњавању *редукционистичком модернистичком естетиком*, међутим – *варљиво ослоњеном на способност чисте интуиције* кадре да *'спонтаношћу'* достиже и ствара форме – *еквиваленте фундаменталних операција*¹³⁶¹, уз у наредну, *фабулозну претпоставку* – *њиховог повиновања природним законитостима*. Иако редукционистичке теорије модернизма очитоване у последицама крајњег упрошћења пројектантских проблема, процеса и начина деловања – *сматра неodrживим*, Калхун с друге стране одбацује и могућност постојања *заувек утврђеног, етаблирано-непроменљивог односа између архитектонских облика/израза и значења*, те оправдава и „радикалну промену иконичног система представљања“¹³⁶² у сврхе поновног откривања вредности погодних за преношење архитектонским формама и облицима. Залажући се за дубљу аналитику *удела промена стереотипа* у односу на архитектонске проблеме, Калхун упозорава и на *ограничења математичких помоћних средстава/техника/алата*, који, остајући суштински далеко од капацитета испостављања готових решења, у најбољем случају – могу да пруже тек *оквирни контекст пројектантског деловања*. Истицањем круцијалне важности *укључивања дијалектичког односа између а) делова система – отпорних на промене као уобичајених/конвенционалних, али променљивих услед њихове арбитрарности, условне приближности/произвољности, и б) делова система условљених природним законитостима*, као и својим сагледавањима *потреба видљивости културе сопственог доба, са одликама њене технологије* – иницираним и наглашеним токовима технолошког прогреса, Калхун се унеколико надовезује на битну зитеовску тему *могуће/пожељне мере усклађивања традиционалних принципа архитектуре-урбанизма са савременим потребама*.

Студиозно Монеово разматрање (1978) *развоја и трансформација* концепта типа и типологија са свим нијансама импликација у домену градитељства, посебног је значаја за предметну дисертацију. Сагледавајући *најинтензивније секвенце развоја архитектуре, у моментима појаве нових типова*, Монео сматра да је *одустајање од већ познатог, уз јасно конципирање потпуно новог типа* – *међу највећим*

¹³⁶¹ A. Colquhoun, ([1967/] 1969), *op. cit.*, 74. [курзив, А. М.]

¹³⁶² A. Colquhoun, ([1967/] 1969), *ibid*, 74.

напорима архитеката, чиме највише и заслужује дивљење, будући да успостављање новог типа настаје посредством „изузетне личности, кадре да у архитектуру уђе сопственим гласом.“¹³⁶³ Док Диран, почетком деветнаестог века, увођењем геометријски генерисане, непрекидне квадратне мреже – изворни смисао облика у архитектури – претвара у композициони метод, укидајући све везе између типа и архитектонског облика, наредним консеквентним фазама, појавом *типолошких облика* (“type forms”) доведен је у питање и обесмишљен – *целовит, изворни концепт градитељског облика* (“formal structure”) као *одређење типа*. Најупечатљивија су потоња *три нивоа модернистичке негације изворног концепта типа и типологије* – почевши од *архитектуре генеричких простора* Ван дер Роа, преко лекорбизјанског форсирања *архитектуре као типолошког инструмента*, односно – *типа искривљеног у прототип бесконачне репетиције*, закључно са начелно хетерогеним теоријама функционализма, међутим – омеђеним Саливановом крилатицом – *облик увек прати функцију* (“form ever follows function”). Кључна за утврђивање и профилисање истраживачке позиције сред формирања ужег контекста истраживања као и уобличавања методолошког приступа предметне дисертације јесте Монеова сублимација да су се управо – *одбијања пројектаната–модерниста да узму у обзир „тип у условима/терминима града“*¹³⁶⁴, испоставила као *платформа неуспеха модерног покрета у архитектури*, поготову када је реч о традиционалном граду. Постулирање града као *најсложенијег градитељског облика*, Моено уочава у резултантама пионирске обнове типолошких проучавања Мураторија (1960) и Аргана (1963). Двојаким предзначеним појмом *типа* – и као *градитељског облика* и као *структурног шаблона* (“pattern”) *раста и развитка*, Муратори тумачи *континуитете између различитих нивоа и размера града*, остварене управо повезивањем међусобно блиских типолошких елемената и крајње, исходне целине града. Арганово усредсређивање на *поређења и преклапања одређених обликовних правилности* водило је основном облику – на разумљив начин *повезаних низова грађевина* у – „*унутарњи градитељски облик*“ (“inner formal structure”) грађевине или низа грађевина.¹³⁶⁵ Определујући се у двојном концепту Де Кинсијевог система, кроз хијерархију једног од кључних задатака градитељства – за *примат момента обликовног одређења*, што је архитектурама и омогућавао слободно деловање, насупротив *не–проблемском, типолошком моменту* подразумеваног степена инерције у матричном успостављању неопходних веза са прошлошћу и друштвом – Арган, према Монеовим виђењима, *дискретним негирањем типологије као примарне одлике архитектуре* – одаје заправо признање модерном покрету. Сумарани је пак, Монеов став да је *концепт типа* био

¹³⁶³ У фусноти, Монео као евидентан пример наводи Санта Марија дел Фјоре (“Il Duomo di Firenze”), Филипа Брунелескија (Filippo Brunelleschi, 1377–1446) – дакле ренесансну куполу (до проналаска нових конструктивних материјала – највећу на свету, и највећу икад сазидану од опеке) примарно готичког здања базилике фирентинске катедрале Арнолфа ди Камбија (Arnolfo di Cambio, 1240–1300/1310). R. Moneo (1978), *op. cit.*, 28/44.

¹³⁶⁴ R. Moneo, “On Typology”, (1978), *op. cit.*, 35. [курзив, А. М.]

¹³⁶⁵ R. Moneo, *op. cit.*, 36. [курзив, А. М.]

супротстављен – како идеологији модернизма, тако и студијама пројектантске методе, мада суштински – природном наставку концепта типа, 1960-их. Супротно идеји *типа-облика* (“*type-form*”) методолошког концепта, Родерс – према увидима Монеа – у смислу својеврсне концепцијске под-структуре очите/очевидне у стварности постојећих урбанитета – истиче *присуство типова*, кадрих да разврстају и одређују сва друга, појединачна *архитектонска испољавања/збивања*. Пројектантски процес отпочиње стога – *идентификацијом типа* погодног конкретном пројектантској задатку, као *чином избора* којим архитекти уједно успостављају *повезаност будуће грађевине и друштвеног контекста*. Дијаметрално супротан методолошким/функционалистичким приступима, Родерсова теорија – *концепта типа* као *инструмента архитектонског деловања*, подсећа на традиционалније приступе. Монеова истраживања и тумачења *развоја концепта типа* и *типологије* аналитички јасно, доследно и непристрасно, у свему верно одражавају – *амплитуде и размере колебања пројектантске струке између традиционално заснованог обликовно-формалног и модернизмом инаугурисаног – често у значењу октроисаног – методолошко-функционалистичког приступа* архитектури. Стога Монеова промишљања и валоритзације дају посебно утемељење постулирању *стојерног питања препознавања потребе довођења у равнотежу* опречних методологија функционалистичког и обликовно-формалног система – од суштинске важности за главни предмет дисертације – *промену пројектантских парадигми* оличену у појави нових концепата стамбених урбанитета Београда завршне трећине двадесетог века. Ограђујући се од модернизмом октроисаних негација улоге типа и типологије, определили смо се за Монеов *отворени концепт типа*, утемељен у *супротстављању стилистичким одређењима* пуке накнадне срочности, што наступа тек пошто је градитељским умећем – *сва суштина већ исказана*. Усвојили смо такође и аналог витално битног Монеовог става о развоју типа. Свеобухватније допуњен, упућује на то да – *одустајање од познатих, уз јасно конципирање потпуно нових типова* и *композиционо-обликовних приступа* – *јесте суштинско одређење деловања изузетних архитеката, кадрих да у архитектуру уђу сопственим гласом, и доведу до промена пројектантске парадигме*.

Видлерово уподобљавање *прве, традиционалне типологије* и *друге, модернистичке (дијалектике средстава и циљева, спрегнуте критеријумима економије* што архитектуру сматра *простим доменом технике)* – *трећој типологији* – назначеној као *стапање претходних двеју*, иако се заправо односила искључиво на деловање Русија и круга '(нових) Рационалиста', циљана је подршка савременицима. Међутим, вредност Видлерове систематизације неупитна је у критичкој прецизности сажимања заблуда модернизма, у концепту масовне продукције (као друге под-типологије). Наиме – *'машинама изведена масовна продукција машина'*, што у *'крајњем обожењу механичког прогреса'* – манипулише мотивима исконске човекове потребе за природом, преокрећући их у *'откупљујући парк'* сред ког – *'нема/безгласна*

грађевина–машина новог производног врта – треба *'практично да нестане иза мора зеленила'*. Чињеницу да омасовљењем таквих процеса – град такође *ишчезава* – и као *артефакт (архитектура)* и као *полис (друштвени ентитет)*, издвојили смо као кључну, прафразирајући Видлерово запажање изнето у виду окончаног чињеничног стања.

Келбаухова тематска рекапитулација вредности и дејства концепта типа и типологије – обogaћује и обједињује теоријска и критичка полазишта са пројектантским, архитектонско–урбанистичким гледиштима. Битно Келбаухово уводно одређење – појам *традиције* – која супротно модернистичким ставовима – не може бити лако замењена икаквим другим *сетом пројектантских правила*, будући да традиција није *изум/изумевање*, већ *непланирана последица/ненамерни нус–продукт* изумевања, и то такав да није плод напора појединца, већ – резултат циклуса грађења и константног надовезивања многих градитеља, ослоњених на достигнућа претходнице, током сталног *проширивања уобичајене синтаксе* (Скрутон). *Супротстављајући* модернизму, трезвенија – *класична гледишта и мерила –склада и равнотеже* (“harmony and balance”) као вредности изанд *иноваторства* и *безусловане стваралачке слободе*, Келбаух подвлачи квалитет *уобичајености* у односу на *изумевање*, и дакле – *неупитне предности традиционалног над новотарским*. Указујући на модернизмом иницијално испољене *негације традиционалног приступа*, оличене – *преостацима спољњих простора унаоколо апострофираних објеката*, Келбаух критикује *појавни концепт* модернистичке зграде – *истоветне призматичној модернистичкој скулптури*. *Слободностојећи, минималистички, апстрактно–безлични* објекти модернизма постављани *сред неограниченог, општег простора*, исход су *максимализовано–апсолутизоване пројектантске слободе*, као и наводне – *не–стилистичке појавности*. Неселективно модернизовани градови – *осиромашених су способности неговања и преношења вредности места, природе, традиције и занатских вештина*. Рестриктивна начела модернизма, резултирала су *ремек–делима – искључиво у остварењима генија*. Праксе обичних пројектаната, међутим, показале су да је – *„модернизам [умногом] подбацио* у односу на *постигнућа просечних архитекта других периода*.”¹³⁶⁶ Надградњом проблема, Келбаух сматра и наметнуту – *'обавезу оригиналности'*. Наиме – *форсирањем стваралачких претензија* – од функционалних до обликовних – *генерације архитекта* пропуштале су шансе да створе – *„искрене, не–херојске грађевине – обичних и скромних програма*.”¹³⁶⁷ Међутим, *типична продукција и свеукупна оркестрација* – пројектовање просечних зграда деветнаестог века – урбанистички знатно успелије и одговорније, било је и омогућено и постизано *нормативношћу* тадашње архитектуре, кроз *архитектонску типологију*, као неупитну конвенцију што је повезујући пројектанте и градитеље – *резултирала хармонијом пређашњих остварења*. Келбаух, у прилог тих ставова, наводи и Пелијеве, који

¹³⁶⁶ D. Kelbaugh, “Typology: an architecture of limits”, (2007[(1988)/2002, 83–97]), *op. cit.* 86. [курзив, А. М.]

¹³⁶⁷ D. Kelbaugh (2007[(1988)/2002, 83–97]), *ibid.*, 89. [курзив, А. М.]

истиче да је логично очекивање друштва – да *важећа пројектантска правила* омогућавају пројектовање и реализацију успешне архитектуре у највећој мери. Запажајући да већина грађевина насталих током двадесетог века *недвосмислено упућује на неадекватност* *важећих правила архитектуре–урбанизма*, Пели сматра та *правила потпуно неодогавајућим савременим градовима*. Тога ради – морала су бити *преиспитана*, будући да је крајњи циљ *рада архитеката – стварање градова*, уједно и њихова највећа одговорност. Такође, услед *ретких примера 'снажне и величанствене'* архитектуре, Келбаух подвлачи *потпуни неуспех модернизма у стварању добрих улица и градова*. Наиме – *модерна архитектура и урбанизам били су несразмерно успешнији као изнимици*, док су се у регуларној пракси, узети за *правило* – испоставили као *промашај*, поглавито последицом концепта *отвореног плана* – у градским условима, нарочито *погубног пројектантског приступа*. Императив Саливанове флоскуле облика који *следи функцију (1896) – делотворности упитне и на нивоу објекта – преокренуо се у – игнорисање веза између облика и функције на урбаној размери*. Највећим недостатком модернизма, Келбаух сматра – *немоћ повезивања модернистичких зграда са датим контекстом*. *Нове модернистичке тактике – сводиле су се – ако не на рушење свега претходно постојећег*, свакако на *најупрошћеније видове противстављања/јукстапозиције*, с циљем *потпуног одударања и од локацијских услова, и од типолошких законитости*. *Модернистичка искључивост – игнорисања окружења*, резултирала је убрзо *униформношћу и несразмером ("uniformity and scalelessness")*. *Уништавањем традиционалног урбаног склопа – контекста убрзо више није ни било*. Надградњу проблема чинили су објекти *комерцијализованог модернизма – комплекса мешовитих програма обједињених једним великим објектом – претходно–инжењерисаних, огромних металних или бетонских зграда, нерашчлањене – опште, генеричке архитектуре*. Примена такве, *симплификоване палете објеката* – продукта логике краткорочних улагања, оличена појавом *урбане монокултуре* – један је више модернистички допринос *визуелном хаосу градова*. *Неукус симплификоване градње* – обезвредио је читаве градове у целини, што су Келбауховим речником – *постајали архитектонски неми /безгласни, или још горе – лажни*. Напоредо са негацијом традиционалних типова и типологија, и уз увођење *обесмишљених – параконцепата – прототипа и стереотипа* – намењених дословном умножавању, модернисти су претпостављали *функционалне типове* – пословних, а са друге стране, посебно – *стамбених зграда*. *Примарно начело* – *новог архитектонског типа, условљеног сваким наредним новим пројектним програмом* – тим модернистичким *форсирањем иновирања*, постало је временом – *тиранско*, и преко мере пређашњег императива поштовања традиције. Модернизам, у режиму стандардизације и масовне, индустријске производње – *преокренуо је изворни концепт прототипа у – штанцовање потпуно истоветних клонова, или у хиперпродукцију објеката незнатних, случајних, површних међусобних разлика* – *недовољних да створе заиста нов тип грађевине*. *Апсолутизован, циљани пројектантски интерес*,

усмерен искључиво ка крупној размери, резултирао је – *преоштрим границе између изграђених објеката и 'свега преосталог'*, чиме су и предграђа и приградске зоне и градске четврти убрзо подједнако *хипер-стандардизоване*. Савремени градови постајали су тиме – све више *налик једни другим*. Затим, *једно-наменски, једновалентно* устројено модернистичко функционално зонирање – пореметило је двојако квалитет и градских урбанитета, и живота у градовима. *Садржијну монотонију – зонски наметнуте искључиве намене, 'употпунила'* је – *редукција градитељских и архитектонских типова, онемогућавајући тиме све функционално-обликовне механизме правилног обликовања градова. Димензионално и појавно нарастање градских блокова до – супер-блокова, у споју с маниром укрупњеног зонирања и регулационих одстојања – у свему непроверен, спекулативно-експерименталан модернистички вид пројектовања – продуковао је како преувеличане изграђене масиве, тако и хипертрофиране, 'флуидне', недефинисане и нефункционалне слободне спољне просторе. Доследним понављањем те кардиналне грешке – настајале су пренаглашене улице-коридори (као охрабрење пребрзој возњи) и енормни тргови (изнад или испод регуларног нивоа уличне мреже). Уместо позитивних градских простора, форсиране су, дакле – *јавне зоне-преостатци*. Суштинско Келбаухово запажање да су – *урбанистима – архитектонски типови – исто што и делови зграда архитектима, постулира типологију, пре свега као – речник језика урбаних/градских облика*¹³⁶⁸, расветљавајући и њену методолошку погодност за покривање архитектонских потреба. Посебно у контексту и амбијенту испреплетаних градских намена, типологија одражаваа и *степен континуитета и традиције у архитектури, омогућавајући и неопходно успостављање/одржавање веза између прошлости и садашњости*. Уједно, то јесте један од модернизму – *непознатих квалитета*. Образлажући да типолошки приступи нису препрека стваралаштву у архитектури – Келбаух истиче да постављајући одређене границе, заправо – *делују ослобађајуће и подстичу кохерентнију креативност – усмеравајући пројектанте на бављење суштинским*. Почевши од мењања, преко *прилагођавања до дораде одабраног типа*, а насупротив модернистичком површно-произвољном приступу обликовања 'од нуле'. *Визуелни хаос изграђеног окружења, проузрокован серијским модернизмом, посебно масовне станоградње – сведен је на минимум системом типолошки заснованог пројектовања. Сумирајући кључну тему урбаних сразмера, Келбаух наглашава да су обновљени типолошки приступи, својим доследним постављањем архитектоских простора, како унутрашњих, тако и спољашњих, у само тежиште пројектантског интереса – почели да враћају реципроцитет/узајамност међуодноса изграђених и слободних простора, те тиме и – равнотежу у матрице, визуре и силуете градова и предграђа. Наиме, модернизмом систематски запостављана – прелазна размера – не сматрана ни архитектонском ни урбанистичком, уместо – *архитектонско-урбанистичка, будући заправо – потка у којој се одвија значајан део свакодневног живота, нашла се поново***

¹³⁶⁸ D. Kelbaugh (2007/[1988]/2002, 83-97)], *ibid.*, 95.

у жижи – како *теорије*, тако и самог *пројектовања*, али и све *утемељеније критике*. Уносећи поредак и хијерархију посредством *средње размене* (“the middle scale”) *јавних простора*, типологија је оживела приступе и тактике *локацијске* (“site-specific”) *опредељености* у решавању осетљивих урбаних секвенци – почевши од уличица, улица и скверова преко авенија, тргова и делова булевара, све до – градских блокова. *Обустављени* су тиме, модернозмом устаљени – *генерички видови пројектовања* улица и тргова, с једне стране, а са друге, омогућене су *просторне разноликости* у урбаним размерама – посматрањем јавних простора као издвојених просторија (“particularized outdoor rooms”)¹³⁶⁹. Изнета Келбаухова становишта и сублимације имала су своје битно место, како у одређивању ужег контекста предметног истраживања, тако и у формирању методолошког приступа. Упоредиво са ставовима типоморфолога – од Зитеа до Кастекса–Панереа–Депола – традиционално утемељена типологија такође даје *предност сликовито обликованим јавним просторима* (“figural public spaces”) у односу на (сликовито) *обликоване објекте* (“figural object”), преокрећући *негативно модернистичко грађевина–тло одређење* (“figure/ground”), у правцу повратка *позитивним* – у свему *повољнијим, хармоничнијим односима изграђених и слободних градских волумена*.

Распоном приказаних типолошких приступа, почевши од структурно критичких – Калхуна (1967), и детаљно–аналитичких – Монеа (1978), уз његово уважавање *измењених и прилагођених, обухватнијих одређења идеје типа* – *суптилнијих механизма односа и наговештаја типолошких објашњења*, с акцентом на *трајној вредности* и *виталности отвореног концепта типа*, преко Видлерове критичке прецизности теоријског сажимања заблуда модернизма (1976/2003), закључно са Келбауховом стратешки, пројектантски оријентисаном, обједињеном теоријском и критичком, оперативном рекапитулацијом поставке типа као архитектури неопходне лимитирајуће, *граничне вредности* (1988/2002; 1996/2009) – установили смо, дакле – *свеобухватно сагледане динамике самих унутарњих механизма концепта типа* и типологија. Скотовим и Александеровим раније изложеним ставовима и сагледавањима – проверене су, подразумевано и вредности типа типолошких гледишта.

Спрегнута са претходно приказаном типоморфолошком платформом, типолошка назначења – заузела су *активно стојерно место*, како у специфицирању методолошког приступа, тако и у профилисању ужег контекста истраживања. Такође, студије критичких капацитета концепта типа и типологије допринеле су специфичним нивоима утемељене критичке анализе како примера самих архитектонских објеката реализованих стамбених насеља, тако и отворених јавних простора разматраних у раду. Проверавани су додатно са типолошких аспеката и методолошким опредељењем установљени критеријум избора студија случаја. Посебан удео закључног профила студија критичких капацитета типологије, у типолошким аспектима анализа како самих објеката, тако и отворених јавних простора

¹³⁶⁹ D. Kelbaugh (2007/[1988]/2002, 83-97)], *ibid.*, 91. [курзив, А. М.]

стамбених урбанитета, мотивисан је Монеовом сублимацијом о двојакој условљености архитектонског објекта, а додаћемо – исто тако и – спољњег архитектонског простора. Условљеност се односи како на релације које објект и спољњи простор – успостављају са окружењем, тако и тим више на – капацитете објекта и спољњег простора да успоставе односе са сопственом типолошком прошлошћу, дакле – са својим изворним, генеалошким пореклом.

Пред-закључне импликације студија моћи и немоћи писаног дискурса – Townscape (1950–1960–их)

Поставка покрета *таунскејп*, Хејстинга и Певснера, у послератној (по окончању Другог светског рата) верзији – од *философије до праксе* – оживљена је на мотивима изворне појаве (1930–их). Потоњи врхунци остварени су са ауторима – Каленом, Нерном и Брауном (1947–1961). Укупност постигнућа *таунскејпа* исход је и допринос ангажованих, популарних архитектонских чланака и написа, из доба највеће утицајности штампаних медија, амблематичан је и као *грађанска кампања* евидентираних и именованих свих колоквијално–неформалних, и стручних незадовољстава *реалним учинком* архитектонско–урбанистичких *промашаја модернизма*. Ширим укључивањем јавности, покрет у целини представља *лаичку претходницу* каснијих, струковно, теоријски утемељених критика модернизма. Препреке деловању и виталности *таунскејпа* нису биле ни изостанак објављивања изричитог манифеста, нити обзнањивања водећих ауторитета на страницама његове платформе – ревије *AR*. Приближно пола века касније, савремен научни часопис *The Journal of Architecture*, приредио је свој тематск број посвећен *таунскејпу* (2012, 17:5), истакнутих радова аутора – Ечисона, Паурера, Мораванског и Макартура – у њиховим настојањима да расветле околности и контексте, учинке, и мотиве предводника и посленика *таунскејпа* – из бројних углова, сведочећи уједно *важност архитектонске периодике* – као *критичког медија* кадрог да створи својеврстан 'притисак јавности' – чак и кад није намењена искључиво најстручнијем кругу читалаца.

Најбитнијим учинком *таунскејпа*, Ечисон сматра – *проширивање делокруга архитектонско–пројектантских деловања, укључивањем раније изостављених аспеката изграђеног окружења, модернизмом изузетих из опсега планирања и грађења*. Ечисон подвлачи Хејстингово и Певснерово, као и свих других аутора *таунскејпа* – *заговарање јединственог приступа пројектовању урбане сцене, аналитички указујући на механизме важећих крутих, вештачких подела пројектантских ингеренција, проузроковане усложњавањем и дивергенцијом инжењерских професија, у околностима устројства бирократско–секторски опредељеног, те и устоличеног модернизма. Схематичност планирања града* – са становишта присталица *таунскејпа* – настала је као последица *раслојавања процеса на под-делатности* – архитеката, задужених за пројектовање зграда, планера, заджених за трасирање улица, инжењера надлежних за инфраструктурни домен, и надаље сличним редом. Све *изостало* из такве *поделе*

принадлежности, таунскејп аутори именовали су – потопљеном трећином¹³⁷⁰, односно битном трећином израђеног окружења, истргнутом из делокртуга пројектантског деловања.

Сагледавајући таунскејп са аспеката модела организоване комплексности, мимо противречног концепта енглеизности (“Englishness”)¹³⁷¹, Пауерс издваја Хејстингово запажање (1949) ‘радикалане’ теорије планирања као – *антитеорије*, јер теорија по себи – „*проблем је што, држи очи планера – затвореним.*“¹³⁷² Пауерс реактуализује и Хејстингову рефлексију (1979), сажаљевање *само-референтне тежње* модерне архитектуре да прерасте у ‘*сврху практиковану од стране елите за елиту, у сврху елитизма – док је у стварности [модерна] требало да буде посматрана као огранак поп-арта.*’¹³⁷³ Међутим, Пауерсов став да су Хејстингови увиди били ‘пророчки’, те да су други наставили његове покушаје разумевања *повезаности природних процеса и хуманог живота градова* – претеран је, будући да ту повезаност – на којој ће касније Лефевр изградити своје дело – елаборира Мамфорд, још 1937. године, пледирајући за разматрање *друштвеног језера* као *кључног чиниоца* у сваком важећем плану града¹³⁷⁴.

Донекле латералније схваћен и слободније интерпретиран мотив *таунскејпа*, послужио је Мораванском да елаборира немачке теорије архитектонског простора деветнаестог века – засноване на психологији опажања, уместо искључиво на геометрији – мада је, дакако – њихов највећи реалан допринос управо у откривању специфичности физиологије људског ока и вида у домену опажања архитектонских форми, дакле – својеврстних видова примењене геометрије. Рекапитулација Мораванског води од Хелмхоловог утемељења школе психофизике на његовом открићу (у деветнаестом веку), да је део сегмента оштрог човекоовог видног поља могуће измерити научно егзактно, преко даље разраде и развоја којим Маертенс (1877) установљује оперативну скалу оптималног посматрање архитектуре. Ограничење угла јасног вида на 27 степени, захтева удаљење које износи двоструку висину (класичне) грађевине – ради њеног сагледавања, док је посматрање детаља идеално под углом од 45 степени, дакле – са раздаљине једнаке висини на којој се налазе. Удаљење троструке висине грађевине (видни угао 17°) омогућава посматрање зграде у контексту окружења, док се са удаљености веће од његове четвороструке висине – објект опажа као део контуре града. Највећим доприносом *таунскејпа*, Моравански сматра управо примену подразумеване теорије (исзостанком експлицитне), уз *искуствену методологију* усмерену на *проналажење битних „урбаних вредности које не могу бити сажете у један наратив или једну сценографију.*“¹³⁷⁵

¹³⁷⁰ M. Aitchison, “Townscape: scope, scale and extent”, (2012), *op. cit.*, 633. [курзив, А. М.]

¹³⁷¹ Alan Powers, “Townscape as a model of organised complexity”, *The Journal of Architecture*, 17:5, 2012 (691–702), 691; 697–698.

¹³⁷² A. Powers, *op. cit.*, 700. Курзив, А. М.

¹³⁷³ A. Powers (2012), *ibid.*, 698. [курзив, А. М.]

¹³⁷⁴ Louis Mumford, “What is a City?”, *Architectural Record, The City Cultures Reader*, Malcolm Miles and Tim Hall, with Iain Borden, eds. (London/New York: Routledge, Taylor & Francis Group, (1937/1) 2004, *Second ed.*), 29.

¹³⁷⁵ Á. Moravánszky (2012), *ibid.*, 665.

Макартурови увиди откривају двојну природу *таунскејпа* – у сукобу двеју струја што је водила и расцепу унутар покрета, између Певснерове, *лакше – питеорескно-живописне* верзије и припадника млађе генерације архитеката – Бечамена, Пајпера и Ричардса, који су под снажним архитектонским утицајем Смитсонових, Роуа, Калхуна и Бенема – критиковали *учтив модернизам* часпоиса *AR* омеђен *осредњом естетиком питеорескног* као *префињеном* (Певснеровом) *теоријом и културном праксом*, у склопу „*најпонижније од свих енглеских навика – компромиса и сентименталности*.“¹³⁷⁶ Разумевајући и бранећи Певснеров *визуелни емпирицизам*, Макартур сматра да је уводно – *питеорескно* планирање *AR*-а погодно заштити историјских здања, док се развијен вид *таунскејпа* концентрисао на *покушаје дијалектичке критике наслеђа модернистичког планирања градова* у виду *геометријског формализма*. Својим уравнотежујућим ставом Макартур дистанцирано критикује недостатке обеју струја, закључујући да се коначно – „збркана концептуална структура и културна историја *питеорескног* осветила Певснеру кроз покушаје да је рационализује, као и Смитсоновима и њиховим настојањима да се ослободе културне историје.“¹³⁷⁷

Иако се ближим увидом запажа да је управо *суштински критички угао* посматрања – умногом недостајао покрету *таунскејп*, поготову у *сужено свеенглеско-колонијалном* погледу на свет, а тиме и на проблеме урбанитета, тако да је *глобално*¹³⁷⁸ изостала представа да су *таунскејп* теме/мотиви – *одраз исконске човекове потребе*. Потребе за *континуитетом просторних и визуелних матрица*, као и за поновним успостављањем уравнотежујућих, човеку примеренијих просторних квалитета амбијената и архитектуре града. *Таунскејп* такође сведочи *несумњиво* и о *нужности свеобухватне критике модернистичког манира свепрожимајућих симплификација*, у распону од *осиромашених теоријских полазишта*, закључно са последичним мањкавостима конкретних пракси *архитектуре-урбанизма*. Издвојили смо, за даљи ток предметне дисертације упутне критичке моменте *таунскејпа*, почевши од а) Хејстинговог и Певснеровог залагања за *јединствен приступ пројектовању урбане сцене* (Ечисон, 2012) – предложеног *против-механизма* важећим крутим, вештачким поделама пројектантских ингеренција *бироградско-секторски постулираног модернизма*, ради превенције појава *потпољене трећине – битне трећине израђеног окружења, истргнуте* из пројектантског деловања. Затим, б) Хејстингово запажање (1949) '*радикалане*' теорије планирања као – *својеврсне антитеорије*, што заправо – *држи очи планера затвореним* (Пауерс, 2012), и Хејстингову рефлексију о *само-референтним* тежњама модерне архитектуре да прерасте у *самодоволјну елитистичку праксу*, упркос *првобитној поставци* модерне као *огранка поп-*

¹³⁷⁶ J. Macarthur (2012), *ibid.* [курзив, А. М.]

¹³⁷⁷ J. Macarthur (2012), *ibid.*, 646.

¹³⁷⁸ Почевши од Хејстинга и Певснера, преко Калена, Нерна, Брауна... Шарпа... Бечамена, Пајпера и Ричардса, а такође, неретко и код аутора студија о *таунскејпу* – Ечисона, Пауерса, Мораванског и Макартура.

арта (Пауерс, 2012). Такође, у предметно истраживање већ укључене¹³⁷⁹ в) имплицитне, помоћне тактике таунскејпа (Моравански, 2012) базиране на Хелмхолцовом открићу ограничења угла јасног вида – Маертенсове скале опажања архитектуре (1877) – удаљење једнако висини објекта за његово јасно сагледавање (угао од 45⁰), двоструко удаљење за посматрање детаља грађевине (угао од 27⁰), удаљење троструке висине (угао од 17⁰) за посматрање здања у контексту окружења, и раздаљине веће од четвороструке висине – за сагледавање објеката у контури града; као и г) запажање Мораванског о важности искуствене методологије проналажења сложених урбаних квалитета – несводивих на један наратив или једну сценографију, што се у даљем току рада огледа у опредељењу за откривање и посебно вредновање – пројектантског супротстављања моно-наративима и моно-сценографијама. Напокон, д) став Макартура о покушајима дијалектичке критике геометријског формализма – наслеђа модернистичког планирања градова – додаћемо – таунскејпом унеколико покренутих, али и – реално недостигнутих.

Међутим, сама дијалектичка критика, пак, налаже и разматрање доприноса у правцу помирења противречности између исконких човекових потреба за континуитетом просторних матрица, и – са друге стране неопходних искорача градитељства у нове концептуално-пројектантске и техничко-технолошке сфере. Постулирајући управо тај најпожељнији вид креативних решења као кључну карактеристику пројектантских преиспитивања и устаљених, али и пређашњих пракси – почевши од теоријско-студијских промишљања, закључно са конкретније 'субверзивним' пројектима – од самих почетака поставке предметног истраживања – утврдили смо их и уврстили у област њихове суштинске припадности – у домену главног предмета разматрања дисертације.

Пред-закључне импликације студија учинка *La Tendenz*-е (1965–1985) у домену колективне станоградње

Оперативне могућности/капацитети деловања опредељеног композитног критичко-аналитичког методолошког приступа, поливалентно постављеног у опсегу типолошко-морфолошких, типолошких и паралелних теоријских увида (пре преиспитивања и укључивања аспеката модернизма што следи у даљем току рада) – проверили смо пре свега кроз критичко-аналитичке приказе примера два реализована пројекта колективне стамбене изградње, аутора, припадника архитектонског круга *La Tendenza* (1965–1985) – Ајмонија и Русија за миланску групацију Монте Амијата, Галаратезе (Милано, 1967–1972), и Греготијевих венецијанских кућа подручја Сафа, Канаређо (Венеција, 1984–1987).

Укупно само пет објеката чине милански стамбени комплекс Монте Амијата (1967–1972), урбанистичке поставке и архитектуре четири зграде архитеката Ајмонија (А1, А2, Б и Ц), и Русија, аутора најдуже, тростратне

¹³⁷⁹ „Део I/1. Типо – морфолошки и типолошки приступ као архитектури-урбанизму иманентна методологија истраживања/1.2.2. Ка реafirмацији међуусловљености грађевина и слободних јавних простора – Утацiji скала и степеновања на сагледљивост архитектуре“, стр. 46.

ламеле Д. Свега пет формалних обележја – а) *цитат улице* назначен блиском наспрамном, смакнутом поставком најдуже ламеле Д, и вишеспратнице (Б), затим б) *формална усмереност* објеката ка *средишту* са *амфитеатром*, те в) у сегменту међупростора по једна *троугласта пјачета* (између ламела А₁, Ц и Д – мања, а у захвату ошторг угла ламела Б и А₂ – већа), *оркестрирано лишене* растиња, уз уведене г) садржаје мешовитих намена (трговина, комунални и други објекти), и д) *спољњи амфитеатар*, *назнака урбаног идентитета насеља* – потакле су Кастекса да Монте Амијати припише квалификацију 'новог концепта савременог града'. Приметили смо очигледно – да је то и даље – *модернистички фрагментарно схваћен град*, одавно *изгубљеног јединства*. Наиме, Ајмонинова урбанистичка схема, тек нешто сажетијег модернистичког склопа (система веза објеката преко платформи, мостова, лифтова и тераса) – '*симболичком*' тактиком 'обнове друштвеног идентитета градске четврти' – у *типо-морфолошком* погледу, не само да је и даље *екстензивно заузеће земљишта*, већ одише и *превеликим угледањем* на модернисте Тима Х (1950-их) да би се могла сматрати довољним искорак из модернизма. Поготову у светлости кључних увида Кастекса, Панереа и Депола (1980) – '*о логици разарања што је дело традиционалног града – заменила збирком објеката*¹³⁸⁰', у случају Монте Амијате, дакако – *неорационалном, ново-редукционистичком збирком ламела*. Концептуално, тлоцртно и стереометријски, и у погледу отворених простора, реализована архитектура-урбанизам насеља обременена је *предвидљивошћу* и *прецизношћу* – форсирањем *мега-објеката/супер-ламела* чиме се систематски, „увелико *редукује број градитељских [...] и архитектонских типова* помоћу којих се град обликује.“ (Келбаух, 1988)¹³⁸¹ Надаље, у Росијевој екстремно издуженој призматичној, функционално галеријској форми троспратнице, беличастој, свом дужином издигнутој на стубове/шајбне што творе масиван колонадни низ – *типолошки ниво разматрања открива* то да она сама за себе – представља *оду модернизму*. Посебно – у доприносу дезоријентацији корисника. Росијева ламела Д, двојако је лекорбизајнако позивање, од концептуалног *мега-објекта* са узором у марсејској 'Јединици становања' (1946-1952), до завршног визуелног ефекта серијски, у недоглед умногостручене пуристичке геометрије и белине Виле Савој (Посаи, 1928-1931). Подсетили смо, у вези свега анализираног – на Скотов став о *романтچارској заблуди* и њеној последици – архитектури као *посредованом, индиректном извору естетских уживања*, што кроз примарно-симболички интерес води каприциозном и све чудовишнијем укусу. Измена контекста Монте Амијате – минимална је – диспозициона, у покушају *цитата улице Росијеве (Д)* и наспрамне, краће и нешто више Ајмонинове ламеле (Б), бордикасто-розикастим (као и све његове остале зграде насеља) фасадно нешто гравиранијег паралелоипеда, сегментованог – цилиндрима степенишних вертикала, што балконима издубљеним у маси објеката такође реферирају на мрсејску 'Јединицу становања'. Најслабија карика 'експеримента' – Росијев је 'типолошки' избор ламеле пренаглашене *визуелно-перцептивне хиперстандардизације*, али и супротно усмереног, *прекомерно*

¹³⁸⁰ J. Castex, P. Panerai, J.-Ch. Depaule, *Урбане форме*, [1977/1980/] 1989), *op. cit.*, 201. [курзив, А. М.]

¹³⁸¹ D. Kelbaugh (2007/[1988]/2002, 83-97), *ibid.*, 91-92. [курзив, А. М.]

артифицијелног, Росијевог амбијенталног, изворно декириковског надахнућа. Његова потреба да 'оживи' Де Кирикове слике (1930-их) – маска је још очитије тежње оживљавања утицаја/сећања на Терањија. Кастекса то такође наводи на закључак да се Роси „заиграно придружује класичном али строгом идиому Терањија и поистовећује своју архитектуру са 1930-им. Стамбено насеље Монте Амијата [...] иза својих привлачних аспеката скрива многе горке дискусије о италијанској архитектури и њеном односу према историји, што су се одиграла седамдесетих година.“¹³⁸² Почевши од омажа надреалистичким, херметичним ведутама Де Кирика, преко редукционистичке естетике модерне (Калхун, 1967), до натопљености терањијевском носталгијом, Росијев колонадни строј одиста буди неугодна сећања на италијанске национал-социјалистичка деловања и аспирације доминирања светом, не искључиво мирним, софистицирано-пројектантским – ('made in italy') путем. Трагови благог отклона од модернизма у поставци и реализацији насеља Монте Амијата – од нешто груписаније диспозиције објеката иконично-стреличасте урбанистичке схеме, преко покушаја цитата улице закључно са изостанком префабрикације – недовољни су, према нашим увидима да Галатарезе понесе ласкаве Кастексове епитете 'микрокосмоса града, чак својеврсног алтернативног модела града будућности'. Стамбени комплекс, у целини понавља лоше стране модернистичке архитектуре-урбанизма, додајући као нов проблем – потпуну огољеност платоа изостанком озелењавања. Рудиментарно-упрошћена урбанистичка схема предугих је изграђених потеза, посебно Росијеве бедемске ламеле – *правих зидина* – које у реалном опажању имају тенденцију додатног – чак двоструког издуживања (Кален¹³⁸³, 1961), у прилог и Фремптоновој синтагми *пејзажно-тврђавског приступа*¹³⁸⁴. Поготову секундарно-терцијерни изостанак префабрикације – немоћан је да *потре концептуалну поставку насеља у целини, као и свих објеката, те свеукупан утисак настајања према префабрикацијској, масовно-колективној лекорбизјанско-смитсоновској палети Монте Амијата, остаје стога – у очитој колизији са потпуним визуелним и амбијенталним утиском припадности управо домену префабриковане масовне станоградње. Такође – поставком, тлоцртно, стереометријски, а посебно у погледу отворених простора, архитектура-урбанизам Галаратезеа – обременења је предвидљивошћу и стриктношћу, као и форсирањем мега-објеката/супер-ламела што принципијелно, према Келбаху, „увелико редукује број градитељских [...] и архитектонских типова помоћу којих се град обликује.“¹³⁸⁵ Монте Амијату карактерише и очит изостанак Александеровог концепта *пожељне сложености и суптилности структуре полурешетке* – у корист упрошћене *схеме-аналога дрвета*.*

Насупрот Ајмонино-Росијевом, модернистичком приступу – 'креирања од нуле' Монте Амијате (1967-1972), уз изузетак већ поменутих, благих одступања групацијског кондензовања и амалгама модернизма са комбинованим типолошким узорима лекорбизјанско-декириковско-терањијевским – Греготијева

¹³⁸² J. Castex (2008), *ibid.*, 85. [курзив, А. М.]

¹³⁸³ Г. Кален ([1961/2007]), *op. cit.*, 41.

¹³⁸⁴ К. Фремптон [1980/2004]), *op. cit.*, 276. [курзив, А. М.]

¹³⁸⁵ D. Kelbaugh (2007/[(1988)/2002, 83-97]), *ibid.*, 91-92. [курзив, А. М.]

реконструкција (1984–1987) индустријског подручја Венеције, Сафа, шестине Канаређо – њеним претварањем у стамбену зону кућа општине Венеција – отпочело је *студијама постојећих венецијанских кућа у блоковима*, а тек потом – приступу самом задатку, те *примереним архитектонско–урбанистичким концептом и решењем*. Две веома повољне околности стекле су се у споју *локацијске изузетности контекста Венеције*, и *погодног временског моментума* увелико критичнијег односа према модернизму, што не умањује очито Греготијево опредељење, како сублимира и Кастекс – за *повезивање архитектуре са постојећим урбаним ткањем*, дакле – *новопројектованих зграда са њиховим будућим окружењем*, у склопу темељног *надахнућа – визуелним и друштвеним богатством италијанских градова и лепотама предела*. Контекст *венецијанске урбане структуре* – у распону од велелепних просторних амбијенталних целина до најскромнијих – утемељено стручно сматране тако *савршеном* да ју је у смислу модела *немогуће превазићи*, деловао је стога колико мотивишуће, толико и додатно обавезујуће, постављајући као суштинско питање Греготијеве трансформације Сафе – *да ли је новија архитектура дорасла уклапању у такву традицију?*, уз њене подразумеване задатке – решавање низова проблема ради омогућавања неометаног савременог урбаног живота. Кастекс, у прилог потврдном одговору – истиче *допринос италијанских морфолога, архитеката и планера* у настојањима да *обједине процес градње објеката са јавним и/или приватним слободним просторима* попут – *улице, средишњих тргова (“i campi”) и дворишта*, будући да са њиховог становишта – како ни пређашње, тако ни нове зграде – *нису могле да опстану изоловано од окружења*. Дакле *„грађевине и околни/припадајући (“adjacent”) [слободан] простор* – чинили су јединствену целину. Њихов метод [...] заснован на проучавању *града какав већ јесте*, са зонама стамбених кућа или колективног стаовања одређеног извесним типовима грађевина (куће у низу, “a palazzo” [палата], стамбена зграда) *одређивао је уједно и – део улице, [“il” campo] [трг], или двориште.*¹³⁸⁶ Схватајући свој пројектантски задатак у смислу модернизације традиције и постизања савремених стандарда удобности у оквирима финансијских услова реализације, Греготијево сведено–кубичне куће пројектоване су у *дискретним низовима* што творе полигоналне блокове смирених, равних контура и кровова, или пак, типолошки примереније постојећим суседним, двоводних кровова. Укрупњујући традиционалне градске блокове зграда – *поплочаних и озезелењених унутарњих вртних дворишта* – Греготи је остављао битне употребне, пешачке и визуелне продоре кроз њих. Кастекс истиче Греготијево поштовање венецијанске традиције “i campi”-ја – *поплочаних отворених простора са засадима дрвећа*, што се код њега претварају и у “i campielli”-је – *мале, или чак минијатурне средишње тргиће*. *Микролокацијски вариране*, углавном двоспратнице (П+2), или троспратне (П+3), на тек понекој промени праваца претворене у кулице, малтерисане су и бојене у типичну, *омиљену венецијанску теракоту*. Колоритно згуснуте зидне површи одвајане су тракастим белим соклама од

¹³⁸⁶ J. Castex, *Architecture of Italy* (2008), *op. cit.*, 131. [курзив, А. М.]

поплочавања, и повременим белим равним горњим венцима од каналичастих, ћерамидних кровова. Квадратни прозори, обележје су 1980-их, мада би се са традиционалним, вертикалним прозорима, употребно и визуелно постигло неупоредиво више. Доследно једноставни, цилиндрични бели стубови одређене објекте чине 'сојеницама' над крајњим оградцима канала, малих, функционалих marina за чамце и глисере. Укрупњујући традиционално конципиране градске блокове зграда – *поплочаних* и *озезелењених* унутарњих *вртних дворишта* – Греготија је остављао битне употребне, пешачке и визуелне продоре кроз њих. Несумњиве слабости његове архитектуре присутне су у маниру пост-модернистичке потребе додатног украшавања, поготову – у сувишним 'додацима' балконских над-конструкција завршних спратова што замагљују и смањују иначе одмерен, сигуран и уравнотежен композициони израз. Јединствено, задивљујуће вековно урбано ткање Венеције, добило је брижљивом реконструкцијом – стамбеним комплексом Сафе на ободима Канаређа – почевши од студиозног пројекта Греготија са сарадницима (1984) закључно са окончањем градње (1987), изванредно редак – „*успели приступ проблематици увођења модерног пројектовања у традиционалне градове.*“¹³⁸⁷

Сумарне закључне импликације студија типолошко-морфолошких и типолошких приступа

Централно поље истраживања сумарано предочене, прве главе Првог дела рада, постављено је у сферу преиспитивања и допуњавања одређене композитне методологије, засноване на увидима у сублимације референтних аутора типолошко-морфолошких (Зите, Муратори, Кастекс-Панере-Депол, Кален, Келбаух) и типолошких приступа (Монео, Калхун, Муратори, Е. Роцерс, Видлер, Келбаух) архитектонско-урбанистичком пројектовању, додатно осветљених сагледањима у распону тумачења од Скота (1914) до Александра (1965, 1977), а затим употпуњене сазнањима и искуствима – у односу на *масовни модернизам* – првог критички постављеног, организованог покрета *таунскејп* (Хејстинг и Певснер, Кален, Нерн, Браун), те унеколико и проширене сажимањима његових потоњих теоријских одјека и импликација (Ечисон, Пауерс, Мораванск и Макартур). *Закључну проверу* валидности сазнања и дела методологије образоване на основу приказаног првим поглављем првог дела рада – чини мала студија учинка круга архитеката *La Tendenz-e* (1965–1985) – у домену колективне станоградње.

Сажет приказ два веома различита приступа тематици колективног становања – Ајмонина и Русија (1967–1972) за милански комплекс Монте Амијату, и Греготија са сарадницима (1984–1987) за венецијанску, некадашњу индустријску зону Канаређа – Сафу, одражава изнад свега – дијаметрално различита пројектантска одређења, али и личне ауторске и трагачке капацитете и спремности – пре него ли позиције чланова *La Tendenze* са њених почетака, и потом – о њеном нестајању. *Оквири готово истоветног стамбеног задатка* – доприенели су уочљивом сучељавању два дијаметрално супротна концепта –

¹³⁸⁷ J. Castex (2008), *ibid.*, 132.

монументалног, Ајмонино и Русија и филтрирано–свакодневног, Греготија и сарадника, тако да оба приступа могу да послуже као *матрични примери* готово свих приказаних дискусија – почевши од најранијих разматрања Зитеа, и потоњих ауторског тима Кастекса, Депола и Панереа као и самог Русија, преко типолошких анализа Калхуна, Монеа, Видлера и Келбауха, као и оквирних, унакрсних аспеката запажања, од Скота, преко Александера до Калена.

Гидиново уочавање константе архитектонске професије према ком је „урбанизам одређеног доба – увек у закашњењу“¹³⁸⁸, потврђено и допуњено Келбауховим увидом да је „изванредно ретко и тешко створити/(про)извести истовремено добру архитектуру и добар урбанизам“¹³⁸⁹ – оријентисало је предметни рад ка даљем преиспитивању могућности довођења у равнотежу начелно опречних концепцијских тежњи – стварања нових стамбених насеља и очувања континуитета градског ткива ради афирмације града, уместо његове лекорбизјански зацртане – негације. Истраживачка позиција опредељена је ка уочавању и критичко–аналитичком разматрању могућности заједничких, додирних и/или преклопљених аспеката и синтезних капацитета деловања и модернистичких, и типо–морфолошких и типолошких приступа. Јер утемељени резултати досадашње приказаних, дакле – чињенично заснованих уверења сведоче о томе да упркос несумњивим вредносном доприносу типо–морфолошких и типолошких приступа – пројектантско руковођење искључиво тим корпусом начела – доводи до превеликог угледања и готово копирања узора из прошлости, или пак, што је још погунбије – до њихове намерне дисторзије. Док прво – није суштински креативан, тиме ни довољан концептуални помак, друго је у домену Скотовог (1914) откривања заблуда романтизма, и упозорења о извесности новопробуђеног, примарно симболичког интереса за архитектуру што води појави каприциозног и све чудовишнијег укуса.

Студије модернистичких аспеката масовне станоградње –

– индустријске префабрикације у урбанистичком концепту отвореног плана

Дајући примат изворним динамичким капацитетима архитектуре садржаним и у атрибутима које Скот издваја као неупоредиво битније – вредности распореда и односа маса, простора, потеза и кохерентности – ради истраживачке објективности, предузели смо, у наредном сегменту – разматрање дијаметрално супротно усмерених – модернистички постулираних концепата архитектуре–урбанизама. Троделни тематски дискурс обухватио је излагање аспеката модернистичке масовне станоградње, од самих формативних принципа модерне архитектуре – очитованих у најраније реализованим објектима с почетака двадесетог века. Анализирајући феномен и ефекте префабрикације у масовној станоградњи,

¹³⁸⁸ S. Giedion (З. Гидион), *Простор, време и архитектура* ([1941/2012]), *op. cit.*, 857. [лат]

¹³⁸⁹ “[...] how remarkably rare and difficult it is to *simultaneously* produce good architecture and good urbanism.” Douglas Kelbaugh, “Urbanism and/or Architecture: Toward a Theory of Norm and Scale”, *Places*, 18(3), 2006 (42-48), *op. cit.* 42.

предочили смо изводе теоријских сагледавања Гропијуса, као и лекорбизјанских програмских модела колективног становања – засноване на могућностима индустријског прототипа бесконачне репетиције. Елаборирана је посебно Ле Корбизјеова марсејска 'Јединица становања', стога што је била и остала задуго наметнута као 'пожељан образац' колективног становања, чије реалне, а посебно „хумане“ пројектантске домете предметним радом настојимо и да демистификујемо, и да образложено оспоримо. Завршни под-сегмент друге главе истраживања – у аналогији са закључним делом прве главе – поставља у средиште приказе великих масовних стамбених ансамбла колективног становања Европе и Америке (1950–1970-их), укључујући и осврте на њихово стање у новије време. Укупни преглед закључује сегмент критичких капацитета модернистичког отвореног плана у разматрањима Џејкобсове, и Њумана, те Гаковићевог проблематизовања устројства стамбеног окружја.

Начелан идеал *масовности* – поготову у области станоградње – једно од радикалних обележја модернизма, последица је и *потпуне условљености* архитектонско-урбанистичког планирања и пројектовања – *Атинском повељом* (CIAM IV, 1933), документом који је према Фремптону „наметнуо [...] и архитектури и урбанизму преуске а обавезујуће концепције строгог функционалног зонирања уз искључив тип градског стамбеног објекта – у самој Повељи кодификованог као 'висок простран стамбени блок'. [...] [Те препоруке] имале су моћ Мојсијевих заповести и паралисале су веома успешно сва истраживања о другим облицима [стамбене] изградње.“¹³⁹⁰ Потоње дубље истраживачки инертно и незаинтересовано, дакле – *некритичко инсистирање* архитеката-модерниста на концепту *концентрације садржаја*, омеђено је – с једне стране постулатом 'високог пространог стамбеног блока', а са друге – *радикалним разарањем* принципа *јединства изграђеног и слободног простора*, односно, у пракси – начелом схематског распоређивања стамбених објеката у недиференцираном, идилично-парковском и/или шумском окружењу. Стога Роу модернистички град дефинише као *инверзију традиционалних урбанитета* – тако да упоредно посматрање планова традиционалних и модерних делова (или целих) градова постаје налик читању гешталт дијаграма сликовитих „колебања/флукуација објект-тло феномена. Један је скоро потпуно бео, други скоро потпуно црн; један је нагомилавање чврстих тела у широко неупотребљеној празнини (“unmanipulated void”), други – нагомилавање празнина у широко неупотребљеним чврстим телима; и у оба случаја партерни ниво *промовише* сасвим другачију фигуралну категорију, у једном – *објект*, у другом – *простор*.“¹³⁹¹ *Наводна модернистичка промоција спољњег простора као исечка пространства* – према већ приказаном – варљива је, будући да управо она *разара* и *структуру*, и *саму идеју града*, веома доследно и ефикасно кроз све његове нивое – почевши од *матричног*, преко *архитектонско-визуелно-амбијенталног*, закључно са *друштвеним – непомирљивим, формално-функционалним наметањем дисконтинуитета* у најосетљивијем домену – *склада* и *паритета* изграђених/слободних простора (Кастекс-

¹³⁹⁰ К. Фремптон [1980/2004], *op. cit.*, 270. [курзив, А. М.]

¹³⁹¹ С. Rowe & F. Koetter, *The Collage City* (1978), *op. cit.*, 62. [курзив А. М.]

Панере-Депол, Монео). Некритички експлоатисан широм Европе и света, масовни концепт станоградње 'унапређене' у 'просторне комплексе' и следствени пројектантски архитектонско-урбанистички приступ питањима становања, довео је убрзо до сличних негативних последица – неvezано и независно од локација-попришта бетонираних спаваоничких блокова. Стога, подједнако независно како од поднебља њиховог настајања, тако и од друштвено-економских оквира изграђених примера стамбене масовности – антагонизме модернизма, Лефевр (1980) тумачи „простором [што је] – попут рада – постао парцијализован/делимичан [...] [те тиме –] роба као било која друга.“⁴³⁹² Лефеврово виђење надовезује се на завршну фазу индустријске револуције (отпочелу крајем осамнаестог века), када квалитет начелно занатски осмишљене производње, те и изградње бива неповратно – системски замењен квантитетом нижевредне масовне продукције.

Пред-закључне импликације генезе настанка теоријских претпоставки концепта стамбене масовности и отвореног плана – планетарни ниво

Студиозна и опсежна истраживања Хауарда (*Вртни градови сутрашњице/Garden Cities of Tomorrow*, 1902), Гарнијеа (*Индустријски град/Une Cité Industrielle: Etude pour la construction des villes*, 1918), а умногом и Зитеа (1889) – уједно су и асимптоте и темељи модернистичке архитектуре-урбанизма. Хауард, на премиси да свака генерација треба да гради према сопственим потребама, не обавезно на предачким обитаваљима, поставља питање – познато још у антици у виду колонизације – о могућностима постизања бољих резултата применом „смелог плана на релативно нетакнутом тлу.“⁴³⁹³ Хауардов компромисни приступ – споја добробити градског и сеоског живота, кроз „нову парадигму сателитског града окруженог зеленим појасом [...], пројектованог да ограничи даљи зракаст раст“⁴³⁹⁴ те и ширење града – изродио се, према Фремптону – у масовно умножавање предграђа широм Планете. Идеологија вртног града Хауарда, постаће и „званична политика послератне британске социјалистичке владе [која] је започела програм ванурбане градске изградње (“ex-urban town building”), што је била срж њене политике социјалне државе [...] (1946–1975).“⁴³⁹⁵ Испоставило се то као безмало перманентно отворен конкурс – некритичке градње префабрикованих стамбених насеља. Смит анализира Хауардову мржњу према граду – што се од његових грешака и неправди пренела на град као такав, оличење „потпуног зла и увреде природе, тим [омогућавањем] налажења толиког броја људи на гомили [...] [те је Хауардов] рецепт за очување људи, значио истовремено – уништење града.“⁴³⁹⁶ Мимо очитог Ле Корбизјеовог потцењивања доприноса Хауарда, Гарнијеа и Зитеа – он, делећи са Хауардом како мржњу према граду, тако и колонизаторске аспирације – јесте његов следбеник. Хауард у прилог ипак иде

¹³⁹² H. Lefebvre, *State, Space, World – Selected Essays*. [The excerpts taken from two chapters of Lefebvre's 1980 book « *Une pensée devenue monde: Faut-il abandonner Marx?* »] (Minneapolis: University of Minnesota Press, [1980/2009]), *op. cit.*, 214. [Курзив, А. М.]

¹³⁹³ E. Howard, *Garden Cities of Tomorrow* (London: Swan Sonnenschein & Co., Ltd., 1902), *op. cit.*, 133–134. [Курзив, А. М.]

¹³⁹⁴ Kenneth Frampton, *The Evolution of the 20th Century Architecture: A Synoptic Account* (New York: Springer Wien, 2007), *op. cit.*, 10.

¹³⁹⁵ K. Frampton, *The Evolution of the 20th Century Architecture: A Synoptic Account* (2007), *ibid.*, 10. [Курзив, А. М.]

¹³⁹⁶ Korydon Smith, *Introducing Architectural Theory – Debating a Discipline* (New York: Routledge, 2012), 292.

учавање кључно битног друштвено–просторног момента, промаклог свој архитектонско–урбанистичкој теорији и пракси наредног периода. „Град [по мери човека] и зелени појас, у њиховој целини требало би стално да контролише стручна управа [...] како би спречила спекулације и претпостављане нерационалне промене у коришћењу земљишта, те и уклонила искушења повећања густине – [...] да их, дакле, спречи у томе да икад постану [пренасељени] градови.“¹³⁹⁷

Издвајајући архитектуру из њеног изворно градског контекста, а постулирајући је уједно – и као уметност, феномен емоција – изван и изнад питања градње – која ствари само одржава на окупу – Ле Корбизје и Соњије (алијас Озенфана), у свом *статутараном* спису, 'Ка (новој) архитектури' (1923) – крајњом сврхом архитектуре сматрају то да нас она покреће. Међутим, револуционарност уведене прочишћене кубичне/призматичне архитектонске форме – омогућена је примарно увозом–цитатом *равног крова* из топлијих, сувих климата, у ком таква кровна површина има функцију сакупљања и чувања кишнице (цистерне), што је традиционалан начин градње кућа медитерана, почевши од древног Крита (трећи и други миленијум пре наше ере)¹³⁹⁸, и потоњег блиског истока¹³⁹⁹.

Према Гропијусу, творцу Баухауса (*Staatliches Bauhaus*, Вајмар, 1919–1933, Берлин), нове концепције грађевина и грађења – засноване на *реалности* – дугују много систематским техничким побољшањима челика и бетона, све прецизнијим прорачунима носивости (на притисак, затезање и торзију) који су практично омогућили сублимацију носеће конструкције, што је све смелијим и већим отварањима спољних зидова учиноло просторије боље осветљеним. Заговарајући и напуштање традиционалних, вертикалних прозора у корист непрекидних хоризонталних прозора, готово невидљиве потподеле челичних носача, у *растућој надмоћи шупљине над чврстим деловима*, он и поетизује улогу стакла – његову „светлуцајућу нематеријалност, и начин на који делује да лебди бестежински између зидова као ваздух, [чиме] додаје призив радости нашим модерним домовима.“¹⁴⁰⁰ Сматрајући равне кровове трајним решењем мањкавости косих кровова, Гропијус систематизује њихова преимућстава. Почевши од 1) истоветне количине светла у просторијама последњег спрата у поређењу са раније скученим атикама; преко 2) избегавања дрвених греда, често најслабијих пожарних места; затим 3) могућности претварања крова зграде у сунчану лођу, отворен гимнастички простор или дечје игралиште. Даље предности равних кровова су 4) једноставније могућности каснијих додавања додатних спратова, и/или нових крила зграде; 5) равне површи елиминисале су 'непотребне косе кровне површине' – изложене ветру и осталим атмосферским

¹³⁹⁷ K. Smith, *Introducing Architectural Theory – Debating a Discipline* (2012), 292. [курзив, А. М.]

¹³⁹⁸ А. Мокрањац, *Антологија Архитектуре и Цивилизације* (2012), *op. cit.*, 91–95.

¹³⁹⁹ „А сутрадан [...] изиђе Петар на равни кров дома да се помоли Богу око шсетог часа.“, *Свето Писмо, Нови Завет Господа нашег Исуса Христа* (Свети архијерјски Синод Српске православне цркве: Београд, 1984) „Дела апостолска“ 10:9, 252.

¹⁴⁰⁰ W. Gropius, *The New Architecture and the Bauhaus* ([1965/1971]), *op. cit.*, 29.

утицајима те смањивали потребе за њиховим поправкама; и на крају б) постали су сувишни, те и изостављани – viseћи олуци, олучне цеви и остали лимени делови подложни брзом пропадању.

Чињеница да узвишена, инспиративна питања *уметности, Универзума и његових законитости, хармонија и чисте творевине духа*, губе своје место у ближем бављењу *граничне теме архитектуре колективног становања*, тако да их више не помињу ни ауторски тим Ле Корбизје–Озенфан, нити пак Гропијус. Напротив, *лекорбизјанско-озенфановска* досетка – аналогија–позајмца из транспортне индустрије (аутомобилске, бродске – линијских, путничких пловидби/крузера – до авионске...) према којој је кућа „машина за становање“⁴⁴⁰¹, образлаже се низом нових погодности – „купатила, сунца, топле воде, хладне воде, грејања по вољи, чувања хране, хигијене, лепоте у смислу добре пропорције. Фотеља је машина за седење, и тако редом.“⁴⁴⁰² Искрено сматрајући *пароброд првом фазом у организовању света у складу с новим духом времена*⁴⁴⁰³, Ле Корбизје и Озенфан остају опчињени дивљењем '*силама природе*' те „величанственим решењима [пароброда] проистеклим из јасно утврђених проблема.“⁴⁴⁰⁴ Уздизањем сопственог, текућег доба 'моћних напора што је направило огроман корак напред', том 'новом концепту' супротстављено је свеукупно дотадашње „лењо поштовање традиције; ограниченост уобичајених концепција.“⁴⁴⁰⁵ Апотеозу нове машинске ере аутори крунишу усхитом – „машине ће довести до *новог поретка рада и слободног времена* [стога] целокупни градови морају бити изграђени или реконструисани како би се обезбедио минимум удобности.“⁴⁴⁰⁶

Широком спектру 'најсветлије, прогресивне стамбене будућности', међутим – *нужне су извесне жртве*. Увиђајући да се „*равнотежа друштва своди на питање изградње* [...] [Ле Корбизје и Озенфан] закључују са [према њима] оправданим алтернативама – *Архитектура или Револуција*.“⁴⁴⁰⁷ Иако је помињање 'револуције' циљало на претњу скривеног беса најниже рангираних градских слојева који нису били у могућности да реше своје стамбено питање, и тај исказ крије типичан лекорбизјански амбигуитет. Потврда претпоставке ишчитава се само неку страну раније у *обећању–претњи* да „*кућа више неће бити* та чврсто изграђена ствар која покушава да пркоси времену и пропадању, а што је скуп луксуз којим се може показати богатство; она *више неће бити* архаична целина, мукотрпно укоренења у тло дубоким темељима, изграђена 'чврста и снажна', *предмет преданости* на који се дуго усредсређивао *култ породице* и *расе*.“⁴⁴⁰⁸

⁴⁴⁰¹ Le Corbusier[-Saugnier (Ch.-É. Jeanneret et A. Ozenfant), *Vers une architecture* (1923), 73], *Towards a New Architecture* (New York: Dover Publications, inc, [1931/1986), *op. cit.*, 95.

⁴⁴⁰² Le Corbusier[-Saugnier (1923)], *Towards a New Architecture* ([1931/1986), *ibid.*, 95.

⁴⁴⁰³ Le Corbusier[-Saugnier], (1923), [1931/1986), *ibid.*, 103.

⁴⁴⁰⁴ Le Corbusier[-Saugnier], (1923), [1931/1986), *ibid.*, 103.

⁴⁴⁰⁵ Le Corbusier[-Saugnier], (1923), [1931/1986), *ibid.*, 103.

⁴⁴⁰⁶ Le Corbusier[-Saugnier], (1923), [1931/1986), *ibid.*, 101. [курзив, А. М.]

⁴⁴⁰⁷ Le Corbusier[-Saugnier], (1923), [1931/1986), *ibid.*, 265. [изворни курзив]

⁴⁴⁰⁸ Le Corbusier[-Saugnier], (1923), [1931/1986), *ibid.*, 237–263. [курзив, А. М.]

Бит пророчки обећане *револуције* је у њеној *пројектантској задатости* – Ле Корбизје је заправо покреће (свесно или подсвесно?), намерен да сруши дотадашње, 'превазиђене' *култове породице и расе*.

Пред-закључне импликације развојне линије пројеката и реализација Ле Корбизјеа и Жанереа

Усредсређујући се на иницијалне пројектантске мотиве, чиниоце и носиоце модернизма у станоградњи што су га профилисали и стварали – наредним сегментом рада, настојали смо да освртима, од најранијих до завршних пројеката и реализација станоградње, Ле Корбизјеа, као аутора без формалне дипломе, са архитектом Пјером Жанереом (Pierre Jeanneret, 1896–1967) – прикажемо *развојни ток* њиховог сведено-упрошћеног, прочишћаваног, те изнова и изнова поједностављиваног, 'модерног' *приступа проблематици пребивања/стана/дома*, којим су аутори циљали његово што лакше распрострањивање и достизање – *еталона добитног паритета јевтиноћа–ефикасност*. Највише захваљујући својеврсној *континуираној Ле Корбизјеовој кампањи*, његовим предузимљивим способностима и расположењу да се непрекидно обраћа јавности, дакле, стратешко-маркетиншким тактикама, тај предлогак *рудиментарно упрошћеног поступка пројектовања и градње* – постаће широм света радо и безусловно прихватан како од стране финансијских политика и надлежних институција, тако и од самих урбаниста-планера и архитеката. *Насилни аспекти лекорбизјанског израза*, међутим – нису тек својство његове архитектуре, већ – и сваког његовог говорног и/или писаног дискурса. Омасовивши се и – практично *преглављујући* и *прекодирајући* крајолике, од почетно сеоских, до убрзо и – *мета-градских средина*, уз понеки интермецо знаменитих појединачних, изнимних индивидуалних кућа-вила имућне клијентеле – Ле Корбизјеов и Жанереов образац *брзе-јевтине-огољене градње* – потрешће све дотадашње темељне вредности и представе о архитектури. Почевши од система *Dom-ino* (1915–1929), и ливено-бетонских радничких кућа за Трој (Troyes, 1919), преко кућа Монол (« Maison Monol »), и куће Ситроан (« Citrohan », 1920), те потоње Виле Савој (1928–1931) у Поасију, потом убрзо и урбанистичких захвата већих размера у концепту укидања традиционалне улице у 'Савременом граду за три милиона становника' (1922) и колективним зградама-вилама, затим паришким *Планом суседства* (« Plan Voisin de Paris », 1925), те пројектом и нешто касније реализованим Павиљоном Новог духа у Паризу (« Pavillon de l'Esprit Nouveau » Paris, 1925) – конституишу се постепено, из равни саме оперативне градитељске праксе – принципи што ће узрасти у *унифицирајућих 'пет тачака' Нове архитектуре*. Изворно, *заједнички исказ* Ле Корбизјеа и Пјера Жанереа, у ери свеопштег скраћивања/површног ревидирања прошлости, под претњом су претварања у искључиво Ле Корбизјеово завештање. Иако готово дословна илустрација манифеста Пет тачака нове архитектуре, Вила Савој у Поасију (« La villa Savoye », Poissy 1928/1929–1930/1931) Ле Корбизјеа и Пјера Жанереа – заокрет је – искорак ка ексклузивном наручиоцу. Потом, изнова – свим слојевима друштва намењене верзије пројекта 'Озареног

града' (« (La) Ville Radieuse », 1930), прво је *отворено-прагматично постулирање архитектуре без локације*, односно, у традиционалном значењу – *анти-архитектуре*.

Коначно, као сублимат-епилог свих ранијих пројеката и реализација Ле Корбизјеа са Пјером Жанереом, размотрили смо Ле Корбизјеову марсејску 'Јединицу становања' (L' « Unité d'habitation de grandeur conforme », Marseille, 1945/1947–1949/1952), будући да је тај *мегаобјект* – дословна примена обрасца задатог Атинском повељом (1933) – прокламован као *стамбени прототип* будућности – то заиста и постао, у трајању од више деценија. Као таква, 'Јединица становања', попримила је и сама „моћ Мојсијевих заповести“¹⁴⁰⁹. Проучавана, делимично интерпретирана, но изнад свега пројектима варирана у пракси бројних модернистичких архитеката, све до завршних деценија двадесетог века, тек изнимно је – и критички сагледавана.

Пред-закључне импликације пројеката и реализација индивидуалних кућа Ле Корбизјеа и Жанереа намењених серијској изградњи

Најранији концепт стандардизованог, скелетног стамбеног система – *Dom-ino* – независног од распореда и намене површина будућих индивидуалних кућа, одговор је Ле Корбизјеа и Жанереа на конкретан задатак и веома специфичну локацију. Сачињен од три међуспратне плоче – партерне на темељима-самцима испод армирано-бетонских стубова, спратне и завршне кровне, пројект је осмишљен (1914) за потребе реконструкције почетком Првог светског рата уништених фламанских села. Међутим, систем *Dom-ino* бива примењен 1929. године, тек после петнаестогодишњег експеримента усавршавања детаља спојева носећих армирано-бетонских стубова, самог ливења међуспратних плоча без оплате, и степеништа. *Dom-ino ефект* илустрација је и једног од највитаљнијих, *неписаних правила модернизма*, оличеног у конкретним пројектима, дакле – самој конкретној *пракси као извору накнадних теоретизација* што тек потом постају ослонац будућим пројектантским замислима и остварењима. Међутим, пречесто и њихов – готов образац. Примери истоветног принципа очит су и у свим наредним реализацијама ефикасне сарадње Ле Корбизјеа и његовог рођака, архитеката Жанереа, с којим 1910. године Ле Корбизје и отпочиње деловање у архитектури, док 'самостално' – односно радећи са архитектонским тимовима променљивих састава – наступа тек од 1938/1939. године. Збриљио (Sbriglio) напомиње да ће двојица архитеката сарађивати све до 1939. године, пре обновљене сарадње за пројект Чандигара (1951)¹⁴¹⁰. Три прва тома сабраних дела¹⁴¹¹, сведоче непобитно о степену коауторства, будући да Ле Корбизје сâм, у њиховим насловима равноправно наводи као ауторе – себе и Пјера Жанереа.

¹⁴⁰⁹ К. Фремpton [1980/2004], *op. cit.*, 270.

¹⁴¹⁰ Фуснота 4, Jacques Sbriglio, *Le Corbusier: L'Unité d'habitation de Marseille* (Marseille: Parenthèses, 2013), 47. <https://www.editionsparentheses.com/IMG/pdf/P27...> Приступ 1. децембар 2018.

Радничке серијске куће–једносратнице за француски градић Трој (1919), 'Куће великог бетона' (« Maisons de gros béton ») низане обострано дуж улице – подизане су за три дана, излазећи из оплате налик комаду ливеног гвожђа – ливењем одозго (попут флаша пуњених течним цементом). Економичност модерног градилишта, резултат обликовне редуције, те нове правоизводне задатости огољених равних зидних и кровних површина, деловала је на Ле Корбизјеа повратно – током процеса саме изградње, таквом снагом и до те мере 'прочистићујуће', да је од тога начини својеврстан слоган – „наш дух морамо да очистимо од романтичних паука.“⁴⁴¹² Серијске једносратнице 'Монол', залученог крова по краћој страни издужене правоугаоне основе, будући такође намењене градњи у низу, распоређене су на оригиналним скицама – по четири, и једанаест јединица. Потоњим начином њиховог постављања на терен – што је вернији опис предузетог поступка – уместо решавања урбанистичке диспозиције – дакле, потпуно изостављајући важну пројектантску фазу, задале су и питање парцелације – на радикално нов начин. Парцеле су, очито предвиђане према габариту типске куће – уместо да кућа израсте из логике локално–искусствене поделе на самом терену. Обесмишљена је тиме – бит локације. Такав ход уназад није забрињавао Ле Корбизјеа, обузетог 'вишим идеалима'. Њему својственим декретским полетом, везано за низове кућа 'Монол', он тврди „[j]единство конструктивних елемента гаранција је лепоте. Разноликост потребна архитектонској целини обезбеђена је стамбеном групацијом што води великим диспозицијама – стварном ритму архитектуре. Добро парцелисано и изграђено село одаје утисак смирености, реда, чистоће, неминовно намеће дисциплину становницима.“⁴⁴¹³ Сврха 'смирености–реда–чистоће' амбијента сеоског стамбеног фонда је у дисциплиновању становника, чиме са тачке гледишта Ле Корбизјеа и Озенфана – архитектура активно предупређује револуцију (*Архитектура или Револуција*⁴⁴¹⁴).

Угледни пример почетног концепта прве серијске кућице са 'кровном баштом', 'Ситроан' (1920), из пера самог Ле Корбизјеа, био је „мали кошер ресторан у центру Париза; постоји бар (цинк (« le zinc »)), кухиња у дну; поткровље пресеца на двоје висину локала; предњи део гледа ка улици. Неког лепог дана – откривамо све то, и примећујемо да су ту присутни докази – читавог једног архитектонског механизма који може да одговара организацији куће [...]“⁴⁴¹⁵ Опажено деловање пуне, удвостручене висине малог ресторанског дела, постаће отад интегралан део и обележје сваке будуће Ле Корбизјеове архитектонске замисли. Управо простран, двоетажни волумен целодневног боравка постаје једно од подразумеваних неписаних правила модерног становања услед „благодети великих димензија и велике кубатуре ваздуха у

⁴⁴¹¹ Le Corbusier, *Le Corbusier et Pierre Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (Zurich : Willy Boesiger, 1930) ; Le Corbusier, *Le Corbusier et Pierre Jeanneret – Œuvre complète, 1929–1934* [Vol. 2] (Zurich : Willy Boesiger, 1935); Le Corbusier, *Le Corbusier et Pierre Jeanneret – Œuvre complète, 1934–1938* [Vol. 3] (Zurich : Willy Boesiger, 1939).

⁴⁴¹² Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 29.

⁴⁴¹³ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 30.

⁴⁴¹⁴ Le Corbusier-[Saugnier], (1923), [1931/1986], *ibid.*, 265. [изворни курзив]

⁴⁴¹⁵ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 31.

приливу светлости [...] са околом придодатим одељцима намењеним функцијама краћег трајања [...]»⁴¹⁶, односно – управо свим осталим стамбеним садржајима. Међутим, колико год потом разрађен и примењиван у Ле Корбизјеовим и Жанереовим пројектима и реализацијама колективног становања, дневни боравак двоструке спратне висине (око пет метара укупне висине, на понеким скицама 4,60 метара) било услед оштријег климата (примера ради, у нашој, средње-континенталној климатској зони, у то доба – оштрих зима), или полседницом скромнијих економских прилика, дакле, у највећем броју случајева изван Француске – никад није угледао светлост дана. Каснијим током разраде куће 'Ситроан', за Јесењи паришки салон (1922) – у верзији гипсане макете – цела грађевина подигнута је на стубове који се, према Ле Корбизјеу, управо ту – „појављују први пут. Чему урањати кућу у тло, кад се већ она, напротив, може подићи изнад тла и тако потпуно повратити сво [заузето] земљиште?»⁴¹⁷ Наведена су потом и преостала револуционарна решења – „кровна башта, изостанак кровног венца, подужни прозор, кућа [']у ваздуху[']. И посебно, насупрот регионалистичким тежњама или уметничарењу 1900. године, [уведен је] тај категорички осећај чистоће, искрености, потпуне исповести, оданости. Ту новост донео је армирани бетон својим савршено чистим, начелним омотом што [...] открива – пресудну речитост архитектонског волумена.»⁴¹⁸ Међутим, кад је реч о првој кровној башти кућице 'Ситроан' – слободан део равног крова означен је у цртежу као простор за сунчање (« solarium »⁴¹⁹), те је заправо посреди веома редукована башта (« jardin »), готово – *жардињерског типа* (« jardinière »). Потакнути затим и учотворострученим ценама у грађевинарству, Ле Корбизје и Жанере дошли су и на идеју да треба преполовити с једне стране – пређашње, уврежене архитектонске претензије, но – уједно и кубатуру кућа, правдајући ту двојаку редукцију тиме да сама пропорција као таква – обезбеђује *естетски момент/лепоту*, која не може бити доведен/доведена у питање. Сходно томе – не треба се ни стидети живота у кући без стрмих кровова, кући – глатких зидова и прозора налик фабричким, будући да се заузврат може бити поносан на „поседовање куће практичне као сопствена писаћа машина.»⁴²⁰ Серијска кућа 'Ситроан', добила је назив – открива Ле Корбизје (1922) – као омен аутомобилске марке Citroën, „кућа попут аутомобила, замишљена и уређена као омнибус или бродска кабина. [...] Мора се [...] размотрити кућа као машина за становање или као алатка.»⁴²¹ Аутори су дакако, свесни предуслова омасовљења и успешности таквих, 'савршено уређених зграда', неопходно је пре свега – да станари *прилагоде свој менталитет*, како би се „покорили притиску нужности. Прозори, [и] врата морају попримити своје ректифицизоване величине; [и] вагони, [и] лимузине

¹⁴¹⁶ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 150–156.

¹⁴¹⁷ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 45.

¹⁴¹⁸ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 45.

¹⁴¹⁹ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 31.

¹⁴²⁰ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 45.

¹⁴²¹ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 45.

– доказали су нам да човек пролази кроз ограничене отворе и да се [његово] место може прорачунати у квадратним сантиметрима; криминално је правити *ws-ee* од четири квадратна метра.⁴⁴²² Прва серијски прозиведена кућица са 'кровном' баштом, 'Ситроан' (концепт, 1920), изведена је 1925–1927, у шпугтартској Вајсенхоф колонији (« *Colonie Weissenhof à Stuttgart* »), промовишући модерну тријаду *носећих стубова – независне скелетне конструкције* што је омогућила – *функционално–организационо слободан распоред основе* (« *Les pilotis – l'ossature indépendante – le plan libre* »⁴⁴²³). Постала је *заштитни знак* и *кључ* свих даљих Ле Корбизјеових и Жанереових истраживања и реализација.

Пред–закључне импликације 'Савременог града за три милиона становника' (1922) и 'Колективне зграде–виле' (« Les immeubles–villas »)

Изворно наручена као '*фантазија*' за излагање у оквиру Урбану секцију паришког Јесењег салона (« *la Séction urbaine du Salon d'Automne* », 1992) – студија Ле Корбизјеа и Пјера Жанереа – 'Савремени град за три милиона становника' (« *Ville Contemporaine de 3 Millions d'Habitants* ») – испоставила се као све, изузев траженог. Уместо подразумеваних уситњено–декоратерских пабирчења градских призора 'урбане сценографије', Ле Корбизјеова и Жанереова фантазмагорија дотад невиђених размера, на њима битну тему *нове формуле становање*, залагала се за мега–структурне промене кроз – '*Колективне зграде–виле*' (« *Immeubles–Villas* ») чији је сваки стан замишљен и промовисан као *индивидуална кућа са баштом у малом*. Пројектом предвиђену „затворену ћелијску поделу“ чинили су фасадно отворени, двоетажни 'баштенски' делови зграда ширине шест метара, смењивани са тро и по метарским затвореним застакљеним пољима. Улица такође, подлеже неочекиваним трансформацијама – „удаљује се од кућа, дрвеће преплављује град; густина стамбених четврти остаје иста [...], али зграде расту у висину, уз знатно проширене видике.“⁴⁴²⁴ Прави пак увид у мегаломански концепт даје тек репер километарске тркаће стазе – „на крову *зграде–виле* биће писта од хиљаду метара где се може трчати на ваздуху. Соларијуми [места за сунчање] омогућиће да се наставе добробити лети започетог сунчања.“⁴⁴²⁵

Напоредо, највероватније ни не помишљајући да би се та констатација могла односити и на његов *проседе*, Ле Корбизје самоуверено бележи како „велики градски потези могу ужасно да пате услед теоријског урбанизма са *цртаће табле*.“⁴⁴²⁶ *Радикално инверзан приступ* свим дотадашњим – ново, *хипер–акумулирано, централизовано становање*, замишљено је *сталешки неутрално*. Примамљив програм додатног комфора интегрисаног опслуживања, крије замку превентивне пасивизације – правдану концептом местимичног, дисперзивног снабдевања. Пројектантски напор задржавања станара у објекту,

⁴⁴²² Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 46.

⁴⁴²³ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 47.

⁴⁴²⁴ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 41.

⁴⁴²⁵ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 43.

⁴⁴²⁶ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 41.

како би остали *заштићени од спољњег света*, очит је и у свим наредним, развјеним лекорбизјанским објектима колективног становања, интегрисаних 'унутрашњих улица', кровних башти/вежбалишта и других пратећих како виталних садржаја од снабдевања до дечјих обданишта, тако и мање битних подсадржаја. Заправо, ни по каквој евентуалној, непредвиђеној потреби – они се никад не би ни требало да излажу том – Ле Корбизјеу несхватљивом – *ризик у изласка напоље*. Један одиста у себе болесно затворен, *агорафобичан, intra muros* концепт, *par excellence* сублимираних одбрамбених поука средњовековља.

Насупрот матричној, унутарње тврђавско–бункерској мотивацији, Ле Корбизје, у пориву уобличавања модерног осећања наводи да је то „*дух геометрије, дух конструкције и синтезе*. Тачност и ред могући су нам, а напоран рад који нам је дао средства реализације створио је и тај осећај који је тежња, идеал, *безобзирна тенденција, тиранска потреба* (« *une tendance impitoyable, un besoin tyranique* »). *Биће то страст века.*¹⁴²⁷ Тиме што су већ и сами 'идеали' сврстани у категорију *безобзирних тенденција* и *тиранских потреба*, доведени заједно до нивоа *страсти века* – добијена је тиме *унапред* и *битка против разума*. Уврстивши пак, у своје визије 'херојског програма спасавања света', посредоване *новом архитектуром*, између осталог и као *спектар средстава оправданих циљевима* – 'безобзирне тенденције' и 'тиранске потребе' као 'страсти века' – Ле Корбизје је заиста у духу предстојеће епохе најавио, ако не и предсказао – како страхоте Другог светског рата тако и ужасе крхких примирја потом, једнако на снази.

Пред–закључне импликације 'Плана суседства' Париза (1925)

Најкраћи и највернији опис 'Плана суседства' Париза своди се на предлог подухвата рушења енормних размера дуж булевару Севастопољ, у циљу рудиментарно поједностављене, укрупњене ре–парцелације увођењем ортогонално–блоковске – *каструмске, кардо* и *декуманус* схеме као подлоге за градњу осамнаест у основи крстастих мега–небодера, централно лоцираних унутар блокова. Пропагираним радикалним укидањем свих трагова просторне блискости, те *оне могућавањем континуитета урбане матрице* – раскида се и свако *међусобно прожимање* и *преклапање*, од *друштвено–организационе до просторно–композиционе целовљене сложености*. Односно – према сагледавањима Александра – уместо *сложене структуре полурешетке* неопходне свеукупној делотворности града и његових делова – 'План суседства' Париза прототип је *умногостручених, централно–блоковских схематски упрошћених структура дрвета* – сегментног система 'грађевинског дрвореда' правилно ритмованих 'засада'.

Трезвеном калкулацијом, пре свега – Ле Корбизје поткрепљује своју и Жанереову интервенцију на мапи Париза. „Доктрина модерног урбанизма проглашава – *урбанизовати значи вредновати* (« *valoriser* »). *Урбанизовати није трошити новац, већ зарадити новац, правити новац*. Центри великих градова изванредна су земљишна имовинска вредност која може бити *удесетостручена* будући да модерна

¹⁴²⁷ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 97. [курзив, А. М.]

техника дозвољава да се гради шездесет спратова, а не више [само] шест. Постоји дакле у центрима великих градова *рудник дијаманта* који би држава одсад могла да *искоришћава* – ако би се *умешало* погодном законодавством, ако би постојао програм, ако би здрава доктрина надахњивала тај програм. [...] [План суседства Париза' за четири стотине хиљада запослених] моћан је пословни центар, 'Сити'. Бројке потврђују ову претпоставку. Изградити пословни центар Париза није сањарија. То је за државу – *зарађивање милијарди вредновањем центра Париза*.⁴²⁸ Дакле – од *машине за становање* – до *турбине за репродукцију капитала*. Сликвит лекорбизјански пропратни микро–есеј, *рекламни је слоган без премца* – претеча *ленинрифениталовског*, и свих каснијих – ефектних, корпоративних оглашавања. Пионирско–предсказатељном узлету ту, дакако – није крај. 'План суседства' Париза – најранија је модернизмом мотивисана *центрификација* ("gentrification"⁴²⁹) – у намери/покушају, и пре званичне појаве термина (1962).

Пред–закључне импликације лекорбизјанског оспоравања традиционалне улице (1929)

Негативно–поетским кључем посебног литерарног надахнућа, Ле Корбизје приступа и вековној човековој тековини – традиционалној градској улици. Улица, односно – коловоз ширих или ужих тротоара, над којима надвијене зидине зграда „силуету неба претварају у чудовишну подеротину [...]. Улица је у позадини те авантуре; у вечној је помрачнији. Плаветнило је нада, веома далеко, веома високо. Улица је *ригола*, *огромна пукотина*, притешњен ходник. Додирну се његова два зида – лактовима срца; срце је њиме и даље потлачено, иако све то траје већ хиљаду година.⁴³⁰ Поентира се потом опште место функционално–безбесносне неподесности улица. Плочници препуни људи захтевају пажњу при ходу док су коловози преплављени по живот опасним, брзим аутомобилима. На визуелном плану – мноштво сасвим различитих кућа образује улицу. „[П]ривикли смо се на [ту] лепоту ружног; било је то прихватање зла с боље стране – црне се хиљаде кућа [као] и одговарајуће им какофонично суседство; то је страшно [ружно], међутим – пролазимо [поред тога].“⁴³¹

Напуштајући општија гледишта зарад потпуно личних доживљаја, сматрајући их међутим – *заједничким целокупном људском роду*, Ле Корбизје описује своје гнушање према 'обесхрабрујућим часовима' *празних улица недељом*, што за њега представља прави ужас. Док се радним данима људи у вреви „лактају да прођу, а продавнице врве, па животна драма буја посвуда, те се вични посматрању на улици посебно забављају, боље него у позоришту или роману – усред [свих тих различитих] лица и жудњи [...] – [н]ишта од свега тога не побуђује у нама усхит радости [као] што је ефект архитектуре, нити

⁴²⁸ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, III–115. [курзив, А. М.]

⁴²⁹ „Процес [...] поновне стамбене и пословне изградње у [...] градским суседствима, праћен приливом припадника средње класе и/или људи од утицаја што често резултира расељавањем ранијих, обично сиромашнијих становника. [...] Прва позната употреба [речи] центрификација [у наведеном значењу], 1962. године.“ <https://www.merriam-webster.com/dictionary/gentrification> Приступ 24. децембар 2019.

⁴³⁰ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *op. cit.*, 112.

⁴³¹ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 112.

понос [као] што је ефект реда – ни предузетнички дух коме годи [бивање] на отвореном... [Улица буди тек] сажаљење и саучешће услед шока сусрета с лицима других људи.⁴³² Допуштајући да улица ипак може да носи људску драму, да светлуца под сјајем нових осветљаја, да се 'смеши' својим рекламним шаренилом – будући да је то коначно *хиљадугодишња пешачка улица*, те као таква – *резидијум/талог векова*, Ле Корбизје ипак радије мефистофеловски закључује да је улица – „немоћан орган, пропао. Улица нас упропашћује/искоришћава. Гади нам се на крају крајева! Зашто уопште још постоји?“⁴³³ Колико год тон самог излагања имплицирао 'етичка' питања, те би се помислило да су криминал и друге дисторзије друштва разлог елабориране омразе и одбацивања улице – посредни је нешто сасвим друго.

Сагледавање усложњавања саобраћајне проблематике било је велики урбанистички изазов епохе – у највећој мери разрешив раздвајањем пешачких и колских токова нивелисањем већ постојеће уличне – тротоарске и коловозне профилације, њиховим одговарајућим димензионисањем те анализом и усмеравањем градских циркулационих токова. Међутим, радикализовано питање саобраћаја, издвојено из токова градског живота, послужило је Ле Корбизјеу као *параван за преврат истргнућа уличне саобраћајне нерватуре* из постојећег *урбаног контекста*, те за осамостаљивање 'функције' саобраћаја ради побољшања његове 'ефикасности'. Сред реторичких лекорбизјанских визија прогреса вођених „[р]азумом што већ *сам по себи хитно намеће задивљујућа решења* [...] Париз сутрашњице могао би бити чудесан у мери догађаја што нас воде дан за даном – ка *новом друштвеном уговору* [...] [чији је део и] *фина траса* што нестаје у недоглед [подигнута] на потезу стубова [...] двадесет–километарске колонаде [...] издигнуте ауто–страде у једном правцу, која омогућава аутомобилима да пролазе Паризом – *брзином болида*.“⁴³⁴ Екстремним повећањем капацитета смањени су трошкови улагања, увећана је исплативост, док аутостраде, омогућавањем болидских брзина у граду, одражавају и привлаче – *неометан проток капитала*. Одиста, „за државу, то је – *зарађивање милијарди вредновањем центра Париза*.“⁴³⁵ Уз 'обећање' готово симболичне жртве, „*Улица неће више постојати*.“⁴³⁶

Пред–закључне импликације 'Пет тачака нове архитектуре' (1927) Ле Корбизјеа и Жанереа

Лапидарно–таксативан, петоставачни 'програм архитектонског модернизма' Ле Корбизјеа и Женереа, отпочиње изричитим захтевом за *неизоставно* издизање на стубове свих врста објеката – почевши од приватних вила, преко мега–стамбених ламела – до јавних, репрезентативних здања.

⁴³² Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 112.

⁴³³ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 112.

⁴³⁴ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 112–114. [курзив, А. М.]

⁴³⁵ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 115.

⁴³⁶ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 115.

Директан образац–упутство гласи – „[к]ућа на стубовима [...] у ваздуху, далеко од тла; башта пролази испод куће, а такође [је] и на кући, на крову.“⁴³⁷

Друга тачка Прогласа, 'кровна башта' – свакако најслабији концептуални момент – омогућена је техничким напретком конструкција армираног бетона, али и проналаском система машинских инсталација грејања у зимском периоду. Јер „од тренутка увођења централног грејања традиционални завршетак куће више није одговарајућ. Кров не треба више да буде у нагибу, већ шупаљ. Треба да одбацује воду кроз унутрашњост, не више напоље. Непобитна истина, хладни климати намећу изостављање косог крова и налажу конструкцију ошупљених кровних тераса са одводњавањем кроз унутрашњост куће.“⁴³⁸ Став да 'хладни климати намећу увођење равног крова' – показао се временом „делотворним“ тако да су над великим бројем колективних стамбених зграда, примера ради у Београду – подизане надградње косих кровова као вид санације учесталих појава прокишњавања.

Трећа тачка Прогласа модернизма, 'слободан распоред основе' – исход је такође конструктивних преимућстава армираног бетона и/или челика, чиме организација простора/распоред основе постаје делимично условљена положајем елемената конструкције – укидајући обавезну истоветност етажа.

'Ослобођена фасада' – пети постулат Прогласа – постиже се повлачењем носећих стубова од равни фасаде ка унутрашњости простора и конзолним ношењем међуспратних плоча, чиме су фасаде саме – не– носиве. Њихова прокламована 'лакоћа' – реално је веома упитна. Почевши од енормних фасадних површина стамбених лађа 'Озареног града', капацитета две хиљаде седамсто становника те просечно педесетметарских, преко свих других колективних зграда у режиму префабрикације – све до небодера ексклузивних, пословних и других намена – застакљених фасадних платна – чије конструкције и потконструкције морају бити посебно прорачунаване на утицаје сопственог оптерећења (стакло – будући у структури песак, има идентичну специфичну тежину као и бетон), ветра и сеизмике. Најгачније би, дакле било рећи да модернистичке фасаде – нису масивне и самоносиве – изостанком њиховог ослањања о тло. Међутим, истина ретко бива довољно забавана, чиме је лош рекламни слоган. Надохват пропагандне лекорбизјанске маште, стога су ту – заводљиве „лагане опне“, за које је потом неопходна тешка механизација и у производњи и у транспорту и у монтажи. Негде на среокраћи пута између универзалне човекове потребе да буде чиме год опчињен, и мешетарске спремности да се на ту потребу опсежно „пројектантски“ одговори – издиже се планински масив дотад у градитељском искуству непознатих, несагледивих последица неселективног прихватања и свесрдне примене модернистичких образаца и протокола. „Демонтажа атракција“ – подразумевано је начело откривања сржи обмане модернизма.

⁴³⁷ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 128.

⁴³⁸ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 128. [курзив, А. М.]

'Подужни прозор' (« La fenêtre en longueur »), метафора лешкарења наспрам усправности вертикалних отвора – функционално обезбеђује превелик и упрошћен, двостепени ниво продора светла и топлоте – посебно непожељан лети – за европске климате изузев можда нордијских – насупротив четири осветљајне зоне класичних прозора. Приказујући их схематски, Ле Корбизје, ни не помишља – на мањкавост сопственог концепта у поређењу с традиционално–искусвеним. Упрошћен, не–аналитички вид архитектонског приступа и вредновања осветљаја простора – упозорава на забрињавајућ степен склоности симплификацијама Ле Корбизјеа и Жанереа. Прави пројектантски мотиви веома су јасан – у концепту 'слободног распореда основе', било би превише пројектантског рада, и најчешће узалудног – у постизању вертикалног потписивања прозорских отвора на фасадама. Вишак стакла у просторијама, и мањак делова зидова за све иначе неопходне реалне намене – могу да издрже искључиво власници вишка стамбеног простора. *Сви остали, наравно – не.* Приказана мала анализа одражава – *праве пропорције модернистичког манира замене квалитета – квантитетом.* Напокон, стављање прозорско–обликовне разлике на четврто, уместо на последње, пето место – показатељ је и дубљег несхватања прозора као секундарно–структурног дела фасаде, те тиме дакле, и најупрошћеније–стилског приступа архитектури. Симплифистичком логиком – постигло се и *далеко више, дакако – у негативном смислу.* Према аналогiji упозорења Џефрија Скота о погубним заблудама духа романтизма очитованог у *деградирању архитектонског детаља до нивоа пуког стилистичког симбола, лекорбизјанско–жанереовским Прогласом и суштинске архитектонске вредности распореда маса, простора, потеза и кохерентности – сведене су на пуки стилистички клише.*

Потоњи пројект и реализација Виле Савој у Поасију (1928–1931) Ле Корбизјеа и Жанереа – иконичан је, инструктиван и дословно *примењен модел* прогласа 'Пет тачака модерне архитектуре'.

Пред–закључне импликације – архитектуре без локације – дела пребивалишта 'Озареног града' (« La Ville Radieuse », 1930); Ле Корбизјеа и Жанереа

*Матрица/мустра 'Озаренг града' («VR' – (la) Ville Radieuse »¹⁴³⁹), Ле Корбизјеа и Жанереа, доминира горњом, двотрећинском хоризонталом начелног, упоредног приказа исечака градских ткива у истој размери. Строга, геометризовано–униформна, меандарска ортогонална схема сегмента 'Озарног града' – *развија* је поставке преузете из плана 'Савременог града за три милиона становника' 1922, лонгитудинално усмерена правцем север(–северозапад)–југ(–југоисток), а попречно запад(–југозапад)–исток(–североисток). Сукцесивно низани, испод су упрошћено приказани традиционални блоковиски системи – Париза, Њујорка и Буенос–Ајреса. Пропратни текст плана сугерира да су Париз, Њујорк и Буенос–Ајрес – 'градови у метежу', насупротив лекорбизјанско–жанереовском, лабораторијски уредно класификованом Озареном граду ('VR').*

¹⁴³⁹ Le Corbusier, *Le Corbusier et Pierre Jeanneret – Œuvre complète, 1934–1938* [Vol. 3] (Zurich : Willy Boesiger, 1939), 30.

Предлог нових услова становања у претпоставкама будућих градова типа 'Озареног града' – примена је модерне урбанистичке доктрине развијане пет година (1930–1935) – у поређењу са миленијумским, поступним развојем традиционалних урбанитета. Нов концепт, Ле Корбизје и Жанере правдају прецизном макетом великих размера (1935) – подлогом разрађене фото–документације, тадашњег начина постизања утиска најближег стварном опажају архитектонских простора. Таксативно, Ле Корбизје понавља „[т]еза [...] позната – израђена површина 12% укупног тла; слободна површина – 88 % укупног тла. Стамбене зграде у приземљу на стубовима [...] – 100% тла на располагању пешацима. Коначно раздвајање аутомобила од пешака. Спорт у подножју зграда. Стварање нових јединица становања [...] [за] две хиљаде седамсто становника по јединици.“¹⁴⁴⁰

Нове, лекорбизјански 'озарене' стамбене зоне – подразумевају елиминацију традиционалне улице, које као делови инкриминисане, укинуте прошлости – 'више не постоје'¹⁴⁴¹. Пажљивије размотрено, унутар–блоковско Ле Корбизјеово саобраћајно решење открива прегломазно етажирану апаратуру коловозних траса у три нивоа, од „улице–аутостраде [...] пет метара [над тлом], у нивоу тла – тешког транспорта (« les poids lourds »), [до] изнад [њега] пролаза пешака заклоњених од возила.“¹⁴⁴² Тематски класификовано отелотворење – апотеоза уредности, 'Озарен град' графикону је налик архитектонска збирка таксативног опонирања тековинама традиционалних урбанитета. Аналитиком Кристофера Александера – симплификована сахема–аналог дрвета.

Пред–закључне импликације лекорбизјанског сажимања стамбене четврти у један објект – марсејска 'Јединица становања одговарајуће величине'/'Озарени град' (1945/1947–1949/1952)

Критичко–аналитички осврт на постигнућа, а нарочито на мањкавости 'Јединице становања' – недовољно проучене, те широко пренебрегаване и изузимане даљом неселективном применом тог пропагандно, уместо – стручно утемељеног концепта – кључан је за профилисање – доње негативне референтне тачке питања урбанитета (Кастекс–Панере–Депол), тиме и предметног истраживања.

Правило архитектонских анхронизама и неподударност теоријских ставова архитеката – са одиста достигнутим степеном оперативности њихових остварења, разлог су који спречава да се историјском методом допре до суштине архитектуре. Комбиноване методологије примереније сложеностима архитектуре – морају стога имати предност, будући да јесу и једине меродавне за оцену стварних, реалних постигнућа. Уједно, то су и кључни разлози залагања за *типо–морфолошке* и *упоредно–аналитичке методологије* и *приступе* архитектонско–урбанистичком домену у предметном раду, уместо устаљених.

¹⁴⁴⁰ Le Corbusier, *Le Corbusier et Pierre Jeanneret – Œuvre complète, 1934–1938* [Vol. 3] (1939), *ibid.*, 31. [курзив, А. М.]

¹⁴⁴¹ Le Corbusier, *Le Corbusier et Pierre Jeanneret – Œuvre complète, 1934–1938* [Vol. 3] (1939), *ibid.*, 33.

¹⁴⁴² Le Corbusier, *Le Corbusier et Pierre Jeanneret – Œuvre complète, 1934–1938* [Vol. 3] (1939), *ibid.*, 34.

Сложен пројект коначне верзије 'Јединица становања одговарајуће величине' – наруџбине француског Министарства реконструкције Ле Корбизјеу (1945), отпчет је исте године. Вођење пројекта припало је Ле Корбизјеовом асистенту, потом шефу ателеа, и коначно архитекту–партнеру Вогенском. Кључан удео у поставци, разради конструкције и изради главног архитектонско–грађевинског пројекта имао је (од 1948) искусни инжењер–конструктор, Бодијански, уз аутора и супервизор архитектонско–техничких разрада. Збриљо, међутим, открива *зачудну, од самог Ле Корбизјеа вазда прећуткивану – тајну армију архитеката–сарадника из сенке*. Број од тридесетак непрекидно укључених архитеката и инжењера треба допунити до „*укупно стотинак сарадника [...]. Неколицина [...]* [њих] заузеће *одлучујуће* место – било на нивоу концепције или касније у току извођења, на градилишту. Поред Бодијанског, инжењерски тим [...] [чинили су] Чацитакис, Хирвел, Розенберг; [а] тим архитеката – Алфонсо, Е. Аугаме, Р[оже] Аугаме, Кандилис, Ханинг, Кондрацки, Кујавски, Лемаршан, Мезоније, Масон, Мазе, Ротије, Земпер, Сералто, Золтан, Вудс, Ксенакис, Залевски. Наведеној листи треба додати и допринос Шарлоте Перијан за њен иновативни концепт и реализацију отворене [шанк–]кухиње [...].“⁴⁴³

Марсејски блок, уз све његове касније реплике – у Нант–Разеу, Брију, Фирминију и Берлину – наводио је сâм аутор у алтернацији и под називом 'Озарени град' (« (La) Cité radieuse »), да нагласи *континуитет са замашном пројектном претходницом*, поготову са делом пребивалишта 'Озареног града' (« (La) Ville Radieuse », 1930), концептом *архитектуром без локације*, сачињеним са Жанереом.

Обједињен, масиван објект 'Јединица становања одговарајуће величине' – као „*оригиналан*“, оквирни „*лекорбизјански концепт*“ – *склапан* је, дакле, поступно као својеврсна *збирна пројектантска серијска хрестоматија*. Изграђен је потом (1949–1952) са триста педесет станова за хиљаду шест стотина станара, у приградском марсејском „Сен–Барнабеу, на узвисини зеленог брежуљка [...] [као] *стамбени предлог за нове генерације машинистичког друштва [...]*“⁴⁴⁴ Теоретичари Коен и Бухли указују да упоредо са ранијим искуствима и реализацијама, 'Јединица становања'/'Озарени град', остварен у срадњи са архитектима Вудсом и Кандилисом, настаје и под утицајем *московске колективне стамбене зграде* 'Наркомфин (1928–1929)'⁴⁴⁵, архитеката Гинзбурга и Милиниса. Студиознијим кораком даље – архитект, професор Гаковић открива постојање још ранијег *организационог претече–узора* марсејског мега–блока – у стамбеном склопу архитекат Соважа (1903) у парижкој улици Третењ – пројектованом са „*заједничким садржајима*, што је представљало изразиту иновацију градске стамбене архитектуре у то време. Приземна етажа [...] [имала је]

⁴⁴³ Наводећи архитекте само њиховим презименима, у фусноти Збриљио напомиње да је *архитект Лемаршан извесно време становао у објекту како би првим станарима објаснио његово функционисање*. J. Sbriglio, (2013), *ibid.*, 47–48. <https://www.editionsparentheses.com/IMG>pdf>P27...> Приступ. 1. децембар 2018.

⁴⁴⁴ Le Corbusier, *Le Corbusier – Œuvre complète, 1938–1946* [Vol. 4] (1946), *ibid.*, 174–178. [курзив, А. М.]

⁴⁴⁵ С. Гаковић, *Четири стања склопа у структури стамбене средине* (1991), *op. cit.*, 25; Vi. Buchli, "Moisei Ginzburg's Narkomfin Communal House in Moscow: Contesting the Social and Material World" (1998), *op. cit.*, 160–181; V. Buchli and G. Lucas, *Towards an Archaeology of the Contemporary Past* (2001); J.–L. Cohen, *Le Corbusier : la planète comme chantier* (2015).

искључиво заједничке садржаје [...] – салу за састанке, библиотеку, задружни ресторан и просторије народног универзитета [...] [а] са дворишне стране [...] – и купатило са тушем за све становнике зграде. *Кровни врт* [...] намењен свим станарима, *подсећа можда и понајвише на доцније више пута реализовану, омиљену тему Ле Корбизјеа* [и Жанереа].¹⁴⁴⁶

Ништа мање, 'Јединица становања', део је и древне, античке традиције *инсула* које у значењу *стамбених блокова*¹⁴⁴⁷ разматра још Витрувије, као *најраније познате градске колективне стамбене форме* (од III века пре наше ере). *Смислене и исплативе* – још од давнина – *само за пренасељене градске зоне*, постале су убрзо део панораме Рима, као и Картагине, Херкуланума, Остије и других античких градова. *Изворно намењене сиромашнијим слојевима становника*, инсуле су биле – *мешовитих стамбених и услужних, производних и радних садржаја* – „рад (занати и/или продаја робе) и животни простор комбиновани су често у једној или две собе [...] [у] деловима инсуле.“¹⁴⁴⁸ Уједно и *прве градске вишеспратнице*¹⁴⁴⁹ – инсуле својим потоњим развојем достижу висине *седмоспратница*, и чак *осмоспратница*¹⁴⁵⁰.

Недовољно истражени и помињани утицаји на свеукупно дело Ле Корбизјеа и Жанереа, а потом и Ле Корбизјеа и сарадника, тиме и на масовну, префабриковану стамбену градњу уопште, те и 'Јединицу становања одговарајуће величине' – остају покретање теме 'станова животног минимума' на II конгресу CIAM-а (1929) уз Мејеве реализације његовог *стамбеног концепта* „животног минимума“ («Wohnung für das Existenzminimum»), као и практично и теоријско деловање Нојферта, етички спорног аутора-систематизатора потом свеprisутног архитектонског приручника *Bauentwurflehre* (1936), безамло – библије архитектонских стандарда. Восугијан сматра Нојферта *најутицајнијим и најконтроверзнијим архитектном двадесетог века*, из више разлога – почевши од припадности Шпреовом кабинету (1938–1941) и напредовања до звања Шперовог комесара (1942–1945) за стандардизацију – на темљу искустава у раду са грађевинским радницима Немачке – *присилним* у највећем броју, што је Нојферта занимало искључиво у њиховом својству „необучене радне снаге“ [...] ратних заробљеника, политичких дисидената, логораша концентрационих логора, Јевреја, Руса, Пољака [...] ¹⁴⁵¹ и других не-симпатизере нацизма. Закључак је Восугијана да су *бројне нацистичке „иновације надживеле њихову капитулацију* у Другом светском рату – кроз *менаџерске праксе* на којим су нацисти инсистирали, у многом *аналогне* оним које

¹⁴⁴⁶ С. Гаковић, *Четири стања склопа у структури стамбене средине* (1991), *op. cit.*, 25. [курзив, А. М.]

¹⁴⁴⁷ Витрувије, *Десет књига о архитектури* (30/16. год. пре наше ере/ 1990 [лат]), „I књига/VI [...]“, *op. cit.*, 22–26.

¹⁴⁴⁸ N. de Hann, “Roman Domestic Architecture”, (2016), *op. cit.*, 722.

¹⁴⁴⁹ „Како у граду [Риму] привезна градња не може примити толико мноштво народа на стан, то је ствар тражила да се зграде подижу у вис. Зато су на каменим стубовима, са зидовима од печене опеке и ломљеног камена грађене куће у вис и добро везане подовима. Тиме је осигурано да се куће могу градити на спратове [...]. Дакле, римски народ помоћу чврстих зидова, ако подиже више спратова у вис – добија изврсне станове, без тешкоће.“ Витрувије, *Десет књига о архитектури* (30/16. год. пре наше ере/ 1990 [лат]), „II књига/VIII (О облицима зидања)“, *op. cit.*, 45. [Српском језику прилагодила, А. М.]

¹⁴⁵⁰ N. de Hann, “Roman Domestic Architecture”, (2016), *op. cit.*, 725.

¹⁴⁵¹ N. Vossoughian, “Hausbaumaschine” [“Construction machine”], 2016, *op. cit.*, 22.

су развили амерички инжењери и рачуновође у Сједињеним америчким државама.⁴⁵² Објављена фотографија Нојфертове⁴⁵³ посете (1949) градилишта Ле Корбизјеове марсејске 'Јединице становања' са Ротијеом, Кандилисом и Бодијанским, објављена Збриљијоовој публикацији, *потврђује постојање континуитета поменутих пракси* – и на европском тлу, стављајући дубоке знаке питања на искључиво или претежно идеолошка тумачења лекорбизјанске архитектуре, која се дакле – од номинално про-комунистичко 'социјалне', може подједнако разматрати и са аспеката радикално супротних – *национал-социјалистичких, фашистичких мотива и полазишта*.

Иако Ле Корбизјеово планско груписање читаве градске четврти/стамбеног насеља/сеоцета под исти кров 'Јединице становања', носи и трагове фурјеовско-фаланстерског наслеђа, те може бити тумачено про-комунистичким или пак про-национал-социјалистичким манифестом, ништа мање – уклапа се и у неминовност *продукционих нус-исхода* механицистички правданих стремљења „нормативизацији и стандардизацији конструктивних елемената зграде увођењем номенклатуре и серија, изводљивих посредством велике индустрије што је тиме омогућила да се и уметност грађења усклади са ритмом савремене производње.“⁴⁵⁴ Примаран мотив, делује међуитм, да је ипак – Ле Корбизјеова грандоманија, оличена у *апотеози максимализованих димензија и укрупњавања размере као такве* – на трагу његових трајних аспирација и у карактеристичној драматургији написа из 1930-их година – „*Нови поредак величине урбаних елемената, нова јединица становања*.“⁴⁵⁵ Таква, у *архитектонском домену* – својеврсна *примена силе/принуде*, индикативан је лекорбизјански *маневар монументализације* коју он сматра најлакше остваривом путем *димензионално импресивног* објекта сред „нетакнуте“ околне природе. *Мегаломанска градња, у споју/контрасту с неизграђеним пространством*, таквог *количинског склопа*, била је – дотад *невиђена*. Почевши од здања по сваку цену *непрегледног* тако да заузме читав хоризонт, у симболичној „допуни“ рудимената парка. Уздигнут до пароксизма – *сукоб архитектуре са празнином* повлачи и негативно одређење. Према сагледавањима професора др Гаковића – „простор у ком је стамбени блок постављен – *не може се дефинисати као архитетконски*.“⁴⁵⁶ *Тежња брисања и потискивања* свега другог са *авидика*, тиме и из свести спорадичних посматрача, тим више корисника и сталних станара – *очита је пројектантска намера/цљ*. Сам аутор, концепт правда „*применом 'зеленог града'*“⁴⁵⁷ и раздвајањем пешачког од колског саобраћаја, *дакако* – *пренаглашавајући* мотив 'потпуно ослобођеног партера' – 'непрекидног парка/пешачке оазе', што је реално – *крајње дискутабилно постигнуће*. Наиме, *измењени*

⁴⁵² N. Vossoughian (2016), *ibid.*, 26. [курзив, А. М.]

⁴⁵³ J. Sbriglio, *Le Corbusier: L'Unité d'Habitation de Marseille* (2013), *op. cit.*, 46. <https://www.editionsparentheses.com > IMG > pdf > P27..> Приступ. 1. децембар 2018.

⁴⁵⁴ Le Corbusier, *Le Corbusier – Œuvre complète, 1938–1946* [Vol. 4] (1946), *op. cit.*, 178–179.

⁴⁵⁵ Le Corbusier, *Le Corbusier et Pierre Jeanneret – Œuvre complète, 1929–1934* [Vol. 2] (1935), 110–114.

⁴⁵⁶ С. Гаковић, *Четири стања склопа у структури стамбене средине* (1991), 25. [курзив, А. М.]

⁴⁵⁷ Le Corbusier, *Le Corbusier – Œuvre complète, 1938–1946* [Vol. 4] (1946), *op. cit.*, 176.

аспекти дела тла под објектом – услед сталне засенчености, накупљања нечистоће око масивних стубова, као и непрегледности чиме и изостанка безбедности – тек формално су део отвореног простора.

Заједничко боравиште за хиљаду шест стотина станара под истим *кровом-тркаћом* *пистом* марсејске 'Јединице становања' „садржи триста тридесет седам станова, груписаних на сто тридесет метара дужине и педесет шест метара висине, и опслужених са пет унутрашњих улица [...]“¹⁴⁵⁸ Типична организација 'стамбене ћелије' једним својим нивоом заузима сву дужину попречног тракта (те је у том делу и двостране оријентације исток–запад), док је укупна дужина другог нивоа, било да је улазни или галеријски део стана – половина дужине тракта умањена за половину приступног ходника – 'унутрашње улице'. Употребна, чиста ширина станова *критична је мера* – од свега *три метра и седамдесетак сантиметара*. Упитне, *варљиве* су такође и 'предности двоструке висине'. Изузев терасе, тек мали део дневног боравка, дубине једва веће од два метра, пуне је, двоетажне, четири и по метарске висине.

Минијатурна, *поддимензионирана* купатила и мокри чворови, увод су у *недопустиво критичан* део пројекта, *дече собе концепта* – *просторног реста*. Наиме – у ширини стана удвојене су *дече собе*, делимично фиксно преграђане, делом са клизним паноом. Унутрашња чиста мера стана мања од четири метра подељена је дакле додатно – на две собе, чистих/светлих ширина од по *само метар и осамдесет три сантиметра*¹⁴⁵⁹, према пројекту, али, *производно услед контејнерског система* – заправо свега метар и осамдесет сантиметара (ако и толико) – чиме собе излазе на фасаду. Још *драстичнија ситуација* настаје у случајевима постојања *само једне дече собе* у стану, чија се ширина додатно смањује – за дебљину зида између станова. Насупрот скученој ширини – *дужине дечијих соба* – *пуних су осам метара*, чиме настају *изузетно неповолне пропорције простора*, не само – *основе драстично издуженог правоугаоника*, од *четири и једне трећине квадрата ширине простора* – већ такође и критичне висине од само *два метра и двадесетак сантиметара*. Била би то *солидна жардињера* за 'узгајање' *деце-укусних биљака*, само да је свом дужином од осам метара на фасади. Дечја соба 'Јединице' – свим неповољностима од *организационо-употребних до амбијенталних* – јер се у реалности опажај дужих димензија додатно увећава, а краћих – додатно скраћује – *додаје и проблем осветљаја* – као комбинацију лоших аспеката *новопрокламованог 'хоризонталног прозора'* и традиционалних, *стварањем оштре границе* између *бљештаво осветљене зоне непосредно уз стаклену фасадну преграду* (од пода до плафона) – и *замрачења* што наступа већ два метра и двадесетак сантиметара даље, ка дубини собе, чинећи потом – *неопходном дневну употребу вештачког светла*. Зачудно је и постојање засебног *wc-а* без лавабоа, и стављање лавабоа у саму дечју собу. Претпоставка је да дете – у узрасту самосталног коришћења тоалета,

¹⁴⁵⁸ Le Corbusier, *Le Corbusier – Œuvre complète, 1938–1946* [Vol. 4] (1946), *ibid.*, 179.

¹⁴⁵⁹ *La Cité radieuse 1945–1952, Marseille – Le Corbusier*, (Cité de l'architecture & du patrimoine, Edutèque 2015), 12. [https://www.citedelarchitecture.fr/fo/citeradieuse/def_o/] Приступ 4. децембар 2019.

прљавих руку – отвара, затим затвара и пролази двоја врата (од тоалета и своје собе) и ходник између – да би тек у својој соби – опрало употребом тоалета запрљане руке. Ако се тога наравно – уопште сети. Или пак – може да улази у родитељску собу (?), да би из ње користило купатилце родитеља (уколико је слободно).

Коришћење максимално пасивизујуће собе–мрачне–жардињере (ако већ не – гробне леје) – форсирање је искључиво линијски–трасираног и само таквог кретања деце. Посреди је ускраћивање и дечје игре, али и било какве индивидуализације простора – што су повољности основа ближих квадрату, које омогућавају све видове кретања – укључујући и комплексно–зраксто и кружно. Све дечје собе Јединице становања „одговарајуће величине“ еуфемистички речено – изузетно су неодговарајуће. Подстандардне, тачније. Пропорцијски подстандард, уз – већ описан хигијенски – патент–досетка Ле Корбизјеа, невидљив је у табелама бројчано задовољавајућих износа површина – и део је погубне логике његовог упрошћавајућег манира решавања најосетљивијих функционалних и просторних питања, зачете како у самом његовом карактеру, тако и – у изостанку формалног архитектонског¹⁴⁶⁰ образовања. Уместо манира историјске методе којом се Ле Корбизје непрекидно утврђује као 'икона модернизма' – пројектантски угао открива и типологију те иконе, по мери Гојиног Сатурна.

Стога, свака рекламно–маскарна скаска о 'пропорцијским односима', 'златним пресецима', 'модуларним' и другим 'координацијама', 'модулорима' лекорбизјанског марсејског стамбеног предлошка – у контексту принуде тамошње дечје собе – представља чист сарказам. Четири 'модулора' у ставу војничког пузања, у низу – стају у дужину дечје–војничке собе – повампирених најтамнијих страница средњовековља, пре успона градова у петнаестом веку. Према опомињућем увиду медијевалиста Ле Гофа „утилитаристички средњи век [...] нема времена да се разнежи [...] пред дететом, једва га и запажа. [...] [Н]ема деце у средњем веку – има само малих одраслих. [...] [Тек закорачила у живот] – деца су изложена напорима сеоског рада или – војне обуке.“¹⁴⁶¹ Ле Корбизјеов сан о укидању улице и града – једнаком страшћу обрушава се и на укидање деце, претварајући их од најранијег узраста у – војнике–послушнике. Слика лекорбизјанске критике улице, дечја соба 'Јединице' јесте та „ригола, огромна пукотина, притешњен ходник. Додирну се његова два зида – лактовима срца; срце је њиме и даље потлачено, иако све то траје већ хиљаду година.“¹⁴⁶² Нејасно је и одрастање детета у таквој соби – до ког узраста оно борави у њој? Напушта ли је са десетак година, пошто ју је прерасло већ са пет–шест? Где одлази то дете – у поправни дом за малолетнике? Дечје собе, пак – намењене су младима, до пунолетства свакако, па и нешто потом – до стицања средњошколско–занатског образовања, а у срећнијим случајевима и до окончања студија. Дечја соба, лекорбизјанска ригола/огромна пукотиница/притешњен ходник, можда има организационе капацитете да подржи завршетак основне школе детета, уколико оно

¹⁴⁶⁰ Musée des beaux arts, *La Chaux-de-Fonds et Jeanneret avant Le Corbusier* (La Chaux-de-Fonds : Musée des beaux arts, 1987), 29.

¹⁴⁶¹ Jacques Le Goff, *Средњовековна цивилизација западне Европе* (Београд: И. З. Југославија, [1965/1974], 335. [лат] [курзив, А. М.]

¹⁴⁶² Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), op. cit., 112. [курзив, А. М.]

нема никаквих ваншколских интересовања. Како је и дотадашњи развој под великим знаком питања – потоњи највероватније – није ни планиран/пројектован. Породица се иселава негде другде – брзином којом деца прерастају скицицу великог мага архитектуре, Ле Корбизјеа. Великом брзином, дакле.

Услед погрешно осмишљених, лоших диспозиција кухиња и трпезарија, такође – безмало осам метара удаљених од прозора, као и – купатила, тоалета/wc-а, дечјих/спаваћих соба, уз предугачак приступни коридор становима, дакле и свих наведених простора *потпуно зависних од механичке вентилације* – према истраживањима Милеа – *претила је обуставе изградње*. Избегнута је искључиво аболацијом без преседана – указом¹⁴⁶³ Министарства грађевине Француске (1949) о изузећу пројекта из редовног поступка стицања грађевинске дозволе.

Маскирање и компензација употребно–функционалних недостатака и пропорцијских подстандарда станова марсејске 'Јединице становања', покушане су увођењем заједничких садржаја и нових врста услуга унутар самог објекта, без свести о томе да *гомилање намена/садржаја* – не чини и њихово прожимање. Ионако сиромашна почетна Александерова структура дрвета – осиромашена је додатно, и замењена лавиринтским и концептом *мебијусове траке*, услед прецизне ауторове идеје водиље – да се из лекорбизјанске мишловке за људе, по могућству – *никад ни не изађе напоље*. Стога и унутрашња комуникациона вертикала бива груписана на једном једином месту, на дужој страни објекта – код улаза чији „хол са портиром служи за пролаз хиљаду шест стотина станара 'Јединице'¹⁴⁶⁴, мимо запослених и посетилаца. Функционално–организиционо–корисничке, хигијенске и последице у визуелној неподобности и неодрживости таквог пропусника преузетог из организације метроа – *неспојиве су са карактером полу–јавне сфере* – подразумевањем за унутрашњост стамбене зграде. Само једно двокрако степениште, три лифта за по двадесет особа (са професионалним лифт–оператером), и четврти – теретни лифт, те два степеништа за евакуацију са супротне стране објекта – рудименти су комуникационих видова, доследни општем духу скучености 'Јединице', без оправдања чак и у чињеници да је Марсеј – *лучки град*.

Неумољиво, ригорозно под–димензионисана, стандардизовано–склопљена јединица стана у саставу 'Јединице становања', почев од кубатуре ваздуха и топле воде, и другим животним потрепштинама номинално услужно снабдевана, те, повратно и – *условљено–контролисана*, варирана је понешто, а потом и триста педест пута умножена ради груписања у гигантски 'пароброд/крузер', ако већ не у својеврсну – *пара–Нојеву барку*. Бродска визија, међутим, од самог концепта – крије кључну, *непоправљиву аномалију*. Лишена је *пловидбене суштине*. Недостаје јој све – од прекоморских промена визура, до

¹⁴⁶³ M. Millais, "A Critical Appraisal of the Design, Construction and Influence of the Unité d'Habitation, Marseilles, France", (2015), *op. cit.*, 10. Тај део истраживања темељи се на извору – David Jenkins, *L'Unité d'Habitation Marseille*, (London: Phaidon Press, 1993), 17.

¹⁴⁶⁴ Пролазак толиког броја станара кроз улазни хол, уз све оне што опслужују објект, као и посетиоце/госте – ставља огроман знак питања на реалне могућности одржавање хигијене. (Прим. А. М.) Le Corbusier, *Le Corbusier – Œuvre complète, 1938–1946* [Vol. 4] (1946), *op. cit.*, 179. [курзив, А. М.]

благодети *стизања на одредиште*, дакле – сâм смисао/мотив путовања. Мастоdontски објект, напротив, трајно је и безнадежно – стационаран. Укoтвљен сред затечене утрине с примесама ливаде, шипражја те спорадичног, самониклог растиња. Уместо променаде отвореном палубом, пара-стамбени 'бетонски брод' *форсира марш* својим тескобним, интестиналним коридор-улицама, лонгитудиналних 'центра' *принудног друштвеног живота*, дуж сваког трећег спрата, оглашавајући *радикализовану* лекорбизјанску *диктатуру архитектонске моћи*. Искључиво најпрагматичнији урбанистичко-планерски приступ, једини је који – такав, *агломерацијски концепт јединичног становања* тумачи и као *оперативан вид крајње, ако већ не и – казнене мере против „непланског приградског ширења*.¹⁴⁶⁵

Међутим, одабраним приступом смештаја станара у просторе – *преостатке-рестлове визуелизације мегало-објекта – Ле Корбизје је најближи нечем што сâм сматра увелико превазиђеним. Боз-ар-овском формализму. Наиме – кориснички простори стана 'Јединице становања' – упркос свом номиналном називу, заправо су – подстандардно неодговарајућих величина и пропорција. Они не потичу/почињу из организационог нуклеуса станарских потреба, већ се развијају из формално-обликовне доминације целине над станом као његовим колико подразумевано-неизбежним, толико и – успутним градивним елементом.*

Однос према реализацији марсејске 'Јединице' показатељ је и суштинских, квалитативних разлика између става пројектаната и утемељених теоретичара, са једне стране, а са друге – историчара архитектуре, дакле, између – *пројектантских начела* и историјске методе. Док је са становишта историчара – на тему Ле Корбизјеовог мегало-стамбеног, 'тoталног префабриката', уобичајен исказ о 'подељеним мишљењима', *пројектанти и доследни теоретичари архитектуре – морају показати линију те поделе, заправо – раселине. Морају, дакле, да изнесу пројектантски релевантне чињенице, и да се одреде према њима, што неретко подразумева и демистификацију временом наталожених слојева 'славе и дивљења', у прилог чему су текла и приказана истраживачка настојања у откривању дубине амбиса мас-модернистичке еуфорије.*

Правило архитектонских анхронизама и неподударност теоријских ставова архитектата – са одиста достигнутим степеном оперативности њихових остварења, препрека су више што спречава да се историјском методом допре до суштине архитектуре. Комбиноване методологије примереније сложеностима архитектуре – морају стога имати предност, будући да јесу и једине меродавне у оцени стварних, реалних постигнућа. Уједно, то су и кључни разлози залагања за *типо-морфолошке* и *упоредно-аналитичке методологије* и *приступе* архитектонско-урбанистичком домену у предметном раду, уместо устаљених.

---

¹⁴⁶⁵ Ch. Jencks, *Le Corbusier and the Tragic View of Architecture* (1973), op. cit., 139.

Пред-закључне импликације феномена и ефеката префабрикације у масовној станоградњи – планетарни ниво

Извори приступа и технике *префабрикације* јесу у напредним праксама мостоградње, почевши од краја деветнаестог века. Зачетници примене префабрикације у архитектури су Пекстон (Кристална палата, 1851) и Ајфел (Ајфелова кула, 1884). Продором у домен колективне станоградње, префабрикација према Куку – сталнимунапређивањем у генерацијским доприносима архитеката, постепено достиже ниво – централног приступа.

Осаваремењено преформулисана, индустријализована градња стамбених објеката – *префабрикација*, процесно је пројектантски изузетно захтевна техника – подразумевано доследно спроведених међуфаза *модуларности-рационализације-стандардизације* у режиму *стриктне типизације* и сталног праћења евентуалних потребних измена детаља елемената у циљу потпуне механизације производње. Гропијус почиње да спознаје и да инсистира на важности преоријентације изградње стамбених објеката у оквиру индустријског процеса, пет година пре првих покушаја са системом *Dom-ino* (1915–1929), Ле Корбизјеа и Жанереа. Философско утемељење и уважавање у правом значењу *нове слике ваплоћења архитектуре новог доба*, префабрикација стиче тек Гропијусовим развијањем напредног, прилагодљивог система панелних конструкција (Експериментална панелна кућа¹⁴⁶⁶, Десау, Немачка, 1927). Технику Фулерових истраживања развоја индустријализоване производње елемената за изградњу кућа ('Кућа Вичита', 1927; 'Кућа Димаксион', 1929), Кук карактерише и као посебно успешну у заобилажењу *замки опшности*, чиме суњегове конструкције достигле неупоредиво шире утицаје и примену од искључиво станоградње. Ван дер Рое је такође у *индустријализацији* видео *централни проблем* градње тог доба, и то – како у циљном домену техничко-технолошког реструктурирања грађевинског тржишта у целини, такође и сматрајући њено успешно спровођење – аутоматским решењем свих осталих проблема, из најразличитијих сфера, почевши од друштвених и економских преко техничких, све до – уметничких.

Продукциону афирмацију Планетарних размера, префабрикација стиче тек епилогом свих претходних подухвата Ле Корбизјеа и Жанереа – *мегаломарсејском* 'Јединицом становања одговарајуће величине' (1945–1952). *Потпуна префабрикација* станова спроведена је у свим правцима, почевши од конструктивно-структурне – роштиља хоризонталних челичних међуспратних носача (замене за плочу), преко типских прозора и врата – све до унутрашњости самих станова, *најслабијег нивоа* – како смо се уверили претходним током рада. Наиме, *лекорбизјански ток префабрикације*, у пројектантском смислу – *следи наopak редослед потчињавања форми, уместо суштине – садражју – решавању просторно-организационих захтева стамбене функције*. Комбиновањем и размештањем три префабриковане ћелије – кухиње, родитељске и

¹⁴⁶⁶ P. Cook, "Experiment is an Inevitable" ((1970/) 2007), *op. cit.*, 184.

пропорцијски подстандардне дечје собе, у двадесет три варијације окончаних станова 'Јединице', постило се прво икад остварено изостављање завршних грађевинских радова у поступку изградње. Пре монтаже у рамовску конструкцију објекта, системом панела претходно монтираних у контејнере – станови су бивали потпуно комплетирани, како инсталациони ситеми и мокри чворови, тако и финализовани сви – подови, зидови и плафони. *Контејнерски систем реализације одразио се најнегативније могуће на пројектантски приступ – преузевши примат зонирања целине стана који је несразмереко сложености комплекс проблематике просторних међуодноса и прожимања од – уклапања у метричке рестлове.*

Пред-закључне импликације теоријског дискурса технике префабрикације Гропијуса

Гропијусово утемељење технолошког приступа архитектури кроз поступак префабрикације, поред техничких аспеката градње сагледане као својеврстан фабрички производни циклус, приказје увиде у спектре свепрожимајућих, културолошких последица новоуведених визуелних, ликовно-обликовних образаца. Потребно је додатно нагласити *примарну, творачку улогу архитеката и архитектуре*, како у настанку, тако и у увођењу и даљој примени префабрикованог начина градње. Насупрот чему стоји – *секундарни, другостепенни – накнадни, post festum утицај* којим различити префабриковани системи, као и поједине њихове структурно-конструктивне и/или обликовно-визуелне одлике – *повратно делују*, практично *условљавајући* пројектанте, а тиме и саму архитектуру – остварену применом принципа префабрикација. Увиђајући важност самобитног *архитектонског израза* за модерну конструкцију *технику*, Гропијус кроз самосталну праксу и на искуствима истраживања *развоја методологије масовне продукције* (од 1910) – конципира програм и профил нове уметничке школе *Баухаус* (1919–193) коју оснива. Иако Баухаус, према Фремптону – испрва следи и тековине *анархичних, анти-индустријских погледа* (Таут) и *стаклену архитектуру* (Ширбарт), радионице Баухауса постале су, убрзо – *праве лабораторије* разраде новог – *циљано индустријог приступа* архитектонском пројектовању и дизајну употребних предмета свакодневице. Гропијус, у својим написима *експлицитно наглашава несамерљиве улоге и најшире културе и уже-стручног архитектонског*, али и посебно често занемариваног – *теоријског знања*, неопходног у циљу постизања таквог вида савременог архитектонског стваралаштва које би укинуло „*стару линију поделе између значајог/споменичког (“monumental”) и декоративног.*“⁴⁴⁶⁷

Потакнут свешћу битности мисије архитеката новог правца, у контексту – *условљености* положаја архитекте – Гропијус сагледава неопходне стратегије деловања архитектонске професије – које смо, за потребе предметног рада – сажели на пет структурних корака. Ради реализације својих идеја, архитектор *мора* а) *суштински да утиче на индустрију* своје земље, за шта *мора* да поседује б) *завидан ниво*

⁴⁴⁶⁷ Раније у тексту (стр. 57), Гропијус напомиње да следе изводи његовог есеја објављеног 9123. године, под насловом »Idee und Aufbau des Staatlichen Bauhauses« (»The Conception and Realization of the Bauhaus»). [прим., А. М.] W. Gropius ([1965/1971), *op. cit.*, 66. [курзив, А. М.]

техничке стручности – да би в) спрега с тако унапред прилагођеном/преображеном индустријом – заиста резултирала новом пројектантском школом, која опет г) мора да достигне значај ауторитета како би постала д) централни приступ архитектури. Пет неписаних, студиозних Гропијусових структурно–чворишних момената архитектонске успешности – суштински су механизам могућности деловања унутар, и медијем архитектуре. Такође представљају и својеврстан – пандан стилистичким лекорбизјанско–жанереовским обликовним одликама, дакле и формално–стилистичким представама нове архитектуре из мета–статутарних 'Пет тачака нове архитектуре' (1927).

Поређење нових приступа станоградњи са дотадашњом, што је у бити била ручни занат ("an essentially manual trade"), у дискурсу Валтера Гропијуса упућује на оптимално десет планираних кључних предности префабрикације, које он сматра неупитним те и предвиђа њихово потпуно испуњење. У најкраћим цртама, то су 1) умногом, ако не и у потпуности – повећана безбедност и 2) увећана, побољшана трајност нових објеката ватроотпорне конструкције, 3) фабрички произведених, погодно нормираних завршних елемената, те 4) потом спојених сувим поступком, тиме и 5) услед измештања највећег дела производње у фабрике – 5а) потпуна независност нове, индустријске градње од услова временских прилика, и 5б) прерастање сезонског карактера грађевинарства у континуалну делатност, уз гарантовање 6) фиксних цена и 7) трајања градње објекта. Према Гропијусу, циљ за индустрију кључне 8) рационализације, јесте да пређашњи луксуз „постане стандард у кућама будућности"¹⁴⁶⁸, чиме се подразумева и 9) стандардизација, те 10) коначан, свеукупан архитектонски израз несумњивог печата сопственог времена, у визираној резултанти „срећног архитектонског споја максимума стандардизације и максимума разноврсности."¹⁴⁶⁹ Кључни услов рационализације – према Гропијусу јесте – „стање техничке стручности“ архитеката и свих других инжењерских струка укључених у пројектантски процес, који ће „омогућити рационализовање зграда и њихову масовну производњу у фабрикама, кроз разлагање [система] конструкције [објекта] у бројне саставне делове."¹⁴⁷⁰

Сагледавајући механизацију, у случају да је самој себи сврха – као „потпуну/несамерљиву пропаст ("an unmitigated calamity")"¹⁴⁷¹, Гропијус истиче да је њен прави циљ – ослобађање човека за делатности вишег реда. Битно је разумети да то није процес који је могуће до краја и у свакој ситуацији контролисати, те се он неретко претвара у своју – потпуну супротност, управо у циљ по себи што 'своди људе на под–људске аутомате налик роботима', услед неизбежне монотоније радног процеса. Рационализацију индустрије, Гропијус издваја као домет епохе, будући да је „заснована на врсти радног

¹⁴⁶⁸ W. Gropius ([1965/1971], *op. cit.*, 43. [курзив, А. М.]

¹⁴⁶⁹ W. Gropius ([1965/1971], *ibid.*, 40. [курзив, А. М.]

¹⁴⁷⁰ W. Gropius ([1965/1971], *ibid.*, 39.

¹⁴⁷¹ „Да је механизација била самој себи циљ – била би то необлажива пропаст која би одузимала животу половину његове пуноће и разноврсности, свдећи мушкарце и жене на под–људске аутомате налик роботима.“, W. Gropius ([1965/1971], *ibid.*, 33.

партнерства између ручне и механичке производње – стандардизацијом.⁴⁴⁷² Стандардизацију пак, сматрајући не препреком развоју цивилизације, већ напротив – једним од њених битних предуслова, Гропијус постулира *стандард* као „поједностављени практичан пример било чега у општој употреби што отелотворује спој [свега] најбољег од његових претходних облика [дакле] – спој ком претходи одстрањивање [ма каквог] личног трага његових пројектаната, и [изостављање] свих преосталих 'изван-општих/не-генеричких' ("ungeneric") – небитних карактеристика. Такав деперсонализован стандард назива се 'норма', реч је изведена из столарског помоћног алата [челичног лењира-угаоника] за мерње правих углова ("a carpenter's square").⁴⁴⁷³

Стандард пак, према Гропијусу – није само технички аспект који омогућава процес префабрикације, нити пуки ослонац контроле квалитета производа, већ – *уцеловљујући, архитектури иманентан, интегрисан чинилац* кључан за архитектуру у функцији њене најбитније ванупотребне, *цивилизацијске* улоге. „У свим великим епохама [...] постојање *стандарда* – што јесте *свесно усвајање облика* – било је критеријум пристојног и уређеног друштва; јер, уобичајено је да понављање истих ствари у исте сврхе врши уравнотежујућ и цивилизирајућ утицај на људски ум.“⁴⁴⁷⁴ Гропијусово позивање на „уобичајеност“ као принцип у прилог нове технологије – *префабрикације* – изнимак је свеукупних модернистичких начела, конкретних деловања и погледа на питања архитектуре.

Пред-закључне импликације лекорбизјанског 'индустријског прототипа бесконачне репетиције'

Гропијусове поставке теоријског оквира префабрикације, и његови пројекти и реализације стамбене архитектуре, остали су у и у стручној и у лаичкој сенци свеprisутности Ле Корбизјеовог деловања. Према већ приказаном у раду, Видлер најочигледнијим сматра „Ле Корбизјеов [...] модел пројектовања архитектуре [...] заснован на самом [мас-]продукционом процесу.“⁴⁴⁷⁵ Монео истиче Ле Корбизјеову '*трајну заинтересованост*' за индустријски прототип '*бесконачне репетиције*', док сама лекорбизјанска теорија и пракса *грађевинску индустрију* постулирају као *аналог ауто-индустрији* „налик примитивној архитектури, али сада кроз индустријски процес, *нова архитектура* треба да се врати свом пређашњем статусу као *типолошки инструмент*.“⁴⁴⁷⁶

Упорност и учесталост Ле Корбизјеовог *свеprisутства*, његово изричито и готово перманентно обраћање јавности, путем тада најмоћнијег медија – штампе, било је поткрепљено и сензационалним идејним и

⁴⁴⁷² W. Gropius ([1965/1971], *ibid.*, 33.

⁴⁴⁷³ W. Gropius ([1965/1971], *ibid.*, 34 [курзив, А. М.]

⁴⁴⁷⁴ W. Gropius ([1965/1971], *ibid.*, 3.

⁴⁴⁷⁵ A. Vidler, "The Third Typology", in *Oppositions Reader – Selected Readings from A Journal for Ideas and Criticism in Architecture 1973-1984*, K. Michael Hays (New York: Princeton Architectural Press, 1998) [*Oppositions* 7 (Winter), 1976, 1-4], 13-16 *op. cit.*, [13].

⁴⁴⁷⁶ "Le Corbusier was interested in this condition of an industrial prototype allowing for limitless repetition. [...] In Le Corbusier's theory, the building industry should be analogous to the auto industry; like primitive architecture, but now through the industrial process, the new architecture should return to its former status as a typical instrument." R. Moneo, "On Typology", *Oppositions* 13 [Summer], 1978 (22-45), *op. cit.*, 33 [курзив А. М.]

стварним експериментима у *масовној станоградњи*. Његово тактичко агитовање, од апела индустрији и индустријалцима, преко објављивања преписке са истакнутим надлежним/носиоцима извршне власти, до штива и прогласа намењених и стручној, али и другој савременој заинтересованој публици, утемељено на књизи *Vers une architecture*¹⁴⁷⁷, насталој у коауторству са Озенфаном (1923), и статурарним прогласом формулисаним са Жанереом – « *Les cinq points de l'architecture moderne* » (1927), о пет тачака модерне архитектуре, крунисано је *Атинском повељом (CIAM IV, 1933), документом–бревијаром модернизма*, што је према закључку Кенета Фремптона „наметнуо [...] [као] *искључив тип градског стамбеног објекта [...]* 'висок простран стамбени блок'."¹⁴⁷⁸ Развоју лекорбизјанског концепта усмереног на прогресивно програмско сабијање и хиперрационализацију колективне стамбене изградње ради увођења *компримованог једно–здања* – еквивалента/замене за некадашњу градску четврт, доприносили су и Ле Корбизјеови, испрва у сарадњи са Жанереом, затим и пројектовани са великим тимовима сарадника (од 1938), те и изграђени – све масивнији префабриковани објекти, у склопу његових личних афинитета за монументализацијом станоградње, у режиму, у доба њиховог настанка поготову – *максимализоване концентрације станара/стамбене густине*.

Временом, пројекти попут *архитектуре без локације* 'Озареног града' (« *la Ville Radieuse* », 1930) Ле Корбизјеа са Жанереом, као и одатле произашле потоње реализације – нарочито марсејска 'Јединица становања одговарајуће величине' (« *Unité d'habitation de grandeur conforme* », 1945–1952) – постајали су *реперни концептуални примери*, ако не и – *готови обрасци моћи* 'успешне' стамбене архитектуре. Ништа мање, на том пиједесталу одржали су се и проширили своју утицајну зону широм Планете, и деценијама по изградњи 'Јединице', кроз касније њоме потакнуте, вариране и модериране пројекте других аутора. Строги, штури оквири тако настале безмало нове '*типологије префабриката*', постали су *циљ по себи* – архитектонске теорије и праксе, 'гарант савремености' у станоградњи. Све то, међутим, упркос спектрима стручно све утемељеније образлаганих недостатака таквог приступа.

Закључне импликације 'Великих мас–стамбених ансамбала' Европе и Америке

Праве педставе о укупним Планетарним приликама и последицама префабриковане стамбене продукције, могуће је стећи из ракурса масовне/индустријске стамбене изградње развијених европских земаља, почевши од средине ка крају двадесетог века – кроз преглед најизразитијих примера великих реализација. Ради стицања потпуније представе о најширем прихватању/распрострањености обрасца префабрикације стамбене изградње, размотрили смо укратко и предочили – *посебности и опитности* модернистичких насеља Европе. Почевши од шефилдског Парк Хила ("Park Hill" (1953–1957/1961), Sheffield, South Yorkshire, UK) у Уједињеном краљевству, преко француског насеља Сарсел (1954–1976) у Паризу (« *Le*

¹⁴⁷⁷ У српском преведена насловом *Ка правој архитектури* (Београд: Грађевинска књига, 2015), иако је изворни наслов децидан „Ка архитектури“, док би слободниј превод био – „Ка јединственој архитектури“ или „Ка потпуној архитектури“.

¹⁴⁷⁸ К. Фремптон [1980/2004], *op. cit.*, 270. [курзив, А. М.]

Grand ensemble de Sarcelles », Paris, France), те нисоземског 'новог суседства' Амстердама – Бијлмеремп ("The Bijlmermeer neighbourhood" (1966–1972), Amsterdam, Netherlands), за којим су следили лондонски Робин Худ Гарденс ("Robin Hood Gardens" (1966/1968–1972), London, UK), у Италији – милански Кварто Кањино ("Quarto Cagnino" (1964/1967–1973), Milano, Italia), и у Немачкој, берлинско насеље Гропијусштат («Gropiusstadt» (1962–1975), Berlin, Deutschland). Напоследку, допунили смо разматрање примером многостратних блокова америчког стамбеног насеља Пруит–Ајго у Сен Луису (Pruitt-Igoe, St. Louis, Missouri, 1955), из угла контекста доношења одлуке о његовом делимичном рушењу минирањем (1972).

Предметним радом обухваћен прегледни приказ седам великих, угледних примера колективних стамбених насеља, шест европских и један са америчког тла, даје суштински биланс од *четири према три* – у корист опредељења *за рушење*. Наиме – од изворног шефилдског насеља Парк Хил (1953–1961) задржана су само конструкција и урбанистичка диспозиција објеката. Другим степеном заштите (1998) спречено је његово рушење у целости, да би све остало било „*уклоњено*“, дакле – срушено и подвргнуто *потпуном препројектовању* и *ликовно–стилистичком редизајну*, тако да је коначно – *осавремењено до непрепознавања*. Надаље, темељним и/или радикалним програмима ревитализације и санације обухваћени су у потпуности, без рушења, париски *Велики ансамбл Сарсел* (1954–1976), миланско насеље *Кварто Кањино* (1964/1967–1973), а берлински *Гропијусштат* (1962–1975) чак само осам година по завршетку градње (1983). Године 1973, Гишаровим декретом обустављена су даља планирања и градње великих ансамбала у Француској, услед не само *непрекидно растућег незадовољства јавности*, већ и под додатним утицајем годину дана ранијег минирања сен–луиског *Пруит–Ајгоа*. Пример Француске у обустави градње масовних префабрикованих насеља следила су прећутно и све остале западно–европске земље.

Мирнодопско рушење/минирање архитектонских реализација модернизма – и самог настајалог на просторима не увек оправданог рушења претходне градње – попут ратних разарања оставља како у конкретном простору, тако и у лаичком и стручном памћењу – *трајну стигму* најширег друштвеног неуспеха. Иако се у 'тренуцима' таквих радикалних одлука најчешће за све аспекте колективног промашаја налази 'покриће' у мањкавостима архитектонско–урбанистичких пројеката, више него очитим у неуспешности и неделотворности како изграђених објеката, тако и окружења, као уосталом – општим местима савремености, маскира се управо тиме – *чињеница* да је „[о]д свих уметности – *архитектура конститутивно најближе економији*, с којом, кроз форму нарудбина и вредности земљишта [те и шпекулација] – има готово непосредан однос.“⁴⁴⁷⁹ Међу најдрастичније примере опомене на негативна дејства теоријских и практичних пројектантских заблуда спадају пројекти/подухвати рушења мас–стамбених

⁴⁴⁷⁹ Fredric Jameson, *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism* (London: Verso/Durham (USA), N.Y.: Duke University Press, 1991), 27. [курзив, А. М.]

комплекса – Амстердама, *Бијлмермер* ((1966–1972) почетак рушења 1982), Лондона, *Робин Худ Гарденс* ((1966/1968–1972) почетак рушења 2017, окончање планирано за после 2020. године), а на америчком тлу – Сен-Луиса, *Пруит-Ајџо* (1950–1956), са почетком рушења 1972. године, док је до 1975. године – савијено са земљом насеље у целини. Међутим, у *пројектантским релацијама* вероватно најтачније остаје Колхасово запажање (1955) о *ретроспективној примени архитектонских доктрина предратног, СИАМ-овског урбанизма*, напрасно оживљеног *касних 1960-их*, или чак *декаду–две* потом.

Исхитрено настала на *задатом низу непромишљености и погрешака* – почевши од функционалног зонирања до 'високог пространог стамбеног блока' (Фремптон, Роу, Колхас) – модернистичка колективна станоградња била је од почетка осуђена на несупех. *Погрешне премисе* – немају моћ давања исправног закључка, тиме дакле – ни архитектонско–урбанистичког решења.

Систематска *негација конфигурације терена*, у унапред одабраном обрцу схематски ригидне урбанистичке диспозиције, поретка – двоструко или више–симетричног што на плановима остављају утисак '*архитектонског жига*' привидног реда и равномерног распореда грађевина, уз дословну или пак *мета–типолошку истоветност објеката*, чиме и најсуженији спектар њихових примарних форми, дијапазона су ограниченог варијацијама било *положене призме – ламеле*, било *вертикалне призме – небодера/солитера*, додатно запечаћених коначном, истоветно–непомирљивом, префабрикованом визуелно–тактилном *штани–завршницом*. *Концепт репетитивности подвучен* је дакле – *најмање три пута* – и то под *покрићем одговора на наводне потребе* лекорбизјански прекројеног '*серијског човека*' ради његовог „враћања у првобитне услове додира с природом“¹⁴⁸⁰. *Изузетно ниским степеном осврта* на потребе корисника (тек биолошко–хигијенски минимум), те – и *најмањом могућом везом* са људима као таквим – претворило се све у *програм потчињавања и уподобљавања непоновљиве људске индивидуе – механизмима машинске производње*. Почетно замишљена као *друштвено одговорна*, градња масовних насеља – изродила се, дакле, у својеврсну – *оду присили*. Ако то можда, и није била изворна, *подтекстна концептуална пројектантска намера*, резултат је тиме – само жалоснији. Јер, поред културолошке и материјалне штете, извесно необорив, остаје иза свега и *трајан доказ некомпетенције архитектонско–урбанистичке струке*, и после 'нестанка' срушених 'артефаката'.

Пред–закључне импликације критичких капацитета модернистичког отвореног плана

Урбанистички *императив отвореног плана* у споју са *превеликим размерама*, делује да је – као удвојен механизам модернистичког приступа, нарочито у домену колективне станоградње – *проузроковао* и *омогућио процват свих негативних страна пројектантски–индустријализовано усмереног приступа*

¹⁴⁸⁰ Le Corbusier, *Le Corbusier et Pierre Jeanneret – Œuvre complète, 1934–1938* [Vol. 3] (1939), *op. cit.*, 32.

проблематици становања, готово независно од поднебља настанка пројекта и места изградње. Додатно, сами *критички потенцијали* и *корективне могућности* модернистичког отвореног плана, ако већ не у потпуности поништене/блокиране, *ослабљене* су умногом *безусловним прихватањем лекорбизјанских догми* укидања традиционалне улице с једне стране, а са друге – *инсистирањем на масивном стамбеном објекту/пароброду* окруженом недефинисано–аморфном, што замашнијом и непрегледнијом, углавном у реалности – *преријском спољашношћу* 'нетакнуте природе', јаловим аналогом окружења пловила – 'пучином'. *Хиперпродукција изграђених кубатура* блоковских објеката – *уравнотежавана* је, и *правдана* модернистичком доктрином – *нагомилавања* 'слободних простора'. Илузорно, до мере несхватљивости покоравања архитектонско–урбанистичке и планерске струке, *помодним* – 'новим правилима игре'. *Принцип квантитета као безусловног гаранта*, односно – *замене за квалитет* – попут једне више у низу логичких грешака, тачније – *excessus in modo* – *грешка у начину извођења закључка* – као и у свему другом, и у домену архитектуре и урбанизма – показао се погрешним, неделотворним, дакле и – неодрживим.

Почетно одмеренији приступ Гропијуса, у склопу његових такође биотехничко–детерминистичких погледа на свет, тиме и на архитектуру–урбанизам, садржао је, макар у назнакама – мотиве хијерархије, степеновања и груписања простора. Тиме, дакле, донекле бар идеју могућности ослањања на матрице и искуства традиционалних урбанитета. Упркос номинално уравнотежујућем Гропијусовом гледишту, како у пракси, тако и у теорији (модернизам начелно даје предност таквом – обрнутом редоследу вредности) преовладао је *лекорбизјански паритет непремостивих контрадикција*, односно – *реалног судара ригидно–војничке префабрикације и флуидног урбанизма*.

Управо урбанистичке поставке и пројекте Ле Корбизјеа, Фремптон карактерише као *разорне* – услед његове *редуктивне пристрасности*. Сведочи о томе већ 'Озарени град' (1930) Ле Корбизјеа и Жанереа – *Град–у–парку* (Смит), *хипертрофиран хауардовски Вртни град – сушта супротност традиционалног града* (Кастекс–Панере–Депол, Монео, Роу, Смит). Јер, 'Озарено'–*пренаглашени волумени грађевина* – *поништавају саму катеогрију спољних архитектонских простора*, раскидајући тиме *вишу хармонију суптилних међуодноса изграђених и слободних простора*. Стога – *модернистичке урбане конфигурације* – и остају *трајно изван односа*, како са човеком, тако и са *хумано примереним категоријама суседства и градских четврти* (Муратори, Роу, Монео, Кастекс–Панере–Депол, Келбаух, Фремптон, Смит).

Пред-закључне импликације недоречености отвореног плана (и) у домену масовне станоградње

Услед *слеђења принципа редуктивних пристрасности* – од наменско–организационих до ликовно–обликовних, *ново–уведени сплетови проблема*, *усложњавани* су потом *устаљеном праксом наруцбине–израде–примене схематско–механицистичких урбанистичких планова*, одражавајући се *последично*

најнегативније на укупан циклус станоградње – почевши од *унапред осиромашених идеја*, преко пројеката и изградње објеката, закључно са коришћењем и отежаним одржавањем – сред њихових непосредних окружења сведених на *рудименте мета-парковских* обриса масовно-колективних, префабрикацијских стамбених насеља. Против симплификоване архитектуре и урбанизма – иступили су архитекти Тима Х (CIAM IX, 1953), дефиншући срж проблема у *спектру базично оријентацијских и дубље идентитетских онемогућавања* станара, те и других посетилаца *колективно-модернизованих средина* – *наметнуте хиперпродукцијом и хипертипизацијом* префабрикованих стамбених насеља. Чланови Тима Х признали су *модернистичким решењима наметнуте немогућности* грађанима да осете *припадност, и идентитет* са 'обновљеним четвртима'. Према Ван Ајку, чак и *оскудне, кратке, преуске улице сиротињских предграђа* – погодније су за стварање *основне емотивне потребе – осећаја припадности/идентитета*¹⁴⁸¹ од пространих, *новоизграђених насеља*, јер су *архитекти модернизма, опседнути новинама* – *потпуно изгубили из вида све суштинске и непроменљиве потребе човека*. Ван Ајкови написи (1960–1970-их) најбоље тематизују улогу *модерне архитектуре у уништавању урбаног амбијента*. Своју *утемељену критику резултата послератног планирања* Холандије, Ван Ајк сажима у сликовит идиом *организованог ништавила 'функционалног града' – неподесно*¹⁴⁸² *за живот*.

формулација Ван Ајка о *организованом ништавилу 'функционалног града', неподесног за живот и становање*, према предоченим анализама – важећа је *константа укупних постигнућа* европских и америчког примера масовно-стамбених, префабрикованих насеља, почевши од Лабрудетових и Боалоових *паришких Сарсела* (1954–1976) до Хелмутовог, Јамасакијевог и Лејнвеберовог *сент-луиског Пруит-Ајџоа* (1955), такође – подједнако и у покушајима *побољшане* колективне станоградње *челних* протагониста Тима Х, од Смитсонових (Робин Худ Гарденс, 1966/1968–1972) до Ван Естерна и Бакеме (амстердамски Бијлмермер, 1966–1972), и њима *надахнутим* Линовим и Смитовим *шефилдским Парк Хилом* (1953–1961). Неспорно, ту *чињеницу профилишу два момента* а) на *оперативно-материјалном* плану „[с]редином 1960-их година већина чланова Тима Х [...], осим Ван Ајка, Вудса и Де Карла сви остали *прелазили [су] радије брже* преко *уништавања наше урбане баштине у име спекулације*¹⁴⁸³, б) на *концептуалном* плану – „[п]арадоксално [...] то по чему данас памтимо [деловање Тима Х] – *није њихова архитектонска визија, већ* *сугестивна снага њихове културне критике*.“¹⁴⁸⁴ Пројектантски *circulus vitiosus* кретао се *ипак супротним редоследом* – од *недостатка архитектонске визије* – до *уништавања урбане баштине у име спекулације*, што јесте *неминовно правило* свих *архитектонско-урбанистичких промашаја*. Потврду исправности *коригованог редоследа* уочавамо и у

¹⁴⁸¹ К. Фремpton [1980/2004], *op. cit.*, 271. [курзив, А. М.]

¹⁴⁸² К. Фремpton [1980/2004], *ibid.*, 277. [курзив, А. М.]

¹⁴⁸³ К. Фремpton [1980/2004], *ibid.*, 279. [курзив, А. М.]

¹⁴⁸⁴ К. Фремpton [1980/2004], *ibid.*, 279. [курзив, А. М.]

закључку Пангара (1973), који хеуристичке/откривачке теорије модернистичке архитектуре–урбанизма сматра сувише „општим и неодређеним, [и које] као модели обезбеђују једва представе о томе што претпостављамо да би требало да буде физички оквир [цивилизованог] понашања. [...] Не можемо наставити да допуштамо да економија земљишта, у опсегу минималних стандарда и максималне засићености – одређује квалитет живота. Та политика дала је очигледно незадовољавајуће резултате.“⁴⁸⁵

Архитекти модернисти – и модернистичког образовања, и опредељења – изванредно су ретки у својству систематичних критичара отвореног плана у домену масовне станоградње. Само два доследна аутора – Оскар Њуман (1972) и Милан Лојаница (1975). Несумњивих вредности и доприноса су и пионирске студије публицисткиње Џејкобс (1961). Аналитичко–критичка поставка Гаковића (1991), намењена питањима изграђених стамбених средина, било ког периода настанка – погодна је и за сагледавање новообразованог поља пројектантски комплексних просторних проблема које концепт модернистичког отвореног плана *продукује* у поставкама колективне, масовне стамбене продукције.

Закључне импликације студија модернистичких аспеката масовне станоградње – – индустријске префабрикације у урбанистичком концепту отвореног плана

Тежишно поље истраживања друге главе Првог дела рада, постављено је у шири домен прегледа мотива, настајања и профилисања модернистички постулиране стамбене архитектуре. Будући да су опредељена методолошка полазишта предметне дисертације – значајније у склопу типолошких и типолошких приступа, дакле – начелно супротна модернистичким, настојање да буду предочене и предности и недостаци нових теоријских начела станоградње са њиховим практичним импликацијама – оствареним реалним градитељским резултатима – послужило је уједно и намери да се тиме *истуни* и *кључна обавеза научног рада у приказивању ставова – супротних ауторским*. Међутим – ништа мање – етички и професионално неодрживе секвенце – критиковане су упоредо, са позиција утемељења у делима и ставовима референтних посленика области. Круг претходно установљених ауторитета (Зите, Муратори, Кастекс–Панере–Депол, Монео, Калхун, Видлер, Келбаух, Александер, Роу, Скот, Роџерс, Кален) проширен је – истраживачким доприносима Џејкобсове (1961), Њумана (1972) и Гаковића (1991). Укључени су такође битни резултати студија Монклуза и Медине (2016), Збриљија (2013), Восутијана (2016), Милеа (2015), Пангара (1973) и Тобурна (2018).

Изложивши пре свега побуде и развојне токове и правце модернистички установљене колективне, масовне станоградње – кроз анализе Ле Корбизјеових и Жанереових остварења (1915–1939), затим и концепта Марсејског блока (1945/1947–1949) Ле Корбизјеа, потом пројектованог и реализованог са сарадницима, а нарочито упоредних Ле Корбизјеових написа у форми *фрагментарних стратешких*

⁴⁸⁵ A. Pangaro (1973), *op. cit.*, 45.

прогласа, пре него ли теоријских осврта истог периода – у сврху општег распрострањивања/наметања *протоטיפа бесконачне репетиције*, предочивши и Гропијусове теоријске дискурсе о *напредној теници префабрикације*, приказали смо и *конкретне реперкусије Планетарних размера* у виду изграђених масовних стамбених насеља Европе и Америке. Тек ближи увиди у та остварења омогућавају стицање *правих представа о најизразијтијим последица лекорбизјанских, теоријски и преактивно неутемељених друштвено–просторних, ексцесивних експеримената* – оличених у модернизмом подржаној и омогућеној *преоријентацији станоградње у двојно симплификовану модернистичку доктрину*, заправо – *нов радно–пројектантски кодекс зацртаног моно–објектно–блоковскг обједињавања/нагомилања стамбених кубатура* у заузврат – *једнако обесмишљеном нагомилавању спољних 'слободних простора'*.

Урбанистички императив *отвореног плана* у споју са *превеликим размерама*, делује да је – као удвојено *спрегнут механизам* модернистичког приступа, посебно у колективној станоградњи – *проузроковао* и *омогућио процват свих негативних страна пројектантски–индустријализовано усмереног приступа* проблематици становања, готово независно од поднебља настанка пројекта и места изградње. Додатно, *сами критички потенцијали и корективне могућности* модернистичког отвореног плана, ако већ не у потпуности поништене/блокиране, *ослабљене* су умногом *безусловним прихватањем лекорбизјанских догми* укидања традиционалне улице с једне стране, а са друге – *инсистирањем на масивном стамбеном објекту/пароброду* окруженом *недефинисано–аморфном*, што замашнијом и непрегледнијом, углавном у *реалности – преријском спољашношћу 'нетакнуте природе'*, јаловим аналогом недостајуће *'пучине'*.

Принцип квантитета као безусловног гаранта, односно – *замене за квалитет* – попут једне више у низу логичких грешака, тачније – *excessus in modo* – *грешка у начину извођења закључка* – као и у свему другом, и у домену архитектуре и урбанизма – *показао се погубним, неделотворним, и – неодрживим*. Најизразитији пример је – *прва реализована у низу модернистичких excessus in modo грешака* – у виду *Ле Корбизјеовог марсејског експеримента планског груписања целе градске четврти/насеља/сеоцета под исти кров 'Јединице становања' (1945–1952)*. Заједничко боравиште за хиљаду шест стотина станара под *истим кровом–траћом пистом*, Марсејски моно–блок од тристатридесет и седам станова – *дужине је сто тридест, а висине педесет шест метара, са пет унутрашњих приступних мега–коридора* становима. Употребна, чиста ширина станова *критична је мера од свега три метра и седамдесетак сантиметара*. *Упитне, варљиве* су такође и *'предности двоструке висине'*. Изузев терасе, тек мали део дневног боравка, дубине једва веће од два метра, пуне је, двоетажне, четири и по метарске висине. *Поддимензионирана*, минијатурна купатила/мокри чворови, увод су у *недопустиво критичан део пројекта, дечеје собе концепта – просторног реста*. Дечеје собе су, *производно, услед контејнерског система* – ширине су само метар и осамдесет сантиметара (ако и толико) – *чиме излазе и на фасаду*. Насупрот *скученој ширини* – *дужине*

дечјих соба – пуних су осам метара, чиме настају изузетно неповољне пропорције простора, не само – основе драстично издуженог правоугаоника, од четири и једне трећине квадрата ширине простора – већ такође и критичне висине од само два метра и двадесетак сантиметара. Била би то солидна жардињера за 'узајање' деце–украшних биљака, само да је свом дужином од осам метара на фасади. Дечја соба 'Јединице' – свим неповољностима од организационо–употребних до амбијенталних – јер се у реалности опажај дужих димензија додатно увећава, а краћих – додатно скраћује – додаје и проблем осветљаја – као комбинацију лоших аспеката новопрокламованог 'хоризонталног прозора' и традиционалних, стварањем оштре границе између бљештаво осветљене зоне непосредно уз стаклену фасадну преграду (од пода до плафона) – и замрачења што наступа већ два метра и двадесетак сантиметара даље, ка дубини собе, чинећи потом – неопходном дневну употребу вештачког светла. Зачудно је и постојање засебног wc-а без лавабоа, и стављање лавабоа у саму дечју собу. Претпоставка је да дете прљавих руку – отвара, затим затвара и пролази двоја врата (од тоалета и своје собе) и ходник између – да би тек у својој соби – опрало запрљане руке, у алтернативи са употребом купатила родитеља – искључивог приступа кроз родитељску собу. Коришћење максимално пасивизујуће собе–мрачне–жардињере (ако већ не – гробне леје) – форсирање је искључиво линијски–трасираног и само таквог кретања деце. Посреди је ускраћивање и дечје игре, али и било какве индивидуализације простора – што су повољности основа ближих квадрату, које омогућавају све видове кретања – укључујући и комплексно–зраксто и кружно. Све дечје собе 'Јединице' становања „одговарајуће величине“ еуфемистички речено – изузетно су неодговарајуће. Подстандардне, тачније. Пропорцијски подстандард, уз – већ описан хигијенски – патент–досетка Ле Корбизјеа, невидљив је у табелама бројчано задовољавајућих износа површина – и део је погубне логике његовог упрошћавајућег манира решавања најосетљивијих функционалних и просторних питања, зачете како у самом његовом карактеру, тако и – у изостанку формалног архитектонског¹⁴⁸⁶ образовања. Свака рекламно–маскирна скаска о 'пропорцијским односима', 'златним пресецима', 'модуларним' и другим 'координацијама', 'модулорима' лекорбизјанског марсејског стамбеног предлошка – у контексту принуде тамошње дечје собе – чист је сарказам. Четири 'модулора' у ставу војничког пузања, у низу – стају у дужину дечје–војничке собе – повампирених најтамнијих страница средњовековља, пре успона градова у петнаестом веку. Услед погрешно осмишљених, лоших диспозиција кухиња и трпезарија, такође – безмало осам метара удаљених од прозора, као и купатила, тоалета/wc-а, дечјих/спаваћих соба, уз предутачак приступни коридор становима, дакле – свих наведених простора потпуно зависних од механичке вентилације – претила је обуспаве изградње. избегнута искључиво аболуцијом без преседана – указом Министарства грађевине Француске (1949) о изузећу пројекта из редовног поступка стицања грађевинске дозволе (Миле).

¹⁴⁸⁶ Musée des beaux arts, *La Chaux-de-Fonds et Jeanneret avant Le Corbusier* (La Chaux-de-Fonds : Musée des beaux arts, 1987), 29.

Настала на задатом низу непромишљености и погрешака – почевши од функционалног зонирања до 'високог пространог стамбеног блока' (Фремттон, Роу, Колхас) – модернистичка колективна станоградња била је од почетка осуђена на несупех. *Погрешне премисе* – немају моћ давања исправног закључка, тиме дакле – ни архитектонско–урбанистичког решења. Систематска *негаиција конфигурације терена*, у унапред одабраном обрсу схематски ригидне урбанистичке диспозиције, поретка – двоструко или више–симетричног што на плановима остављају утисак *'архитектонског жига'* привидног реда и *равномерног распореда грађевина*, уз дословну или пак *мета–типолошку истоветност објеката*, чиме и најсуженији спектар њихових примарних форми, дијапазона су ограниченог варијацијама било *положене призме* – *ламеле*, било *вертикалне призме* – *небодера/солитера*, додатно запечаћених коначном, истоветно–непомирљивом, префабрикованом визуелно–тактилном *штанц–завршницом*. *Концепт репетитивности* подвучен је дакле – *најмање три пута* – и то под *покрићем одговора на наводне потребе* лекорбизјански прекројеног *'серијског човека'* ради његовог „враћања у првобитне услове додиром с природом”⁴⁸⁷. *Изузетно ниским степеном осврта* на потребе корисника (тек биолошко–хигијенски минимум), те – *најмањом могућом везом* са људима као таквим – претворило се све у *програм потчињавања и уподобљавања* непоновљиве људске индивидуе – *механизмима машинске производње*. Почетно замишљена као *друштвено одговорна*, *градња масовних насеља* – изродила се, дакле, у својеврсну – *оду присили*. Ако то можда, и није била изворна, *подтекстна концептуална пројектантска намера*, резултат је тиме – само жалоснији. Јер, упоредо са културолошком и материјалном штетом, извесно необорив, остаје иза свега и *трајан доказ некомпетенције архитектонско–урбанистичке струке*, и после *'нестанка'* срушених *'насеља–артефаката'*.

Аналитички уочивши, проучивши и сагледавши како недостатке, тако и по функционисање града у целини – *погубне ефекте модернистичке станоградње* – Цејкобсова (1961) настоји да их разјасни, из позиције дотад струковно *потпуно изостајућег* и/или *недовољног проучавања кључног питања* – *како град као сложен механизам, заправо – реално функционише?* Наиме, свако дубље *разумевање деловања градова* изискује *суочавање са суштинским појавама преклапања и прожимања начина коришћења градских простора*. Међутим, уместо њих, модернистички урбанизам занима се и третира тек – *лакше појмљив и инстант–применљиве*, планерском праксом признате – *издвојене, засебно посматране, изоловане намене/употребе простора*, дакле – *поједине функције и њима омеђене*, а заправо – *имагинарне зоне коришћења*. Цејкобсова, дакле, правилно уочава да *сама градо–градитељска струка модернистички поједностављена* – *уопште не препознаје врсту проблема* ког *градови стварају* и, последично – *собом постављају*. Заговорници *схематски упрошћених манира модернистичког планирања градова* смаатрали

---

⁴⁸⁷ Le Corbusier, *Le Corbusier et Pierre Jeanneret – Œuvre complète, 1934–1938* [Vol. 3] (1939), op. cit., 32.

су их „потпуно погрешно проблемима једноставности и неорганизоване сложености“⁴⁸⁸ – тако их и решавајући, те погрешним решењима и продукујући додатне проблеме. Џејкобсова је такође упозорила да се сличне грешке не би догађале, и – „сигурно се не би понављале у недоглед, као што јесу, без великог непоштовања према самој теми градова.“⁴⁸⁹ Несразмерно веће погрешке од Хауардових заблуда – јесу у даљој примени његових упрошћених, дво-променљивих модела поимања проблематике градова, посебно погрешних у разматрањима велеграда, који су својим комплексним спектрима и распонима – упућени на мноштва могућности избора, у сложеној међузависности унакрсних намена. Изложена сагледавања Џејкобсове – упућују и на поставку коју ће четири године после ње, Александер (1965) формулисати као структурне мањкавости схеме дрвета, на супрот знатно сложенијих и суптилнијих структура полурешетке. Правилно схватајући сплетове унакрсно, у органску целину повезаних проблема градова – не увек и у свему видљивих – Џејкобсова их позиционира у поље проблема организоване комплексности. Самолишавање урбанистичког планирања таквих увида – онемогућава и спречава његов напредак. Управо стога, у траговима наслућене, оцртане и омогућене матрицама традиционалних градова, те аналитички и уочене разматрањима Џејкобсове, потоње Александерове неупоредиво сложеније и суптилније структуре полурешетке, у пракси модернистичких стамбених блоковских покушаја – остају недостижне. Додатне баласте проблема Џејкобсова сагледава у умишљеној сентименталности према природи. Замка бољивости – та стварна и непрекидна негација природе и обзнана њеног трајног уништавања – „лишава природу све чега се дотакне“⁴⁹⁰. Јер „[с]вакодневно [...] хиљаде хектара наше земље поједу булдожери, попљочавају се [да постану] испрекидани предграђима која су [уистину] побила то што су сматрала да су пронашла. [...] Збрке [тих] полу-предграђа и предграђа [...], постају сутрадан [већ] – презрене од стране њихвоих нових станара. [...] [Већина] данашњих сивих градских појасева, било је јучерашња дисперзија ближе 'природи' [...] Сентиментализовану природу – сматрану антитезом градова [...] очито чине – трава, свеж ваздух и помало нечег другог, те то презириво непоштовање и резултира уништавањем природе, мада формално и јавно очуване у [најјаднијем] облику – кућног љубимца.“⁴⁹¹ Предочен пара-метод, замах је правог урбаног наличја – пошумљавања Александеровим, осиромашеним структурама дрвета. Изостанак струковног занимања и упознавања с зналачким истраживачким штивом Џејкобсове – плаћен је чак – у размерама света. Прескупо! Најлошији аспекти униформне колективне масовне станоградње концепта отвореног плана – могли су бити избегнути. Почевши од заблуда амстердамског Бијлмермера (1966–1972) Ван Естерена и Бакеме и лондонског Робин Худ Гарденса (1966/1968–1972)

⁴⁸⁸ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 435. [курзив, А. М.]

⁴⁸⁹ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 435. [курзив, А. М.]

⁴⁹⁰ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 446. [курзив, А. М.]

⁴⁹¹ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (1961), *ibid.*, 445–446. [курзив, А. М.]

гласовитих Смитсонових – као најдрастичнијих примера, с обзиром на предузета рушења/минирања, преко берлинског *Гропијусштата* (1962–1975), миланског *Кварта Кањина* (1964–1967) и свих осталих, мање познатих европских и Планетарних промашених 'побољшаних стамбених средина' – све до, у нас – бројних примера дехуманизоване стамбене блоковске новоградње.

Установљене Њумановим, подробно анализираним и документованим истраживањима *могућности* и *видова спречавања злочина посредством архитектонског пројектовања*, кроз све – за потребе предметног рада издвојене и сажете аспекте – *потврђују немали удео учешћа одређених одлика изграђене средине у зачараном, узрочно–последичном кругу подршке различитих криминалних радњи*. Наиме – *архитектура колективних стамбених насеља – иако није ни самосталан ни искључив узрочник поремећаја друштвене сфере*, тиме – *ни криминала као најочитијег показатеља неуспеха заједнице*, ипак у великој мери може да одигра улогу – *саучесника у злочину*. Посебно стога што „већина злочина јесу злочини *могућности* (“*crimes of opportunity*”) пре него – *предумишљаја*. Како је значајан проценат кривичних дела у стамбеним насељима процењен као *злочин могућности – смањење тих могућности*, може, стога да доведе до *смањења криминала*.¹⁴⁹² Упозоравајући на концептуално–безбедносн вакуум настао модернистичким планирањем и изградњом, ради његовог лакшег преошћавања – Њуман систематизује *четири одлике физичких простора*, пресудне за поновно успостављање безбедности – (1) *Територијалност*, (2) *Природно надгледање*, (3) *Визуелне представе–слике зграде/насеља* и (4) *Утицаје окружења локације*. Принцип *територијалности* – *својство изграђене средине да омогућава уочљиве зоне територијалних утицаја и међудејстава*. Тако, „*испитивање стамбених комплекса који боље функционишу указује на то да кроз планирање спољних простора и пројектовање унутрашњости зграда – архитекти, даљом поделом насеља високе густине, станарима/посетиоцима омогућавају опажај тих [пот–поделама добијених] различитих делова – као да су под утицајном сфером одређених група станара*. Могуће је да се пот–поделе хијерархијски структуриранју, тако да на плану стамбеног насеља – *основе буду даље подељене у градитељске скупове/кластере*, а да на нивоу стамбених јединица [свега] три или четири стана деле уобичајено одређено подручје улаза. Открили смо да те *физичке пот–поделе*, ако су јасно одређене и повезане са приступним стазама, објектима и улазима – *охрабрују станаре да усвоје власничко држање и да упражњавају своје просторне предности* што делује као *природно и значајно одвраћање од криминала*.¹⁴⁹³ Безбедносн пожељне одлике (1) *територијалности* постижу се просторним пот–поделама како објеката тако и слободних простора стамбених насеља ради одређивања утицајних зона. *Битности броја јединица*, и на нивоу зграда, и насеља у целини, опредељује

¹⁴⁹² O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *op. cit.*, 205. [курзив, А. М.]

¹⁴⁹³ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 52–53. [курзив, А. М.]

даље разврставање просторних пот-подела на *домене*¹⁴⁹⁴ а) *непосредних склопова* и *окужења* појединих зграда, б) *просторних токова* – од улица до станова, и – в) *унутрашњих јавних површина* у зградама – утицајне зоне скупова станова. Уградња помоћних садржаја и опреме потребне станарима, унутар већ остварених утицајних зона доприноси додатно могућностима (2) *природног надзора* од стране самих станара, као и пролазника и снага безбедности. Трећу битну одлику *двојаког одређења* и *односа суседства* и целокупне заједнице према станарима, те уједно и њих самих *према насељу, зградама, непосредном окружењу* па и *сопственим становима* – формулисао је Њуман као (3) „*слику-представу и средину/амбијент*” (“Image and Milieu”)¹⁴⁹⁵, док су четврто (4) – могуће варијанте међу-утицаја последица *просторне јукстапозиције*, мешања других наменско-утицајних зона са стамбеним. Примена правилног пројектантског разграничења између зона од *јавности улице до приватности стана*, техникама хијерархије простора – води *делотворном степеновању* од јавних ка приватним зонама. Назнаке преласка са јавних, свима доступних површина ка приватнијим, намењеним станарима изискују и „*језик симбола* [...] препознатљивих као *инструмент одређивања граница* или *права на [дану] територију*. Такви *означитељи граница* – *прекиди су поделе кретања* дуж приступних стаза, и *служе стварању уочљивих зона преласка* са јавног на приватне просторе. [...] [Док су] неки [...] *праве бране* [као] зграде облика ‘U’, високи зидови и ограде, и *закључани пролази* и *врата* [...], друге су тек *симболичне бране* – отворене вратнице, светлосне назнаке, кратак низ корака, [разни биљни] *засади* и *промене текстуре ходне површине*.¹⁴⁹⁶ *Пуном дејству одбрањивих простора* стамбених насеља погодује мањи, ограничен број зграда које га чине, као и мањи број стамбених јединица које деле *определено-одређену, заједничку територију*. Сви нивои пот-подела, почевши од броја зграда насеља, преко броја стамбених јединица самих зграда, до броја станова са заједничким ходником, потврђују „*правило* [...] – *што мањи број – то боље*.¹⁴⁹⁷ Друго од четири Њуманових правила *поставке одбрањивих простора* – *принцип визуелно јасно распознатљивих подела утицајних сфера коришћења* – и *спољних зона стамбених насеља*, и *простора унутар објеката* – *предуслов је и добре просторне прегледности* која омогућава *природно надгледање*. *Одговорно пројектовање* стога је само оно које *олакшава могућности природног надгледања* – како *видног*, тако и *звучног* – ка свим спољним и унутрашњим *полу-јавним просторима* стамбених насеља. Наиме, „*већина злочина у стамбеним насељима одвија се у визуелно ускраћеним, полу-јавним унутрашњим просторима*” (“the visually deprived semipublic interiors”) зграда – *предворјима, ходницима/холовима, лифтовима* и *противпожарним степеницама*. Ипак, могуће је кроз постављање прозора станова *према степеништима* и *коридорима*, као и ка [најближој] *спољашности* – *осигурати да сви јавни и полу-јавни простори* и *стазе* – *доспеју под стално и природно проматрање становника насеља* [...] [што] *одвраћа од*

¹⁴⁹⁴ Сажето тумачење и номенклатура, аутор, Александра Мокрањац

¹⁴⁹⁵ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *op. cit.*, 50; 102–116. [курзив, А. М.]

¹⁴⁹⁶ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 63. [курзив, А. М.]

¹⁴⁹⁷ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 71. [курзив, А. М.]

криминала и значајно смањује узнемиреност станара, [а] служи и томе да створи укупну слику сигурног окружења [...] [коју] опажају могући криминалци – те бивају одвраћени и у [...] схватању такве зоне као лаке мете.⁴⁴⁹⁸ Посебни, додатно отежавајући безбедносни моменти за станаре настају опредељењем за концепт стамбеног супер-блока, који прилагођавањем за конкретне локације бивају и некритички умножаван за примене у што већим размерама, у државно финансираном решавању стамбених питања средње и лошије стојећих грађана. Њуман, у том смислу – посебно издваја слабу или потпуно онемогућену читљивост насеља као целине, уведену модернизмом наметнутим, погрешно схваћеним начелима делотворног урбанизма, удруженим с масовном продукцијом. Јер, „проблем оријентације у великим насељима многоспратница могуће – резултат је једноличног начина њиховог пројектовања исто колико и унутарње лавиринтског размештаја. Све зграде пројектоване су и постављене слично [...], тешко је разазнати било какве разлике. Такође, нема упоредних, или обичајних видова/путева напредовања [“no orderly, or ritualized, means of progression”] од улице до дома. Насеље изгледа истоветно из свих углова – све стране зграда опонашају исти облик [“all facets of buildings echo the same form”]. Ништа што станари чине својим становима или прозорима – не може да измени изглед њихових зграда [...] и пружи им идентитет и особеност.”⁴⁴⁹⁹ Дакле, све добре пројектантске намере, потом и залагања извођача – потице неумитна чињеница истоветности типских улаза и етажа, умножена бројем израђених објеката. Изостављање мрежа унутрашњих улица, уобичајено за таква насеља, уз преостатке само ободних за моторни саобраћај – доприноси додатној изолацији становника, чинећи их још више – беспомоћним, препуштеним самим себи, сред ничије земље ‘права јачег’, у криминалу погодујућим недогледима понављања. Насупрот томе, сасвим уобичајн „распоред улица, непрекидног протока возила и пешака заиста пружа основ сигурности свакој стамбеној јединици”⁴⁵⁰⁰, остајући међутим – тек далека привилегија традиционално конципираних градских улица и четврти. Закључни Њуманов став јесте да деловање архитектуре израђене средине припада „више сфери ‘утицаја’ него ли контроле. [...] [Јер, иако] може да створи потку/окружење погодно за остварење потенцијала узајамног интереса [...] [архитектура] не управља нити може да наведе људе ка таквим осећањима, већ омуцава да њихова узајамно добитна становишта – избију на површину.”⁴⁵⁰¹ Дакако – ни то омогућавање – није аутоматизам архитектуре по себи, већ, према приказаном – резултанта тактички веома промишљеног пројектантског деловања. Ипак, и само тих назнака бољитка ради, Њуманове препоруке требало би уважити. Стога су, у даљем току претметног рада – и увршћене међу битне критеријуме вредновања постигнућа стамбених насеља наших простора.

¹⁴⁹⁸ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 79–80. [курзив, А. М.]

¹⁴⁹⁹ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 100. [курзив, А. М.]

¹⁵⁰⁰ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 103. [курзив, А. М.]

¹⁵⁰¹ O. Newman, *Defensible space* ([1972/] 1076), *ibid.*, 207. [курзив, А. М.]

Тематски проблематизујући *мотиве* и *начине* *груписања* *стамбених јединица* у више организационе нивое, на релацијама – од објекта до стамбеног насеља, професор, архитект др Гаковић, и као пројектант припадник Београдске школе архитектуре, на основу организационих и техничко–технолошких чинилаца – поставља *склопове непосредно физички повезаних јединица* као *живу истраживачку тему* рада. Проучавање *новуочених категорија односа склопова и целина*, те *склопова* и *њиховог непосредног окружења*, на примерима и мање познатих (традиционалних), али и амблематичних, у литератури свеприсутних, новије изграђених стамбених насеља/објеката широм света – систематизовано је кроз четири опредељујућа аспекта. Посматрано из равни стамбених јединица, то су њихова међусобна а) *физичка удаљеност*, б) *делатна усмереност*, в) *просторна укључености* и г) *територијална припадност*. *Просторно устројство* стамбених средина анализирано је кроз испитивање и одређивање *целина* и *делова*, као премиса откривања *услова њиховог повезивања у целине вишег реда*, ради *„формулисања принципа за програмска начела просторне структуре бољег стамбеног окружја*.“¹⁵⁰² Методолошки, Гаковићеве анализе *стања стамбених склопова* нису ограничена искључиво на савремену станоградњу. Ипак, упоредо са мотивима *бољитка стамбеног окружења (независно од периода настанка)* назначене су и бројне – *осавремењеној изградњи својствене утицајне зоне изглобљења*. Издвајамо као *корен свих потоњих проблема стамбене новоградње* – „[т]енденције ка *функционализацији* и *објективизацији* *архитектуре* [...] *најдраматичнијих последица у архитектури* [колективног] *станована*. Теорија струке постаје *алат искључиво технолошког* карактера. Уместо *средства* [-] *технологија* *постепено постаје циљ* професионалног деловања.“¹⁵⁰³ Приметимо да *није на делу* – *постепеност*, већ *значајан ниво модерничке задатости* тог, са *становишта значајног пројектовања*, и *теоријског* и *практичног* – *смислено неодрживог антагонизма* *поставке технологије*, *уместо средства* – *уздигнуте до циља по себи*. Видлер такође, својом поделом, условно другу – *модерничку типологију* означава као *дијалектику средстава* и *циљева* – *спрегнутих критеријума економије* што *архитектуру* *сматрају простим доменом технике*. Његову оцену потврђују како *Ле Корбизјеови пројекти/реализације*, тако и његови списи. Подестимо, *Ле Корбизје идеале* *убличавања модерног осећања* *правда „безобзирном тенденцијом, тиранском потребом* (« *une tendance impitoyable, un besoin tyranique* ») [...] [уз визију –] *Биће то страст века*.“¹⁵⁰⁴ *Технологија* је *тима* – *укупношћу потпуног поклапања* *Ле Корбизјеовог дела* и *писано-(пара)теоријског исказа* – *постављена* *као сврха по себи*. Искључиво стога, *погубно мањкаво диктирани оквири*, *својеврсне стигме* *нове 'типологије префабриката'* *установљене марсејском 'Јединицом становања'* – *биле су постављене на пиједестал обрасца архитектонске теорије* и *праксе* – *'гаранта савремености'* *станоградње*, *упркос њихове, стручно* и *утемељено* *образлагане* –

¹⁵⁰² С. Гаковић, *Четири стања склопа у структури стамбене средине* (1991), 3 [курзив, А. М.]

¹⁵⁰³ С. Гаковић (1991), *op. cit.*, 7–8. [курзив, А. М.]

¹⁵⁰⁴ Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (1935), *ibid.*, 97. [курзив, А. М.]

свеколике штетности. Приматом технологије 'произведена', врлином заоденута, сама могућност наопаког пројектног метода испољена је почевши од основне наменске, функционално–употребне неодрживости (дечја соба дубине осам метара и ширине метар осамдесет сантиметара), преко свих других нивоа, све до безбедносних, и, услед повратне спреге једнако битних – ликовних и амбијентално–идентитетских аспеката. Неспорно – Ле Корбизјеовим сврставањем 'идеала' модернизма у домен безобзирних тенденција и тиранских потреба, доведених до нивоа страсти века – добијена је унапред и битка против разума. Заступајући пак разумско становиште, Гаковић упућује на то да иако можда делују као искључиво теоријске – појаве „несклада између појмовне структуре стамбеног окружја и његове физичке манифестације и интерпретације“¹⁵⁰⁵ најнепосредније одражавају саму срж проблема масовних стамбених насеља, и то, допуњимо – почевши од организационо–функционалних преко појавно–обликовних, све до идентитетских. Наиме, „[и]згледа да је између просторног нивоа стамбене јединице и стамбеног објекта, који у савременој пракси садржи десетине и стотине јединица, испуштен један или више међунивоа. Постојање тих међунивоа, и проучавање са одређивањем њихове хијерархије у оквиру стамбеног окружја – намеће се као потреба.“¹⁵⁰⁶ Стамбене јединице, и као делове различитих врста склопова објеката, одликује најмање тројака условљеност. Усмерне су употребно на полујавне заједничке приступне спратне просторе, затим физички, у односу на суседне јединице (у хоризонталном и вертикалном смислу) деле заједничке додирне површине – зидове и међуспратне конструкције, инсталационе цеви и канале, и напokon – оријентисане су ка заједничком спољњем простору, мање или више дефинисаном околним објектима или пак њиховим потпуним одсуством. Одређење делатне усмерености упућује најпре на заједничке приступне партије – пешачке стазе, улазе у објекте, ходнике, степеништа, подесте, лифтовске приступе и слично, као и на низ различитих садржаја изван објекта од којих њихови станари зависе – од свакодневних потреба до најразноврснијих, атипичних спектра интересовања. Одлике функционалне удаљености испостављају се као сасвим засебне/независне од физичке удаљености. Утицај делатних тачака, и као показатеља споја заједничких активности и просторних намена, те уједно и потенцијалних делатних тежишта – очитује се у могућности одређивања устројства склопа путем образовања, а самим тим и – разликовања целина и потцелина. Наиме, сама природа „[д]елатне усмерености стамбених јединица битно утиче на структуру окружја, јер има значајну улогу у одређивању целина и потцелина у оквиру склопа.“¹⁵⁰⁷ Гаковић такође упућује и на Нјуманова истраживања одбрањивих простора (*Defensible Space*¹⁵⁰⁸ (1972)), јер, међуодноси приватних и јавних простора грађевина и њихових окружења – одражавају се неминовно и на безбедност станара и посетилаца. Наиме, постојање наизменичних приступа вертикалном склопу – умањују степен

¹⁵⁰⁵ С. Гаковић (1991), *op. cit.*, II.

¹⁵⁰⁶ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 12. [курзив, А. М.]

¹⁵⁰⁷ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 34. [курзив, А. М.]

¹⁵⁰⁸ Oscar Newman, *Defensible space – Crime Prevention Through Urban Design* (New York: Macmillan Publishing Co., Inc., [1972]/1976 [Sec. Print]).

сигурности станара таквих зграда у односу на моно-прилазне објекте. Тако „[а]лтернативне циркулационе везе [неког од] простора склопа с просторима вишег реда, уз умањену могућност контроле сигурно доприносе и стварању 'транзитног [/пролазног] карактера' простора склопа [...] [нпр.] галерије. Тиме се сигурно умањује степен прихватљивости таквог простора као места или делатног тежишта [...] [и] стварања стамбене целине.“⁴⁵⁰⁹ Неспорно – пораст броја станова око заједничке површине кретања и приступа њиховим улазним вратима, води погоршању услова приватности, утичући тиме и на опадање интегрисујућег карактера таквих делатних линија/циркулационих површи. Стога „треба тежити што мањем броју станова на једној циркулационој линији и што учесталијем појављивању облика [-] 'крајњи стан'.“⁴⁵¹⁰ Изнета Гаковићева запажања испостављају се тиме као јасна, утемељена критика како модернички ремоделираних галеријских система, тако и свих других облика наглашених хоризонталних циркулационих потеза – самосталних или у саставу спратова вертикалних склопова. Пројектантски закључак, пресудан за успешност архитектонско-урбанистичког подухвата јесте да „добро постављени и уравнотежени јавни и приватни простори – сигурно могу допринети бољем функционисању заједничких делатних садржаја, у склопу целокупне структуре стамбеног окружја.“⁴⁵¹¹ Донекле упоредне, категорије – делатне усмерености и просторне укључености – никад нису и подударне, стога што „[п]росторна укљученост стамбених јединица као критеријум одређености структуре стамбеног окружја – поседује особину нехијерархичности“⁴⁵¹², јер се у доминантан (спољни) простор обично, непосредно укључују и станови, и њихови подсклопови, склопови и потпуне целине. Хијерархијичност је напротив, главна одлика делатне усмерености – услед структурирања од потцелина ка целинама вишег реда. Наредна специфичност – теме просторне укључености стамбене структуре у домен улице огледа се у томе што поред свог конкретног, непосредног волумена – архитектура може да омогући и оријентацију, тиме и сагледавање ширих градских простора, кроз уочавање одређених реперних мотива. Сугеришући такве потенцијалне квалитете као „програмско начело за бољу стамбену средину“⁴⁵¹³ архитект Гаковић напушта уске оквире модернизма, приближавајући се типоморфолошким гледиштима. Такође, насупрот модерничком начелу просторних дисконтинуитета, као доминанти станоградње, Гаковић консеквентно заступа важност континуитета градских простора. „Посебан значај просторне укључености стамбених јединица, као критеријума, је у томе што разјашњава заступљеност континуитета градског простора до најнижих нивоа структуре окружја. Основна оријентација, толико значајна за добро окружје, остварује се у првом реду правилном укљученошћу [самих] јединица.“⁴⁵¹⁴ Усвајајући

¹⁵⁰⁹ С. Гаковић (1991), *op. cit.*, 29. [курзив, А. М.]

¹⁵¹⁰ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 29. [курзив, А. М.]

¹⁵¹¹ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 35. [курзив, А. М.]

¹⁵¹² С. Гаковић (1991), *ibid.*, 39. [курзив, А. М.]

¹⁵¹³ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 39. [курзив, А. М.]

¹⁵¹⁴ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 46. [курзив, А. М.]

претпоставку појма *места* – и као *територије*, и као *јединица* укупне просторне структуре – *територију*, Гаковић сматра *подлогом* одређивања *целина* стамбених окружја и *разграничења/дефинисања целина* нижег реда – образованих склоповима станова. Повратно – „*територијална припадност* стамбених јединица [...] једна [је] од манифестација укупне структуре стамбеног окружја.“⁴⁵¹⁵ Истовремено пак – комплексан појам *територијалности*, са становишта сваког појединог човека подразумева *аспекте* и *нивоје личних простора*, који су у домену – *покретљивог*, будући да су саставни део *људског бивства* и *перцепције*. Гаковић посебно истиче важност *територијалне раширености* у настанку складнијих просторних решења стамбених средина, што се постиже различитим видовима и техникама *поступног, степенованог преласка* између *граничних домена* – *сфера приватног* и *јавног*, кроз *промене организационо-обликовног третмана* простора као неопходне *подршке* и *оквира поступности*. Најпожељније би у архитектури стамбене средине било да „уместо наглашеног поларитета *приватно/јавно* [...] [постоји] *градација* – *приватно, полу-приватно, полу-јавно, јавно*, уз могућност даљих интерполација [...]“⁴⁵¹⁶ – што је, како смо се досадашњим током предметног истраживања уверили – будући тек изнимна и спорадична појава масовних модернистичких насеља, уједно и њихова *највећа концептуална мана*. Јер – „*неодређености* [...] [слабљењем] укупне структуре стамбеног окружја [...] [м]огу да доведу у питање њено постојање, које сигурно *не зависи само* од најелементарнијег *физичког постојања* неког склопа у простору.“⁴⁵¹⁷ Упоредо са важношћу постизања *укупног склада* дакле – *остварене равнотеже* домена *приватног* и *јавног* са претходно предложеним аналитичким аспектима – *физичке удаљености*, *делатне усмерености* и *просторне укључености* – Гаковић истиче и неизоставну потребу *усклађивања* свих наведених чинилаца са *конкретном културом поднебља*, за коју је пројект стамбене групације намењен и у којој је (или је планирано да тек буде) реализован. Принцип *правилног диференцирања* паритета целина *приватно/јавно* и свих прелазних међу-степенa, подразумева „постојање *јасних граница* између појединих домена, као и *разумљиве* [архитектонско-урбанистичке] *облике* и *средства* њихвог међусобног комуницирања, што их и чини јединственим системом [...] склопа, или [...] *целине*.“⁴⁵¹⁸ Аспект *територијалне припадности* стамбених јединица – незаобилазан у концептуализацији – повратно је и *меродаван параметар вредновања постигнућа* домета стамбених склопова и њихових окружења. Територијални односи, у модернизму пак, неретко – остају на нивоу тек делимичног разрешења, и то умногом „*захваљујући спонтаном* и *несвесном ослањању* на традиционалне принципе“⁴⁵¹⁹. Гаковић се, у том смислу освреће и на савремене домаће реализације и праксу уопште – критикујући посредно *радикалан заокрет* и *напуштање раније достигнутих вредности градитељства*. Наиме, упоредо „са престанком

¹⁵¹⁵ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 54. [курзив, А. М.].

¹⁵¹⁶ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 50. [курзив, А. М.].

¹⁵¹⁷ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 52–54. [курзив, А. М.].

¹⁵¹⁸ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 54. [курзив, А. М.].

¹⁵¹⁹ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 55. [курзив, А. М.].

значаја традиционалних принципа у грађењу, напуштана су [...] [и] начела која одређују територијалну припадност стамбених јединица. Услови све сложенијег, оптерећенијег и гушће настањеног окружја захтевају надградњу у овој области – даље развијање и усавршавање принципа територијалне проблематике.¹⁵²⁰ Бројни изложени аспекти проблематике *устројства стамбене средине*, архитекта, др Станка Гаковића – педагога и пројектанта, припадника Београдске школе архитектуре – посебног су нагласка на битности разрешења питања просторних односа *домена функционално–наменски – приватног и јавног*. Током излагања приказа Гаковићеве студије – предочили смо *седам пројектантски утемељених тачака критике и одступања од постулата стриктног модернизма* на шта ће у одговарајућим моментима предметног рада правремено бити поново скренута пажња. Делује да су ти моменти – одједи и систематизовани сублимати заједничких напора истакнутих аутора Београдске школе у минимизирању разорних ефеката модернизма у домену колективне станоградње. Послужиће стога у даљем току дисертације као корективни параметри провере самих *критеријума* избора нових стамбених урбанитета Београда последње трећине двадесетог века, ради што утемељенијег одабира управо оних остварења која су уједно – и *резултат* и *доносиоци нових концепата* у области станоградње, посматране у оптимално најширем значењу – *творачких капацитета* у структури градских ткива. Ништа мање, Гаковићеве истраживачке систематизације организационих и обликовних компоненти стамбених средина – допринеле су да се у општијем виду могу боље сагледати, те и у другачијим примерима станоградње – открити и применити поједини специфични, битни делови истраживања Џејкобсове и Њумана. Уводећи неопходан ред у сâм аналитички приступ, Гаковићева опредељења и на најчешће занемариваном, термилошком плану доносе појмовна расветљења – избором јасних израза примерених српском језику.

Студије концепта употпуњујуће/интегративне архитектуре – издвојене

из корпуса текуће, масовне станоградње Београда последње трећине двадесетог века

Посебно три, до овог момента истраживања приказане студије – Џејкобсове (1961), архитеката Њумана (1972) и професора, др Гаковића (1991) – *показале су се у складу с наслућеним истраживачким претпоставкама предметног рада*. Наиме – *делотворни одговори* у области сложене проблематике становања, *повратно* и *условљени савременом станоградњом* – *теško да могу бити пронађени под кровом једног искључивог правца струковног размишљања/опредељења, једне архитектонско–урбанистичке пројектантске доктрине и/или једне методологије*. Била та опредељења номинално типолошка, типоморфолошка, модернистичка или каква друга.

¹⁵²⁰ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 55. [курзив, А. М.]

Пред-закључне импликације општијих и посебних контекста, наслеђених и новоуспостављених институционално-законодавних оквира развоја масовне станоградње Београда

Посматрано из контекста шире друштвених околности и условљености, подсетимо – у означеном временском утицајном периоду важиле су подједанке претопоставке, *заједничке за целокупну стамбену продукцију и прилике наших простора* – дајући истоветне предуслове како појединачним, најуспелијим стамбеним пројекатним реализацијама, тако и свим преосталим, бројем преовлађујућим. Почевши од теоријског плана закључно са остварењима – *архитектура* је и у домену пројектовања и станоградње, као *претпоставка савремености* и *одраз креативних снага друштва* – била *носилац иновација и реалне авангарде* друштва. Поготову је то била архитектура Београда средине двадесетог века, као главног града Републике Србије, и престонице ФНРЈ, затим СФРЈ (од 1963). Сматрана врхунцем индустријализације укупног, сложеног поступка стамбене изградње – *префабрикована градња* указала се као логичан, ефикасан одговор на аритметичком прогресијом растуће стамбене потребе милионске престонице, у погледу *продукције простора* (и са Лефеврових полазишта). *Пројектантски удео* био је, међутим – *одлучујући* у прилагођавању тада нових технологија – *принципима* и *законитостима струке*. Сагледавајући и тумачећи *стамбене политике* – најизразитијим показатељем свеукупне *политичке зрелости друштва*, архитект, професор Владимир Лојаница постулира становање многоструко изнад подразумеване функције крова над главом, у домену – *културног и цивилизацијског стандарда*.

Градитељско наслеђе Београда – културолошки богатих слојева *високовредне стамбене архитектуре* између два светска рата, обележнео и раномодернистичким остварењима најистакнутијих архитеката – Злоковића, Добровића, Брашована, Белобрка, Петра Крстића, Бранка Крситћа, Којића и Дерока, професор, архитект Милан Лојаница сагледава као изворе и зачетке будуће *Београдске школе*¹⁵²¹ *архитектуре*, дакле и – *становања*. Архитект Владимир Лојаница, студиозним поглављем „Документи о Београдској школи становања“ своје књиге *Архитектонска организација простора – Становање* (2019), поентира сву потоњу, нововремену сложеност и важност искустава *Београдске школе*, чију круну представља „карактеристична симбиоза факултетског и институцијског рада, теоретска истраживања и јака конкурсна пракса која је развијала интелектуалну, истраживачку мисао и праксу и интернационално промовисала квалитет школе, средине и генерације талентованих архитеката.“¹⁵²²

Међутим, принципјелно послератно усмерење архитектуре и урбанизма у Србији – доминантно све до пред сам крај двадесетог века – управо и упоредиво са тадашњим главним светским токовима, постају „*прокламовани принципи Атинске повеље* [што ће] задуго [...] представљати *спрезу – политике, друштва* и

¹⁵²¹ „13. Документи о Београдској школи становања“, В. Лојаница, (2019), *ibid.*, 319–365.

¹⁵²² В. Лојаница, „13. Документи о Београдској школи становања“, (2019), *ibid.*, 332.

архитектуре у стварању 'новог света'.¹⁵²³ Тиме је, уз идеолошки претеће и презриво одбацивање свега грађанског – свако иоле непосредније угледање и реферирање на мотиве плејаде стваралаца предратне претходнице било искључено, остављајући међу најдубљим сенкама сложености „градитељске атмосфере између два светска рата, извесно *достојанство* и *господственост*, грађански менталитет архитектонских облика у урбаном простору [...] [као и] специфичности културне *профилације* [...] [и] *емоција* за *општецивилизацијско* и *српско народно градитељско наслеђе*“¹⁵²⁴ својствено Дероковој архитектури. Нова пак, *модернистичка естетика*, додатно ојачана и поткрепљена новом етиком *номиналног социјализма*, преливајући се из почетне, непосредно архитектонске равни на прелазни, архитектонско–урбани план – повукла је собом низове неочекиваних неповољности, готово истоветне већ приказани, претходним сегментима предметног рада – евидентне како у примерима конкретних изграђених стамбених објеката и насеља Европе/света, тако и у критичким освртима теоретичара архитектуре и урбанизма, све до самих појединих пројектаната, независно од њихових архитектонских преференција.

Целокупна област станоградње раздобља од средине закључно са последњом трећином двадесетог века, на југословенском опште–државном плану, била је – *системски, институционално утемељена, стручно вођена и спровођена*, а такође и *струковно теоријски преиспитивана*. Највиши степен стручности постизан је сталним повратним спрегама како научно–истраживачих и пројектантских, тако и извођачких прегнућа. Темељни законодавни оквир архитектонске струке била је пракса редовног доношења валидних планских докумената, почевши од Генералног урбанистичког плана (ГУП) 1950, Регулационог плана Новог Београда 1962, ГУП-а 1972, до Закона о планирању и уређењу простора, 1974. године. Происходећи из кровних закона, у свакодневној пракси, подразумевао се, и дакле – расписивао, примењивао и поштовао *конкурсни приступ* свим важним архитектонско–урбанистичким питањима будуће изградње.

Саме почетке, већ од '*прве генерације*' послератног српског законодавства у станоградњи (1953–1963) – *одликовала* је *конкурсна пракса*, суштинска за добијање најбољег архитектонско–урбанистичког решења, стога дефинисана Уредбом (учесници на конкурсима расписаним од стране инвеститора – могли су да буду и архитекти–пројектанти и предузећа, и друга лица, изван струке). Пројектантски битне услове дефинисала је „*одлука о рационалном пројектовању и економичној изградњи стамбених зграда*“¹⁵²⁵ *изричито прописане концентрисане изградње блоковских стамбених насеља/зграда* – вишеспратница са најмање три стана по спрату (и једним степеништем), као и рационално решење окружења – озелењених и паркинг простора. Регулисан је био и *начин обрачунавања површина, и обраде и опреме заједничких просторија*. Практична

¹⁵²³ В. Лојаница, (2019), *op. cit.*, 273.

¹⁵²⁴ М. Лојаница, „О архитектури и великој награди архитектуре“ (Београд: 2013), 1–8, 3; цитирано и у В. Лојаница, *Архитектонска организације простора – Становање* (2019), 329.

¹⁵²⁵ В. Лојаница (2019), *ibid.*, 254.

раван одлуке о рационалном пројектовању (1961), обавезивала је пројектанте и на примену *Норматива, стриктно прецизираних и прописиваних кључних параметара* – минималне корисне површине према типу/величини стана и броју станара, *минималне/максималне површине* по кориснику, као и у односима стамбених/помоћних просторија зависно од типа стана, уз задате битне смернице њихове диспозиције и међуодноса површина, са одређењем – висина просторија, њихове обраде и опреме на нивоу стана, као и заједничких простора и спољне обраде зграда, у зависности од категорије. Другу генерацију послератног законодавства (1963–1973) обележили су а) повлачење савезних закона у домен опште–хармонизујућих оквира, заузврат реално републичке законодавне надлежности, те подзаконских аката локалне самоуправе; б) подношење инвестиционе–техничке документације као услова добијања одобрења за изградњу; в) појава првог *Правилника о минималним техничким условима за изградњу станова* (1967), г) *Правилник система модуларне координације мера*, намењен изградњи стамбених објеката, утврђених основних принципа модуларне координације мера са системима примене, димензијама распона, висинама објеката и њихових елемената; д) *Одлуком о условима и техничким нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова* појављује се подела станова на – стандардну, вишу и високу категорију (зависно од површина, обраде и опреме), а *изван категорије* остају стамбене зграде/станови неусклађени са прописима *Одлуке*. Трећу генерацију (1974–1989) стамбеног законодавства Србије одликовале су – а) *децентрализација* (према савезној Држави) уз веће слободе/надлежности инвеститора, њиховим плановима усклађеним програмима изградње; б) *Акт о условима за уређење простора*, издаван на захтев инвеститора те основ израде техничке документације за изградњу – остављених могућности извесног степена одступања од иначе обавезујућих урбанистичких параметара; в) *прецизни и условљавајући нормативи* за пројектовање станова, детаљно одређених функционалних веза између просторија, минималних површина, диспозиција, димензија и техничких услова, као и одредби економске природе прописаних максималних линеарних димензија просторија станова, максималних површине станова, њихових чистих и спратних висина, нето и бруто односа површина типских спратова, те – хоризонталну и рашчлањеност зграда уопште, спратност, уштеде енергије и експлоатционе трошкове. Четврту генерацију (1989–2003) *законске стамбене регулативе Србије* карактерисао је *повратак централизације* – очите у повратку обавезујућих *ингеренција Републике над локалном самоуправом*. Одлука о изградњи стамбеног објеката остала је у надлежности инвеститора – док је *стамбена задруга* била реалан доносилац програма стамбене изградње и носилац самог тока изградње. *Истоветна условљеност стамбене архитектуре* Београда посматраног периода последње трећине двадесетог века, и спољним, друштвено–економским, индиректним факторима, и њиховим експлицитним законодавним последицама/оквирима – према документованом у наставку истраживања – упркос извесној опажајно–формалној сличности – позадина је *настанка читавог спектра разнородних и различитих*

решења новоформираних стамбених средина. Почевши од најуспешнијих, до оних – како за живот у њима, тако и за град у ширем смислу – најнеповољнијих.

Пред-закључне импликације критичко-аналитичких капацитета модернистичког аспекта колективне масовне станоградње Београда у концепту отвореног плана

Претходницу Лефеврових увида (1980) у регресивну еволуцију архитектонских постигнућа, прокламовано хумано оријентисаних, што су, пак, од средине ка крају двадесетог века убрзано постајала – роба као било која друга – сагледавамо у пет година ранијој, истоветној забринутости стањем станоградње архитекта Милана Лојанице, јасно изнетој у архитектонско-урбанистичкој мисли нашег поднебља 1975. године. Лојаница, својом бритком студијом „Записи са цртаћег стола“¹⁵²⁶, упозорава да је „као и све друго, и архитектура постала претежно роба и трговина и циркус и блеф и профит. А стамбена? Она – нарочито. Профит и јевтиноћа, то је и овде [...] основни мотив.“¹⁵²⁷ Подразумевано, дугорочне последице таквог, најнеодговорнијег поигравања са смислом и суштином архитектонско-урбанистичке пројектантске струке и особито сложеног процеса осмишљавања стамбене средине – могу бити правовремено јасне тек пројектантима посебно обдареним савешћу и проницљивошћу, уз то и спремним на дубљи, систематски подвиг хватања у коштац са надасве неугодном проблематиком, као и могућим последицама таквог свог деловања. Архитект и урбанист, Стојановић, сагледава да је у Београду, упркос постојећим стручним капацитетима за остварење великих, напросечних резултата – „недовољно [...] постигнуто [...] [и поред] архитеката-пројектаната [...] [кадрих] да пројектују дела велике вредности. [...] [Шансе нису] довољно искоришћене. Тон стамбеним насељима дају квантитативне околупросечне творевине.“¹⁵²⁸ Потакнуто како упозорењима архитекта Лојанице о погубностима доминантно профитно постулиране стамбене изградње, у склопу устукнућа струке да се изазовима таквих размера без преседана – делотворно супротстави, тако и подстицајима архитекта-урбанисте Стојановића у погледу неопходности предузимања специфичнијих архитектонско-урбанистичких анализа – предметно истраживање наставиће се у свом почетно задатом, постављеном и профилисаном правцу – преиспитивања улоге, важности и доприноса саме пројектантске струке и њених опредељујућих принципа. Начелно упитна, дакако остаје и – мера реалне спутаности самих архитеката-стваралаца, задуго паралишућим одредбама Одлуке о рационалном пројектовању и економичној стамбеној изградњи (1960-их) изричито прописане концентрисане изградње блоковских стамбених насеља/зграда, тим појачаним ехоом Атинске повеље (1933) и њених императива функционалног зонирања, што је стамбеном домену наметнуло 'висок и простран стамбени блок' – као искључив тип решења градског стамбеног објекта.

¹⁵²⁶ Милан Лојаница, „Записи са цртаћег стола“, *Архитектура-Урбанизам*, 74-77, 1975, 18-22. [курзив, А.М.]

¹⁵²⁷ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *op. cit.*, 18. [курзив, А. М.]

¹⁵²⁸ Б. Стојановић, „Зааналитички осврт на досадашњу стамбену изградњу“ (1975), *op. cit.*, 24. [у изворном тексту курзив је болдован, прим. А.М.]

Кључно, пак, и трајно актуелно остаје питање архитекта Лојанице „кога убедити да се све то – [профитно мотивисана станоградња] на крају ипак најскупље плаћа?“¹⁵²⁹ Дакако, тежиште последица фаворизовања погрешне, профитно зауртане тријаде брзине–рутинерства–комбинаторике, остаје дугорочан проблем читавог друштва. Странпутице принципа – олаког рангирања небитним – најдалекосежније последица остављају управо у градитељству. Јер, само неупућенима може деловати да је „свеједно шта се и како се зида, свеједно да ли је то што ниче клијало на седам или седам стотина седмогодишњој подлози [?], [свеједно] да ли је реч о месту хиљадугодишње урбане традиције или о простору на земљи – до јуче пастирској [?]. Свеједно, али – само [...] привидно свеједно. [...] [Градске] просторе прекривају сиви, анонимни стереотипи. [...] [Неподмирене потребе корисника прати и] мизеран занатско–технички ниво [...] [У]ништавају се простори човекове околине. [...] На крају – сво то пролажење кроз општи дух времена – „универзализација“ – плаћено је тужним губитком индивидуалности [!].“¹⁵³⁰ Упућујући тек у извесном, мањем степену примедбе надлежнима за отежавање прилика у станоградњи, архитект Лојаница, проблеме изградње сматра ипак – преваходним доменом саме архитектонско–урбанистичке струке. Неупитне и немале су одговорности погрешног планирања, исхитреног пројектовања и неодговорног грађења што у крајњој линији доводе – до 'армија суморних дублета' стамбених зграда, и насеља. Врсни пројектант Лојаница, кроз обавезу извршности архитектонске струке, својим непроцењивим „Записима са цртаћег стола“, гради суптилну методологију делатно–делотворног приступа у новоствореним/затеченим приликама. Лојаничино истицање етички запитано–обавезујућих аспеката пројектантске струке – искључиви је могући, како начелан тако и пракси примерен вид парирања изазовима погоршања друштвено–економских услова градитељства. Намеће се, дакле, закључак – да ако је до 1975. године и било разумљиво превелико повођење архитеката–пројектаната за паралишућим одредбама Одлуке о рационалном пројектовању и економичној стамбеној изградњи (1960–их), изричито прописане концентрисане изградње блоковских стамбених насеља/зграда, од појаве Лојаничанинских „Записа“ (1975), с обзиром на појаву новог теоријског упоришта – отвориле су се за пројектанте сасвим нове могућности, намећући им и нове обавезе – креативног преиспитивања. Како видова формирања стамбених склопова, тако и њихове сопствене улоге у ланцу стамбене продукције. Тим више у светлости чињенице да је то и период треће генерације стамбеног законодавства Србије (1974–1989), напредо са децентрализацијом обележен и већим слободама/надлежностима инвеститора, уз остављене могућности извесног степена одступања од иначе обавезујућих урбанистичких параметара, упркос и даље прецизним и условљавајућим нормативима пројектовања самих стамбених јединица.

Групишући проблеме, поремећаје и суштинске недостатке станоградње Београда периода 1960–1972. године, архитект Менделсон издваја више тема. Прва група проблема била су а) привремена побољшања

¹⁵²⁹ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *op. cit.*, 18. [курзив, А. М.]

¹⁵³⁰ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *ibid.*, 18. [курзив, А. М.]

стамбених прилика (услед претежне продукције мањих станова), б) заостајућа, несинхронизована изградња пратећих објеката (продавница, школа, дечјих и здравствених установа), те в) недостатак паркинг и гаражних простора, иначе планираних. Друга група проблема било је повећање спратности објеката током изградње. Трећа група проблема односила се на неусклађености/дерегулације у домену је породичне стамбене градње Београда (1960–1972), у распону од честих појава сто постотних прекорачења спратности и броја станова у односу на усвојене урбанистичке планове, све до изградње викенд–насеља правих стамбених зграда, уместо викенд–кућица. Инфраструктурне неправилности чиниле су четврту групу проблема – несинхронизовану градњу котларница – на ненаменским локацијама, оспособљаваних малих 'привремених котларница' у технички неусловним објектима, и без уређаја за спречавање аерозагађења. Пета група проблема односила се на нерешено питање одржавања насеља у целини, услед чега су посебно запуштени бивали спољни слободни простори – озелењене површине, пеђачке стазе и простори за игру деце. Неуспех решавања шесте групе проблема *непланске бесправне/дивље/стихијске* стамбене градње (највећег замаха до 1965. године), Менделсон је тумачио погрешним, искључиво урбанистичким видовима спречавања услед непрепознавања *комплексне, друштвено–економске и политичке* природе те појаве. Седму групу проблема представљача су *нехиџијенска насеља* Београда; Менделсон је сматрао да су београдске општине, Врачар, Савски венац и друге – постигле видљиве резултате у *'савлађивању тог зла'*. Истичући да ни у плану ни у реализацијама стамбено питање *не сме да се ограничи само на стан у најужем смислу*¹⁵³¹, Менделсон је пледирао за *комплексну реализацију/изградњу стамбених насеља*. Предусловима успеха укупног процеса сматрао је а) *отпочињање комплексним планирањем, правилним одмеравањем и утврђивањем односа, како архитектонских тако и финансијских*; б) *тачно сагледавање одредница односа између обима изградње – нових стамбених насеља (на неизграђеним/слободним теренима) и реконструкције стамбеног фонда постојећег урбаног ткива града, и једних и других потпуно усклађених са капацитетима и пројектима инфраструктурних мрежа*; затим – в) *одмеравање броја и структуре станова и броја стамбених објеката ради правилне процене, пројектовања и изградње оптималног броја – врстом и квалитетом одговарајућих пратећих објеката*. Износећи оквирни став потребе да *програми стамбене изградње буду разматрани – не више изван, већ у склопу „просторних планова и програма развоја града у целини“*¹⁵³² – кључну тему односа стамбених насеља и града, Менделсон ипак – *није успостављао, нити разјашњавао, нити даље развијао*. Стога она остаје начелна напомена оперативног стручњака свесног да су теоријска полазишта модерне, колективно и масовно конципиране стамбене архитектуре–урбанизма *лишеана апаратуре и капацитета за дубље бављење питањима тако сложених иницијалних и повратних релација*. Одуштајући од наслеђене премисе битне за *вредносно и трајно очување и целисходну обнову урбанитета*, као могућег излаза из наслеђених

¹⁵³¹ А. Менделсон, 1975, 17–21, *ibid.*, 21. [курзив А. М.]

¹⁵³² А. Менделсон, 1975, 17–21, *ibid.*, 21. [курзив А. М.]

диспропорција могућности и потреба – и дотад нерешених, и будућих/нових, *непрепознатих* – Менделсон се приклања апстрактним прокламацијама–узусима модернизма „прогресу и побољшању нивоа и квалитета [...] смишљеној, савременој рационализацији – у фази планирања и у току реализације.“¹⁵³³ Менделсоново устукнуће пред открићем да су, одиста на делу – како их је Дејкобсова деценију и по раније већ сагледала – *проблеми организоване комплексности*, додатно потврђује њене критике *модернистички поједностављене градо–градитељске струке* која – *уопште не препознаје врсте проблема које градови стварају и собом постављају*. Стога питање *композиције и организације стамбених насеља*, и са становишта њиховог *градивног потенцијала урбане матрице* – *ткива града*, чиме као *кључном градотворном темом* предметни рад принципијелно тежи да допринесе, *премошћујући њену свеопшту запостављеност* – и јесте, дакле, међу оним питањима која *морају бити постављена у тренутку оцене постигнутих* или пак – *оспорених градитељских вредности* у случајевима нових стамбених насеља. Тиме и оних на тлу Београда.

Сумирајући три послератне декаде градитељства Београда (1945–1975), архитект–урбанист Братислав Стојановић указује на Нови Београд, обимом од скоро четвртине укупно постигнутог – највећи подухват – *репрезент београдске урбанизације* – *савремене и добом када је обављана и стручно–научним приступом*¹⁵³⁴. *Исход модерног урбанизма* – Нови Београд – поставио је *низ питања изразивши и недостатке у бити тог и таквог урбанизма*¹⁵³⁵. Узрочно–последични редослед синхронизоване примене начела *осавремене, масовно конципиране стамбене архитектуре* у строго задатим претпоставкама оквира *модернистичког урбанизма, измењених, драстично укрупњених димензија* – од *зграда, преко улица, до – слободних простора*, према Стојановићу – *своди се, надаље на тријаду започету „изласком урбаних оквира из[ван] просторне везе и пропорционалних односа са човеком [...] [те] појави извесне дехуманизације урбане средине уз рационалну организацију простора [...] [Град више] није – град пешака, није град људи... То је град аутомобила, савремених техничких возила којим се људи возе, одлазе[ћи] из дела у део града; одлазе[ћи] из дела за становање у део за рад, и обрнуто. У њему – стан, место рада, место забаве и разоноде... бивају само делови, места, смерови – ка којим човек може [...] путовати. То није у првом реду град по ком се људи крећу, град [...] потчињен човеку. У тежњи за што [пот]пунијим задовољењем потреба човека – изгубили смо човека!*“¹⁵³⁶ Стојановићеве оцене укупних новобеоградских постигнућа приближавају се формулацији Ван Ајка (1960–1970–их) – о *организованом ништавилу 'функционалног града', неподесног за живот и становање.*

¹⁵³³ А. Менделсон, 1975, 17–21, *ibid.*, 21. [курзив А. М.]

¹⁵³⁴ Б. Стојановић (1975), *op. cit.*, 22. [курзив, А. М.]

¹⁵³⁵ Б. Стојановић (1975), *ibid.*, 22–23. [курзив, А. М.]

¹⁵³⁶ Б. Стојановић (1975), *ibid.*, 23. [курзив, А. М.]

Архитект Милан Лојаница, на одувек кључно питање архитектуре–урбанизма, *шта су то заправо – потребе људи?* – предочава да *све пресудне градитељске одлуке исходе из начина на који се човек поима*. Почевши од високих зидова романике као одраза пра–слика искомских простора сигурности, преко готичких прозрака фрагментарних простора пред–наговештаја нестабилности и, даље, преко барокно театралних, илузијом екстеријера продубљених простора, све до модерних времена и *„распада тврде љуске омеђеног простора [...] [склопа сажетог] у скелет [...] кућа је [постала] – отворена, кућа човека који се надао благодетима новог живота.*¹⁵³⁷ Премисе *преломних тачака међузависности миленијумског развоја односа човека, сагледан кроз његова просторна искуства и потребе – освешћене и подсвесне, пројектанту Лојаници – полазиште су поставке комплексних пројектантских циљева у решавању усложњеног проблема савременог концепта становања. Јер – „човекове потребе у односу на простор налажу данас градитељу нешто што никад [пре] – нису, налажу му да истовремено омогући и заштиту пећине, и романичку интимност, и светло готике, и 'екстерна' ентеријер, илузионизам барока, и потпуну отвореност куће модерног доба и – још нешто, нешто чега у историји нема, [и то] тако да слободно бира, [и] не само да бира – него да може да се самоорганизује онако како он то буде желео – према неким будућим, сада ни архитекту ни њему самом – не потпуно предвидивим околностима.*¹⁵³⁸ Други скуп кључних питања *Атинском повељом* кодиране масовне станоградње Београда, урбанист Стојановић поставио је у *модернизмом* поништен домен *релација између новоградње и традиционалног урбаног контекста*. Упоредо са израженом *дехуманизацијом* насеља *новобеоградских блокова, уочљиво неразрешени су и комплементарни мотиви односа новоизграђених градских зона према историјском Београду*¹⁵³⁹ и Земуну. Трећи ниво проблема *'несумњивих постигнућа блоковске изградње'* испољавао се у равни *теоријски прескриптивне, но животни, оперативно–делатно погубне, неефикасне/економски неодрживе раздвојености зона рада и становања – од дисконтинуитета до потпуних локацијских раскорака*. Четврти вид *неусаглашености* била су *питања оспособљености новобеоградских и других нових стамбених реализација, да мимо програмси/нормирано нереализованих пратећих садржаја – постану потке нормалних градских животних токова, у режиму додатних притисака насељавања не–градским становништвом*¹⁵⁴⁰ – *неспремним и необученим за живот у граду, што као питања популационих политика – излазе из домена архитектуре–урбанизма, тиме и предметног рада.*

Конкретније увиде у *предности и мањкавости* модерног урбанизма Београда *на делу* – сагледао је Стојановић кроз најупечатљивије моменте *пожељних спојева, али, и непојмљивих промашаја* – последица великих локацијских потенцијала, међутим – *слабих, исподпросечних архитектонских одговора*. Упоредо са

¹⁵³⁷ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *op. cit.*, 21. [курзив, А. М.]

¹⁵³⁸ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *ibid.*, 21. [курзив, А. М.]

¹⁵³⁹ Б. Стојановић (1975), *op. cit.*, 23. [курзив, А. М.]

¹⁵⁴⁰ Б. Стојановић (1975), *ibid.*, 23. [курзив, А. М.]

несхватљивим, беспланским упропаштавањем одређених посебно квалитетних површина, одлика периода (1945–1975) биле су и – изградња највреднијих локација. Изузетан, заталасан рељеф Београда, од истока и југа ка југозападу – од Авале ка Сави и Дунаву – брдима шире–градског прстена (Пашино, Лекино, Канарево, Топчидерско, Баново брдо) слива се попут географског клина ка долинама (Јатаганмалска, Булбударска, Топчидерска долина) – чинећи Београд „идеалним градом на седам, девет, једанаест [...] брегова. [Ипак], ту [изванредну] композицију природе – није одговарајуће пратила урбанистичка композиција. Само смо, по правилу – прекрили ту природу стамбеним насељима. Ипак, разлика – има.“⁴⁵⁴¹

Предочили смо да Стојанвићев став (1975) о потреби да урбанистичка композиција прати композицију природе – уместо пуког, насумичног прекривања природе стамбеним насељима, те и његовог разликовања постигнутих резултата, такође у складу и с његовом већ изнетом оценом да „[т]он стамбеним насељима дају квантитативне околосредне творевине“⁴⁵⁴² – указује на несумњиво удаљавање од модернистичких начела. Пре свега одступањем у вредновању урбанистичке диспозиције, модернистички омеђене распоном од инертности до негирања локације. Такође, и у погледу модернизмом као типолошким инструментом, уподобљеним машинској, серијској продукцији, уместо потребама људи, што уз задат процесни, профитно условљен захтев јевтиноће градње – реално зацртава и приоритетизује одлике квантитативности, чије пак, испуњење неминовно резултира – околосредношћу. Дистинктивно израженије, пројектантско преиспитивање неодрживих и ограничавајућих директриса модернистички постулиране станоградње, према приказаном и касније подробније изнетом (3.3. Критичко–аналитички капацитети преклопљених контекста станоградње) – доноси теоријски уобличена платформа ставова архитекта Милана Лојанице (1975). Тиме Београдска школа архитектуре/станована – оцртава јасне, даље правце трагања за новим модалитетима стварања човековим потребама примеренијих стамбених средина.

Закључне импликације критичко–аналитичких капацитета модернистичког аспекта колективне масовне станоградње Београда у концепту отвореног плана

Према опредељењу предметне дисертације за откривање нових концепата стамбених урбанистичких Београда – критичко–аналитички приказ послератне колективне станоградње Београда у наставку рада – изведен је, подвукли смо – према усвојеној методологији, превасходно кроз типолошке, типолошке ставове и начела, уз примесе других наведених истраживања, као и свих осталих, током студије елаборираних теоријских ставова референтних аутора–пројектаната. Напоменули смо стога, и да је велика вероватноћа да би – остварења најлошије окарактерисана са наведених критичко–истраживачких полазишта, методолошки предзначених и доследно примењених у раду – разматрана са позиција изворног модернизма била, могуће –

⁴⁵⁴¹ Б. Стојановић (1975), *ibid.*, 23–24. [курзив, А.М.]

⁴⁵⁴² Б. Стојановић, „Зааналитички осврт на досадашњу стамбену изградњу“ (1975), *op. cit.*, 24. [у изворном тексту курзив је болдован, прим. А.М.]

вреднована најцелисходнијим. Понајвише – услед њихове *неселективне репетитивности*, те, тиме и – *апсолутизоване рационализације градње*, међутим – *посматране сасвим изоловано од потреба станракорисника*. Независно од непосредних просторних искустава колективних стамбених блокова Београда, већ сâм летимични преглед урбанистичке диспозиције¹⁵⁴³ ситуационо–схематског развојног плана Новог Београда сведочи о најдубљој укоренености стамбене (и друге) архитектонско–урбанистичке изградње – у доктрину '*распоредивања*' слободностојећих објеката по/на 'слободном' терену, у границама парцела – одређених магистралним уличним потезима, сагласно ставу Роуа (1978) да је *са становишта фактографије урбанистичких планова, модернистички град инверзија традиционалног града. Инверзија модернистичких, у односу на традиционалне вредности стамбене средине*, међутим – не окончава се, већ заправо – *отпочиње* тиме. Уверили смо се у ту чињеницу излажући опредељујуће одлике стамбено–блоковских насеља Београда (1950–1970–их), почевши од новобеоградских, Блока 1 и 2, завршно са Блоком 70, као и одбиром преостале станоградње насеља тог раздобља. Анализирали смо потом упоредно – примере станоградње Београда после 1970–их година, ради образовања *прелиминарне слике назнака/доказа пројектантских помака и стагнација* у промишљању, пројектовању и реализацији масовних колективних насеља. Сходно поставци истраживачког приступа и методологије предметног рада, занимала нас је пре свега – *прва појава другачије визије концепта стамбене средине*. Потом, тек, у виду напомена, али – не и даљих/деталнијих анализа – споменули смо и *концептуалне одјеке* у каснијим архитектонско–урбанистичким реализацијама.

Утврдили смо да је преовлађујућа структура новобеоградских стамбених блокова (1950–1970–их), као исход непосредне и некритичке премене *принципа модернистичког урбанизма*, утемељене у *законодавно–нормативном планирању* такозваног '*габаритног урбанизма*' – одредила *трајни профил*, и *карактер* Новог Београда. Почевши од његових рудиментарних, наменско–функционалних и саобраћајних ограничења, све до неминовне визуелно–униформне огољености. Међутим, уз вредносну квалификацију – *новобеоградских константи униформности*, ипак стоји јасан предзнак – *трајних добити малих промашаја*. Пре свега услед поштовања конкурсне праксе, високостручно спровођене у свим фазама, а затим, делимично условљено релативно умереним и уједначеним површинама локација блокова, одређенх ортогоналном саобраћајном мрежом. Неупитни су и велики напори пројектаната, који су – *потпуно спутани у домену урбанистичког приступа* – улагали сву могућу креативну енергију и стручност у трагање за што повољнијим варијантама решења унутарње организације стамбених јединица. *Изглобљен однос архитектуре и урбенизма*, узео је свој данак, као и увек у случају *спречавања повратно–органске везе ових двају комплементарних аспеката изграђених и неизграђених архитектонских простора*. Међутим, следом предоченог, *повољнијег склопа околности* – *постигнути су неспорно бољи укупни резултати* у односу на европску/америчку стандардну

---

¹⁵⁴³ Непотписан прилог, *Урбанизам Београда*, бр. 30, 1975, *op. cit.*, 27.

масовну стамбену продукцију упоредног периода, такође постулирану на *варљивим премисама* да ће се човек – тај одувек *наоко прилагодљив чинилац просторне једначине* – повиновати неумитности изграђених 'символа прогреса', ма какви они реално били. Прегледом главних одлика постигнућа новобеоградских стамбених насеља – блокова 1 и 2, блокова 21, 22, 23, 28, 29 и 30, те заједничких обележја блокова 3, 4, 33, 37, 38, потом блокова 45 и 70, и бежанијских блокова 61–64, а затим, из избора нових насеља Београда – Шумица, Коњарника, Канаревог брда, Миљаковца I, и Јулиног брда, на бази типолошко-морфолошки и типолошки утврђене, и допунским истраживањима употпуњене методологије – утврдили смо да само једнао конкурсно решење и његова реализација излази из оквира устаљене модернистичке праксе. Наиме, на темељу уводног урбанистичког предлошка Лукића и Поткоњакове – првонаграђеним конкурсним идејно-архитектонским решењем стамбеног насеља Јулино брдо – аутора архитеката Милана Лојанице, Боривоја Јовановића и Предрага Цагића (1966) *досегнут је јединствен композициони искорак из доктринарног, модернозом нормираног, распоређивања слободностојећих и самодовољних објеката у слободан, недефинисано-аморфан спољни простор*. Издвајајући се као успели мотив грађења *целине вишег реда*, уместо пуког збира стамбених објеката, Јулино брдо – *потпуни је преседан и новина модернистичке стамбене типолошко-морфологије и типологије градње*, што *циљано изоштреним и усложњеним приступом достиже редак квалитет стварања посебно препознатљивог, не-генеричког идентитета новоствореног места*. Такође, на дневно-делатном плану, постигнуто решење омогућава једноставну оријентацију станара и посетилаца. Фактографија урбанистичког плана урбанитета Јулиног брда *открива и – знатно умањен степен инверзије у односу на матрицу традиционалног града, приближавајући јој се*. [Илустрација 31] *Пројектантски приступ и поступак*, те њима *убличен – целовит архитектонски артефакт – непознати су дотад како у теорији, тако и пракси модернистичке станоградње уопште*, поготову пројектоване и изведене модусом *префабрикације*, дакле и у стамбеној архитектури Београда, и ширег поднебља. Стога уводно раздобље пројектовања (1966–1967) *закључно са реализацијом Јулиног брда 1970. године означава посебан моментум*, не само у оквирима архитектуре Београда, већ и у *укупној, Планетарној слици модерне станоградње*. Извесни одједи поука смелијег концептуалног приступа, организационих, просторних и ликовно-обликвних квалитета остварених урбанитетом Јулино брдо, у логичној транспозицији примереној другачијим локацијским/пројектним задацима, опажају се како у тежњи за композиционим постизањем хијерархизоване групне форме архитектуре насеља Бањица (конкурс, 1971), архитеката Дрињаковића, Караџића и Стјепановића, тако и у степенованој фрагментацији и динамици стамбеног насеља Булевар Војводе Степе, I, II подручје (конкурс, 1973), архитеката Алексића и Саичића.

Укупним ставом о *вредносним осцилацијама у склопу униформности продукције станова Београда (1950–1975-их)*, предметни рад потврдио је и оцену архитеката Стојановића, према ком *изниман „пример извлачења*

до репрезентативног домета у просторно–ликовном компоновању [...] [јесте] насеље Јулино брдо.¹⁵⁴⁴ Предочене квалитете урбанитета Јулино брдо (1966/1967–1970), архитеката Лојанице, Јовановића и Цагића, проширили смо и истражовачким закључком да је *остврена архитектонско–урбанистичка композиција – изузетан домет јединствених, идентитетски препознатљиво формулисаних, комплексних урбано–творачких* капацитета, упркос добу свог настанка, раније предоченог, стриктног – 'габаритног урбанизма', који пре–дефинисањем објеката – управо подвлачи њихову аутономију.

Слику достигнућа стамбене архитектуре раздобља 1950–1970–их година, употпунили смо закључком да се *Београдска школа архитектуре* развијала и одржала у изузетно сложеним околностима. Јер, тек наизглед – услед поштовања струковне експертизе у условима великог темпа стамбене и изградње уопште – такве прилике могуће је прогласити повољним за архитектуру, заправо – пригушивану, неретко и суспрезану до потпуног поништења – *форсирањем модернистичке стереотипизације*, изнад свега *профитно усмерене*. Формулација такозваног послератног 'златног раздобља планирања' Београда, добијена је, чини се, највише последицом *замах* изградње, међутим – *маске квантитативне околности*. Мада сигурно и резултанте *уплитања изванпројектантских фактора*, бројне анализирани мањкавости новобеоградских и других масовних стамбених насеља Београда, са друге, *суштински битније* стране – испоставиће се, захваљујући *високој етици пројектантске свести и креативности* – као *изузетно подстицајне*, за оне *најистанчаније представнике Београдске школе архитектуре/станована*. Напоре са *теоријским преиспитивањима и трагањима*, текли су и у *најинвентивнијем – архитектуром стамбених урбанитета конкретизовани искораци* – како из стега октроисаног модернистичког урбанизма, тако и из *парадигме свеопште инерције и повлађивања најоскудније омеђеном поимању стамбене средине* – почевши од недовољно програмски осмишљене, преко употребно–намесни, пројектно композиционо мањкаве и нерашчлањене, закључно са недостајућим идентитетским, ликовно–појавним аспектима.

Постепеним напуштањем праксе доношења детаљних урбанистичких планова (ДУП), 'габаритног урбанизма', од 1970–их година, урбанистички пројекти (УП) као споне урбанистичког планирања и архитектонског пројектовања постају *окоснице пројеката*, и следствено – изградње стамбених насеља, подухвата реконструкције централно–градских зона, као и индустријских комплекса, инфраструктурних система и свих других битних локацијски опредељених намена. Потоњом преоријентацијом (1980–1990–их) на методологију нормативног урбанистичког планирања, прелази се на израду Генералних урбанистичких планова, уз обуставу доношења детаљних урбанистичких планова обавезујућих габарита. Прекретницу урбанистичког планирања средином 1990–их година, представља *законско озваничење и дефинисање услова*

---

¹⁵⁴⁴ Б. Стојановић (1975), *op. cit.*, 24.

за прелазак на отад важеће *регулационо планирање*, чиме се коначно, потпуно одустало од претходног, *нормативног планирање* – најуже повезаног са друштвеним планирањем.

Средина 1970-их година, и у свету и на нашем поднебљу – амбијент је, бројним промашајима новоградње – *узнапредовале и очврсле скепсе* према икаквим моћима стамбених насеља да уопште буду слободан, а не *економски условљен избор места становања*. Смањење праксе изградње стамбених насеља најмањег капацитета месне заједнице, последица је јењавања друштвено мотивисаног планирања станоградње, и увод у две декаде каснију, потпуну обуставу те стратегије (средином 1990-их). *Предложак свега оног што се дотадашњом стамбеном продукцијом могло осмислити и изградити неупоредииво боље* – добијен је ипак – расписивањем урбанистичко-архитектонског конкурса за идејно решење новобеоградског стамбеног Блока 19а (1975). Једногласном одлуком комисије, прву награду освојио је пројект ауторског тима архитеката Милана Лојанице, Боривоја Јовановића, Предрага Цагића, Радисава Марића и Радмиле Лојанице. Вреднујући домете њиховог конкурсног приступа – и као *средства провере идеја* и као *допринос развоју архитектонске теорије и праксе*, архитект Алексић издваја три кључна нивоа оправданости. Почевши од 1) питања *целисходности 'рецептуре'* новобеоградске, стамбено-блоковске градње, преко 2) постављања у први план *оптимизације еколошких услова стамбених целина*, закључно са 3) афирмацијом „*могућности остварења идентитета стамбених целина на [...] вишем нивоу [...] обликовањем њихове физиономије и унутрашњег лика дејствима и одређењима проширеног окружја*“.¹⁵⁴⁵ *Смелост визије* првонаграђеног конкурсног решења Блока 19а – у свему *опонира доктринарним модернистичким поставкама и варијантним верзијама урбанизма и архитектуре*, изражена је непосредно већ у ситуационим приказу и макети. *Брижљиво кондензована композиција насеља – негира условљеност просторне организације диктатом положаја ободних саобраћајница*. Успостављањем *заротиране матрице, динамично усмерени пешачки токови, тежишно мотивисани и објектима и платоима-пјачетама – прожимају обликовно-функционалну хијерархију фине градације изграђених и слободних простора*. *Градских простора* – у изворном значењу речи. Први пут – на Новом Београду. Потоњом реализацијом Блока 19а (1978-1982) – *првим фрагментом града на левој, новобеоградској обали реке Саве, уједно и сублиматом свих дотадашњих позитивних искустава из области новременог становања* – остварен је у *потпуности нов концепт стамбеног урбанитета, архитектонско-урбанистички јасно и распознапљиво формулисан* (а претходним током предметног истраживања тек наслућиван). Значачки продубљен наставак експеримента *отпачетог стамбеном целином Јулиног брда – комплексна иновативност Блока 19а – потпун је преседан, како на нивоу композиционе резултанте типолошког увиђања значаја дефинисаности и степеноваеа отворених просотра*, тако и у *ремоделовању стамбене типологије, и поетичком откривању модернозмом задуго негираних меморијских капацитета станоградње*. Такође, стамбеним урбанитетом Блока 19а, достигнут

¹⁵⁴⁵ Б. Алексић, „Приказ конкурса [...] Блока 19а у Новом Београду“, (1977), *i op. cit.*, 44. [курзив, А. М.]

је феномен остварења јединствено препознатљивог, не-генеричког идентитета новоствореног места – радикално другачији и још израженији, него у свега десетак година ранијем примеру Јулиног брда.

Типолошка иновација стамбене целине Блока 19а, потакнута и пређашњим, традиционалним поимањем становања – модусом одмерено реинтерпретиране колективне стамбене зграде – преточена у захвалну рецептуру непосредног угледања на образац архетипске куће косог крова, као и варирања у груписању објеката, одјекнуће свом пуноћом – у две године каснијем конкурсном решењу стамбеног насеља Церак-Виногради (1977), очитој и у укупној реализацији. Примерено ободно-градској локацији, стамбено насеље – пројектовано је у реминесценцијама на приградско-пасторалне амбијенте. Поред аутора насеља Церак-Виногради, архитекта Боровнице, охрабрује и заофет ауторског тима архитеката Марушића ка типологији традиционалних објеката у склопу типоморфолошки примеренијег груписања стамбених ламела дуж нових 'улица' – бацајући пак, зачудно повратно светло на њихова ранија масовно-стамбених одређења – од конкурсног решења мастодонтских ламела бежанијских блокова б1–б4 (1971) до потоње изградње (1977–1980).

Закључне импликације доприноса Београдске школе архитектуре/становања – критичко-аналитичких капацитета преклопљених контекста станоградње Београда

Појава преклопљених контекста станоградње – трагичких настојања откривања нових вредносних система, изван стриктних постулата модернизма, неопходних међутим – ради упоредне обнове употребно-функционалних и хуманих аспеката стамбене средине, особеност је нашег поднебља. Тачније – допринос је изузетних теоретичара, представника Београдске школе архитектуре/становања, периода средине 1970-их, до почетка 1990-их (у временском обухвату предметног рада). Полазиште тог концепта, евидентно – јесте модернизам, међутим – искључиво у својим највитаљнијим, оптималним видовима реално остварених и могућих суштинских побољшања стамбене архитектуре и њоме преобликованог окружења. Дакле – модернизам као полазиште, али не и – потпуно одређење пројектантског промишљања и поступка – особеност је преклопљених контекста станоградње Београда.

Подсетили смо се промишљених критика архитекта ван Ајка (1960–1970-их) које недвосмислено говоре о организованом ништављу 'функционалног града' неподесног за живот и становање¹⁵⁴⁶, к томе достигнутог погубним, према формулацији Фремптона – прелажењем ћутке преко уништавања урбане баштине у име спекулације¹⁵⁴⁷. Издвојили смо затим и сажетке распона апсурда модернизма, из пера архитекта Пангара (1973), почевши од погрешно мотивисане и варљиве претпоставке да увећани отворени слободни простори и приступи њима значе, ако већ и не стварају – отворено друштво, закључно са јазом између прокламоване модернистичке теорије и реалитета њене примене. Будући да услед свега тога – изграђено заправо не делује,

¹⁵⁴⁶ К. Фремптон [1980/2004], *op. cit.*, 277. [курзив, А. М.]

¹⁵⁴⁷ К. Фремптон [1980/2004], *ibid.*, 279. [курзив, А. М.]

поставља суштинско питање, „да ли теорија у њиховој позадини није достигнута, или је [ипак, она сама] – погрешна?“¹⁵⁴⁸ Изостао је, међутим – одиста критички момент пројектантских одговора на негативности модерног планирања што у своја колатерална достигнућа убраја и збрисану разноврсност архитектуре градских простора, изузму ли се настојања архитекта Њумана (1972), лимитирана својим, иако драгоценим и неопходним – техничко–нормативним решавањем проблема. Када се стручан, архитектонски одговор на сплетове последица полувековно апсолутизованог модернизма – коначно ипак буде појавио – уродиће на тлу Запада – претераном реакцијом на функционализам (Келбаух, 1988/2002). Односно – двојакo поларизованом некритичношћу. Упоредо са одсуством реалне аналитике, нарочито у стамбеном домену, стога и изостанком одмерености и аутокритичности, уследиће одбацавање листом свих премиса модернизма, закључно са продукционим модусом префабрикације. Раније приказаним анализама стамбеног комплекса Монте Амијате (Галаратезе, 1967–1972) [Илустрације 4–8], посебно Росијеве ламеле Д [Илустрација 6], уверили смо се у – маниристичко преузимање и копирање најпогубнијих архитектонских одлика модернизма – димензионалну хипертрофију/преувеличавање стамбеног објекта у споју са хипер–ригидном штурошћу форме, те и на нивоу целог насеља – типолошку унифицираност.

Представници Београдске школе архитектуре/становања, међутим – прецизно уочавајући, критикујући и документујући умногостручене негативне ефекте неселективног слеђења најтврдокорнијег модернизма – реагују далеко промишљеније. Будући уједно и пројектанти и теоретичари, и рационално и методолошки сугерирају могуће модалитете за превазилажење контрапродуктивних ограничења која су и довела – како до поремећаја употребно–функционалних нивоа, тако и до пада архитектонских квалитета те тиме и опште дехуманизације серијске станоградње. Најраније пројектантске реакције на зачаран круг исцрпљених модернистичких предлогака, у најужем смислу, уочили смо у пројекту и реализацији архитеката Милана Лојанице, Предрага Цагића и Боривоја Јовановића – урбанитета Јулиног брда (1966/1967–1970), док развијеном виду преклопљених контекста станоградње одговара – урбанитет Блока 19а (1975/1978–1982), истог ауторског тима. Ближем разматрању теоријског аспекта тог деликатног феномена, посветићемо се кроз приказ кључног аналитичко–методолошког доприноса архитекта, професора Милана Лојанице, даљом анализом раније спомињаних „Записа са цртаћег стола“ (1975). Поновили смо затим укратко и – издвојене, релевантне моменте студије архитекта, професора др Станка Гаковића, Четири стања склопа у структури стамбеног окружја (1991), због важности изложених сугестија – у видовима и модалитетима одступања од негативних последица стриктног модернизма, супротстављањем како дисконтинуитетима, тако и наглашено оштрим границима изграђених и неизграђених простора.

¹⁵⁴⁸ A. Pangaro (1973), *ibid.*, 42. [курзив, А. М.]

Будући да, у деловању својих најизразитијих представника – није остала заробљена у мета-стилистичким оквирима парадигме модернизма, потребно је коначно и Београдску школу архитектуре/становања – посматрати у развојном смислу. Уместо – као заустављену у времену, што је последица тенденција историјске методе да, услед неразумевања архитектуре–урбанизма као живог процеса – тежи тумачењима склоним окошптавању виталних покретачких вредности – свођењем на симболичку фактографију.

Пледирајући за обавезу комплексног сагледавања архитектуре, а стамбене – посебно, архитектор Милан Лојаница упозорава на простирање проблематике становања укупном просторном скалом, у распону од најопштије, регионалне урбане размере, до посебности станова, укључујући и предмете опреме и покућства, чиме сваки сегмент уочене скале постаје – део целине, уместо нјчешће сматране – пуне ствари за себе. Фаворизовањем „интегралног архитектонског приступа [...], [уместо] парцијалним архитектонским задацима који дају некоординирана, стога и – неправа решења [...]“¹⁵⁴⁹, трагом сложених, композитних композиционих међуусловљености, Лојаница упућује на кључне одлике стамбене архитектуре–урбанизма – као „морфолошки веома разуђене друштвено–просторне структуре [...] организма – склопа међузависних делова [...] просторности – простирања, фигурације, облицима.“¹⁵⁵⁰ Пројекатски аналитички и искуствено, Лојаница становање поима суштисним чиниоцем укупности града, аналогно Џејкобсовој (1961), дакле – проблематиком организоване сложености, те сагласно потоњим Александеровим сажимањем, доменом неупоредиво сложености и суптилности структуре полурешетке – на супрот владајућој парадигми потпуно погрешног сврставања области у проблеме једноставности и неорганизоване сложености.

Лојаничин став је да друштвено–економски интерес опредељује „пресудност два упоредна, истовремена захтева рационализације и хуманизације стамбене изградње.“¹⁵⁵¹ Свакако, досадашњи архитектонско–цивилизацијски ток – не бележи два опречнија захтева. Услед погодности смањења времена изградње и количина потребних материјала у режиму – а) укрупњавања станоградње и б) пројектовању индустријске производње за масовну изградњу великих серија¹⁵⁵² – темељним радним опредељењем, Лојаница сматра – усвајање префабрикованог система стамбене изградње. Вредносно – искључује се могућност да се принципи рационализације смеју приоритетизовати, нити на било који начин бити у супротности, а тек не у колизији са једнаковажним захтевима хуманизације целокупног стамбеног питања. Наиме, суштинске повољности станоградње, те и „изградње у великим серијама, у укупном билансу не могу се ни очекивати нити досегнути – изван брижљиве заштите интереса и потреба станара, корисника. Бројни примери грађења [...] [апсолутне преваге ниске цене] – убрзо кроз експлоатацију показују да таква економија губи сваки

¹⁵⁴⁹ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *op. cit.*, 20. [курзив, А. М.]

¹⁵⁵⁰ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *ibid.*, 21. [курзив, А. М.]

¹⁵⁵¹ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *ibid.*, 20. [курзив, А. М.]

¹⁵⁵² М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *ibid.*, 20. [курзив, А. М.]

смиао [...]. Она сама, на крају плаћа се најскупље. [...] [З]аштита интереса [...] корисника, може се стога очекивати у квалитативно новим стандардима и [...] нормативним мерама за грађење, што је друго [обавезујуће] радно опредељење.⁴⁵⁵³ Међутим, налик проблема колективне станоградње у целом свету, и у Београду, последице ретроградног тока, погрешним интересима мотивисаних и упарених замајаца циклуса напретка, биле су „неминован ланац – друштвени интерес – масовна изградња – стандарди – економски интерес [...] [Опште сурвавање] у поразну *in summa* – нерационалну рационализацију. *Contradictio in adiecto*? И не само то. У *име живота посејани су – знаци смрти*. [...] Могу се филтерима запушити димњааци и наглавити пригушивачи на ауструхе, осмислити средства деконтаминације, и нови, удобни плутани чепови за [...] уши, па смо спасени [...] [?] Али – куће? [...] [Њих не] можемо бацити у подруме као старе лопате.“⁴⁵⁵⁴

Мада *вешто пренебрегавано*, друго лице/*непожељно* *наличије* аспекта трајности архитектуре, омогућено и уведено новим методама изградње побољшане солидности, заправо – *суочава наредне генерације са животом у изградњом запечћеним материјализованим заблудама прошлости*. *Недосезнутим појмом архитектуре урбаног*. Урбанитетима који то никад нису, нити ће икад постати – будући да су пројектантски мотивисани – искључиво *продукционом логиком*. *Пара–урбанитетима*, дакле, као *принудним одређењем, константом савремености*. *Уверен у неопходност промене, архитектор Лојаница пледира да „схватање стандарда [...] треба мењати [!], јер је драстично унизило хуману димензију грађења*. *Масовна изградња, масовна продукција, уз нужну развојну технологију производње захтевају данас [1975] [...] нову номинацију одредби грађења*. Свакако, оне ће остати *средства оптимизације трошкова и нормирања одређених технолошких и техничких својстава*, али, и знатно шире – мораће да [...] [постану] *средства заштите човекових потреба*. Логика 'стана за свакога', високи квалитативни/квантитативни ефекти, и *логика предвиђања* – а не одређивања или чак запостављања *хуманих ефеката*, биће пресудне да се *стандарди формулишу* као једно истовремено – *социо-економско, техничко и културно питање*.⁴⁵⁵⁵

Суштину културног питања ревидираних стандарда станоградње, архитектор Лојаница истиче као „поље очекиване, *уже-професионалне, архитектонске иницијативе*. [Јер] *стан* – *није [само] проблем 'четири зида'*, него – *комплексан проблем свеукупног простора у ком човек симболички и фактички свија свој дом*.⁴⁵⁵⁶ *Стан*, дакле, и пре било каквих почетака конкретног пројектантског поступка, у *општој скали Лојаничких погледа*, како смо већ предочили – део је и чинилац *нужно сложене просторне свеукупности*, која с обзиром на *симболички аспект дома* укључује и бављење слојевима личности станара и корисника што измичу штуро стандардизованим класификацијама 'човекових потреба'. Извесно, у таквом *распореду вредновања и циљаних*

¹⁵⁵³ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *ibid.*, 20. [курзив, А. М.]

¹⁵⁵⁴ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *ibid.*, 21. [курзив, А. М.]

¹⁵⁵⁵ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *ibid.*, 21. [курзив, А. М.]

¹⁵⁵⁶ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *ibid.*, 21. [курзив, А. М.]

вредности – стан није организационо–употребно питање, рутински пројектантски задатак. Напротив, нивози – „човек–породица–заједница и наспрам њега стан–зграда–околина–шира урбана/завичајна целина – јесу *кругови везаних појмова*. Добро становати не значи ништа од [свега] тога појединачно, него – *све то заједно*, па ће превагу имати они архитектонски приступи који *симултано посежу у целокупан проблемски растер*, односно, они који *уклањају границе круте поделе* на – инжењерство, архитектуру, урбанизам, планирање.¹⁵⁵⁷

Принципијелан Лојаничин приступ резултирао је опредељењем за *померање оквира пројектантског рада*, у односу на *дотадашња модернистичка начела*. „Померају се прма 'напоље' и ка 'унутра', од појма 'објект' – 'кућа'. Према напоље, пројектантски задатак *отићи ће до* – насеља, градске четврти, или до *размере још ширих простора*, а ка унутра – до *технологије извођења*, или до *питања експлоатације – коришћења*. [...] [Ц]ео тај оквир биће предмет *једновремене, симултане* [...] *чврсто међусобно координиране, синхронизоване акције* на свим секторима задатака – од општег плана до детаља.¹⁵⁵⁸ Питање *креативне/стваралачке слободе посленика* архитектуре у условима *вишеструких условљености*, Лојаница сажима у четири *реално–делатна трагачка правца*. *Пројектантски примерене, нове тежње* пројектанта требало би да постану „*вредновање његових сопствених пројектних алтернатива* [кроз] – 1. *критеријум органског реда* – [...] *остварује ли се или не остварује функционална структурација по нивоима простора*, [...] [у смислу] *јединства становања са функцијама рада и укупне рекреације* [?]; 2. *критеријум односа* [...] *квалитативно степен односа и међуутицаја по целокупној скали организацијских и морфолошких облика* [?]; 3. *критеријум физиономије* – *остварују ли пројекти довољно различитости, препознатљивости, идентитете* појединих елемената и група елемената у оквиру целине [?]; [и 4.] *технички елемент, одлучујућ* за укупан резултат, јер – *све наведене вредности досежу се* кроз њега.¹⁵⁵⁹ *Први пут, подвучимо* – у склопу модернистичких полазишта појављују се таква *мерила–захтеви* за постизање *органског реда* схваћеног као *јединство становања са функцијама рада и рекреације*, што се потом проверава и прати *квалитативним степеновањем односа и међудејства* на плану *свеукупности организационо–морфолошке структуре*, те се све заједно *вреднује* и кроз *обликовну појавност* – *критеријум физиономије* – којим се од пројеката очекују *изражајни атрибути различитости–препознатљивости–идентитета*. *Изразито модернистичко обележје, пројектовање и реализација* модусом индустријске градње – префабрикације, тек је четврти параметар Лојаничине нове вредносне скале. Њиме се, истина, све „*изоштрава посебно при опредељењу за изградњу станова у великим серијама* [...] [Г]ојава *грешке* [...] [*постaje*] *грешка* у *масовном броју случајева*. С друге стране – економски биланси, утрошак рада, материјала и времена, и сама техничка својства – њихова *вредност* и њихов *ниво* – утицаће пресудно на пројектантска опредељења. У том фактору техничке изградње скривају се *могућности правих доприноса*, јер *преображају у архитектуру*, могу се

¹⁵⁵⁷ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *ibid.*, 21. [курзив, А. М.]

¹⁵⁵⁸ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *ibid.*, 21. [курзив, А. М.]

¹⁵⁵⁹ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *ibid.*, 21. [курзив, А. М.]

[...], као и увек, очекивати – једино с преокретима у техници грађења. Без одлучног апсорбовања техничког елемента, стамбена архитектура не може се подићи из домена варијација на тему неколико већ готово избледелих и [...] исцрпљених парадигматских облика.¹⁵⁶⁰ Приметно ипак да иако – концептуално избледели, употребом/копирањем исцрпљени, од почетка промашени парадигматски овештали облици – омасовљено изграђени – не бледе никако у униформним сивилом уништеним видцима и панорами града.

Пожељне пројектантске алтернативе стамбене архитектуре, Лојаница предвиђа најдаље могуће од лекорбизјанских узуса Атинске повеље. „Извесно је да [...] неће бити стриктне сегрегације градских функција – човеково боравиште су подједнако и стан и биро и природа. Извесне форме прозрачују време и прескачу векове [...] и у сусрету са савременим, функционалним, техничким и перцептивним потребама човека – траже пројектантске конкретизације – провере концепта о флексибилним урб-архитектонским просторима за човеков живот.“¹⁵⁶¹ Комплексан, интердисциплинаран пројектантски приступ, усмереног одређења свих учесника ка заједничком циљу бољитка станоградње – ка хуманијем решавању стамбеног питања, не-бијурократизованом и несхематском, утемељеном на подробнијим студијама човекових потреба и напореда праћеним изменама схватања стандарда, услед чега – и стандардима и регулативом – другачије засниваним. Лојаничина пројектантска визија јесте да „истина може [...], мора доћи – *a posteriori* пројектантским предлозима, алтернативама, моделима, синтезним, готово визионарским претпоставкама [...] [но – без] претензија да буду више од обичних хипотеза и антиципација. Усмерене таквим моделима [...] секторске студије, архитектонска и ванархитектонска парцијална продубљивања – доћи ће брже до проверених, поузданих чињеница, а онда [треба вратити] све то назад у конкретне пројекте, те пут ка непосредној пракси готово да је отворен – од целине ка деловима, и назад – ка целини, и поново тако, све до исхода!“¹⁵⁶²

Уочавамо да предложен пројектантски приступ, у целости и у свим појединостима – није одбацивање нити потпуна негација достигнућа модернистичке масовне станоградње, већ пројектантски-методолошки промишљено настојање да се стамбена проблематика сагледа и постави на боље основе, примереније превазилажењу реално створених проблема – шаблонизираним модернизмом паралисану архитектуру-урбанизам. Дакле, на делу је покушај чишћења од погубних заблуда модернистичког догматизма, што отвара хоризонте могућности даљих трагања за постизањем хуманијих стамбених средина. Међутим, било би све изложено, у тексту са тежином књиге – „Записа са цртаћег стола“, пројектанта Милана Лојанице тек списак недостајућих поглавља и наше и Планетарне реалности масовних стамбених насеља, да није утемељења тог јасног и свеобухватног програма – у вишеслојној колико и дословној подударности креативног искорака оствареног новобеоградским Блоком 19а. Заиста, „Градитељство је[сте] [одувек] проблем градитеља! Исхода

¹⁵⁶⁰ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *ibid.*, 22. [курзив, А. М.]

¹⁵⁶¹ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *ibid.*, 22. [курзив, А. М.]

¹⁵⁶² М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *ibid.*, 22. [курзив, А. М.]

нема у бесконачном чекању, он неће доћи споља, иза граница струке, нити иза било којих [других] граница [...]. У архитектури, *данас је већ – јуче, сутра је већ – данас.*¹⁵⁶³ Лојаничине речи из *Записа, сусреле су се одиста у конкурсном решењу, и пројекту* и потом *укупној реализацији Блока 19а – с одблесцима линија*, како то и *наслућује* и налаже последња реченица, у сваком погледу изузетног – *планског теоријског промишљања.*

Према раније у раду већ приказаним сагледавањима стамбене средине архитекта др Станка Гаковића, подела својстава начињена из равни стамбених јединица, упућује на одређења њихове – а) *физичке удаљености*, б) *делатне усмерености*, в) *просторне укључености* и г) *територијалне припадности*. Иако примарно и намењена аналитици изграђене средине независно од доба њеног настанка, у елаборирању три последња одређења – *делатне усмерености, просторне укључености и територијалне припадности* – образложене су, уочили смо и издвојили – седам тачака одступања од приоритетизованог модернизма. Мотивисане омогућавањем добробити станара и квалитетним функционисањем стамбеног окружења, подвучене су одлике – *груписања, диференцирања, артикулације и степеновања* – како *изграђених*, тако и *слободних заједничких простора* – са *становишта стриктног модернизма* – *управо негиране вредности*. Својство б) *делатне усмерености* обухвата и евентуалност 1) *наизменичних приступа* вертикалном склопу – чиме, услед смањене могућности контроле уласка/изласка приступни простори попримају одлике *транзитног/пролазног карактера, умањујући степен сигурности* станара. *Погоршање услова приватности*, са порастом броја станова око заједничке површине кретања за приступ улазним вратима стана – *резултира опадањем интегритетног карактера* таквих *делатних, циркулационих површи*. Последично, деградирају се тиме и пожељне одлике таквих простора, и читавих склопова – и као *места*, и као *делатних тежишта*, доводећи у питање и само стварање *стамбене целине*. Одлика в) *просторне укључености* дотиче се 2) *односа према улици*, такође и 3) *значаја континуитета градских простора* тиме и питања *основне оријентације*, те 4) *битности градација гранично-прелазних зона приватног/јавног*. Упућује се, дакле, тиме на 2) *потенцијалне квалитете просторне укључености* стамбене структуре у *домену улице* – као „*програмског начела за бољу стамбену средину*“¹⁵⁶⁴ Истакнута је и *неупитна* 3) *важност континуитета градских простора* насупротив *модернистичком поретку просторних дисконтинуитета* у домену *станоградње*. Просторна укљученост станова у њихове подсклопове, омогућава „*заступљеност континуитета градског простора до најнижих нивоа структуре окружја*. Основна *оријентација, толико значајна за добро окружје*, остварује се у првом реду – *правилном укљученошћу* [стамбених] *јединица*“¹⁵⁶⁵ Пресудни за квалитет стамбеног окружја су и *видови* 4) *поступног, степенованог преласка између граничних домена сфера приватног и јавног*, што упућује и на *промене организационо-обликовног третмана* простора као *неопходне подршке и оквира поступности* –

¹⁵⁶³ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *ibid.*, 22. [курзив, А. М.]

¹⁵⁶⁴ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 39. [курзив, А. М.]

¹⁵⁶⁵ С. Гаковић (1991), *ibid.*, 46. [курзив, А. М.]

кључних за добро осмишљене склопове, целине, и укупно устројство стамбене средине. *Диференциране – јасним, уочљивим разликама издвојене целине приватног у односу на јавно – део су наслеђа традиционалних урбанитета, на супрот модернизмом наметнутих неодређености – у склопу новог поретка унификације и подејања на хипер-поларизоване домене – израђеног и неизрађеног. Напокон, три битне карактеристике одређења г) територијалне припадности јесу и – 5) аспект територијалне припадности, и као полазишта, а уједно и као мерила вредновања домета конкретних архитектонско-урбанистичких стамбених реализација; б) проблеми оријентације условљени прегледношћу устројства стамбене средине – од пресудног значаја за њу; те 7) – важност анализе свих својстава структуре – ради утврђивања њених стварних квалитета. Кључан је и у том смислу Гаковићев став да – пожељно устројство стамбеног окружја подразумева – јасно распознатљиве, разумљиве и сагледљиве целине и потцелине датих склопова – најбоље већ основним визуелним контактом.*

Закључне импликације провере и допуна критеријума за избор студија случаја

Целокупан претходни ток предметног рада мотивисан је и постулан на начин да се њиме теоријски провере, евентуално и допуне/продубе – критеријуми за избор студија случаја – методолошко-апаратски релевантни за откривање појаве нових концепата стамбених урбанитета Београда последње трећине двадесетог века. Разматрани су с тим циљем, у Првом делу рада – приступи архитектури и станоградњи, типолошко-морфолошких и типолошких, традицијом мотивисаних усмерења (Глава 1, поглавља 1.1.–1.5), а затим – модернистички (Глава 2, поглавља 2.1.–2.3), са низом изложених и анализираних, како теоријских поставки тако и кључних изграђених стамбених објеката/насеља, управо ради провере и додатног афирмисања критеријума посредством којих је могуће установити појаве првих промена пројектантске парадигме, у складу са одређеним концептом дисертације.

Употпунивши именима појединих, током истраживања установљених аутора истоветних, сличних и/или корективних ставова, поновили смо критеријуме. Листа отпочиње 1. критеријумом – типолошког заокрета од модернистичког мега-блоковског концентрисања стамбених јединица, чиме се искључују све типске, рудиментарне изразне форме – од полигонално-континуалног отвореног/затвореног блока, и/или куле, и/или ободно/самостално постављене лонгитудиналне ламеле-зида (Кален, Џејкобс, Њуман, Лојаница), као и пасторално-камуфлажни поступак имитације кућица у низу (аутор, А. М.); 2. критеријумом захтевају се *фине*, нијансиране варијације стамбених објеката (Келбаух; Moravánszky; Helmholtz, Maertens) чиме они, иако сродни нису *завршно идентични, заморно репетитивни* – што је постигнуто *варирањем висине, дужине и/или склопа основе/габарита*, и *нијансирањем пројектованих просторних међуодноса* – како изграђених тако и слободних простора (аутор, А. М.); 4. критеријум – изискује типолошко-морфолошки *аспект композиционе целовитости* (Муратори, Келбаух, Лојаница) којим изграђени и слободни простори стамбеног насеља *стварају органско-композициону целину вишег реда* (Муратори), уместо схематско-механицистичког

распоређивања/додавања објеката на терену, што, *насупротив еуфемизму флуидног простора* (Пангаро)–реално доводи до слободних простора ка *рестлова неизграђеног* (Келбаух); 5. критеријум – процењује динамичке и покретачке капацитете, и *креативне атрибуте* стамбеног насеља (Муратори, Лојаница, аутор, А. М.), *одбацујући у потпуности* Келбаухов пасивизујући концепт *станоградње* као места – одмора и боравка; 6. критеријум – налаже *степеновање јавних простора* (Муратори, Alexander, Џејкобс, Келбаух, Њуман, Гаковић, Крир) стамбених урбаниитета, подржавајући концепт *њихове локацијске специфичности*, насупротив типских, генеричких модернистичких урбанистичких слободних простора – *неиздиференцираног парка*, илузивне метафоре слободног друштва (Пангаро, Стојановић); 7. критеријум препознаје *модалитет урбаног* – у постојању *референци* – испитивања, угледања и/или указивања на *традиционалне градске матрице*, којим се преиспитује сâм појам савременог града; (аутор, А. М.); 8. критеријум – сумирајући све претходне тражене одлике, испољава се тријадом – *јединствен амбијент–идентитет–препознатљивост* насеља (Добровић, Радовић, Ван Ајк, Келбаух, Џејкобс, Њуман, Лојаница, Гаковић), додатно подвлачећи *значајско поклапање појмова урбанитет–амбијент* сублимацијом битности „*осећаја за место и заједницу [у настајању] кохерентног, добро пројектованог*“¹⁵⁶⁶ урбаниитета. *Критичким, 9. критеријумом* – *изворности*, захтева се да пројектне реализације стамбених урбаниитета, које дакле, испуњавају све претходне одлике и аспекте тражене критеријумима 1. – 8, на нашим просторима *немају непосредан преседан*, да *нису* – одјек/ехо, рефлексија, угледање и/или комбинација препознатљивих делова и мотива претходних, ранијих пројеката других аутора–савременика, што је неопходно ради уочавања *прецизних почетака промене пројектантске парадигме* (аутор, А. М.). Критеријум 10. вреднује *непоновљивост визура*, истичући додатан *квалитет освећеног пројектантског напора* у спречавању понављања архитектонских призора, (Добровић, Радовић, Муратори, Александер, Кален, Келбаух, Џејкобс, Лојаница, Гаковић), тиме и појаву такозваних 'слика у огледалу', гледано из различитих тачака унутар, као и изван стамбеног насеља – како *слободних/отворених архитектонских простора* тако и *самих објеката, њихових склопова*, а посебно у погледу *објеката и припадајућих и/или суседних отворених/јавних простора* (аутор, А. М.). Сви прецизирани, условно типолошки и типолошки критеријуми, проверавани су и додатно – истраживањима Џејкобсове (1961) и Њумана (1972), те би их било могуће проширити и на безбедносне аспекте новостворених насеља, што превазилази тематске оквири предметног рада. Имали смо у виду закључке Њумана, и Џејкобсове, сагласне да *скрајнути спољне слободне/унутрашње заједничке, слабо посећене зоне* (игралишта, паркови, пешачки приступи) изван близине пешачких и колских токова – драстично погоршавају безбедносне услове. Јер, услед смањене изложености погледима пролазника/станара, у најризицијним случајевима постају *праве клопке*, посебно за најосетљивије категорије корисника – децу, младе, мајке са децом, старије суграђане. Потпуна непознаница у

¹⁵⁶⁶ D. Kelbaugh, "Typology – an architecture of limits", [1996/] 2009 [2014], *op. cit.*, 50.

повратку традиционалним, типолошки и типо-морфолошки мотивисаним поставкама, **3**, критеријум – опредељујуће *техничко, мета-типолошко* обележје *пројектантска примена префабрикације*, увршћено је као преовлађујући модус, неминовност станоградње наших простора, посматраног периода. Негативне последице условљености стамбеног домена префабрикацијом очитоваће се и на струковном плану, почевши од *манира бирократизованог пројектовања* преко *унапред аболираних извођачких упрошћавања* све до *озбиљних концептуалних омашки и пропуста*. Такво стање прекида пројектант Милан Лојаница, 1975. године, својим *Записима са цртаћег стола* – подвлачећи завршну билансну црту којом *успоставља захтеве* – а) *органског реда*, б) *међу-односа* и в) *физиономије* – испред *техничког елемента* масовне, индустријске градње – као неопходног продукцијског вида, тиме и додатног изазова архитектима, у сасвим новом програмском светлу обавезе осмишљавања *преокрета у техници грађења*. Дакле – *отвореним и недвосмисленим позивом* на стварање *пројектантске алтернативе*. Напокон, уврстили смо као *искључујући критеријум п*, који на свој начин сублимира све предложене (1 и 2, 4-10), изузев техничко-технолошког критеријума **3**. Критеријум **п** – својство *амбијентализације*, према поставци из Увода предметне Дисертације – *капацитет је изграђеног окружења да креира амбијент вишег реда у смислу свеукупног просторног квалитета* постигнуте *пропорцијске, наизменичне смене изграђених и слободних архитектонских волумена* који стога резултира *јединственом конфигурацијом вишезначног просторног исхода*. Односно, то је *кључна одлика просторно интегрисаних архитектонско-урбанистичких пројеката и/или остварења* којом се *надилазе* различитим приказима у пројекцијама (од ситуације/диспозиције преко цртежа основа и пресека, закључно са фасадама) – *наговештаване динамике* – које, међутим, у *реалном простору остајући недосежне* – делимично или у потпуности – *изостају*.

Закључне импликације избора студије случаја

Сумирањем приказаних увида и прелиминарних закључака, потврдили смо досадашњим током истраживања, кроз предочене коментаре раније већ образложен став да – *изузев у два издвојена случаја* према идејно-конкурсним решењима пројектованих и остварених стамбених целина Београда – Јулиног брда (1966/1967-1970), ауторског тима архитеката Милана Лојанице, Боривоја Јовановића и Предрага Цагића, и Блока 19а (1975-1982), истих аутора – сва преостала стамбена изградња посматраног периода (1950/1960-2000) конципирана је, пројектована и изведена типично/типско-модернистички као блоковска продукцији, што се тек изванредно ретким, спорадично и накнадно наговештено и фрагментарно указује као *ехо и ре-интерпретација* означених нових пројектантских праваца организационих и просторно-изразних могућности колективне стамбене тематике.

Предложили смо стога, да наставком истраживања буду анализирани као *студије случаја* – управо та два стамбена комплекса – Јулино брдо, и Блок 19а. Јер, својом упечатљивом различитошћу, Јулино брдо, и Блок

19a – не само да су достигли категоризацију и карактеризацију урбанитета, већ и несумњив, идентитетски степен дистинкције, и то, према пређашњим анализама утврђеном – како у поређењу са пресеком упоредних остварења Планетарног плана, тако и у односу на сву преосталу претходну/истовремену, као и потоњу продукцију, из даљег тока разматрања изостављену сходно сумарном, *искључујућем критеријуму II*.

Циљ потпуног разматрања, аналитичког и критичког сагледавања стамбених урбанитета Јулиног брда, и Блока 19a, јесте да се управо кроз те новостворене, *урбане целине* открију остварени *нивои* и *правци заокрета пројектантских приступа масовној стамбеној продукцији*. Подсећајући да је избора студија случаја постигнут *посредством за потребе предузетог истраживања профилисаних*, те потом, читавим током истраживања *провераваних*, те и *потврђених десет опредељујућих критеријума*, употпуњених *искључујућим критеријумом II* – констатујемо да је тиме и *доказана прва полазна хипотеза I*, Уводног дела дисертације, о могућем *издвајању специфичних параметара и критеријума који недвосмислено указују на промену пројектантске парадигме* Београда и нашег поднебља, последње трећине двадесетог века.

Такође, сврха предложених студија случаја, била је и да подробније анализе укажу на наредне кораке предметног истраживања, ради дубљег проницања у правце пројектантских приступа и одлука, као и свих кључних личних ауторских ангажовања и напора који су битно утицали на трагачака опредељења усмерена ка новим пројектантским могућностима и видицима, мимо устаљених колосека – избегнутих ризика, стога и предвидљивих резултата *околопросечности* (Стојановић, 1975). Уједно, тај део студије намењен је разјашњењу у виду потврде или оповргавања *друге полазне хипотезе* Уводног дела рада. Односно – *хипотезе 2 а* – којом је било наговештено *постојање нарочитог споја пројектантских типолошких и типо-морфолошких приступа – пресудног у настанку иновираних концепата стамбених урбанитета* Београда посматраног периода, и/или *хипотезе 2 б* – *откривања евентуалних других* – могуће и битнијих фактора што су у садејству са типо-морфолошким и типолошким приступом – резултирале креативним заокретима у промишљању, конципирању и решавању реалних проблема колективне станоградње.

Студије преиспитивања граница модернистичког схватања типологије

Пројектом и остварењем стамбеног комплекса Јулиног брда, (1966/1967–1970) ауторског тима архитеката Милана Лојанице, Боривоја Јовановића и Предрага Цагића, дотадашњи искључив пројектантски приступ, парцијализованих, засебно третираних аутономних објекта, смело и успешно бива замењен надрастањем у пожељну аутономију насеља, промишљаног и конципираног као локацијски специфичног. Непоновљиве целине, дакле. Затим, будући да у насељу не постоје две истоветне стамбене зграде/ламеле, Јулиним брдом постулирана архитектура – онемогућила је устаљено 'предмер-предрачунско' пребројавање идентичних објеката, Двојако мотивисаним архитектонско-урбанистичким концептом и поступком – достигнута је, а

уједно и – *неповратно пробијена неприкосновена модернистичка граница*, лекорбизјанског индустријског прототипа бесконачне репетиције, и њеном резултантом '*типско-серијске*' масовне градње умножаваних – идентичних кубуса стамбених објеката. *Пројектантски осмишљено и појавно*, почевши од стамбених зграда, закључно са њима образованом *целином вишег реда* (ш. критеријум *амбијентализације*) – *Јулино брдо*, установљено као *принцип не-понављања/непоновљивости*, достиже одређење *урбанитета*. Насупрот свој преосталој стамбеној продукцији устаљених токова претходне/истовремене/потоње изградње, *закочене у оквиру – новоградње*, којом се – *не досеже квалитет урбаног у правом, изворном значењу речи*.

Методолошки одређеном путањом преклопљених типолошких, типолошких и тек извесном секвенцом модернистичких, архитектонско-урбанистичких усмерења рада, у наставку истраживања размотрили смо подробније околности настанка урбанитета Јулиног брда. Почевши од конкурсних услова, општих података и процене садашњег стања пројектне документације, те типолошких и типолошких одлика, преко увида у конструктивне и техничке аспекте архитектонско-урбанистичког решења, све до компаративне критичке анализе и аспеката остварења конкурсне замисли, закључно са пројектантским питањима постављеним реализацијом урбанитета Јулиног брда. Истраживачке мотивационе правце сажете поентом Келбауха о битности *осећаја за место и заједницу* у настанку *кохерентног, добро пројектованог*¹⁵⁶⁷ урбанитета, допуњене су и дистинкцијама Латербороуа, ради потпунијег разумевања „пуне актуелности изграђеног [...] [тражи] описивање [и] других врсти деловања/перформанси – не [тек] особине/перформансе у архитектури, већ делотворност/перформансе [саме те – конкретне] архитектуре.“¹⁵⁶⁸

Жири *Општег београдског конкурса за архитектонско решење атамбеног насеља Јулино брдо* у Београду, на Чукарици (1966), између двадесет осам радова, вредновао је првонаграђен пројект, тима архитеката Лојанице, Цагића и Јовановића – посебно у погледу *расписом конкурса развијених и коригованих урбанистичко-техничких предуслова*, и то квалитетима – *функционалности, економичности и ликовног просторног израза* (Бјелкиов, 1969). Идејни архитектонски пројект Јулиног брда – садржао је већ визије побољшања пре свега – урбанистичког предлошка, и задатих техничко-технолошких оквира модуларне префабриковане градње (од конструкције до префабрикованих фасадних, армирано-бетонских панела).

Конципиран са допунским снабдевачким центром и пратећим објектима, *урбанитет* Јулиног брда намењен становању приближно две хиљаде људи – обухвата је од око шест стотина станова просечене величине шездесетак квадратних метара, са око десет процената укупне нето стамбене површине у основама партера/под објектом. Даљом пројектантском разрадом, коначан архитектонско-грађевински пројект убличили су аутори (1967) – „под руководством архитекта Милана Лојанице, који је потом био и

¹⁵⁶⁷ D. Kelbaugh, ([1996/] 2009 [2014]), *op. cit.*, 50.

¹⁵⁶⁸ D. Leatherbarrow, "Architecture's unscripted performance", *Performative Architecture: Beyond Instrumentality* (2005), *op. cit.*, 10.

надзор на самом градилишту, све до окончања радова 1970. године[...]”¹⁵⁶⁹, настављајући да *усклађује изазове компликоване извођачке фазе* радова – да би у *потпуности у складу с пројектом*, стамбена целина Јулиног брда могла да буде изграђена и финализована, у веома кратком року (1967–1970). Иновативни концепт и остварење урбанитета Јулиног брда донела је ауторима, архитектима Лојаници, Цагићу и Јовановићу – Октобарску награду Београда 1971, за најуспешнију реализацију стамбеног насеља протекле, 1970. године.

Међутим, педесет година од првих цртежа стамбеног насеља Јулино брдо (2016), аутор предметног истраживања установио је да пројектна документација – ни архитектонско–грађевински, нити извођачки пројект Јулиног брда – *више не постоји!* Није пронађена у уобичајеним установама чувања пројеката – ни у ‘Историјском архиву Београда’ (ИАБ), нити у општини Чукарица, ни у Урбанистичком заводу Београда. Преостали су тек *парцијални прилози* – ситуациони прикази, делови архитектонско–грађевинског пројекта, скице и забелешке у личној архиви академика Милана Лојанице, и делом публиковани фото–материјали (лошије резолуције и штампе). Ипак, услед несхватљивог недостатка пројектне документације Јулиног брда, схваћена је експлицитно – пуна мера *значаја писане речи* – *критичких приказа и осврта о архитектоским остварењима*, домена теорије архитектуре, иначе – недовољно цењеног у нас. Постало је фактички очито – да су критичко–теоријски прикази објављивани о урбанитету Јулиног брда – вредни документи, и као такви – допунски истраживачки извори. Хронолошким следом, то су прикази архитеката – Бјеликова (1969), Маневића (1971), Алексића (1975), и каснији, Бркићев (1992). Својеврсно обележавање полувековног јубилеја од *првог пројектантски јасно формулисаног концептуалног заокрета од доктринарног модернизма* представља и ауторски научни рад – “The Architect Milan Lojanica’s *Belgrade Realm and Visions* – From a Graduation project to Julino brdo and Goclaw, 1962–1972” (Mokranjac, 2016). Урбанитет Јулиног брда, као изниман догађај, не само на нашим просторима — *јасно маркира одступање* од доктринарних модернистичких постулата станоградње. Наслућеним новим визијама и могућностима, предочен је – *рекомпонован заједнички задатак свих учесника у процесу стамбене изградње – комплексног поимања стамбеног окружења.*

Типо–морфолошке и ликовно – обликовне специфичности урбанитета Јулино брдо

Насупрот слободним просторима модернистичких стамбених насеља, која варирају на скали од *флуидно–недефинисаних до земљишних преостатака* заузећа тла изградњеним објектима, *целину урбанитета Јулиног брда управо генерише јавни простор*, постајући – *формативни принцип организације и обликовања стамбеног насеља. Изворно опредељење*, потом и *ближе одређење врсте циљаног слободног јавног простора* – водило је – *упркос или захваљујући условима локацијских ограничења* – до *исконског праобрасца међуодноса архитектонске слободне и изграђене форме*. Темљнијом анализом архитектонско–урбанистичке поставке

¹⁵⁶⁹ A. Mokranjac, “The Architect Milan Lojanica’s *Belgrade Realm and Visions* – From a Graduation project to Julino brdo and Goclaw, 1962–1972”, 2016 (35–45), *op. cit.*, 36.

стамбене целине, унутарња кохеренција појавне љуштуре модерности Јулиног брда, открива сложене слојеве филтрираних утицаја – средњовековља. Подсетили смо стога и на битне чињенице фактографије урбанитета Србије, из истраживања архитекта др Милошевић–Јевтић. Наиме, раздобље од оснивања српске средњовековне државе до губитка самосталности, од дванаестог до петнаестог века, српска „насеља достижу највиши степен развоја. [...] Најстарији градови средњовековне Србије су градови–тврђаве. Подизани су на стратешким и неприступним местима. Њихов положај, изглед и унутрашња организација били су подређени одбрани – њиховој основној функцији. Услед скученог простора – густина насељености била је велика, што је наметало потребу за подизањем спратних објеката.“¹⁵⁷⁰ Такође висока густина насељености урбанитета Јулиног брда – била је својевремени изнимак, на нашим просторима. Планираних и постигнутих *седамсто*¹⁵⁷¹ становника по хектару – представљало је *додатан пројектантски изазов*. Поређења ради – просечна густина насељености новоградње новобеоградских блокова била је од двеста педесет до четресто педесет¹⁵⁷² становника по хектару.

Пројектантски додатно интригантан јесте и начин на који је нова функција – *стамбена*, модификовала модерне бедеме Јулиног брда, учинивши их издалека – *компактним*, док су уистину – *примерено раздвојени и рашичлањени*. Груписање објеката у споју са повећањем њихове висине, компоновано је зналачки и доследно, начином који ствара *уписак поступног раста*. Остављајући тиме индиције *настајања места*. Куриозитет више је да архитект Маневић такође преноси како за самог аутора, архитекта Милана Лојаницу, Јулино брдо „представља варијацију теме настајања српских средњовековних градова.“¹⁵⁷³ Потпоре могућим даљим *празорима*, било да је реч о градовима – разореним и несталим – попут Каницовог изобраења рушевина града Жрнова на Авали, или пак очуваних – „упркос разарањима и пустошењима, има још примера као што је тврђава Маглич [...] с почетака тринаестог века, или манастир Ресава–Манасија (1407–1418), задужбина Деспота Стефана Лазаревића, српског владара, витеза реда Змаја, просветитеља и покровитеља уметности, што обрисима својих зидина и кула – заокружује сагу о *Јулин–граду*.“¹⁵⁷⁴ Изнимна појавна форма групације урбанитета Јулино брдо, тај у свему – мали *ГРАД* за себе, учиниће се издалека као *монолитни аналог круне*, са тек покојим наслућеним вертикалним продором визуре, повећавајући их реално током приближавања. *Шире–контекстуално промишљање архитектуре* пре и током чина саме њене идејне концептуализације кроз конкретан пројектни задатак и програм – *највећа је недостајућа карика модерничког пројектовања*. Остварење Јулиног брда путоказ је ка превазилажењу тог круцијалног недостатка *модерности*.

¹⁵⁷⁰ Г. Милошевић–Јевтић, *Становање у средњовековној Србији* (1977), *op. cit.* 225. [курзив, А. М.]

¹⁵⁷¹ Б. Стојановић (1975), *op. cit.*, 50.

¹⁵⁷² А. Менделсон, 1975, (17–21), *op. cit.*, 19.

¹⁵⁷³ З. Маневић, 1971, (10–12) *op. cit.*, 11.

¹⁵⁷⁴ А. Мокрањас, “The Architect Milan Lojanica’s *Belgrade Realm and Visions* – From a Graduation project to Julino brdo and Goclaw, 1962–1972”, 2016 (35–45), *op. cit.*, 41.

Типолошке, обликовне и функционалне одлике – од објекта до стана урбанитета Јулино брдо

Типо–морфолошко одређење урбанитета Јулино брдо постигнуто је, од уводне замисли до реализације за модернистичка начела архитектуре–урбанизма *потпуно неупознатим поступком*. Уједно – *ингениозно једноставним*. Одрцањем одређења *појавно–типолошке унифицираности* стамбених објеката. Наиме, аутори–пројектанти *нису допустили да логика индустријске серије* (пројектантски вид разраде техничко–изођачког модуса грађења) – *преовлада и пренесе се и на завршни, композициони архитектонски израз*. Односно – масовно–серијска производња задржана је искључиво на нивоу градивних елемената објеката, а стамбени објекти – *замишљени су, постулирани и изведени – уникатно*. Крајњи резултат јесте да стамбене зграде, у конвенционалном смислу – нису „[н]и блокови, ни ламеле, нити куле – [јер су] спратних висина од четири до шест, и затим постепено све до деветнаест [што је] у склопу свих осталих сложености предузетих у циљу подражавања [процеса] настајања града – као подухват, уобичајена [пројектантска] пракса намењена искључиво јавним објектима [спектра] – од универзитетских кампуса до хотелских комплекса.“¹⁵⁷⁵

Основна структурна функционална јединица – *стан* – схваћен је и осмишљен као *мултифункционални стамбени/животни простор*, како на нивоу самосталне јединице, тако и као део спратног склопа, све до веће организационе групације – *целине колективне стамбене зграде*, и потом – *закључно са комплексом читавог насеља*. Сви станови двостране су оријентације, а свугде, само четири стана по спрату – *омогућавају подједнаке услове како оријентације, тако и организационе* (Алексић, 1975). *Концепт улазне партије – вишенаменског приступног антреа*, примернео димензионисаног за неометану циркулацију станара и гостију – *прва је организациона, аналитички релевантна одлика*. Уочљиво је затим и – *циљано одсуство ходника*. Аналогно антреу, *заједничке комуникационе површине обликоване су – као вишенаменски простори функционалног и угодног превезивања различитих просторних садржаја и намена*. Дубље организациони план рафинираног унутарњег, *динамичког циркулационог стамбеног тока* – *постулира дневни боравак* као просторно тежиште стана, са кухињама и оставама промишљено сервисног третмана. Брижљиво издвојени простори обедовања, трпезарије – *логично су додирне зоне природног прелаза дневног боравка ка кухињи*. *Отворен концепт стана – минималног броја преградних, углавном конструктивних зидова – тежишно–фокусног простора дневног боравка – сублимација је главног организационог принципа свеукупне целине урбанитета Јулиног брда*, настале – *генерисањем од заједничких, јавних простора* – *ка функционално–стамбеним*, а на нивоу стамбене јединице – *приоритизованим квалитетом приватности*. Уочен принцип пресликава се, доследно и на организациони међуниво типског, спратног склопа. Посебно плени зналачки удвојена/утројена и подвучена доследност пројектантског *creda*.

¹⁵⁷⁵ A. Mokranjac, "The Architect Milan Lojanica's *Belgrade Realm and Visions* – From a Graduation project to Julino brdo and Goclaw, 1962–1972", 2016 (35–45), *ibid.*, 40.

Конструктивни и технички аспекти архитектонског решења објекта урбанитета Јулино брдо

Мада наизглед фасадни омотач сакрива конструкцију објек(а)та, истовремено – управо модуларни префабриковани канелирани натур–бетонски панели недвосмислено сведоче о времену настанка – добу индустријализације грађевинарства и масовној *стано–производњи/градњи*, тиме и о армирано–бетонском конструктивном склопу. Конструкција носећих зидова – шајбни, изведена је, према статичком прорачуну, спецификацијама, детаљима и плановима оплате „постављањем арматуре у претходно припремљене префабриковане флексибилне, индустријске челичне оплате, скелетне са испуном од лепљеног дрвета. Типска међуспратна конструкција монолитна је плоча ливена на лицу места и хомогенизована са носећом спратном конструкцијом.”¹⁵⁷⁶ Типска фасадна платна спратне висине, произвођена су у ширини од шездесет сантиметара, према тада најраспрострањенијој пројектантској модуларној мрежи, а посебни елементи била су ширина од четрдесет и осамдесет сантиметара (и већи/мањи), закључно са специфичним – угаоним. Поступак производње фасадних бетонских елемената у погону–фабрици самог градилишта Јулиног брда био је *первобрација*.

Кровови зграда Јулиног брда равни су, у складу са примарно модернистичком изразном формом. Доследно решавано је и одводњавање равног крова – кроз унутрашњост објекта. Дакле – *видних олука* или *олучних вертикала* нема на фасади, што није само естетско питање, већ функционално. Олакшано је тиме одводњавање, у зимском периоду посебно – одводне цеви пролазе инсталационим блоком, кроз грејани простор објекта, те нема опасности од појаве леда, пуцања и замене олучница, квашења и оштећивања фасаде. Такође, „тај детаљ – одсуство/сакривање олука – карактерише све пројекте и реализације архитекта Милана Лојанице, без обзира на врсту, тип грађевине или објекта.”¹⁵⁷⁷

Компаративна критичка анализа урбанитета Јулино брдо

Досадашњим током истраживања, објаснили смо тек две најзначајније у склопу више опредељујућих разлика између замисли и реализације урбанитета Јулиног брда и остатка стамбене продукције тог доба (1960–1970–их), и у периоду потом, како у свету, тако и код нас. *Прва* је пројектантска свест не само о најужим, хигијенски квалитетним *смиштајно–боравишним*, и потребама комфора станра/грађана уопште, већ и подједнако битним – из домена *нематеријалне, идентитетске природе*. Дакле – *потребе пребивања у урбанитетом подржаном дистинктивном месту – различитом од других стамбених формација*, с чим у директној вези јесте и јасно пројектантско композиционо опредељење – да насеље у целини *створи утисак аналога фрагмента града*. *Другу*, такође *структурну одлику* – чине *особен пројектантски приступ и тактике достизања*, већ предочене прве квалитативне разлике. Подсетили смо на два вида друге одлике –

¹⁵⁷⁶ A. Mokranjac, "The Architect Milan Lojanica's *Belgrade Realm and Visions* [...]", 2016 (35-45), *ibid.*, 38.

¹⁵⁷⁷ A. Mokranjac, "The Architect Milan Lojanica's *Belgrade Realm and Visions* [...]", 2016 (35-45), *ibid.*, 38.

генерисање архитектуре мотивисане концептом заједничког јавног простора, као и на наредни опажајни ниво – одбацивања појавно–типолошке унифицираности стамбених објеката, остварен тактиком непонављање једног те истог објекта и/или групе објеката на различитим позицијама насеља. Коначне форме објеката, постулиране јединствено и сложено – појединачно и у међусобном са–односу, тактиком опонирања примењеној префабрикованој изградњи, омогућиле су такође – стварање урбанитета, и у смислу целине и као – непоновљивог места. Карактеристичан спој двеју кључних структурних одлика, сведочи о постојању „[с]уштинских релација између истраживања крајњих могућности/домета масовне колективне изградње, и композиције архитектонског објекта – елемента–чиноуца потоњег урбаног амбијента циљано вишег реда и квалитета [...] Архитектура као модалитет стварања савременог просторног амбијента који чува реминисценције на традиционалне слојеве најустепелијих архитектонских искустава [...], амбијентализација као највиши организациони принцип јесте суштински мотив/порив/циљ ком [...] [аутори Јулиног брда] подређују све остало, бранећи своје кључно упориште тржишном конкурентношћу. Претварајући неминовности датог друштвено–историјског тренутка, задатих производних лимита у моћне савременике–савезнике, прихватањем изазова најрационалнијих/најисплативијих поступака изградње [...] [аутори истрајавају] у средишту невидљиве стране једначине што [им као] пројектантима – заузврат намеће неупоредиво сложеније, каткад и тешко премостиве захтеве од класично–занатског приступа [станоградњи].“¹⁵⁷⁸

Издвојили смо затим и образложили наредне две комплексне одлике. Трећа одлика јесте одбацивање билатералне, биологизовано (пореклом из животињског царства) схваћене симетрије и у плану–тлоцрту, и у просторној појавности урбане целине. Јулиним брдом, међутим, предложен је неупоредиво сложенији, софистициранији концепт симетрије¹⁵⁷⁹, што представља преседан у масовној стамбеној изградњи – у правцу повратка античким архитектонским узорима поимања симетрије. Изворна античка грчка, и римска симетрија (не само) у архитектури, као сагласје мера – однос је или – 'пропорција' у данашњем схватању. Изворно, античка пропорција/*proportio* означава прорачун на темељу посебног, савршеног броја – *numerus-a perfectus-a*¹⁵⁸⁰ – садржаног без остатка у свим деловима уметничког/архитектонског остварења. *Numerus perfectus*, јасно – модул је у данашњем значењу. Модул и пропорцијска модуларност, подсетили смо – изворна су својства на којим архитектура почива. Управо стога „[д]елови у са–односу заснованом на заједничкој мери/јединици мере [*numerus perfectus*] [...] – биће, према томе [сразмерни и] лени. Јединица мере или модул – пренета је на све делове, чије *symmetriae* – међусобни односи не значе ништа друго до – њихове модуларне (међу)односе. [...] Једном пронађени, ти односи представљају сада *eurythmiju* (*eurythmia*) [...].

¹⁵⁷⁸ A. Mokranjac, "The Architect Milan Lojanica's *Belgrade Realm and Visions* [...]", 2016 (35-45), *ibid.*, 38.

¹⁵⁷⁹ „[С]иметрија почива на пропорцији [...] [као] општи, универзалан однос што се протеже на све делове неког остварења [...] [у смислу] сагласја међу њима.“ M. Borissavliévitch, *Les Théories de l'Architecture – Essai critique sur les principales doctrines relatives à l'esthétique de l'architecture* (Paris: Payot, 1926), 59. [курзив, А. М.]

¹⁵⁸⁰ M. Borissavliévitch, *Les Théories de l'Architecture* (1926), *ibid.*, 62-63. [курзив, А. М.]

[У]склађеност, хармонију целине.¹⁵⁸¹ Динамичка хармонија целине Јулиног брда – најближа изворним античким постулатима – најдаља је уједно – од модернизмом октроисане обавезе примене ригидно-биологизоване, билатералне симетрије 'реда-распореда-прегледности' у урбанистичкој диспозицији – тлоцрту/основи, што је као поступак, у својој опсесивно-опресивној статичности, дисконтинуитетима и сиромаштву насилно постизаних, гromaдних просторних контраста – укидање урбане архитектуре. Поготову стамбене, која је увек – слојевитост, градација и варирана поступност.

Четврта комплексна одлика потпуног разликовања урбанитета Јулиног брда од преостале, типичне масовно-модернистичке продукције стамбених насеља, у свету и код нас – из времена је две декада након првих конкурсних скица Јулиног брда, и петнаестак година по завршетку изградње – из доба савремено-теоријског настанка концепта хибрида. Уводно становиште Хола (1985) о анти-типолошким грађевинама, дакле – сложеним до те мере да измичу постојећим категоризацијама – употпуњује Пинтова, ставом о хибридности сваке архитектонске интервенције која обједињује објект, пејзаж и инфраструктуру¹⁵⁸². Потом следи принципијелна Холова и Фентонова (1985) дистинкција савремених хибрида, од изворног обједињавања различитих функција – садржана је у размерама величине објекта. Замисао и остварење Јулиног брда својеврстан је облик хибридизације у процесном смислу интегративног обједињавања – јавних, заједничких простора урбанитета (као претежно динамичке компоненте) са 'мирном', а заправо – једнако динамичном стамбеном наменом – према већ предоченом – и као њен изворно-формативни принцип. Ново постулирање укупности становања као динамичке категорије наглашава и потребу вишезначности разумевања тематике. Хибридизацијом као никад завршеним процесом – антиципиран је и даљи развој стамбене области, која ће у новије доба постајати све више и место и домен – учења-рада-стваралаштва – што Јулино брдо, својом иновативном конфигурацијом управо фаворизује, остављајући везу становања и искључиво пасивизовано-површно схваћеног боравка/одмора – далеко иза себе. Везано за став о другачијој размери/величини као опредељујућим својствима хибридне архитектуре (Хол и Фентон, 1985), обратили смо пажњу на то да је Јулино брдо својеврсна – мегаструктура. Међутим – мегаструктура пројектантски маестрално рашчлањена тако да је станари и посетиоци опајају као сложено, организацијски и фактографски јединствено дело, али не и застрашујуће/претеће-прегломазно. Напокон, Јулино брдо уклапа се и у најконцизнију дефиницију хибрида Пинтове – архитектуре обједног објекта-пејзажа-инфраструктуре – будући да је као објект сачињено из архитектонски рашчлањених здања – под-групација објеката, и њима подразумевано припадајућих инфраструктура, дакле – урбане конфигурације што дефинише матрицу укупног створеног градског крајолика, укључујући и пејзажно озелењавање.

¹⁵⁸¹ М. Borissavliévitch, *Les Théories de l'Architecture* (1926), *ibid.*, 63. [курзив, А. М.]

¹⁵⁸² "Hybrid architecture defines as hybrid all architectural interventions that is at once *object, landscape and infrastructure*.", Rita Pinto de Freitas, "Hybrid architecture and infrastructure" *Quaderns*, 2011. <http://quaderns.coac.net/en/2011/09/262-observatori-pinto/>, Приступ 30. јануар 2017.

Компаративну критичку анализу употпунили смо поређењем урбанитета Јулиног брда (1966–1970) и годину–две дана касније пројектованог и реализованог, миланског стамбеног комплекса Монте Амијата – Галаратезе (1967–1972), Ајмонино и Росија. Према раније већ изнетим увидима¹⁵⁸³, са становишта одређене методологије предметног рада – *појавни и типолошко-морфолошки план Монте Амијате откривају понављање лоших аспеката модернистичког урбанизма*. [Илустрација 41 (в, г)] Примарно – екстензивним заузећем земљишта, као и избором схематичности урбанистичке диспозиције – *потпуно нерашчлањене и не-хијерархизоване, очитоване и кроз недовољно дефинисане и непропорционалне спољне просторе*, к томе и изосталог озелењавања. Бројна модернистичка обележја Ајмониновог и Росијевог миланског стамбеног комплекса, Кастекс тумачи – угледањем аутора на дела модерниста Тима Х (у системима веза објеката преко платформи, мостова, лифтова и тераса) 1950-их година. Аналогно кључним увидима Кстекса, Панереа и Депола (1980) – *'о логици разарања што је дело традиционалног града – заменила збирком објеката'*¹⁵⁸⁴, неорационална Монте Амијата – *новоредукционистичка је збирка објеката*. Затим, последицом урбанистички симплификоване схематичности, у типолошком погледу – *изостала је рашчлањеност стамбених ламела – унификовано прегломазних и хипертипизованих*. Најслабија *карика 'експеримента'* је управо Росијева бедемска ламела Д. [Илустрација 42 (а)] *Репетитивног, једно-тракта правих зидина* – у реалном опажању, тенденције додатног (чак двоструког) издуживања (Кален¹⁵⁸⁵, 1961). *Ламела Д баштини најгоре аспекте модернизма, распона од пренаглашене визуелно-перцептивне хиперстандардизације, к томе и без оправдања у технолошком начину изградње – класично-занатском, све до двојаког позивања на Ле Корбизјеове грађевине – почевши од мегало-корпуса 'Јединице становања', закључно с тежњом серијског, у недоглед постигнутог утиска умногостручене иконографије и белине Виле Савој (1928–1931). Упркос паралелном, некритичном надахнућу надреалистичким, херметичним ведулама Де Кирика, одакле потиче и зачудна димензионалност објекта, преко редукционистичке естетике модерне (Калхун, 1967), до напопљености терањијевском носталгијом – свом дужином подигнута на стубове, заправо шајбне што творе масиван колонадни низ – ламела Д, Росијев колонадни строј – осим буђења неприличних сећања (италијанска национал-социјалистичка дејства и аспирације) – несумњива је својеврсна ода модернизму. Посебно – у доприносу дезоријентацији корисника. Истраживањем предочене резултате и резултати критичких анализа – указују на дијаметрално другачје ауторске пројектантске мотиве, ставове и платформе Милана Лојанице, Предрага Цагића и Боривјоа Јовановића. Њихов концепт урбанитета Јулино брдо – несумњив је искорак из модернизма. Почевши од уздржане симболике ситуационог плана у споју са промишљеном типолошко-морфолошком рашчлањеношћу, како диспозиционе поставке одмерено груписаних стамбених објеката, тако и доступности структурирања припадајућих заједничких отворених*

¹⁵⁸³ Предметна дисертација, „1.1. 'Monte Amiata, complesso abitativo (1967–1972), Gallaratese, Milano' [...]“

¹⁵⁸⁴ J. Castex, P. Panerai, J.-Ch. Depaule, *Урбане форме*, [1977/1980/] 1989), *op. cit.*, 201. [курзив, А. М.]

¹⁵⁸⁵ Г. Кален ([1961/]2007), *op. cit.*, 41.

спољних простора, све до развијања особене скале типолошке разноврсности samих објеката – упркос продукционом модусу префабрикације. [Илустрација 42 (в, г, д)] Урбанитет Јулино брдо гранично-додирно је модернистичко остварење, искључиво услед досадашњег теоријског изостајања/недостатка одговарајуће категорије којој реално припада. Категорије нових концепата стамбених урбанитета. [Илустрација 31, Илустрација 33, Илустрација 35–40, Илустрација 41 (а, б); Илустрација 42 (в, г, д)]

Свеукупним анализираним одликама, а посебно иновативношћу и првим искоракoм колективне станoградње – наших простора, и на Планетарном нивоу – у домен урбанитета – могућих нуклеуса реалног развоја компактнoг, традиционалног града, стамбени комплекс Јулиног брда репрезент је Београдске школе архитектуре/становања. Подижући тиме саму Школу на ниво далеко вишег значаја од досадашњих уобичајених гледишта, уједно скреће и додатну пажњу на ауторе урбанитета Јулиног брда – као стварне предводнике Београдске школе архитектуре који су покренули промене пројектантске парадигме, у доба када то није пошло за руком еминентним архитектима–пројектантима у свету, који су – како смо приказали – и те како били свесни мањкавости модернистичке колективне станoградње, и у својим теоријским освртима – жестоко је критиковали, остајући пак, у својим реализацијама – њени верни следбеници.

Аспекти остварења конкурсне замисли урбанитета Јулино брдо

Изворна, конкурсoм предложена замисao стварања новог стамбеног комплекса Јулиног брда као непоновљиво конципираног места, разрадом архитектонско–урбанистичког пројекта, као и пројектантским надгледањем реализације са разрадом детаља и превазилажењем проблема на самом градилишту – непредвидивих у фази израде пројектне документације – посебно је значајки, успешно пренета до коначног остварења урбанитета Јулиног брда. Проширивањем и продубљивањем граница расписаног конкурсног задатка изван тематски наложеног, дакле и – изван уобичајеног, својим опредељењем против понављања клишеа модернистичке станoградње, дакле и против некритичког слеђења/понављања било ког другог узора/модела, одабрали су аутори, напротив – промишљање даљих развојних и изразних могућности, изводљивих и у режиму примене индустријским грађењем типизованих елементима – од конструкције до завршне појавности. Померање пројектантских граница остварено реализацијом урбанитета Јулиног брда, према свему приказаном – текло је подједнако на релано–фактографском плану концептуализације и стварања новог организационо–обликовног модела стамбеног урбанитета, реализованог модалитетом модерне стамбене изградње, колико, а можда чак и више – у пренесеним нивоима и значењима, без којих грађење, сведено на пуке узусе утилитарности – губи право статуса архитектуре–урбанизма–урбанитета.

Пројектантска питања постављена реализацијом урбанитета Јулино брдо

Вишезначност постигнућа реализације урбанитета Јулино брдо прелама се у два, само наизглед супротно усмерена правца. Пре свега – продубљена су егзистенцијална питања која становање нужно уводе (или пак

– враћају) у домен комплексних задатака, те и неопходног одговарајућег архитектонско–урбанистичког израза. Сагледано из перспективе града као организационе јединице и урбанитета вишег/највишег реда – урбанитетом Јулиног брда постављена су такође – најмање два питања. Прво је – како нову стамбену изградњу учинити просторно рационализованом од флуидно–модернистичког диктата прегломазно–неартикулисаних слободних простора – приступа који – према бројним приказаним истраживања – уводе у спектре нових проблема. Почевши од разарања урбаног ткива града, са једне стране, преко, са друге – углавном нерешивих питања надлежности битних за одржавање предимензионираних и слабо посећених слободних простора и спречавње њиховог коришћења у сврхе додатне непланске, или *октроиснае* погрешне планске градње, све до, са треће стране – корпуса безбедносних питања, најосетљивијих, како је документовао Њуман – у зонама заједничких комуникацијских простора стамбених зграда. Друго питање постављено урбанитетом Јулиног брда јесте – *морају ли стамбене зоне бити – серијски, безлични простори униформности масовне станоградње?*

Прави куриозитет јесте у томе да је уједно са постављањем свих, урбанитетом Јулиног брда, за прилике овог истраживања укратко сумираних питања – самом његовом поставком и реализацијом – дат и валидан одговор. Јасан, недвосмислен – пионирски, у домену масовне колективне станоградње наших простора, али – и у свету. Поводом незаслужено одоцнелог компаративног приказа значаја Јулиног брда у Планетарним размерама, подсетили смо се запажања Хејнанове да „*пресудан утицај неког архитектонског подухвата [од пројекта до реализације] – није истоветан његовом глатком уклапању у међународне часописе.*“¹⁵⁸⁶ Дајући предност суштини/бити архитектуре над њеном медијском видљивошћу и афирмацијом, Хејнанова наглашава неупоредиво већу важност „*начина на који [архитектонски подухват] ступа у међудејство са окружењем, начина на који [...] обликује критички дијалог са контекстом и програмом [...].*“¹⁵⁸⁷

Утврдили смо неспорну, огромну штету и својеврсну неправду према ауторима – Милану Лојаници, Предрагу Цагићу и Боривјоу Јовановићу, чији се сложен, вишезначан и иновативан архитектонски подухват Јулиног брда, тек о педесетгодишњици настанка својих првих скица и цртежа (2016), нашао на страницама међународне публикације¹⁵⁸⁸. Последице *полувековног пропуста*, инерцијом српске архитектонске сцене и струке – никако нису ни занемарљиве ни ефемерне, те су и део закључка праметног рада. Коначно, концепт и реализација *Јулин-града* – отвориће надаље и бројна нова питања о позицији савременог човека у стварности могућих праваца напретка и бољитка урбанитета градских средина нашег поднебља, поготову – Београда.

¹⁵⁸⁶ Hilde Heynen, *Architecture and Modernity: A Critique* (Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1999), 225 [курзив, А. М.]

¹⁵⁸⁷ Hilde Heynen, *Architecture and Modernity: A Critique* (1999), *ibid.*, 225.

¹⁵⁸⁸ А. Mokranjac (2016), *op. cit.* 34–45.

Потакнути резултатима свих приказаних критичко–аналитичких разматрања – *истакли смо и неодољну нужност предузимања потребних институционалних корака ради заштите и очувања урбанитета Јулино брдо као трајног културног добра Београда.*

Студије пројектантског преокрета ка савременој архитектури реалне разлике

Концепт архитектата – Милана Лојанице, Предрага Цагића и Боривоја Јовановића за решење урбанитета Блок 19а – као *трагички наставак мењања ограничавајућих одлика/аспеката ригидно–модернистички постулиране станоградње*, започет декаду раније – управо њиховим конкурсним предлогом /реализацијом урбанитета Јулино брдо (1966–1970) – почива на три начелно дивергентна усмерења/агенде. *Проширење експерименталне потке могућности – успостављањем програмски иновираних, изван–клишетираних полазишта*, текло је почевши од *рангирања значаја ширег спектра могућих кључних утицаја*, преко синхронизованог избора концептуално–организационих и диспозиционих тактика циљано визуелних постигнућа, ослоњених на чињеницу да је ликовно–обликовна платформа значајан носилац сржи најпожељније идентитетске вишезначности. Нескривена намера, била је уједно – да као и у подухвату Јулиног брда – буду свакако задржани *делотворни, витални аспекти* модернистичке архитектонско–урбанистичке поставке становања, и у правцу образовања стамбене заједнице, и у продукционом току саме изградње. Промисљено и непосредно, аутори урбанитета Блок 19а реаговали су решеношћу да не дозволе претварање *оправданих трагичких, алтернативних приступа осавремењивању становања у њену неделотворну, или чак деструктивну супротност*. Трећи пак, битан момент, суштински изнад предочених изразно–формалних и реализационих модалитета, који међутим, тек у спреси с њиховом правилном поставком добија шансу да буде у поној мери валоризован, било је – *увођење еколошког аспекта локацијске задатости* као једне од опредељујућих водила у формирању архитектонско–урбанистичког решења.

Локација Блока 19а, била је вишеструко уводно–инспиративна, услед изузетног положаја двоструких визура – и према Београду и ка новобеоградској зони – као „*најистуренија тачка [...] – место њеног улива у приобаље Саве (зона зеленила, рекреативног и културног садржаја) [и предлошка] непосредног дијалога са панорамом Београда.*“⁵⁸⁹ Насупрот тим погодностима – еколошки значајно неповољни услове терена чиниле су све ободне саобраћајнице, изузетно прометне, те и високог нивоа константне буке и аеро–загађења, са перспективом њиховог даљег раста, с обзиром на даљи планирани развој. Међутим, и поред знатног, угрожавајућег степена неподобности за живот ободне зоне блока – првонаграђено конкурсно решење (1975) ауторског тима Милана Лојанице, Боривоја Јовановића, Предрага Цагића, Радисава Марића, Радмиле Лојанице и сарадника – било је једино стамбених садржаја опредељених ка највреднијем делу

⁵⁸⁹ Б. Алексић, „Приказ конкурса [...] Блока 19а [...]“, *Архитектура–урбанизам*, 78–79, 1977, *op. cit.*, 45.

самог средишта блока (Алексић, 1977). Преостала четири предложена решња – нису одступила од устаљене рецептуре градње стамбених објекта који су дакле, чинили фронт непосредног подражавања праваца ивичних саобраћајница. Планерска поставка, претходно стручно и студиозно проучених одлика локације, те потоњи валидни параметри урбанистичко–техничких услова били су несумњива предност у поређењу са дотадашњом праксом. Једнако важна предност било је и одређење инвеститора (Државни секретаријат народне одбране) да формира своју комисију од стручњака из области, која је сачинила програм, претходно размотривши све кључне аспекте задатка, те су њени чланови потом и образлагали своје оцењивачке ставове, о чему су пропратно објављен и коментарисано аналитични стручни чланци (Алексић, 1976; 1977).

Конкурсним решењем Блока 19а, предложено је изузетно смело – неколико радикалних концептуалних искорака у експеримент. Међусобно посебно зависне и маестрално усклађене издвајају се – промена усмерења урбане матрице, уз увођење нове типологије објекта студиозном материјализацијом подржаног одмереног израза, и напослетку – композиционо–обједињујућа иновативност диспозиционо–организационог плана. Опонирање статичној затворености модернистичког маниризма рудиментарно–геометријски схематичног низања ивичне поставке аутономних стамбених објекта, околу средишње–недефинисаних слободних простора није могло бити речитије, а да се уједно постигне – рационално–језгровит, квалитативно нов архитектонско–урбанистички израз. Суштинска мотивациона потка – указује се пак, као над–значајска поента у тежњи за дијалогом новоствореног, уистину градског ткива урбанитета Блока 19а са својим пра–извориштем – Београдом. Понајвише услед начина којим установљена тријада – промене усмерења урбане матрице урбанитета Блока 19а његову архитектуру везује чврстије за градитељску логику и климатске потребе поднебља – редизајнираном типологијом сведених традиционалних стамбених кућа, косих, једноводних (и двоводних) кровова. Мада модуларне и префабриковане, стамбене зграде одликује и – значајки избегнута натур–бетонска финализација, у композиционо–обједињујућој, диспозиционо–организационој смелој покренутости изграђених и слободних волумена – чиме се у потпуности остварује „карактер кохерентне целине, везујући [се] поврх тога [и] визуелно за виталне тачке београдског пејзажа.“¹⁵⁹⁰

Поједине свеске архитектонско–грађевинског (А–Г) пројекта стамбеног урбанитета Блок 19а, сачуване су и доступне у Историјском архиву Београда (ИАБ). Непосреднији увид у сложеност и захтевност, како пројектантског задатка А–Г фазе пројекта урбанитета Блока 19а, тако и уопште боље разумевањае продукционог раздобља префабриковане изградње, предочили смо кроз приказ Пројектног задатка за пројектовање стамбених објекта у Блоку 19а. Усвојено конкурсно решење омогућавало је технолошки поступак изабраног извођача (Грађевинско предузеће (Г. П.) Ратко Митровић' из Београда), а тражено је даље – а) пројектна надградња ради рационализације и скраћења трајања критичних поступака; б) обезбеђење услова за тактоност изградње; в)

¹⁵⁹⁰ Б. Алексић, „Приказ конкурса [...] Блока 19а [...]“, *Архитектура–урбанизам*, 78–79, 1977, *op. cit.*, 45. [курзив, А. М.]

оптимизација рада кранова (највећег радијуса двадесет шест метара); в) постизање монтажности градње усклађено са конкурним условима; г) рационализација и уједначавање тежине префабрикованих елемената (од три – до четири и по тоне). Посебних захтеви односили су се на *минимизације* – д) броја типских елемената испод једне тоне тежине, њ) броја различитих типско–монтажних елемената, е) позиција рада, ж) елемената опреме, и – з) примењених материјала. Монтажни елементи морали су бити одговарајуће обележени – палетним словима (ознаком елемента) и троцифрено шифрирани за употпуњење тачног одређивања сваког појединог елемента. Пројектом монтаже, сваки елемент морао је да буде тачно обележен – консеквентно, све до ознака и најмањих разлика елемената. Пројектни задатак прецизирао је и пројектовање у систему армирано–бетонског скелета, стубова четрдест са четрдесе сантиметара, ливених на лицу места – осовинских распона три метра и деведесет сантиметара са три метра и шездесет сантиметара за међуспратну конструкцију ребрасте таванице, укупне висине тридесет сантиметара – система ГП 'Ратко Митровић', тако да се по завршеној монтажи/заливању бетоном добију одлике монолитног скелетног система. Високоограничавајуће биле су такође и прописане одлике спољне обраде објеката. Пројектовање фасадних платна (својстава усклађених са важећим прописима и пројектним задатком) захтевано је да буде из дводелних сендвич–паноа, спољне обраде од финално ливених материјала те монтажом готових фасадних префабриката паралелно извођењу скелетне конструкције. Захтевано је и да спољне обраде објекта буду обезбеђених, прописаних хидро, термо и акустичких зашита (уз доказнице одговарајућих прорачуна и институтских испитивања узорака). Хидро и термо изолације предвиђане су увек са спољне стране конструктивних елемената, такође и код појава топлотних мостова. Пројектним задатком специфицирано је да степенишни кракови, плоче подеста и лифтовска окна буду пројектована као монтажна конструкција која постаје монолитан систем после заливања чворних места. Додатни услови за све монтажне елементе обухватали су рачунање на напонске утицаје при вађњу из калупа, претходно целисходно/економично конструисаних. Тражена је и синхронизација (кроз цртеже сваког елемента или плана оплате) – и ливене конструкције, и свих монтажних елемената са пројектованим инсталацијама.

Међународна афирмација и признање остварењу урбанитета Блока 19а забележена је објављивањем илуструваног приказа стамбеног комплекса, у избору реномиране, интернационалне архитектонске публикације, уредника и публицисте Крафта (Krafft, 1928–1991), *Architecture Contemporaine – Contemporary Architecture, International annual Review, 1986/1987 (1986)*¹⁵⁹¹.

Типо–морфолошке и ликовно – обликовне специфичности урбанитета Блок 19а

Настојањима да као и у досадашњем току предметне дисертације – прецизно вреднујемо просторну конфигурацију урбанитета Блок 19а – *иновативну, квалитативну и вишезначну композицију јединствене*

¹⁵⁹¹ M. Lojanica, "Housing block 19a, Belgrade – Yougoslavia", *Architecture Contemporaine – Contemporary Architecture, International annual Review, 1986/1987*, Vol. 8, Ed. Anthony Krafft; Contributing Ed. & correspondent Mihajlo Mitorvic, Belgrade (Paris/Lausane: Bibliothèque des Arts, 1986), *op. cit.*, 76–79.

стамбене целине, потврдили смо да је она такође налагала комплексан, типоморфолошки и интегрисан изворно типолошки приступ – ради уочавања *кључних пројектантских мотива* и њима покренутих – *исходних момената промишљеног редоследа искорака* из статичности унапред познате пре-конфигурације модернистичке задатости архитектонско-урбанистичке поставке масовног стамбеног насеља. Сразмерно даљем развоју концепта – рашчлањеније него ли у урбанитету Јулино брдо, *склад целине урбанитета Блока 19а генерише ритам смењивања спољних, заједничких јавних простора*, постајући – *дистинктиван, јасно распознатљив формативни принцип организације и обликовања стамбеног насеља*. Раскид са једначинама без непознатих величина – дотад обавезујућег ободног поретка ламела уз саобраћајнице и паралелано њима – *потпун је*. Одређеним делом, настао је као резултат *опредељене пројектантске тактике* прихватања *органско-структурне* логике повлачења стамбених зграда и њиховог пре-груписања ка животно највреднијем простору – средишту блока. Иницијално оправдано мотивисана правилно сагледаним и вреднованим еколошким приоритетима, очита је изузетна *пројектантска храброст* у одлуци да се опонира урбанистичком концепту конкурсног расписа – иновативном матрицом радикално другачије предложене урбанистичке диспозиције. Даљим продубљивањем еколошког приступа, објекти су не само удаљени од ободне зоне локације, већ су и диспозиционо-оријентационо заротирани – управно или закошено на јаке околне саобраћајне правце, са перспективом растуће оптерећености и – повећања степена загађења. Дијагонална матрица последица је и друге еколошке условљености – праваца доминантних ветрова локалитета. Студија Климатолошког одељења Републичког хидрометеоролошког завода Србије, „Ветар на подручју Новог Београда – период 1960–1970. г.“, саставни је део Пројектног елабората Блока 19а, АУ – Т2/А/3¹⁵⁹². Закључили смо и да је аналогно стамбеном комплексу Јулино брдо, иако у *урбано измењеном контексту* – *генерисање слојевитости* архитектонско-урбанистичке композиционе целине урбанитета Блока 19а, текло истоветно – *мотивационо из спољних јавних простора* ка стамбеним здањима, уз пропратни – повратан утицај. Диспозиција међусобно оптимално удаљених/приближених стамбених зграда, настајала *осмишљавањем* *правилних, правоугаоних пјачета различитих величина*, резултирала је *сажетом морфогенетском матрицом* – *аналогом фрагмента традиционалног града*. Омогућени су тиме такође, најприближније подједнако повољни услови становања свакој стамбеној јединици, у било ком објекту/ламели урбанитета Блока 19а. [Илустрација 43] *Значајки осмишљена и изведена системском денивелацијом* – *раздвојеност колског саобраћаја од пешачких токова*, *функционално успешно трајно онемогућава возилима* – *приступе пешачким зонама*. *Изграђени и отворени простори кварта 19а*, како у сегментима, тако и у целини стога су – *јединствена архитектура урбаног амбијента* – *не само Београда* – *реално без присуства аутомобила*. *Променадно конципирани,*

¹⁵⁹² АУ, „Преовлађујућа ваздушна струјања у току године су са запада, [изражена] 101 промилом. Најмање се осећа ветар из североисточног и југозападног правца – 21–22 промила током године. У пролеће и јесен преовлађују источна југоисточна струјања – 116 и 109 промила, а у току лета и зиме – западна – 114 и 123 промила.“, „Ветар на подручју Новог Београда – период 1960–1970. г.“, АУ, Т2/А/3 (ИАБ-2-Блок19а-к.10), Одељак 27, 1–10, *op. cit.*, 2.

спољни архитектонски простори – рационализованих су удаљености, постигнутих начелним сажимањем стамбене зоне. Стога и фреквентно посећени – прегледни су и сагледљиви, у раскоши различитости својих визура, што као квалитет више – додатно доприноси безбедности/сигурности, те и укупном комфору станара и посетиоца градске четврти 19а. Унутарњи ритмовани мотиви урбанитета Блока 19а, студиозно диференцираних спољних архитектонских простора – преливају се из главног пешачког тока правцем исток–запад. Управна на правце двају паралелених, двоструких низова огледалски наспрамно смакнутих ламела, различитих дужина, условљених – не тек искључиво локацијском диспозицијом, већ начелним опредељењем за различитост – пешачка трансверзала ломи се и сама, и превезује преко денивелисаног централног платоа и низа мањих пјачета, што објектима омогућавају да достигну свој значај, сагледљивост и укупни просторни израз. [Илустрације 32, 43 и 44] Изграђени волумени урбанитета Блока 19а, посредством својих одговарајућих интервала просторних пауза – аналога архитектонске тишине – стварају дубље хармонизовану хијерархију потпуног просторног склада, уцеловљујући креирање амбијента вишег реда. Поступак амбијентализације заокружен је тиме у потпуности – врхунећи непоновљивим идентитетским богатством заиста хуманизоване, савремене станоградње. Вишезначан и вишеслојан отисак просторног сазвучја изграђених и слободних волумена фрагмента градског ткива Блока 19а – упечатљивији од веома илустративног ситуационог приказа, и свих других неопходних графичких прилога – одражава саму бит пројектантски успелог архитектонско–урбанистичког прегнућа. [Илустрације 44–47] Сложена, у свему осмишљена оркестрација урбанитета Блок 19а, подвукла је ауторски став – да тек шире–контекстуално промишљање архитектуре – пре/током идејне концептуализације кроз конкретан пројектни задатак и програм – може довести и доводи до дуго тражних помака реорганизације критичке архитектоско–урбанистичке – пре свега теоријске мисли, затим и делатне праксе. Остварење комплекса Блока 19а стога је и – кључни путоказ превазилажења дискрепанција – не само модернистичког, већ и сваког другог, ригидној схематичности робујућег система пројектантских правила, обећаних и гарантованих, међутим – *варљивих* 'вечних вредности'.

Типолошке, обликовне и функционалне одлике – од објекта до стана урбанитета Блок 19а

Почетно, конкурсно опредељење за осавремењен редизајн типологије кућа косих, једноводних кровова, парцијално трактно усмерених у реинтерпретацију двоводних, и/или делом завршно двоводних – развијено је даљом студиозном разрадом до нивоа примарног идентитета архитектуре градске четврти, Блока 19а. [Илустрације 46 и 48] Јасни, сведени и маркантни кубуси зграда косих кровова – омогућени су изостављањем традиционалног начина одводњавања. Спољње одводњавање хоризонталним прихватним олучницама и вертикалним олудима – замењено је модернистичким модусом – кроз унутрашњост објеката. Фасаде су тако остале чисте, и визуелно, и функционално заштићене од прљања цурењем из олучница/олука. Финални момент беспрекорне елеганције њихових контура – у посебно је визуелизованом и пројектованом – угаоном,

типском елементу. [Илустрације 44–48] Доминантно хоризонтално простирање стамбених ламела–кућа, ремоделиваних косих кровова, наглашено је истоветним, *аналогним третманом растер–фасада* – доследно на свим омотачима објеката укључујући ту и иначе 'мртве', калканске зидове. [Илустрације 44–48] Принцип ортогонално–мрежне матрице пренет је и на партерни план – у другачијој материјализацији, те примерено прилагођеном ритму, и претапа се у погљочавање пешачких токова, пјачета и платоа – *обједињујући све завршне површине урбанитета Блока 19а*. [Илустрација 44] Стамбени објекти сведених, беличасто–беж, плошних, тамним бордурама оивичених, фактуром природног камена светлуцавих панела наглашене ортогоналности, премрежено сегментирани – одређени су функционално–наменски, а уједно и ликовно–обликовно поетизовани, традицијом инспирисаним – *мотивом удвојеног прозора*. Преломна тачка – *лимес ове архитектонске функције* – јесте, према речима самог аутора, архитекта Милана Лојанице, које преноси архитект Бркић – „карактеристичан, градивни елемент целине – типични фрагмент фасаде [...] [што је] нужно морао бити подређен режиму унификације као неизбежном критеријуму грађења станова седамдесетих година.“¹⁵⁹³ Односно, на структурно постулираном плану материјализације – издвојена „студија мотива из градитељског наслеђа допринела је оивичавању прозора и њиховом удвајању у парове. И фактура фасаде пажљиво је бирана – камен са брда Јелен До, појавио се као резултат стотина пређених миља и опипавања различитих врста камена који се традиционално уграђивао у фасаде кућа[...].“¹⁵⁹⁴ Аналитички–креативно осмишљавано *опредељење ликовног израза урбанитета Блока 19а* било је такође плод истраживања архитекта Милана Лојанице, што је резултирало његовим „схватањем да је *градитељска народна традиција* исто тако *могућ* и *вредан пажње естетски градивни материјал* као и савременост. Истраживање је показало да чест *типичан мотив из националног наслеђа* – *удвојени прозор* на гредама оперваженом комаду зида – има мо(гу)ћ(ност) стварне реестетизације. Показало се такође, да овај мотив има потпуну ефикасност са становишта погодности за унутрашњу организацију флексибилних станова, а и да са становишта енергетских аспеката грађења представља повољан однос отвора и зидне масе. Први елементи фасаде уграђивани су увелико када се светом подизао све шири [струковно утемељен] талас подршке историјској референтности архитектуре“¹⁵⁹⁵ [Илустрација 49]

Типски спратни склоп станова урбанитета Блока 19а, чине четири стана. Између наспрамних трактова са по два стана, лоцирана двоструко осовински у односу на подужни правац ламеле и ритма унутрашњих дворишта – конципиране као више од простора најутилитарније нужности – заједничких спратних комуникационих површина централно постављених блок двокраких степеништа, лифтова, вратима

¹⁵⁹³ А. Бркић, *Знакови у камену. Српска модерна архитектура 1930–1980* (1992), *op. cit.*, 298.

¹⁵⁹⁴ Милан Лојаница, „[АУТОПОРТРЕТ] Моја архитектура“, *Архитектура 17* (Београд и Подгорица), 2007, 5; Цитирано у, Александра Мокрањац, *Град и Храм – Храмови и градови у нама* (Београд: Службени гласник, 2015), 213, фуснота 159.

¹⁵⁹⁵ А. Бркић, *Знакови у камену. Српска модерна архитектура 1930–1980* (1992), *op. cit.*, 298. [курзив, А. М.]

одвојених сервисно–помоћних просторија и заједничких тераса. Дневна светост из правца унутарњег дворишта/светларника, преко степеништа осветљава и лифтовску зону, чиме су искоришћене предности двотракта. [Илустрација 50] Пројектантско разумевање корисничких потреба што веће разноврсности стамбених простора, и умеће аутора – резултирало је тиме да чак сва четири стана, различите структуре/типа – буду ораганизована око истог степенишно–лифтовског језгра. [Илустрација 50] Умногом то је постигнуто пре–концепцијом интегрисаног купатилско–кухињског блока, купатила – дужом страном спољњег зида осмишљеног са једноредном кухињском линијом (са позицијом мокрог чвора и вентилације уз шпорет), те у наставку, аналитички истраженим најповољнијим положајем позиционирања обједињеног шахта (пролаз свих вертикалних инсталација и вентилационих канала), око ког се огледалским пребацивањем блок–купатила–кухиње око lx или ly осе. Избором између три оптимална положаја – омогућене су даље организационе предности – *флексибилнијег распореда и груписања* стамбених простора према наменама, у складу са потребама корисника. [Илустрација 51] Функционални склоп стамбених јединица – као *заједничке* организационе одлике има назначену зону антреа из ког се сагледавају *дневни боравак и трпезарија*. *Тежишни* простори *дневног боравака*, са терасом – укупном дужином фасадне (краћом страном правоугаоне основе стана) – оријентисани су према *спољним, јавним површинама* насеља. *Трпезарије* пак, као *прелази из јавне у приватну зону* стана, гравитирају унутарњим двориштима. Надаље, у прозраченијим деловима станова, у подужном наставку дневног боравака, према галвној фасади распоређене су собе, а кухиње и пратећи садржаји ка унутрашњим двориштима. *Динамичке компоненте организације* стана резултат су не само двостране оријентације, већ, пре свега – *циркулационо конципираног начина коришћења*. [Илустрација 52] Протоком око издвојених, посебно осмишљених делова за ручавање, и око *купатилско–кухињског блока* – избегнути су умртвљени, кориснички изгубљени простори линисјких ходника, искључивог кретања само у једном правцу. Неупоредиво бољи *организациони квалитети и потенцијали*, намењени крајњој, *корисничкој индивидуализацији животног простора*, допуњени су и хигијенским повољностима – лакшег одржавања и додатног, ефикаснијег проветравања свих делова стана.

Закључили смо да је комплексност тимске стана, прожету и одређену свешћу о *суштисној* човековој потреби за *могућношћу избора*, што се искуством становања претвара у – *потребе континуалних могућности промене организације стана* – архитект Милан Лојаница *концептуализовао* и *поступно развио* дуги низ година, почевши од истраживања подстандардног фонда Београда (ИАУС, 1963–1965), затим студије „Стан минималног стандарда“ (ИАУС, 1965), преко наменске студије „Систем за индустријску производњу станова НС–71“¹⁵⁹⁶ (1972), и свог научно–истраживачког рада „Стан се користи и мења“ (1975)¹⁵⁹⁷, као и у већ навођеном

¹⁵⁹⁶ Милан Лојаница и Предраг Цагић „Систем за индустријску производњу станова НС–71“ [Наручилац – Предузеће за индустријско грађевинарство и пројектовање – 'Неимар', Нови Сад, Идејни пројект, аутори – Милан Лојаница, Предраг Цагић и Боривоје Јовановић, Статичар – Милорад Димитријевић], *Саопштења ИАУС* [јуни] бр. 3, 1972, 78–93.

осврту „Записима са цртаћег стола“ (1975), посматрано само у периоду до конкурсног решења Блока 19а. Наиме, већ у студији „НС–71“ (део елабората конкурсног идејног решења новосадског Стамбеног блока III) – станови су организовани развијањем простора око *функционално–типске ћелије*¹⁵⁹⁸ обједињеног санитарног блока купатила и кухиње, што својом средишњом позицијом дели стан на две функционалне зоне, условно – *јавну и приватну зону*, односно – дневни боравак, и – спавање. Научно–истраживачким радом „Стан се користи и мења“, Лојаница је додатно концептуализовао теме *сажимања и суперпозиције* стамбених функција ради интензивирања одређених делова, и укупног стамбеног простора. *Интегралним аналитичким сагледавањем* стамбених функционалних потцелина у временском континуитету – Лојаница је доказао кључну чињеницу да „*веће стамбене потребе не изискују увек и већи стамбени простор [...] [него] – боље искоришћен простор – интензиван простор [...] – целисходнији [...] простор.*“¹⁵⁹⁹ Напокон, утврдили смо и да је својим *Записима са цртаћег стола* – *сублимирајући кључне претпоставке нових концепата стамбених урбанитета* Лојаница, заправо теоријски антиципирао и програмско–пројектантска опредељења, не само организације стамбених јединица, већ *целине урбанитета Блока 19а.*

Конструктивни и технички аспекти архитектонског решења објекта урбанитета Блок 19а

Увидом у доступну документацију (ИАБ), свезака архитектонско–урбанистичких елабората урбанитета Блок 19а, размотрили смо подробније и аспекате конструктивног решења стамбених зграда. Издвојили смо и предочили као најбитније – пет карактеристика – а) *Основни конструктивни систем* (монолитно, на лицу места ливених армирано–бетонских стубова квадратног пресека, четрдесет са четрдесет сантиметара, растера *lx* – три метра и деведесет, *ly* – три метра и шездесет сантиметара, који прима само вертикално оптерећење, док хоризонталне, сеизмичке и силе ветра примају монолитни, на лицу места изливени зидови степеништа); б) *Начин фундирања* (сво фундирање, те и плоча степенишног језгра, дебљине једног метра, са удубљењем за опрему лифтова – пројектовано је и изведено на шиповима је, система 'Франкл'); в) *Кровну конструкцију* (једноводних косих, у алтернацији са парцијално двоводним и делом равним кровним плочама, предвиђеног одводњавања пројектованим системом цеви кроз префабрикован инсталациони шахт купатила); г) *Префабриковане, монтажне макро–фасадне елементе* (сендвич–система – унутрашњег армирано–бетонског префабриката од осам сантиметара, додатог стиропора од шест сантиметара преко парне бране, и монтираног спољњег армирано–бетонског елемента од *белог–бетона*, од белог ломљеног агрегата 'јелен дол' додаваног у бели цемент). Посебну пројектантску пажњу заслужују – д) *Специфичности осмишљавања производње монтажних макро–фасадних елемената.* Сви префабрикати, те и фасадни, са префабрикованом арматуром – произвођени су на градилишту Блока 19а, у градилишној фабрици–погону.

¹⁵⁹⁷ Милан Лојаница, „Стан се користи и мења“, *Становање I, ИАУС, 1975, op. cit., 41–71.*

¹⁵⁹⁸ М. Лојаница и П. Цагић „Систем за индустријску производњу станова НС–71“, *Саопштења ИАУС [јуни] бр. 3, 1972, (78–93), op. cit., 81.*

¹⁵⁹⁹ Милан Лојаница, „Стан се користи и мења“, *Становање I, ИАУС, 1975, (41–71), op. cit., 53.*

Извођачки детаљи – решавани су на лицу места. Иако књига детаља *није сачувана*, аутор, архитект Лојаница објаснио је поступак добијања карактеристичних бордура панела (бојених топло смеђе–браон бојом). Постављао је у калупе *пас-парту* посебног профила, од *пуног челика, обрађеног на стругу екструдирањем*. Превелики бочни потисци, уобичајено савијен челични лим – чинили су неупотребљивим. Бордура од шест–седам сантиметара осмишљена је завршно у равни фасадног кулијеа. Спречавање размазивања боје у извођењу, услед додира са кулијеом – постигнуто је обостраним упуштањем каналића, седам до петнаест милиметара – *свом дужином* око бордуре. Финални прелаз између два материјала – бордуре и тела панела, завршно у истој равни – остајао је тако визуелно беспрекорна и оштра. [Илустрација 53] Поступак добијања финалног панела премазивањем пастом/‘хартијом’ (за спречавање лепљења исцурелог бетона за калуп), те додаваног каменог гранулата, и арматуре са заливањем белим бетоном и хомогенизацијом на пер–вибрационим столовима – омогућавао је перфектно везивање завршног слоја, уз – по очвршћавању – лако скидање исцурелих бетонских делова између гранула агрегата. Архитект Лојаница прилагодио је за потребе грађевинске намене – поступак преузет из археолошких пракси прављења одливака. Куриозитет више материјализације урбанитета Блок 19а, јесте у броју од *свега десет типова калупа* употребљених у производњи *свих фасадних елемената целокупне реализације* стамбених објеката. Показало се, дакле, да урбанитет Блок 19а, међу бројна своја *оспорувања* – убраја и дематновање запажања архитекта Вагнера (1919) – да *индустрије нису центри духовног развоја*. Захваљујући креативном пројектантском залагању архитекта Лојанице, током извођења урбанитета Блок 19а, привремена, погонска фабрика – била је и те какав – *епицентар развоја значајног архитектонског и културног домета* Београда.

Компаративна критичка анализа урбанитета Блок 19а

Не–доктринарна полазишта и *доследно успело остварење целине градске четврти 19а* – неупоредиво је са доктринарно–модернистички генерисаном и серијски постулираном те продукованом новоградњом. Стога, услед – досадашњим током истраживања – предочених, образложених и документованих аспеката и одлика *суштинских разлика урбанитета Блок 19а* у односу на колективну станоградњу свог и каснијег доба нашег поднебља, као и света – што свдећи се на почетна, *изворна усмерења дијаметрално супротних начела*, те и пројектантских приступа и тактика – њихов међусобни упоредни приказ и чини *непримерно–сувишним*, закључили смо да је међутим – могуће, и пожељно у *развојном смислу* – поређење урбанитета Блока 19а са раније изведеним урбанитетом Јулиног брда. Брижљивим конципирањем урбане матрице Блока 19а – потребе станара из домена *нематеријалне, идентитетске природе* – схваћене су сразмерно дубље. Како у корелацији са пореклом суштинских одлика урбанитета изворног Београда, тако и повратно – у правцу доприноса који *нов градски квартал* треба да пружи, не само на архитектонско–урбанистичком – већ и на шире културолошком плану. Трагачким подухватом Блока 19а, генерисаним такође попут

урбанитета Јулиног брда – из *аналитичког сагледавања кључног мотивационог плана заједничких, спољних јавних простора* – отишло се корак даље – ка формулисању *реалног фрагмента традиционалног града*. Саме стамбене зграде Блока 19а, стога – заиста, у потпуности *'црпу своју снагу из припадајућих им слободних простора'* (Келбаух). Оне су, такође, пропорционално – *значајан степен више у негирању појавно-типизоване унифицираности*, иако пројектоване и изведене у режиму продукционе условљености префабриковане изградње. Додатно израженија него ли у силуетама Јулиног брда, јесте и – *опредељена пројектантска тактика не-понављања једног те истог објекта и/или групе објеката тако да чине истоветан просторни склоп у различитим тачкама композиције насеља*. Постулиране као јединствене и сложене, у варираним комбинацијама што одају утисак могућег *поступног настајања самог места кроз време*, стамбене зграде – *појединачно и у међусобном са-односу*, као и у *ритмованим садејствима са заједничким спољним јавним просторима* – слободним, архитектонским површинама и зонама тампон-зеленила – *интегрални су део стварања урбанитета*, и у смислу *целине*, и као – *непоновљивог места*. Сами објекти, такође *вишезначно предзначени*, двојако су и *функционално усмерени*. *Образујући правилне спољње архитектонске просторе*, својим *јасним, сведеним кубусима маркантних контура зграда косих кровова*, формирану су уједно повратно и својом основном наменом – *груписањем самих стамбених јединица*. Двотрактни склоп, уводни предуслов двоструке оријентације стамбених садржаја, тиме и боље *организационе перформативности*, употпуњен је *опредељењем за – флексибилност станова*. Двојако осмишљена, почетно омогућена *пре-концепцијом интегрисаног купатилско-кухињског блока*, укупна, *реална флексибилност* – резултат је *динамичких компоненти организације стана*, остварених кроз *циркулациони концепт начина коришћења простора живота*, претходно *аналитички проучених, груписаних и сажиманих* – сходно својствима њихвог *употребног преклапања*. Крунски момент свих пројектантски напора *очитује се кроз остављене могућности организационих промена током укупног времена коришћење*, односно тиме да – *стамбени простор може да пролази кроз промене и сазрева – упоредо са укућанима*.

Структурним планом сегментног наглашавања – постигнут је утисак *преокретања технолошко-производне нужности* – у *цљану пројектантску намеру*. Праћен *аналогном*, али не и *идентичаном* растеризацијом пешачких платоа и токова, резултирао је примарним предностима *укупности просторног континуитета*, непроцењивих квалитета *новоствореног насеља конципираног у целости као дијалог*, а често и као *глас и одглас/ехо* на вечне човекове теме – *отворено/затворено versus споља/унутра*. Преломна тачка – *лимес те архитектонске функције јесте* – *промишљање извора*. Тројако усмерено, стапајући *есенцијалне моменте трајних архитектонских вредности*, то струјање, пре свега *самом просторном структуром Блока 19а* – *повезује матрице средњовековних приморских градова Србије*, са *наредним* – *ликовним мотивом кроз осврт на континенталан, традиционално-вернакуларни архетип*, у *виду*

фрагмента фасаде удвојеног прозора, траговима још материјално присутним у Ичковој кући у Београду. [Илустрација 55] Две визије највреднијих архитектонских искустава нашег поднебља поетизују се додатно у трећој тачки сустицања – материјализацији фасаде. Наиме, у времену свог настанка – фасадни макро-префабрикат Блока 19а, начином употребе природног камена у виду млевеног агрегата – највеће је приближавање племенитој техници завршне обраде здања *вештачким каменом*. Техници – нарочитом обележју *грађанске архитектуре* Београда краја деветнаестог и почетка двадесетог века – подједнако заступљеној и у архитектури неокласицизма, академизма, романтизма, пост-академизма, декоративизма, ар декоа, ар нувоа, сецесије, као и раног модернизма.

Такође, у декадама након остварења урбанитета Блок 19а њиме примењен, а предметним истраживањем уочен и образложен поступак – добија и своје теоријско утемељење у концепту *Contra-damnatio architecturae* (синтагма А. М.). *Сполија (spolia)* првобитно, дословно значи негативски однос према споменицима прошлости – отимање ради поновне употребе основне, углавном камене грађе и декоративних елемената архитектуре антике и средњовековља за поновно коришћење/уграђивање у нова здања. Међутим, Кини (Kinney) сагледава да „*spolia* може такође бити и показатељ [...] [двојаког односа према] претходницима [у распон од] самозаштитне одбојности [...] [до] – привлачности.“¹⁶⁰⁰ Дакле, сполија, иако ма материјалном палну јесте несумњив вид *негирања архитектуре – Damnatio architecturae*, носи ипак и елементе *Contra-damnatio architecturae* – супротстављања таквом негирању, у крајњем исходу и – афирмације архитектуре. Поготову у слојевима *пренесених значења* – у издвајању, филтрирању и примени мотива *архитектонске баштине прошлости*. *Contra-damnatio architecturae*, у том случају изједначава се са постулатима *Renovatio memoriae*¹⁶⁰¹, у смислу највишег, *надзначењског – културолошко-меморијалног потенцијала архитектуре*.

Надаље, кључ *амбијентализације* досегнуте стамбеним урбанитетом Блока 19а, такође је у чину потпуног *одбацивања биологизоване, билатералне симетрије* – подвученог изостанком централно-перспективних, идентичних левих/десних визура. Заузврат, фаворизован је *изворно-архитектонски концепт симетрије* са значењем *сагласја пропорцијских сразмера* архитектонских кубуса, као и њима дефинисаних, припадајућих им, слободних просторних волуменима, очитованих – почевши од ситуационог плана-тлоцрта, преко цртежа пресека и фасада, закључно са просторном појавношћу композиције урбане целине.

Аспект *хибридности* одлика је и урбанитета Блока 19а. Поставком стамбеног насеља као *динамичке категорије*, и остварењем *ново-градске четврти* – наглашена је додатно вишезначност разумевања становања. Наиме, и према Холу и Фентону, „[х]ибридна грађевина – *барометар* је што бележи развој нашег друштва. Свака нова јукстапозиција [надовезивање/уметање] – *одражава спремност да се супротстави*

¹⁶⁰⁰ Dale Kinney, “Roman Architectural Spolia”, *Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol. 145, No. 2 (2001), [140/]138-161.

¹⁶⁰¹ Dale Kinney, “Spolia. Damnatio and Renovatio memoriae”, *Memoris of the American Academy in Rome*, Vol. 42 (1997), 117-148; Richard Brilliant & Dale Kinney, *Reuse Value – Spolia and Appropriation from Constantine to Sherrie Levine* (London: Ashgate, 2011).

садашњости, да се истраживање прошири у будућност.¹⁶⁰² Хибридизацијом, дакле – као никад завршеним процесом – антиципирани су и даљи правци развоја стамбеног домена. Нова урбана физиономија Блока 19а – уједно је и мегаструктура (Хол и Фентон, 2014), и обједињен објект, пејзаж и инфраструктура (Пинто, 2011). Блок 19а у смислу интегралног објекта – оркестрација је архитектонско–урбанистичком целином субординираних здања/под–објеката (са њиховим инфраструктурама) и њима дефинисаних отворених, заједничких јавних архитектонских простора, пешачких токова и пјачета што заједно са озелењавањем дефинишу конфигурацију укупног створеног новог урбаног пејзажа.

Напокон – враћањем виталне улоге отвореним просторима заједнице – из којих је генересиан и ка коме гравитирају ричлањене потцелине стамбених објеката – композиција урбанитета Блока 19а, реминисценција је и омаж хипетралној архитектури – самим изворима архитектуре која опочиње концептуализованим, заједничким подухватом–подвигом слободних грађана, зачетим у античкој давнини Атике Пеласта – поплочавањем платос агоре¹⁶⁰³ – првог дефинисаног простора окупљања заједнице.

Уникат – не само на нашим просторима, и не само у времену свог настанка – вишезначно предзначен, интегрални урбанитет Блока 19а, продубљивањем граница експеримента започетог декаду раније стамбеном целином Јулиног брда – репрезент је иноваторских капацитета Београдке школе архитектуре. Комплексом Јулиног брда осведочени предводници Школе, покренувши већ тада промену пројектантске парадигме – аутори комплексне градске четврти Блока 19а, тим наредним пројектантским искорак – оптимално су је и уобличили као отворен систем приступа и сагледавања архитектуре у свим слојевима њене сложености. Довевши реализацијом савременог урбанитета Блока 19а, до крајњих могућности израза модификована модерничка полазишта – поновили су пројектантски успех надмоћи и виталности истраживачког приступа, промишљања и синтезне архитектонске креације над схватањем пројектантског поступка као неризикуюће–варирајућег – затвореног система понављања – исхитрено прописаних образаца. Уједно – суштински у предности у односу на 1970–1980–их већ распрострањен покрет потпуног негирања достигнућа модернизма, аутори Блока 19а – постулирали су функционалистички профилисану Београдску школу архитектуре као струковно неупоредиво утемељењу од сваког формалистички мотивисаног приступа, у распону од нео–рационализма и постмодерне до заблуда масовно–модерничког брут–формализма.

Аспекти остварења конкурсне замисли урбанитета Блок 19а

Сложено и вишезначно усмерен, оригиналан спектар мотива, зналачки уткан у целину иновативне визије предложене конкурсним идејним архитектонско–урбанистичким решењем стамбеног комплекса Блока 19а, поступком разраде додатно, пројектантски функционално–наменски доречен и визуелно

¹⁶⁰² S. Holl and J. Fenton, *Hybrid Buildings* (1985), op. cit., 41.

¹⁶⁰³ А. Мокрањац, *Антологија Архитектуре и Цивилизације* (2012), op. cit., 100.

логички дообликован, пренет је доследно кроз све просторне аспекте – до нивоа јединственог урбанитета. Финално добијене, почетно постулиране складне целине паритета слободног/изграђеног – генерисане ритмом смењивања спољних, заједничких јавних простора, тежишно–централно извирућих из највреднијег средишта локације, у смелој диспозицији кондензоване и заротиране морфо–генетске матрице – перфектуиране су активним, креативним учешћем аутора Милана Лојанице кроз све фазе архитектонско–грађевинског пројекта, и са разрадом конструктивних и извођачких детаља, закључно са финалним, успешним превазилажењем непредвиђених секвенци самог тока изградње.

Аналог фрагмента традиционалног града, употпуњен етажираним раздвајањем пешачких и саобраћајних токова, почевши од рационализованих пешачких удаљености, све до нивоа укупног функционално–композиционог склопа стамбеног комплекса Блока 19а – остварен је у целости. Мада неслућено смеле – превазиђене су такође и почетне амбијенталне замисли аутора. Уместо круте технократско–модернистичке рецептуре – мотивишуће, основне идеје–водиље постављене као отворен трагички систем – омогућиле су ауторима и њиховим сарадничким тимовима даље непрекидно до–убличавање и до–пројектовање – како слободних архитектонских простора, тако и изграђених под–склопова, у даљој, брижљивој хијерархији суцесивно подређених делова, све до чинилаца најнижег реда – заузврат кључних и најочљивијих из равни корисника и свакодневног животног искустава посматрача. Почевши од нивоа стамбених јединица – основних градивних елемената подсклопова и склопова зграда, могуће је пратити и сагледати доследну реализацију иницијалних предуслова флексибилности целокупне стамбене средине. Претпоставка двостране оријентације студиозно анализираних, и пројектантском разрадом додатно рашчлањених просторно–организационих садржаја станова – двотрактни концепт станова/ламела одражава и потврђује принципјелно двојако усмерење – од заједничких, јавних ка приватнијим нивоима простора, у подразумеваном – повратно–виталном садејству – како крупнијих подсклопова, тако и склопова и композиционих планова, закључно са целином урбанитета Блока 19а.

Динамичке компоненте организације стана резултат су споја двостране оријентације са флексибилном диспозицијом циркулационо конципираног начина коришћења. Неупоредиво бољи организациони квалитети и потенцијали даљег прилагођавања стана кроз време, намењени крајњој, корисничкој индивидуализацији животног амбијента – омогућени су ауторском инвенцијом и разрадом – пре–концепције интегрисаног купатилско–кухињског блока. Базиране на истраживањима архитекта Милана Лојанице о интензивирању стамбеног простора његовим целисходнијим коришћењем („Стан се користи и мења“, 1975), у претходно провереним, реалним степенима техничко–технолошког помака ауторског тима архитектата Милана Лојанице и Петра Цагића, „НС–71“ (1972) – антиципације Милана Лојанице о потребама избора и самоорганизовања сходно будућим потребама/условима и жељама, ни у тренутку пројектовања, нити изградње – ни архитекту ни кориснику – не потпуно предвидивих околности („Записи са цртаћег стола“, 1975) – разрадом и материјализацијом станова урбанитета Блока 19а – достигле су своју пуну креативну потврду.

Доследно развијање првобитног ликовно–обликовног конкурсног опредељења – двотрактних стамбених зграда градске четврти Блока 19а, једноводних, косих кровова, парцијално – циљано трактно усмерених тако да реинтерпретирају двоводне, или делом завршно заиста двоводних кровова – у даљим степенима студиозне разраде резултирало је примарним идентитетом архитектуре стамбених објеката јсаних, сведно–маркантних кубуса. Функционално омогућени и – осавремењеним одводњавањем, објекти су чистих контура, и плошно смиренних фасада. Пројектантски визуелно прочишћен, изворно–традиционалан мотив удвојеног прозора, материјализацијом додатно оплемењен, резултирао је светлуцавим панелима беличасто–беж фактуре природног камена, контрастно оивиченим тамним бордурама. Пренета потом са фасадног на партерни план, премрежено сегментирана, наглашена ортогоналност – како другачије материјализована, тако и у примерено прилагођеном ритму – претопљена је у поплочавање пешачких токова, пјачета и платоа – обједињујући све завршне површине урбанитета Блока 19а.

Изузетном ауторском пројектантском визијом и поступком усклађивања морфо–генетског и типолошког плана – остварење урбанитета Блока 19а превазишло је своја конкурсна полазишта. Послуживши као платформа даљег трагања и оплемењивања од просторне матрице приморских урбанитета средњовековља Србије, преко мањих целина и фрагмената склопова до доминантних појавних планова стамбених зграда, поетизовано обједињених валером беличасто–беж нијансе природног камена, као најприближније могуће верзије вештачког камена пређашњих београдских здања – дајући реалну топлину фасадама – обзнањује уједно и заблуде и крај доминације наметљивог сивила и одбојности потеницања натур–бетонске материјализације у домену станоградње. Померање пројектантских граница, као експеримент започето остварењем урбанитета Јулиног брда, настављено је конкурсном визијом урбанитета Блока 19а. Суштини градског искуства непосредно ближи предложак, додатно пројектовањем развијан – заокружен је финално чином завршетка градње. Задржавајући такође, попут Јулиног брда – равнотежу уједначених палинова – од концептуализације релано–фактографског до стварања новог организационо–обликовног модела стамбеног урбанитета, израђеног модалитетом модерне стамбене изградње, комплекс Блока 19а – у пренесеним нивоима и значењима повезује типолошке фрагменте средњовековних приморских градова Србије, са типолошким композитом обједињујућег ликовног плана сведеног архетипа кубуса зграде једноводног крова – како са мотивима пређашњег народног градитељства (удвојени прозор), тако и са њиховим потпуним опозитима – узорима грађанске архитектуре Београда између два светска рата, из опуса знаменитих архитеката зачетника Београдске школе архитектуре (вештачки камен).

Урбанитет Блока 19а синтетизује највредније традиционално – кодирано/енкриптовано у најбољем модерном, изражено фокусираном формулацијом спољних јавних простора – хипетралне архитектуре – дакле и мотивима укорењености у саму бит антике. Подједнако брижљиво уобличавање стамбених објеката,

на нашим просторима – пионирски је повратак климату уподобљених једноводних кровова, уз то и двострано оријентисаних станова у диспозицији двотракта, већином флексибилно конципираних. Већ само тим компонентама – Блок 19а у рангу је највиших урбаних остварења, не само свог поднебља, и не само свог доба. *Израђени волумени стамбене четврти Блока 19а – ехоом својих одговарајућих интервала просторних пауза – аналога архитектонске тишине – стварају дубље хармонизовану хијерархију потпуног просторног склада, уцеловљујући креирање амбијента вишег реда. Поступак амбијентализације заокружен је тиме у потпуности – врхунећи непоновљивим идентитетским богатством заиста хуманизоване, савремене станоградње. Такође – целина Блока 19а међу изнимним је својеврсним демантима критичке опсервације Крира из 1975, године самог конкурсног пројекта – да је „у модерним градовима изгубљено традиционално схватање урбаног простора [...] [услед чега процес увелико на снази постаје] – ерозија урбаног простора у планирању градова двадесетог века.“⁶⁰⁴ Јер, кроз све структурне планове, а поготову у *реално-просторном исказу урбанитета Блока 19а* – поновљена је, и подвучена покуша о градитељству као комплексном чину што нужно – мора остати најдаље могуће од свођења на пуне захтеве утилитарности, како тиме не би изгубила право привилегованог културолошког статуса – *архитектуре-урбанизма-урбанитета*.*

Пројектантска питања постављена реализацијом урбанитета Блок 19а

Примерено израженије од питања/одговора постављених и датих поставком и реализацијом урбанитета Јулиног брда – сразмерно формативно даље развојном принципу – фрагмент градског ткива уобличен Блоком 19а – исказ је нових погледа на *етичке* и *поетичке* аспекте становања. Доследно – и самих техника грађења. Својеврстан *архитектонски кредо* – предзначен Јулиним брдом, свеукупношћу остварења Блока 19а – најдубља је *критика* владајућих, како у свету и Европи, тако и на нашим просторима – устаљених пракси банализовања тематике колективног становања. Дакле – *критика инерције механизма станоградње* што је захтевала одлучно, упорно и „*неуморно деловање против [...] упрошћавања у [стамбеном] пројектовању.*“⁶⁰⁵ Правилно уоченим *проблемима недостатка/изостанка спектра друштвено-културних и урбано-амбијенталних конотација и вредности јавних простора* – и то у њиховој најосетљивијој, преломној тачки склопа стамбених насеља, *концептом* и *финализацијом градске четврти Блока 19а* – враћен је стамбени домен у преко потребну, *изворну равнотежу града*, схваћеног као *врхунске човекове рационалне творевине* што не остаје лишена поетских нивоа и поенти. Посматрано на извесно свеобухватнијем, *далекосежнијем* плану – *урбанитет Блока 19а*, као *дијалогски конципирана матрица – узајамности, потпоре и подршке*, уместо обрасца потчињавања, *опресије* и *угрожавања појединца*, *јединствен је*, *архитектонским језиком* исказан *апел против тоталитаризма*. Као такав, сведочанство је потребе непрекидног преиспитивања

⁶⁰⁴ Rob Krier, *Urban Space* (London: Academy Editions, [1975/1979]), *op. cit.*, 65-92.

⁶⁰⁵ A. Mokranjac, "The Architect Milan Lojanica's *Belgrade Realm and Visions* [...]", (2016), 35-45, *op. cit.*, 35.

релација између *фрагмента заједнице* и *целине друштва*, остварених како путем изграђених и/или предложених урбаних форми, тако и кроз социолошке, културолошке, ликовне, духовне и све друге аспекте нашег трајања.

Подвлачећи да суштинских помака у пројектовању нема уколико у оквиру конкретног пројектног задатка – сам(и) пројектант(и) нема(ју) *дистинктивне, развојне матрице сопствених визија*, успех Блока 19а резултанта је и програмски промишљеног опредељења које у форми низа задатака и тема сублимира архитект, аутор Милан Лојаница. Подестимо, „*стан – није [само] проблем 'четири зида*, него – *комплексан проблем свеукупног простора* у ком човек симболички и фактички свија свој дом. Значи – *човек–породица–заједница* и наспрам њега – *стан–зграда–околина–шира урбана/завичајна целина* – јесу *кругови везаних појмова*. Добро становати не значи ништа од [свега] тога појединачно, него – *све то заједно*, па ће превагу имати они архитектонски приступи који *симултано посежу у целокупан проблемски растер*, односно – они који *уклањају границе круте поделе* на – инжењерство, архитектуру, урбанизам, планирање. Тако се *померају оквири* нашег пројектантског рада [...] – у два правца у односу на традиционално[–модернистичко] схватање тежишта делатности. *Померају* се прма 'напоље' и ка 'унутра', од појма 'објект' – 'кућа'. Према *напоље*, пројектантски задатак отићи ће до – *насеља, градске четврти*, или до *размере још ширих простора*, а ка *унутра* – до *технологије извођења*, или до *питања експлоатације – коришћења*. [...] [Ц]ео тај оквир биће предмет *једновремене, симултане* [...] *чврсто међусобно координиране, синхронизоване акције* на свим секторима задатака – од *општег плана до детаља*.¹⁶⁰⁶

Потка сажетка програмског опредељења градске четврти Блока 19а открива ауторску антиципацију наступа нових времена, све бржих и интензивнијих промена. Будући стваралац, интелектуалац и професор пројектовања, архитект Милан Лојаница, и сâм живи своје пројектантске и педагошке изазове – непрекидно – у свом дому, једнако као и у конкретним, оперативним ситуацијама. Стога и постулира виђење становања као *нове, неопходне динамике човековог раста и напретка*. Стан је *простор учења* (од малих ногу, надаље кроз цео живот), стан је и *простор стваралаштва* – ствараоци, научници и педагози – најбоље клице разрешења дилема и најбоље идеје за своје деловање – добијају управо тада када су релаксирани обавезе да буду ефикасни. Дакле – у својим домовима. Стан је *подједнако диспозиција датог просторног обухвата* колико и *поглед кроз прозор* – мера могућности деловања и унутарњег човековог раста и развоја. Тако схваћен *дом – од људи сачињен*, што заузврат и *од нас чини људе* – ваљало је обновити – не тек унутарњом реорганизацијом ћелије/келије стана – такође *обогаћене флексибилном поставком* стамбених јединица урбанитета Блока 19, већ и *укупним структурираним амбијентом* – *трансформацијом јавних заједничких простора у целине вишег реда*, у *над-значење* што *становану враћа достојанство* заправо – *најважније човекове делатности*. Јер, пет дана недељно

¹⁶⁰⁶ М. Лојаница, „Записи са цртаћег стола“ (1975), *op. cit.*, з1. [курзив, А. М.]

по осам часова проведених у школи/на послу – неће никог учинити комплетном личношћу. Обједињујући структурни нивои стамбене целине Блока 19а – постулирају само време као примарну материју архитектуре. Урбанитетом Блока 19а иновирано је суштински становање, међупрожимањем вишеструких реминисценција – од средњовековних приморских градова Србије, преко архетипских и традиционално–народних мотива све до узлета међуратног модерног градитељства Београда. Израђена је сигурно и као најбитнија, поука – да су нова времена пре свега захвалност за сва пређашња и њихов интегрисан амалгам, и тек затим наградња структурама и елементима дотад непознатим – нових конструкцијско–продукционих могућности.

Неупитна је такође, истакли смо – неодољива нужност предузимања потребних институционалних корака ради заштите и очувања урбанитета Блок 19а, као трајног културног добра Београда.

Уоченим, детаљно приказаним, анализираним и образложеним најбитнијим својствима и аспектима урбанитета Јулино брдо и Блок 19а, изложеним кроз студије случаја, утврдили смо и њихов опредељујућ заједнички именоватељ. Наиме, почевши од фазе пројекта закључно са реализацијом, дакле – као укупна постигнућа – градске четврти Јулино брдо и Блок 19а својеврсне су – специфичне резултате систематских, истраживачких приступа пројектовању. Њихов карактер, заснован на експерименту потврдио је уједно и најбитнији сегмент друге хипотезе предметне дисертације – начелно њен други део, 2 б – претпоставку да су у питању они конкурсни пројекти и реализације које су и саме плод истраживачких приступа пројектовању, иако увек у оквирима задатих, јавних конкурсних услова, једнаких за све учеснике.

Студије парадигми истраживачко–пројектантске доследности

Претходним током рада, доказане су хипотезе 1 и 2б – преостало је доказивање/оповргавање хипотезе 2а, базиране на кључаом уделу нарочитог споја типолошко–морфолошких и типолошких пројектантских приступа, претпостављене могућности да је аутор/аутори иновираних концепата стамбених урбанитета Београда последње трећине двадесетог века – већ својом професионалном формацијом следбеник/следбеници неке друге школе и/или правца, изван функционалистички постулиране наставе архитектуре, својствене нашим просторима (ex–СФРЈ), раздобља средине двадесетог века. Утврдили смо ипак, да су аутори иновираних концепата стамбених урбанитета Јулино брдо и Блок 19а – припадници Београдске школе архитектуре, и у домену високообразовног профила и стицања дипломе, и у свом даљем професионалном деловању. Реч је дакле, о особено надграђиваним личним ауторским ставовима, који – будући да примарно нису били део наставног програма, нису ни били усвојени аутоматски – образовањем, већ су развијани индивидуално, у каснијем стваралачком раду.

Завршни део хипотезе 2 а, упућује и на додатно испитивање професионалног деловања и стваралаштва аутора – које претходи означеним, утврђено иновираним реализацијама стамбених урбанитета Београда –

Јулино брдо и Блок 19а. Досадашњим током истраживања уверили смо се у чињенично постојање *шире* *потке програмског утицаја архитекта Милана Лојанице* – пре свега кроз преклапање пројектантски опредељујућих ставова формулисаних и објављених у његовим теоријским радовима – у распону од сета пројектантских питања, циљева и задатака формулисаних „Записима са цртаћег стола“ до просторне студије преклапања и сажимања стамбених функција – „Стан се користи и мења“ (1975). Лојаничина претходна истраживања одвијала су се и на плану иновирања стамбене организације – кроз упоредни научно-истраживачки пројект „НС-71“ (1972), развијан и порвераван израдом инвестиционо-техничке документације и кроз поступак реализације грађења, што је и резултирало увођењем/применом техничко-технолошки обједињене јединице санитарног блока – функционалне окоснице поделе стана на – јавну и приватну зону. Дакле, упоредо са структурним сагледавањем целокупне слике потенцијално нових стамбених урбанитета у склопу проблематике становања, почевши од тематизовања заједничких, слободних јавних простора – *постављањем примарних критеријума органског реда, међу-односа и физиономије* – одвијала се и пројектантска припрема за преображавање унутарње структурне ћелије – саме стамбене јединице. Напокон, и на плану уобличавања *завршне појавности стамбених објеката* – била је кључна Лојаничина *студијска интерпретација и идејна поставка ликовно-поетског мотива удвојеног прозора* градске четврти Блока 19а, коју је потом и пројектантски доследно *конкретизовао* – омогућавајући успешну реализацију целине урбаног комплекса Блок 19а. Предочено – *свестрано усмерено, обједињено теоријско, пројектантско и оперативно-градитељско деловање* архитекта Лојанице, определило је да истраживање употпунимо ближим разматрањем *три истраживачко-студијска пројекта – заједничког именитеља* – аутора Милана Лојанице, ради утврђивања евентуалних повратних спрега са разматраним студијама случаја, а тиме у крајњој линији и – са самом променом пројектантске парадигме Београда последње трећине двадесетог века.

Разнородни пројектантски подухвати архитекта Милана Лојанице, почевши од Студије тематике стамбене неусловности (1965), преко потоњег пројекта за Гоцлав, нови град за сто хиљада становника (1972), закључно са дипломским пројектом туристичког места Јаз крај Будве (1962) – делује да може имати тек латералне, споредне везе са тематским опредељењем предметне дисертације. Ипак, *трагање за мотивима што прерастају оквире радних, програмски условљених задатака*, и који као такви *настављају да делују у наредним градитељским подухватима* – *битан је домен проучавања предуслова фактичке промене пројектантске парадигме*. Међутим, управо у том смислу – *дејствују и имплицитне Александерове поуке о сложености и суптилности структуре полурешетке – делимично преклопљених колекција низова*. Насупрот по суштинску *комплексност града – парализујуће симплицираним представама/схемама дрвета*, чији се низови или у потпуности садрже један у другом, или – нису ни у каквој међусобној вези.

Студије тематике стамбене неусловности и подстандарда – велико у малом наличја Београда

Суштински мотивисан потребом аналитичког сагледавања и трајног решавања шире–друштвеног проблема *пара–урбаног вида настањивања градова* – предузет је савремено конципиран подухват оригиналног тематског архитектонско–урбанистичког и паралеленог социолошког снимања, ради истраживања комплексне *реалности стамбеног фонда* Београда друге половине двадесетог века, у склопу кровног пројекта, *Стан минималног стандарда*¹⁶⁰⁷ (ИАУС, 1965–1967). Проучавање *подстандардно–неусловних станишта* најсиромашнијих житеља шире територије Београда – насеља Франц Розман, Прокоп и других локација, ради систематског приступа и елиминације те раширене друштвене девијације и њених директних морфогенетских урбаних последица – спровео је архитект Милан Лојаница, 1965. године на челу тима ИАУС. Постулиран као уводна фаза дефинисања појма 'стана минималног стандарда', подухват је имао за циљ да упоредо са теоријским и пројектантским принципима и научним сазнањима систематизовано предочи, проучи и утврди – „објективне, физичке *специјалне појаве* [...] стварности“¹⁶⁰⁸ Београда. Детаљним увидом установљено је да *неусловни стамбени, пара–грађевински фонд* „покрива *трећину територије града*, понегде *битно утичући* на његову *физиономичност*, другде – *чинећи супструктуру* [...] [*првобитне*] *анатомије*. Уплетен у *примарну структуру града*, налази се [и] у *самим централним деловима* [...], *распршен по унутрашњости* [градских] *блокова*, или је *доминантан у просторном облику ивичног градског подручја* [...] и у [оба] *случаја* [...] – често представља *категирију стамбеног простора* што *једва обезбеђује биолошко егзистирање*, понекад и на *ивици апсурда*.“¹⁶⁰⁹ [Илустрација 5б]

Фактографски, чињенични план сурове, *пара–урбане реалности велеграда*, открива „[н]ајсиромашније становнике Београда, обележене немаштином и бедом, пре него ли етницитетом, [како] тражећи кров над главом – прилагођавају [...] провизорно неусловне напуштене објекте и сваковрсне нестамбене градске просторе. Или пак, на периферији, започињу „градњу од нуле“, од приручних материјала, живећи потом у тим самониклим творевинама. Услед увек вишеструке прекобројности *корисника* у најоскудније оспособљеним просторима – *хигијенски–санитарно нерешеним/нерешивим* – није била реткост ни њихово *издавање у подзакуп*.“¹⁶¹⁰ Тим више чуди способност и тежња самоуко–принудних 'неимара' да своја стаништима обликују као *микрокосмос синтетичких пејзажа* (Палазма, 2007), иако у условима крајње

¹⁶⁰⁷ Радну групу пројекта *Стан минималног стандарда* (1965–1967) чинили су архитекти (наведено азбучним редом презимена) – Бранко Алексић, Боривој Анђелковић, Драган Илић, Милорад Мацура (шеф групе), Бранислав Миленковић, Милан Лојаница (секретар групе) и други. Бранислав Миленковић, „Стан минималног стандарда“, *Саопштења* 1, 1966, 52. *Јубилеј 60 година ИАУС* (2014), *op. cit.*, 20. Такође, сачувана је у архиви ИАУС–а грађа везана за тај пројект, која досад није у потпуности истражена и објављена.

¹⁶⁰⁸ М. Лојаница и др., *Стан минималног стандарда, књига 2, Документација* (1965), *op. cit.*, S.M.S. I-3.

¹⁶⁰⁹ М. Лојаница и др., *Стан минималног стандарда, књига 2, Документација* (1965), *op. cit.*, S.M.S. I-4; А. Мокрањац, „Истраживања и рефлексije академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда [...]“, *Становање Рома у Србији – стање и изазови* (2017), *ibid.*, 204–205.

¹⁶¹⁰ А. Мокрањац, „Истраживања и рефлексije академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда друге половине двадесетог века“, *Становање Рома у Србији – стање и изазови* (2017), *ibid.*, 201.

материјалне беде. Јер и мимо „тројног сукоба жеља–потреба–могућности, стваралачки гест и домишљатост анонимних житеља–градитеља најширег спектра неусловних обитавалишта Београда [својим] довитљивим, неочекиваним изразима и формама – манифестује *свељудску виталност и тријумф живота* над неумитно суровом нужношћу. [Тако] – [з]ачудно *компримовани, огољени, рудиментарно–неправилни* простори, које не бисмо ником пожелели за живот, истовремено недвосмислено одишу импулсима оног истоветног духа што у бољим егзистенцијалним приликама – *ствара дела* непојамне и непролазне лепоте.“⁶¹¹

Подстандардна станишта Београда (1965) – разматрана су током истраживања на скали од *простора беде* – „*нужности*“ оних којима су били *једни дом*, до својеврсног '*типо–морфолошког практикума*'. Установили смо два вида испољавања неусловних станишта, као *нужно–провизорно прилагођених објеката* и као *самониклих, спонтано насталих* рукотворина. Према *организационом плану*, провизорно–привремени, неусловни стамбени пунктови и објекти, било да су настајали *прилагођавањем* или *подизањем* 'од нуле', појављују се у врстама – а) стабилних јединица–честица – *једнопростора*; б) *двопростора/вишепростора* што нису *нужно* и у међусобној унутрашњој вези; в) *растућих кућа* – структурно развијаних простора; г) *групацјских скупова*, и најсложенијих форми – д) „*суседстава* и *пара–микроурбанистичких амбијенталних целина*. Као [обележја,] знаци комуне/заједнице појављују се заједнички столови за обедовање у дворишту. Прагматизам деловања у простору читљив је кроз однос *нужности/неопходности*, кроз *опортунизам*, *прилагодљивост*, па чак и кроз знаке *сентиментализма* према родном крају... јер су готово по правилу становници подстандардних пребивалишта дошљаци из разних крајева.“⁶¹² *Технички аспект* просторне материјализације подстандардног фонда Београда (1965) одликује велика разноврсност постигнутих форми. Уобичајени начини квалитетне градње неприступачни су услед *немаштине*. Иоле бољи материјали – опека, дрво, метал, плочасти и изолациони елементи – *рециклирани* су готово по правилу, дајући 'нов живот' расходованим и отпадним материјалима у новим рукотворинама према геслу – 'уради/снађи се сам'. Варира веома и однос *самих 'градитеља'* према материјалима – од *немара* и *деструкције* до *пажње/подршке*, чак до *опоравка* и *продужетка* употребног века трајања. „Уз *аспект економичности* и *трајности* – *свеприсутан* је *принцип ефемерности* – материјали, дотрајали или не – бивају замењени за боље, *укаже ли се* прилика. На обликовном плану [...] [одлике] *форме* крећу се од *минималистички сажетих, кубичних, преко скупних линеарних низова*, до најразвијенијих *групацјских форми*.“⁶¹³

⁶¹¹ А. Мокрањац, „Истраживања и рефлексије академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда [...]“, *Становање Рома у Србији – стање и изазови* (2017), *ibid.*, 201.

⁶¹² А. Мокрањац, „Истраживања и рефлексије академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда [...]“, *Становање Рома у Србији – стање и изазови* (2017), *ibid.*, 211–212.

⁶¹³ А. Мокрањац, „Истраживања и рефлексије академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда [...]“, *Становање Рома у Србији – стање и изазови* (2017), *ibid.*, 211–212.

Заједничко обележје условљености функционалности и естетских одлика настамби подстандарда јесте у чињеници да их је могуће разумети и разматрати – искључиво у домену ком припадају, и који их у потпуности дефинише. Изван тог круга примарне припадности, пунктови/објекти подстандарда – нису упоредиви са одликама функционалности или естетским, у основном значењу, као ни у погледу било којих других својстава, пре свега хигијенских и техничких. Мада функционалност безусловних пребивалишта – делује као апсурд по себи, уз логичан закључак – изузетно ниског степена функционалних својстава – архитект Лојаница, позивајући се на утилитаристичке аспекте примитивних творевина – наглашава да примарност функције условљава низак степен свих својстава, укључујући и функционална, као што, повратно – низак степен својстава управо чини подстандардни фонд – превасходно функционалним. Наиме „*нужност крова над главом условљава да он буде остварен макар на најпримитивнијем нивоу и са најнижим својствима, и обрнуто – његово остваривање најнижим својствима, значи [...] – задовољење елементарне функције [...] [дакле] пуку, искључиву утилитарност – потпуни примат функције.*“⁶¹⁴ Стога утврђивање материјалног степена унижености безусловног стамбеног фонда, уз изостављање аспекта материјализације омогућава „*вредновање по духу и идеји* које те појаве носе, а не по материјализацији [...] [тако да] остаје само *вредновање по сажетку, чистом, огољеном – елементарном.* Тек [...] [на тај начин] вреднован *свиже* – може се затим [...] [поредити] и са *свижем* из оквира *вишег стандарда*, и то са озбиљном шансом да у том [...] [поређењу] – не буде ни мало *инфериоран.*“⁶¹⁵ Истоветн принцип карактерише и естетска својства подстандардне градње. Ликовни садржаји тих најчешће зачудних, тешко сагледљивих и појмљивих стамбених форми носе *потенцијале естетског дејстава* – искључиво уколико се *прихвати зјап материјалне унижености*, и покуша се њихово вредновање према *'духу и идеји – сажетку'*, као заправо – *вид примењене антропологије у откривању бити хуманог.*

Поделе привремено–неусловних станишта Београда – почевши од начина њиховог настајања (форме провизорно–прилагођене или самоникле/спонтано настале), преко организационог плана (једнопростора, или двопростора/вишепростора, или растућих кућа, или групацијских скупова, или суседстава – парамикроурбанистичких амбијенталних целина) све до вредновања техничким аспектима материјализације, допунили смо поделом према *типо–морфолошким одликама – прилагођеним подстандардној тематици.* Разликују се стога још и *групацијске* и *индивидуалне* форме, које могу попримати и обележја категорија наведених претходним поделама. Изразити видови *групацијских форми* биле су – а) *бараке* насеља Франц Розман (данашња околина хале Пионир), б) *полуземуничка*, обједињена *групација* (улица Митрополита Петра), недалеко од насеља Франц Розман, и в) *самоникла групација* Прокоп (око Мостарске петље ауто–

⁶¹⁴ М. Лојаница, „Најнижи стамбени фонд у Београду [...]“, 1966, *op. cit.*, 57. [курзив, А. М.]

⁶¹⁵ М. Лојаница, „Најнижи стамбени фонд у Београду [...]“, 1966, *ibid.*, 57. [курзив, А. М.]

пута Београд–Ниш, уклоњена 1970/1980-их година у градњи железничке станице Прокоп). Најзанимљивију, *самониклу групацију Прокоп*, чинили су скупови објеката/*спонтано настајалих пребивалишта*, станарских рукотворина. Њихови *интуитивни градитељи* проналазили су ма какве приручне материјале за градњу, а у погледу испомоћи током радова били упућени на најближи круг такође самоуких стројитеља, вичних *самоорганизованом решавању стамбеног питања* – 'од нуле'. [Илустрација 59] Упркос изузетно тешким животним условима те хигијенско–технички неусловне градњи на самој граници распадања – постигнуте *амбијенталне моменте* насеља Прокоп, архитектор Лојаница вреднује као *успели спој* „стрмине терена и разноврсности облика [који] стварају веома занимљиве групације у функционалном и ликовном погледу.“¹⁶¹⁶

Лимитирана и потпуно одређена материјалном бедом и немаштином, *општа унижености стамбеног фонда* ипак није надјачала и избрисала *примитивно јединство стваралачких импулса*. Назначени *утилитарним и естетским сажецима*, очити су – *претрајали творачки пориви, огољеног и елементарног израза*. Примери групацијских форми подстандардних станишта Београда (1950–1965) варирали су у узаном распону припадајућих површина од три и по – до пет запета четири квадратна метра по станару, уз чинњенично забележено постојање и двоструко мањих вредности од свега два, или чак само метар запета седам квадрата по станару (пункт у улици Живка Давидовића 6 – S27)¹⁶¹⁷. Истовремено, подаци *Генералног урбанистичког плана Београда 1972*¹⁶¹⁸, добијени пописом становништва (1961) предочавају десет запета четири квадратна метра корисне површине по лицу, у стандардном стамбеном фонду. Дакле, у најбољем случају, *пребивалишне површине подстандардног фонда* биле су – *упола мање* по кориснику/станару, а у горим случајевима – и до *пет пута мање*, или у најгорим – чак *шест пута мање*, а да то у суштини и није био највећи проблем. *Перманентна угроженост урушавањем и трошношћу, плавношћу, сталном влагом и буђи, недовољним степеном осунчаности и проветравања, уз недостатак хигијенско–техничких услова – водовода и канализације* – биле су погубније и теже од стигме драстично – од два до шест пута *умањених стамбених површина*. *Појединачн, самостојећи објекти* неусловног стамбеног фонда Београда упућивали су о *везаности њихових станара за одређену, најчешће специфичну локацију*. Њихови творци, потврђивали су тиме посредно, у бити, и своју укорененост у најшири *архитектонски домен* – као *неупоредиво више* од искључиво утилитарног, у прилог њихових микроамбијенталних и микроклиматских сензибилитета. Непосредна близина реке, као преовлађујући избор станишта, у учесталим примерима *Истраживања*

¹⁶¹⁶ М. Лојаница, „Најнижи стамбени фонд у Београду [...]“, 1966, *ibid*, 56; А. Мокрањац, „Истраживања и рефлексије академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда [...]“, *Становање Рома у Србији – стање и изазови* (2017), *op. cit.*, 217. [курзив, А. М.]

¹⁶¹⁷ А. Мокрањац, „Истраживања и рефлексије академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда [...]“, *Становање Рома у Србији – стање и изазови* (2017), *ibid*, 218.

¹⁶¹⁸ „Стандард становања [...] није изражен само повећаном корисном површином по становнику [за 1969. годину – дванаест запета четири квадратна метра, а за 1971 – четрнаест запета један квадратни метар, са тенденцијом пораста од два до три квадратна метра по становнику за наредну декаду] – већ и знатно повећаним степеном опремљености (1946. само четрдесет три процената станова има водовод и канализацију, 1961 – то је већ шездесет три процената, а 1971 – осамдесет четири процената становника имају струју и водовод.“ *Генерални урбанистички план Београда* (Београд: Редакција часописа Архитектура–Урбанизам, 1973), 62 [подаци за 1961. годину, табела 20].

подстандардног фонда Београда (1965), с друге стране – обезбеђивала је део техничке потребе за водом, уз неретко импровизована, приручна решења водовода и канализације.

Закључили смо да је утемељено на фактографији реалног стања снимљеног на терену, на одабраним локацијама – *Истраживање подстандардних станишта Београда (1965)*, већ у првој документарној обради једине сачуване свеске елабората – својом укупном поставком потврдило да је било *предузето, организовано и систематизовано* према избору одговарајућих *типолошких* и *типо-морфолошких критеријума*, у складу с којима је потом и приказано. Томе у прилог довољно говори и наредни приказ-извод архитекта Милана Лојанице, „Најнижи стамбени фонд у Београду“ (ИАУС, 1966), који методолошки даље развија аналитику типолошког и типоморфолошког усмерења. Обадва начина бављења проблематиком најугроженијих, самониклих стамбених пунктова и подручја Београда, сведоче и о *примарно типолошкој и типоморфолошкој бити – иманентној самој природи архитектонског* мишљења и делања, дакле – својственој и архитектури као научно-струковној дисциплини, посебно приликом суочавања са изазовима конкретизованих архитектонско-урбанистичких проблематика. Такав приступ, посебно у контексту даље систематизације и сублимације почетне методологије – упућује и на *циљано опредељење* архитекта Милана Лојанице да следом својих *дугорочних истраживачких залагања и теоријских промишљања – прошири и допуни круг сазнања* усвојен студирањем и дипломирањем архитектуре (1962) у склопу послератно – изразито модернистичко-функционалистичког програма наставе Архитектонског факултета у Београду.

Истражујући тему подстандардних станишта Београда – управо са полазишта која су преокупирали и Ван Ајка – *непроменљивих вредности човековог, кроз епохе – вазда истоветног духовног инвентара*, како током првог сусрета са задатком, тако и пет деценија потом, архитекта Милан Лојаница бележи да иако „[т]о није ни народна, ни грађанска, ни фолклорна, [...] ни позајмљивачка, ни примитивистичка архитектура [...] [мада т]о чак – *и није архитектура*, него њен *пра-појам* у савремености [...] [очити су] *живи архитектонски облици* интернационалистичких *слам-насеља*. То су *животни амбијенти беде* и истовремено места *чудног просторног и ликовног набоја и значења*.¹⁶¹⁹ Поука о постојању суштинске, *изгубљене непознате величине – трајно недостајућег параметра* бројних систематизација, стандардизација и табеларних приказа стамбених потреба човека модерног доба – *потребе за поетским резонанцама простора* – прикупљене су и очуване више него чудноватим начином. Непосредним увидом у *реалност стамбеног фонда с друге, неповољније стране ивице беде*. Остављајући пак, за собом као најјачи утисак – *парадоксалне интервале слободе*, сведочанство – елаборат – *Стан минималног стандарда, књига 2*, завредило је приређивање и монографско објављивање.

¹⁶¹⁹ Милан Лојаница, „Прилог тумачењу архитектонског облика“, (необјављен рукопис, недатиран), једна А4 страна.

Посредно смо, дакле бар једним делом потврдили и почетни део *хипотезе 2а* – да је аутор иновираних стамбених урбанитета Београда последње трећине двадесетог века – припадник неке друге школе или правца архитектуре од изразито модернистичко–функционалистичког начина на који је била постулирана послератна настава архитектуре наших простора (ex–Југославије). Испоставило се да је ипак могуће – бити примарно образован у функционалистичком кључу, а потом уједно, у извесним, оправдано одабраним сегментима, овладати и *примењивати – радикално другачије архитектонске приступе, у циљу постизања вишег општег нивоа пројектованог и изграђеног стамбеног окружења – стамбених урбанитета Београда.*

Студије урбанитета Гоцлава – новог града за сто хиљада становника

Подлога наредног сегмента истраживања конкурсних пројеката – *предложака истраживачких приступа пројектовању – кључних у настајању нових концепата стамбених урбанитета*, пронађена је у елаборату за међународни *Конкурс–семинар* у Варшави (Varsovie, 1972). Пре излагања, потребама предметне дисертације прилагођеног, сведено–скраћеног приказа конкурсног елабората, истакли смо битну чињеницу – да је и сâм публикован извод елабората *Међународног Конкурса–семинара Варшава – Гоцлав 1972 (1973) – непревазиђен уџбеник–практикум методологије комплексног архитектонско–урбанистичког пројектовања*, те би морао да буде изнова објављен ради шире стручне доступности.

Циљ конкурса (организатор Савез архитеката Пољске) била је *свеобухватна студија модела комплексног стамбеног насеља Гоцлав, будућег варшавског кварта на десној обали Висле – на површини од око хиљаду осамсто хектара, у првој фази предвиђеног за сто хиљада становника*. Вредновањем високих домета иновативности и успешне реализације урбанитета Јулино брдо, позив на конкурс упућен је „архитекту Милану Лојаници [...] како би он одабрао тим стручњака којим ће руководити, да на интернационалном такмичењу [конкурсу–семинару] представљају архитектонске визије своје земље [...] [из чега је уследио] Пројект архитеката Милана Лојанице, Предрага Цагића, Недјељка–Неђе Боровнице, Мише Давида, Боривоја Јовановића и Софије Вујанац–Боровнице.“¹⁶²⁰ Конкурсним елаборатом „освојена прва награда Међународног конкурса – прва је послератна велика међународна афирмација српских архитеката, уједно и *Београдске школе архитектуре.*“¹⁶²¹

Уважавјући чињенице неопходности синтезног погледа на најчешће опречне захтеве двеју сфера – техничке и функционалне – анализирани су скупови поља утицаја – почевши од природно–локацијских, преко саобраћајних до садржаја програмских задатости. Ради оквирног пред–димензионисања просторно–функционалних целина, разматране су реализације група становника и потребног броја организационих

¹⁶²⁰ A. Mokranjac, “The Architect Milan Lojanica’s *Belgrade Realm and Visions* – From a Graduation project to Julino brdo and Godlaw, 1962–1972”, *Spatium*, no. 36 [December], 2016, *op. cit.*, 36.

¹⁶²¹ A. Mokranjac, “The Architect Milan Lojanica’s *Belgrade Realm and Visions* – From a Graduation project to Julino brdo and Godlaw, 1962–1972”, *Spatium*, no. 36 [December], 2016, *ibid.*, 36.

јединица намена јавног карактера – од школа до објеката јавне намене и центара снабдевања. Снабдевачко-услужни сегмент јавних садржаја, у циљу боље организације/искоришћења саобраћаја – дисперзиран је делимично, те најчешће лоциран у центрима, уз изражен хијерархијски однос. Наиме – добром поставком и организацијом центара снабдевања, већ у фази димензионисања, могуће је остварити значајне уштеде, не умањујући ни просторне ни функционалне квалитете центара, ни њихову укупну ефикасност. Просторни распоред центара снабдевања опредељују аспекти – „рационалности мреже, приступачности, могућности избора центара од стране корисника, могућности ширења [и] флексибилности садржаја[...].“⁶²² Тежишни, заједнички ауторски став била је оријентација ка пројектовању локалних и кварталских центара јавне намене приоритета „флексибилности простора и његове употребљивости у разне сврхе [...] [уз] остављање [...] резервног простора за њихово ширење.“⁶²³ Подручјем извесног степена непознанице и изненађења сматран је – главни центар, услед његове тројаке атрактивности – локације у самом центру Гоцлава, у зони укрштања варшавског саобраћајног прстена и туристичког правца ка југу земље. Опредељујућ, циљани квалитет просторне организације урбанитета Гоцлав, у домену рада била је „тенденција приближавања радног места становању [...] – позитивна и рационална – како са становишта организације саобраћаја, тако и [...] већег фонда [слободног] времена [...]“⁶²⁴ становника нове варшавске четврти, Гоцлава. Локацијску повољност, са аспекта рекреације, чинио је положај насеља дуж обале Висле. Рекреативном зоном градског значаја предвиђеном у приобаљу – били су умногом остварени битни предуслови пасивне рекреације становника Гоцлава, на које је пројектом било потребно надовезани пунктове активне рекреације.

Фаза истраживања варијантних решења и вредновања алтернатива за избор опредељеног предлога – коначне визије савременог града-модела – Гоцлава за сто хиљада становника, заснивала се на анализи датих услова и систематизацији програмских елемената утицаја. Редоследом истраживања проблемских целина поштован је дедуктивни принцип сагледавања – од општијих просторних контура ка посебним нивоима, све до детаља – ради оцртавања „оквира, природе и унутрашње одређености елемената задатка.“⁶²⁵ Трагало се за глобалним контурама простора, да би се потом у њима моделовали просторни садржаји. Наредне етапе биле су а) покушаји дефинисања физичких структура, а затим – б) приближавање обрисима типичне стамбене групације и формулисање типичног типолошког мотива, и напослетку – в) разматрање самих стамбених јединица и проблема грађења. Опште контуре простора конкурсног подручја Гоцлава разматране

⁶²² М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац-Боровница, *Међународни конкурс-семинар Варшава-Гоцлав 1972, (1973), ibid., 21.* [курзив, А. М.]

⁶²³ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац-Боровница, *Међународни конкурс-семинар Варшава-Гоцлав 1972, (1973), ibid., 22-23.* [курзив, А. М.]

⁶²⁴ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац-Боровница, *Међународни конкурс-семинар Варшава-Гоцлав 1972, (1973), ibid., 23.* [курзив, А. М.]

⁶²⁵ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац-Боровница, *Међународни конкурс-семинар Варшава-Гоцлав 1972, (1973), ibid., 24.* [курзив, А. М.]

су кроз пет могућих варијанти – пре свега саобраћајног решења, у корелацији са стамбеним зонама и позицијом будућег градског центра. Почетном верзијом поштовани су у потпуности конкурсни услови проласка главних саобраћајних праваца средиштима условног хоризонталног и вертикалног дела локације; у наредној – хоризонтални саобраћајни правац померен је ка северној граници локације; трећа варијанта, са кичмено-подужном саобраћајницом и два зракаста излазна правца – наговестила је решткасту мрежу колских путева; у четвртој је кичмени саобраћајни правац удвојен да створи оквир зоне надовезујућих рејонских и градских центара, док су у петом предлогу решења враћена два главна саобраћајна правца – али измештена дуж северне и источне границе терена – те је целокупна површина ослобођена за организацију према потребама будућег Гоцлава, а центар градског садржаја враћен је – као у прве три варијанте – на сâм југ локације. Све верзије решења – задржале су линију метроа исте, логичне позиције проласка – средиштем подручја. Наредном фазом *моделовања садржаја* у простору – разматрани су ближе просторни односи и могућности претходних предлога решења *опитних контура*. Разрада и комбиновање варијанти, у најповољнијој диспозицији транзитног саобраћаја измештеног на ивице локације, резултирала је моделом укрупњеног унутрашњег растера – мрежом колских саобраћајница величине „осамсто до хиљаду метара дужине страна [...] [и просторно-организационих] предности [...] – довољних за наставак пројектантског рада на њему.“⁶²⁶

Морфогенетска и типолошка приближавања карактеру будуће архитектуре Гоцлава одвијала су се кроз испитивање могућности и покушаје *дефинисања физичких структура*. Тежило се упоредо и сагледавању *најпогоднијих могућих контура денивелација* терена. Намера тог дела истраживања била је рационализација – насипањем само зона изградње, тако да саобраћајне трасе и садржаји – како технички, тако и економски, и рекреационе површине – остану у депресији/упуштени. Управо тај концепт задржан је потом и у финалном конкурсном решењу. *Типичну стамбену групацију* Гоцлава чиниле су, са становишта интензитета изградње – *три различите зоне*, тако да је према средишту простора била – *најгушћа концентрација изградње*, док је у ивичним подручјима био предвиђен мањи степен. Битне одреднице урбанитета будућег Гоцлава биле су и *функционалне пешачке улице* на терену – окоснице наменског груписања садржаја снабдевања, трговине и услуга. Планирано је да слободни, озелењени простори буду хомогенизујући делови групацијских средишта – са токовима новопроектлованих водених канала.

Изузетно осмишљена – *композициона, архитектонско-урбанистичка иновативност* очитује се у концепту *типичног типо-морфолошког урбаног мотива* стамбене групације Гоцлава. Надовезујући се на *стамбену пешачку улицу* у режиму раздвојених колских и пешачких токова, уз избегавање стриктног зонирања *уношењем садржаја центра у стамбене зоне* – даља промишљања *изражених идентитетских*

⁶²⁶ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац-Боровница, *Међународни конкурс-семинар Варшава – Гоцлав 1972, (1973), ibid., 28.* [курзив, А. М.]

опредељена ради постизања „атмосфере интимности, удобности и пријатности становања [...] [кроз] местимична проширења и опрему пешачких улица – пјачетама за седење, одмор и сусрете грађана.“¹⁶²⁷

Посебно индикативна и илустративна скица архитекта Милана Лојанице открива „сажет аналитичко-амбијентални приказ концепта склопа [најближег] суседства – оформљен око новог микро-модела јавног простора што у себи садржи рефлекс спонтаног сусрета-улива улицице у назнаку пјачете/мини-трга. Сва поука проучавања спонтано-самониклих настамби Београда (1965) – амбијенталних 'богатстава ни-из-чега' – прочишћена је и артикулисана у нову урбану матрицу. Јавни простор дефинисан је кратком улицом коју образују објекти и ламеле – прекинутих физичких континуитета једне, и нешто даље друге латералне стране – финим приступним и визуелним продорима. Трг-пјачета у коју се улива промишљено кратка улица – како ју је конципирао архитект Милан Лојаница за будућност Гоцлава – у правцу је благо преломљеном у односу на уличну осу. Тема *типо-морфолошког варирања мотива* ради добијања градуираних визура и *степеновање* [изграђених/слободних] форми ситуације/партерног приказа – доследно прате и вертикални, и сви други композициони планови.“¹⁶²⁸ Значајки рашичлањени волумени стамбених групација које формирају оквире пешачких улица и пјачета – упарене су лонгитудиналне каскадне ламеле (за пространије станове) дуж краћих улица, а око пјачета – склопови ламеле и кула слободније груписаног – нелинеарног низа намењених мањим становима. Простори испод платоа и пешачких улица функционални су економски прилази зградама, паркинзима и гаражама. [Илустрација б1а]

Почетни, концептуални став у односу на *стамбене јединице* – одражавао је намеру да се њихово решавање, као и *проблеми* самог грађења – мапирају кроз резултанту трагања потпуног уважавања четвороструких, иако истовремених, практично дивергентних утицаја – друштвених, социјалних, економских и техничких. Пројектовање свих стамбених, као и других објеката Гоцлава, предложено је у *јединственом модуларном конструктивном растеру* – ради оптимизације производне унификације у најрационалнијем режиму префабриковане градње, како са становишта *брзине изградње*, тако и према *економски најповољнијим ефектима*. Такође, одабрани систем скелетне армирано-бетонске конструкције омогућио би највећу слободу организације стамбених простора, и осталих садржаја – пратећих објеката, гаража, садржаја центра, школа и дечјих установа. Завршни конкурсни елаборат савременог града-модела Гоцлава, капацитета сто хиљада становника, садржао је као предлог извод из *Система за индустријску градњу НС-71*¹⁶²⁹, у виду обједињеног

¹⁶²⁷ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац-Боровница, *Међународни конкурс-семинар Варшава – Гоцлав 1972*, (1973), *ibid.*, 30. [курзив, А. М.]

¹⁶²⁸ А. Мокрањас, "The Architect Milan Lojanica's Belgrade Realm and Visions – From a Graduation project to Julino brdo and Goclaw, 1962-1972", *Spatium*, no. 36 [December], 2016, *op. cit.* 41.

¹⁶²⁹ Напомена у фусноти (без ознаке) „Систем је патентиран 1971. године у Београду, а у експлоатацији је грађевинског предузећа 'Неимар' из Новог Сада. Аутори су дипл. инж. арх. Милан Лојаница, дипл. инж. арх. Предраг Цагић, дипл. инж. арх. Боровице Јовановић и статичар, дипл. инж. арх. Миодраг Димитријевић.“ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац-Боровница, *Међународни конкурс-семинар Варшава – Гоцлав 1972*, (1973), *ibid.*, 87. [курзив, А. М.]

система конкретизације изградње, почевши од просторне организације станова свих структура око функционалне јединице/типске ћелије санитарног блока – све до начина монтаже префабриковане скелетне конструкције армирано–бетонских стубова и међусpratних таваница. *Значај иновативног технолошког помака* – реалног омогућавања флексибилне стамбене организације – система *НС-71*, примењен и у каснијем конкурсном пројекту и изградњи урбанитета Блока 19а (1975/1978–1982), помињали смо више пута у досадашњем току предметне дисертације.

Иако конкурсним радом представљен искључиво у форми *могућег модела* – урбанитет Гоцлава анализиран је, сагледан и синтезно постулиран као *подручје развијених функција свих појединости градског живота*. Избегнута је тиме хронична замка *града–спаваонице* – доминанта модернистичког планирања на слободним локацијама градских окружења, поготову престоничких. Наиме, у Гоцлаву се „мешају, сједињују функције становања, рада и рекреације [...] [и] на нивоу сопствене организације, [и] на нивоу организације града.“⁶³⁰ Пројектовано у склопу становања Варшаве – *становање* градске четврти Гоцлав – омогућено је и интензивним везама са осталим функционалним целинама града (јавни транспорт, и друге потребне саобраћајнице, путеви и средстава транспорта). [Илустрација б1 б] Функција *рада* – организована је на више нивоа према врстама и секторима. Центри првог, другог и трећег степена пројектовани су у склопу становања, уз издвојене локације у додирним, североисточним деловима – правцем гравитирајућем ка другим зонама рада Варшаве. Разнолико конципирана је и *рекреација* – распоређена *надовезивањем и преклапањем*, у распону од „*савим интимних*, у склопу становања, до потпуно *отворених* широких простора уз *капиталне природне вредности*“⁶³¹ – стратешки посматраних као *покретача развоја рекреативних садржаја шире–градског значаја*.

Прожимање различитих функција и геометрије физичких структура стамбених групација – посебан је квалитет конкурсног пројектног решења градске четврти Гоцлав. Основна полазишта архитектонско–урбанистичке организације Гоцлава темељила су се на *опонирању* стриктним системима зонирања, тежећи напротив – *успостављању одређених правила уобличавања урбаних структура* као и *стпенима* њихове *подређености целини насеља*. Становање и пратеће функције – организоване су стога према *принципима преклапања/суперпозиције*, уз изражену „тенденцију да та прожимања *индицирају правце ширења [...] функција*, и могућности њихових међусобних додира – *затварања ланаца*.“⁶³² Суштинско реферирање на *пожељне*

⁶³⁰ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац–Боровница, *Међународни конкурс–семинар Варшава–Гоцлав 1972, (1973), ibid., 62.* [курзив, А. М.]

⁶³¹ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац–Боровница, *Међународни конкурс–семинар Варшава–Гоцлав 1972, (1973), ibid., 62.* [курзив, А. М.]

⁶³² М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац–Боровница, *Међународни конкурс–семинар Варшава–Гоцлав 1972, (1973), ibid., 63.* [курзив, А. М.]

структуре полурешетке Александера, и својеврсно објашњење битности такве пројектантске оријентације – више је него методолошки јасно конципирано.

Опредељењем за *систематски приступ*, којим је избегнуто изоловано, засебно проучавање еколошких фактора средине – природе, тла, ваздушних струјања, водо-токова – истраживано је њихово битно „место и значење у систему појава и стварности [...] [те] – Човекова средина у пројекту Гоцлава чини садржину плана.“⁶³³ Исказан је тиме најнепосредније став ауторског тима у процесу спознаје проблема урбане средине, сходно двојакој улоози пројектантско-теоријских истраживања. Почевши од *сагледавања нових могућности* закључно са *предлагањем* управо таквих *просторних решења* – *кадрих* да нова стамбена подручја – *обогаће „активним концептом средине [...] [кроз] тражење нових равнотежа између човека“*⁶³⁴ и *компоненти његовог природног и створеног окружења*.

Резултанта промишљено уравнотеженог распореда функција у простору и органског прожимања урбане и природне средине – као примарног оквира урбаног ткива, очито је у интегралној склопу Гоцлава, града-модела „*полинуклеарне де-коцентрације* чији сваки нуклеус има своју физиономију, и пружа промену ритма изграђених и слободних површина.“⁶³⁵ Композиционим богатством претапања различитих микро-урбаних мотива у *архитектонске склопове* – тежило се повратку „*срца улицама и трговима [...] [у намери] да се васкрсну простори сусрета старих градова [...]“*⁶³⁶ *типо-морфолошки разноврсног градског ткива* – *неупоредивих могућности постизања осећаја блискости и идентитета*. Искорак модернизма ка повратку и аналитичком угледању на узор пређашњих архитектонских постигнућа – очит у поетици просторне целине и секвенцама урбанитета Гоцлав – показатељ је и опредељења и умешности аутора у настојању да *оживе сâм амбијентални принцип* – и то, подвукли смо – *без копирања било каквог конкретног, раније реализованог примера или урбане матрице*. [Илустрација 62]

Третманом Гоцлава као *целовитог организма* у саставу природне средине, у чијем стварању – *уместо модернистичког усредсређивања на саме објекте* – *градске целине постају тежиште пројектовња*, таквим опредељењем носи и обележја *концепта хибрида*. *Реинтерпретиран* је, и *додатно развијен* – поступак први пут примењен у урбанитету Јулино брдо, у ранијем току предметног рада издвојен као *облик хибридизације* у процесном смислу *интегративног обједињавања* – *јавних, заједничких простора урбанитета* (као претежно динамичке компоненте) са – 'мирном', а заправо – истоветно динамичном стамбеном наменом. Развојни

⁶³³ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац-Боровница, *Међународни конкурс-семинар Варшава-Гоцлав 1972, (1973), ibid., 78-79.* [курзив, А. М.]

⁶³⁴ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац-Боровница, *Међународни конкурс-семинар Варшава-Гоцлав 1972, (1973), ibid., 78.* [курзив, А. М.]

⁶³⁵ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац-Боровница, *Међународни конкурс-семинар Варшава-Гоцлав 1972, (1973), ibid., 80.* [курзив, А. М.]

⁶³⁶ М. Лојаница, П. Цагић, Н. Боровница, М. Давид, Б. Јовановић и С. Вујанац-Боровница, *Међународни конкурс-семинар Варшава-Гоцлав 1972, (1973), ibid., 80.* [курзив, А. М.]

корак даље приметан је, у моделу Гоцлава – у чињеници да су не само *спољни јавни простори*, већ и *објекти јавних намена* – саставни део условно 'стамбеног' урбаног ткива. Попут урбанитета Јулино брдо, предложак Гоцлав – саобразан је потоњој најсажетијој формулацији Пинтове о хибридној архитектури као *обједињеном објекту, пејзажу и инфраструктури*. *Над-контекст* целовитој гоцлавској урб-архитектоници ствара доследно компоновање из *архитектонски рашићаних слободних простора и здања – под-објеката*, и њима подразумевано припадајућих инфраструктура, дакле – *урбане конфигурације* што *дефинише матрицу укупног створеног градског крајолика*, укључујући и бројне прелазне нивое и размере слободних, зелених и рекреативних површина. [Илустрација 63]

Веома уочљиво на свим конкурсним прилозима, а посебно на Плану композиције стамбене групације и њеној макети – *градација нерватуре слободних јавних простора обликованих архитектуром објеката* – и једних и других, увек примерено диспозицији *понављаних у промишљеним варијацијама* – потврда су *ауторских тежњи и оријентације у правцу промене пројектантске парадигме*, коју није могуће делотворно остварити тек начелним опредељењем за преклапање градских функција – становања–рада–одмора, подржаних ефикасном саобраћајном мрежом, степенованом од магистралних праваца преко јавног транспорта до саобраћајница нижих нивоа и засебних, искључиво пешачких токова. Модел Гоцлава требало би стога – посматрати и као *прелазну фазу пројектантских трагања* – од *почетно-иновативног урбанитета Јулино брдо* – ка *структурирано иновативном искораку, будућег урбанитета Блока 19а*.

Битан удео комплексне пројектантске методологије у постизању како функционално тако и значењски, идентитетски и амбијентално високих циљева моделовања Гоцлава, видан је и у поступку *одбацивања биологизоване/билатералне симетрије*, уочен већ у формулацији урбане поставке Јулиног брда. Принципи *динамичке хармоније целине* – у гоцлавском примеру – још су израженији, не само стога што су у домену трагања за моделом савремене градске четврти. Мотивски вишеструко подржане *хармонизоване просторне динамике урбанитета Гоцлава*, наглашене – како у *диспозиционој рашићаности* саме урбане матрице, тако и *порастом интензитета изградње* ка средишту сегмената стамбених групација и заузврат *опاداњем према ободним зонама природног окружења* – *инициране су заправо богатим спектром комплексних, садржајно разноликих просторних тежишта*. Било да су *сачињена или обухваћена просторима слободних и заједничких јавних површина*, и сама *просторна тежишта рашићана су и степенована*, те њихов *наглашено јавни карактер* разуђених парковских окружја и *тргова центара стамбених групација покренуто-ритмованог, не-ортогоналног и непредвидивог правца средишњег простирања* дуж новопроектваног канала – *поступно прелази у интимније партије ободне нерватуре урбаног ткива*. [Илустрације 61–63]

Аспект *Contradamnatio architecturae/Renovatio memoriae* кроз највиши, *надзначањски* – *културолошко-меморијални потенцијал архитектуре* – у пројекту Гоцлава поентиран је *стварањем нових архитектонских*

вредности прожетих филтрираним, највреднијим мотивима традиционалних градских и велеградских средина. Достигнут човекомерно постављен циљ сталног богаћења урбаних садржаја и визура, предуслов је самог одржања суштинског континуитета са архитектонским сублиматима културних вредности прошлости Варшаве. Донекле описаним пројектантским поступцима и резултатима гоцлавског града-модела за сто хиљада становника, у непосредан истраживачки фокус постављена је дакле и амбијентализација – највиши организациони принцип архитектуре као модалитета креирања савременог просторног амбијента који чува и сажима реминисценције пређашњих слојева најустепелијих архитектонских искустава.

Допринос Београдске школе архитектуре у настојању да се истраже могући правци даљег развоја примарно модернички постулиране изградње нових урбаних целина, ради постизања рационалнијег, а квалитетнијег и хуманијег укупног градског окружења и амбијента – несумњив је и неупитан. Међутим, иако потврђен и главном наградом на варшавском Конкурсу-семинару 1972 – целокупан пројектантски процес и створена нова методологија – нису ни на одговарајућ начин, нити довољно вреднован у досадашњој архитектонско-урбанистичкој теорији. Гоцлавске визије нових приступа у трагању за комплекснијим урбаним матрицама, изостављен је стога, и – из историографије, будући методолошки лишене капацитета критичког вредновања појава сложеног домена урбаног. Истовремено, несумњиво, пројект Гоцлава, уврстио је ауторе – архитекте Милана Лојаницу, Предрага Цагића, Недјељка-Неђу Боровницу, Мишу Давида, Боривоја Јовановића и Софију Вујанац-Боровницу у саму елиту пројектаната света, остајући, међутим – недопустиво – на нивоу тренутне занимљивости, новинске вести датог тренутка. Испуштена је огромна шанса да се искуства тог свеобухватног процеса – преточе у смернице потоње изградње Београда и градова Србије. Последице тог пропуста – далекосежне су. Евидентне су у недостајућим визијама не-инкорпориране свести и стратегија очувања града као неопходности матричне урбане целине у ритмовано осмишљеним и градуираним континуитетима – како урбаног ткива тако и визура – из њих, и ка њима. Поступно, временом све видљивије реперкусије – најочитије постају данас (2015/2018–2021), када је Београд у амбису узурпација просторних ингеренција – суочен са поништењем готово свих вековних, струковно утемељених градитељских постигнућа.

Студије пројекта Туристичког места Јаз крај Будве – визија уређења насеља и обале

Истраживање кључних компоненти појава-индиција полазних пројектантских назнака – теоријског, и/или вида фрагментних поставки као наговештаја будућих и материјализацијом очитованих испољавања нових концепата стамбених урбанитета Београда – посредованих радикалном променом пројектантске парадигме у доба последње трећине двадесетог века, токовима предметне дисертације – прелама се и сажима у постулат квалитативног преокрета фокусирања пројектантског деловања на шири, комплексно-свепрожимајући поступак сагледавања и вредновања стамбене средине – предуслова настанка

обједињене пројектантске организационо-функционалне и архитектонско-урбанистичке платформе решавања и обликовања изграђених форми – утканих, диференцираних целина јавних, архитектонских простора. Дакле – интегрално посматраних слободних заједничких јавних површина и самих објекта који их дефинишу, било да су у питању склопови волумена спољних архитектонских простора и објекта – јавног карактера или општих и појединих видова стамбене намене. Покушаји да се наслуте најранији могући трагови тог приступа на нашим просторима, у виду дистинктивних мотива јавних простора недвосмислено постулираних као формативних принципа архитектуре слободних и изграђених волумена – водили су до Пројекта туристичког места Јаз (1962) – дипломског рада архитекта Милана Лојанице.

Иницијални мотив плаже Јаз, ма колико необичан избор потке пројектног задатка дипломског рада – укотвљен је готово подједнако у јасне функционалне колико и поетске потребе пројектантског деловања. Тематским оквиром предзначен контрапункт рационалног и имагинативног, сведочи и Лојаничино „рано, живо интересовање за суперпозицију јавног и приватног [домена], будући да нема тако интензивног преклапања колективног и приватног, као у [обичној] људској активности – посете плажи.“⁶³⁷ Уочен природни мотив долине маслињака што спуштајући се између брегова ка обали окончава појасом белог, кристалног пешчаног улива копна у море – указао се Милану Лојаници као предлојак осмишљавања и идејног пројектовања читваог туристичког места. Заправо – града у малом. Сама та чињеница довољно говори о примату Лојаничиног вредновања природних услова локације над свим преосталим задатостима. Такође, сведочи ништа мање и о најранијој пројектантској свести да ма како атрактиван природан мотив – монофункционално схваћен/постављен/решаван, услед подразумеване периодичности намене – нема капацитете да издржи тест времена, и претвори се сâм од себе, поступно, у дугорочно гледано – трајно друштвено добро, које пак – једино и завређује праву архитектонску пажњу пројектантског деловања.

Постављен као ново насеље капацитета пет хиљада постеља и као планирани забавно-рекреативни центар шире области будванске ривијере, Јаз поседује разноврсне садржаје функционално и визуелно усмерене ка подужном правцу плаже и шеталишта развијеног свом дужном њеног залеђа. Смештајни садржаји Јаза разврстани су у три категорије, према различитим групама корисника. Хотели и павиљони синдикалних одмаралишта смештени су у непосредном залеђу плаже и шеталишта, у зони главног објекта забавног центра. чију амфитеатралну композицију чине степенасте платои са столовима за око две хиљаде посетилаца, околу простора отворене летње позорнице за фестивале и приредбе. [Илустрација 64]

Самосвојан почевши од поставке пројектног задатка до пројектантског одговора – модеран, маритимно-градски амбијент Јаза – непосредно је опонирање оштрој модернистичкој подели на зоне становања, рада,

¹⁶³⁷ A. Mokranjac, "The Architect Milan Lojanica's Belgrade Realm and Visions – From a Graduation project to Julino brdo and Goclaw, 1962-1972", *Spatium*, no. 36 [December], 2016, 35-45. *op. cit.*, 35-36.

одмора и саобраћаја. Јер, компоненте свих намена дате су и као условне и као међусобно условљене. Почетно функционално правилно сагледане и постављене просторне намене и потребни садржаји, синхронизовано су и композиционо архитектонско–урбанистички пројектоване у логичном сплету међусобних преклапања и преплитања. Начелно најмање трипартитно, то повезивање – као да извире из фактографије секвенци околних природних призора стеновито покренуте конфигурације терена и хоризонтале мора, да би затим текло структурама пројектованих отворених заједничких површина – динамиса лонгитудиналних окосница плаже и шеталишног потеза, те распореда групација и њихвоих тежишта, са склоповима и акценцима израђене архитектуре. [Илустрација 64] Суштинска неопходност разноврсности призора и секвенци – предуслова активног одмора и осећаја угодности посетилаца – дочарана је и протумачена ритмом измене визура, опаганим сукцесивно из пешачке равни. Динамичка и амбијентална својства простора извучена су у први план, као најбитнији покретачки механизам – непроцењив квалитет архитектуре схваћене у најтачнијем и најдословнијем смислу речи као – дејства у простору, уместо искључиво – опредељености објектом. Архитектура дипломског рада Милана Лојанице – саткана је сва од пружања доборо извагане, одмерне потке одвијања програмом опредељених садржаја. Рационално и доследно – главни објект најмање је грађевина што може бити, и уједно најделикатнија, а најатрактивнија интервенција у простору. Без затварања и стављања 'под кров', сва од прозрачности и прозрачености, протока посетилаца и визура, та хипетрална окосница – ода је слободи, колико и загонетним апсектима претапања отворених, лепезастих, кружних простора – у исечке волумена делимично издвојених, наткривених, засенчених – вазда у нијансама окренутих спектру од блиских и до најудаљенијих мотива окружења. [Илустрација 66]

Поетички графизам, графички израз прилога дипломског елабората, и ситуационог, и перспективних скица и приказа – снажног су печата особене Лојаничине, зналачке, проучене, дисциплиноване и надахнуте ликовне експресије. Изузетне естетске вредности цртежа не ометају информативни план усредсређености – суочавања са проблематиком и разјашњењем примарне теме – хармонизовања просторно–организационих целина у спектрима рашчлањивања њихових сложених међуодноса. Свеукупан рафинман упућености и посвећености пикторалном – подвлачи пројектантско опредељење степеновања и градације планова низовима просторних акцената, поентираних живом позицијом главног забавног центра. Маестралност израза и кадрирања графике призора–проспекта стожерног објекта, таква је да њиме, налик пејзажима ренесансних холандских мајстора – доминира небо. Представљеним појединостима констелације забавног центра распознају се јасн концентричне ротондно–латичасте платформе и међу–уметнут шеталишни прстен. Непосредност снено–футуристичког призора динамиса прожимања покренутих узастопних сегмената кружних петљи стаза–пасарела и назначених вертикала – успева да обухвати и техникама скиаграфије и скенографије осенчене – и залучен фронт купалишних свлационица, и плажу и море и

наслућивање линије хоризонта у даљини. *Контрапунктом представљених тема*, пројектант Милан Лојаница постулира архитектуру као својерсно – право корисника на сопствени избор начина бивања у новоствореном простору.

Сумарне закључне импликације студија парадигми истраживачко-пројектантске доследности

Показало се, на крају – да нешто што се ни уводним разматрањима ни током наставка предузетог истраживања није наслућивало, те није могло бити ни постављено као хипотеза – *чини заправо – окосницу настанка нових концепата стамбених урбанитета Београда*, последње трећине двадесетог века. *Заједнички именитељ* предочених конкурсних пројеката са реализацијама изложених у виду две подробне студије случаја – урбанитета Јулино брдо и Блок 19а, затим и три одабрана студијска пројекта – Истраживање Подстандардних станишта Београда, и Међународни конкурс за Гоцлав – нов град за сто хиљада становника, и пројект Туристичког места Јаз крај Будве, дипломски рад – *уцеловљен установљеним релевантним истраживачко-теоријским изворима промене пројектантске парадигме* – стекао се у аутору, архитекту Милану Лојаници. Антиципацијска снага увиђања потребе за *стварањем шире структуре и контекста места*, у спречи са одрицањем од прерогатива архитектонске надмоћи над локацијом, те и одмеравање одговарајућег нивоа потребне интервенције у простору ради постизања *динамички и амбијентално промишљене целовите композиције* – као почетне, а потом и *непрекорачене водиле-асимптоте* пројектантског процеса – назначења су и показатељи дубоке оријентације Милана Лојанице ка *суштинском преиспитивању архитектонског домена*.

Кроз промишљање наизглед периферне теме 'летњег одмора' предочено је мноштво одговора на ширим поводом ефикасности урбанитета – другде постављана, и увек и свуда важећа питања. Прелепој, пространој пешчаној плажи – потребан је град у залеђу, бар колико је (не само) приморском граду – неопходна плажа. Надградња и прожимање сажетих, а ипак *градских функција* приморског места – Лојаничине визије градића Јаз – делују као директна примена препорука Џејн Џејкобс – објављених само годину дана раније (1961) – о кључној важности фреквентне посећености пешачких токова и отворених заједничких простора, и за безбедност и за њихову животност што омогућава и одржање околних урбаних функција. Ништа мање, пројект Јаза – оживотворено је, илустративно увиђање поука што ће тек бити написане и објављене из пера Кристофера Александера, три године касније (1965) – да *град није дрво*, већ структурна сложеност *просторних и вредносних компоненти* у многострукости њихових преклапања, међу којим су већ почетне Лојаничине преокупације фокусиране на *виталне урб-архитектонске – организационе и амбијенталне*.

Откривање реалних праваца *промене пројектантске парадигме*, уследиће заиста – недуго по дипломском пројекту приморског градића Јаз (1962). Како смо претходним током истраживања приказали –

конкретнизоване етапе профилисања *нових концепата стамбених урбанитета Београда*, представљају несумњиво урбантети Јулино брдо (1966/1967–1970), и Блок 19а (1975–1982), са битним интерполацијским моментима – проучавања неусловних станишта Београда (1965), патента *НС-71*, и модела Гоцлава (1972). Ништа мање – теоријска промишљања архитекта Милана Лојанице, почевши од *Стана минималног стандарда* (1965), преко *стана што се – користи и мења* (1975) закључно са *Записима са цртаћег стола* (1975) – кључна су као *критички, преломни и ослоначки моменти успостављања нових стамбених концепата Београда последње трећине двадесетог века*. Управо у свом чињенично, нарочито валоризовано–одмереном виду – *искорак из заблуда модернизма, уз задржавање свих аспеката реалних болитака колективне станоградње*.

Усмерења даљих деловања и истраживања

Предочене резултатима истраживања – две почетне тематске целине провера методолошких утемељења предметне дисертације – студије типолошко-морфолошких и типолошко-приступа, и студије модернистичких аспеката масовне станоградње – постављене су у оквиру *критичке теорије* као платформе могућих даљих испитивања у домену теорије архитектонско-урбанистичког пројектовања. Начелним опредељењем рада, визирано је њихово тежишно поље доприноса – у *јачању капацитета* пре свега *пројектантске унутар-дисциплинарности*, као и – могућег интердисциплинарног ширења круга пројектантских компетенција, једнако мотивисаних *стварањем кохерентнијих и целисходнијих*, тиме и *хуманијих урбанитета*.

Фокус ужег доприноса предметног истраживања – утврђен је као само откривање појава нових концепата стамбених урбанитета Београда последње трећине двадесетог века – издвојених и размотрених као студије случаја на темељу валоризације скупом од једанаест посебно формулисаних критичко-аналитичких критеријума. Опређене конкурсне реализације урбанитета Јулино брдо и Блок 19а, додатно критички-аналитички и компаративно разматране, управо одатле проистеклим резултатима и закључцима – наводе, логично – на *неодложну нужност предузимања потребних институционалних корака ради њихове заштите и очувања као трајног културног добра*. Поготову стога што, према документованим закључцима управо *нови концепти стамбених урбанитета – Јулино брдо и Блок 19а – трајно издвајају Београд дајући му предност* на мапи нешто каснијих покушаја широм Планете да се успоставе нова, делотворнија полазишта, последицама *урбано-монокултурно рестриктивним модернизмом* деградиране колективне станоградње – како *рудиментарно-огољених* организационих одлика тако и визура.

Предметним радом предложена, и осведоченим резултатима поткрепљена, комплексна компаративна критичко-аналитичка методологија и омогућава и упућује на даље разматрање појава и промена у градским ткивима, пре свега у циљу заустављања ерозије урбанитета, и надати се – побољшања укупног нивоа вредности урбаног окружења.

Приказани резултати истраживања у домену иновативности и првих искорака колективне станоградње у *реалан домен урбанитета*, и то не само наших простора већ и на Планетарном нивоу – на свој начин обавезују да се дисертација публикује у виду монографије. Ради афирмације шире стамбених урбанитета Београда, и домета *Београдске школе архитектуре*, поред српског издања, задатак је такође, да буде пронађен одговарајући издавач научних публикација за енглеску верзију књиге.

Графички прилози

[НАСЛОВИ И КОМЕНТАРИ УЗ ИЛУСТРАЦИЈЕ – АУТОР, АЛЕКСАНДРА МОКРАЊАЦ]

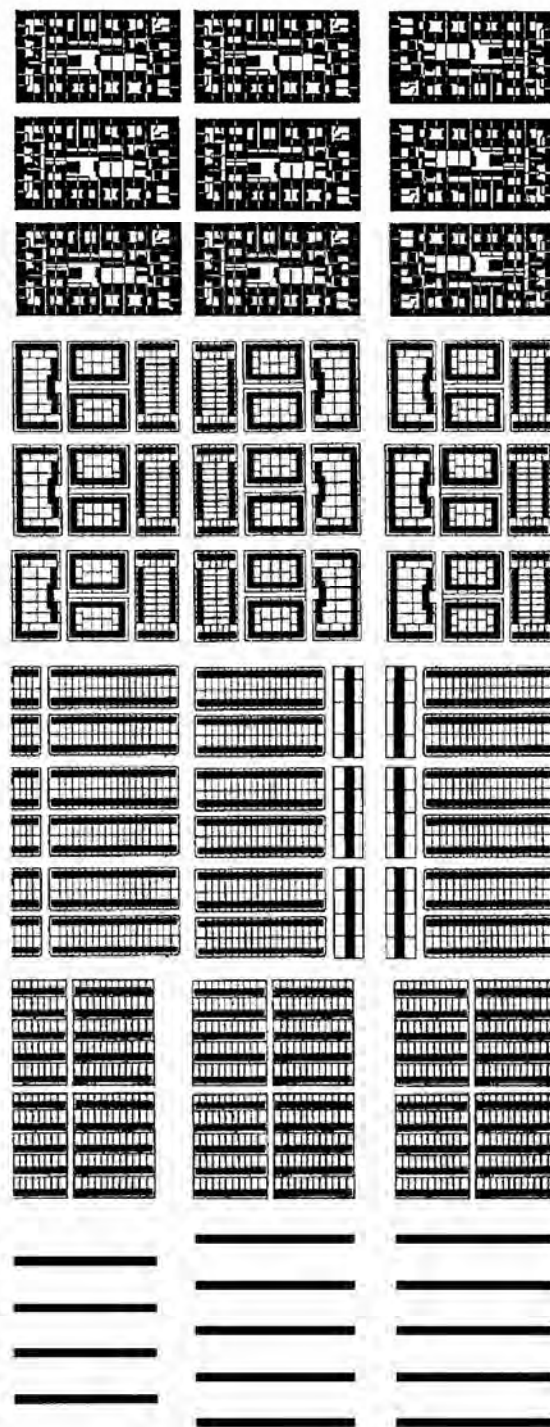
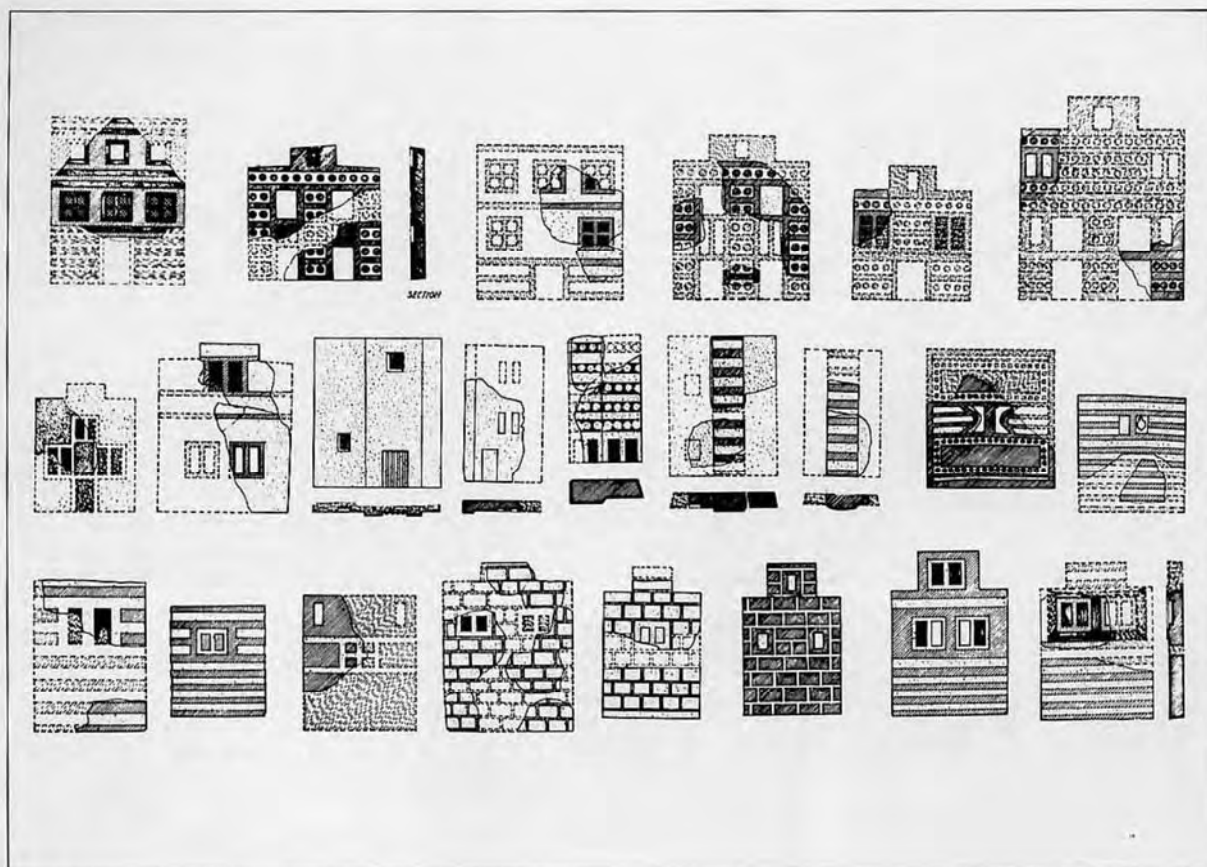

Fig. 63 : Hommage à Ernst May.

Илустрација 1 – [Сажимање затвореног острвца Париза (« l'îlot ») до нивоа наглашено линеарно усмереног склопа – штангле (« la barre »)] Слика 63: Захвалност Ернсту Меју. Извор – Philippe Panerai, Jean Castex et Jean-Charles Depaule, *Formes urbaines – de l'îlot à la barre* (Paris: Bordas, [1977/] 1980), 185.

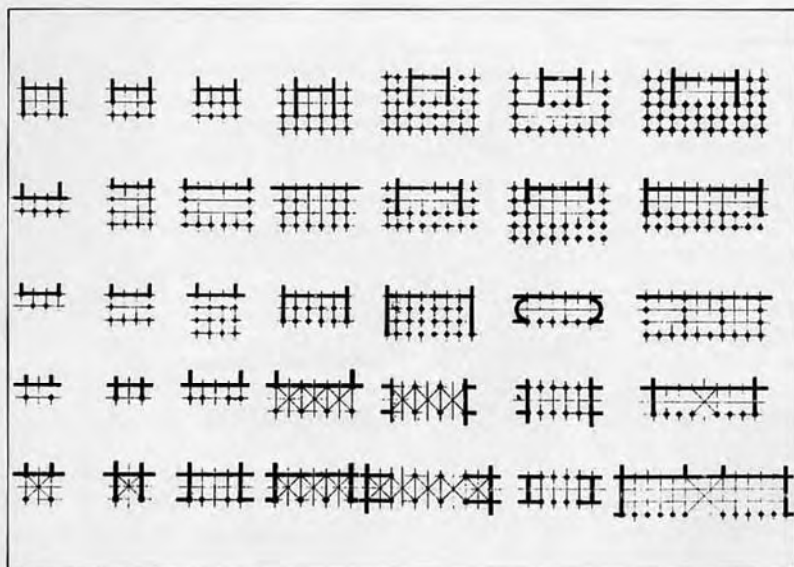
10 Plans, Casa dei Signori.
Francesco di Giorgio Martini,
Tratatto di architettura.

26

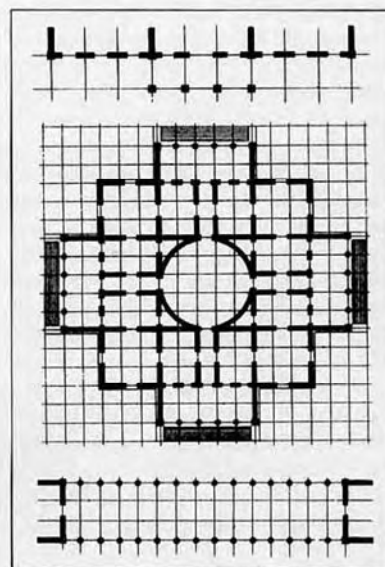
9

Илустрација 2 – [Архитектонски тип – као сталност оних својстава што конкретан објект повезују с прошлошћу, обновљајући поистовећивање новог стања објекта – са његовим пра-узором]
Слика 9: Фајаансне плочице са представама кућа и кула. Миносова палат, Кносос, Грчка. **Извор** – Rafael Moneo, “On Typology”, *Oppositions* 13 [Summer], 1978, 26.

12

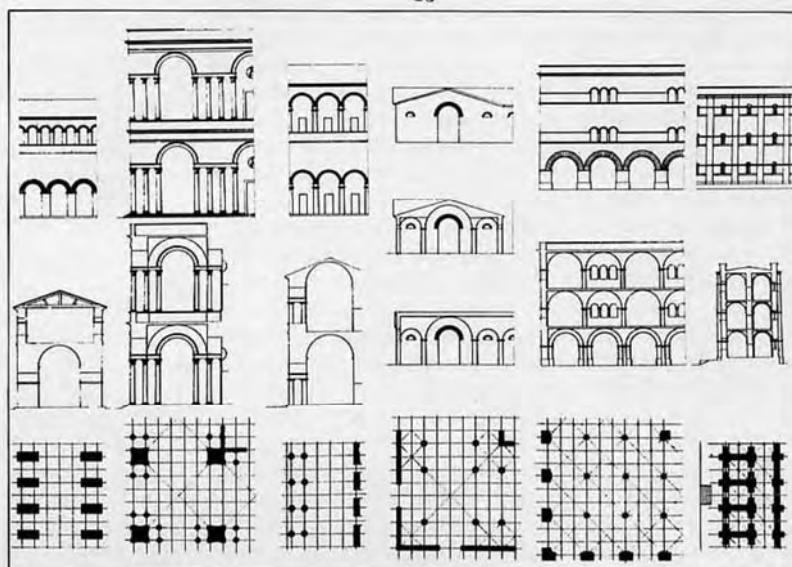
12 Plans for porches. J. N. L.
Durand, 1809.

13

13 Plan combinations. J. N. L.
Durand, 1809.

14 Facade combinations. J. N. L.
Durand, 1809.

14

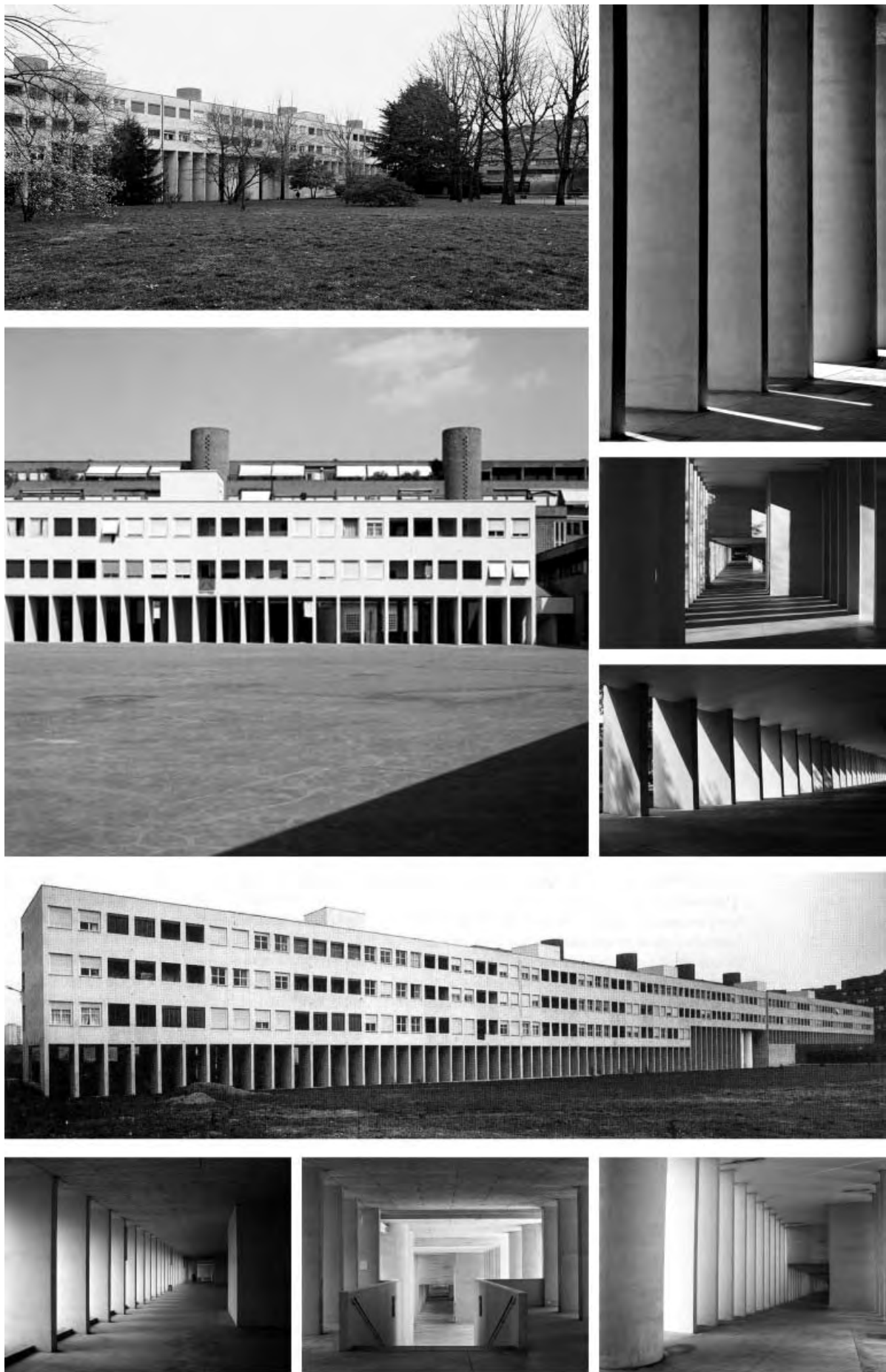
Илустрација 3 – [Дуранов композициони поступак, 1809. година] Слика 12: Основе тремова, Ж. Н. Л. Дуран, 1908; Слика 13: [Пример] склопа основе, Ж. Н. Л. Дуран, 1908; Слика 14: Спојеви/комбинације фасада [са припадајућим сегментима основа], Ж. Н. Л. Дуран, 1908. **Извор** – Rafael Moneo, “On Typology”, *Oppositions* 13 [Summer], 1978, 30.

Илустрација 5 – [Карло Ајмонино, Алдо Роси – Галаратезе (1967-1972), поглед из ваздуха] *Gallaratese-aymonino-rossi_aerial view* (недатиран снимак). **Извор** – <https://aplust.net/blog/c-aymonino-aldo-rossi-in-aymonino-massar-gallaratese-complex-by-id-or-social-condenser/>. Посећено 3. маја 2018.

Илустрација 6 – [Галаратезе (1967–1972), Алдо Роси, ламела Д] *Gallaratese-aunonino-rossi* (недатирани снимци). Извор – <https://archimachina.wordpress.com/2015/10/27/gallaratese-housing/>. Посећено 3. маја 2018.

Илустрација 7 – [Галаратезе (1967–1972), Карло Ајмонино, ламеле А2 и А1, са амфитеатром] *Gallaratese-aymonino-rossi* (недатирани снимци). Извор – <https://www.archdaily.com/867165/ad-classics-gallaratese-quarter-milan-aldo-rossi-carlo-aymonino/5e4e7f76ee67ef4ca0000e9-ad-classics-gallaratese-quarter-milan-aldo-rossi-carlo-aymonino-photo/>. Посећено 3. маја 2018.

Илустрација 8 – [Галаратезе (1967–1972), Карло Ајмонино, ламела А1, поглед са уличне стране] *Gallaratese-aymonino-rossi* (недатирани снимак). **Извор** – <https://www.archdaily.com/867165/ad-classics-gallaratese-quarter-milan-aldo-rossi-carlo-aymonino/5e4e7f776ee67ef4ca0000e9-ad-classics-gallaratese-quarter-milan-aldo-rossi-carlo-aymonino-photo/>. Посећено 3. маја 2018.

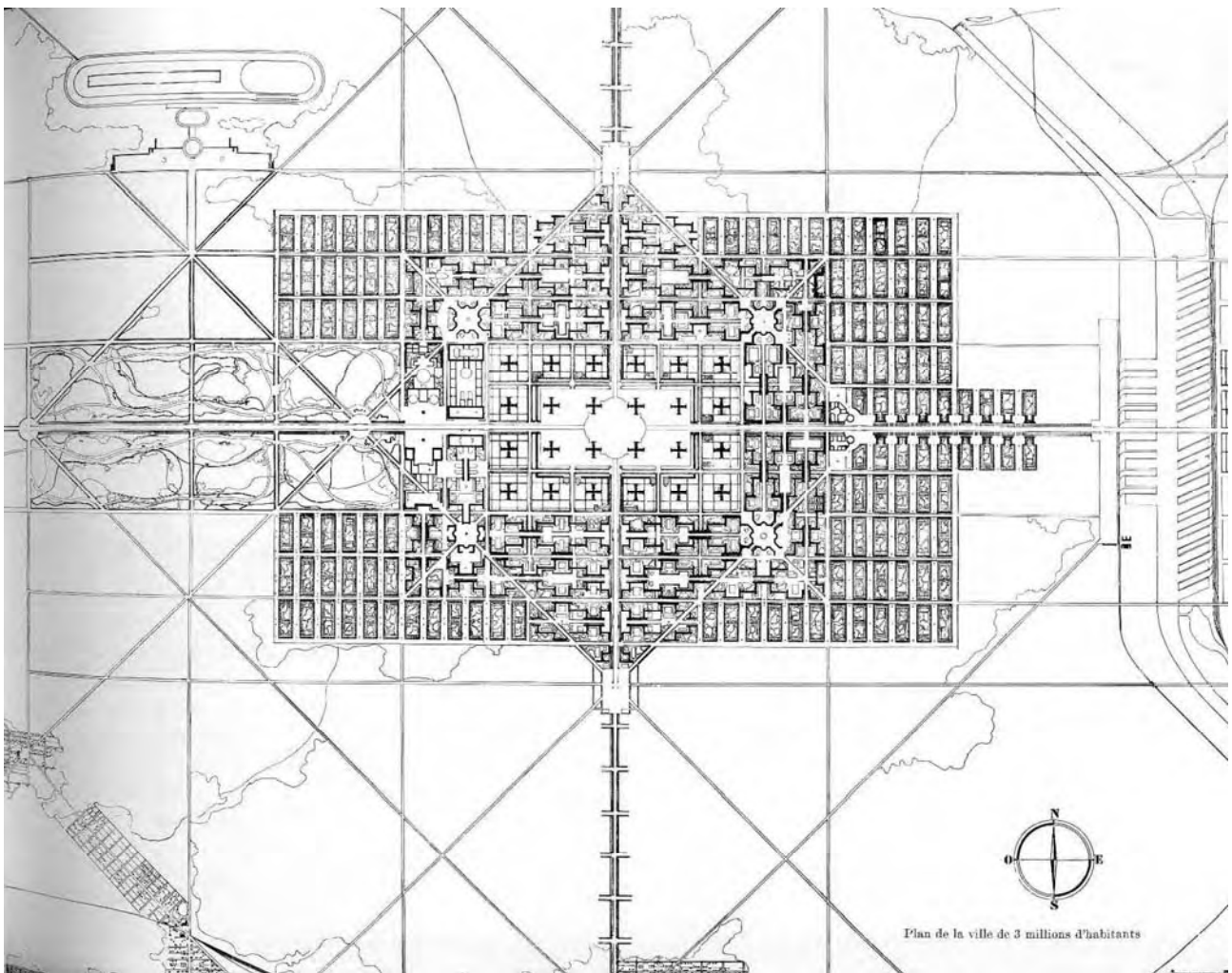
Илустрација 9 – [Реконструкција/стамбена пренамена пређашњег индустријског подручја, Венеција, Сафа, Канаређо, (1984–1987) Виторио Греготи са сарадницима. Фотоси P.F. Runner и Steve Sadman] (недатирани снимци). Извор – <https://www.archiweb.cz/en/b/obytny-komplex-cannaregio/>. Посећено 6. маја 2018.

Илустрација 10 – [Реконструкција/стамбена пренамена пређашњег индустријског подручја, Венеција, Сафа, Канаређо, (1984–1987) Виторио Греготи са сарадницима. Непотписани фотоси] (недатирани снимци). Извор – https://www.google.com/search?q=saffa%02C+Gregotti%02C+jpeg&tbm=isch&ved=2ah-UK-EwiXreGh1b7uAhXp8eAKHUDdD7AQ2cCegQIABAA&oq=saffa%02C+Gregotti%02C+jpeg&gs_lcp=CgNpbWcQAtDMoQIYtbAJYIizCWgAcAB4AIABjgGIAd8FkgEDMC42mAEAoAEBqgELZ3dzLXdpeiipbWfAAQE&scient=img&ei=BrMSYJeSKOnjgwfAur-ACw&client=firefox-b/. Посећено 6. маја 2018.

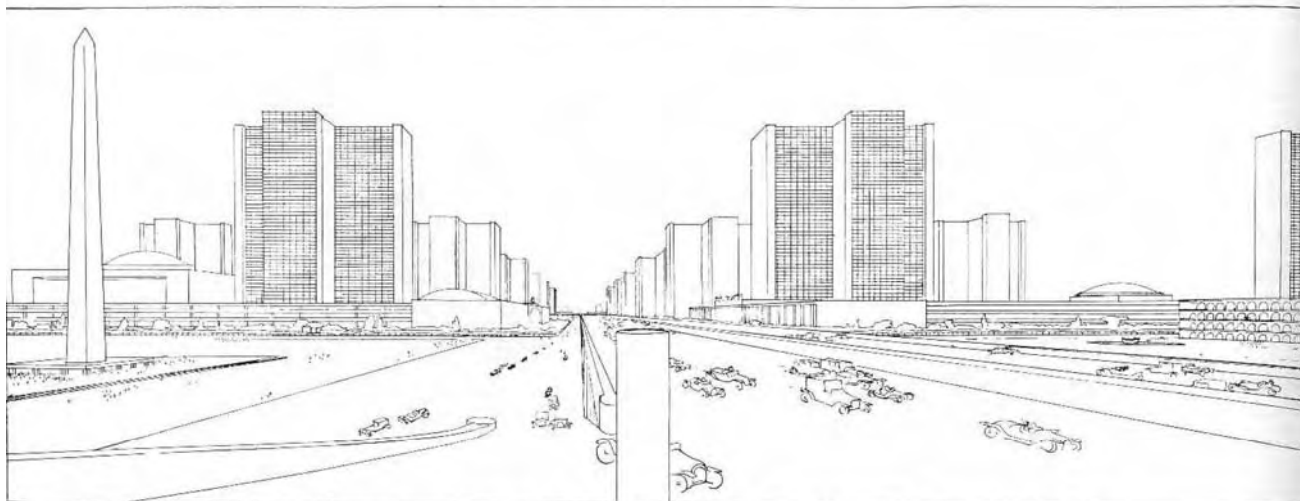
Илустрација II – [Реконструкција/стамбена пренамена пређашњег индустријског подручја, Венеција, Сафа, Канаређо, (1984–1987) Виторио Греоти са сарадницима. Непотписани фотоси] (недатирани снимци). Извор – <https://www.archiweb.cz/en/b/obytny-komplex-cannaregio/>. Посећено 6. маја 2018.

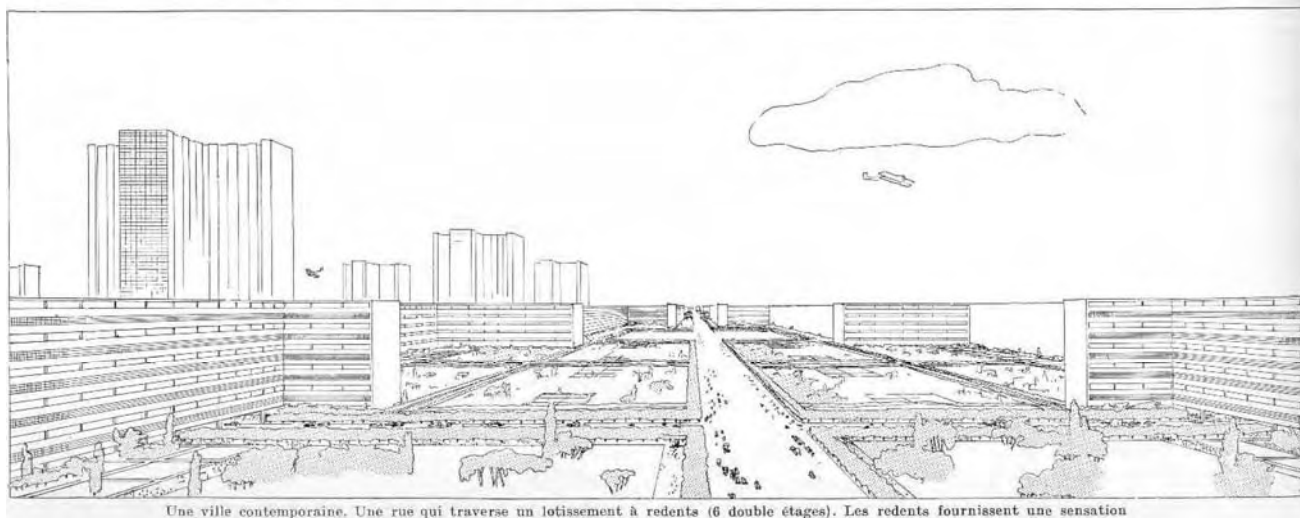
Илустрација 12 – *Plan de la ville de 3 millions d'habitants* (1922), Ле Корбузије и Пјер Жанере [План 'Савременог града за три милиона становника'] **Извор** – Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (Zurich : W. Boesiger et O. Stonorov, [1930/] 1935), 39.

1922 UNE VILLE CONTEMPORAINE

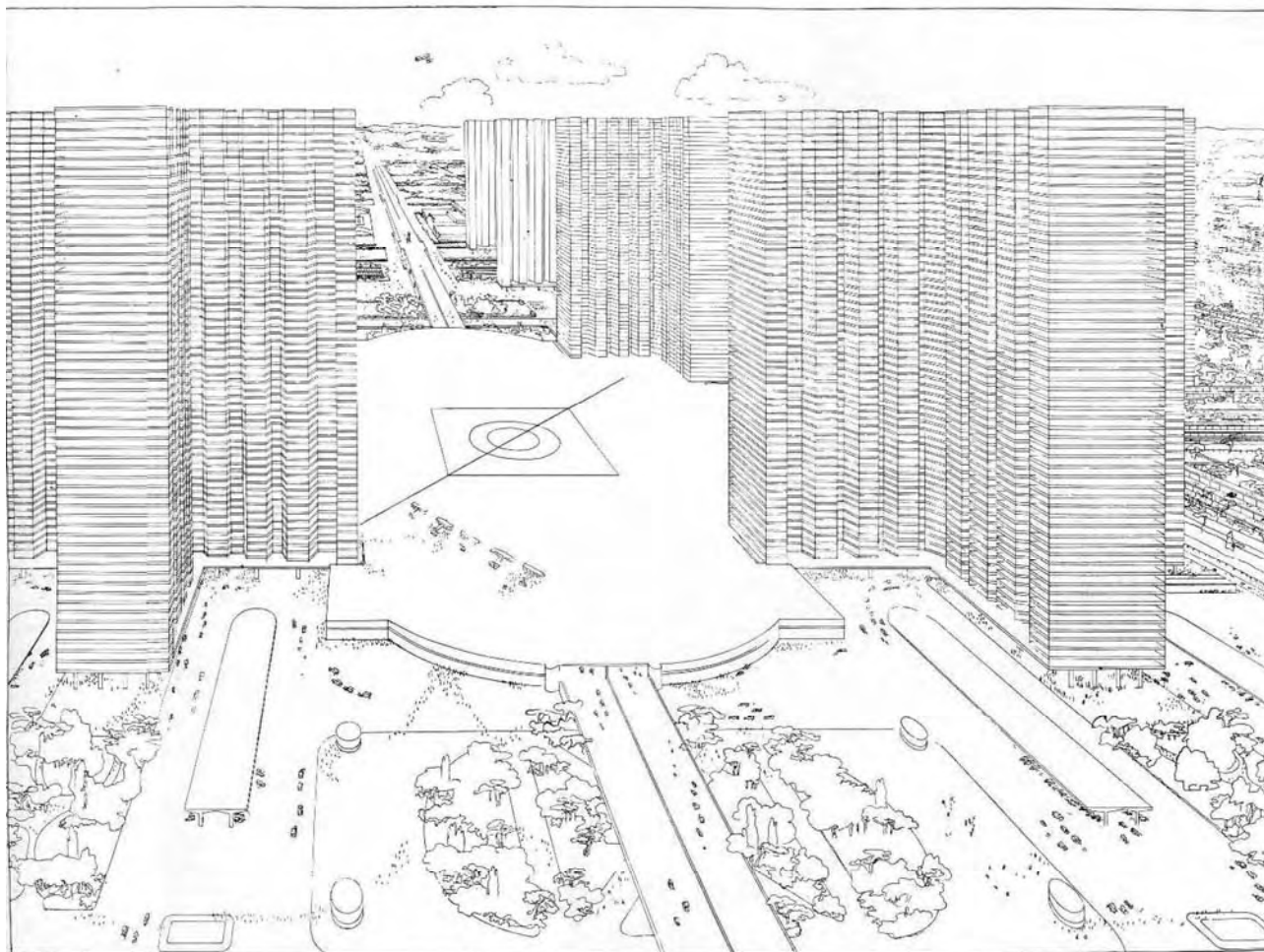
Une ville contemporaine: La « Cité », vue de l'autostrade de « grande traversée ». A gauche et à droite, les places des Services Publics. Plus au fond, les musées et universités. On voit l'ensemble des gratte-ciel baigné de lumière et d'air

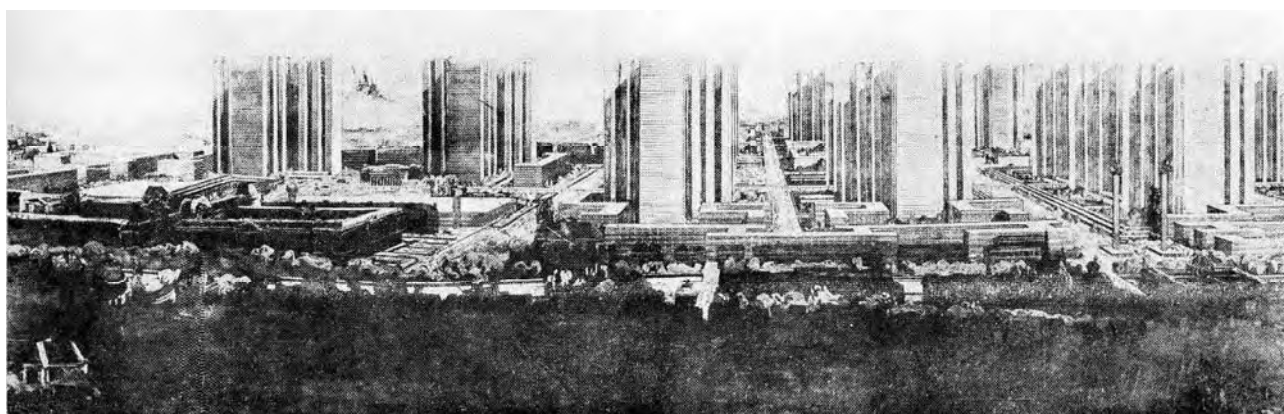
Une ville contemporaine. Une rue qui traverse un lotissement à redents (6 double étages). Les redents fournissent une sensation

Илустрација 13 – 1922 *Une ville contemporaine*, Ле Корбузије и Пјер Жанере [1922 'Савремен град (за три милиона становника')] **Извор** – Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète*, 1910–1929 [Vol. 1] (Zurich : W. Boesiger et O. Stonorov, [1930/] 1935), 36.

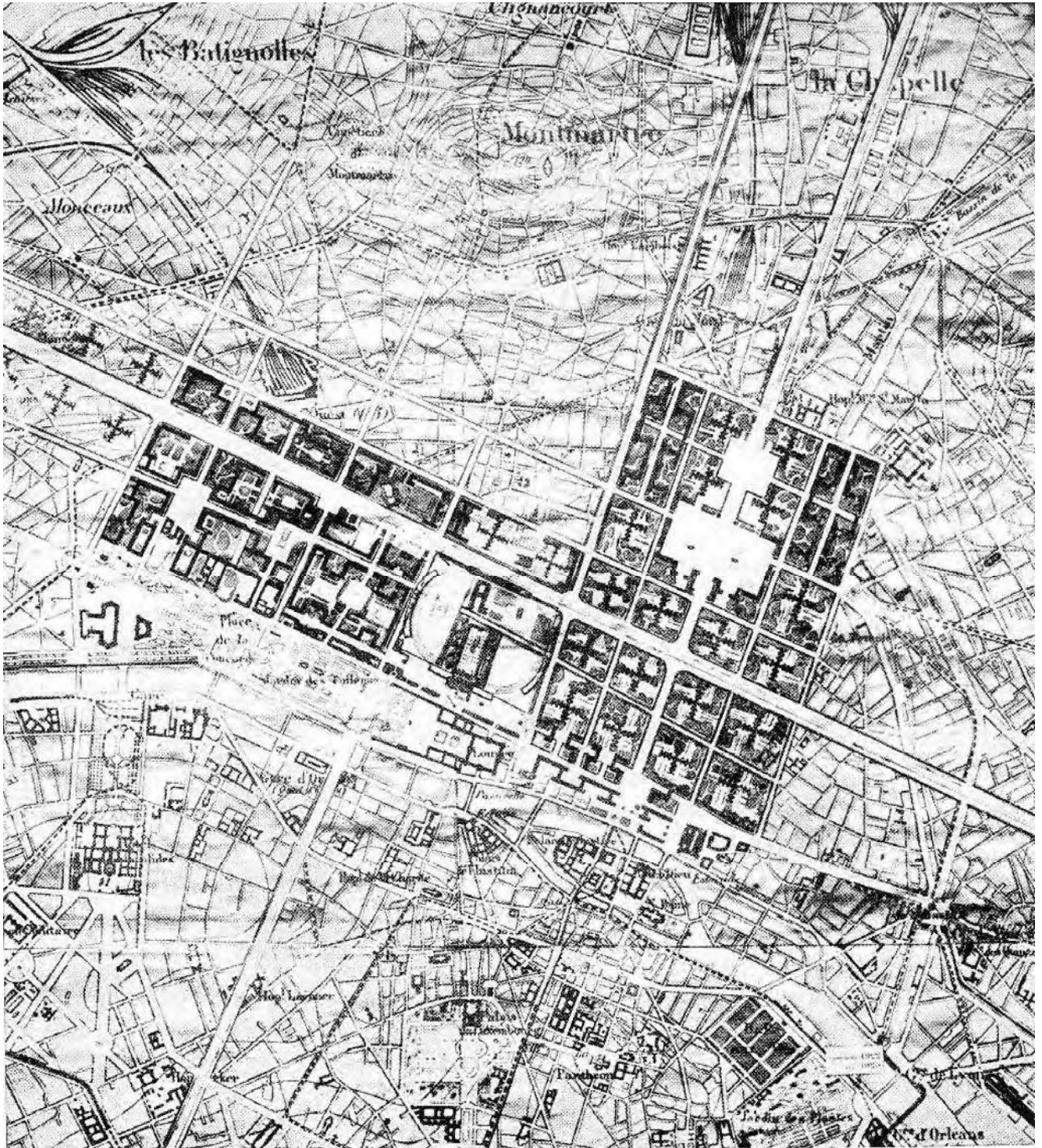
«PLAN VOISIN» DE PARIS 1925

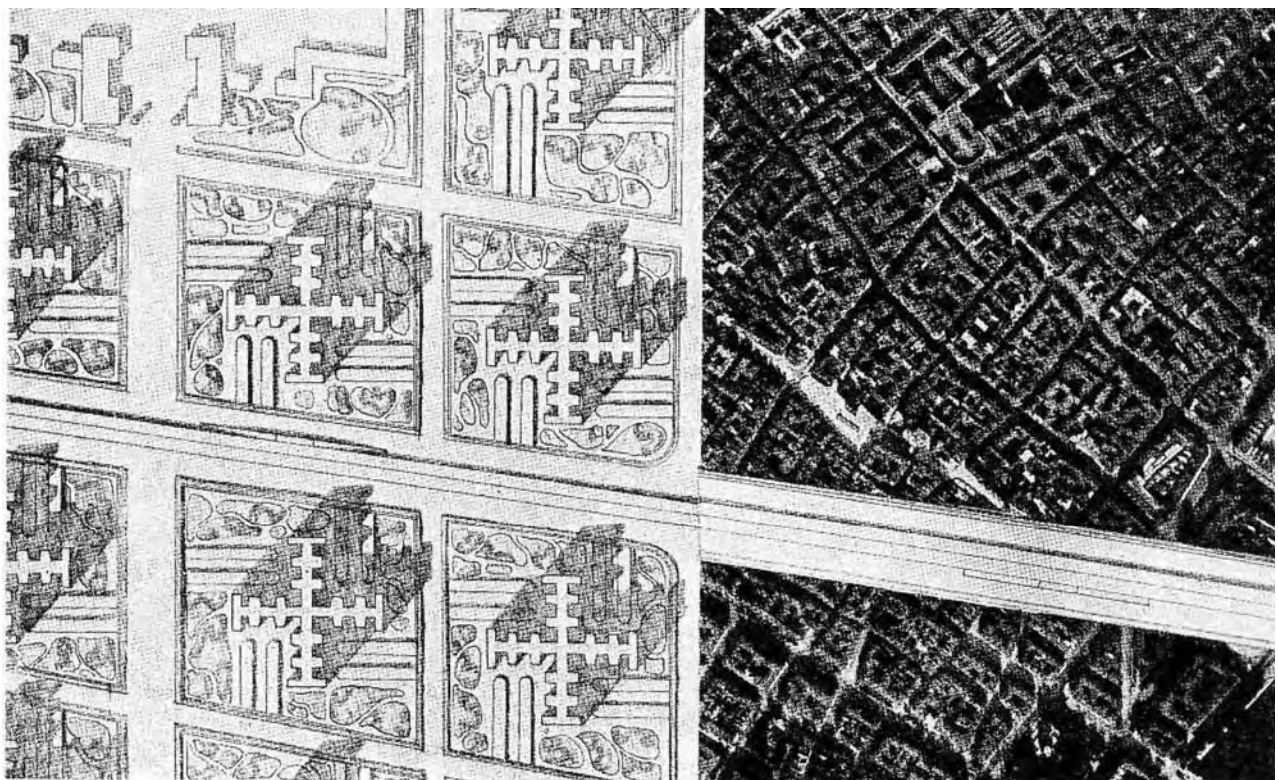
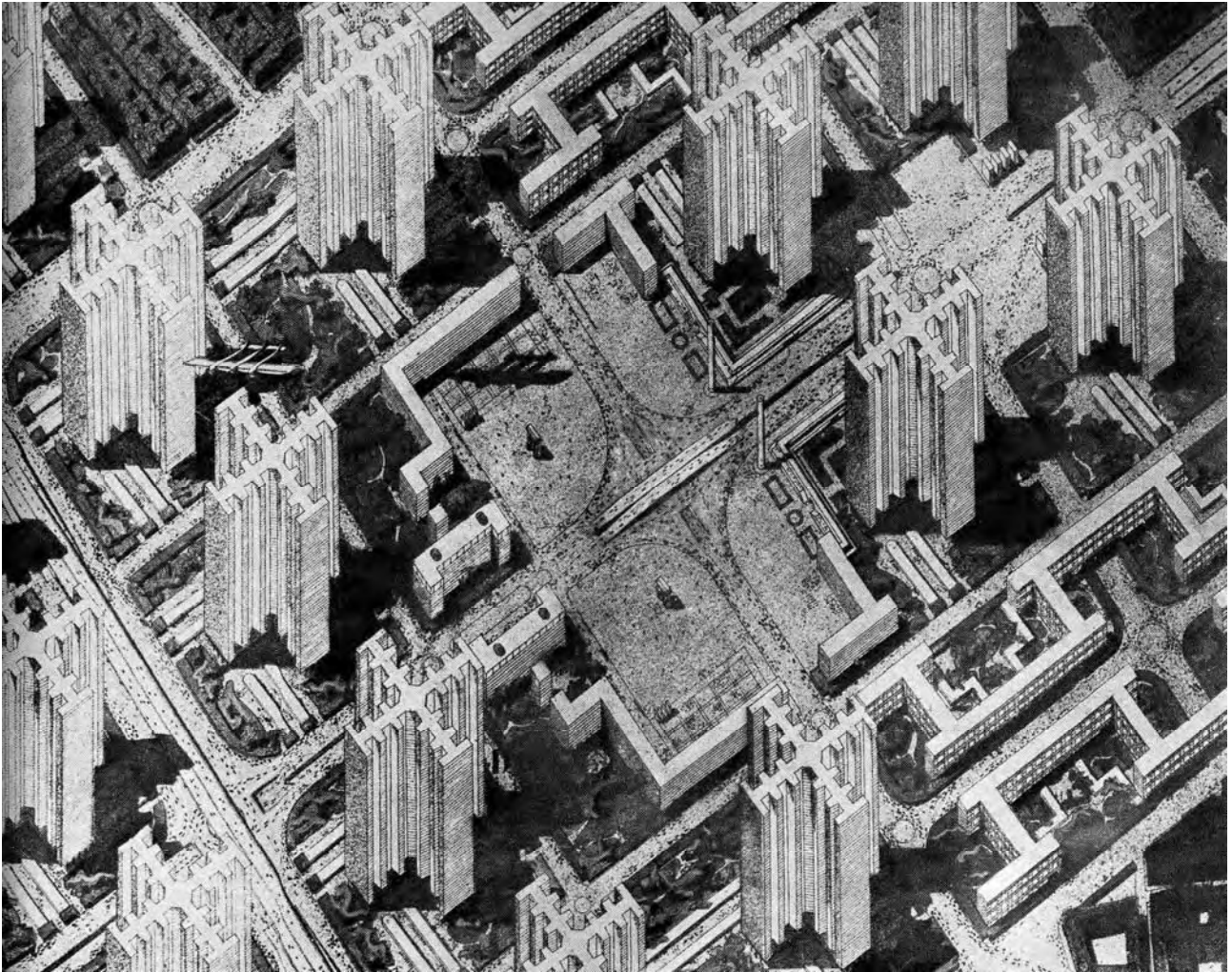
Vue de la gare centrale, flanquée de 4 gratte-ciel
L'autodrome passe sous l'aéro-port. On aperçoit le rez-de-chaussée libre des gratte-ciel, et les pilotis de ceux-ci.
On voit les garages abris. Tout à droite, les cafés, magasins, etc., au milieu des verdure

Илустрација 14 – « *Plan voisin* » de Paris 1925, Ле Корбузије и Пјер Жанере [План суседства Париза 1925]
Извор – Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (Zurich : W. Boesiger et O. Stonorov, [1930/] 1935), 109, 115.

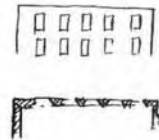

Илустрација 15 – « *Plan voisin* » de Paris 1925, Ле Корбузије и Пјер Жанере [План суседства Париза 1925, приказан у реалној размери аутентичне матрице града, на правцу Булевару Севастопољ] **Извор** – Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (Zurich : W. Boesiger et O. Stonorov, [1930/] 1935), 110.

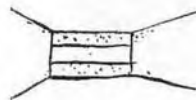
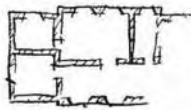
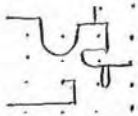
Илустрација 16 – « Plan voisin » de Paris 1925, Ле Корбузије и Пјер Жанере [План суседства Париза 1925, аксонометријски приказ и сегмент упоредне новопроектване и постојеће основе] Извор – Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (Zurich : W. Boesiger et O. Stonorov, [1930/] 1935), 117, 111.

«LES TECHNIQUES SONT L'ASSIETTE MÊME DU LYRISME, ELLES OUVRENT UN NOUVEAU CYCLE DE L'ARCHITECTURE»

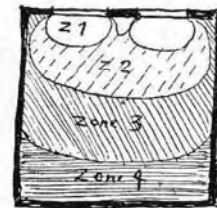
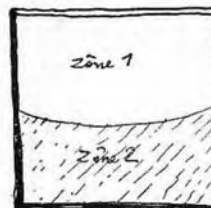
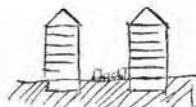
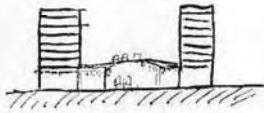
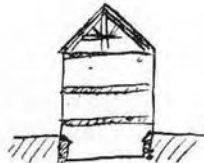
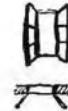

Jusqu'au béton armé et au fer, pour bâtir une maison de pierre, on creusait de larges rigoles dans la terre et l'on allait chercher le bon sol pour établir la fondation.

On constituait ainsi les caves, locaux médiocres, humides généralement.

Puis on montait les murs de pierre. On établissait un premier plancher posé sur les murs, puis un second, un troisième; on ouvrait des fenêtres.

Avec le béton armé on supprime entièrement les murs. On porte les planchers sur de minces poteaux disposés à de grandes distances les uns des autres.

Le sol est libre sous la maison, le toit est reconquis, la façade est entièrement libre. On n'est plus paralysé.

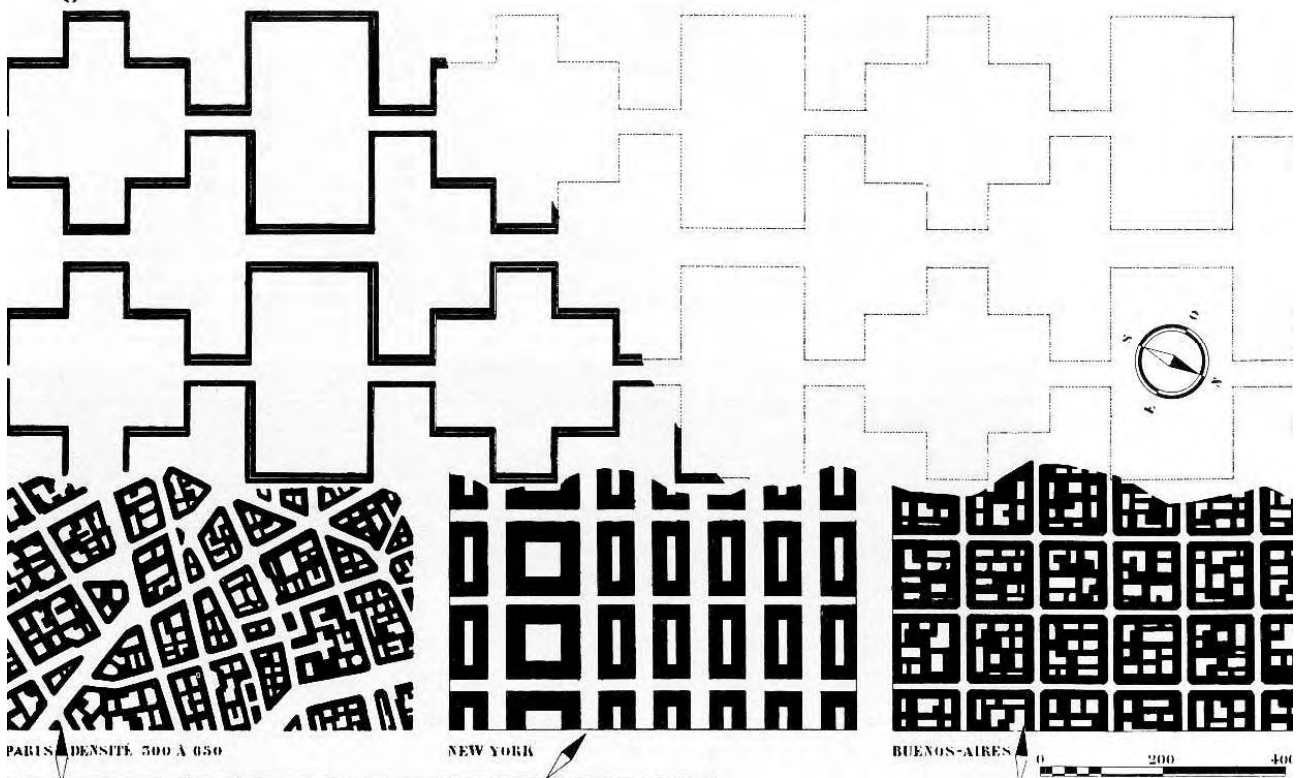
La table dit ceci: à surface de verre égale, une pièce éclairée par une fenêtre en longueur qui touche aux deux murs contigus comporte deux zones d'éclairage: une zone, très éclairée; une zone 2, bien éclairée.

D'autre part, une pièce éclairée par deux fenêtres verticales déterminant des trumeaux, comporte quatre zones d'éclairage: la zone 1, très éclairée, la zone 2, bien éclairée, la zone 3, mal éclairée, la zone 4, obscure.

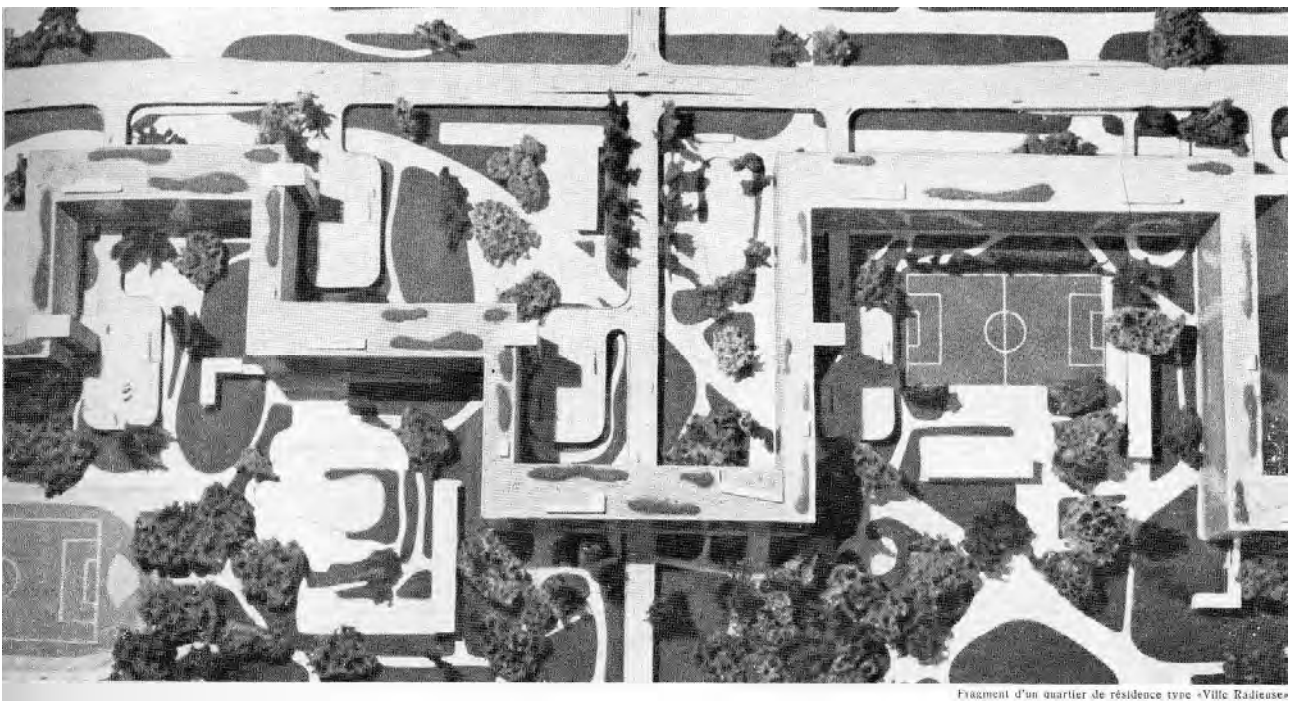
Илустрација 17 – « Les techniques sont l'assiette même du lyrisme... [1927] », Ле Корбузије и Пјер Жанере [Почетак нове архитектуре' – схематски приказ] **Извор** – Le Corbusier, Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929 [Vol. 1] (Zurich: W. Boesiger et O. Stonorov, [1930/] 1935), 129.

VR
8

LA VILLE CLASSÉE
LES VILLES PÊLE-MÊLE

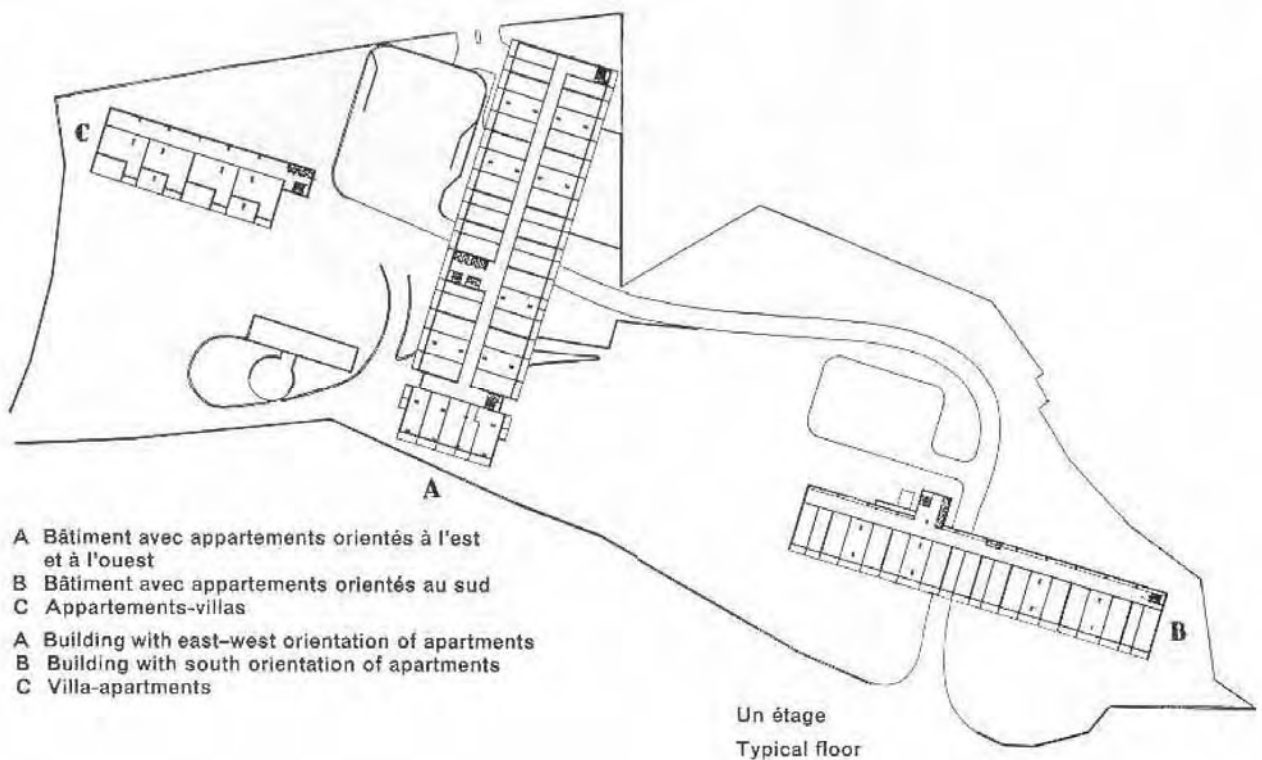

Илустрација 18 – « VR La Ville Classée – Les Villes Pêle-mêle » [« (la) Ville Radieuse », 1930] », Ле Корбизје и Пјер Жанере [‘Озарени град’ – „Класификован град“ и „Градови у метежу“, архитектура без локације, графички приказ, 1930] **Извор** – Le Corbusier, Le Corbusier et P. Jeanneret – *Œuvre complète*, 1934–1938 [Vol. 3] (Zurich : Willy Boesiger, 1939), 30.

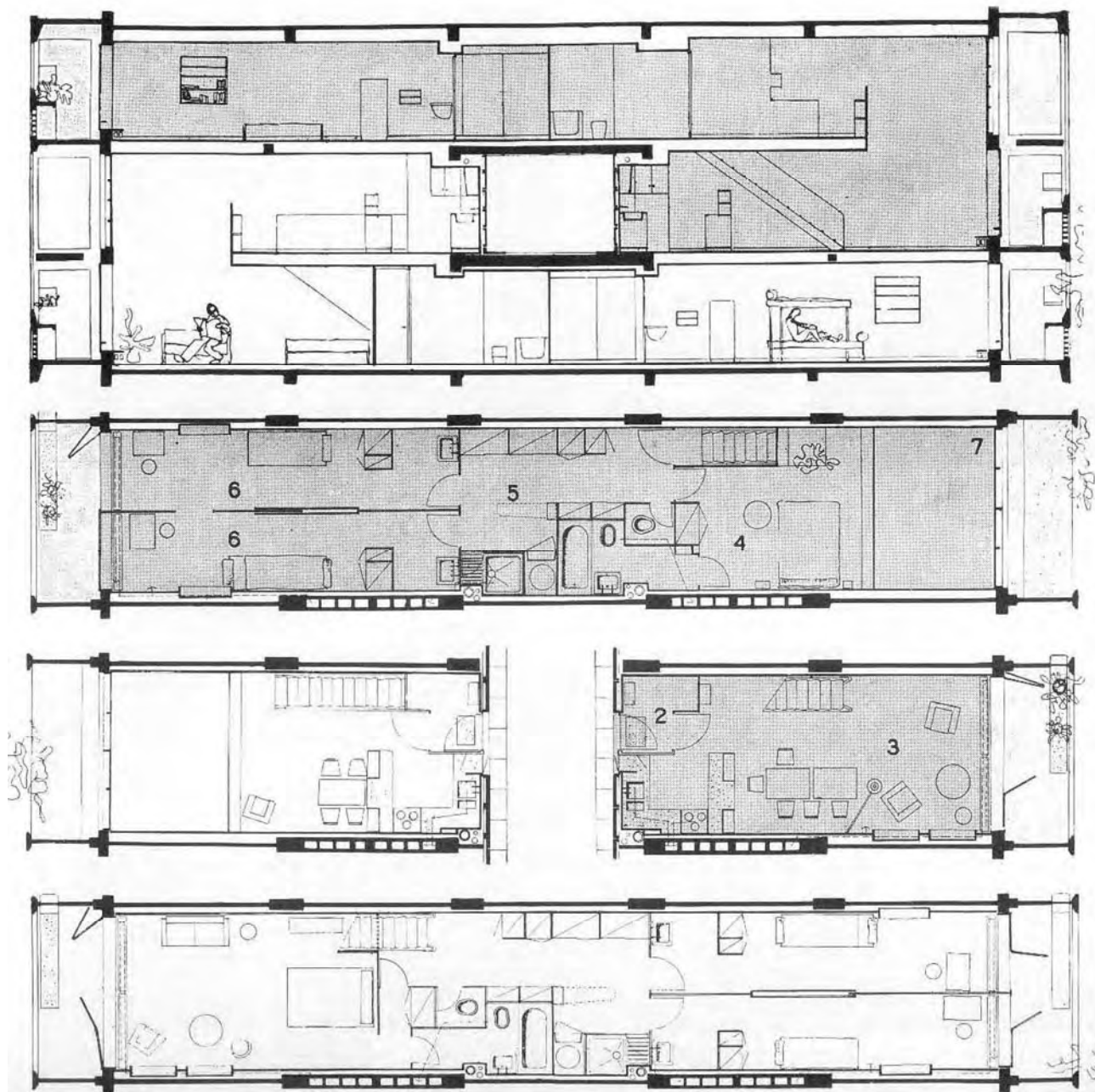
Fragment d'un quartier de résidence type «Ville Radieuse»

Илустрација 19 – « *Fragment d'un quartier de résidence type «(la) Ville Radieuse», [1930]* », Ле Корбузје и Пјер Жанере [Исечак стамбене четврти типа 'Озареног града – континуални стамбени меандар (1930), разрада поставке преузете из плана 'Савременог града за три милиона становника' 1922] **Извор** – Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1934–1938* [Vol. 3] (Zurich : Willy Boesiger, 1939), 31.

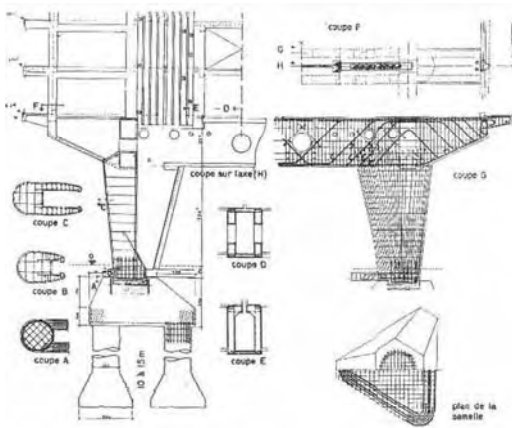

Илустрација 20 – « (L) 'Unité d'habitation de grandeur conforme' pour 1600 habitants environ (premier projet), [1945] », *Ле Корбизје [Перспективни и ситуациони приказ три објекта Јединице становања одговарајуће величине' (1945)]* **Извор** – Le Corbusier, *Le Corbusier – Œuvre complète, 1938-1946* [Vol. 4] (Zurich: Willy Boesiger, 1946), 172, 173.

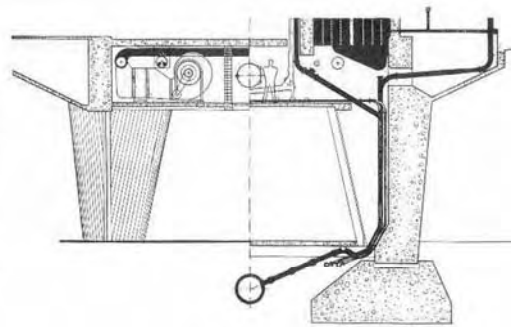

Илустрација 21 – « (L) 'Unité d'habitation de grandeur conforme' pour 1600 habitants environ (premier projet), [1945] », Ле Корбузије [Перспективни и ситуациони приказ три објекта Јединице становања одговарајуће величине' (1945)] Извор – Le Corbusier, *Le Corbusier – Œuvre complète, 1938-1946* [Vol. 4] (Zurich: Willy Boesiger, 1946), 189.

Les pilotis avec le passage de toutes les canalisations
The concrete pilotis housing all service pipes

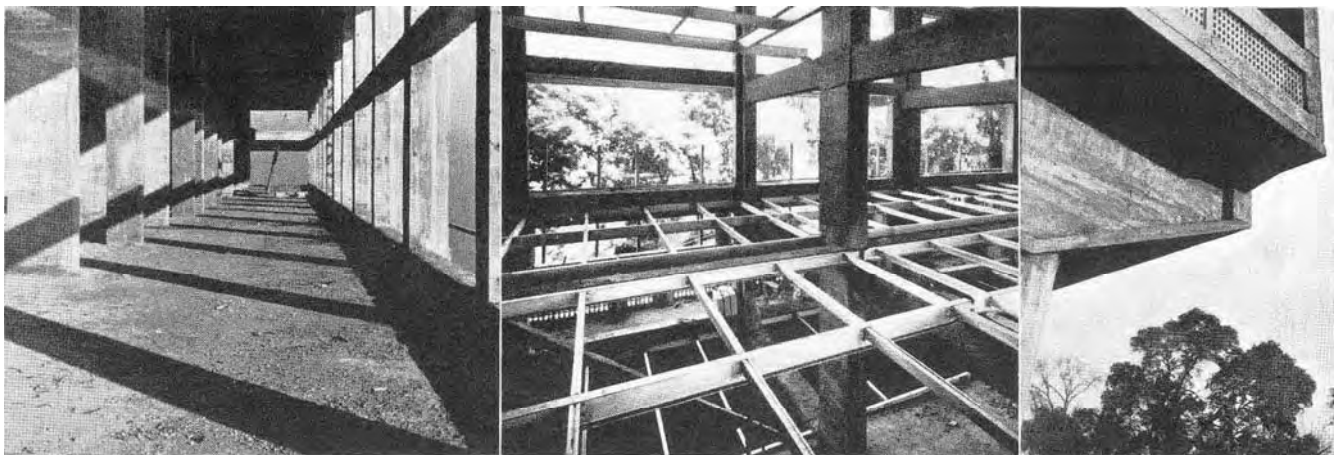
Chaque semelle de fondation est supportée par trois puits de 1,50 m de diamètre, dont le pied est élargi en champignon à 10 m de profondeur environ.
Le «sol artificiel» au sommet des pilotis constitue une table de 135 m de long et de 24 m de large; il repose sur un piloti de 17 portiques écartés de 8,38 m. Les pilotis sont en béton et leur format répond aux fonctions: stabilité de l'ouvrage et passage de toutes les canalisations. Le «sol artificiel» de 32 compartiments abrite les installations mécaniques.
Each footing is supported on three cylinder piles about 10 m deep, of 1.50 m diameter, with enlarged bases.
The artificial ground at the top of the pilotis is a platform 135 m long and 24 m wide, it is supported on 17 cross beams at 8.38 m centres.

Le «sol artificiel» est relié au sol naturel par des pilotis, reposant sur des semelles en pyramides tronquées
The 'artificial ground' houses the mechanical installations. It is connected to the actual ground by the pilotis, which rest on footings in the form of truncated pyramids

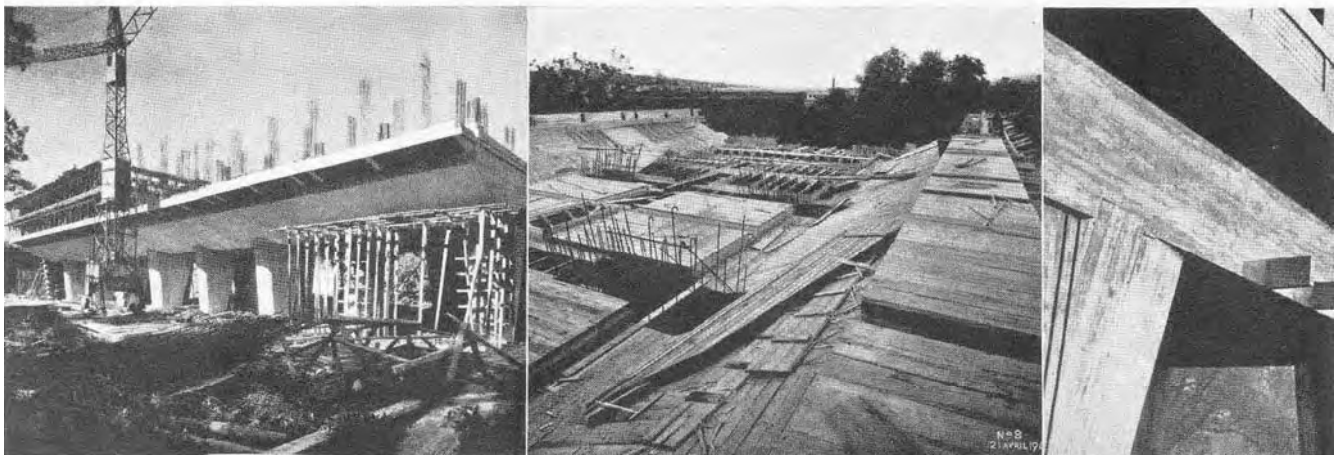
Илустрација 22 – « (L) 'Unité d'habitation de grandeur conforme' pour 1600 habitants environ (premier projet), [1945] », *Ле Корбузије [Перспективни и ситуациони приказ три објекта Јединице становања одговарајуће величине' (1945)]* **Извор** – Le Corbusier, *Le Corbusier – Œuvre complète, 1938–1946* [Vol. 4] (Zurich: Willy Boesiger, 1946), 181.

L'ossature en béton dans les étages / The concrete framing between floors
Right: steel joints of standard sections, and in cold-formed sections resting on lead pads (sound insulation). It is on this steelwork that the living units are placed

Solvage métallique en profils normaux et en tôles pliées, portant sur boîtes de plomb (insonorisation). C'est sur ces solivages métalliques que s'installe chaque logis l'un après l'autre, chacun étant totalement séparé de ses voisins.

Un fragment du «sol artificiel»
Detail of the 'artificial ground'

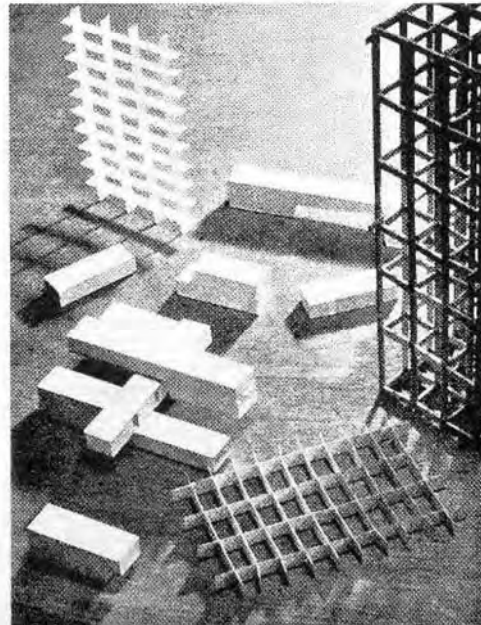
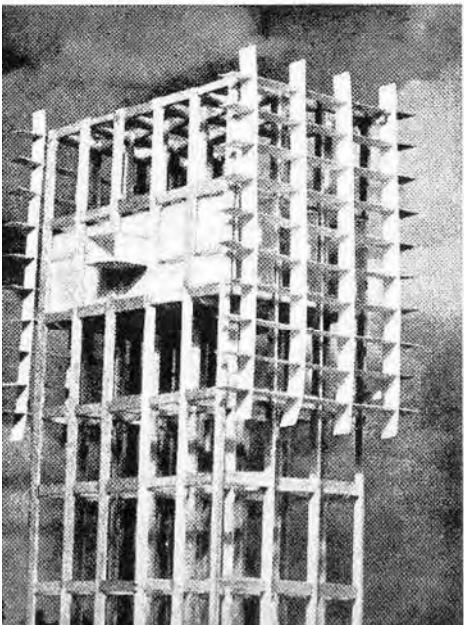
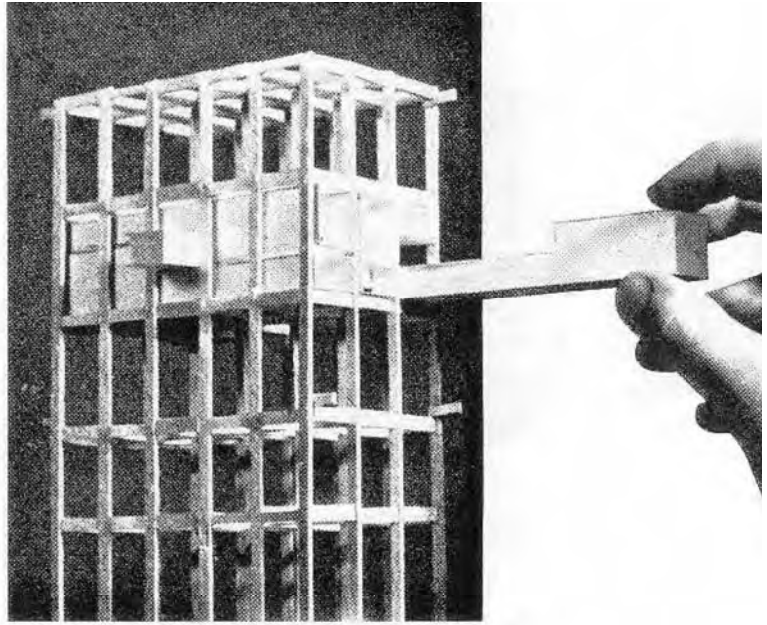
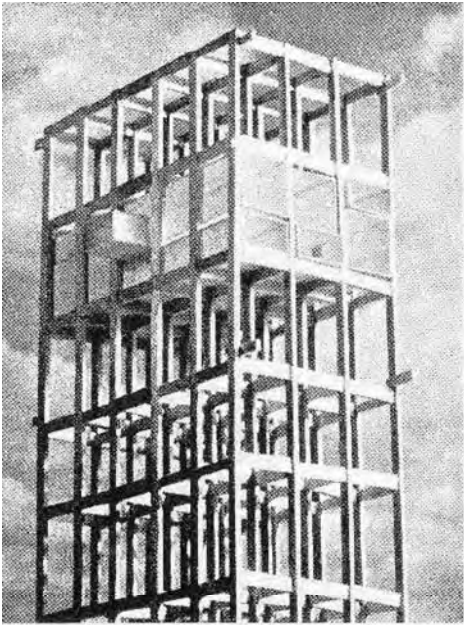

Le «sol artificiel» du bloc nord
The 'artificial ground'

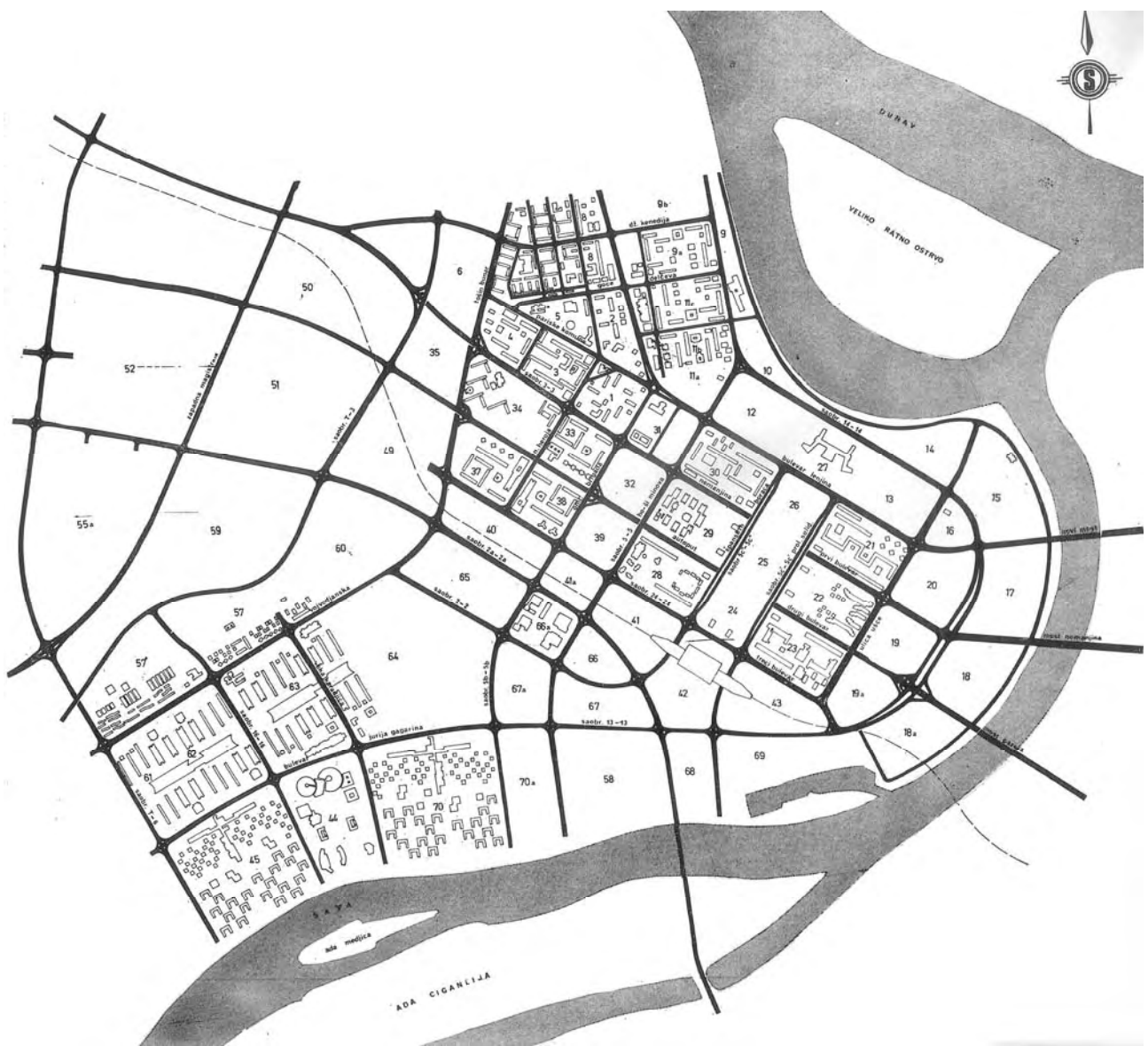
Coffrages du «sol artificiel»
C'est dans ce «sol artificiel» que s'installent les machines
Shuttering for the 'artificial ground'

Un fragment du «sol artificiel»
Detail of the 'artificial ground'

Илустрација 23 – « (L) 'Unité d'habitation de grandeur conforme' pour 1600 habitants environ (premier projet), [1945] », Ле Корбузије [Перспективни и ситуациони приказ три објекта 'Јединице становања одговарајуће величине' (1945)] **Извор** – Le Corbusier, *Le Corbusier – Œuvre complète, 1938–1946* [Vol. 4] (Zurich: Willy Boesiger, 1946), 187.

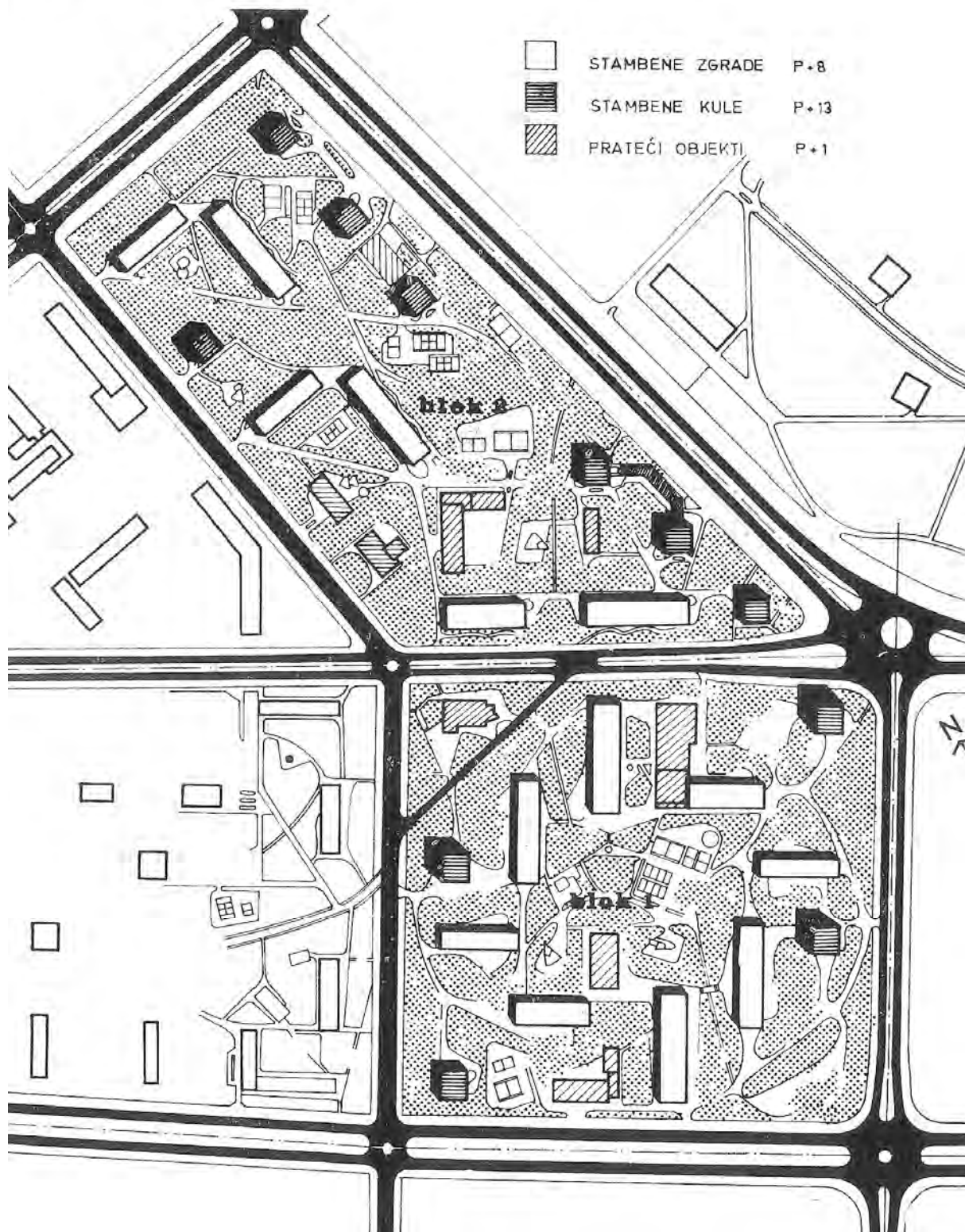

Илустрација 24 – « (L) 'Unité d'habitation de grandeur conforme' pour 1600 habitants environ (premier projet), [1945] », *Ле Корбузије [Перспективни и ситуациони приказ три објекта Јединице становања одговарајуће величине' (1945)]* Извор – Le Corbusier, *Le Corbusier – Œuvre complète, 1938-1946* [Vol. 4] (Zurich: Willy Boesiger, 1946), 186.

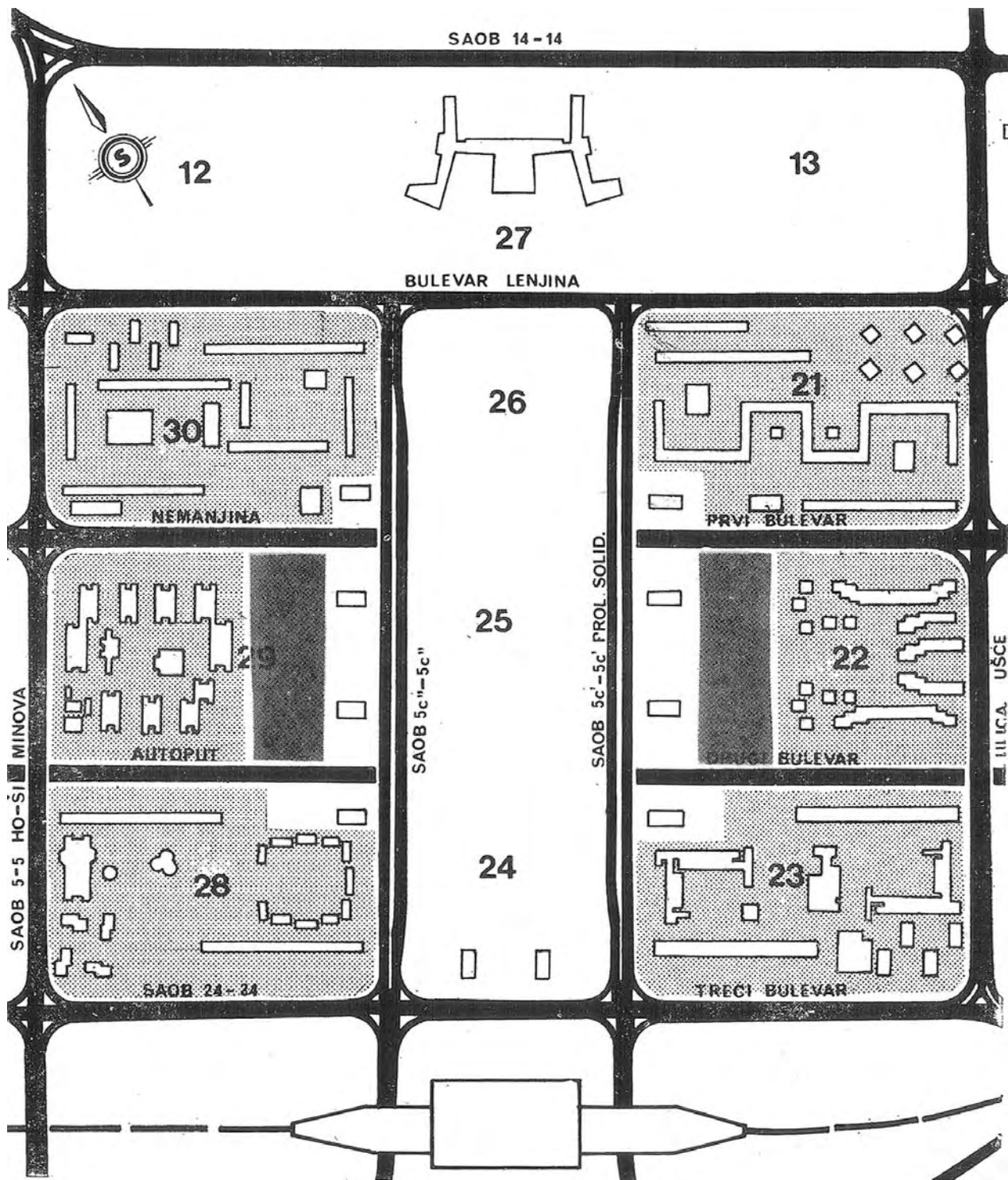

Илустрација 25 – [Ситуационо–схематски приказ развојног плана Новог Београда (непотписан и недатиран прилог)] Нови Београд. Извор – Урбанизам Београда, бр. 30, 1975, 27.

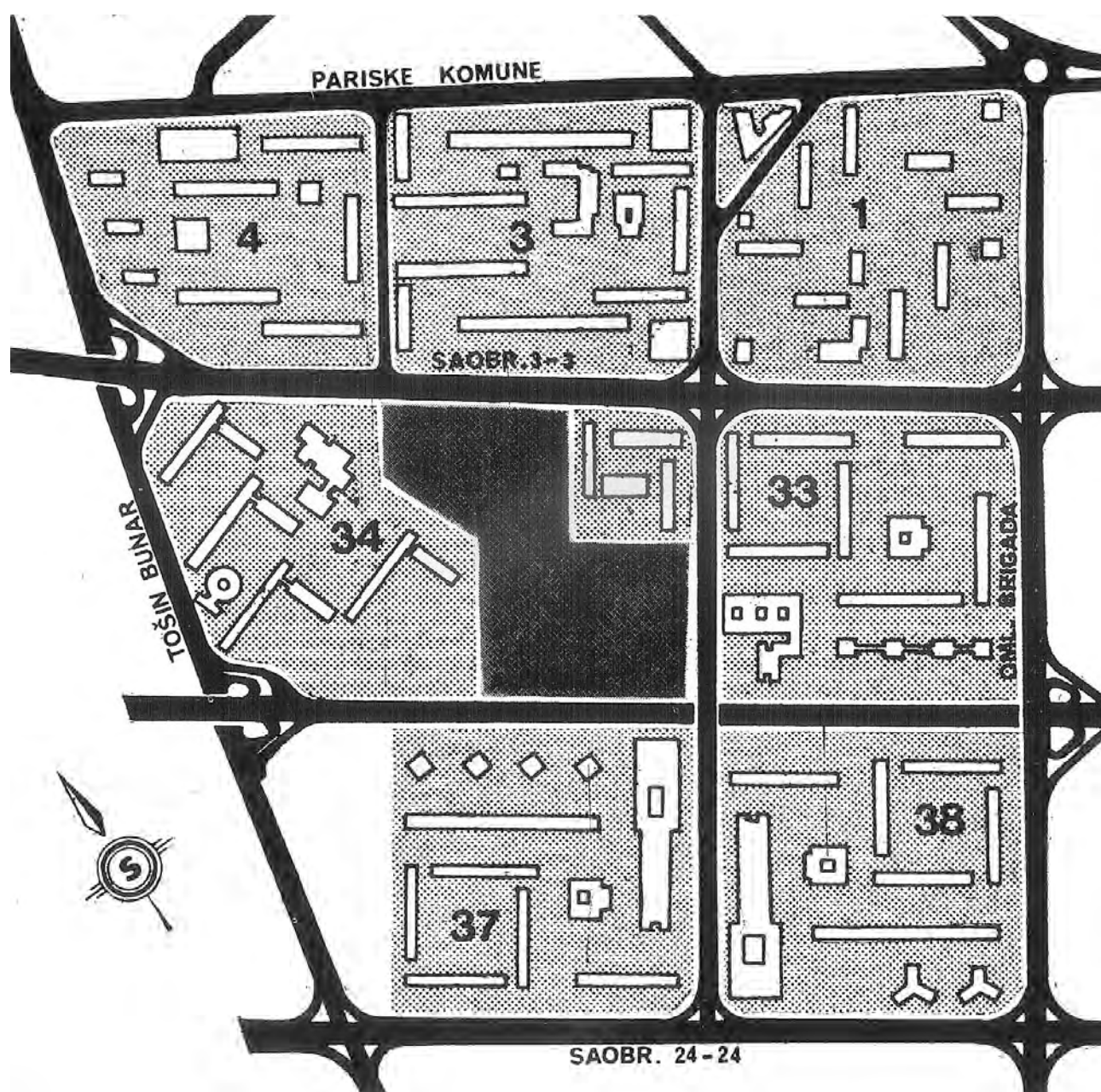
Ситуација блокова 1 и 2 у Новом Београду

Илустрација 26 – [Ситуационо–схематски приказ новобеоградских блокова 1 и 2 (непотписан и недатиран прилог)] Ситуација блокова 1 и 2 у Новом Београду. Извор – Урбанизам Београда, бр. 30, 1975, 28.

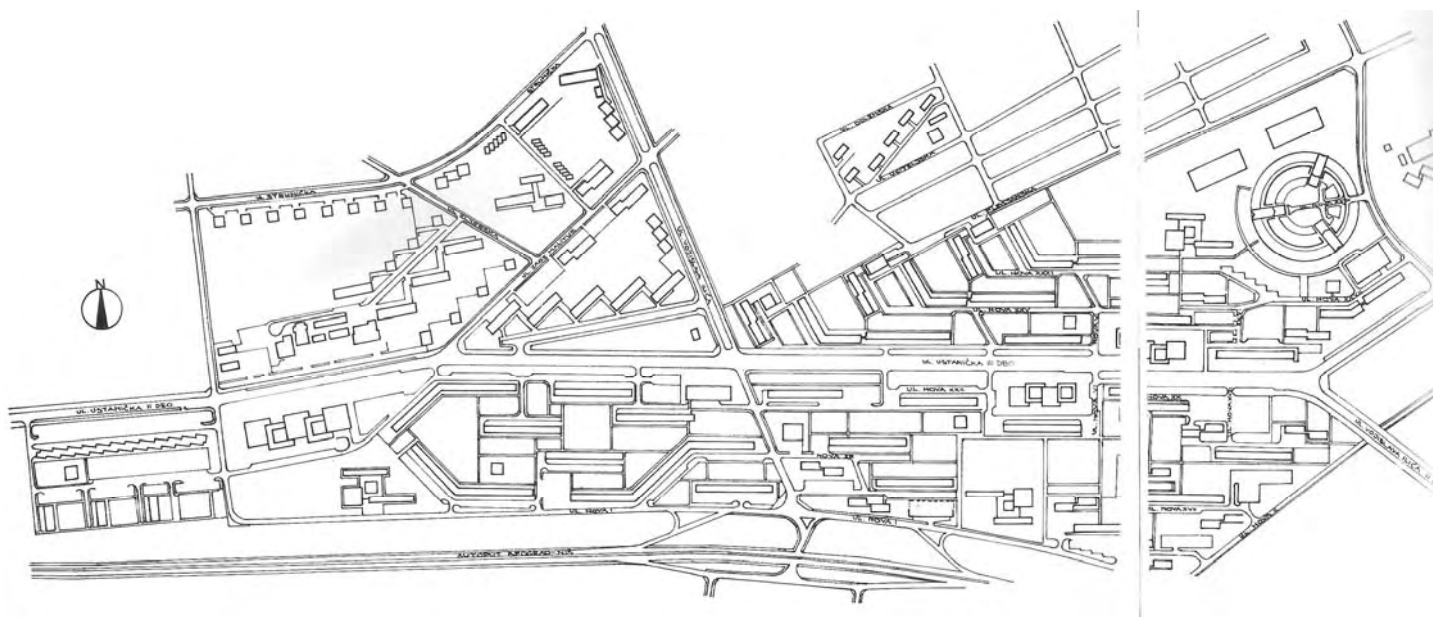

Илустрација 27 – [Ситуационо–схематски приказ другог стамбеног рејона Новог Београда (непотписан и недатиран прилог)] Извор – Урбанизам Београда, бр. 30, 1975, 30.

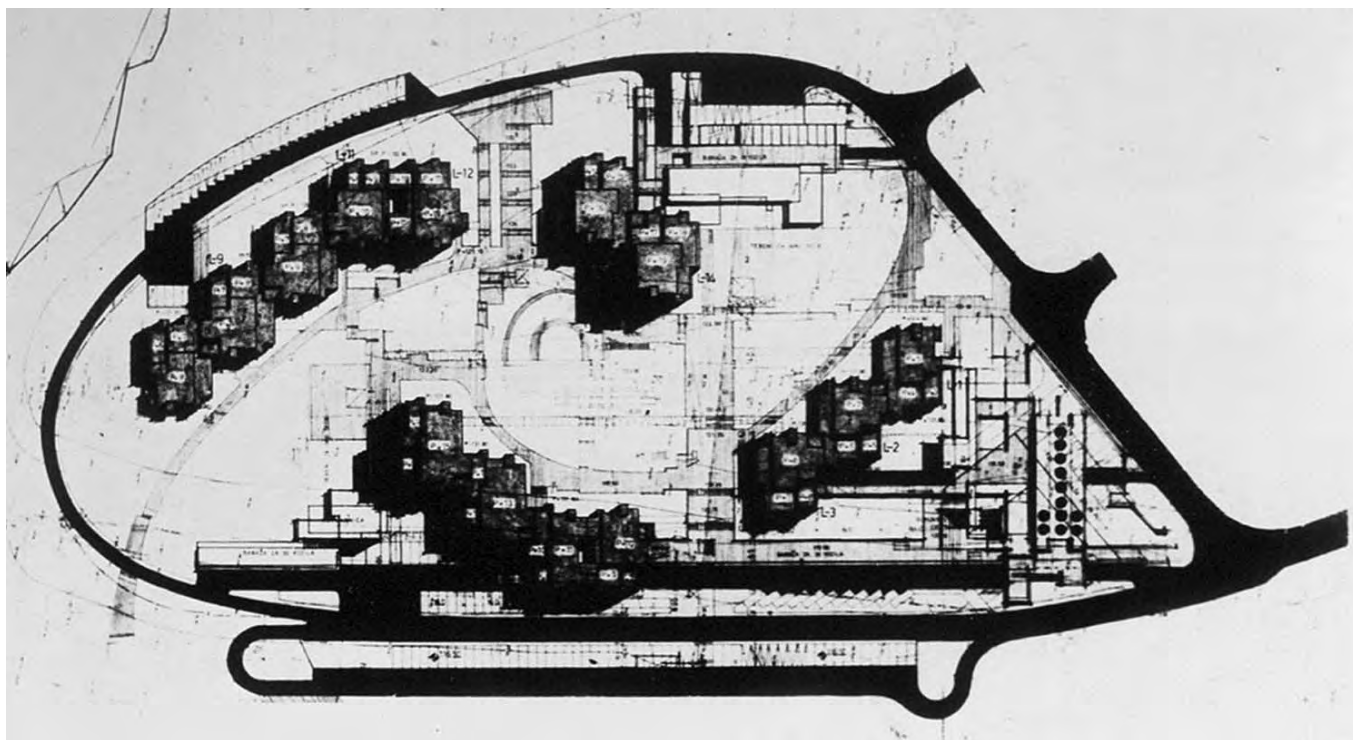

Илустрација 28 – [Ситуационо–схематски приказ трећег стамбеног рејона Новог Београда (непотписан и недатиран прилог)] **Извор** – *Урбанизам Београда*, бр. 30, 1975, 35.

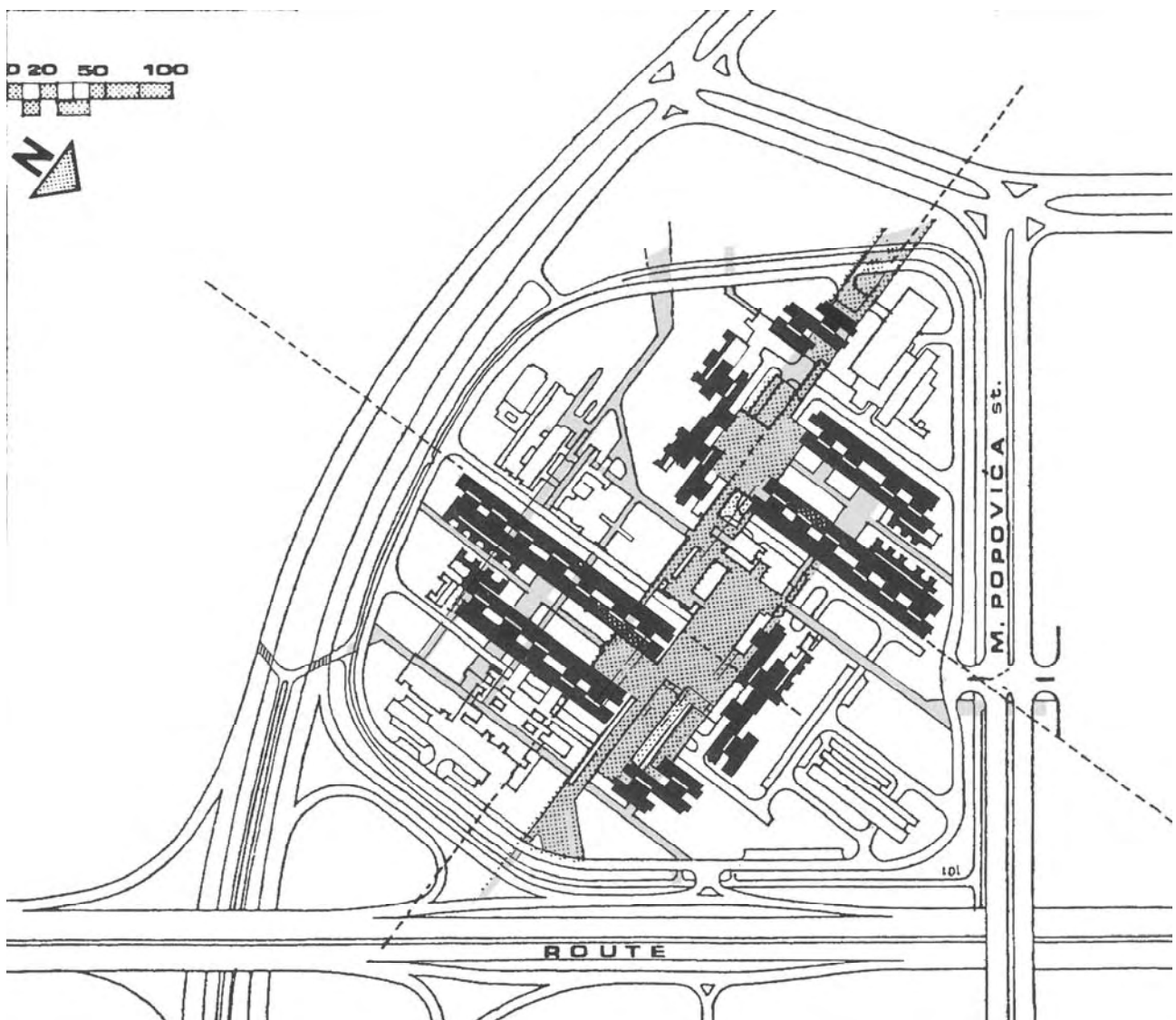
Илустрација 29 – [Ситуационо–схематски приказ насеља Београда – Шумице и Кошарник (непотписан и недатиран прилог)] **Извор** – *Урбанизам Београда*, бр. 30, 1975, 46–47.

Илустрација 30 – [Ситуациони приказ насеља Јулино брдо, Београд, Чукарица (недатирано)]
Извор – Архива академика Милана Лојанице.

Илустрација 31 – [а) Макета конкурсног решења насеља Јулино брдо, Београд, Чукарица; б) Изграђен урбанитет Јулиног брда, поглед из ваздуха (недатирано)] **Извор** – а) Архива академика Милана Лојанице; б) https://upload.wikimedia.org/sr/thumb/b/b1/Julino_brdo_from_airplane.jpg/435px-Julino_brdo_from_airplane.jpg Приступљено 12. маја 2016.

Илустрација 32 – [Ситуациони приказ Блока 19а, Нови Београд (1975)] **Извор** – Архива академика Милана Лојанице.

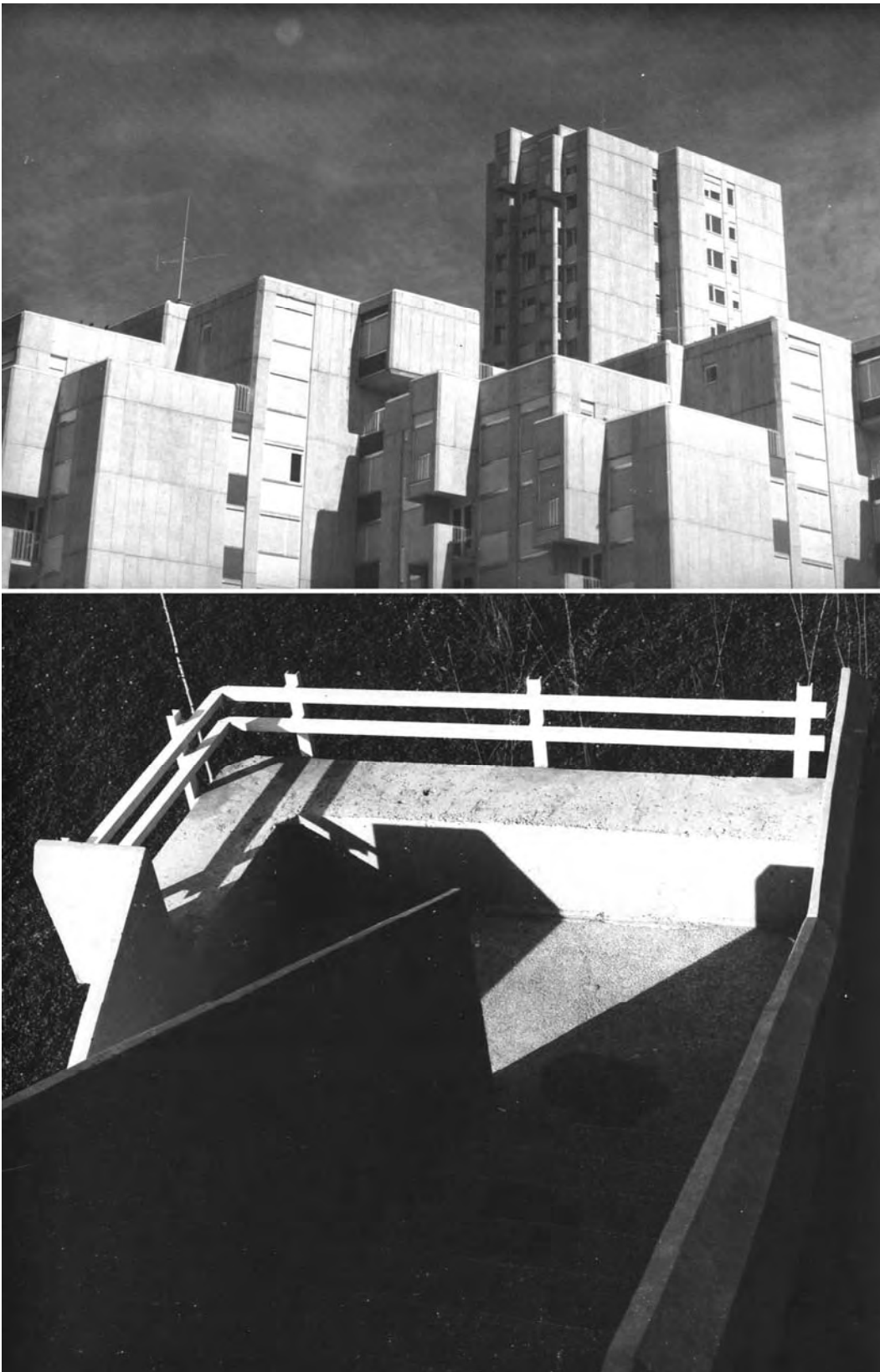
Илустрација 33 – [Груписање објеката урбанитета Јулиног брда, у споју са повећањем њихове висине, компоновано је значајки и доследно, на такав начин да ствара утисак поступног раста. Остављајући тиме индиције – настајања места. Прилазни поглед на урбанитет Јулиног брда (недатирано)] **Извор** – Архива академика Милана Лојанице.

Илустрација 34 – [Манастир Ресава–Манасија (1407–1418), задужбина деспота Стефана Лазаревића (1389–1427)]
Извор – <http://www.nacionalnarevija.com/images/images/Broj%2010/Galerija/manasija%20a%2001%2008%202-008.jpg>, <http://www.sekcijatvrdjava.rs/?p=49>, http://resavskapecina.rs/images/IMG_For_WP/Manastir_Manasiya/Images-for-Manastir-Manasija-Portfolio-003-Utvdjenje-Manasija.jpg (прилагодио за предметну Дисертацију, аутор А. М. Приступљено 1. јуна 2016)

Илустрација 35 – [Активнија полихромација форми средње рашчлањености (Васиљевић–Томић, 2007) постигнута светлошћу која хармонизује целину израђеног са пејзажем из којег израста. Контраст играђеног урбанитета Јулиног брда и окружења зеленила (недатирано)] **Извор** – Архива академика Милана Лојанице.

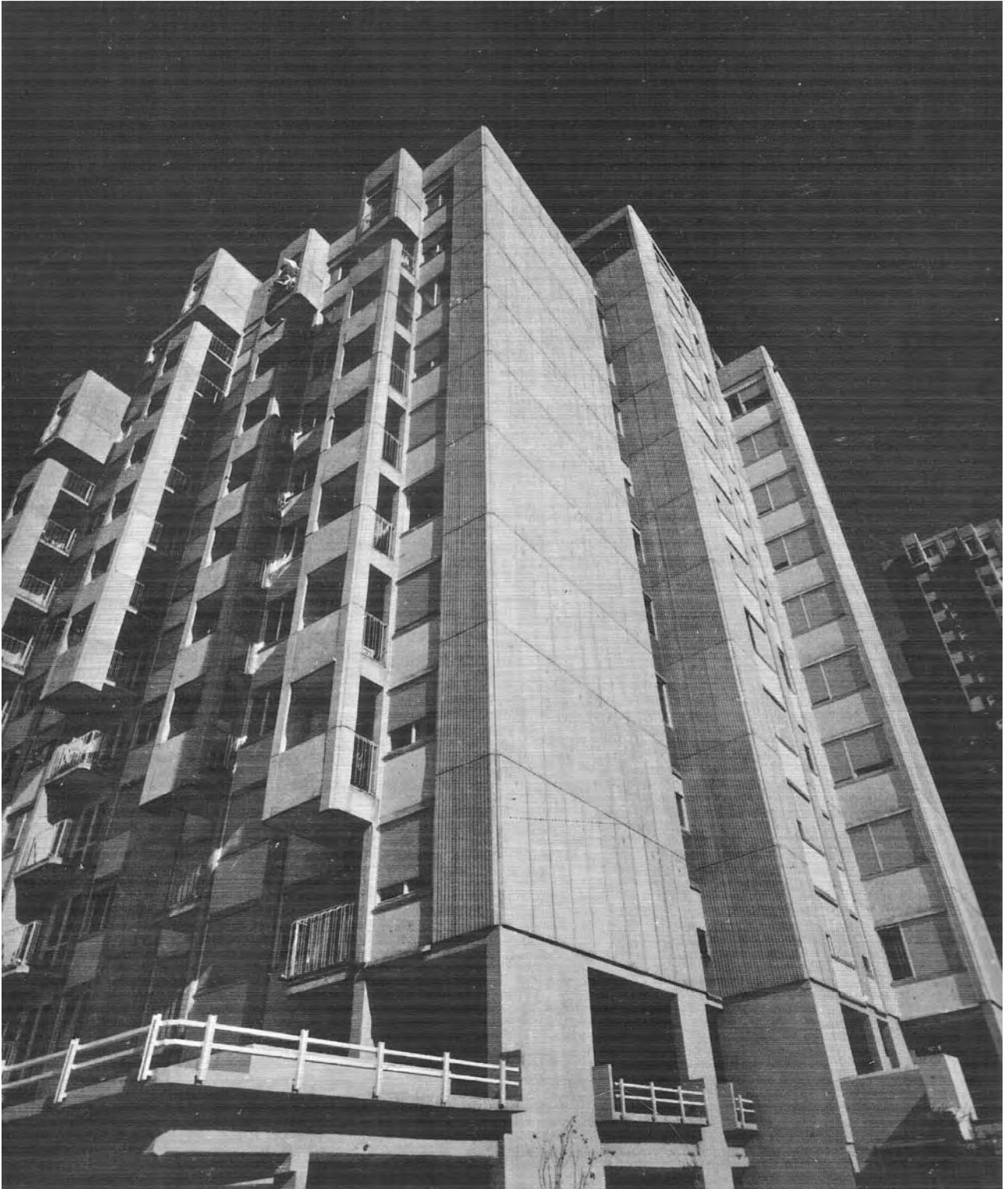

Илустрација 36 – [Рашичлањеност кубуса урбанитета Јулиног брда. Ниски полихроматски степен најрашичлањенијих форми, стопљених са простором (Васиљевић–Томић, 2007)] (недатирано) | **Извор** – Архива академика Милана Лојанице.

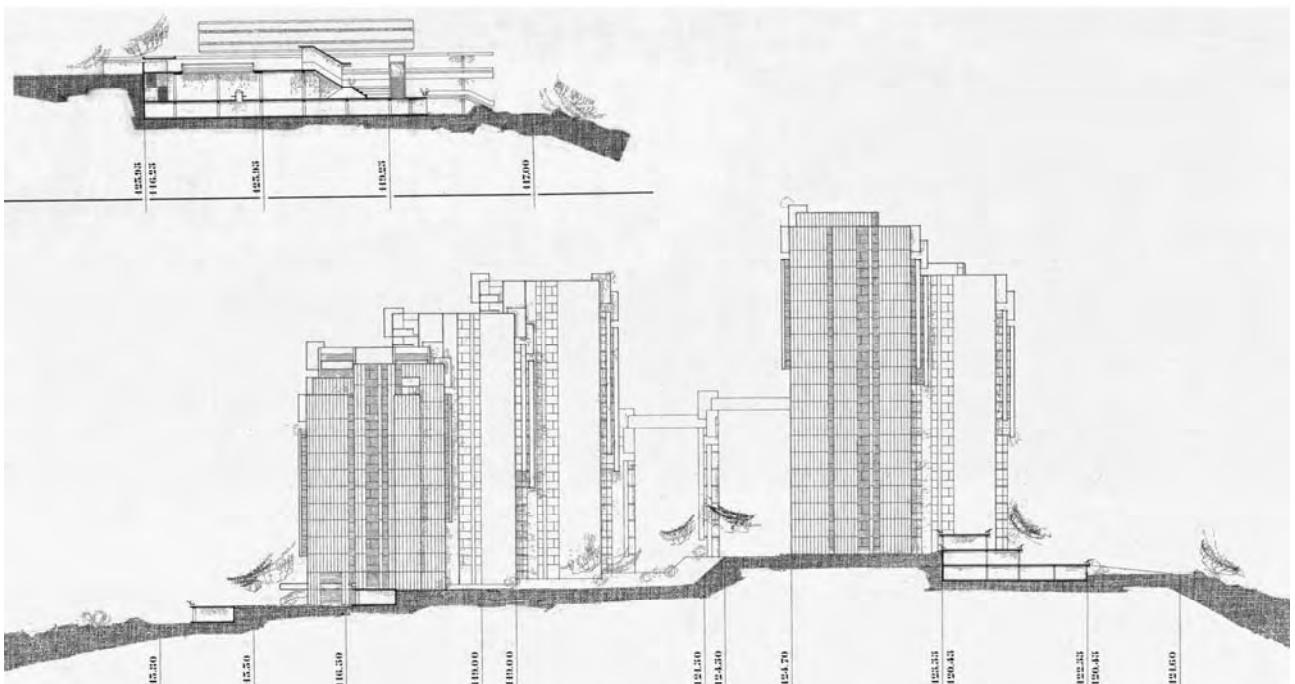
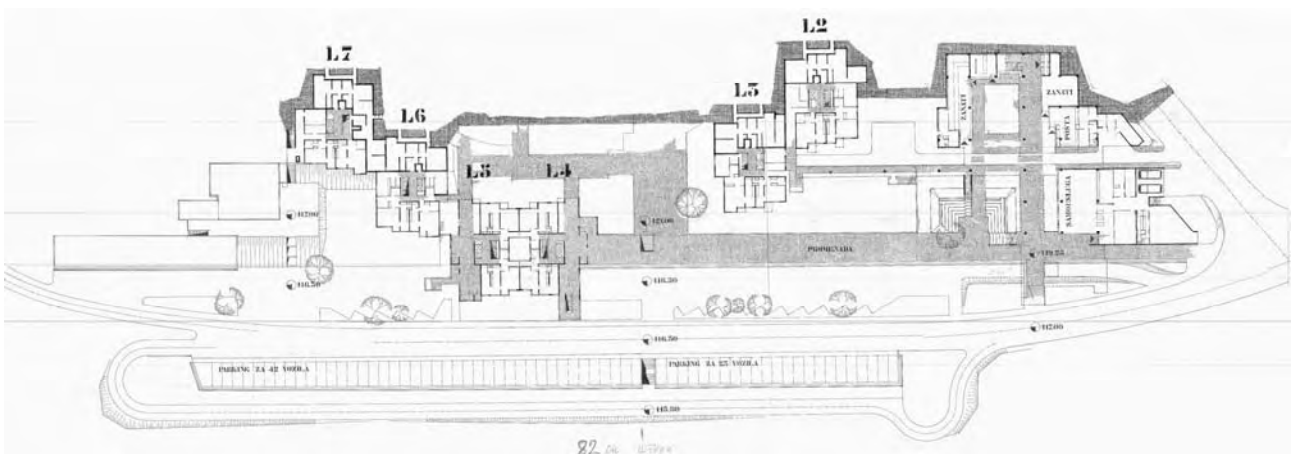

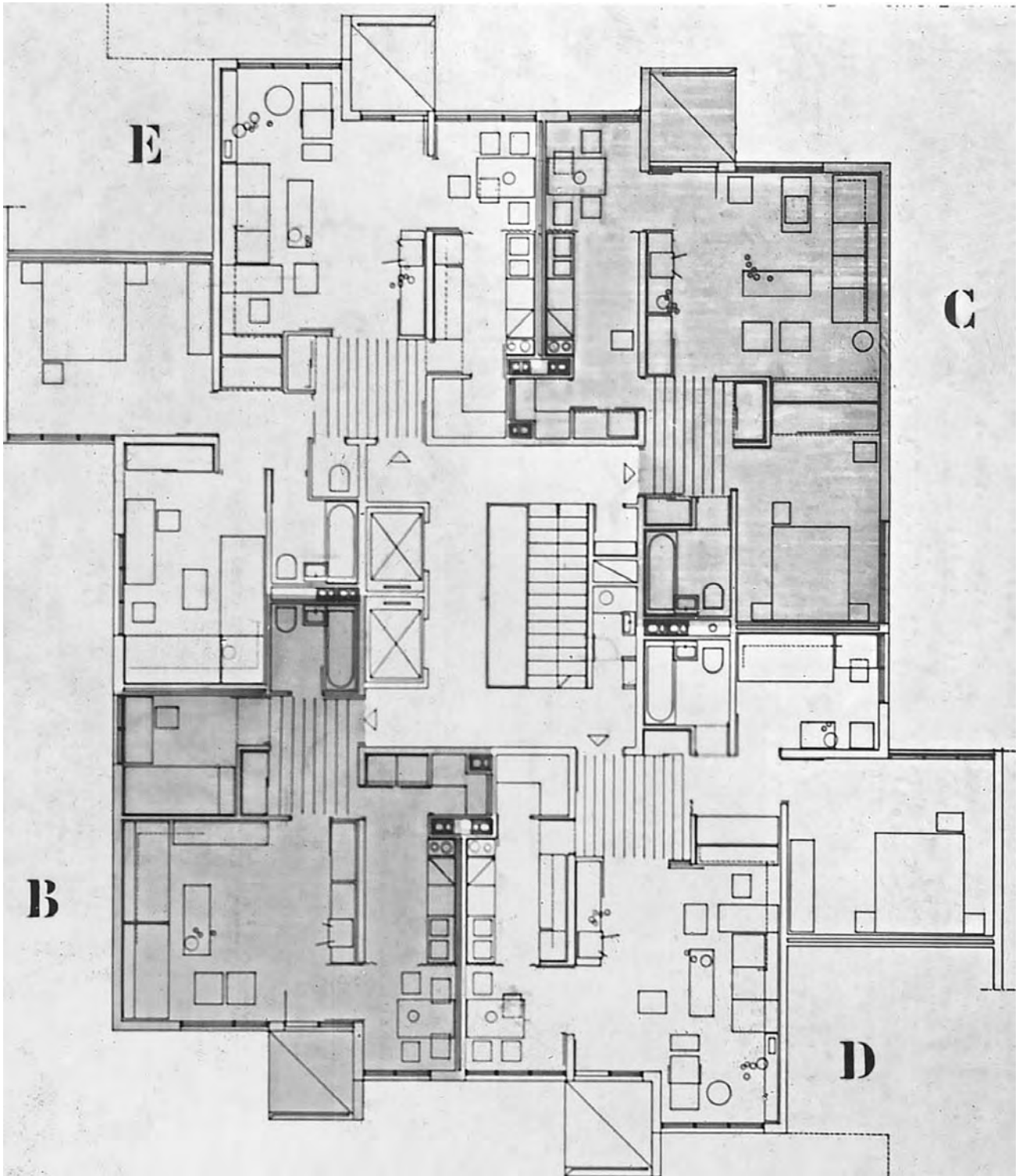
Илустрација 37 – [Степеновање и рашчлањеност израђених форми и слободних простора урбанитета Јулино брдо. Стамбени објекти – постулирани и изведени – као уникати, иако од елемента масовно-серијски произведених (недатирано)] **Извор** – Алексеј Бркић, Знакови у камену. Српска модерна архитектура 1930–1980 (Београд: Савез архитеката Србије, 1992), 255.

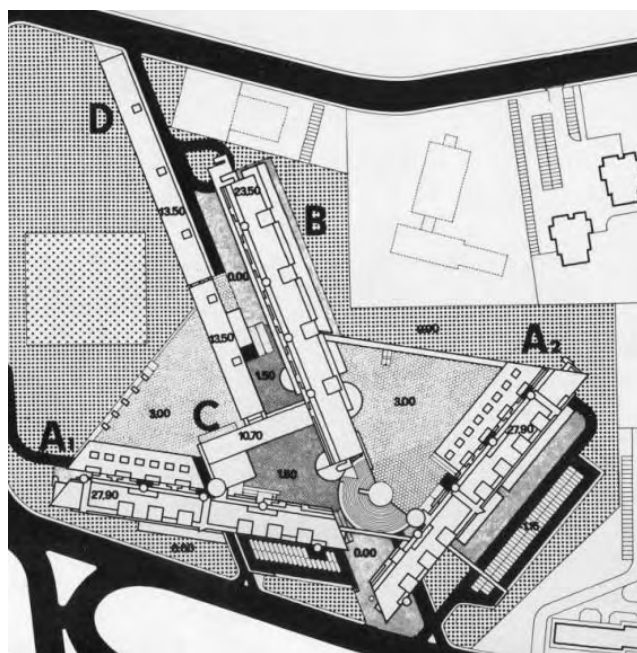
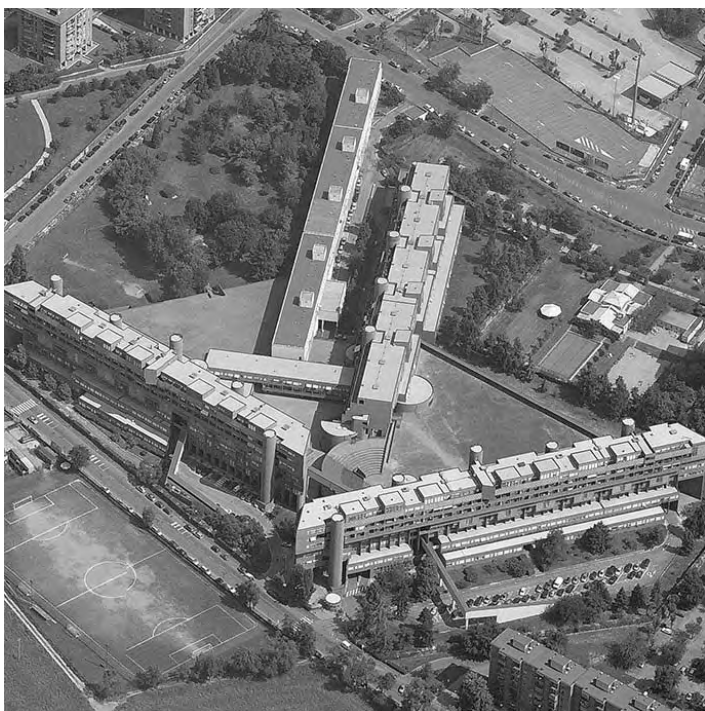
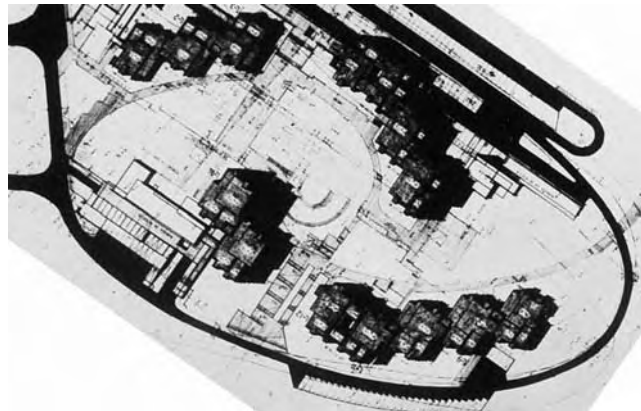
Илустрација 38 – [Рашићлањеност кубуса урбанитета Јулиног брда. Структура, мада сачињена из готово истоветних елемента резултира ванредним ефектом – против-монотоног обрасца. (недатирано)] **Извор** – Алексеј Бркић, Знакови у камену. Српска модерна архитектура 1930–1980 (Београд: Савез архитеката Србије, 1992), 256.

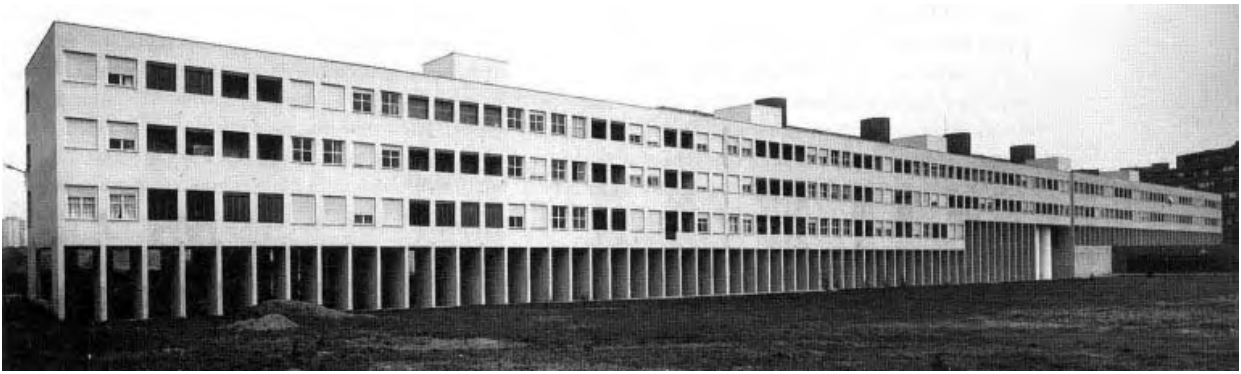
Илустрација 39 – [а) Урбанистичка диспозиција – раицлањеност груписаних склопова објеката и спољна партерна раицлањеност; б) Раицлањеност кубуса урбанитета Јулиног брда. Попречни пресек терена са изгледом стамбених објекта (недатирано)] **Извор** – Архива академика Милана Лојанице.

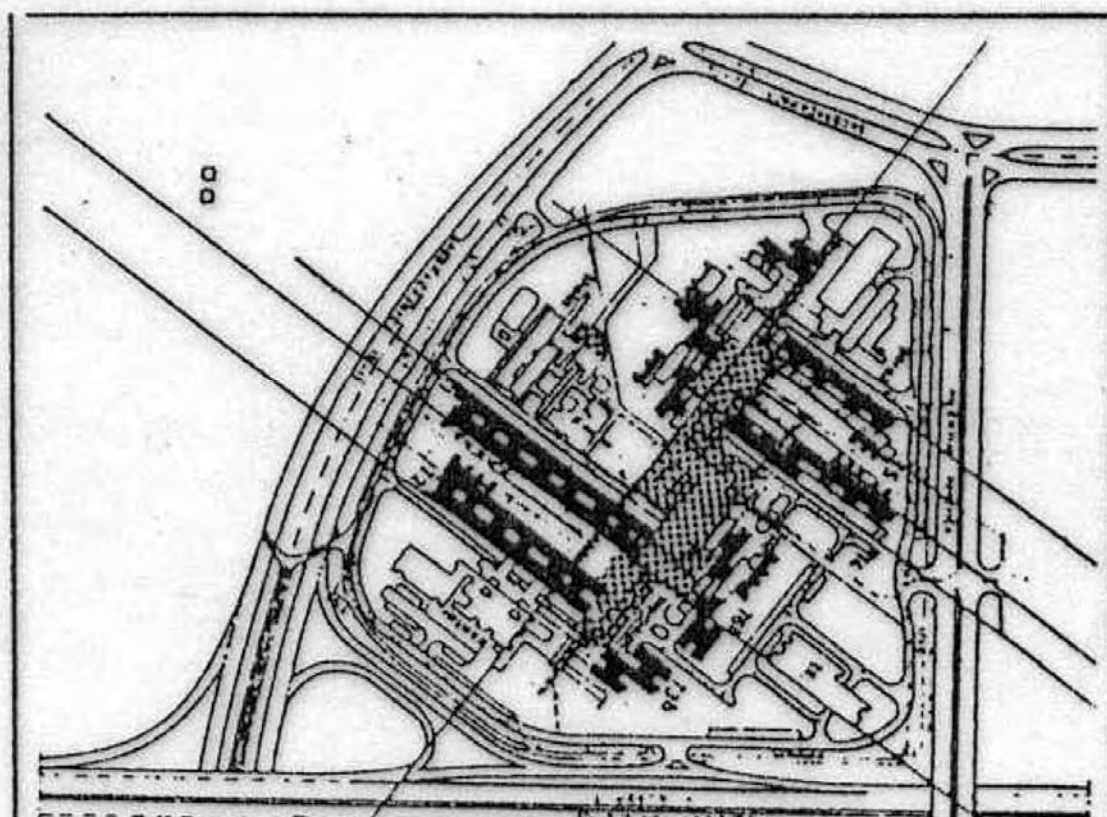
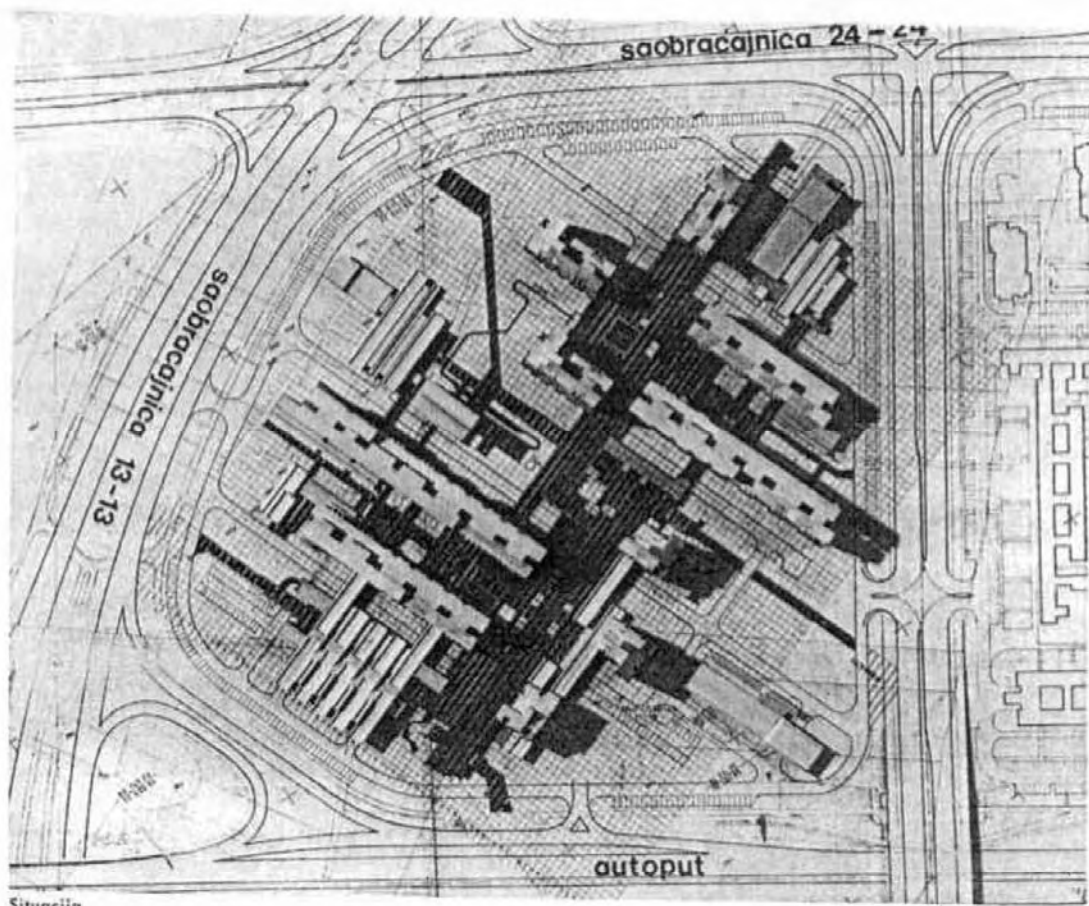
Илустрација 40 – [Отворен концепт стана минималног броја подеоних, углавном конструктивних зидова – тежишно–фокусног простора дневног боравка, сублимација је главног организационог принципа свеукупне целине урбанитета Јулиног брда, настале – генерисањем од заједничких, јавних простора – ка функционално–стамбеним, а на нивоу стамбене јединице – приоритизованим квалитетом приватности. (недатирано)]
Извор – Архива академика Милана Лојанице.

Илустрација 41 – [Упоредни приказ урбанитета Јулино брдо (1966–1970) и стамбеног комплекса Монте Амијата, Галаратезе (1967–1972) – горњи хоризонтални ред, с лева на десно – а) Изграђен урбанитет Јулино брдо, поглед из ваздуха, б) Снимку из ваздуха прилагођен ситуациони приказ урбанитета Јулино брдо Доњи хоризонтални ред, с лева на десно – в) Монте Амијата, Галаратезе, снимак из ваздуха, г) Монте Амијата, Галаратезе – ситуација (сви прилози недатирали)] **Извор** – комбинација раније већ приказаних илустрација – а) Илустрација 31 б; б) Илустрација 30; в) Илустрација 5; г) Илустрација 4

Илустрација 42 – [Колаж – упоредни приказ стамбеног комплекса Монте Амијата, Галаратезе (1967–1972) и урбанитета Јулино брдо (1966–1970). Одозго на доле – а) Алдо Роси, ламела Д, Монте Амијата; б) Карло Ајмонино, ламела А1, Монте Амијата, поглед са уличне стране, в) Милан Лојаница, Предраг Цагић и Боривоје Јовановић – урбанитет Јулино брдо, доњи хоризонтални ред – г) Степеновање и рашчлањеност урбанитета Јулино брдо, д) Рашчлањеност кубуса урбанитета Јулино брдо (сви прилози недатирани)]
Извор – комбинација прилагођених, већ приказаних илустрација – а) исечак Илустрације 6; б) исечак Илустрације 8; в) исечак Илустрација 33; г) исечак Илустрације 36.

Илустрација 43 – [а) Милан Лојаница, Предраг Цагић и Боривоје Јовановић – Блок 19а – Конкурсна макета (1975), б) Ситуациони приказ Блока 19а, Нови Београд (1975)] **Извор** – Архива академика Милана Лојанице.

Илустрација 44 – [Милан Лојаница, Предраг Цагић и Боривоје Јовановић – реализован урбанизет Блок 19а (недатирано) Унутарњи ритмовани мотиви урбанизета Блок 19а – студиозно диференцираних спољних архитектонских простора – преливају се из главног пешачког тока правцем исток – запад. Поглед са трга – отворена визура главног пешачког тока] **Извор** – Архива академика Милана Лојанице.

Илустрација 45 – [Милан Лојаница, Предраг Цагић и Боривоје Јовановић – реализован урбанитет Блок 19а (недатирано) Заокружен поступак амбијентализације – израђени волумени урбанитета Блок 19а посредством својих одговарајућих пауза – амалога архитектонске тишине – стварају дубље хармонизовану хијерархију потпуног просторног склада, уцеловљујући креирање амбијента вишег реда.]
Извор – Архива академика Милана Лојанице.

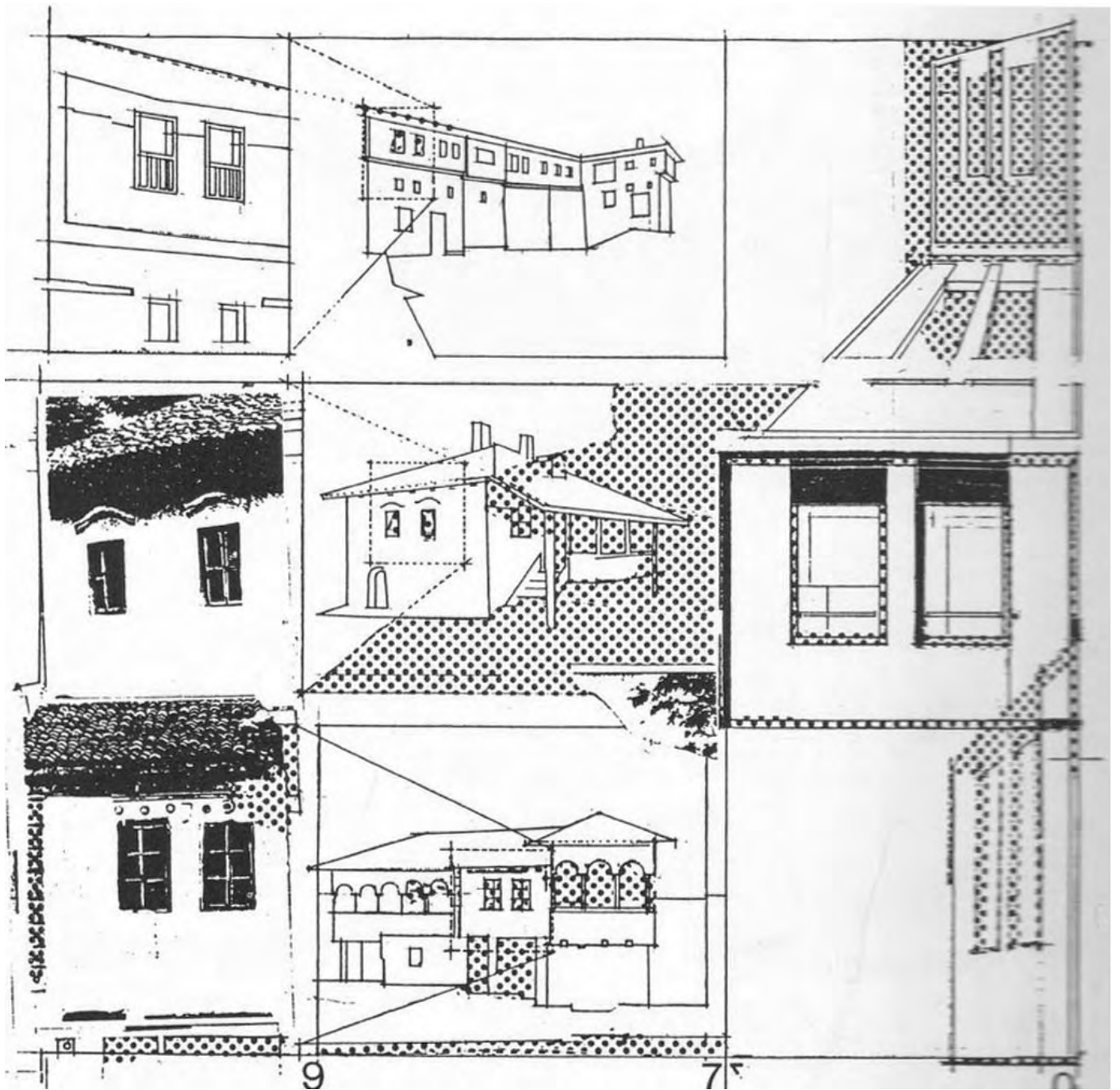
Илустрација 46 – [Милан Лојаница, Предраг Цагић и Боривоје Јовановић – реализован урбанизет Блок 19а (недатирано) *Визура југозапад/запад – североисток/исток. Поступак амбијентализације – Генерисање слојевитости архитектонско-урбанистичке композиционе целине урбанизета Блок 19а тече истоветно – мотивационо из спољних јавних простора ка стамбеним здањима, уз пропратни – повратан утицај.]*
Извор – Архива академика Милана Лојанице.

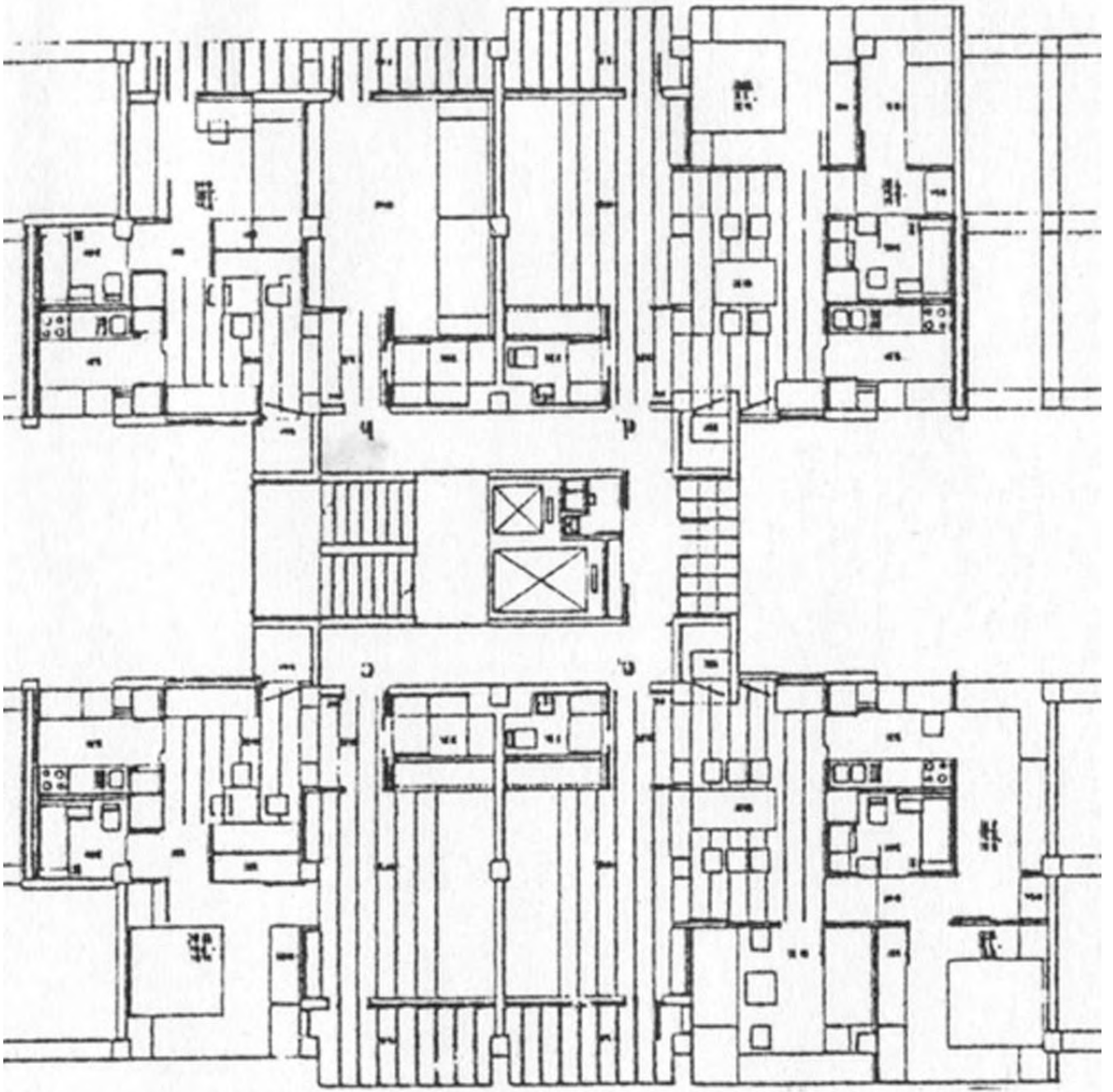
Илустрација 47 – [Милан Лојаница, Предраг Цагић и Боривоје Јовановић – урбанитет Блок 19а **Извор** <http://gioranoangelo.blogspot.rs/search?q=%D0%91%D0%BB%D0%BE%D0%BA+%D0%BD> приступљено 16. децембар 2017 (изворно недатирано).

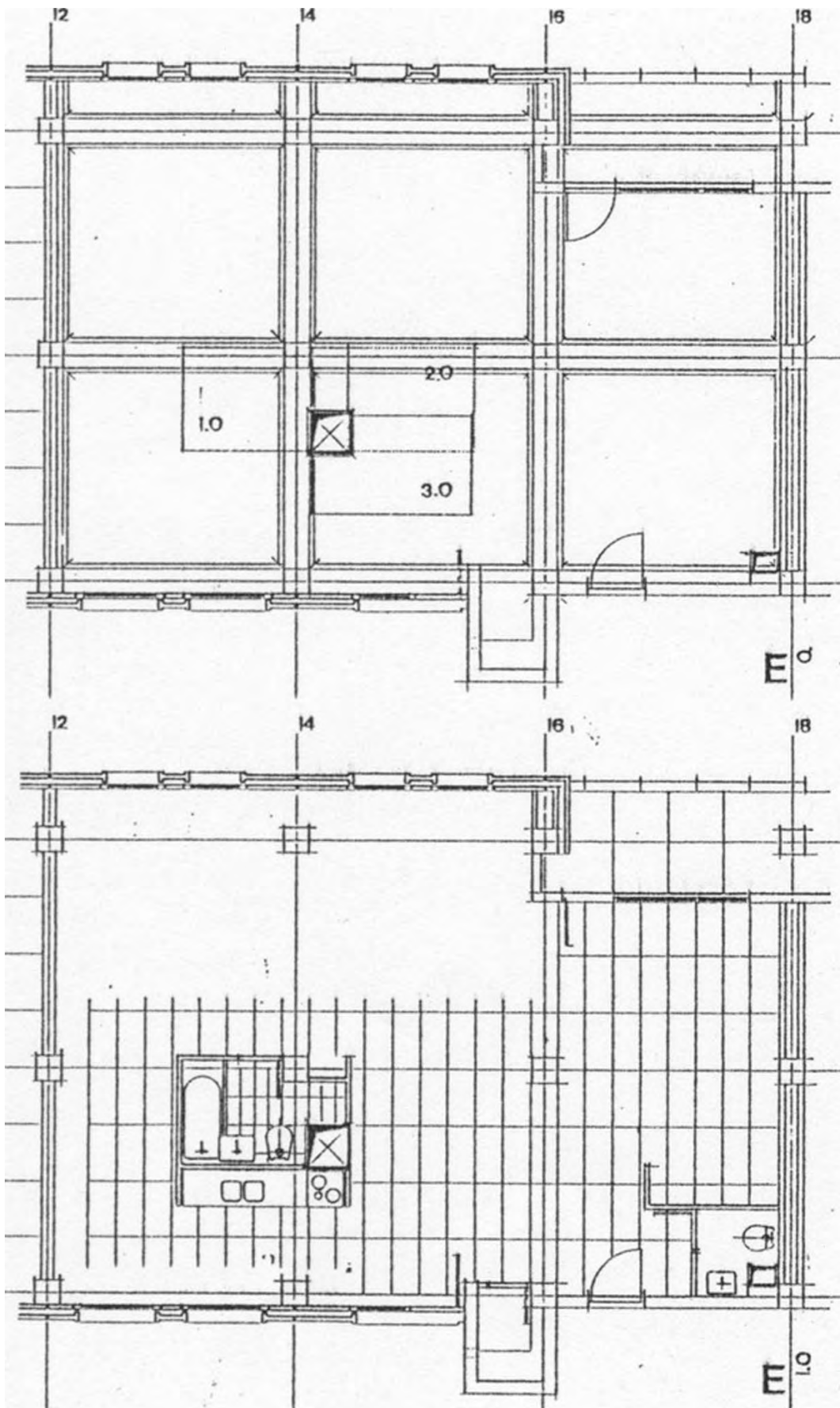
Илустрација 48 – [Милан Лојаница, Предраг Цагић и Боривоје Јовановић – реализован урбанитет Блок 19а (недатирано) Почетно, конкурсно опредељење за осавремењен редизајн типологије куће косих, једноводних кровова, парцијално трактно усмерених у реинтерпретацију двоводних – развијено је даљом студиозном разрадом до нивоа примарног идентитета архитектуре градске четврти 19а] **Извор** – Алексеј Бркић, Знакови у камену. Српска модерна архитектура 1930–1980 (Београд: Савез архитеката Србије, 1992), 299.

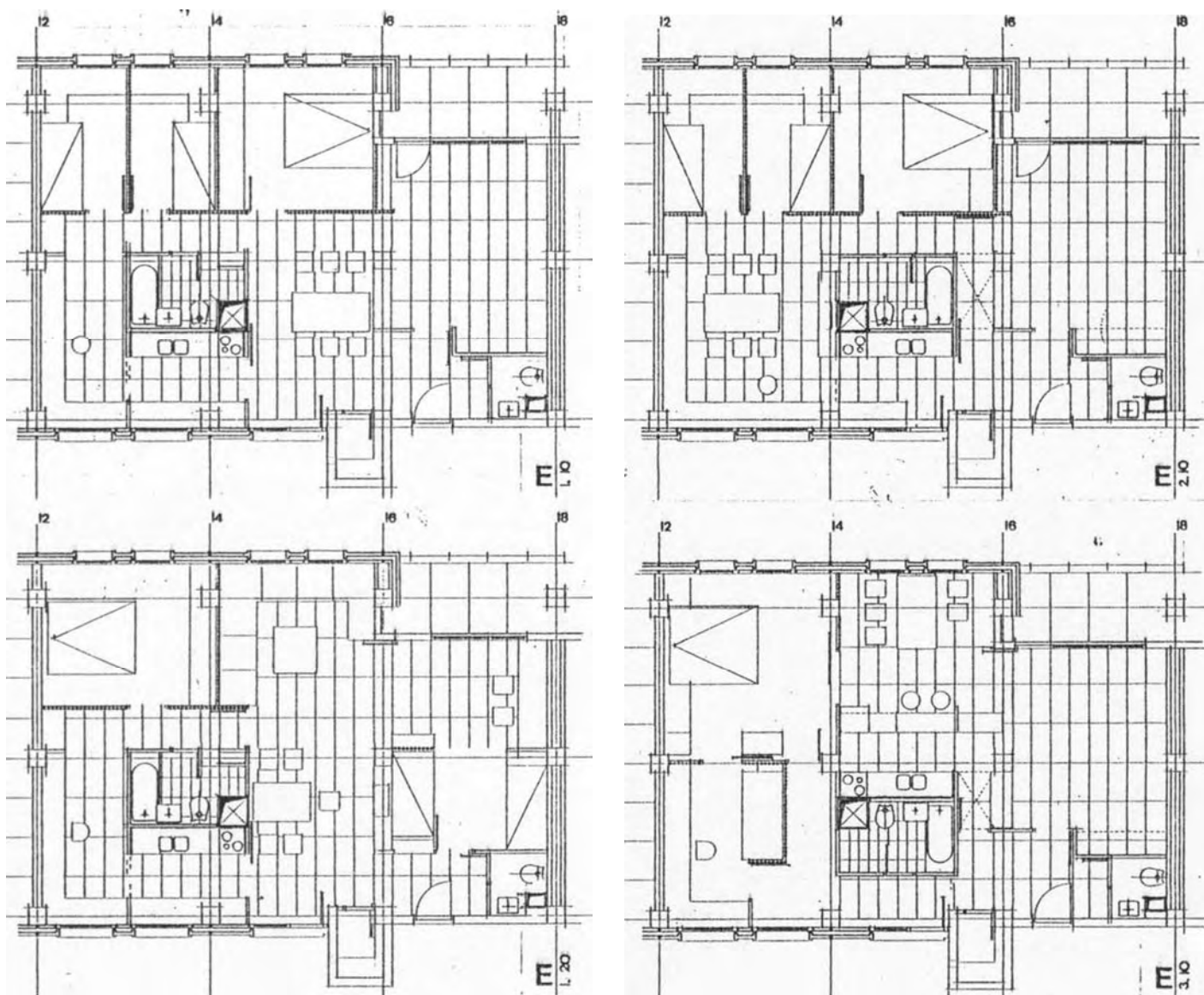
Илустрација 49 – [Милан Лојаница – Студија мотива градитељске традиције – поступак обликовања карактеристичног фрагмента фасаде стамбених зграда урбанитета Блок 19а (недатирано)] Извор – Архива академика Милана Лојанице.

Илустрација 50 – [Милан Лојаница, Предраг Цагић и Боривоје Јовановић – реализован урбанитет Блок 19а (недатирано) Типски спратни склоп урбанитета Блок 19а] Извор – Архива академика Милана Лојанице.

Илустрација 51 – [Милан Лојаница, Предраг Цагић и Боривоје Јовановић – реализован урбанитет Блок 19а (недатирано) Пре-концепција интегрисаног купатилско – кухињског блока] **Извор** – Архива академика Милана Лојанице.

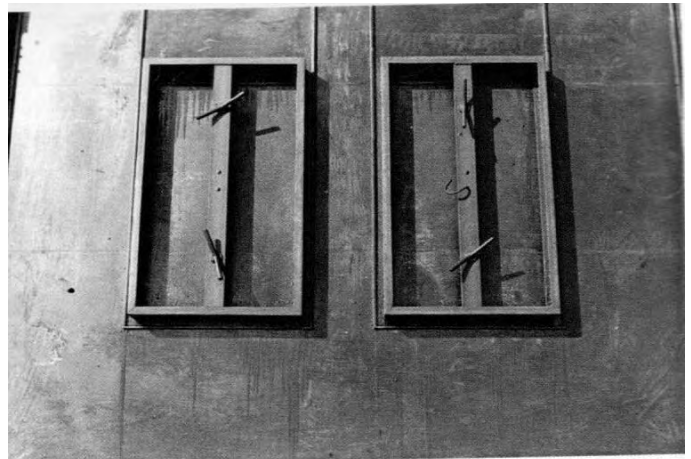
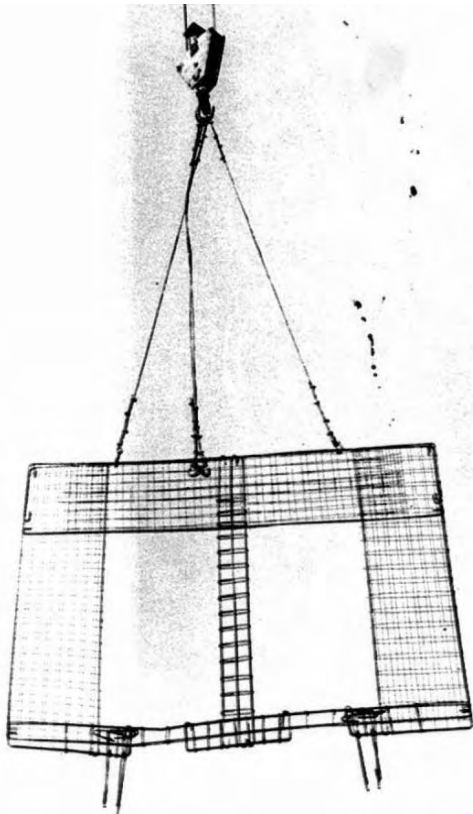

Илустрација 52 – [Милан Лојаница, Предраг Цагић и Боривоје Јовановић – реализован урбанизет Блок 19а (недатирано) Динамичке компоненте флексибилне организације станова] Извор – Архива академика Милана Лојанице.

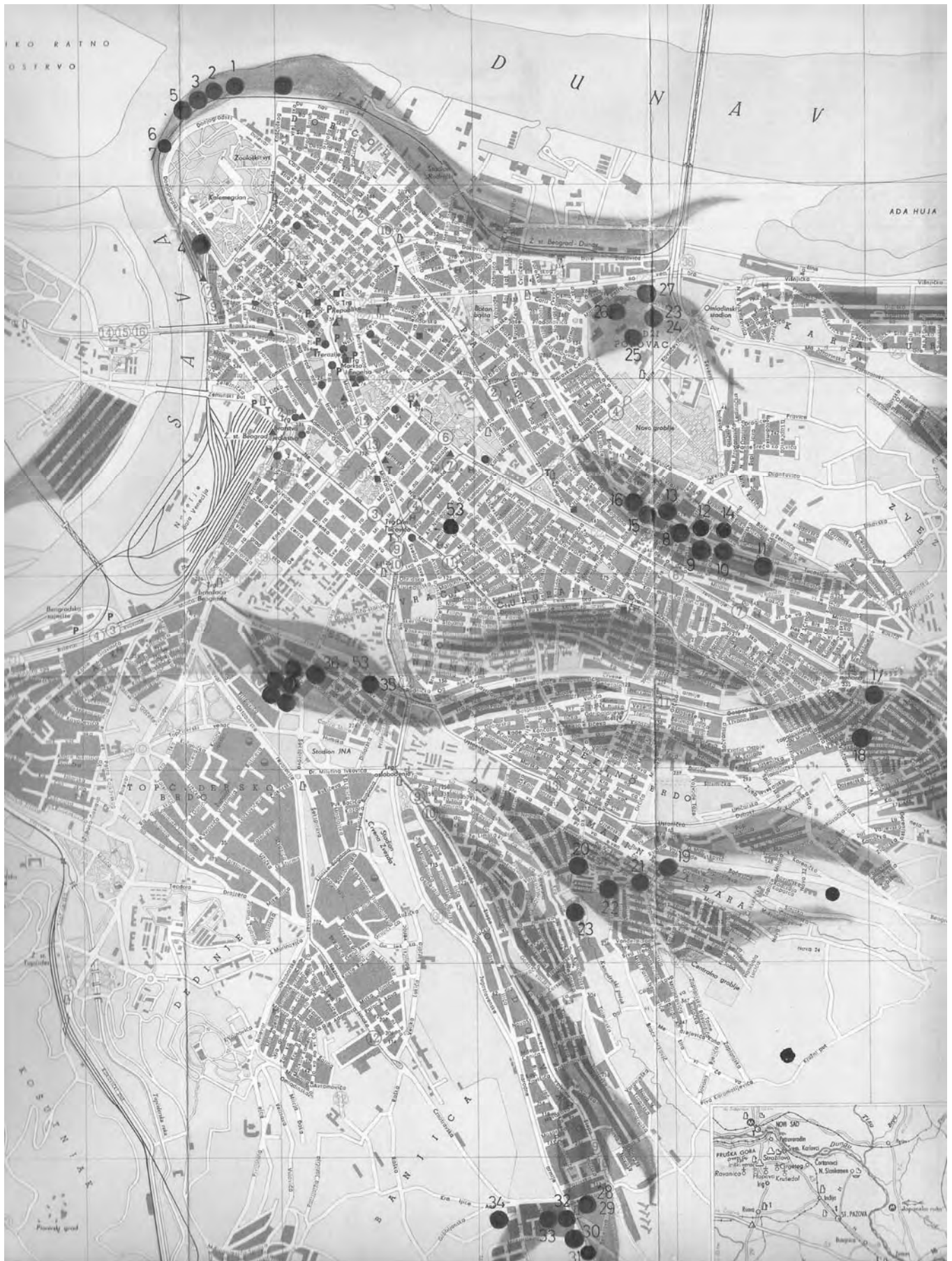
Илустрација 53 – [Милан Лојаница, Предраг Цагић и Боривоје Јовановић – а) Карактеристичан део склопа фасаде реализованог урбанитета Блок 19а. Милан Лојаница – б) Ауторска скица решења детаља паспарту-бордуре фасадних макро-префабрикованих фасадних панела стамбених зграда урбанитета Блок 19а; в) Ауторска скица решења фазонских угаоних елемената префабрикованих фасадних панела (недатирано)] **Извор** – Архива академика Милана Лојанице.

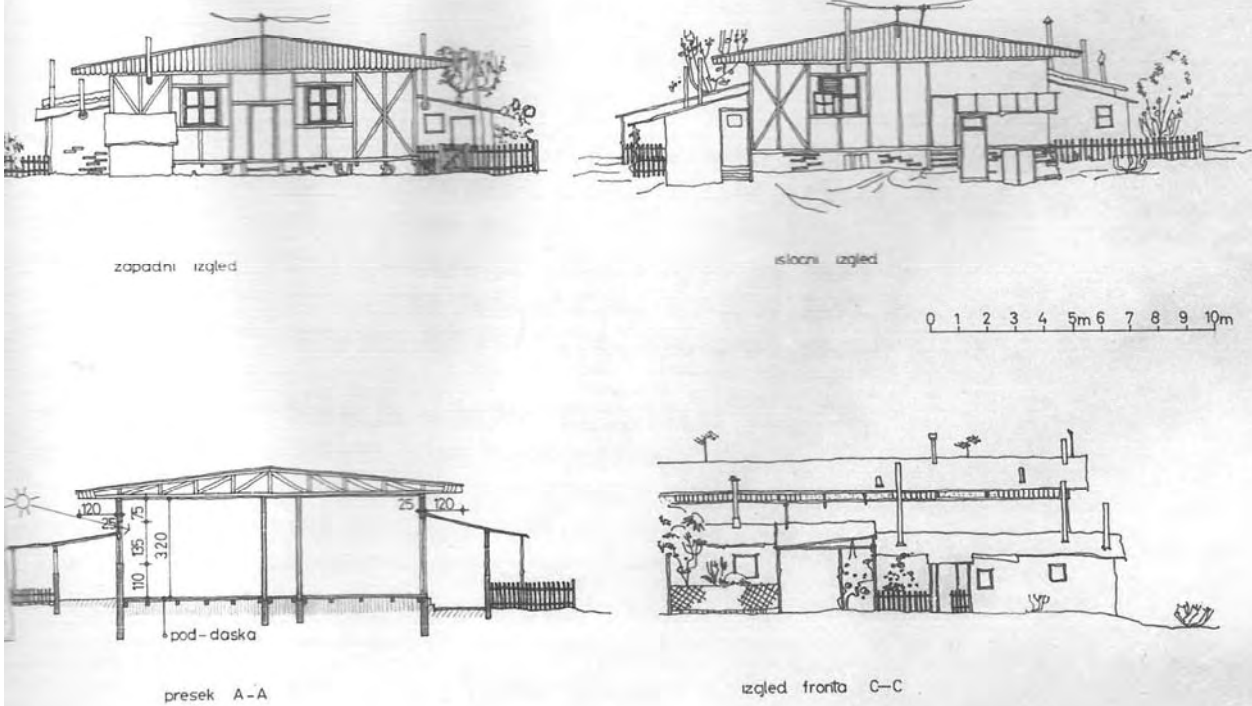
Илустрација 54 – [Милан Лојаница – а) Процес настанка одабраног ликовног решења карактеристичне фасаде урбанитета Блок 19а – мотив, генеза и контекст; б) Пренос префабриковане арматуре карактеристичних макро-фасадних елемената; в) Калуп са разупирачима прозорских рамова карактеристичних макро-фасадних елемената (недатирано)] **Извор** – Архива академика Милана Лојанице.

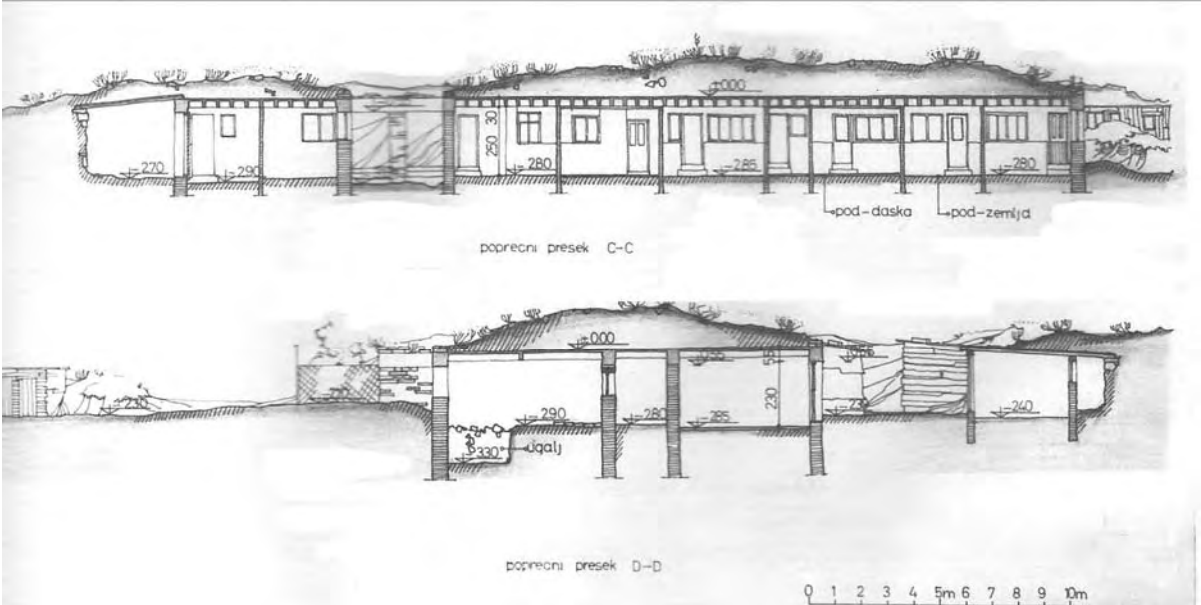
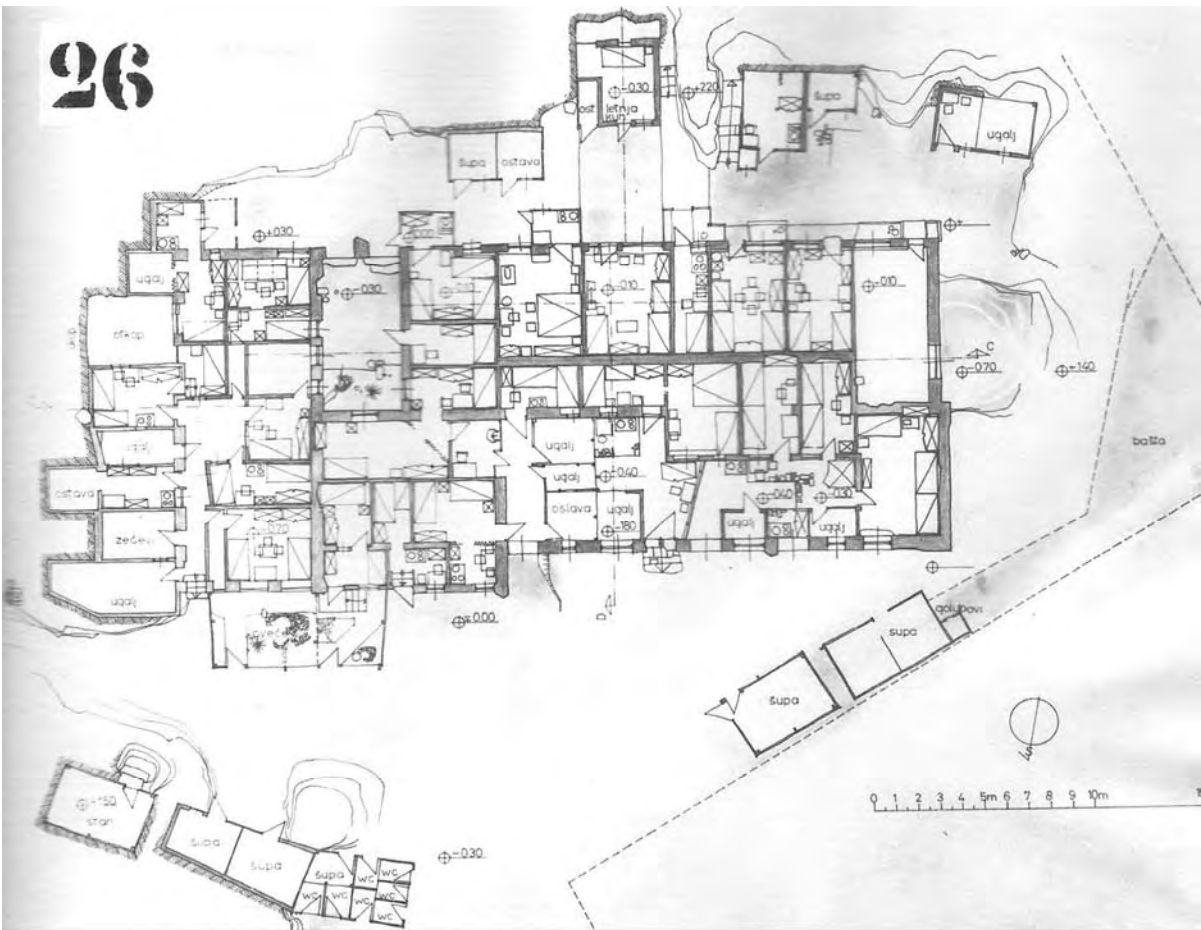
Илустрација 55 – [а) Ичкова кућа у Београду; б) Милан Лојаница, Предраг Цагић и Боривоје Јовановић – Реинтерпретација амбијента традиционалног Београда (недатирано)] **Извори** – а) Архива Милоша Јуришића; б) Архива академика Милана Лојанице.

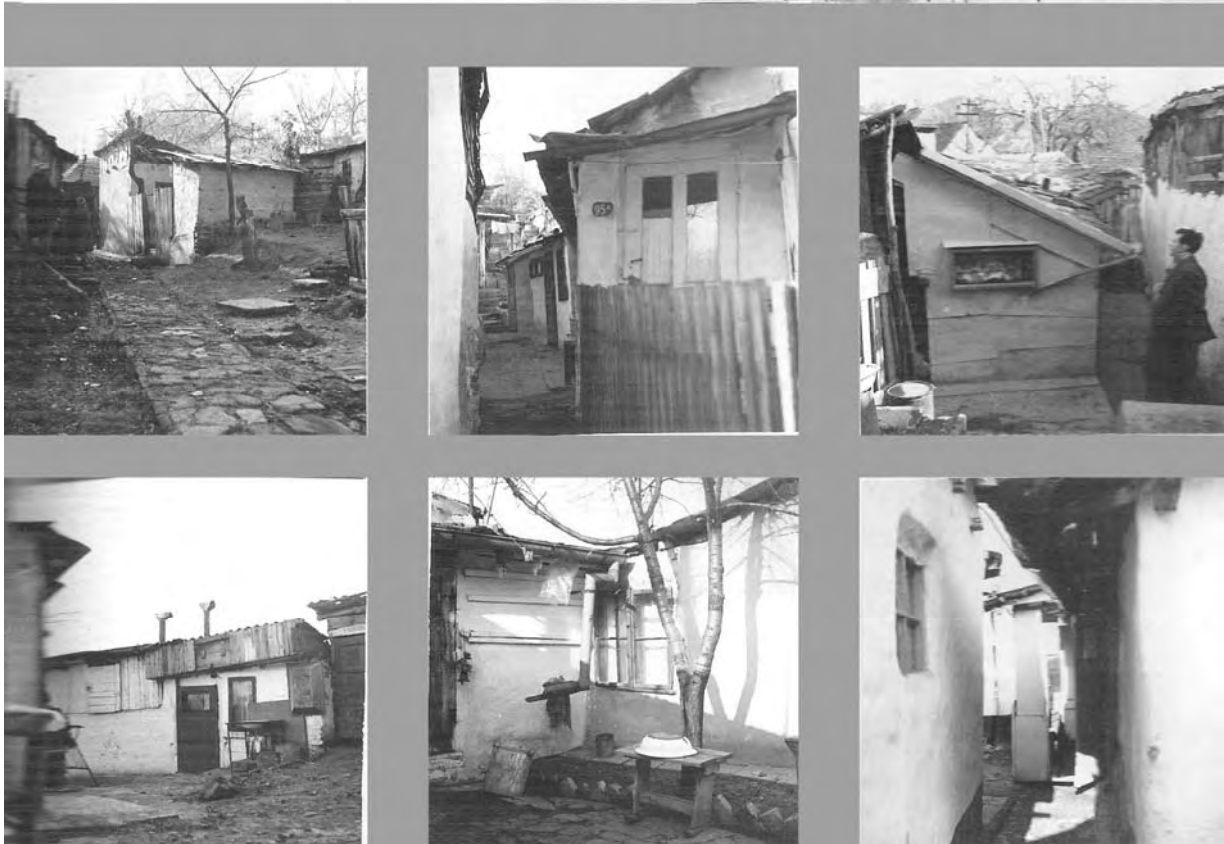
Илустрација 56 – [Милан Лојаница и др., *Мапа Београда са зонама стамбене беде и ознакама места снимања* (1965)] Извор – Милан Лојаница и др., *Стан.минималног стандарда*, С.М.С. I.

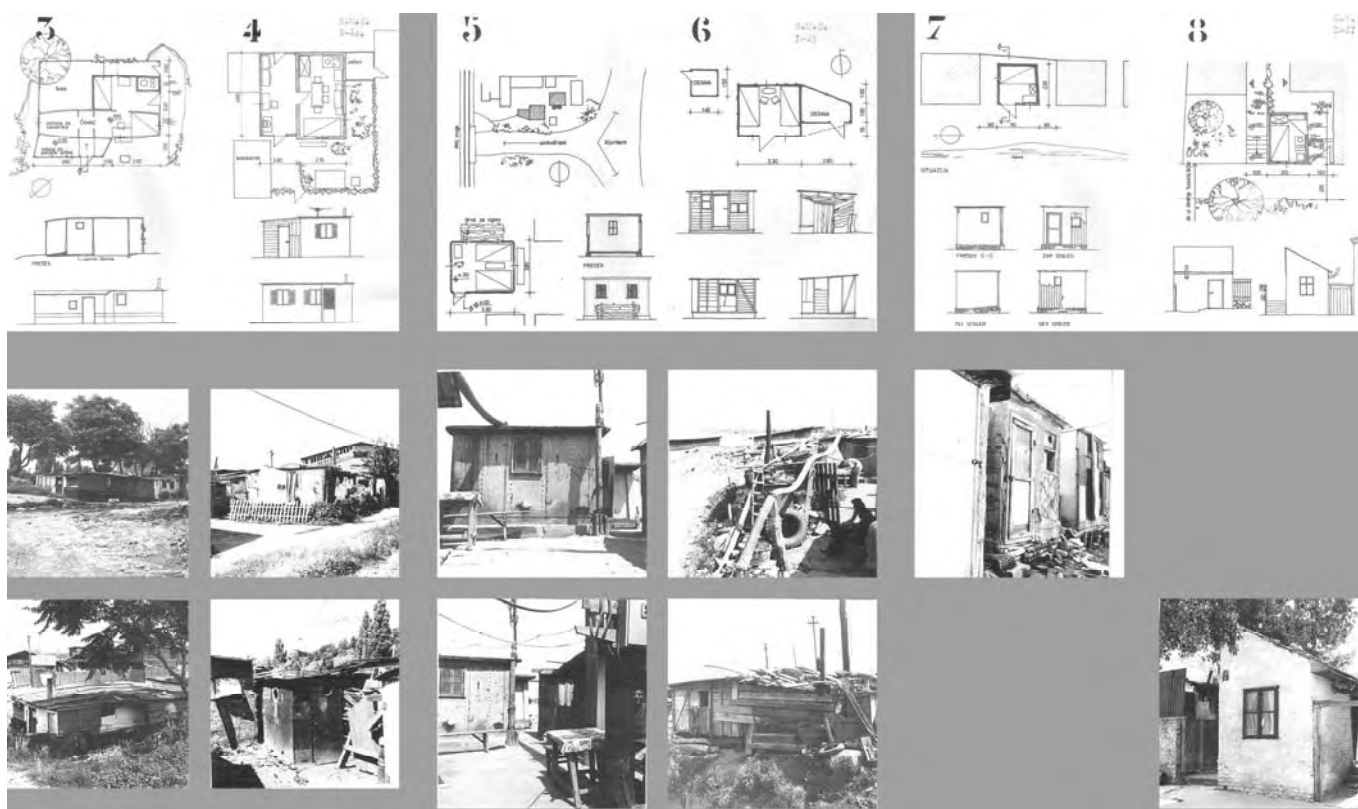
Илустрација 57 – [Милан Лојаница и др., Део насеља Франц Розман – барака 7, улица Мије Ковачевића – изгеди, пресек и фотографије (1965)] **Извор** – Милан Лојаница и др., Стан минималног стандарда, С.М.С. I-53. Прилог приредила А. Мокрањац,

Илустрација 58 – [Милан Лојаница и др., *Полуземуничка обитавалишта – групација у улици Митрополита Петра 2-4* – основа групације, фотографије изгледи, пресек и фотографије, подружни и попречни пресек (1965)] **Извор** – Милан Лојаница и др., *Стан минималног стандарда*, С.М.С. I-59 – С.М.С. I-60. Прилог приредила А. Мокрањац,

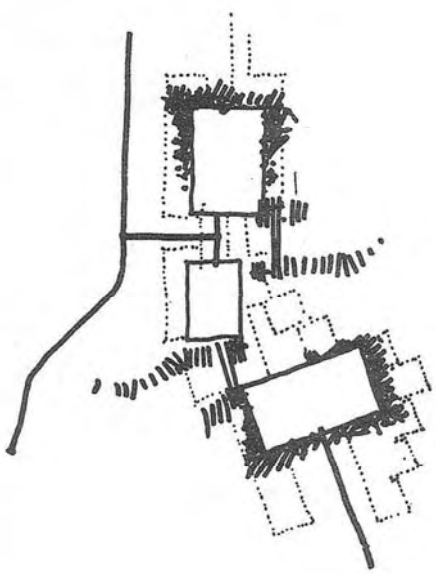
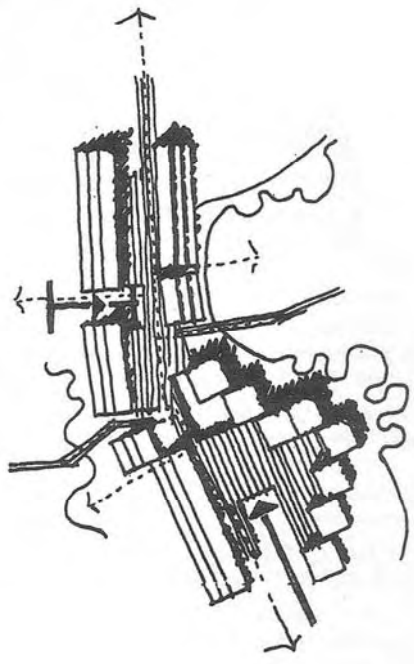

Илустрација 59 – [Милан Лојаница и др., *Прокоп самоникла, спонтано настала групација пребивалишта, рукотворине самих станара подизане грађњом 'од нуле'. Урбанистичко-архитектонска диспозиција и фотографије (1965)*] **Извор** – Милан Лојаница и др., *Стан минималног стандарда, С.М.С. I-88*. Прилог приредила А. Мокрањац.

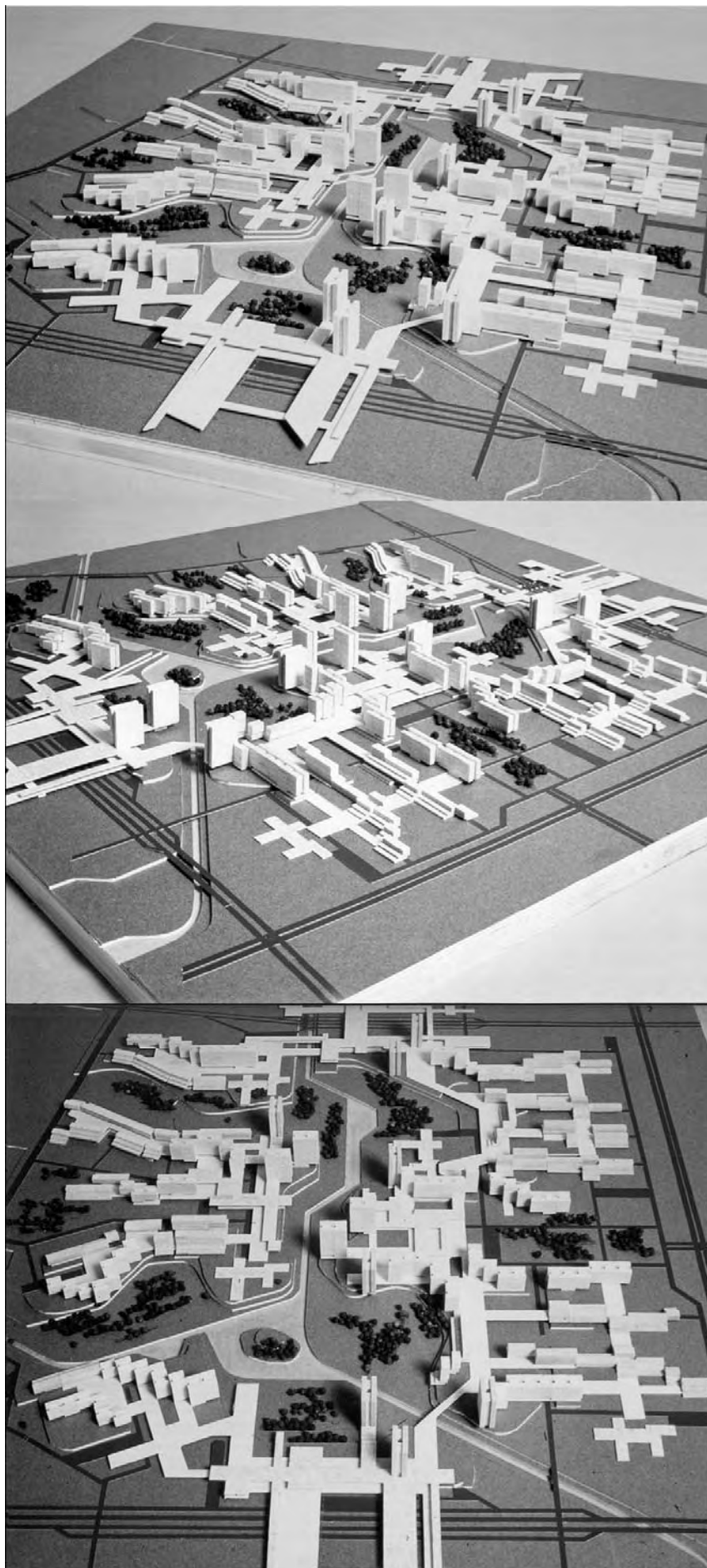

Илустрација 60 – [Милан Лојаница и др., *Појединачне форме подстандарда Београда (1965)* – основе, пресеци, изгледи и фотографије – а) снимак 3 – Доњоградски булевар 3/3; б) снимак 4 – Карађорђева улица 2; в) снимак 5 – Доњоградски булевар 3/4, г) снимак 6 – Доњоградски булевар 3/5; д) снимак 7 – Доњоградски булевар 3/6 и е) снимак 8 – улица Димитрија Туцовића 70 (1965)] **Извор** – Милан Лојаница и др., *Стан минималног стандарда, С.М.С. I-13, С.М.С. I-15 и С.М.С. I-17*. Прилог приредила А. Мокрањац,

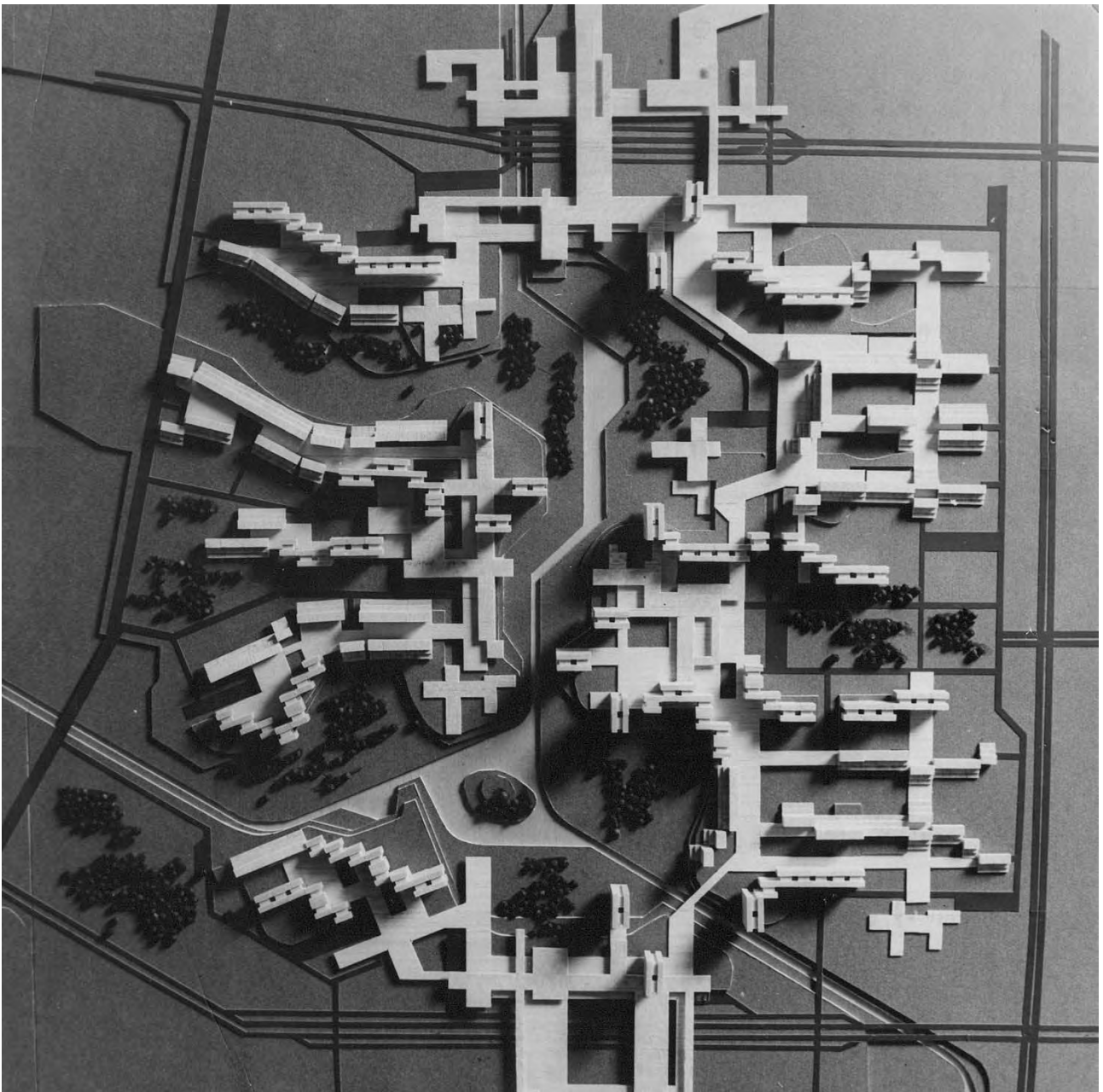

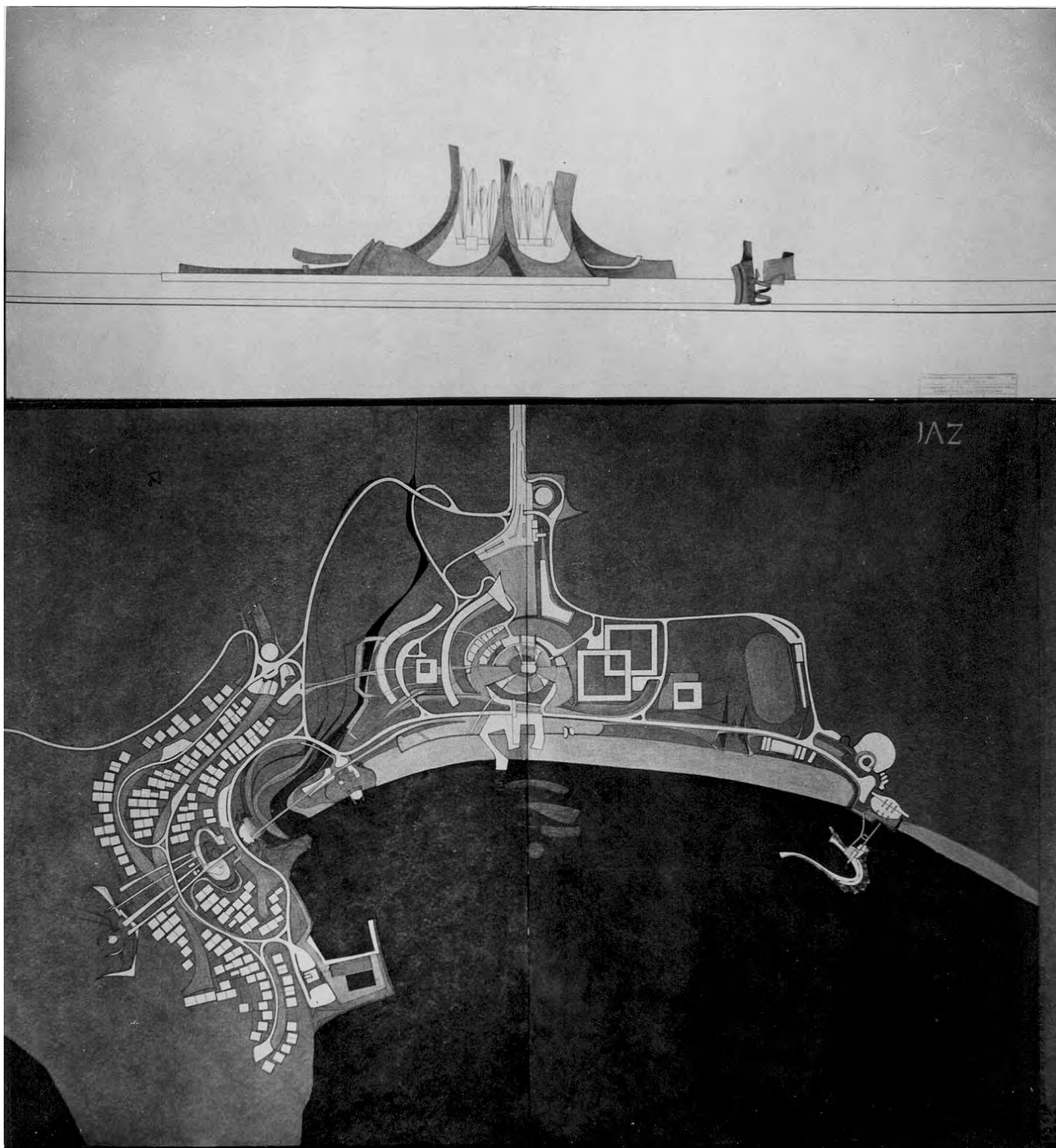
Илустрација б1 – [Милан Лојаница, Предраг Цагић, Недељко-Неђа Боровница, Миша Давид, Боривоје Јовановић и Софија Вујанац-Боровница, *Међународни конкурс-семинар Варшава – Гоцлав 1972*, (Београд: Центар за анализу и пројектовање просторних система – ИСПУ, 1973), 30, 68 – а) *Типичан микро-рупацијски мотив* б) *Композициони план Гоцлава (1973)*] **Извор** – а) публикација *Међународни конкурс-семинар Варшава – Гоцлав 1972*, 30; б) Архива академика Милана Лојанице (скениран оригиналан прилог).

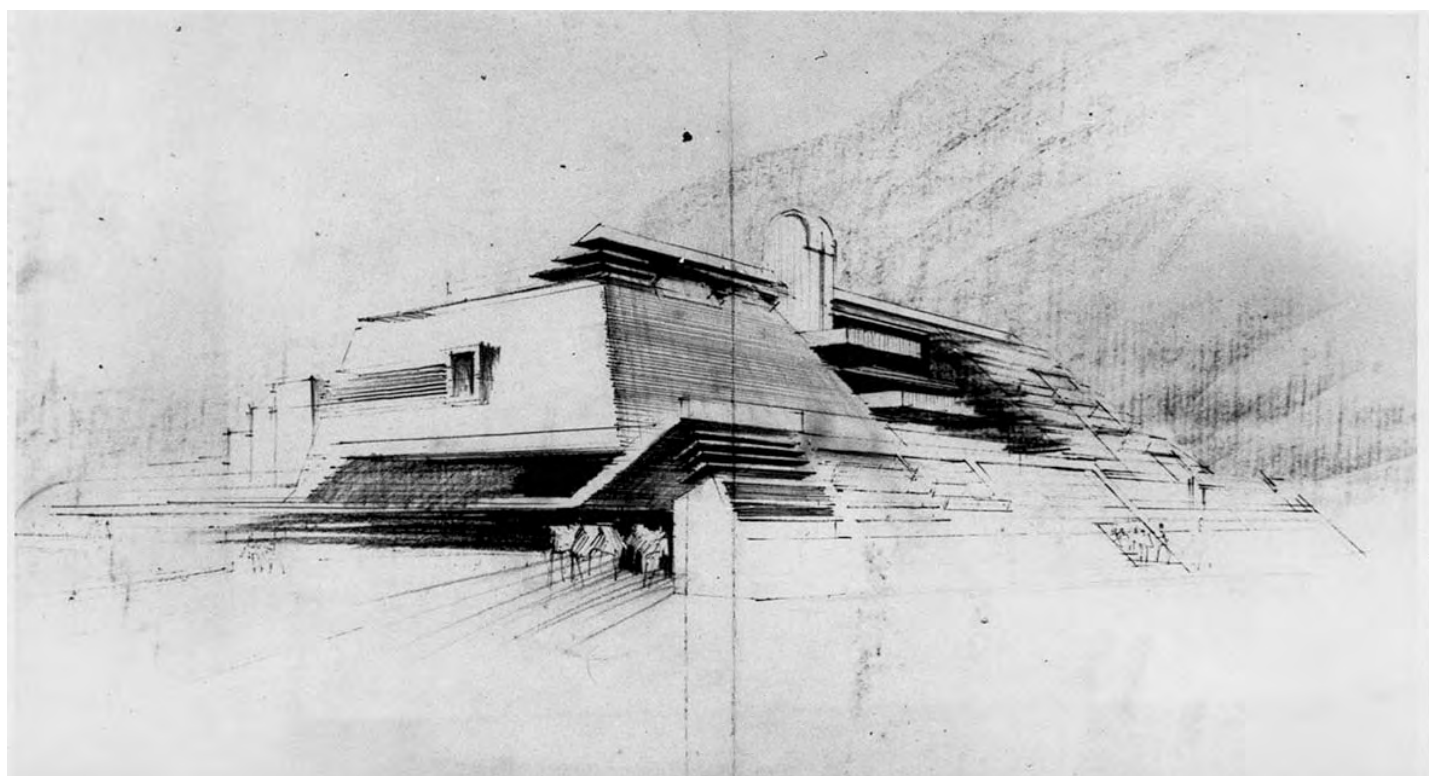
Илустрација 62 – [Милан Лојаница, Предраг Цагић, Недељко-Неђа Боровница, Миша Давид, Боривоје Јовановић и Софија Вујанац-Боровница, *Међународни конкурс-семинар Варшава – Гоцлав 1972 (1973)* – *Необјављени снимци макете (1973)*] **Извор** – Архива академика Милана Лојанице (скениран оригиналан прилог).

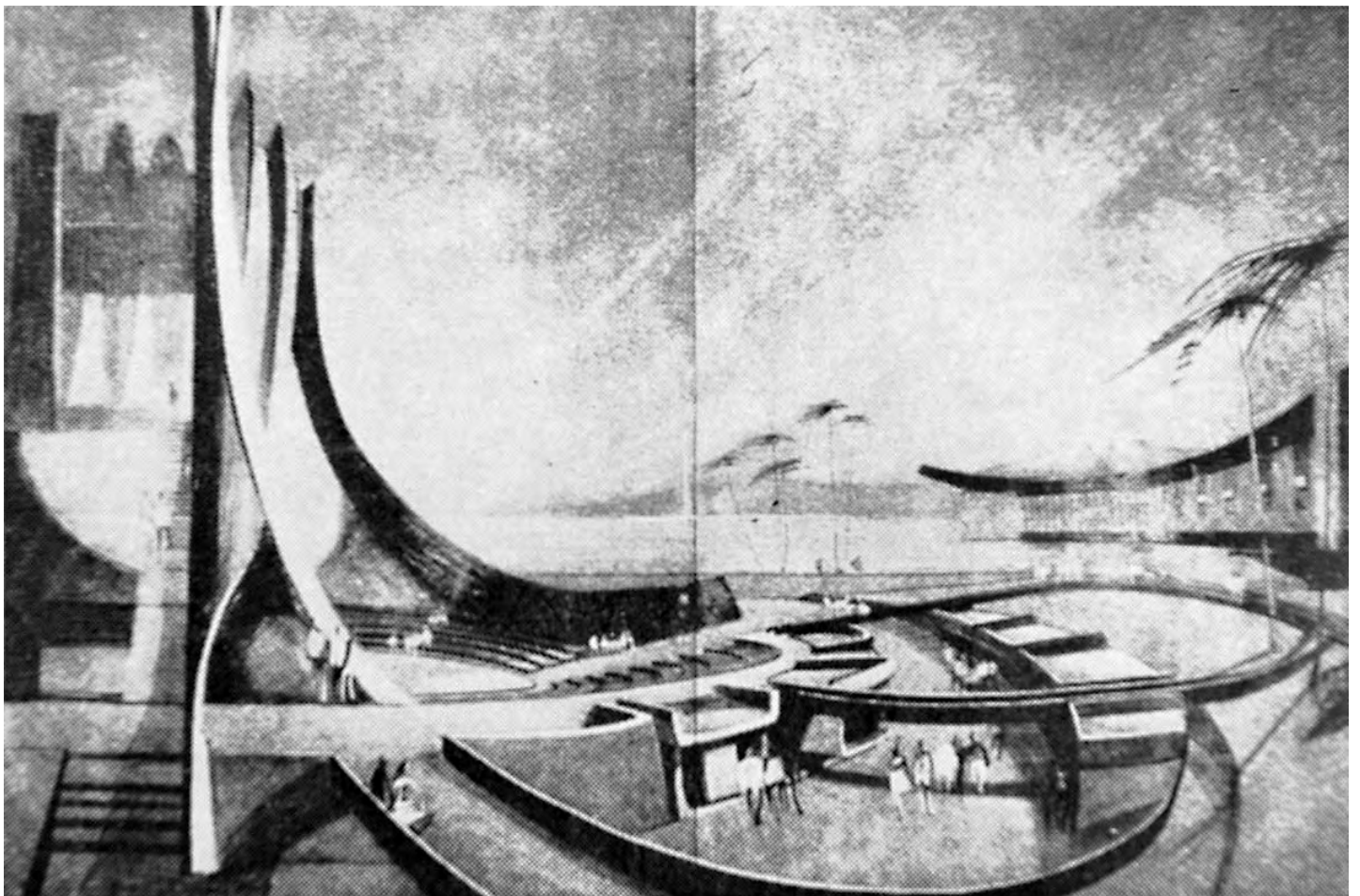
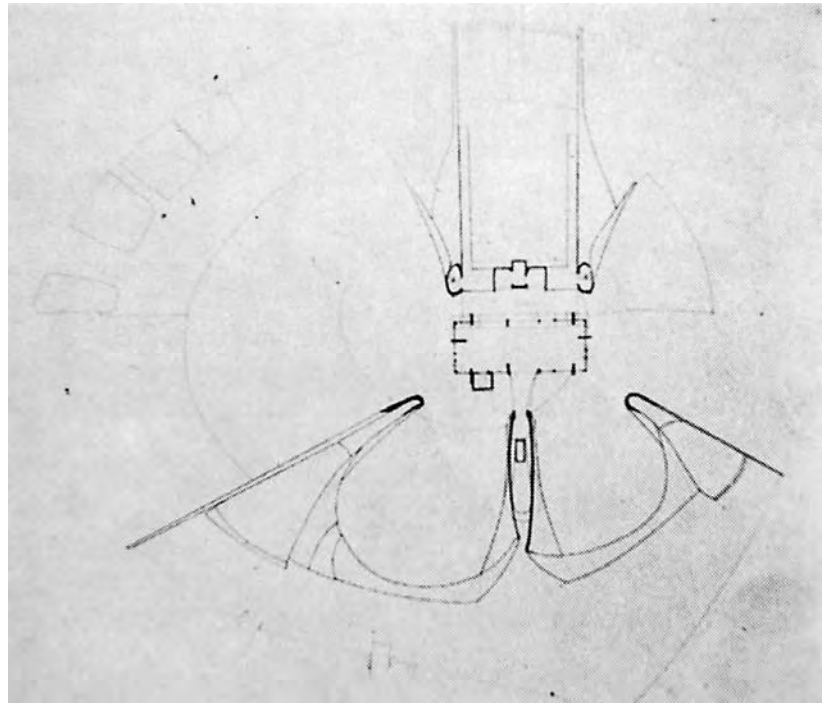
Илустрација 63 – [Милан Лојаница, Предраг Цагић, Недјељко-Неђа Боровница, Миша Давид, Боривоје Јовановић и Софија Вујанац-Боровница, *Међународни конкурс-семинар Варшава – Гоцлав 1972*, (Београд: Центар за анализу и пројектовање просторних система – ИСПУ, 1973), 76 – *Снимак макете одозго* (1973)]
Извор – Архива академика Милана Лојанице (скениран оригиналан прилог).

Илустрација 64 – [Милан Лојаница, Туристичко место Јаз крај Будве – Дипломски рад. (Доле) – Ситуациони приказ целине туристичког комплекса. (Изнад) – Изглед главног објекта летње позорнице/забавног центра (Архитектура-Урбанизам, бр. 30, 1962, [непагинирани листови 1 и 2], 1 (1962)] **Извор** – Архива академика Милана Лојанице (скениран оригиналан прилог).

Илустрација 65 – [Милан Лојаница, *Туристичко место Јаз крај Будве* – Дипломски рад. – *Визија хотела* (1962)] **Извор** – Архива академика Милана Лојанице (скениран оригиналан прилог).

Илустрација 66 – [Милан Лојаница, *Туристичко место Јаз крај Будве* – Дипломски рад. – (Доле) – Перспективни приказ главног забавног центра. (Изнад) – Основа главног објекта летње позорнице/забавног центра (*Архитектура-Урбанизам*, бр. 30, 1962, [непагинирани листови 1 и 2], 2 (1962)] **Извор** – Архива академика Милана Лојанице (скенирани оригинални прилози).

Списак графичких прилога

- Илустрација 1** – [Сажимање затвореног острвца Париза (« l'îlot ») до нивоа наглашено линеарно усмереног склопа – шпангле (« la barre »)] Слика 63: Захвалност Ернсту Меју. **Извор** – Philippe Panerai, Jean Castex et Jean-Charles Depaule, *Formes urbaines – de l'îlot à la barre* (Paris: Bordas, [1977/] 1980), 185. _____ 507
- Илустрација 2** – [Архитектонски тип – као сталност оних својстава што конкретан објект повезују с прошлошћу, обнављајући поистовећивање новог стања објекта – са његовим пра-узором] Слика 9: Фајаансне плочице са представама кућа и кула. Миносова палат, Кносос, Грчка. **Извор** – Rafael Moneo, “On Typology”, *Oppositions* 13 [Summer], 1978, 26. _____ 508
- Илустрација 3** – [Дуранов композициони поступак, 1809. година] Слика 12: Основе тремова, Ж. Н. Л. Дуран, 1908; Слика 13: [Пример] склопа основе, Ж. Н. Л. Дуран, 1908; Слика 14: Спојеву/комбинације фасада [са припадајућим сегментима основа], Ж. Н. Л. Дуран, 1908. **Извор** – Rafael Moneo, “On Typology”, *Oppositions* 13 [Summer], 1978, 30. _____ 509
- Илустрација 4** – [Карло Ајмонино, Алдо Роси – Галаратезе (1967–1972), ситуациони приказ] Carlo Aymonino, Aldo Rossi *gallaratese-housing original ground plan* (недатирани цртеж).
Извор – mages.app.goo.gl/4rMw8FSwVc9JUр308/. Посећено 3. маја 2018. _____ 510
- Илустрација 5** – [Карло Ајмонино, Алдо Роси – Галаратезе (1967–1972), поглед из ваздуха] *Gallaratese-aymonino-rossi aerial view* (недатирани снимак). **Извор** – <https://aplust.net/blog/c/aymonino-aldo-rossi-m-aymonino-massar-gallaratese-complex-hy-id-or-social-condenser/>. Посећено 3. маја 2018. _____ 511
- Илустрација 6** – [Галаратезе (1967–1972), Алдо Роси, ламела Д] *Gallaratese-aymonino-rossi* (недатирани снимци). **Извор** – <https://archimachina.wordpress.com/2015/10/27/gallaratese-housing/>. Посећено 3. маја 2018. _____ 512
- Илустрација 7** – [Галаратезе (1967–1972), Карло Ајмонино, ламеле А2 и А1, са амфитеатром] *Gallaratese-aymonino-rossi* (недатирани снимци). **Извор** – <https://www.archdaily.com/867165/ad-classics-gallaratese-quarter-milan-aldo-rossi-carlo-aymonino/5e4e7f776ee67ef4ca0000e9-ad-classics-gallaratese-quarter-milan-aldo-rossi-carlo-aymonino-photo/>. Посећено 3. маја 2018. _____ 513
- Илустрација 8** – [Галаратезе (1967–1972), Карло Ајмонино, ламела А1, поглед са улчне стране] *Gallaratese-aymonino-rossi* (недатирани снимак). **Извор** – <https://www.archdaily.com/867165/ad-classics-gallaratese-quarter-milan-aldo-rossi-carlo-aymonino/5e4e7f776ee67ef4ca0000e9-ad-classics-gallaratese-quarter-milan-aldo-rossi-carlo-aymonino-photo/>. Посећено 3. маја 2018. _____ 514
- Илустрација 9** – [Реконструкција/стамбена пренамена пређашњег индустријског подручја, Венеција, Сафа, Канаређо, (1984–1987) Виторио Греготи са сарадницима. Фотоси P.F. Runner и Steve Cadman] (недатирани снимци). **Извор** – <https://www.archiweb.cz/en/b/obytny-komplex-cannaregio/>. Посећено 6. маја 2018. _____ 515

- Илустрација 10** – [Реконструкција/стамбена пренамена пређашњег индустријског подручја, Венеција, Сафа, Канаређо, (1984–1987) Виторио Греготи са сарадницима. Непотписани фотоси] (недатирани снимци). **Извор** – https://www.google.com/search?q=saffa%02C+Gregotti%02C+jpeg&tbm=isch&ved=2ah-UK-EwiXreGhib7uAhXp8eAKHUDdD7AQ2cCegQIABAA&oeq=saffa%02C+Gregotti%02C+jpeg&gs_lcp=CgNpbWcQAtDMoQIYtbAJYlizCWgAcAB4AIABjgGIAAd8FkgEDMC42mAEAoAEBqgELZ3dzLXdpeipbWfAAQE&scient=img&ei=BrMSYJeSKOnjwFAur-ACw&client=firefox-b/. Посећено 6. маја 2018. _____ 516
- Илустрација 11** – [Реконструкција/стамбена пренамена пређашњег индустријског подручја, Венеција, Сафа, Канаређо, (1984–1987) Виторио Греготи са сарадницима. Непотписани фотоси] (недатирани снимци). **Извор** – <https://www.archiweb.cz/en/b/obytny-komplex-cannaregio/>. Посећено 6. маја 2018. _____ 517
- Илустрација 12** – *Plan de la ville de 3 millions d'habitants* (1922), Ле Корбузије и Пјер Жанере [План 'Савременог града за три милиона становника'] **Извор** – Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (Zurich : W. Boesiger et O. Stonorov, [1930/] 1935), 39. _____ 518
- Илустрација 13** – 1922 *Une ville contemporaine*, Ле Корбузије и Пјер Жанере [1922 'Савремен град (за три милиона становника)'] **Извор** – Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (Zurich : W. Boesiger et O. Stonorov, [1930/] 1935), 36. _____ 519
- Илустрација 14** – « *Plan voisin* » de Paris 1925, Ле Корбузије и Пјер Жанере [План суседства Париза 1925] **Извор** – Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (Zurich : W. Boesiger et O. Stonorov, [1930/] 1935), 109, 115. _____ 520
- Илустрација 15** – « *Plan voisin* » de Paris 1925, Ле Корбузије и Пјер Жанере [План суседства Париза 1925, приказан у реалној размери аутентичне матрице града, на правцу Булевару Севастопол] **Извор** – Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (Zurich : W. Boesiger et O. Stonorov, [1930/] 1935), 110. _____ 521
- Илустрација 16** – « *Plan voisin* » de Paris 1925, Ле Корбузије и Пјер Жанере [План суседства Париза 1925, аксонометријски приказ и сегмент упоредне новопроектване и постојеће основе] **Извор** – Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (Zurich : W. Boesiger et O. Stonorov, [1930/] 1935), 117, III. _____ 522
- Илустрација 17** – « *Les téchniques sont l'assiette même du lyrisme...* [1927] », Ле Корбузије и Пјер Жанере [Плем тачака нове архитектуре – схематски приказ] **Извор** – Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (Zurich : W. Boesiger et O. Stonorov, [1930/] 1935), 129. _____ 523
- Илустрација 18** – « *VR La Ville Classée – Les Villes Pêle-mêle* » [« (la) Ville Radieuse », 1930] », Ле Корбузије и Пјер Жанере [‘Озарени град’ – „Класификован град“ и „Градови у метежу“, архитектура без локације, графички приказ, 1930] **Извор** – Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1934–1938* [Vol. 3] (Zurich : Willy Boesiger, 1939), 30. _____ 524
- Илустрација 19** – « *Fragment d'un quartier de résidence type « (la) Ville Radieuse », [1930] », Ле Корбузије и Пјер Жанере [Исечак стамбене четврти типа ‘Озареног града – континуални стамбени меандар (1930), разрада поставке преузете из плана ‘Савременог града за три милиона становника’ 1922] **Извор** – Le Corbusier, *Le Corbusier et P. Jeanneret – Œuvre complète, 1934–1938* [Vol. 3] (Zurich : Willy Boesiger, 1939), 31. _____ 525*
- Илустрација 20** – « (L) 'Unité d'habitation de grandeur conforme' pour 1600 habitants environ (premier projet), [1945] », Ле Корбузије [Перспективни и ситуациони приказ три објекта 'Јединице становања одговарајуће величине' (1945)] **Извор** – Le Corbusier, *Le Corbusier – Œuvre complète, 1938–1946* [Vol. 4] (Zurich : Willy Boesiger, 1946), 172, 173. _____ 526
- Илустрација 21** – « (L) 'Unité d'habitation de grandeur conforme' pour 1600 habitants environ (premier projet), [1945] », Ле Корбузије [Перспективни и ситуациони приказ три објекта 'Јединице становања одговарајуће

- величине' (1945)] **Извор** – Le Corbusier, *Le Corbusier – Œuvre complète, 1938–1946* [Vol. 4] (Zurich : Willy Boesiger, 1946), 189. _____ 527
- Илустрација 22** – « (L) 'Unité d'habitation de grandeur conforme' pour 1600 habitants environ (premier projet), [1945] », *Ле Корбузије [Перспективни и ситуациони приказ три објекта Јединице становања одговарајуће величине' (1945)]* **Извор** – Le Corbusier, *Le Corbusier – Œuvre complète, 1938–1946* [Vol. 4] (Zurich : Willy Boesiger, 1946), 181. _____ 528
- Илустрација 23** – « (L) 'Unité d'habitation de grandeur conforme' pour 1600 habitants environ (premier projet), [1945] », *Ле Корбузије [Перспективни и ситуациони приказ три објекта Јединице становања одговарајуће величине' (1945)]* **Извор** – Le Corbusier, *Le Corbusier – Œuvre complète, 1938–1946* [Vol. 4] (Zurich : Willy Boesiger, 1946), 187. _____ 529
- Илустрација 24** – « (L) 'Unité d'habitation de grandeur conforme' pour 1600 habitants environ (premier projet), [1945] », *Ле Корбузије [Перспективни и ситуациони приказ три објекта Јединице становања одговарајуће величине' (1945)]* **Извор** – Le Corbusier, *Le Corbusier – Œuvre complète, 1938–1946* [Vol. 4] (Zurich : Willy Boesiger, 1946), 186. _____ 530
- Илустрација 25** – [Ситуационо–схематски приказ развојног плана Новог Београда (непотписан и недатиран прилог)] *Нови Београд. Извор* – *Урбанизам Београда*, бр. 30, 1975, 27. _____ 531
- Илустрација 26** – [Ситуационо–схематски приказ новобеоградских блокова 1 и 2 (непотписан и недатиран прилог)] *Ситуација блокова 1 и 2 у Новом Београду. Извор* – *Урбанизам Београда*, бр. 30, 1975, 28. _____ 532
- Илустрација 27** – [Ситуационо–схематски приказ другог стамбеног рејона Новог Београда (непотписан и недатиран прилог)] **Извор** – *Урбанизам Београда*, бр. 30, 1975, 30. _____ 533
- Илустрација 28** – [Ситуационо–схематски приказ трећег стамбеног рејона Новог Београда (непотписан и недатиран прилог)] **Извор** – *Урбанизам Београда*, бр. 30, 1975, 35. _____ 534
- Илустрација 29** – [Ситуационо–схематски приказ насеља Београда – Шумице и Коњарник (непотписан и недатиран прилог)] **Извор** – *Урбанизам Београда*, бр. 30, 1975, 46–47. _____ 535
- Илустрација 30** – [Ситуациони приказ насеља Јулино брдо, Београд, Чукарица (недатирано)] **Извор** – *Архива академика Милана Лојанице*. _____ 536
- Илустрација 31** – [а) Макета конкурсног решења насеља Јулино брдо, Београд, Чукарица; б) Изграђен урбанитет Јулиног брда, поглед из ваздуха (недатирано)] **Извор** – а) *Архива академика Милана Лојанице*; б) https://upload.wikimedia.org/sr/thumb/b/b1/Julino_brdo_from_airplane.jpg/435px-Julino_brdo_from_airplane.jpg
- Пристапљено 12. маја 2016. _____ 537
- Илустрација 32** – [Ситуациони приказ Блока 19а, Нови Београд (1975)] **Извор** – *Архива академика Милана Лојанице*. _____ 538
- Илустрација 33** – [Груписање објеката урбанитета Јулиног брда, у споју са повећањем њихове висине, компоновано је зналачки и доследно, на такав начин да ствара утисак поступног раста. Остављајући тиме индикације – настајања места. Прилазни поглед на урбанитет Јулиног брда (недатирано)] **Извор** – *Архива академика Милана Лојанице*. _____ 539
- Илустрација 34** – [Манастир Ресава–Манасија (1407–1418), задужбина деспота Стефана Лазаревића (1389–1427)] **Извор** – <http://www.nacionalnarevija.com/images/images/Broj%2010/Galerija/manasija%20a%2001%2008%202-008.jpg>, <http://www.sekcijatvrđjava.rs/?p=49>, [575](http://resavskapecina.rs/images/IMG_For_WP/Manastir_Manasija/I-</p>
</div>
<div data-bbox=)

[images-for-Manasitr-Manasija-Portfolio-003-Utvrdjenje-Manasija.jpg](#) (прилагодио за предметну Дисертацију, аутор А. М. Приступљено 1. јуна 2016) _____ 540

Илустрација 35 – [Активнија полихромнија форми средње рашчлањености (Васиљевић–Томић, 2007) постигнута светлосћу која хармонизује целину израђеног са пејзажем из ког израста. Контраст играћеног урбанитета Јулиног брда и окружења зеленила (недатирано)] **Извор** – Архива академика Милана Лојанице. _____ 541

Илустрација 36 – [Рашчлањеност кубуса урбанитета Јулиног брда. Ниски полихроматски степен најрашчлањенијих форми, стопљених са простором (Васиљевић–Томић, 2007)] (недатирано)] **Извор** – Архива академика Милана Лојанице. _____ 542

Илустрација 37 – [Степеновање и рашчлањеност израђених форми и слободних простора урбанитета Јулино брдо. Стамбени објекти – постулирани и изведени – као уникати, иако од елемента масовно-серијски произведених (недатирано)] **Извор** – Алексеј Бркић, Знакови у камену. Српска модерна архитектура 1930–1980 (Београд: Савез архитеката Србије, 1992), 255. _____ 543

Илустрација 38 – [Рашчлањеност кубуса урбанитета Јулиног брда. Структура, мада сачињена из готово истоветних елемента резултира ванредним ефектом – против-монотоног обрасца. (недатирано)] **Извор** – Алексеј Бркић, Знакови у камену. Српска модерна архитектура 1930–1980 (Београд: Савез архитеката Србије, 1992), 256. _____ 544

Илустрација 39 – [а) Урбанистичка диспозиција – рашчлањеност груписааних склопова објеката и спољна партерна рашчлањеност; б) Рашчлањеност кубуса урбанитета Јулиног брда. Попречни пресек терена са изгледом стамбених објекта (недатирано)] **Извор** – Архива академика Милана Лојанице. _____ 545

Илустрација 40 – [Отворен концепт стана минималног броја подеоних, углавном конструктивних зидова – тежишно-фокусног простора дневног боравка, сублимација је главног организационог принципа свеукупне целине урбанитета Јулиног брда, настале – генерисањем од заједничких, јавних простора – ка функционално-стамбеним, а на нивоу стамбене јединице – приоритизованим квалитетом приватности. (недатирано)] **Извор** – Архива академика Милана Лојанице. _____ 546

Илустрација 41 – [Упоредни проиказ урбанитета Јулино брдо (1966–1970) и стамбеног комплекса Монте Амијата, Галаратезе (1967–1972) – горњи хоризонтални ред, с лева на десно – а) Израђен урбанитет Јулино брдо, поглед из ваздуха, б) Снимку из ваздуха прилагођен ситуациони приказ урбанитета Јулино брда Доњи хоризонтални ред, с лева на десно – в) Монте Амијата, Галаратезе, снимак из ваздуха, г) Монте Амијата, Галаратезе – ситуација (сви прилози недатирани)] **Извор** – комбинација раније већ приказаних *илустрација* – а) **Илустрација 31 б**; б) **Илустрација 30**; в) **Илустрација 5**; г) **Илустрација 4**. _____ 547

Илустрација 42 – [Колаж – упоредни приказ стамбеног комплекса Монте Амијата, Галаратезе (1967–1972) и урбанитета Јулино брдо (1966–1970). Одозго на доле – а) Алдо Роси, ламела Д, Монте Амијата; б) Карло Ајмонино, ламела А1, Монте Амијата, поглед са уличне стране, в) Милан Лојаница, Предраг Цагић и Боривоје Јовановић – урбанитет Јулино брдо, доњи хоризонтални ред – г) Степеновање и рашчлањеност урбанитета Јулино брдо, д) Рашчлањеност кубуса урбанитета Јулино брдо (сви прилози недатирани)] **Извор** – комбинација прилагођених, већ приказаних *илустрација* – а) исечак **Илустрације 6**; б) исечак **Илустрације 8**; в) исечак **Илустрација 33**; в) **Илустрација 37**; г) исечак **Илустрације 36**. _____ 548

Илустрација 43 – [а) Милан Лојаница, Предраг Цагић и Боривоје Јовановић – Блок 19а – Конкурсна макета (1975), б) Ситуациони приказ Блока 19а, Нови Београд (1975)] **Извор** – Архива академика Милана Лојанице. _____ 549

Илустрација 44 – [Милан Лојаница, Предраг Цагић и Боривоје Јовановић – реализован урбанитет Блок 19а (недатирано) Унутарњи ритмовани мотиви урбанитета Блок 19а – студиозно диференцираних спољних архитектонских простора – преливају се из главног пешачког тока правцем исток – запад. Поглед са трга – отворена визура главног пешачког тока] **Извор** – Архива академика Милана Лојанице. _____ 550

- Илустрација 45** – [Милан Лојаница, Предраг Цагић и Боривоје Јовановић – реализован урбанитет Блок 19а (недатирано) *Заокружен поступак амбијентализације – израђени волумени урбанитета Блок 19а посредством својих одговарајућих пауза – амалога архитектонске тишине – стварају дубље хармонизовану хијерархију потпуног просторног склада, уцеловљујући креирање амбијента вишег реда.*] **Извор** – Архива академика Милана Лојанице. _____ 551
- Илустрација 46** – [Милан Лојаница, Предраг Цагић и Боривоје Јовановић – реализован урбанитет Блок 19а (недатирано) *Визура југозапад/запад – североисток/исток. Поступак амбијентализације – Генерисање слојевитости архитектонско–урбанистичке композиционе целине урбанитета Блок 19а тече истоветно – мотивационо из спољних јавних простора ка стамбеним здањима, уз пропратни – повратан утицај.*] **Извор** – Архива академика Милана Лојанице. _____ 552
- Илустрација 47** – [Милан Лојаница, Предраг Цагић и Боривоје Јовановић – урбанитет Блок 19а **Извор** <http://gioranoangelo.blogspot.rs/search?q=%D0%91%D0%BB%D0%BE%D0%BA+%D0%Bo> приступљено 16. децембар 2017 (изворно недатирано). _____ 553
- Илустрација 48** – [Милан Лојаница, Предраг Цагић и Боривоје Јовановић – реализован урбанитет Блок 19а (недатирано) *Почетно, конкурсно опредељење за осавремењен редизјин типологије куће косих, једноводних кровова, парцијално трактно усмерених у реинтерпретацију двоводних – развијено је даљом студиозном разрадом до нивоа примарног идентитета архитектуре градске четврти 19а*] **Извор** – Алексеј Бркић, Знакови у камену. Српска модерна архитектура 1930–1980 (Београд: Савез архитеката Србије, 1992), 299. _____ 554
- Илустрација 49** – [Милан Лојаница – *Студија мотива градитељске традиције – поступак обликовања карактеристичног фрагмента фасаде стамбених зграда урбанитета Блок 19а (недатирано)*] **Извор** – Архива академика Милана Лојанице. _____ 555
- Илустрација 50** – [Милан Лојаница, Предраг Цагић и Боривоје Јовановић – реализован урбанитет Блок 19а (недатирано) *Типски спратни склоп урбанитета Блок 19а*] **Извор** – Архива академика Милана Лојанице. _____ 556
- Илустрација 51** – [Милан Лојаница, Предраг Цагић и Боривоје Јовановић – реализован урбанитет Блок 19а (недатирано) *Пре–концепција интегрисаног купатилско – кухињског блока*] **Извор** – Архива академика Милана Лојанице. _____ 557
- Илустрација 52** – [Милан Лојаница, Предраг Цагић и Боривоје Јовановић – реализован урбанитет Блок 19а (недатирано) *Динамичке компоненте флексибилне организације станова*] **Извор** – Архива академика Милана Лојанице. _____ 558
- Илустрација 53** – [Милан Лојаница, Предраг Цагић и Боривоје Јовановић – а) *Карактеристичан део склопа фасаде реализованог урбанитета Блок 19а.* Милан Лојаница – б) *Ауторска скица решења детаља паспарту–бордуре фасадних макро–префабрикованих фасадних панела стамбених зграда урбанитета Блок 19а;* в) *Ауторска скица решења фазонских угаоних елемената префабрикованих фасадних панела (недатирано)*] **Извор** – Архива академика Милана Лојанице. _____ 559
- Илустрација 54** – [Милан Лојаница – а) *Процес настанка одабраног ликовног решења карактеристичне фасаде урбанитета Блок 19а – мотив, генеза и контекст;* б) *Пренос префабриковане арматуре карактеристичних макро–фасадних елемената;* в) *Калуп са разупирачима прозорских рамова карактеристичних макро–фасадних елемената (недатирано)*] **Извор** – Архива академика Милана Лојанице. _____ 560
- Илустрација 55** – [а) *Ичкова кућа у Београду;* б) Милан Лојаница, Предраг Цагић и Боривоје Јовановић – *Реинтерпретација амбијента традиционалног Београда (недатирано)*] **Извори** – а) Архива Милоша Јуришића; б) Архива академика Милана Лојанице. _____ 561

- Илустрација 56** – [Милан Лојаница и др., *Мапа Београда са зонама стамбене беде и ознакама места снимања* (1965)] **Извор** – Милан Лојаница и др., *Стан минималног стандарда*, С.М.С. I. _____ 562
- Илустрација 57** – [Милан Лојаница и др., *Део насеља Франц Розман – барака 7, улица Мије Ковачевића – изгледи, пресек и фотографије* (1965)] **Извор** – Милан Лојаница и др., *Стан минималног стандарда*, С.М.С. I-53. Прилог приредила А. Мокрањац, _____ 563
- Илустрација 58** – [Милан Лојаница и др., *Полуземуничка обитавалишта – групација у улици Митрополита Петра 2-4 – основа групације, фотографије изгледи, пресек и фотографије, подужни и попречни пресек* (1965)] **Извор** – Милан Лојаница и др., *Стан минималног стандарда*, С.М.С. I-59 – С.М.С. I-60. Прилог приредила А. Мокрањац, _____ 564
- Илустрација 59** – [Милан Лојаница и др., *Прокоп самоникла, спонтано настала групација пребивалишта, рукотворине самих станара подизане грађњом 'од нуле'. Урбанистичко-архитектонска диспозиција и фотографије* (1965)] **Извор** – Милан Лојаница и др., *Стан минималног стандарда*, С.М.С. I-88. Прилог приредила А. Мокрањац, _____ 565
- Илустрација 60** – [Милан Лојаница и др., *Појединачне форме подстандарда Београда* (1965) – основе, пресеци, изгледи и фотографије – а) снимак 3 – Доњоградски булевар 3/3; б) снимак 4 – Карађорђева улица 2; в) снимак 5 – Доњоградски булевар 3/4, г) снимак 6 – Доњоградски булевар 3/5; д) снимак 7 – Доњоградски булевар 3/6 и њ) снимак 8 – улица Димитрија Туцовића 70 (1965)] **Извор** – Милан Лојаница и др., *Стан минималног стандарда*, С.М.С. I-13, С.М.С. I-15 и С.М.С. I-17. Прилог приредила А. Мокрањац, _____ 566
- Илустрација 61** – [Милан Лојаница, Предраг Цагић, Недјељко-Неђа Боровница, Миша Давид, Боривоје Јовановић и Софија Вујанац-Боровница, *Међународни конкурс-семинар Варшава – Гоцлав 1972*, (Београд: Центар за анализу и пројектовање просторних система – ИСПУ, 1973), 30, 68 – а) *Типичан микро-рупацијски мотив* б) *Композициони план Гоцлава* (1973)] **Извор** – а) публикација *Међународни конкурс-семинар Варшава – Гоцлав 1972*, 30; б) *Архива академика Милана Лојанице* (скениран оригиналан прилог). _____ 567
- Илустрација 62** – [Милан Лојаница, Предраг Цагић, Недјељко-Неђа Боровница, Миша Давид, Боривоје Јовановић и Софија Вујанац-Боровница, *Међународни конкурс-семинар Варшава – Гоцлав 1972* (1973) – *Необјављени снимци макете* (1973)] **Извор** – *Архива академика Милана Лојанице* (скениран оригиналан прилог). _____ 568
- Илустрација 63** – [Милан Лојаница, Предраг Цагић, Недјељко-Неђа Боровница, Миша Давид, Боривоје Јовановић и Софија Вујанац-Боровница, *Међународни конкурс-семинар Варшава – Гоцлав 1972*, (Београд: Центар за анализу и пројектовање просторних система – ИСПУ, 1973), 76 – *Снимак макете одозго* (1973)] **Извор** – *Архива академика Милана Лојанице* (скениран оригиналан прилог). _____ 569
- Илустрација 64** – [Милан Лојаница, *Туристичко место Јаз крај Будве – Дипломски рад. (Доле) – Ситуациони приказ целине туристичког комплекса. (Изнад) – Изглед главног објекта летње позорнице/забавног центра (Архитектура-Урбанизам, бр. 30, 1962, [непагинирани листови 1 и 2], 1 (1962))* **Извор** – *Архива академика Милана Лојанице* (скениран оригиналан прилог). _____ 570
- Илустрација 65** – [Милан Лојаница, *Туристичко место Јаз крај Будве – Дипломски рад. – Визија хотела* (1962)] **Извор** – *Архива академика Милана Лојанице* (скениран оригиналан прилог). _____ 571
- Илустрација 66** – [Милан Лојаница, *Туристичко место Јаз крај Будве – Дипломски рад. – (Доле) – Перспективни приказ главног забавног центра. (Изнад) – Основа главног објекта летње позорнице/забавног центра (Архитектура-Урбанизам, бр. 30, 1962, [непагинирани листови 1 и 2], 2 (1962))* **Извор** – *Архива академика Милана Лојанице* (скенирани оригинални прилози). _____ 572

Библиографија

ПРИМАРНИ ИЗВОРИ

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ БЕОГРАДА

ИАБ–2–Блок 19а–к. 10, А–Г, Т2/А/3 (Београд: Архитектура и урбанизам (АУ), предузеће за пројектовање, 1978) [Блок 19а, објекти у ул. Владимира Поповића 14–22] [лат]

ИАБ–22–Блок 19а–к. 1, А–Г, Т1/А/3 (Београд: Архитектура и урбанизам (АУ), предузеће за пројектовање, 1978) [Блок 19а, стамбена ламела у ул. Владимира Поповића 24–36] [лат]

ИАБ–22–Блок 19а–к. 2, А–Г, Т3 б/А/3 (Београд: Архитектура и урбанизам (АУ), предузеће за пројектовање, 1978) [Блок 19а, Булевар Арсенија Чарнојевића, објекти 17, 17а и 19] [лат]

УРБАНИСТИЧКИ ЗАВОД БЕОГРАДА Ј.П.

Генерални урбанистички план Београда 1972 (Београд: Редакција часописа Архитектура–Урбанизам, 1973) [лат]

<http://urbel.com/beograd-kroz-planove/?script=lat> Приступ 23. март 2019.

ЧАСОПИСИ

Архитектура, 117 (Београд и Подгорица), 2007

Архитектура–Урбанизам, бр. 30 [год. III], 1962 [лат]

Архитектура–Урбанизам, бр. 35–36 [год. VI], 1965 [лат]

Архитектура–Урбанизам, 55 [год. X], 1969 [лат]

Архитектура–Урбанизам, бр. 68–69 [год. XII], 1971 [лат]

Архитектура–Урбанизам, 74–77 [год. XVI], 1975 [лат]

Архитектура–Урбанизам, 78–79 [год. XVIII], 1977 [лат]

Архитектура и урбанизам, бр. 26, 2009 [лат]

Саопштења, бр. 1, 1966 [лат]

Саопштења ИАУС бр. 3, [јуни] 1972 [лат]

Стамбена изградња Београда '76, 1976 [лат]

Урбанизам Београда, бр. 19, 1972 [лат]

Урбанизам Београда, бр. 30, 1975 [лат]

Човек и простор [Загреб], [год. XVIII], бр. 214, 1971 [лат]

Лојаница, Милан. „[АУТОПОРТРЕТ] Моја архитектура“, *Архитектура 17* (Београд и Подгорица), 2007.

Лојаница, Милан. „Записи са цртаћег стола“, *Архитектура–Урбанизам*, 74–77, 1975, 18–22. [лат]

Лојаница, Милан. „Комисија за функционалне процесе и својства“, *Архитектура–Урбанизам* 35–36, 1965, 73. [лат]

Лојаница, Милан. „Најнижи стамбени фонд у Београду. Уводно разматрање и приступ анализи неких функционалних и естетских својстава“, *Саопштења* 1, 1966, 53–58. [лат]

Лојаница, Милан и Мацура, Милорад и Алексић, Бранко и Илић, Драган и Аранђеловић, Боривоје и Миленковић, Бранислав. *Стан минималног стандарда, књига 2, Документација* (Београд: ИАУС, 1965), S.M.S. I-3 (необјављен елаборат). [лат]

Лојаница, Милан и Цагић, Предраг и Боровница, Недељко–Неђа и Јовановић, Боривоје и Вујанац–Боровница Софија. *Међународни конкурс–семинар Варшава – Гоцлав 1972//International Concours-Seminaire Varsovie-Godlaw, 1972* (Београд: Центар за анализу и пројектовање просторних система – ИСПУ, 1973). [лат]

Лојаница, Милан и Цагић, Предраг. „Систем за индустријску производњу станова НС–71“, *Саопштења ИАУС* бр. 3, [јуни] 1972, 78–93. [лат]

Лојаница, Милан. „Стан се користи и мења“, *Становање* 1, Мате Бајлон, ур. (Београд: ИАУС, 1975), 41–71. [лат]

БИБЛИОТЕКА СРПСКЕ АКДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ (САНУ)

Лојаница, Милан. „О говору архитектонских идеја и облика“ [Приступна беседа, одржана у САНУ, 27. маја 2010.], *Глас CDXVI САНУ, Књига 9*, академик Дејан Деспич, ур. (Београд: ОЛМУ–САНУ, 2010), 1–14.

ВАЖНА НАПОМЕНА – будући да пројектна документација о урбанитету Јулино брдо више не постоји – ни у Историјском архиву Београда, ни у Урбанистичком заводу Београда, нити при Општини Чукарица, ни у Архиву и библиотеци Секретаријата за урбанизам и грађевинске послове. *Критичко–теоријски прикази* објављени о урбанитету Јулино брдо, као *вредна документарна грађа* надишли су стога уобичајен домен упоредних истраживачких извора.

Истраживање је упоредо употпуњено јединим преосталим доступним – *фрагментима пројекта из разних фаза настајања урбанитета Јулино брдо*, љубазношћу академика Милана Лојанице. Добијене су такође, и боље верзије прилога, од раније објављених, као и досад непубликоване, како о *урбанитету Блок 19а*, тако и о урбанитету Гоцлав, и о Туристичком месту Јаз крај Будве – такође љубазношћу академика Милана Лојанице.

ПРЕОСТАЛЕ БИБЛИОГРАФСКЕ ЈЕДИНИЦЕ ПРЕМА АЗБУЧНОМ РЕДУ

Алексић, Бранко. „Анализа архитектонског решења првонаграђеног конкурсног рада за Блок 19а (Аутори: арх. Лојаница, арх. Цагић и арх. Јовановић)“, *Стамбена изградња Београда '76*, (Београд: Југословенски грађевински центар, 1976), 5. [лат]

Алексић, Бранко. „Бањица – Општи београдски конкурс за архитектонско решење стамбеног насеља Бањица у Београду 1971“, *Архитектура–Урбанизам*, 74-77, 1975, 74

Алексић, Бранко. „Булевар војводе Степе, I, II подручје – Позвани београдски конкурс за архитектонско решење стамбеног насеља у Булевару војводе Степе у Београду 1973“, *Архитектура–Урбанизам*, 74-77 (1975)., 80. [лат]

Алексић, Бранко. „Јулино брдо – Општи београдски конкурс за архитектонско[-урбанистичко] решење стамбеног насеља Јулино брдо у Београду 1966“, *Архитектура–Урбанизам*, 74-77, 1975, 48-49. [лат]

Алексић, Бранко. „Приказ конкурса за урбанистичко–архитектонско решење Блока 19а у Новом Београду“, *Архитектура–Урбанизам*, 78-79, 1977, 44-46. [лат]

Алексић, Бранко. „Стамбено насеље Блок 30 у Новом Београду“, *Архитектура–Урбанизам*, 74-77, 1975. [лат]

Бјеликов, Владимир. „Стамбено насеље ‘Јулино брдо’ у Београду“, *Архитектура–Урбанизам*, 55, 1969, 18-22. [лат]

Лојаница, Милан. „Туристичко место Јаз – један предлог за уређење плаже Јаз код Будве“ [приказ дипломског рада], *Архитектура–Урбанизам*, бр. 30, 1962, [непагинирани листови 1 и 2]. [лат]

Маневић, Зоран. „Лојаница, Јовановић, Цагић: Јулино брдо у Београду“, *Човјек и простор [Загреб]*, година XVIII, бр. 214, 1971, 10-12. [лат]

Менделсон, Андрија. „Нова стамбена насеља као облик развоја Београда“, *Урбанизам Београда*, бр. 30, 1975 17-21. [лат]

Стојановић, Братислав. „За аналитички осврт на досадашњу стамбену изградњу“, *Урбанизам Београда*, бр. 30, 1975, 22-[24/] 62. [лат]

АРХИВА АКАДЕМИКА МИЛАНА ЛОЈАНИЦЕ (НАСЛОВИ/КОМЕНТАРИ УЗ ИЛУСТРАЦИЈЕ, АУТОР АЛЕКСАНДРА МОКРАЊАЦ)

Лојаница, Милан. „О архитектури и великој награди архитектуре – поводом доделе Велике награде архитектуре за животно дело за 2012“ (Београд: 2013), 1-8. [Цитирано и у Лојаница, Владимир. *Архитектонска организације простора – Становање* (Универзитет у Београду: Архитектонски факултет, 2019).]

Лојаница, Милан. „Прилог тумачењу архитектонског облика“, (необјављен рукопис, недатиран), једна А4 страна.

Lojanica, Milan. “Housing block 19a, Belgrade – Yougoslavia”, *Architecture Contemporaine – Contemporary Architecture, International annual Review, 1986/1987*, Vol. 8, Ed. Anthony Krafft; Contributing Ed. & correspondant Mihajlo Mitorvic, Belgrade (Paris/Lausane: Bibliothèque des Arts, 1986), 76-79.

- Илустрација 30** – [Ситуациони приказ насеља Јулино брдо, Београд, Чукарица (недатирано)], Милан Лојаница.
- Илустрација 31** – [а) Макета конкурсног решења насеља Јулино брдо, Београд, Чукарица], Милан Лојаница.
- Илустрација 32** – [Ситуациони приказ Блока 19а, Нови Београд (1975)], Милан Лојаница.
- Илустрација 33** – [Груписање објеката урбанитета Јулиног брда, у споју са повећањем њихове висине, компоновано је зналачки и доследно, на такав начин да ствара утисак поступног раста. Остављајући тиме индиције – настајања места. Прилазни поглед на урбанитет Јулиног брда (недатирано)], Милан Лојаница.
- Илустрација 35** – [Активнија полихромација форми средње рашчлањености (Васиљевић–Томић, 2007) постигнута светлошћу која хармонизује целину изграђеног са пејзажем из ког израста. Контраст играћеног урбанитета Јулиног брда и окружења зеленила (недатирано)], Милан Лојаница.
- Илустрација 36** – [Рашчлањеност кубуса урбанитета Јулиног брда. Ниски полихроматски степен најрашчлањенијих форми, стопљених са простором (Васиљевић–Томић, 2007)] (недатирано)], Милан Лојаница.
- Илустрација 39** – [а) Урбанистичка диспозиција – рашчлањеност груписааних склопова објеката и спољна партерна рашчлањеност; б) Рашчлањеност кубуса урбанитета Јулиног брда. Попречни пресек терена са изгледом стамбених објекта (недатирано)], Милан Лојаница.
- Илустрација 40** – [Отворен концепт стана минималног броја подеоних, углавном конструктивних зидова – тежишно–фокусног простора дневног боравка, сублимација је главног организационог принципа свеукупне целине урбанитета Јулиног брда, настале – генерисањем од заједничких, јавних простора – ка функционално–стамбеним, а на нивоу стамбене јединице – приоритизованим квалитетом приватности. (недатирано)], Милан Лојаница.
- Илустрација 43** – [а) Милан Лојаница, Предраг Цагић и Боривоје Јовановић – Блок 19а – Конкурсна макета (1975), б) Ситуациони приказ Блока 19а, Нови Београд (1975)], Милан Лојаница.
- Илустрација 44** – [Милан Лојаница, Предраг Цагић и Боривоје Јовановић – реализован урбанитет Блок 19а (недатирано) Унутарњи ритмовани мотиви урбанитета Блок 19а – студиозно диференцираних спољних архитектонских простора – преливају се из главног пешачког тока правцем исток – запад. Поглед са трга – отворена визура главног пешачког тока], Милан Лојаница.
- Илустрација 45** – [Милан Лојаница, Предраг Цагић и Боривоје Јовановић – реализован урбанитет Блок 19а (недатирано) Заокружен поступак амбијентализације – изграђени волумени урбанитета Блок 19а посредством својих одговарајућих пауза – амалога архитектонске тишине – стварају дубље хармонизовану хијерархију потпуног просторног склада, уцеловљујући креирање амбијента вишег реда.], Милан Лојаница.
- Илустрација 46** – [Милан Лојаница, Предраг Цагић и Боривоје Јовановић – реализован урбанитет Блок 19а (недатирано) Визура југозапад/запад – североисток/исток. Поступак амбијентализације – Генерисање слојевитости архитектонско–урбанистичке композиционе целине урбанитета Блок 19а тече истоветно – мотивационо из спољних јавних простора ка стамбеним здањима, уз пропратни – повратан утицај.], Милан Лојаница.
- Илустрација 49** – [Милан Лојаница – Студија мотива градитељске традиције – поступак обликовања карактеристичног фрагмента фасаде стамбених зграда урбанитета Блок 19а (недатирано)], Милан Лојаница.

Илустрација 50 – [Милан Лојаница, Предраг Цагић и Боривоје Јовановић – реализован урбанизет Блок 19а (недатирано) *Типски спратни склоп урбанизета Блок 19а*], Милан Лојаница.

Илустрација 51 – [Милан Лојаница, Предраг Цагић и Боривоје Јовановић – реализован урбанизет Блок 19а (недатирано) *Пре-концепција интегрисаног купатилско – кухињског блока*], Милан Лојаница.

Илустрација 52 – [Милан Лојаница, Предраг Цагић и Боривоје Јовановић – реализован урбанизет Блок 19а (недатирано) *Динамичке компоненте флексибилне организације станова*], Милан Лојаница.

Илустрација 53 – [Милан Лојаница, Предраг Цагић и Боривоје Јовановић – а) *Карактеристичан део склопа фасаде реализованог урбанизета Блок 19а*. Милан Лојаница – б) *Ауторска скица решења детаља паспарту-бордуре фасадних макро-префабрикованих фасадних панела стамбених зграда урбанизета Блок 19а*; в) *Ауторска скица решења фазонских угоних елемената префабрикованих фасадних панела* (недатирано)], Милан Лојаница.

Илустрација 54 – [Милан Лојаница – а) *Процес настанка одабраног ликовног решења карактеристичне фасаде урбанизета Блок 19а – мотив, генеза и контекст*; б) *Пренос префабриковане арматуре карактеристичних макро-фасадних елемената*; в) *Калуп са разуирачима прозорских рамова карактеристичних макро-фасадних елемената* (недатирано)], Милан Лојаница.

Илустрација 55 – [б) Милан Лојаница, Предраг Цагић и Боривоје Јовановић – *Реинтерпретација амбијента традиционалног Београда* (недатирано)], Милан Лојаница.

Илустрација 61 – [Милан Лојаница, Предраг Цагић, Недељко-Неђа Боровница, Миша Давид, Боривоје Јовановић и Софија Вујанац-Боровница, *Међународни конкурс-семинар Варшава – Гоцлав 1972*, (Београд: Центар за анализу и пројектовање просторних система – ИСПУ, 1973), 68], Милан Лојаница.

Илустрација 62 – [Милан Лојаница, Предраг Цагић, Недељко-Неђа Боровница, Миша Давид, Боривоје Јовановић и Софија Вујанац-Боровница, *Међународни конкурс-семинар Варшава – Гоцлав 1972 (1973) – Необјављени снимци макете (1973)*], Милан Лојаница.

Илустрација 63 – [Милан Лојаница, Предраг Цагић, Недељко-Неђа Боровница, Миша Давид, Боривоје Јовановић и Софија Вујанац-Боровница, *Међународни конкурс-семинар Варшава – Гоцлав 1972*, (Београд: Центар за анализу и пројектовање просторних система – ИСПУ, 1973), 76 – *Снимак макете одозго (1973)*], Милан Лојаница.

Илустрација 64 – [Милан Лојаница, *Туристичко место Јаз крај Будве – Дипломски рад. (Доле) – Ситуациони приказ целине туристичког комплекса. (Изнад) – Изглед главног објекта летње позорнице/забавног центра (Архитектура-Урбанизам, бр. 30, 1962, [непагинирани листови 1 и 2], 1 (1962))*], Милан Лојаница.

Илустрација 65 – [Милан Лојаница, *Туристичко место Јаз крај Будве – Дипломски рад. – Визија хотела (1962)*], Милан Лојаница.

Илустрација 66 – [Милан Лојаница, *Туристичко место Јаз крај Будве – Дипломски рад. – (Доле) – Перспективни приказ главног забавног центра. (Изнад) – Основа главног објекта летње позорнице/забавног центра (Архитектура-Урбанизам, бр. 30, 1962, [непагинирани листови 1 и 2], 2 (1962))*], Милан Лојаница.

АРХИВА МИЛОШ ЈУРИШИЋ

Илустрација 55 – [а] *Ичкова кућа у Београду*], Милош Јуришић.

АРХИВА АЛЕКСАНДРА МОКРАЊАЦ

Мокрањац, Александра. Интервју Милана Лојанице [„Тематски интервју о начину градње насеља Јулино брдо и Блок 19а, према питањима Александре Мокрањац, дипл. инж. арх.“]. Београд [САНУ], 18. 5. 2016. [Ауторизовано, необјављено].

СТУДИЈЕ ТЕОРИЈСКИХ ПОСТАВКИ И МЕТОДОЛОГИЈЕ – ТИПОЛОГИЈЕ И ТИПО–МОРФОЛОГИЈЕ

ЧАСОПИСИ

Архитектура [Загреб], бр. 90, 1965 [лат]

Архитектура и урбанизам, бр. 20–21, 2007

Архитектура–Урбанизам, бр. 68–69 [год. XII], 1971 [лат]

Architectural Design, vol. 54, 1984

Architectural Theory Review, vol. 1, No. 2, 2009

Oppositions 7 [Winter], 1976

Oppositions 13 [Summer], 1978

Perspecta, vol. 12 [1967/] 1969

Planning Perspectives, 2015

Places, 18(3), 2006

SAJ, vol. 1, № 2, 2009

Spatium, no. 36 [December], 2016

Social Work, Vol. 12, Issue 4 [October], 1967

The Journal of Architecture, 2:4, 1997

The Journal of Architecture, 17:5, 2012

The Journal of Architecture, Volume 20, Number 4, 2015

БИБЛИОГРАФСKE ЈЕДИНИЦЕ ПРЕМА АЗБУЧНОМ РЕДУ

Alexander, Christopher. *A Pattern Language* (Oxford: Oxford University Press, 1977).

Александер, Кристофер (Alexander, Christopher). „Град није дрво“/“A City is not a tree”, *Архитектура–Урбанизам* [год. XII], бр. 68–69, 1971, 81–86. [*Architectural Forum*, Vol 122, No 1, April 1965, 58–62]. [лат]

Argan, Giulio Carlo. “On the Typology of Architecture” [*Architectural Design* no. 33 (December 1963), 564–565] *Theorizing a New Agenda for Architecture: An Analogy of Architectural Theory 1965–1995* (New York: Princeton Architectural Press, 1996), 241–246.

- Vidler, Anthony. "The Third Typology", in *Oppositions Reader – Selected Readings from A Journal for Ideas and Criticism in Architecture 1973-1984*, K. Michael Hays (New York: Princeton Architectural Press, 1998) [*Oppositions* 7 (Winter), 1976, 1-4], 13-16 [13]
- Гаковић, Станко. *Четири стања склопа у структури стамбене средине* (Београд: Универзитет у Београду – Архитектонски факултет, 1991).
- Добровић, Никола. „Осврт на тему амбијент“, *Архитектура [Загреб]*, бр. 90, 1965, 7-10. [лат]
- Djokić, Vladan. "Morphology and Typology as a Unique Discourse of Research", *SAJ*, vol. 1, 2009, № 2, 107-130.
- Ђокић, Владан. „Морфолошка истраживања у урбанизму“, *Архитектура и урбанизам*, бр. 20–21, 2007, 61-72.
- Jacobs, Jane. *The Death and Life of Great American Cities* (New York: Random House, 1961).
- Кален, Гордон. *Градски пејзаж* [Cullen, Gordon. *The Concise Townscape* (New York: Reinhold, 1961)] (Београд: Грађевинска књига, [1961/1990]).
- Kelbaugh, Douglas. "Typology: an architecture of limits", in *Urban Design Reader*, Matthew Carmona & Steve Tiesdell, eds., (Oxford UK: Elsevier, Architectural Press/Team LinG, 2007 [(1988)/2002, 94-132]), 83-97. [Column 5, *Journal of Architecture*, University of Washington, 1988]
- Kelbaugh, Douglas. "Typology – an architecture of limits", *Architectural Theory Review*, vol. 1, No. 2, [1996/] 2009 [2014], 33-52.
- Kelbaugh, Douglas. "Urbanism and/or Architecture: Toward a Theory of Norm and Scale", *Places*, 18(3), 2006, 42-48.
- Krier, Léon. "Urban Components", *Architectural Design*, vol. 54, 1984, 113-121.
- Krier, Léon. *The Architecture of Community* (London: Island Press, 2009).
- Krier, Rob. *Urban Space* (London: Academy Editions, [1975/1979] [Fifth impression, 1991]).
- Лојаница, Владимир. *Архитектонска организације простора – Становање* (Универзитет у Београду: Архитектонски факултет, 2019).
- Мокрањац, Александра. „Истраживања и рефлексije академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда друге половине двадесетог века“, *Зборник САНУ Становање Рома у Србији – стање и изазови*, Злата Вуксановић-Мацура и Владимир Мацура, ур. (Београд: САНУ, 2017), 201-228.
- Mokranjac, Aleksandra. "The Architect Milan Lojanica's *Belgrade Realm and Visions* – From a Graduation project to Julino brdo and Godaw, 1962-1972", *Spatium*, no. 36 [December], 2016, 35-45.
- Moneo, Rafael. "On Typology", *Oppositions* 13 [Summer], 1978, 22-45.
- Moravánszky, Ákos. "The optical construction of urban space: Hermann Maertens, Camillo Sitte and the theories of 'aesthetic perception'", *The Journal of Architecture*, 17:5, 2012, 655-666.
- Newman, Oscar. *Defensible Space – Crime Prevention through Urban Design* (New York: Macmillan Publishing Co., Inc., [1972/] 1976 [Second Printing]).
- Panerai, Philippe end Castex, Jean end Depaule, Jean-Charles. *Urban forms: the death and the life of the urban block* [Ivor Samuels, ed.] (Burlington UK: Architectural Press, [1997/] 2004).
- Роси, Алдо. *Архитектура града* (Београд: Грађевинска књига, [1966/] 2008).
- Rowe, Colin and Koetter, Fred. *The Collage City* (Cambridge MA: The MIT Press, 1978).

- Castex, Jean. *Architecture of Italy* (London: Greenwood Press, 2008).
- Castex, Jean et Panerai, Philippe et Depaule, Jean-Charles. *Formes urbaines : de l'îlot à la barre* [1977] (Éditions Parenthèses). www.editionsparentheses.com Приступ 3. март 2017.
- Castex, Jean и Panerai, Philippe и Depaule, Jean-Charles, *Урбане форме* [*Formes urbaines : de l'îlot à la barre* (Paris: Bordas, [1977/] 1980)], (Београд: Грађевинска књига, [1977/1980/] 1989). [лат]
- Colquhoun, Alan. "Typology and Design Method", [*Theorizing a New Agenda for Architecture: An Anthology of Architectural Theory 1965–1995* (New York: Princeton Architectural Press [*Arena*, June 1967/] 1996), 250-257.
- Colquhoun, Alan. "Typology and Design Method", *Perspecta*, vol. 12 [1967/] 1969, 71–74.
- Newman, Oscar. *Defensible space – Crime Prevention through Urban Design* (New York: Macmillan Publishing Co., Inc., [1972/] 1976 [Second Printing]).

СЕКУНДАРНИ ИЗВОРИ

ЧАСОПИСИ

- Art Bulletin*, 69:2, 1987
- Art Institute of Chicago Museum Studies*, Vol. 10, 1983
- Архитектура*, бр. 17, 2007
- Архитектура и урбанизам*, бр. 26, 2009
- Archis*, Volume 49/#3, 2016
- Architectural Design*, no. 33 [December] 1963
- Architectural Design*, vol. 54, 1984
- Architecture Plus* (June) 1973
- ZARCH, Journal of interdisciplinary studies in Architecture and Urbanism*, No. 5, 2015
- International Journal of Space Structures*, Vol. 21, march, 2006, N° 1
- International Planning Studies*, Vol 12, No. 1, 2007
- Journal of Architectural Education*, 34:4, 1981
- Journal of Architecture and Urbanism*, Vol. 39: 2, 2015
- Journal of the American Planning Association*, 78:4 [September], 2012
- Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 57, No 2 [Jun], 1998
- Journal of Urban Design*, Vol. 11, No. 2 [June], 2006
- Memoris of the American Academy in Rome*, Vol. 42, 1997
- Oz*, vol. 36, 2014
- Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol. 145, No. 2, 2001
- Planning Perspectives*, vol. 26, No. 1, 2011

The Journal of Architecture, no. 17:5, 2012

The Journal of Architecture, no. 20:4, 2015

The Netherlands journal of housing and environmental research, Volume 5, Issue 4 (December) 1990

Cities, Vol. 21, No. 1, 2004

City, Vol. 22, 2018

БИБЛИОГРАФСKE ЈЕДИНИЦЕ ПРЕМА АЗБУЧНОМ РЕДУ

Aitchison, Mathew. "Townscape: scope, scale and extent", *The Journal of Architecture*, no. 17:5, 2012, 621–642.

Allinson, Kenneth. *The Architects and Architecture of London* (Oxford: Elsevier Ltd, 2008).

Анонимус, „Стамбени комплекс – Блок 19а, Нови Београд“, ур. Јованка Арсић, *Грађевинарство Србије* (Београд: Министарство грађевина Србије, 1997), 94.

Антологија теорија архитектуре XX века, Милош Р. Перовић, ур. (Београд: Грађевинска књига, 2009). [лат]

Бобић, Милош. „Уводне напомене“, *Кров над главом – огледи о стамбеној беди и сиромаштву*, Милош Бобић и Сретен Вујовић, прир. (Београд: Филип Вишњић, 1985).

Borissavliévitch, Miloutine. *Les Théories de l'Architecture – Essai critique sur les principales doctrines relatives à l'esthétique de l'architecture* (Paris: Payot, 1926).

Бркић, Алексеј. *Знакови у камену. Српска модерна архитектура 1930–1980* (Београд: Савез архитеката Србије, 1992). [лат]

Bourdieu, Pierre. *Outline of a Theory of Practice [Esquisse d'une théorie de la pratique, précédé de trois études d'ethnologie kabyle]*. Genève: Librairie Droz, 1972]. Cambridge [UK] University Press [1977/]2013 28th printing)

Buchli, Victor. "Moisei Ginzburg's Narkomfin Communal House in Moscow: Contesting the Social and Material World", *Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 57, No 2, 1998 (Jun), 160–181;

Buchli, Victor and Lucas, Gavin. *Towards an Archaeology of the Contemporary Past* (London and New York: Taylor & Francis Group/Routledge, 2001).

Van der Rohe, Ludwig Mies. "1924 Ludwig Mies van der Rohe: Industrialized building", *Programs and manifestoes on 20th-century architecture*, Ulrich Conrads, ed. (Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, [1970/]1971).

Васиљевић–Томић, Драгана. *Култура боје у граду: идентитет и трансформација* (Београд: Универзитет у Београду–Архитектонски факултет, 2007).

Васиљевић–Томић, Драгана. „Култура боје у граду“, *Архитектура и урбанизам*, бр. 26, 2009.

Vossoughian, Nader. "From A4 Paper to the Octametric Brick: Ernst Neufert and the Geopolitics of Standardisation in Nazi Germany", *The Journal of Architecture*, 20:4, 2015, 675–698.

Vossoughian, Nader. "Hausbaumaschine" ["Construction machine"], *Archis*, Volume 49/#3, 2016, 22–27.

Вујовић, Сретен и Петровић, Мина. *Урбана социологија – социолошка хрестоматија* (Београд: ЗУНС, 2005).

- Groat, Linda N., and Wang, David. *Architectural research methods* (2nd edition. New Jersey: John Wiley & Sons Inc., 2013) [ново и допуњено издање првог издања исте књиге (1st edition. New Jersey: John Wiley & Sons Inc., 2002)].
- Gropius, Walter. *The New Architecture and the Bauhaus* (Massachusetts: The MIT Press, [1965/1971]). [Fourth Printing].
- De Freitas, Rita Pinto. "Hybrid architecture and infrastructure" *Quaderns*, 2011. <http://quaderns.coac.net/en/2011/09/262-observatori-pinto/> Приступ 30. јануар 2017.
- Елин, Нан. *Постмодерни урбанизам* (Београд: Орион арт [1999/] 2002).
- Etlin, Richard A. "Le Corbusier, Choisy and French Hellenism: The Search for a New Architecture", *Art Bulletin*, 69:2, 1987, 264–278.
- Зите, Камило. *Уметничко обликовање градова* (Београд: Грађевинска књига, [1889/1967]). [(Wien: Verlag von Carl Graeser, 1889/1967)]/2011, према немачком издању из 1909. године (Camillo Sitte, *DER STÄDTEBAU nach seinen KÜNSTLERISCHEN GRUNDSÄTZEN* (Wien: Verlag von Carl Graeser & Кіе, 1909)), IV [српско] издање [лат]
- Zajczyk, Francesca, and Mugano, Silvia, and Palavarini, Peitro. *Large Housing Estates in Milan, Italy, RESTATE* [Restructuring Large-scale Housing Estate in European Cities: Good Practices and New Visions for Sustainable Neighbourhoods and Cities] *report 4d* (Utrecht: Faculty of Geosciences, Utrecht University, 2005).
- ИАУС, *Јубилеј 60 година Института за архитектуру и урбанизам Србије 1954–2014*, Игор Марић, ур. (Београд: ИАУС, 2014).
- Jameson, Frederic. *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism* (London: Verso/Durham (USA), N.Y.: Duke University Press, 1991).
- Jencks, Charles. *Le Corbusier and the Tragic View of Architecture* (London: Allen Lane, Penguin Books Ltd, 1973).
- Jencks, Charles. *Modern Movements in Architecture* (Harmondsworth, England: Penguin books [1973/] 1985).
- Kinney, Dale. "Roman Architectural Spolia", *Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol. 145, No. 2, (2001), 138–161.
- Kinney, Dale. "Spolia. Damnatio and Renovatio memoriae", *Memoris of the American Academy in Rome*, Vol. 42 (1997), 117–148.
- Koolhaas, Rem. *OMA, (with Bruce Mau), S, M, L, XL*. (New York: The Monacelli Press, 1995).
- Laurence, Peter L. "The Death and Life of Urban Design: Jane Jacobs, The Rockefeller Foundation and the New Research in Urbanism, 1955–1965", *Journal of Urban Design*, Vol. 11, No. 2, June 2006, 145–172.
- La Cité radieuse 1945–1952, Marseille – Le Corbusier* (Cité de l'architecture & du patrimoine, Eduthèque 2015). https://www.cite.laarchitecure.fr/fo/citeradieuse/def_o Приступ 4. децембар 2019.
- Leatherbarrow, David. *Architecture Oriented Otherwise* (New York: Princeton Architectural Press, 2009).
- Leatherbarrow, David. "Architecture's unscripted performance", *Performative Architecture: Beyond Instrumentality*, Branko Kolaeric and Ali M. Malkawi, Eds. (New York: Spon Press, 2005).
- Lefebvre, Henri. *State, Space, World – Selected Essays*. [The excerpts taken from two chapters of Lefebvre's 1980 book « *Une pensée devenue monde: Faut-il abandonner Marx?* »] (Minneapolis: University of Minnesota Press, [1980/]2009).

- Lefebvre, Henri. *The Production of Space* [*La production de l'espace* (Paris: Anthropos, 1974)] (Oxford UK & Cambridge, Massachusetts: Blackwell Inc. 1991).
- Lefebvre, Henri. *The Urban Revolution* [*La Révolution urbaine* (Paris: Gallimard, 1970)] (Minneapolis: University of Minnesota Press, [1970/]2003),
- Lefebvre, Henri. *Writings on Cities* [*Le Droit à la ville, I et II – Espace et politique, Révolution urbaine* (Paris: Anthropos, 1968, 1972)] (Cambridge, Massachusetts: Blackwell Publishers Inc. 1996/1997/1999/2000).
- Le Goff, Jacques. *Средњовековна цивилизација западне Европе* (Београд: И. З. Југославија, [1965/]1974). [лат]
- Le Corbusier, *Le Corbusier et Pierre Jeanneret, Œuvre complète, 1910–1929* [Vol. 1] (Zurich : Willy Boesiger, 1930/1935) [« Introduction et textes par Le Corbusier» (Увод и текстови, Ле Корбизје, прим. прев. Александра Мокрањац)].
- Le Corbusier, *Le Corbusier et Pierre Jeanneret – Œuvre complète, 1929–1934* [Vol. 2] (Zurich : Willy Boesiger, 1935).
- Le Corbusier, *Le Corbusier et Pierre Jeanneret – Œuvre complète, 1934–1938* [Vol. 3] (Zurich : Willy Boesiger, 1939).
- Le Corbusier, *Le Corbusier – Œuvre complète, 1938–1946* [Vol. 4] (Zurich : Willy Boesiger, 1946).
- Le Corbusier, *Le Corbusier et son atelier rue de Sèvres 35 – Œuvre complète, 1934–1938* [Vol. 7] (Zurich : Willy Boesiger, 1965).
- Le Corbusier et Sonier [Charles-Édouard Jeanneret et Amédée Ozenfant], *Vers une architecture* (Paris: G. Crès et Cie., 1923)/ *Towards a New Architecture* (New York: Dover Publications, inc, [1931/]1986) [Ле Корбизје и Соњије, *Ка правој архитектури* (Београд: Грађевинска књига, [1923/] 2015)].
- Линч, Кевин. [Lynch, Kevin. *The Image of the City* (Cambridge: The MIT Press, 1960).] *Слика једног града* (Београд: Грађевинска књига, [1960/] 1974).
- Lucchini, Marco. “The Quarto Cagnino District in Milan (1964–1973): Rationalist Figuration for a New Dimension of the Urban Space”, *ZARCH, Journal of interdisciplinary studies in Architecture and Urbanism*, No. 5, 2015, 108–121.
- Macarthur, John. “The revenge of the picturesque, *redux*”, *The Journal of Architecture*, 17:5, 2012, 643–653.
- Mentzel, Maarten. „The birth of Bijlmermeer (1965): The origin and explanation of high-rise decision making“, *The Netherlands journal of housing and environmental research*, Volume 5, Issue 4 (December) 1990, 359–375.
- Millais, Malcolm. “A Critical Appraisal of the Design, Construction and Influence of the Unité d’Habitation, Marseilles, France”, *Journal of Architecture and Urbanism*, Vol. 39: 2, 2015, 103–115.
- Митровић, Михајло. *Архитектура Београда, 1950–2012* (Београд: Службени гласник, 2012). [лат]
- Monclús, Javier and Medina, Carmen Diez. “Modernist housing estates in European cities of the Western and Eastern Blocs”, *Planning Perspectives*, 2015, 1–30.
- Mumford, Louis. “What is a City?”, *Architectural Record, The City Cultures Reader*, Malcolm Miles and Tim Hall, with Iain Borden, eds. (London/New York: Routledge, Taylor & Francis Group, (1937/) 2004, *Second ed.*)
- Musée des beaux arts, *La Chaux-de-Fonds et Jeanneret avant Le Corbusier* (La Chaux-de-Fonds : Musée des beaux arts, 1987).
- Pangaro, Anthony. “Beyond Golden Lane, Robin Hood Gardens”, *Architecture Plus* (June) 1973, 36–45.

- Перовић, Милош Р. *Српска архитектура двадесетог века* (Београд: Грађевинска књига, 2003).
- Porter, Eugene, and Miller, John, and Rainwater, Ph.D Lee, and Koestler, Frances A. "Pruitt-Igoe: Survival in a Concrete Ghetto", *Social Work*, Vol. 12, Issue 4, October 1967, 3-13.
- Powers, Alan. "Townscape as a model of organised complexity", *The Journal of Architecture*, 17:5, 2012, 691-702.
- Радовић, Ранко. *Живи простор* (Београд: Независна издања 24, 1979). [лат]
- Robin Hood Gardens – Report on potential listing* (London: Peter Stewart Consultancy, [July] 2007).
- Saint, Andrew. *Park Hill: What's Next?* (London: The Architectural Association, 1996).
- Sbriglio, Jacques. *Le Corusier : L'Unité d'Habitation de Marseille* (Marseille : Parenthèses, 2013). <https://www.editions-parentheses.com/IMG/pdf/P27> Приступ 1. децембар 2018.
- Smith, Korydon. *Introducing Architectural Theory – Debating a Discipline* (New York: Routledge, 2012).
- Сонтаг, Сузан. *О фотографији* [Susan Sontag, *On Photography* (London: Penguin Books, 1977)] (Београд: Културни центар Београда, [1977/] 2009).
- Sources for the Study of Park Hill and Hyde Park Flats* (Sheffield City Council, 2010–2018) www.sheffield.gov.uk/archives Приступ 1. ун 2017.
- Sullivan, Luis H. "The tall office building artistically considered", *Lippincott's Magazine*, March 1896, 493–409. Reprint, MIT OpenCourseWare <http://ocw.mit.edu> 8/18/2007, 1-6. Приступ 28. јануар 2018.
- Scott, Geoffrey. *The Architecture of Humanism – A Studie in the History of Taste* (Boston and New York: Houghton Mifflin Company, 1914).
- Tafuri, Manfredo. *Architecture and Utopia: Design and Capitalist Development* (Cambridge, Massachusetts: MIT Press, [1973]/1976).
- Thoburn, Nicholas. "Concrete and council housing – The class architecture of Brutalism 'as found' at Robin Hood Gardens", *City*, 2018, Vol. 22, 612–632.
- Frampton, Kenneth. *The Evolution of the 20th Century Architecture: A Synoptic Account* (New York: Springer Wien, 2007).
- Фремптон, Кенет. *Модерна архитектура, критичка историја* (Београд: Орион арт, [1980/]2004). [лат]
- Hall, Edward T. *The Hidden Dimension* (New York: Anchor Books, [1966/] 1969).
- Heathcott, Jocerx. "Planning Note: Pruitt-Igoe and the Critique of Public Housing", *Journal of the American Planning Association*, 78:4, September 2012, 450–451.
- Helleman, Gerben and Wassenberg, Frank. "The renewal of what was tomorrow's idealistic city. Amsterdam's Bijlmermeer high-rise", *Cities*, Vol. 21, No. 1, 2004, 3–17.
- Herman Hertzberger, *Diagoon Housing, Delft 1967–1970* (online publication: Author, 2016), p. 7. <https://www.hertzberger.nl/images/nieuws/DiagoonHousingDelft2016.pdf> Приступ 5. јун 2017.
- High-rise housing in Europe – Current trends and future prospects – Housing and Urban Policy Studies 28*, R. Turkington, R. van Kempen and F. Wassenberg (eds.), (Delft: Delft University Press, 2004).

- Holl, Steven, and Fenton, Joseph. *Hybrid Buildings*, (New York, San Francisco: Pamphlet Architecture no. 11, 1985).
- Holl, Steven. "Hybrid Buildings", *Oz*, vol. 36, 2014, 70-77.
- Catalogue de ressources documentaires sur le grand ensemble de Sarcelles 1954-1976 Mission Mémoires et Identités en Val de France* (Val de France : Les Publications du Patrimoine en Val de France (n°9), 2007).
- Coleman, Nathaniel. *Utopias and Architecture* (New York: Routledge 2005).
- Comerio, Mary C. "Pruitt Igoe and other Stories", *Journal of Architectural Education*, 34:4, 1981, 26-31.
- Cook, Peter. "Experiment is an Inevitable" [the extract from his third book *Experimental Architecture* (London/New York: Studio Vista/Universal books, 1970)], *Rethinking Technology – A Reader in Architectural Theory*, William W. Braham & Johnatan A. Hale, eds. (New York: Routledge, 2007).
- Cohen, Jean-Louis. *Le Corbusier : la planète comme chantier* (Paris : Textuel, 2015).
- Cupers, Kenny. "The expertise of participation: mass housing and urban planning in post-war France", *Planning Perspectives*, vol. 26, No. 1, 2011, 29-53.
- Џенкс, Чарлс. *Нова парадигма у архитектури* [Charles Jencks, *The New Paradigm in Architecture* (London and New Haven: Yale University Press, 2002)] (Београд: Орионарт, [2002/]2007).
- Wagner, Martin, 'The Socialisation of Building Activity', in Manfredo Tafuri, *The Sphere and the Labyrinth* (Cambridge MA: The MIT Press, 1990).

ЛИТЕРАТУРА

- Addis, Bill. "The Crystal Palace and its Place in Structural History", *International Journal of Space Structures*, Vol. 21, march, 2006, №1, 1-19.
- Bauman, Zygmunt. *Liquid Modernity* (Cambridge, Massachusetts: Polity Press, 2000).
- Bauman, Zygmunt. *City of Fears, City of Hopes* (London: Goldsmiths College, 2003).
- Беренд, Иван Т. *Економска историја Европе у XX веку* (Београд: Архипелаг, [2007/]2009). [лат]
- Богуновић, Слободан. *Архитектонска енциклопедија Београда 19 и 20. века* (Београд: Београдска књига, 2005).
- Boulding, Kenneth. *The Image: Knowledge in Life and Society* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1957).
- Brysch, Sara. "Existenzminimum reloaded: strategies to achieve Affordability in contemporary urban housing", *Meeting ENHR working group Comparative Housing Policy: New approaches to affordable housing* (Delft University of Technology: Faculty of Architecture, [November] 2016).
- Viollet-le-Duc, Eugène-Emmanuel. *[Les] Entretiens sur l'Architecture* (Paris : A. Morel et Cie Éditeurs [rue Bonaparte 13], 1863-1871). <http://hdl.handle.net/2027/ncsl.ark:/13960/t2c82wfb6r> Приступ 10. јануар 2015.
- Витрувије, *Десет књига о архитектури* (Сарајево: Свјетлост, [30/16. год. пре наше ере/] 1990). [лат]
- Вујновић, Ратко С. *Динамика изградње града – једна етапа у изградњи и реконструкцији Београда* (Београд: Часопис 'Изградња', Савез грађевинских инжењера и техничара Србије и Савез архитеката Србије, 1997).

- Garnier, Tony. *Une Cité Industrielle: Etude pour la construction des villes* [Tony Garnier, ancien pensionnaire de l'Académie de France à Rome, Architecte à Lyon] (Paris : Auguste Vincent, Libraire-Éditeur, 1917-1918).
- Генис, Александар. *Кула Вавилонска – уметност времена садашњег* (Београд: Геопоетика, 2002).
- Giedion, Sigfrid. *Простор, време и архитектура* ([1941/]2012). [лат]
- Debord, Guy. *La Société du Spectacle* (Paris : Gallimard [1967/] 1992) [3ème édition]
- De Hann, Nathalie. "Roman Domestic Architecture" in *A Companion to Science, Technology, and Medicine in Ancient Greece and Rome*, ed. Georgia L. Irby (Chichester, West Sussex, UK: Wiley Blackwell, 2016).
- Dyson, Stephen L. *Rome – A Living Portrait of an Ancient City* (Baltimore, USA: The Johns Hopkins University Press, 2010).
- Ђорђевић, Дејан и Дабовић, Тајана. „Идеологије и пракса планирања Београда 1867-1972: период успона“, *Зборник радова – Географски факултет Универзитета у Београду: Свеска LVIII*, Иван Раткај, ур. (Београд: Универзитет у Београду – Географски факултет, 2010), 168-169.
- Isaacs, Reginald R. *Gropius: An Illustrated Biography of the Creator of the Bauhaus* [Isaacs, Reginald R. *Walter Gropius: Der Mensch und sein Werk* (Berlin: Gebr. Mann Verlag, 1983-1984)] (Boston: Little, Brown & Co, 1991).
- Jean-Nicolas-Louis Durand, *Précis des leçons d'architecture données à l'École royale polytechnique*, 2 vol. (Paris: Petit Durand, 1809); *Nouveau précis des leçons d'architecture : données à l'École impériale polytechnique*, 2 vol. (Paris: Fantin, 1813). https://fr.wikipedia.org/wiki/Jean-Nicolas-Louis_Durand Приступ 2. маја 2018.
- Jean-Nicolas-Louis Durand, *Recueil et parallèle des édifices, anciens et modernes...* (Paris: Gillé fils, 1800). https://fr.wikipedia.org/wiki/Jean-Nicolas-Louis_Durand Приступ 2. маја 2018.
- Јовановић, Анђелија. *Српско-латински речник* (Београд: Фото Футура, 2008).
- Kulić, Vladimir, and Mrduljaš, Maroje and Thaler, Wolfgang. *Modernism in-Between – the Mediator Architecture of Socialist Yugoslavia* (Berlin: jovis Verlag GmbH, 2012).
- LEXILOGOS – DICTIONNAIRE FRANÇAIS, Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales, CNRTL – Ortolang, Outils et Ressources pour un Traitement Optimisé de la Langue. <http://www.cnrtl.fr/definition/urbaine> Приступ 3. март 2016.
- Lopez, Russell B. *The Built Environment and Public Health* (San Francisco: John Wiley & Sons, Inc., 2012).
- Мецанов, Драгана. „Утицај система префабриковане градње на архитектуру Београда“, *Наслеђе*, бр. XVII, 2016, 97-124.
- Милошевић[-Јевтић], Гордана. *Становање у средњовековној Србији* (Београд: Археолошки институт Србије, 1977).
- Милошевић[-Јевтић], Гордана. „Феликс Каниц, цртач архитектуре Београда и околине“, *Београд у делима европских путописаца*, Ђорђе С. Костић, ур. (Београд: САНУ – Балканолошки институт, 2003), 247-262.
- Мокрањац, Александра. *Антологија Архитектуре и Цивилизације* (Београд: Службени гласник, 2012).
- Мокрањац, Александра. *Град и Храм – Храмови и градови у нама* (Београд: Службени гласник, 2015).
- Мокрањац, Александра. „Индустријска архитектура“, *Речник појмова ликовне уметности и архитектуре, том II, Е – К*, Милан Лојаница, ур. (Београд: САНУ, 2020), 296-299.
- Мокрањац, Александра. „Купола“, *Речник појмова ликовне уметности и архитектуре, том II, Е – К*, Милан Лојаница, ур. (Београд: САНУ, 2020), 638-640.

- N. N., "Rafael Moneo 1996 Laureate, Biography", *The Pritzker Architecture Prize, 1996*, (1-4), 2. <https://www.pritzkerprize.com/biography-rafael-moneo> Приступ 5. јануара 2017.
- Норберг-Шулц, Кристијан. *Егзистенција, простор и архитектура* (Београд: Грађевинска књига, [1971/2006]). [лат]
- N. N., "Rafael Moneo 1996 Laureate, Biography", *The Pritzker Architecture Prize, 1996*, 1-4. <https://www.visit-venice-italy.com/glossary-places-c-venice-italy.htm> Приступ 5. јануар 2017.
- Pallasmaa, Juhani. "New Architectural Horizons", *Architectural Design* 4 [March/April (Landscape Architecture – Site/Non-Site)], 2007, 16–23.
- Певснер, Николаус. [Pevsner, Nikolaus. *Pioneers of the Modern Movement from William Morris to Walter Gropius* (London: Faber and Faber, 1936)] *Пионири модерног обликовања од Мориса до Гропијуса* (Зареб: Графички завод Хрватске, [1936/1990]). [лат]
- Reps, John W. "Burnham before Chicago: The Birth of Modern American Urban Planning", *Art Institute of Chicago Museum Studies*, Vol. 10, 1983, 190–217.
- Свето Писмо, Нови Завет Господа нашег Исуса Христа* (Свети архијерјски Синод Српске православне цркве: Београд, 1984).
- Stetler, Pepper and Walker, Julia. "Introduction: Modern Architecture and the Book", *The Journal of Architecture*, Volume 20, Number 4, 2015, 575–578.
- Freestone, Robert. "The Internationalization of the City Beautiful", *International Planning Studies*, Vol 12, No. 1, 2007, 21–34.
- Хекер, Петер М. С., „О човековој природи – оглед о Витгенштајну“, у *Велики филозофи*, Фредерик Рафаел и Реј Монк, ур. (Београд: Дерета (1997/2004), 294–324.
- Heynen, Hilde. *Architecture and Modernity: A Critique* (Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1999).
- Hill, Jonathan. "Criticism by design: Drowning, wearing, weathering", *The Journal of Architecture* 10, no. 3, 2005, 285–293.
- Howard, Ebenezer. [The] *Garden Cities of Tomorrow* (London: Swan Sonnenschein & Co., Ltd. [Paternoster Square], 1902) <http://www.archive.org/details/gardencitiesoftoOOhowa> Приступ 2. мај 2016. [Првобитан наслов – Howard, Ebenezer. *Tomorrow: A Peaceful Path to Real Reform* (London: Swan Sonnenschein & Co., Ltd, 1898). https://en.wikipedia.org/wiki/Garden_Cities_of_Tomorrow Приступ 2. мај 2016.]
- Choisy, Auguste. [L'] *Histoire de l'architecture* [deux volumes] (Paris : Gauthier-Villars, 1899).
- Colomina, Beatriz. *Privacy and Publicity* (Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1996).
- Curtis, William J. R. *Modern architecture since 1900* (New Jersey: Prentice-Hall, Inc., [1982/1983]).
- Weidman, Patrick D. "Modified shape of the Eiffel Tower determined for an atmospheric boundary-layer wind profile", *Physics of Fluids*, 21, 067102, 2009, 1–8.
- Weidman, Patrick and Pinelis, Iosif. "Model equations for the Eiffel Tower profile: historical perspective and new results", *C. R. Mecanique*, 332, 2004, 571–584.
- World Heritage Nomination – Housing Estates in the Berlin Modern Style – Executive Summary* (Berlin: 2008). <https://www.google.com/search?client=firefoxbd&q=HOUSING+ESTATES+IN+THE+BERLIN+MODERN+STYLE+NO+MINATION+FOR+INSCRIPTION+ON+THE+UNESCO+WORLD+HERITAGE+LIST> Преузето 5. јуна 2018.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ/ПОРЕКЛО ЛИТЕРАТУРЕ

<http://ap.buffalo.edu/People/faculty.host.html/content/shared/ap/students-faculty-alumni/faculty/Smith.detail.html>

Приступ, 6. јун 2017.

[https://it.wikipedia.org/wiki/Monte_Amiata_\(complesso_abitativo\)](https://it.wikipedia.org/wiki/Monte_Amiata_(complesso_abitativo)) Приступ 14. јун 2017.

<https://mitpress.mit.edu/contributors/anthony-vidler> Приступ 10. март 2017.

https://rockfound.rockarch.org/biographical/-/asset_publisher/6ygcKECNInb/content/warren-weaver Приступ 14. децембар 2019.

<https://sr.wikipedia.org/sr/%D0%88%D1%83%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B4%D0%BE> Приступ 3. фебруар 2017.

<https://taubmancollege.umich.edu> Приступ, 11. јун 2017.

<https://umdacademia.edu/RichardEitin/CurriculumVitae> Приступ 12. април 2018.

<http://urbel.com/beograd-kroz-planove/?script=lat> Приступ, 21. август 2019.

https://fr.wikipedia.org/wiki/Jean-Nicolas-Louis_Durand Приступ 4. мај 2018.

<https://cooper.edu/architecture/people/anthony-vidler> Приступ 10. март 2017.

<https://www.artinstitutes.edu/houston/about/faculty/stanko-gakovic> Приступ 6. фебруар 2016.

<https://www.britannica.com/biography/Warren-Weaver> Приступ 14. децембар 2019.

<https://www.visit-venice-italy.com/glossary-places-c-venice-italy.htm> Приступ 12. мај 2018.

<https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=7&ved=2ahUKEwjJ3sTQ8eLIAhVKAxAIHSqtD6EQFjAGegQICRAC&url=https%3A%2F%2Fwww.hawkinsbrown.com%2Fcms%2Fdocuments%2FPark-Hill-Digital-Case-Study.pdf&usg=AOvVawiiYskwuKpmCuzpH8oWBxEz> Приступ, 2. јун 2017.

<https://www.larousse.fr/encyclopedie/peinture/purisme/153987> Приступ, 26. јун 2017.

<https://www.linkedin.com/in/stankogakovic> Приступ 6. фебруар 2016.

<https://www.merriam-webster.com/dictionary/gentrification> Приступ 24. децембар 2019.

<https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803095735970> Приступ 4. мај 2018.

http://www.teaching-english-in-japan.net/conversion/feet_inches Приступ 3. август 2019.

<https://www.hawkinsbrown.com/about-us> Приступ, 2. јун 2017.

<https://www.hawkinsbrown.com/projects/park-hill-sheffield> Приступ, 2. јун 2017.

<https://www.conoscerevenezia.it/?p=5252> Приступ 10. јул 2019.

<https://www.cnrtl.fr/definition/ville> Приступ. 5. децембар 2018.

<https://www.cnrtl.fr/definition/cit%C3%A9> Приступ. 5. децембар 2018.

Биографија аутора

Александра В. Мокрањац рођена је, школовала се и ствара у Београду као самостални аутор – архитект, теоретичар и истраживач. Дипломирани је инжењер архитектуре, Пројектантског смера Архитектонског факултета Универзитета у Београду (1988), у класи професора Дејана Настића, оценом 10 за пројект градског хотела делукс категорије. Током два семестра апсолвентског стажа боравила је у Француској (Тулуза 1985, Париз, 1986), на професионалном и усавршавању француског језика. Диплому француског језика, Француске Алијансе (*Alliance Française, École International de Langue et Civilisation Française*) стекла је у Паризу (1986). Трећег семестра, била је на пракси у Швајцарској, у Архитектонском бироу Штудер (*Studer S. A.*) у Ла-Шо-де-Фону, (1987), где је пратила и Симпозијум, и друга обележавања стогодишњице рођења Ле Корбизјеа.

Запослена од 1989. године (Синтеза Д.О.О, Београд), по пложеном Државном испиту (1991) постаје самостални пројектант (1994–1996). Ко–аутор је и аутор идејних и главних архитектонско–грађевинских и пројеката ентеријера стамбених и пословних објеката, у разним архитектонским бироима (1996–2001).

Статус самосталног аутора остварила је при УЛУПУДС–у (од 2002–у току). Члан је Инжењерске коморе Србије (од 2003). Међу значајније реализације убраја архитектонски и пројект ентеријера за реконструкцију ресторанског дела објекта Обласне контроле лета (Аеродром Никола Тесла, Београд, 2004–2006).

Сарадник је САНУ кроз заједничке и самосталне пројекте (*Архитект Борисављевић и ми*, 2014–у току). Сарадник је *Речника појмова ликовних уметности и архитектуре САНУ* – ауторских одредница за област архитектуре (од 2010–у току). Аутор је две монографије о фундаменталној улози архитектуре на укрсници између *култа и културе урбаног простора* у настанку и развоју цивилизације – *Антологија Архитектуре и Цивилизације* (Београд: Службени гласник, 2012) и *Град и Храм* (Београд: Службени гласник, 2015), стручно рецензиране од стране еминентних архитеката, академика САНУ. Поред награда, монографије су уврштене и у библиографију одредница *Речника појмова ликовних уметности и архитектуре САНУ*, том I (А–Б) (Београд: САНУ и Завод за уџбенике, 2014) и *Речника појмова ликовних уметности и архитектуре САНУ*, том II (Е–к) (Београд: САНУ и Завод за уџбенике, 2020).

Докторске академске студије на Универзитету у Београду – Архитектонском факултету, уписала је (2015/2016), као вид активне академске, стручно и научно утемељене подршке супротстављању (*не*)планској ерозији урбанитета престонице. Срж истраживачке платформе сагледава и поставља у пројектантски блиске поступке и изворне капацитете самобитне дисциплине архитектуре. Пријављену тему докторске дисертације *Улога типо–морфологије у новим концептима стамбених урбанитета Београда последње трећине XX века* – одбранила оценом 10/10 (17.09.2018), истоветном оствареној просечној оцени (2015–2018).

Шире–културолошке утицаје архитектуре представља на симпозијумима, округлим столовима и предавањима. Учествовала је на Интернационалној конференцији *On Architecture – Strand 2013* (САНУ, Галерија науке и технике) – излагањем самосталног истраживања, идејног архитектонског пројекта *Contemporary/Timeless Christian–Orthodox Temple* (Савремен/свевремен православни храм) и читањем теоријске потке рада *Town and Temple* (Град и храм), и представљањем ауторске књиге *Антологија Архитектуре и Цивилизације. Друштво пријатеља Србија–Француска* иницирало је њен тематски есеј „Самјуел Бекет у светлости пасије деконструктивизма“. Аутор је прочитао есеј прво у Етнографском музеју Београда (2006), и затим поново, на позив *YUBIN Међународног културног центра* (2006). Швајцарско удружење *Association des amis du Centre de recherche Ferdinand Gonseth* уврстило је у свој програм њен рад « *AntiBabylone, L’humanité entre le myth et la réalité* », те је у њиховој организацији аутор рад и прочитао, на Симпозијуму у Лозани, у Свечаној сали Конзерваторијума (2005).

Учесник је колективних изложби – *Салона архитектуре МПУ* (2006, 2012, 2015, 2016. и 2017), *Изложбе новопримљених чланова Архитектонске секције УЛУПУДС* (2002), *Мајске изложбе УЛУПУДС* (2006, 2013, 2014, 2015, 2016. и 2017) и ретроспективе *Портрети архитекта УЛУПУДС–а 1953–2010* (2010).

Добитник је Награде УЛУПУДС за научну есејистику 57. Међународног сајма књига у Београду (2012) за ауторску монографију *Антологија архитектуре и цивилизације* (2012), и Награде УЛУПУДС за најбољу књигу у категорији теорије архитектуре на 60. Међународном сајму књига у Београду (2015) за ауторску монографију *Град и Храм* (2015), као и две Годишње награде УЛУПУДС (2013. и 2014).